

श्री
पंथाध्यायी
(पूर्वार्ध)

: प्रकाशक :

**श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट,
सोनगढ (सौराष्ट्र)**

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાન જૈન શાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૩૧

ૐ

શ્રી

પંચાધ્યાયી

પૂર્વાર્ધ

મુખ્યતઃ દેવકીનંદનજીકૃત હીંદી ટીકાના આધાર ઉપરથી
સરળ ગુજરાતી ટીકા-અનુવાદ

દ્વયસામાન્ય અધિકાર

: અનુવાદક :

સોમચંદ અમથાલાલ શાહ, કલોલ

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

(2)

પ્રથમ આવૃત્તિ
દ્વિતીય આવૃત્તિ

પ્રત : ૧૦૦૦
પ્રત : ૧૫૦૦

વિ. સં. : ૨૦૦૪
વિ. સં. : ૨૦૬૯

શ્રી પંચાધ્યાયી (ગુજરાતી) ના

* સ્થાયી પ્રકાશન પુરસ્કર્તા *

શ્રી વિમળાબેન સારાભાઈ શાહ પરિવાર

સુપુત્ર : ધનપાળભાઈ, નરેન્દ્રભાઈ, ભુપેન્દ્રભાઈ, પ્રવીણભાઈ

પુત્રવધૂ : ભદ્રાબેન, હંસાબેન, સ્મિતાબેન, ધર્મિષ્ઠાબેન,

પૌત્ર : મિલન, હિતેશ, સમીર પ્રપૌત્ર : બિનોય, આગમ, પૌત્રવધૂ : દિવ્યા, રૂપલ, જિજ્ઞા

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૮૪ =૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૭૦ =૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રીમતી નીલાબેન કીર્તિકુમાર શાહ, એટલાંટા (U.S.A.) હ. કુણાલ કીર્તિકુમાર શાહ તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતા આ શાસ્ત્રની કિંમત રૂ. ૩૫ =૦૦ રાખવામાં આવી છે.

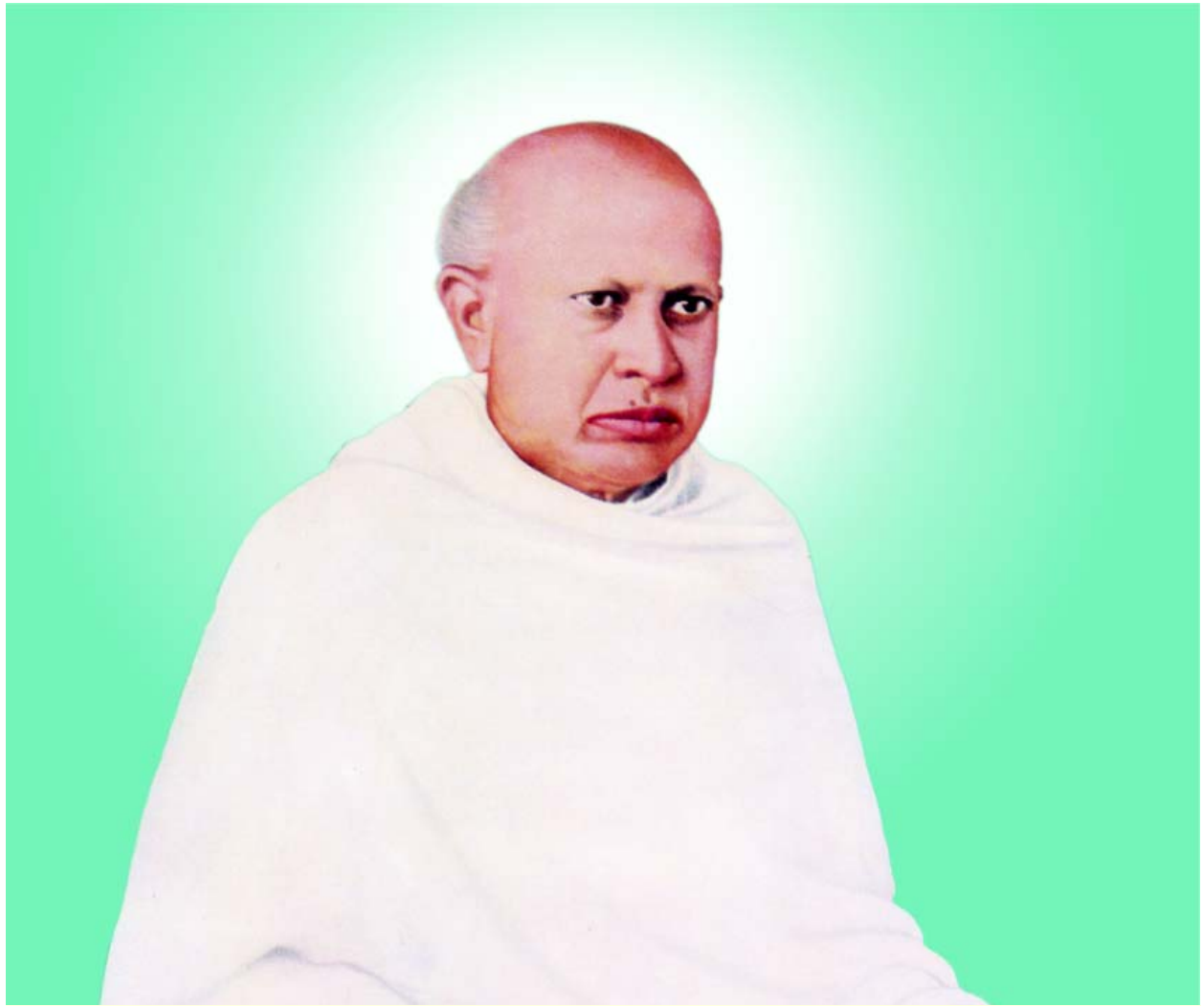
કિંમત : રૂ. ૩૫ = ૦૦

મુદ્રક :

કલ્હાન મુદ્રણાલય

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦(સૌરાષ્ટ્ર)

ફોન : ૦૨૮૪૬-૨૪૪૦૮૧

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોઢલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ ક્ષાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દૃષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંડી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હૈયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેંદ્રિમાં—અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(સગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

રચયિતા : પંડિતરત્ન હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

પરિવર્તન

ઉચ્ચતમ કોટીમાંના જૈનસિદ્ધાંતગ્રંથોમાં આ ‘પંચાધ્યાયી’ ગ્રંથ પણ એક અદ્વિતીય અસાધારણ અને ગાંભિર્યતાયુક્ત ‘ગ્રંથરાજ’ છે અને તે ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ‘પંચાધ્યાયાવયવં મમકર્તૃગ્રંથરાજમાત્મવશાત્’ એ શ્લોકના અર્ધાયરણથી સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કર્યું છે.

વર્તમાનમાં આ ગ્રંથ જેટલો પ્રાપ્ય છે તેને બે વિભાગમાં વહેંચ્યો છે, એક તો દ્રવ્યસામાન્ય અધિકાર(પંચાધ્યાયી પૂર્વાર્ધ) તથા બીજો દ્રવ્યવિશેષ અધિકાર(પંચાધ્યાયી ઉત્તરાર્ધ). તેમાં દ્રવ્યસામાન્ય અધિકારમાં તો દ્રવ્ય શું વસ્તુ છે? તે પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ એ ત્રણેનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક સમયે દ્રવ્યમાં કેવી રીતે છે? ગુણ અને પર્યાયોનું લક્ષણ શું છે? પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપ શું છે? તેનાં સ્વરૂપ તથા લક્ષણ શાં છે? સમ્યક્પ્રમાણ—નય તથા મિથ્યાપ્રમાણ—નય કોને કહે છે? નિક્ષેપ તથા નયને પરસ્પર શું સંબંધ છે? સમ્યક્પ્રમાણ—નયનું વાસ્તવિક ફળ શું છે? ઇત્યાદિ બાબતોનું અનેક શંકા-સમાધાનપૂર્વક સ્પષ્ટ વિવેચન પ્રથમ અધ્યાય(પૂર્વાર્ધ)માં ઘણી જ સર્વોત્તમશૈલીથી કર્યું છે. તથા બીજા અધ્યાય(ઉત્તરાર્ધ)માં જીવનું સ્વરૂપ, સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ, તેનાં આઠ અંગ તથા ઔપશમિકાદિ જીવના પાંચ ભાવોનું સ્વરૂપ, ઇત્યાદિ વિષયોનું મહત્ત્વપૂર્ણ વિવેચન આધ્યાત્મિક શૈલીથી કર્યું છે. આ ગ્રંથનો વિષય આધ્યાત્મિક હોવાથી તત્ત્વાર્થ રુચિવાન જીવોને તે ઘણો જ ઉપયોગી થઈ પડશે અને તેનું વિશેષ પરિજ્ઞાન તો રુચિવાન પાઠકોને તેના સ્વાધ્યાય અને મનનથી સ્વયં થશે. જૈનેતર વિદ્વાનો પણ આ ગ્રંથના અવલોકનથી જૈનતત્ત્વવિચાર અને તેમાંની આધ્યાત્મિક ચર્ચાના અપૂર્વ રહસ્યને અવશ્ય સમજી શકશે.

પાંચ અધ્યાયોમાં પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી જ આ ગ્રંથનું ‘પંચાધ્યાયી’ એવું નામ ગ્રંથકારે પોતે જ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે અને તેથી જ કેટલાક ઉપયોગી વિષયોને આગળ નિરૂપણ કરવાની અનેક ઠેકાણે તેમણે પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ગ્રંથકારનો આશય આ ગ્રંથમાં સમસ્ત જૈનસિદ્ધાંતના અદ્ભૂત રહસ્યોને ઠામ ઠામ સિંચીસિંચીને પુરવાનો હોય. પરંતુ ગ્રંથકારનો આ આશય પાર પડ્યો ન હોય એમ ગ્રંથની અપૂર્ણતા ઉપરથી જણાય છે. કંઈક ઓછા એવા બે અધ્યાય લખતાં લખતાં જ તેમને કોઈ ભારે વિઘ્નનો સામનો કરવો પડ્યો હોય અને તેથી જ ‘પંચાધ્યાયાવયવં’ એ પ્રતિજ્ઞાવાક્યાનુસાર તેઓશ્રીનો સ્તુત્ય મનોરથ પાર પડ્યો ન હોય. વર્તમાનમાં આ ગ્રંથ બંને અધ્યાયોમાં મળીને કુલ ૧૮૧૮ શ્લોક પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથમાં કોઈ કોઈ સ્થળે છંદભંગ તથા ચરણભંગ પણ રહી ગયા છે. જેની પૂરતી કરવા માટે આજે તો બીજું કોઈ સાધન ઉપલબ્ધ નથી.

આ ગ્રંથના રચયિતા કોણ છે? એનું કોઈ ખાસ નિશ્ચિત પ્રમાણ મળતું નથી, પરંતુ જો આ ગ્રંથ તેના પાંચે અધ્યાયોથી પૂર્ણ થવા પામ્યો હોત તો સંભવ છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકર્તાનો કાંઈક નિશ્ચિત પરિચય મળી શકત. ગ્રંથની કથનશૈલી વિષયની સમાનતા ઇત્યાદિ લાટીસંહિતા અને સમયસાર કળશટીકા ગ્રંથ રચ્યો છે. (જુઓ શ્રી રાજમલ્લીય સમયસારકળશ ટીકાની શ્રીયુત બ્રહ્મચારી શીતલપ્રસાદજી કૃત પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૪-૫) ગ્રંથકારની વિષય પ્રતિપાદન શૈલી ઘણી જ સરળ, વિશદ, ગાંભિર્યતાયુક્ત અને તુલનાત્મક પદ્ધતિથી શાસ્ત્રાંતરોમાં કહેલાં લક્ષણાદિકના રહસ્યોને સ્પષ્ટપણે પ્રકાશવાવાળી છે, આ ગ્રંથ

પ્રાયઃ સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય અને તેમાંની સંસ્કૃત ટીકાના આધાર ઉપરથી રચ્યો હોય એમ તેમાંના વિષયની સમાનતા અને કથનશૈલી ઉપરથી કહી શકાય છે.

આ ગુજરાતી સંસ્કરણમાં મુખ્યતઃ પંડિત દેવકીનંદનજીકૃત સરલાર્થ પ્રબોધિની નામની હિંદી ટીકા સંપૂર્ણપણે લેવામાં આવી છે અને આ સંસ્કરણમાં યોગ્ય સુધારો વધારો યથાસ્થાને કરવાની સમ્મતિ પણ તેઓશ્રીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક અને ઉદાર હૃદયથી આપી તે બદલ અમે તેઓશ્રીનો અત્યંત ઋણી છીએ.

ગ્રંથના સિદ્ધાંતિક સૂક્ષ્મરહસ્યોનું અમારી શક્ત્યાનુસાર વિવેકીભાન થવામાં મૂળ નિમિત્તહેતુ તો અધ્યાત્મતત્ત્વવિજ્ઞાની પ્રાતઃસ્મરણીય સત્પુરુષ કૃપાળુ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી છે અને આ ગ્રંથનું આવી અપૂર્વ શૈલીરૂપે પ્રકાશન થવામાં તો તેઓશ્રીનો જ મહદ્ ઉપકાર છે એટલે તેઓશ્રીનો તો અહીં જેટલો ઉપકાર વ્યક્ત કરીએ તેટલો થોડો જ છે.

વળી આ ગુજરાતી સંસ્કરણમાં યથાસ્થાને યોગ્ય સૂચનો, સલાહ અને માર્ગદર્શન પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપીને પણ પૂજ્ય વડીલશ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશીએ સહર્ષ, ઉદાર હૃદયથી અને અસંકોચપણે આપ્યું તે બદલ તેમનો અમે અહીં આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

અંતમાં આ ગુજરાતી સંસ્કરણમાં મૂળગ્રંથકર્તાના પદ્યોના પરસ્પર અવિરોધભાવને બરાબર સાચવી રાખવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. છતાં અલ્પજ્ઞતાવશ કંઈ પણ શબ્દરચના કે ભાવમાં સ્ખલના થઈ ગઈ હોય તો હું જિનવાણીની, કૃપાળુ કહાનગુરુદેવની અને પાઠકગણની હૃદયથી ક્ષમા યાચું છું. અંતમાં—

गच्छतः स्वल्पं क्वापि भवत्येय प्रमादतः

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

ॐ શાંતિઃ

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રકાશકીય નિવેદન (બીજી આવૃત્તિ)

આ પંચાધ્યાયી ગ્રંથ દિગંબર આમ્નાય તથા મુમુક્ષુ સમાજમાં તેની સરળ, વિશદ અને ગંભીર શૈલી તથા અત્યંત ઉપયોગી વિષય-વસ્તુને કારણે ખૂબ જ પ્રચલિત છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીને આ ગ્રંથ સંપ્રદાયમાં જ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેઓશ્રીએ તેનો આઘોપાંત સ્વાધ્યાય કર્યો હતો. પોતાના પ્રવચનોમાં તેઓ વારંવાર આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવના ત્રણ પરમાગમો કે જે પ્રાભૃતત્રય તરીકે ઓળખાય છે તેના વિષયોના અર્કનો સમાવેશ કરી તે શાસ્ત્રોમાં ઇપાયેલા ભાવોને સરળતાથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ આવૃત્તિમાં પ્રથમ આવૃત્તિની જેમજ શ્રી દેવકીનંદનકૃત ટીકાનો અક્ષરશઃ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તદુપરાંત તેમાં, જ્યાં ગાથાઓના અર્થો વધુ સ્પષ્ટ થતા લાગ્યા તે ગાથાઓમાં શ્રી મખ્મનલાલજીકૃત સુબોધિની ટીકાનો પણ ભાવાર્થ તરીકે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી વાચક ગ્રંથના ભાવોને સરળતાથી સમજી શકે.

સામાન્ય માન્યતા મુજબ આ ગ્રંથના ગ્રંથકાર કોણ છે, તે વિષે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળતા નથી. પરંતુ કેટલાક ઈતિહાસકારોના મતે ગ્રંથની શૈલીના આધારે લાટીસંહિતાના રચયિતા પંડિત રાજમલજી પાંડે આ ગ્રંથના રચનાકાર હોય તેમ જણાય છે. ગમે તે હોય પણ આ ગ્રંથ બાબતે, તે અધુરો હોવા છતાં, જે કાંઈ લખાયું છે તે ઉચ્ચકોટિનું તથા પરમાગમોને સમજવામાં મદદરૂપ છે તે બાબતે કોઈ મતભેદ નથી.

આ આવૃત્તિને બા.બ્ર. શ્રી વજુભાઈ શાહે (વઢવાણ) તપાસીને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપેલ છે તેથી તેમના આભારી છીએ, આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં જે ભાઈઓએ ભક્તિ સહિત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ યોગદાન આપ્યું છે તે સર્વેનો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની ૧૨૪મી
જન્મ-જયંતી
તા. ૧૧-૫-૨૦૧૩

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ

વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન :—જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર :—જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેનો તો “સત્યાર્થ એમ જ છે” એમ જાણવું, તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને “એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે” એમ જાણવું; અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પણ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી, “આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે” એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

પ્રશ્ન :—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું?

ઉત્તર :—એવો જ તર્ક શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે કે—જેમ કોઈ અનાર્ય-મલેચ્છને મલેચ્છભાષા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા કોઈ સમર્થ નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. વળી એ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહ્યું છે કે—એ પ્રમાણે નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપીએ છીએ પણ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

વિષય અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગ્રંથકારનું મંગલાચરણ -----	૧	ગુણાંશકલ્પનાના અભાવમાં -----	૩૨
પંચપરમેષ્ઠીની સ્તુતિ -----	૨	દ્રવ્યવિશેષનું કથન -----	૩૩
જિનશાસનની સ્તુતિ -----	૨	દ્રવ્યનું લક્ષણ -----	૩૪
ગ્રંથનામ નિર્દેશ -----	૩	પ્રકારાન્તરથી દ્રવ્યનું લક્ષણ -----	૩૪
ગ્રંથરચનાનો હેતુ -----	૩	સમગુણ પર્યાયનો સ્પષ્ટાર્થ -----	૩૫
કથનક્રમ -----	૩	ગુણાદિકના સંન્નિપાતને દ્રવ્ય કહેતા નથી --	૩૫
વસ્તુસામાન્યનું લક્ષણ -----	૪	ભિન્ન આશ્રયાશ્રયીભાવ પણ નથી -----	૩૫
એમ ન માનવામાં દોષ -----	૫	અભિન્ન દૃષ્ટાંત અને કારકની ગ્રાહ્યતા ----	૩૬
અસત્ની ઉત્પત્તિ માનતાં હાનિ -----	૬	ભિન્ન દૃષ્ટાંત અને કારક -----	૩૭
પરથી સિદ્ધ માનવામાં દોષ -----	૬	અભિન્ન દૃષ્ટાંત અને કારક -----	૩૭
યુત્સિદ્ધત્વને માનવામાં દોષ -----	૭	વાક્યાંતરથી દ્રવ્યના લક્ષણની પ્રતિજ્ઞા -----	૩૮
સત્નો નાશ માનવામાં દોષ -----	૮	દ્રવ્યનું લક્ષણ -----	૪૦
સત્તાના સપ્રતિપક્ષપણાની સિદ્ધિ -----	૮	પરિણામ વિના ત્રિતયાત્મક તે	
સત્તાના સપ્રતિપક્ષપણામાં શંકા સમાધાન ----	૯	(વસ્તુ) બની શકતી નથી -----	૪૧
વસ્તુની અસત્તા અને એકાંશતામાં દોષ ----	૧૫	ત્રિરૂપ માનવામાં હાનિ વા લાભના	
ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુ માનવામાં હાનિ -----	૧૭	વિષયમાં શંકા સમાધાન -----	૪૨
ખંડરૂપ એકદેશપક્ષનું દૃષ્ટાંત દ્વારા ખંડન ---	૧૮	પરિણામને ન માનવામાં દોષ -----	૪૩
દૃષ્ટાંતપૂર્વક અખંડિત અનેકદેશ		પરિણામીને ન માનવામાં દોષ -----	૪૪
વસ્તુનું સમર્થન -----	૧૮	પરસ્પરમાં લક્ષણ બાધિત થવાના	
દૃષ્ટાંતપૂર્વક અખંડિત એકદેશ		વિષયમાં શંકા-સમાધાન -----	૪૪
વસ્તુનું સમર્થન -----	૧૯	ગુણ અને ધ્રૌવ્યમાં લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ તથા	
દ્રવ્ય અને ગુણનું સ્વરૂપ -----	૧૯	સાધ્ય-સાધનભાવ જ છે -----	૪૬
દ્રવ્ય તથા ગુણોમાં અભિન્નતા -----	૨૦	પર્યાય અને ઉત્પાદ-વ્યયમાં	
‘સ્વભાવ’ શબ્દનાં પર્યાયવાચક નામ -----	૨૪	વ્યંજ્ય-વ્યંજકભાવ છે -----	૪૬
દ્રવ્યમાં અનંત ગુણોની સિદ્ધિ -----	૨૪	પર્યાય અને ઉત્પાદ-વ્યયમાં સ્વભાવ—	
ગુણોમાં અંશ વિભાગ -----	૨૬	સ્વભાવવાન તથા લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ	
અંશના પર્યાયવાચક શબ્દો -----	૨૯	સંબંધ પણ છે -----	૪૬
ગુણાંશ જ ગુણપર્યાય છે -----	૨૯	ગુણત્વ કોને કહે છે? -----	૪૭
ગુણપર્યાયનાં નામાંતર -----	૩૦	ગુણોના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ	
દ્રવ્યપર્યાયનાં નામાંતર -----	૩૦	ઉપર વિચાર -----	૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુણોના સંબંધમાં જૈનનો સિદ્ધાંત -----	૫૦	પર્યાયોનું સ્વરૂપ-----	૭૭
નિત્ય-અનિત્યપણાનું પોષક દૃષ્ટાંત-----	૫૩	‘કમવર્તી’ શબ્દનો નિરુક્ત અર્થ -----	૭૮
ગુણોના નિત્ય-અનિત્યાત્મપણાના સંબંધમાં ઉહાપોહ -----	૫૩	વ્યતિરેક અને ક્રમના વિષયમાં શંકા -----	૭૯
દ્રવ્યને ગુણોથી ભિન્ન માનવા અંગે શંકા ---	૫૮	વ્યતિરેકનું સ્પષ્ટીકરણ-----	૮૦
ગુણોમાં ઉત્પાદાદિક ન માનવા જોઈએ ----	૫૮	ક્રમનું સ્પષ્ટીકરણ -----	૮૧
દ્રવ્યમાં અનેક ગુણ સિદ્ધ થશે નહિ -----	૫૯	વિસદૃશતાનું કારણ -----	૮૬
દ્રવ્યમાં એક સમયમાં એક ગુણની સત્તા માનવી ઠીક નથી -----	૫૯	અંશોની અવગાહનામાં જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત -----	૮૮
ક્રિયાવતી તથા ભાવવતીશક્તિનો નિરુક્તિ અર્થ -----	૬૨	ઉત્પાદાદિક શેમાં થાય છે? -----	૯૨
દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ -----	૬૩	ઉત્પાદનું સ્વરૂપ અને તે કોનો થાય છે? ---	૯૩
વાક્યાંતરથી ગુણોનું લક્ષણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	૬૩	વ્યયનું સ્વરૂપ અને તે કોનો થાય છે? -----	૯૩
વાક્યાંતરથી ગુણોના લક્ષણનું કથન -----	૬૪	ધ્રોવ્યનું સ્વરૂપ અને તે કોનો થાય છે? ----	૯૪
‘સહભૂ’ શબ્દનો નિરુક્તિ અર્થ -----	૬૪	નિત્ય-અનિત્યરૂપ વ્યવહારનું કારણ-----	૯૫
‘અન્વય’ શબ્દનો ‘સાર્થ’ અર્થ માનતાં દોષ- ૬૫	૬૫	પહેલો દોષ -----	૯૬
‘અન્વય’ શબ્દનો નિરુક્તિ અર્થ -----	૬૬	બીજો દોષ -----	૯૬
‘અન્વય’ શબ્દનો સમાનાર્થક શબ્દ -----	૬૬	ત્રીજો દોષ-----	૯૭
‘અન્વયી’ શબ્દનો વિગ્રહ તથા વાચ્યાર્થ ----	૬૭	દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના નિત્ય- અનિત્યપણામાં ઉહાપોહ-----	૯૭
દેશવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ-----	૬૯	ધ્રોવ્યના અંશાત્મકપણામાં શંકા— સમાધાનપૂર્વક ઉહાપોહ-----	૧૦૦
ક્ષેત્રવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ -----	૬૯	ઉત્પાદાદિક અંશીના છે કે અંશના છે? --	૧૦૩
કાળવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ -----	૭૦	ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્યના પરસ્પર અવિરોધપણાનો વિચાર -----	૧૦૬
ભાવવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ -----	૭૦	ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્યમાં સમયભેદની શંકાનું નિરાકરણ -----	૧૦૭
પૂર્વોક્ત વ્યતિરેક ન માનતાં દોષ -----	૭૧	પૂર્વોક્ત કથનનું સ્પષ્ટીકરણ-----	૧૧૦
ગુણોમાં વ્યતિરેકાભાવનું સ્વરૂપ -----	૭૩	ઉત્પાદ વિના વ્યય સિદ્ધ થતો નથી -----	૧૧૫
‘અર્થ’ શબ્દ યૌગિક રીતથી જ ગુણનો વાચક છે-----	૭૪	વ્યય વિના ઉત્પાદ સિદ્ધ થતો નથી -----	૧૧૫
‘અર્થ’ શબ્દની નિરુક્તિ-----	૭૪	ધ્રોવ્ય વિના ઉત્પાદ વ્યય સિદ્ધ થતા નથી- ૧૧૫	૧૧૫
ગુણોની વિશેષતા -----	૭૫	ઉત્પાદવ્યય વિના ધ્રોવ્યની પણ સિદ્ધિ થતી નથી -----	૧૧૬
સામાન્ય અને વિશેષગુણ -----	૭૬	એ ત્રણેની વ્યવસ્થા યુક્તિસંગત છે -----	૧૧૬
સામાન્ય અને વિશેષગુણોનું પ્રયોજન -----	૭૬		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કેવળ ઉત્પાદ માનતાં દોષ -----	૧૧૭	તદ્ભાવાતદ્ભાવ વિના	
કેવળ વ્યય માનતાં દોષ -----	૧૧૭	નિત્યાનિત્યાત્મકપક્ષમાં દોષ -----	૧૪૪
કેવળ ધ્રોવ્ય માનતાં દોષ -----	૧૧૮	અતદ્ભાવ, તદ્ભાવ સાપેક્ષ છે અને	
કેવળ ઉત્પાદવ્યય માનતાં દોષ -----	૧૧૮	તદ્ભાવ અતદ્ભાવ સાપેક્ષ છે -----	૧૪૫
અનેકાન્તાત્મક વસ્તુસ્થિતિના		પરિણામનું તદ્ભાવ વા અતદ્ભાવથી	
નિરુપણની પ્રતિજ્ઞા -----	૧૧૯	યુક્તપણું -----	૧૪૮
વસ્તુ યુગ્મયતુષ્ટયથી ગુંથી છે -----	૧૧૯	સદૃશપરિણામનું ઉદાહરણ -----	૧૪૮
દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિ -----	૧૨૦	વિસદૃશપરિણામનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક સ્વરૂપ ---	૧૪૯
મહાસત્તાનો અર્થ -----	૧૨૧	સદૃશ તથા વિસદૃશપરિણામનું	
અવાંતરસત્તાનો અર્થ -----	૧૨૧	યુક્તિપૂર્વક ઉદાહરણ -----	૧૪૯
ક્ષેત્રના ભેદ તથા તેનું સ્વરૂપ -----	૧૨૩	અન્વય-વ્યતિરેક પરસ્પર સાપેક્ષ	
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિ -----	૧૨૪	કાર્યકારી છે -----	૧૫૦
કાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ -----	૧૨૫	નિત્ય વિવક્ષામાં યુક્તિ -----	૧૫૪
સામાન્યવિશેષ લક્ષણપૂર્વક		અનિત્ય વિવક્ષામાં યુક્તિ -----	૧૫૪
કાળકૃત અસ્તિ-નાસ્તિ -----	૧૨૬	સ્વકલ્પિત દૃષ્ટાંતોના આશ્રયથી સત્ અને	
ભાવનું સ્વરૂપ -----	૧૨૭	પરિણામના વિષયમાં પૂર્વપક્ષ	
ભાવના ભેદ -----	૧૨૮	દ્વારા ઉહાપોહ -----	૧૫૫
સામાન્ય અને વિશેષભાવનું સ્વરૂપ -----	૧૨૮	ઉત્તરપક્ષ દ્વારા પ્રત્યેકનો સાર -----	૧૬૩
પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો -----	૧૨૮	દીપક અને પ્રકાશનું દૃષ્ટાંત -----	૧૮૪
વસ્તુને અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ જ કેમ કહી? ---	૧૩૨	જળ-કલ્લોલનું દૃષ્ટાંત -----	૧૮૫
અન્વય-વ્યતિરેકની પરસ્પર સાપેક્ષતાનો		ઘટ-મૃતિકાનું દૃષ્ટાંત -----	૧૮૬
શંકા-સમાધાનપૂર્વક નિર્ણય -----	૧૩૫	સત્ના નિત્યાનિત્યપણામાં યુક્તિ -----	૧૮૬
સંજ્ઞાભેદથી પણ અદ્વૈતમાં		સત્ના ઉભય-અનુભયપણામાં યુક્તિ -----	૧૮૭
બાધા આવતી નથી -----	૧૩૭	સત્ના વ્યસ્ત-સમસ્તપણામાં યુક્તિ -----	૧૮૮
અન્વયવ્યતિરેકનું શંકા-સમાધાનપૂર્વક		સત્ના ક્રમવર્તી-અક્રમવર્તીપણામાં યુક્તિ --	૧૮૮
પ્રતિપાદન -----	૧૪૧	સર્વથા નિત્યપક્ષમાં વિક્રિયા ન	
તદ્ભાવ—અતદ્ભાવના પ્રયોજન		બનવાથી હાનિ -----	૧૯૦
વિષયમાં શંકા -----	૧૪૩	વિક્રિયાના અભાવમાં બીજો દોષ -----	૧૯૧
તદ્ભાવ વિના સર્વથા નિત્યપક્ષમાં દોષ --	૧૪૩	સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં દોષ -----	૧૯૨
અતદ્ભાવ વિના સર્વથા		સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં (ક્ષણિક-	
અનિત્યપક્ષમાં દોષ -----	૧૪૪	માન્યતામાં) બીજો દોષ -----	૧૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વથા ક્ષણિકવાદી સત્નો અભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ કરશે? -----	૧૯૩	નયના ભેદ -----	૨૨૩
ક્ષણિક એકાન્તપક્ષની બાધક યુક્તિ -----	૧૯૪	બીજા પ્રકારથી નયનું લક્ષણ -----	૨૨૩
સત્ના એકત્વમાં યુક્તિ -----	૧૯૫	નય વિકલ્પાત્મક કેમ છે? -----	૨૨૫
દ્રવ્યક્ષેત્રાદિકની અપેક્ષાએ એકત્વ કેવી રીતે છે? -----	૧૯૫	દ્રવ્યાર્થિકનયનો નિરુક્તિ અર્થ -----	૨૨૮
‘ગુણપર્યાયવત્’માં પણ એકત્વની યુક્તિ --	૧૯૬	પર્યાયાર્થિકનયનો નિરુક્તિ અર્થ -----	૨૨૯
છાયાદર્શ દૃષ્ટાંતના વિષયમાં વિચાર -----	૧૯૯	વ્યવહારનય, પર્યાયાર્થિકનયનું જ નામ છે	૨૨૯
ક્ષેત્રની વ્યાખ્યા -----	૨૦૦	વ્યવહારનો અન્વર્થ અર્થ -----	૨૩૦
દ્રવ્યના પ્રદેશ ત્રણ પ્રકારના છે -----	૨૦૧	વ્યવહારમાં કારણ -----	૨૩૦
ક્ષેત્રમાં એકત્વ—અનેકત્વની કલ્પનાની ઉપપત્તિ -----	૨૦૨	વ્યવહારનું પ્રયોજન -----	૨૩૧
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૦૨	વ્યવહારનયના ભેદ તથા સદ્ભૂત-વ્યવહારનયનું લક્ષણ -----	૨૩૧
એકત્વ તથા અનેકત્વના વિષયમાં શંકા ---	૨૦૫	સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કારણ -----	૨૩૨
અન્વયપોષક કથનની શંકા તથા સમાધાન	૨૦૭	સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન -----	૨૩૨
વ્યતિરેક પોષક કથનની શંકા -----	૨૦૮	અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ -----	૨૩૩
કાળની અપેક્ષાએ એકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૦૯	અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કારણ -----	૨૩૪
ભાવનું સ્વરૂપ -----	૨૧૨	અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન -----	૨૩૪
ભાવની અપેક્ષાએ એકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૧૨	સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના ભેદો -----	૨૩૫
ભાવના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ -----	૨૧૩	અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ	૨૩૬
દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ સત્ના અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન -----	૨૧૮	અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ	૨૩૬
દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૧૯	વ્યવહારનયનું પ્રયોજન -----	૨૩૭
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૧૯	ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ --	૨૩૮
કાળની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૨૦	ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન	૨૩૯
ભાવની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ -----	૨૨૦	અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક લક્ષણ -----	૨૪૦
સત્ને સર્વથા એક માનવું યુક્તિસંગત નથી	૨૨૨	અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન -----	૨૪૧
સત્ને સર્વથા અનેક માનવું પણ યુક્તિસંગત નથી -----	૨૨૨	ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ	૨૪૨
પ્રમાણ-નયના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા -----	૨૨૨	ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન -----	૨૪૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્ભૂત—અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના વિષયમાં		બંને નય વિકલ્પાત્મક છે-----	૨૬૫
ઉહાપોહપૂર્વક વિચાર -----	૨૪૪	નિશ્ચયનય યથાર્થ છે -----	૨૭૬
સમ્યક્—મિથ્યાવિશેષણનું કારણ-----	૨૪૬	નિશ્ચયનયના વિષયમાં શંકા-	
પ્રમાણની માફક નય પણ		સમાધાનપૂર્વક વિચાર-----	૨૮૧
સમ્યક્-મિથ્યા હોય છે -----	૨૪૭	નિશ્ચયનયાવલંબીને પરસમયી કહેવા	
સમ્યક્ અને મિથ્યાનયોનું લક્ષણ -----	૨૪૭	વિષયમાં શંકા-----	૨૮૨
ઉપરના કથનનો સિદ્ધાંત -----	૨૪૮	સ્વાનુભૂતિના મહિમાનું સ્વરૂપ-----	૨૮૫
નયાભાસોનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ---	૨૫૦	નિશ્ચયનયના એકત્વવિષયમાં શંકા-----	૨૮૮
પહેલા નયાભાસનું સ્વરૂપ -----	૨૫૦	નિશ્ચયનયનું નિમિત્ત અને પ્રયોજન -----	૨૯૦
શરીર અને જીવને એકક્ષેત્રાવગાહપણું હોવાથી		પ્રમાણનું લક્ષણ -----	૨૯૧
ત્યાં એકત્વની આશંકા કરવી તેમાં		પ્રમાણની પ્રવૃત્તિમાં હેતુ-----	૨૯૬
અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે -----	૨૫૧	સંપૂર્ણ નયો વિકલ્પાત્મક છે-----	૩૦૦
શરીર અને આત્મામાં બંધ્ય—બંધકભાવ છે		પ્રમાણના ભેદ અને તેનાં લક્ષણ -----	૩૦૩
એવી આશંકા પણ ન કરવી જોઈએ. ૨૫૨		સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ -----	૩૦૪
શરીર અને આત્મામાં નિમિત્ત-		દેશપ્રત્યક્ષના ભેદ તથા તેમાં બેને	
નૈમિત્તિકભાવ પણ નથી -----	૨૫૨	દેશપ્રત્યક્ષ કહેવાનું કારણ-----	૩૦૪
બીજા નયાભાસનું સ્વરૂપ -----	૨૫૩	મતિ-શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણપૂર્વક તેના	
ઉપરના નયાભાસપણાનો ખુલાસો -----	૨૫૩	પરોક્ષપણામાં યુક્તિ -----	૩૦૫
જીવને કર્માદિકનો કર્તા-ભોક્તા કહેવામાં		ચારે જ્ઞાનનું પરોક્ષપણું-----	૩૦૫
ભ્રમનું કારણ અને તેનું સમાધાન---	૨૫૪	અવધિ-મન:પર્યયજ્ઞાનને પરોક્ષ	
કર્તા-ભોક્તાપણા સંબંધી દૃષ્ટાંત-----	૨૫૫	કહેવામાં યુક્તિ -----	૩૦૬
કર્તા-કર્મને તન્મયપણું -----	૨૫૫	ઉપચારનું કારણ -----	૩૦૬
ત્રીજા નયાભાસનું સ્વરૂપ -----	૨૫૬	દ્રવ્યમનનું સ્વરૂપ-----	૩૧૦
ચોથા નયાભાસનું સ્વરૂપ -----	૨૫૮	ભાવમનનું સ્વરૂપ -----	૩૧૦
ગુણોના અનુસાર નયોનાં નામ -----	૨૬૧	નિક્ષેપનું લક્ષણ-----	૩૨૧
અસ્તિત્વનય-----	૨૬૨	નિક્ષેપોના ભેદ -----	૩૨૧
કર્તૃત્વનય-----	૨૬૨	નામ અને સ્થાપનાં નિક્ષેપનાં લક્ષણ -----	૩૨૨
વ્યવહારનય -----	૨૬૩	દ્રવ્યનિક્ષેપનું સ્વરૂપ -----	૩૨૨
દ્રવ્યાર્થિકનય કોને કહે છે?-----	૨૬૩	ભાવનિક્ષેપનું સ્વરૂપ -----	૩૨૩
દ્રવ્યાર્થિકનયનું લક્ષણ -----	૨૬૪	નય અને પ્રમાણ કોને કોને વિષય કરે છે? ૩૨૪	

॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ॥

પંચાધ્યાયી

સરભાર્થ પ્રબોધક—સાન્વયાર્થ ગુર્જરાનુવાદ

ગ્રંથકારનું મંગલાચરણ

પંચાધ્યાયાવયવં મમકર્તુ ગ્રંથરાજમાત્મવશાત્ ।
અર્થાલોકનિદાનં યસ્યવચસ્તં સ્તુવે મહાવીરમ્ ॥૧॥

અન્વયાર્થ—(આત્મવશાત્) પોતાની શક્તિ અનુસાર (પંચાધ્યાયાવયવં) પાંચ અધ્યાય જેના અવયવ છે, એવા (ગ્રંથરાજમ્) ગ્રંથરાજ (કર્તુઃમમ) કરવાવાળા મને (યસ્ય વચઃ) જેનાં વચન (અર્થાલોકનિદાનં) પદાર્થોને પ્રતિભાસ થવામાં મૂળ કારણ થયાં, (તં) તે (મહાવીરં) ભગવાન મહાવીરસ્વામીની હું-ગ્રંથકાર (સ્તુવે) સ્તુતિ કરું છું.

ભાવાર્થ—આ મહાન કાર્યમાં કોઈપણ વિઘ્ન ન આવે એ હેતુથી ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરતી વેળા ગ્રંથકાર પ્રથમ જ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન કરે છે. કારણ એ જ અંતિમ તીર્થંકર સાક્ષાત્ હિતોપદેશ આપવાવાળા હોવાથી પ્રથમ વંદનીય છે.

જે પ્રમાણે ચક્ષુમાનુવ્યક્તિ પણ પ્રકાશ વિના પદાર્થોને જોઈ શકતી નથી. તે પ્રમાણે જોકે સર્વ જીવાદિક પદાર્થો અનાદિનિધન સ્વતઃસિદ્ધ છે, તોપણ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ મોહાંધકારથી અંધ થયેલા અજ્ઞાની પુરુષોને શ્રી જિનોપદેશ વિના સમજવામાં આવી શકતું નથી, તેથી ગ્રંથકારનું કહેવું એમ છે કે-મને વસ્તુસ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવામાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનાં દિવ્યવચનો જ સાક્ષાત્ કારણ થયાં છે, તેથી હું તેઓશ્રીને નમસ્કાર કરું છું. આ ગ્રંથ સામાન્યગ્રંથ નથી, પરંતુ સર્વ જૈનસિદ્ધાંતશાસ્ત્રોનો

એક પ્રકારથી રાજા છે; એમ ગ્રંથકારે પોતે જ 'ગ્રંથરાજ' પદથી સૂચિત કર્યું છે.^૧

પંચ પરમેષ્ઠીની સ્તુતિ

શેષાનપિ તીર્થકરાનનન્તસિદ્ધાનહં નમામિ સમમ્ ।
ધર્માચાર્યાધ્યાપકસાધુવિશિષ્ટાન્મુનીશ્વરાન્ વન્દે ॥૨॥

અન્વયાર્થ—(અહં) હું ગ્રંથકાર (શેષાન્ તીર્થકરાન્) બાકીના તીર્થકરોને (અપિ) તથા (અનન્ત સિદ્ધાન્) અનંત સિદ્ધોને (સમમ્) યુગપત્-એકીસાથે (નમામિ) નમસ્કાર કરું છું, તથા (ધર્માચાર્યાધ્યાપક સાધુવિશિષ્ટાન્મુનીશ્વરાન્) ધર્માચાર્ય, ધર્માધ્યાપક અને ધર્મસાધુ એ વિશેષણોથી વિભૂષિત મુનીશ્વરોને પણ (વન્દે) નમસ્કાર કરું છું.

ભાવાર્થ—વસ્તુસ્વરૂપના પ્રકાશનમાં નિમિત્તકારણ હોવાથી બાકીના તેવીસ તીર્થકરોને, અનંતસિદ્ધોને તથા આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સર્વસાધુઓને પણ નમસ્કાર કરું છું.

જિનશાસનની સ્તુતિ

જીયાઙ્ગેનં શાસનમનાદિનિધનં સુવન્દ્યમનવદ્યમ્ ।
યદપિ ચ કુમતારાતીનદયં ધૂમધ્વજોપમં દહતિ ॥૩॥

અન્વયાર્થ—(અનાદિનિધનં) પરંપરાદૃષ્ટિથી જેનો આદિ-અંત નથી અને (અનવદ્યં) શ્રી સર્વજીવિતરાગદેવ દ્વારા પ્રતિપાદિત હોવાથી તથા પૂર્વાપર વિરોધ ન હોવાના કારણથી જે સર્વથા નિર્દોષ છે તથા (સુવન્દ્યં) વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદક હોવાથી જે જ્ઞાની પુરુષોને વંદનીય છે, એવું (ઙ્ગેનં શાસનં) શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાન દ્વારા ઉપદેશિત આગમ (જીયાત્) જયવંત રહો (અપિ ચ યત્) કે જે (કુમતારાતીન્) પદાર્થના વિપરીતસ્વરૂપને પ્રતિપાદક કુમતરૂપ પ્રતિપક્ષિઓને (ધૂમધ્વજોપમં) ધૂમધ્વજ એટલે અગ્નિની માફક (અદયં) નિર્દય થઈને (દહતિ) ભસ્મ કરે છે.

ભાવાર્થ—જે જૈનસિદ્ધાંત વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રકાશક હોવાથી અનાદિનિધન, નિર્દોષ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ દ્વારા સદૈવ આદરણીય છે તથા પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર નિર્દયતાપૂર્વક અસ્વાભાવિક અને સદોષ અન્ય સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરવાવાળો છે, તે શ્રી જિનેન્દ્રભગવાનનું શાસન જયવંત રહો.

૧. આ ગ્રંથ અત્યાર સુધીમાં પૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત થયો નથી, પણ માત્ર આ દોઢ અધ્યાય જ પ્રાપ્ત છે. ગ્રંથ પ્રારંભ કરતાં ગ્રંથકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ મહાન ગ્રંથના પાંચ અધ્યાય કરવાનો હતો અર્થાત્ પાંચ અધ્યાયોમાં અત્યંત વિસ્તારપૂર્વક જૈન સિદ્ધાંતને પ્રગટ કરવાનો હતો, એમ 'પંચાધ્યાયાવયવં' એ પદથી જણાય છે, એટલા માટે આગળ મંગલાચરણ કર્યા પછી ખુદ ગ્રંથકારે જ આ ગ્રંથને 'પંચાધ્યાયી' એ નામથી કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, પરંતુ ખેદનો વિષય એ છે કે-ગ્રંથકારનો મનોરથ પૂર્ણ થઈ શક્યો નહિ.

ગ્રંથનામ નિર્દેશ

इति वन्दितपंचगुरुः कृतमङ्गलसत्क्रियः स एष पुनः ।
नाम्ना पंचाध्यायीं प्रतिजानीते चिकीर्षितं शास्त्रम् ॥४॥

અન્વયાર્થ—(इति) એ પ્રમાણે (વન્દિતપંચગુરુઃ) જોણે પંચપરમેષ્ઠીની વંદના કરી છે તથા જોણે (કૃતમંગ્લ સત્ક્રિયઃ) મંગલાચરણરૂપ સત્કર્મ કર્યું છે. (સણ્ણઃ) તે હું (પુનઃ) હવે (ચિકીર્ષિતંશાસ્ત્રં) જે શાસ્ત્રને રચવાની મારી ઈચ્છા છે તેને (નામ્ના) નામથી (પંચાધ્યાયી) ‘પંચાધ્યાયી’ (પ્રતિજાનીતે) કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર તથા કાયિક, માનસિક અને વાચનિક મંગલાચરણ કરીને હવે હું (ગ્રંથકાર) પંચાધ્યાયી ગ્રંથને નિર્માણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

ગ્રંથરચનાનો હેતુ

अत्रान्तरंगहेतुर्यद्यपि भावः कवेर्विशुद्धतरः ।
हेतोस्तथापि हेतुः साध्वी सर्वोपकारिणी बुद्धिः ॥५॥

અન્વયાર્થ—(यद्यपि) જોકે (अत्र) આ ગ્રંથ રચવામાં (अन्तरंगहेतुः) અંતરંગકારણ (कवेः) કવિનો (विशुद्धतरः भावः) વિશુદ્ધતર પરિણામ છે, (तथापि) તોપણ (हेतोः हेतुः) તે અંતરંગકારણનું પણ કારણ (सर्वोपकारिणी) સર્વ જીવોનો ઉપકાર કરવાવાળી (साध्वी बुद्धिः) ઉત્તમબુદ્ધિ છે.

ભાવાર્થ—આ ગ્રંથ રચવામાં સાક્ષાત્કારણ કવિવરની વિશુદ્ધતા સંપન્ન પ્રતિભા—સુબુદ્ધિ છે તથા પરંપરાકારણ સર્વોપકારીણી સુબુદ્ધિ છે, એમ સમજવું.

કથનક્રમ

सर्वोऽपिजीवलोकः श्रोतुंकामो वृषं हि सुगमोक्त्या ।
विज्ञप्तौ तस्य कृते तत्रायमुपक्रमः श्रेयान् ॥६॥

અન્વયાર્થ—(सर्वः अपि जीवलोकः) સર્વ જીવો (हि) નિશ્ચયથી (वृषं) ધર્મને (सुगमोक्त्या) સરળ પ્રતિપાદન શૈલીથી (श्रोतुंकामः) સાંભળવા ઈચ્છે છે, (इति विज्ञप्तौ सत्यां) એવી સર્વ સાધારણની સૂચના થતાં (तस्यकृते) તેમના માટે (तत्र) ધર્મશ્રવણ કરાવવામાં (अयं उपक्रमः) આ સરળ રચનાશૈલી (श्रेयान्) શ્રેયસ્કર—લાભદાયક થશે.

ભાવાર્થ—સર્વસાધારણ, સરળ ઉપાયો દ્વારા જ ધર્મશ્રવણ કરવાનું પસંદ કરે છે, એ પ્રમાણે

સર્વસાધારણની સૂચના થતાં સર્વસાધારણના ઉપકાર માટે નીચે લખેલી શૈલીથી તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવું શ્રેયસ્કર થશે.

**સતિ ધર્મિણિ ધર્માણાં મીમાંસા સ્યાદનન્યથા ન્યાયાત્ ।
સાઘ્યં વસ્ત્વવિશિષ્ટં ધર્મવિશિષ્ટં તતઃ પરં ચાપિ ॥૭॥**

અન્વયાર્થ—(અનન્યથાન્યાયાત્) ધર્મીથી અન્યથા એટલે ધર્મી વિના ધર્મ ઠરી શકતો નથી, એ ન્યાયાનુસાર (ધર્મિણિ સતિ) ધર્મી એટલે દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ હોતાં જ (ધર્માણાં) તેના ધર્મોની એટલે ગુણધર્મ અને પર્યાયધર્મોની (મીમાંસાસ્યાત્) મીમાંસા કરી શકાય છે, તેથી પહેલાં (અવિશિષ્ટં વસ્તુ) વિશેષરહિત વસ્તુ એટલે સામાન્યવસ્તુ (સાઘ્યં) સિદ્ધ કરવી જોઈએ (ચ) અને (તતઃ પરં) ત્યાર પછી જ (ધર્મવિશિષ્ટં અપિ 'સાઘ્યં') ધર્મ વિશેષણ વિશિષ્ટવસ્તુ પણ (વિશેષવસ્તુ પણ) સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—ધર્મ અને ધર્મીનો અવિનાભાવ સંબંધ છે, તેથી પહેલાં ધર્મીનું નિરૂપણ કર્યા પછી તેમાં રહેલા ધર્મોનું નિરૂપણ કરવું એ યુક્તિસંગત ઠરે છે. તેથી પહેલાં વસ્તુસામાન્યનું નિરૂપણ કરીને પછી વિશેષ-વિશેષ ધર્મયુક્ત વસ્તુવિશેષનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. એટલા માટે ગ્રંથકારે ઉપર્યુક્ત પ્રતિજ્ઞાનુસાર આ પ્રથમ અધ્યાયમાં દ્રવ્યસામાન્યનું તથા બીજા અધ્યાયમાં દ્રવ્યવિશેષનું કથન કર્યું છે.

વસ્તુસામાન્યનું લક્ષણ

**તત્ત્વં સલ્લાક્ષણિકં સન્માત્રં વા યતઃ સ્વતઃ સિદ્ધમ્ ।
તસ્માદનાદિનિધનં સ્વસહાયં નિર્વિકલ્પં ચ ॥૮॥**

અન્વયાર્થ—(સલ્લાક્ષણિકં સત્) લક્ષણોથી નિષ્પન્ન તત્ત્વ સત્ છે, અર્થાત્ લક્ષણ દૃષ્ટિથી તત્ત્વ સત્રૂપ છે એટલે તત્ત્વનું લક્ષણ સત્ છે (વા) અથવા (સત્ માત્રં) સત્ જ તત્ત્વ છે, (યતઃ) તેથી તે (સ્વતઃ સિદ્ધં) સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. (તસ્માત્) એટલા માટે તે (અનાદિનિધનં) અનાદિ-અનંત છે અર્થાત્ ન કદી ઉત્પન્ન થયું છે કે ન કદી નષ્ટ થશે, તથા (સ્વ સહાયં) કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી સ્વસહાય એટલે સ્વતંત્ર છે (ચ) અને (નિર્વિકલ્પં) નિર્વિકલ્પ છે અર્થાત્ વસ્તુ ક્યારથી છે? કેમ છે? ક્યાં સુધી રહેશે? ઈત્યાદિ વિકલ્પોથી રહિત છે; તથા સામાન્યદૃષ્ટિથી ગુણ-ગુણી આદિ ભેદથી પણ રહિત છે.

ભાવાર્થ—વસ્તુ સત્સ્વરૂપ તથા સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી અનાદિનિધન, સ્વસહાય અને નિર્વિકલ્પ છે.

વિશેષાર્થ—વસ્તુ સત્ લક્ષણવાળી છે. આ પ્રમાણ લક્ષણ છે. પ્રમાણમાં એક ગુણ દ્વારા

આખી વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે. વસ્તુમાં અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશત્વ આદિ અનંત ગુણ છે. અસ્તિત્વ ગુણનું નામ જ સત્ છે. સત્ કહેવાથી અસ્તિત્વ ગુણનું જ ગ્રહણ થવું જોઈએ, પરંતુ અહીં સત્ કહેતાં આખી વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે. એનું કારણ એ જ છે કે અસ્તિત્વ આદિ બધા ગુણ અભિન્ન છે. અભિન્નતાના કારણે જ સત્ કહેવાથી સર્વ ગુણોના સમુદાયરૂપ વસ્તુનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, તેથી જ વસ્તુને સત્સ્વરૂપ પણ કહી દીધી છે. સત્ અને ગુણના સમૂહરૂપ વસ્તુ બન્ને અભિન્ન છે, તેથી સત્રૂપ જ વસ્તુ છે.

અહીં લક્ષ્ય અને લક્ષણની ભેદવિવક્ષા રાખીને જ વસ્તુનું ‘સત્’ એવું લક્ષણ કહ્યું છે. અભેદ વિવક્ષામાં તો વસ્તુને સત્ સ્વરૂપ જ બતાવવામાં આવી છે.

નેયાયિક આદિ કેટલાક મતવાળા વસ્તુને પરથી સિદ્ધ માને છે. ઈશ્વરાદિને તેમના કર્તા માને છે, પરંતુ આ માન્યતા સર્વથા જૂઠી છે. વસ્તુ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ છે. એનો કોઈ બનાવનાર નથી, તેથી ન એની શરૂઆત છે અને ન એનો અંત છે. પ્રત્યેક વસ્તુનું પરિણમન અવશ્ય થાય છે. તે પરિણમનમાં વસ્તુ પોતાની જાતે જ કારણ છે અને અનંત ગુણોના પિંડરૂપ વસ્તુ વચન વર્ગણાથી કથંચિત્ અગોચર છે.

એમ ન માનવામાં દોષ

इत्थं नो चेदसतः प्रादुर्भूति निरंकुशा भवति।

परतः प्रादुर्भावो युतसिद्धत्वं सतो विनाशो वा॥१॥

અન્વયાર્થ—(इत्थंनो चेत्) આમ જો ન માનવામાં આવે અર્થાત્ વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ ન માનવામાં આવે તો (असतः निरंकुशा प्रादुर्भूतिः भवति) કોઈ પ્રકારની બાધા વિના અસત્ પદાર્થોની પણ ઉત્પત્તિ થવા લાગશે, (परतः प्रादुर्भावः) એક પદાર્થની ઉત્પત્તિ બીજા પદાર્થથી થવા લાગશે. (युतसिद्धत्वं) પદાર્થ, પદાર્થવિશેષના સંયોગથી પદાર્થ કહેવાશે (वा) અથવા (सतः विनाशः) સત્ના વિનાશનો પ્રસંગ આવશે.

ભાવાર્થ—જો વસ્તુને સ્વતઃસિદ્ધ ન માનવામાં આવે તો—અસત્ની ઉત્પત્તિ, સત્ની પરથી ઉત્પત્તિ, યુતસિદ્ધપણું અને સત્નો વિનાશ એ પ્રમાણે ચાર દોષ ઉપસ્થિત થશે. આગળ આ ચારે પ્રકારના દોષોનો ક્રમપૂર્વક ખુલાસો કરે છે.

વિશેષાર્થ—જો ઉપર કહેલી રીતે (गाथा—८ मुञ्ज) વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવામાં ન આવે તો અનેક દોષ આવે છે. અસત્ પદાર્થ પણ ઉત્પન્ન થવા માંડશે. જો વસ્તુને સત્ સ્વરૂપ એ સ્વતઃસિદ્ધ માનવામાં આવે તો અસત્ની ઉત્પત્તિ બની શકે નહિ, પરંતુ આમ ન માનવાથી આ દોષ કોઈ જાતના અંકુશ વિના પ્રબળતાથી ઉત્પન્ન થશે. એ જ પ્રમાણે વસ્તુની પર વડે ઉત્પત્તિ થવા માંડશે. વસ્તુમાં યુતસિદ્ધતા (અખંડતાનો અભાવ) પણ થશે અને સત્ પદાર્થનો વિનાશ પણ થવા માંડશે. આ રીતે ઉપરની ચાર વાત ન માનવાથી આ ચાર દોષ આવે છે.

અસત્ની ઉત્પત્તિ માનતાં હાનિ

અસતઃ પ્રાદુર્ભવિ દ્રવ્યાણામિહ ભવેદનન્તત્વમ્ ।

કો વારયિતું શક્તઃ કુમ્ભોત્પત્તિં મૃદાદ્યભાવેઽપિ ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ—(અસતઃ પ્રાદુર્ભવિ) અસત્ની ઉત્પત્તિ થતાં (ઇહ) આ લોકમાં (દ્રવ્યાણાં અનન્તત્વં ભવેત્) કોઈ મર્યાદા ન રહેવાના કારણથી દ્રવ્યોની જાતિ અનંત થઈ જશે એટલે માનવી પડશે, તથા એવી અવસ્થામાં (મૃદાદ્યભાવે અપિ) માટી આદિ ઉપાદાનકારણો ન હોવા છતાં પણ (કુમ્ભોત્પત્તિં) થવાવાળા ઘડાની ઉત્પત્તિને (વારયિતું) નિવારણ કરવા માટે (કઃ શક્તઃ) કોણ સમર્થ થશે ?

ભાવાર્થ—જે પહેલાં કોઈ પણ રૂપથી અસ્તિત્વમાં ન હતા, એવા અસત્ પદાર્થોની નવીન ઉત્પત્તિ માનતાં વસ્તુઓમાં કાર્ય-કારણભાવ ન રહેવાના કારણથી વિના નિયમપણે પણ ગમે તે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થવા લાગશે, અને એમ થતાં દ્રવ્યની મર્યાદાનો નિયમ નહિ રહે, સંસારમાં યથેચ્છપણે અનંતા દ્રવ્યો થતાં ચાલ્યાં જશે. એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રસંગ આવશે, તેથી અસત્ની ઉત્પત્તિ ન માનતાં વસ્તુને સત્રૂપ માનવી ઠીક છે.

વિશેષાર્થ—અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવાથી વસ્તુઓમાં કાર્ય-કારણભાવ રહેશે નહિ. કાર્ય-કારણભાવ નીકળી જવાથી કોઈ વસ્તુ ક્યાંયથી પણ કેમ ઉત્પન્ન ન થઈ જાય? તેમાં કોઈ બાધક થઈ શકતું નથી. કાર્ય-કારણ માનવાથી આ દોષ આવતો નથી. પોતાના કારણથી જ પોતાનું કાર્ય થાય છે. આ નિયમ વસ્તુની અવ્યવસ્થામાં બાધક થાય છે, તેથી અસત્ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ન માનતાં વસ્તુને સત્રૂપ માનવી તે જ યોગ્ય છે.

પરથી સિદ્ધ માનવામાં દોષ

પરતઃ સિદ્ધત્વે સ્યાદનવસ્થાલક્ષણો મહાન્ દોષઃ ।

સોઽપિ પરઃ પરતઃ સ્યાદન્યસ્માદિતિ યતશ્ચ સોઽપિ પરઃ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ—(પરતઃ સિદ્ધત્વે) કોઈ એક પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈ અન્ય પદાર્થથી માનતાં (અનવસ્થા લક્ષણઃ) અનવસ્થા નામનો (મહાન્ દોષઃ સ્યાત્) ઘણો ભારે દોષ ઉપસ્થિત થશે (યતઃ) કારણ કે—(સઃ પરઃ અપિ) જે પરપદાર્થથી વસ્તુની સિદ્ધિ માનવામાં આવશે તે પરપદાર્થ પણ (પરતઃ સ્યાત્) કોઈ અન્ય પદાર્થથી ઉત્પન્ન થશે (ચ) અને (સઃ પરઃ અપિ) તે અન્ય પદાર્થ પણ (અન્યસ્માત્) કોઈ બીજા અન્ય પદાર્થથી ઉત્પન્ન થશે. (ઇતિ) એ પ્રમાણે પર પદાર્થોની અપેક્ષા કરતાં કરતાં કદી પણ તેની અવસ્થાનો-મર્યાદાનો અંત ન થઈ શકવાના કારણથી વસ્તુની પરપદાર્થોથી ઉત્પત્તિ માનવામાં અનવસ્થાદોષ આવે છે.

ભાવાર્થ—જો વસ્તુની ઉત્પત્તિ કોઈ અન્યથી માનવામાં આવે તો—અપ્રમાણિક અનંત પદાર્થોની કલ્પનારૂપ અનવસ્થા નામના દોષનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે—એ બીજાની ઉત્પત્તિ પણ કોઈ ત્રીજાથી તથા એ ત્રીજાની ઉત્પત્તિ પણ કોઈ ચોથાથી, એ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વની ઉત્પત્તિ માટે ઉત્તરોત્તર કલ્પના કરતાં કરતાં કોઈ ઠેકાણે પણ વિશ્રાંતિ મળશે નહિ, એટલા માટે સત્ને સ્વતઃસિદ્ધ ન માનતાં પરથી સિદ્ધ માનવામાં અનવસ્થાદોષ આવે છે.

વિશેષાર્થ—અપ્રમાણરૂપ અનંત પદાર્થોની ઉત્તરોત્તર કલ્પના કરતા જવું, એવું જ નામ 'અનવસ્થા દોષ' છે. આ દોષ પદાર્થ સિદ્ધિમાં સર્વથા બાધક છે. પદાર્થોને પરથી સિદ્ધ માનવાથી આ મહાદોષ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ કે તેનાથી તે, પાછું તેનાથી તે, એ રીતે ગમે તેટલી લાંબી કલ્પના કરવા છતાં ક્યાંય પણ જઈને વિશ્રામ આવતો નથી. જ્યાં અટકીશું ત્યાં પાછો એ પ્રશ્ન ઊભો થશે, કે આ ક્યાંથી થયું? તેથી વસ્તુને પરતઃસિદ્ધ ન માનતાં સ્વતઃસિદ્ધ માનવી, તે જ શ્રેયસ્કર છે.

યુતસિદ્ધત્વને માનવામાં દોષ

યુતસિદ્ધત્વેયં ગુણગુણિનોઃ સ્યાત્પૃથક્ પ્રદેશત્વમ્ ।

ઉભયોરાત્મસમત્વાલ્લક્ષણભેદઃ કથં તયો ભવતિ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ—(એવં) એ પ્રમાણે (યુતસિદ્ધત્વે અપિ) વસ્તુમાં યુતસિદ્ધતા માનવાથી પણ (ગુણગુણિનોઃ) ગુણ અને ગુણી એ બંનેના (પૃથક્ પ્રદેશત્વં સ્યાત્) જુદા જુદા પ્રદેશ માનવા પડશે, તથા એમ માનતાં (ઉભયોઃ આત્મસમત્વાત્) ગુણ અને ગુણી એ બંનેનું (આત્મા) સ્વરૂપ જુદું જુદું એકસરખું થવાથી (તયો) એ બંનેમાં (લક્ષણભેદઃ) લક્ષણભેદ અર્થાત્ અમુક ગુણ છે તથા અમુક ગુણી છે, એવું ભિન્ન-ભિન્ન લક્ષણ (કથંભવતિ) કેવી રીતે ઘટી શકશે? અર્થાત્ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારથી લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ બની શકશે નહીં.

ભાવાર્થ—સત્ને સ્વતઃસિદ્ધ ન માનતાં યુતસિદ્ધ અર્થાત્ દ્રવ્યત્વના યોગથી દ્રવ્ય તથા દ્રવ્ય અને ગુણના યોગથી ગુણી કહેવાય છે, એમ માનવામાં ગુણ અને ગુણીના જુદા જુદા પ્રદેશ માનવાનો પ્રસંગ આવશે તથા તેના પ્રદેશોને જુદા જુદા માનવાથી 'આ ગુણ અમુક દ્રવ્યનો છે અથવા આ ગુણનો સંબંધ અમુક દ્રવ્યથી છે' એ પ્રમાણે ગુણ અને ગુણીમાં લક્ષ્ય—લક્ષણભાવ પણ બનશે નહિ, કારણ કે—આગમમાં દ્રવ્યને લક્ષ્ય તથા ગુણોને લક્ષણ માન્યું છે.

નૈયાયિકો, ગુણ તથા દ્રવ્યને ભિન્ન-ભિન્ન માને છે તથા સમવાય નામના ભિન્ન પદાર્થ દ્વારા વિવક્ષિતગુણોનો વિવક્ષિતદ્રવ્યોની સાથે સંબંધ માને છે, પરંતુ તેમણે કહેલા બુદ્ધિ આદિ ગુણોના ભિન્ન-ભિન્ન પ્રદેશ માનવાથી તેનું કોઈ નિયામક કારણ પ્રતીત થતું નથી કે બુદ્ધિ આદિનો સમવાય આત્મામાં જ થાય છે, તો અન્યમાં કેમ થતો નથી? એટલા માટે અખંડ ગુણસમુદાયાત્મક સત્ જ સ્વયંસિદ્ધ તત્ત્વ છે.

સત્નો નાશ માનવામાં દોષ

અથવા સતો વિનાશઃસ્યાદિતિ પક્ષોઽપિ બાધિતો ભવતિ ।

નિત્યં યતઃ કથञ્ચિદ્દ્રવ્યં સુજ્ઞૈઃ પ્રતીયતેઽધ્યક્ષાત્ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ—(અથવા) અથવા (સતઃ વિનાશઃ સ્યાત્) સત્નો નાશ થાય છે. (ઇતિ પક્ષઃ અપિ) એ પક્ષ પણ (બાધિતઃ ભવતિ) બાધિત થાય છે, (યતઃ) કારણ કે (સુજ્ઞૈઃ) જ્ઞાનીજનો દ્વારા (અધ્યક્ષાત્) પ્રત્યક્ષપણે (દ્રવ્યં કથંચિત્ નિત્યં પ્રતીયતે) દ્રવ્ય કથંચિત્ નિત્ય પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—સત્ને સ્વતઃસિદ્ધ ન માનવાથી ચોથો દોષ સત્ના વિનાશનો પ્રસંગ આવે છે, પરંતુ સત્નો વિનાશ માનવો એ ઠીક નથી, કારણ કે સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ દ્વારા વસ્તુ (દ્રવ્ય) કથંચિત્ નિત્યાત્મક પ્રતીત થાય છે, તેથી સત્નો નાશ માનવો પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધિત છે.

વિશેષાર્થ—જો દ્રવ્ય કથંચિત્ નિત્ય ન હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞાન જ બની શકતું નથી. જે મનુષ્યને પહેલાં જોયો હોય, પછી ફરીવાર એને જોવામાં આવે તો એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘આ તે જ મનુષ્ય છે, જેને પહેલાં આપણે જોયો છે.’ જો તે મનુષ્યમાં કથંચિત્ નિત્યતા ન હોય તો ‘આ તે જ મનુષ્ય છે’ એવું સ્થિર જ્ઞાન પણ થઈ શકે નહિ અને એવું ઘાટલારૂપ જ્ઞાન વિદ્વાનોને સ્વયં પ્રતીતમાં આવે છે, તેથી વસ્તુનો સર્વથા નાશ માનવો એ પણ સર્વથા અયોગ્ય છે.

સારાંશ

તસ્માદનેકદૂષણદૂષિતપક્ષાનનિચ્છતા પુંસા ।

અનવદ્યમુક્તલક્ષણમિહ તત્ત્વં ચાનુમન્તવ્યમ્ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એટલા માટે (અનેક દૂષણ દૂષિતપક્ષાન્) ઉપર્યુક્ત ચાર દોષોથી દૂષિત પક્ષોને (અનિચ્છતા પુંસા) નહિ ઈચ્છવાવાળા પુરુષોએ (ઇહ) અહીં (ઉક્તલક્ષણં તત્ત્વં ચ) પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળું તત્ત્વ અર્થાત્ તત્ત્વનું પ્રથમ કહેલું લક્ષણ જ (અનવદ્યં) નિર્દોષ (અનુમન્તવ્યં) માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—સત્ને સ્વતઃસિદ્ધ ન માનવાથી ઉપર કહેલા ચાર દોષ આવે છે, એટલા માટે નિર્દોષ સમીચીન તત્ત્વસ્વરૂપની જિજ્ઞાસા રાખવાવાળા સુજ્ઞજનોએ અમારા ઉપર કહેલા નિર્દોષ લક્ષણથી જ સંમત થવું જોઈએ.

એ પ્રમાણે વસ્તુસામાન્યનું લક્ષણ કહીને ગ્રંથકાર હવે આગળ સત્તાનો વિચાર કરે છે.

સત્તાના સપ્રતિપક્ષપણાની સિદ્ધિ

કિંચૈવંભૂતાપિ ચ સત્તા ન સ્યાન્નિરંકુશા કિન્તુ ।

સપ્રતિપક્ષા ભવતિ હિ સ્વપ્રતિપક્ષેણ નેતરેણેહ ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ—(કિંચ) તથા (ઇહ) આ લોકમાં (એવંભૂતા સત્તા અપિ ચ) વસ્તુના લક્ષણભૂત આ પ્રકારની સત્તા પણ (નિરંકુશા ન સ્યાત્) નિરપેક્ષ નથી, (કિંતુ) પરંતુ (હિ) નિશ્ચયથી (સ્વપ્રતિપક્ષેણ) પોતાના પ્રતિપક્ષીથી (સપ્રતિપક્ષા ભવતિ) સપ્રતિપક્ષ અર્થાત્ સાપેક્ષ છે. (ઇતરેણ ન) અન્યથી નથી.

ભાવાર્થ—જે સત્તાને વસ્તુનું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે તે સત્તા પણ સર્વથા નિરપેક્ષ નથી, પરંતુ પોતાના પ્રતિપક્ષ અસત્તાની અપેક્ષા રાખવાવાળી છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સત્તાત્મક અર્થાત્ ‘સ્વસ્વરૂપથી છે અને પરસ્વરૂપથી નથી’, તેથી એ અપેક્ષાએ સત્તાનો પ્રતિપક્ષ અસત્તા છે જેમ કે—ઘટરૂપથી ઘટની સત્તા છે તથા પટરૂપથી ઘટની સત્તા નથી અર્થાત્ અસત્તા છે, એટલે ઘટની સત્તાનો પ્રતિપક્ષ ઘટમાં પટની અસત્તા તુચ્છાભાવરૂપ અસત્પદાર્થ નથી, (પરંતુ પટની સત્તારૂપ છે.) સારાંશ આ છે કે—પોતાનો પોતાનામાં સદ્ભાવ તથા અન્યમાં અભાવ એ બંને સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવાત્મક અથવા સત્તા અને અસત્તાત્મક પરસ્પર સાપેક્ષધર્મ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં ભલી રીતે સિદ્ધ થાય છે, એટલા માટે સત્તા સપ્રતિપક્ષ છે.

સત્તાના સપ્રતિપક્ષપણામાં શંકા

अत्राहैवं कश्चित् सत्ता या सा निरंकुशा भवतु।

परपक्षे निरपेक्षा स्वात्मनि पक्षेऽवलम्बिनी यस्मात् ॥१६॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) આ વિષયમાં (કશ્ચિત્) કોઈ શંકાકાર (એવં આહ) આ પ્રમાણે કહે છે કે—(યા સત્તા) જે સત્તા, મહાસત્તા એટલે સામાન્યસત્તા છે, (સા) તે (નિરંકુશા ભવતુ) નિરપેક્ષ હોવી જોઈએ અર્થાત્ અવાન્તરસત્તારૂપ પ્રતિપક્ષથી નિરપેક્ષ હોવી જોઈએ; (યસ્માત્) કારણ કે તે (પરપક્ષે) પરપક્ષમાં (નિરપેક્ષા ‘સત્તા’) નિરપેક્ષ થતી (સ્વાત્મનિ પક્ષે) સ્વપક્ષમાં જ (અવલમ્બિની) રહેવાવાળી હોય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે કે—સત્તાનો કોઈ પ્રતિપક્ષ ન માનવો જોઈએ, કારણ કે—મહાસત્તા સ્વપક્ષમાં જ રહેવાવાળી હોય છે, તેથી તે અવાન્તરસત્તાની અપેક્ષા રાખતી નથી, પરંતુ નિરપેક્ષ જ હોય છે.

ઉત્તર—

तन्न यतो हि विपक्षः कश्चित्सत्त्वस्य वा सपक्षोऽपि।

द्वावपि नयपक्षौ तौ मिथो विपक्षौ विवक्षितापेक्षात् ॥१७॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) આ કથન ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(હિ) નિશ્ચયથી (સત્ત્વસ્ય) સત્તાનો (કશ્ચિત્) કોઈ (સપક્ષઃ) સપક્ષ (વા) અને કોઈ (વિપક્ષઃ અપિ) વિપક્ષ પણ અવશ્ય છે તથા

(દ્વૌ અપિ) એ બંને પણ (નયપક્ષૌ) નયપક્ષ છે, તથા (તૌ) એ બંને (વિવક્ષિતાપેક્ષાત્) વિવક્ષિત અપેક્ષાથી (મિથઃ) પરસ્પરમાં (વિપક્ષૌ) વિપક્ષ અર્થાત્ પ્રતિપક્ષ પડે છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારે સત્તાને નિરપેક્ષ કહેવી ઠીક નથી, કારણ કે સત્તાના સપક્ષ અને વિપક્ષ બંને હોય છે તથા એ બંને નયપક્ષ છે, કેવળ વિવક્ષાવશથી જ પરસ્પરમાં પ્રતિપક્ષતા માલૂમ પડે છે. તત્ત્વને સત્તાત્મક કહેવું એ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે તથા કોઈ વિશેષધર્માત્મક અર્થાત્ સામાન્યધર્મના અભાવાત્મક કહેવું, એ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે. સારાંશ આ કે દ્રવ્યાર્થિકનય, સામાન્યસત્તાને વિષય કરે છે. નય, સમ્યક્નય ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે ગૌણ-મુખ્ય વ્યવસ્થાથી પદાર્થને વિષય કરતા હોય. દ્રવ્યાર્થિકનય મુખ્યપણે સામાન્યને અને ગૌણપણે વિશેષને વિષય કરે છે ત્યારે પર્યાયાર્થિકનય મુખ્યપણે વિશેષને એટલે અવાન્તરસત્તાને અને ગૌણપણે સામાન્યને એટલે મહાસત્તાને વિષય કરે છે, તેથી વિવક્ષાવશ બંને સત્તાઓમાં વિપક્ષભાવ હોવાથી મહાસત્તા નિરપેક્ષ કહી શકાતી નથી.

શંકા

અત્રાપ્યાહ કુદૃષ્ટિર્યદિ નયપક્ષૌ વિવક્ષિતૌ ભવતઃ ।

કા નઃ ક્ષતિર્ભવિતામન્યતરેણેહ સત્ત્વસંસિદ્ધિઃ ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર અપિ) અહીં પણ (કુદૃષ્ટિઃ આહ) એકાંતદૃષ્ટિવાળો કહે છે કે—(યદિ) જો (ભવતઃ) એમ હોય તો (નયપક્ષૌ વિવક્ષિતૌ) આપના બંને નયપક્ષો વિવક્ષિત છે તો (ભવતાં) રહો, (નઃકા ક્ષતિઃ) અમારી શું હાનિ છે? કારણ કે—(ઇહ) એમાંથી (અન્યતરેણ) કેવળ કોઈ એકથી (સત્ત્વસંસિદ્ધિઃ) સત્તાની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે કે—જો આપની દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયની વિવક્ષા છે તો ભલે રહો, એથી પણ અમારા કથનમાં કોઈ બાધા આવતી નથી, કારણ કે જ્યારે કેવળ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જ અમારી નિરપેક્ષ મહાસત્તા-સામાન્યસત્તાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તો પછી બીજા પર્યાયાર્થિકનયથી સત્તાનો વિપક્ષ-પ્રતિપક્ષ માનવાની શું આવશ્યકતા છે?

ઉત્તર-

તન્ન યતો દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિકનયાત્મકં વસ્તુ ।

અન્યતરસ્ય વિલોપે શેષસ્યાપીહ લોપ્સિદ્ધિઃ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) આમ કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(વસ્તુ) વસ્તુ (દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિકનયાત્મકં) દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બંને નયોના વિષયમય છે. (ઇહ)

તેમાંથી (અન્યતરસ્યવિલોપે) કોઈ એક નયનો લોપ થતાં (શેષસ્ય અપિ) બાકીના બીજા નયનો પણ (લોપઃ) લોપ થઈ જશે, (इति दोषः) એ દોષ આવશે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉપરોક્ત કથન ઠીક નથી. કારણ વસ્તુ, સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે અને તે દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક બંને નયોનો વિષય થાય છે તથા એ બંને નય ગૌણ-મુખ્ય વિવક્ષાથી પરસ્પર સાપેક્ષ છે, તેથી કોઈ એકને નહિ માનવાથી બાકીના બીજાની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

વિશેષાર્થ—“સામાન્યવિશેષાત્મા તદર્થો વિષયઃ” એવું પરીક્ષામુખનું સૂત્ર છે. વસ્તુ ઉભય ધર્માત્મક જ પ્રમાણનો વિષય છે. જો સામાન્ય, વિશેષની અપેક્ષા ન કરે તો તે સામાન્ય પણ રહી શકતું નથી, કેમ કે વિશેષ વિના સામાન્ય પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જ કરી શકતું નથી. એવી જ રીતે વિશેષ પણ જો સામાન્યની અપેક્ષા ન રાખતાં સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે તો તે પણ રહી શકતું નથી. અહીં વિશેષ કથન પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ છે અને સામાન્ય કથન દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ છે. જો શંકાકારના કથન પ્રમાણે જે નયથી સત્તા માનીએ છીએ તે જ નયથી સત્તાને સ્વતંત્ર માનવા લાગીએ અને પ્રતિપક્ષી નયની અપેક્ષાએ અસત્તાનો સ્વીકાર ન કરીએ તો વસ્તુ એક નયરૂપ બનશે. નિરપેક્ષ એક નયના સ્વીકારમાં તે નય પણ રહી શકે, કેમ કે વસ્તુ ઉભય નયરૂપ છે, તેથી એક નય બીજા નયની અવશ્ય અપેક્ષા રાખે છે. આ જ પરસ્પરની અપેક્ષામાં સત્તાનો પ્રતિપક્ષ અસત્તા બને છે.

હવે આગળના ત્રણ પદ્યો દ્વારા મહાસત્તાને સત્તાત્મક, એકરૂપ, સર્વપદાર્થસ્થિત, ત્રિલક્ષણાત્મક અને અનંતપર્યાયાત્મક એવા પાંચ ધર્મોની અપેક્ષાએ, તેની પ્રતિપક્ષી અવાન્તરસત્તાના અસત્તાત્મક, વિશ્વરૂપ, પ્રત્યેક પદાર્થસ્થિત ત્રિલક્ષણાભાવ અને એક પર્યાયાત્મક એ પાંચ ધર્મ પડે છે, એમ નિરૂપણ કરે છે.

પ્રતિપક્ષમસત્તા સ્યાત્સત્તાયાસ્તદ્યથા તથા ચાન્યત્ ।

નાનારૂપત્વં કિલ પ્રતિપક્ષમ્ ચૈક રૂપતાયાસ્તુ ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ—(તત્) તેથી (યથા) જેમ (સત્તાયાઃ પ્રતિપક્ષમ્) સત્તાનો પ્રતિપક્ષ (અસત્તાસ્યાત્) અસત્તા છે, (તથા) તેવી જ રીતે (અન્યત્ ચ) અન્ય પણ છે, જેમ કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (એકરૂપતાયાઃ તુ) એકરૂપતાનો તો (પ્રતિપક્ષં) પ્રતિપક્ષ (નાનારૂપત્વં ચ) નાનારૂપતા છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાથી સત્તાના સામાન્યસત્તા (મહાસત્તા) તથા વિશેષસત્તા (અવાન્તરસત્તા) એવા બે ભેદ કહેવામાં આવે છે. સર્વવસ્તુગત સત્તા સાદૃશ્યની અપેક્ષાએ મહાસત્તા કહેવાય છે તથા વ્યક્તિત્વની અપેક્ષાએ પ્રત્યેકવસ્તુગત સત્તા અવાન્તરસત્તા કહેવાય છે. એટલા માટે મહાસત્તાનો સામાન્યપણાથી જેમ અવાન્તરસત્તા પ્રતિપક્ષ છે, તેવી જ રીતે મહાસત્તાગત એકરૂપતાનો પ્રતિપક્ષ અવાન્તરસત્તાગત નાનારૂપતા છે, અર્થાત્ મહાસત્તા, સત્ શબ્દથી પ્રતિપાદિત થાય છે ત્યારે અવાન્તરસત્તા ઘટ સત્, પટ સત્ ઇત્યાદિરૂપથી પ્રતિપાદિત થાય છે, (મહાસત્તા

—સામાન્યપણાથી એકરૂપ છે ત્યારે અવાન્તરસત્તા વ્યક્તિગતપણાથી અર્થાત્ ઘટ સત્તા, પટ સત્તા ઈત્યાદિરૂપથી નાનારૂપ કહેવામાં આવે છે.) તેથી સત્તાના પ્રતિપક્ષ અસત્તાની માફક તેની એકરૂપતાનો પ્રતિપક્ષ અનેકરૂપતા બતાવ્યો છે.^૧

एक पदार्थस्थितिरिह सर्वपदार्थस्थितेर्विपक्षत्वम् ।

ध्रौव्योत्पादविनाशैस्त्रिलक्षणायस्त्रिलक्षणाभावः ॥२१॥

અન્વયાર્થ—(इह) આ લોકમાં (एक पदार्थस्थितिः) એક વસ્તુગત સ્થિતિ, (सर्व पदार्थस्थितेः) સમસ્ત પદાર્થગત સ્થિતિનો (विपक्षत्वं) વિપક્ષ છે તથા (ध्रौव्योत्पादविनाशैः त्रिलक्षणयाः) ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય દ્વારા ત્રિલક્ષણરૂપ સત્તાનો પ્રતિપક્ષ (त्रिलक्षणाभावः) યુગપત ત્રિલક્ષણનો અભાવ અર્થાત્ કોઈ એક લક્ષણરૂપ અવાન્તર સત્તા છે.

ભાવાર્થ—મહાસત્તા સામાન્યરૂપથી સર્વ પદાર્થોમાં રહે છે ત્યારે અવાન્તરસત્તા ઘટગતસત્તા, પટગતસત્તા, જીવગતસત્તા, અજીવગતસત્તા ઈત્યાદિરૂપથી પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહે છે; મહાસત્તા સામાન્યરૂપથી સર્વ પદાર્થવર્તી ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક છે ત્યારે અવાન્તરસત્તા જીવગત, અજીવગત આદિ કોઈ એક પદાર્થના ઉત્પાદ વ્યય અથવા ધ્રૌવ્યમાંથી કોઈ એક રૂપે છે; તેથી મહાસત્તાના સર્વ પદાર્થસ્થિતરૂપ સ્વભાવનો પ્રતિપક્ષ અવાન્તરસત્તાગત એક પદાર્થસ્થિતરૂપ સ્વભાવ છે, તથા મહાસત્તાના ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક ત્રિલક્ષણરૂપ સ્વભાવનો પ્રતિપક્ષ અવાન્તરસત્તાગત ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રૌવ્યાત્મક કોઈ એક લક્ષણરૂપ પડે છે.

एकस्यास्तु विपक्षः सत्तायाः स्याददोहानेकत्वम् ।

स्यादप्यनन्तपर्यायप्रतिपक्षस्त्वेकपर्यायत्वं स्यात् ॥२२॥

અન્વયાર્થ—(तु) તથા (एकस्याः सत्तायाः विपक्षः) એક સત્તાનો વિપક્ષ (हि) નિશ્ચયથી (अदः अनेकत्वं स्यात्) આ અનેક સત્તા છે (अपि) અને (स्यात्) કથંચિત્રૂપથી (अनन्तपर्याय प्रतिपक्ष तु) અનંતપર્યાયરૂપ ધર્મનો પ્રતિપક્ષ તો (एक पर्यायत्वं स्यात्) એક પર્યાયપણું થાય છે.

૧. મહાસત્તા, સમસ્ત પદાર્થોના સમસ્ત સ્વરૂપોમાં વિદ્યમાન છે, તેથી તેને 'સવિશ્વરૂપા' કહે છે. પ્રતિનિયત (દરેક દીઠ) એકરૂપસત્તાથી જ પદાર્થોનું પ્રતિનિયત એકરૂપપણું હોય છે, તેથી અવાન્તરસત્તાને 'એકરૂપા' કહે છે.

મહાસત્તા સમસ્ત પદાર્થોની સાદૈશ્ય સૂચિકા છે, તેથી તેને 'એકા' કહે છે.

એક વસ્તુની જે સ્વરૂપસત્તા છે તે જ બીજી વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી, તેથી અવાન્તરસત્તાને 'અનેકા' કહે છે.

જૈનસિદ્ધાંતદર્પણ-અ૦ ૨ પાન. ૪૫.

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમાં જે કથંચિત્વાચક એક 'સ્યાત્' પદ આપ્યું છે તે અંત્યદીપક છે, તેથી ત્રણે પદોમાં કથંચિત્ વિશેષણ લગાવવું, અર્થાત્ કથંચિત્ સત્તાનો પ્રતિપક્ષ અસત્તા છે ઈત્યાદિરૂપથી સમજવું; કારણ કે—જૈનસિદ્ધાંતમાં અનેકાંતને પણ અનેકાન્તાત્મક માન્યો છે. સામાન્યપણાથી મહાસત્તા કથંચિત્ એક છે તો અવાન્તરસત્તા, જીવગત, અજીવગત આદિરૂપથી અનેક છે. સામાન્યરૂપથી અનંત પદાર્થોની પર્યાયોમાં જ મહાસત્તાની અનંત પર્યાયો છે; તેથી મહાસત્તા કથંચિત્ અનંત પર્યાયાત્મક છે ત્યારે અવાન્તરસત્તા, જીવની પર્યાય, પુદ્ગલની પર્યાય ઈત્યાદિરૂપથી કોઈ એક પર્યાયરૂપ પડે છે, એટલા માટે મહાસત્તાના એકપણાનો પ્રતિપક્ષ અવાન્તરસત્તાગત અનેકપણું છે તથા મહાસત્તાના અનંતપર્યાયપણાનો પ્રતિપક્ષ અવાન્તરસત્તાગત એક પર્યાયપણું છે. એ પ્રમાણે મહાસત્તા સપ્રતિપક્ષ છે, નિરપેક્ષ નથી.

પ્રશ્ન—

**एकस्मिन्निह वस्तुन्यनादिनिधने च निर्विकल्पे च ।
भेदनिदानं किं तद्येनैतज्जृम्भते वचस्त्विति चेत् ॥२३॥**

અન્વયાર્થ—(તુ) પરંતુ (इह) અહીં (एकस्मिन्) એક અખંડરૂપ (च) તથા (अनादिनिधने) અનાદિનિધન (निर्विकल्पे च) અને નિર્વિકલ્પ (वस्तुनि) વસ્તુમાં (तत् भेदनिदानं किं) એ ભેદનું મૂળ કારણ શું છે, (येन) કે જેથી (एतत् वचः) આ ઉક્ત વચન (जृम्भते) મુખથી નીકળે છે? (इति चेत्) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—ઉપર સત્તાનું સ્વરૂપ સમજાવતી વખતે ગ્રંથકર્તાએ સત્તાને અસત્તાસાપેક્ષ બતાવી છે તથા સત્તાનું સ્વરૂપ એકરૂપતા, નાનારૂપતા આદિ ભેદો—વિશેષણો દ્વારા પ્રકાશિત કર્યું છે.

હવે શંકાકારની શંકા આ છે કે—વસ્તુને એક, અનાદિનિધન અને નિર્વિકલ્પ માનવા છતાં પણ તેમાં મહાસત્તા તથા અવાન્તરસત્તા અને તેના ભેદ-વિશેષ માનવામાં શો હેતુ છે, કે જેથી તેમાં પરસ્પર સાપેક્ષતા દર્શાવવામાં આવે છે?

ઉત્તર—

**अंशविभागः स्यादित्यखण्डदेशे महत्यपि द्रव्ये ।
विष्कम्भस्य क्रमतो व्योम्नीवांगुलिवितस्तिहस्तादिः ॥२४॥
प्रथमो द्वितीय इत्याद्यसंख्यदेशास्ततोप्यनन्ताश्च ।
अंशा निरंशरुपास्तावन्तो द्रव्यपर्ययाख्यास्ते ॥२५॥
पर्यायाणामेतद्धर्म यत्त्वंशकल्पनं द्रव्ये ।
तस्मादिदमनवद्यं सर्वं सुस्थं प्रमाणतश्चापि ॥२६॥**

અન્વયાર્થ—(અખણ્ડદેશે) અખંડપ્રદેશી (અપિ) અને (મહતિ) બહુપ્રદેશી (દ્રવ્યે) દ્રવ્યમાં (વિષ્કમ્ભસ્ય ક્રમતઃ) વિષ્કમ્ભના ક્રમથી (વ્યોમ્નિ) અખંડપ્રદેશી તથા બહુપ્રદેશી આકાશમાં (અંગુલિવિત્તિહસ્તાદિઃ ઇવ) આંગળ, વેંત, હાથ ઈત્યાદિની માફક (ઙ્ઙિતિ) આગળ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રકારથી (અંશવિભાગઃ સ્યાત્) અંશકલ્પના કરી શકાય છે.

અન્વયાર્થ—(પ્રથમઃ) પહેલો, (દ્વિતીયઃ) બીજો (ઇત્યાદ્યસંખ્યદેશા) ઈત્યાદિ અસંખ્યાત પ્રદેશ (તતઃ અપિ) તેનાથી પણ આગળ (અનન્તાઃ) અનંત (ચ) અને અનંતાનંત (યાવન્તઃ) જેટલા કોઈ (નિરંશરુપાઃ અંશાઃ) એક દ્રવ્યમાં નિરંશ એટલે જેનો ફરી બીજો અંશ થઈ શકતો નથી, એવા અવિભાગીઅંશ થાય છે. (તાવંતઃ) એટલા એ બધા (દ્રવ્યપર્યાયાઃ) દ્રવ્યપર્યાય કહેવામાં આવે છે.

અન્વયાર્થ—(દ્રવ્યે) દ્રવ્યમાં (યત્ અંશકલ્પનં) જે અંશકલ્પના કરવામાં આવે છે, (એતત્તુ) એ જ તો (પર્યાયાણાં ધર્મં) પર્યાયોનું સ્વરૂપ છે, (તસ્માત્) તેથી (ઇદં સર્વં અનવદ્યં) આ સર્વ ઉપર કહેલું વસ્તુનું સ્વરૂપ નિર્દોષ છે (ચ) તથા (પ્રમાણતઃ અપિ) પ્રમાણથી પણ (સુસ્થં) સર્વ સુવ્યવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે અખંડ, બહુપ્રદેશમય આકાશમાં ચોડાઈના હિસાબથી આ એક આંગળનું આકાશ છે. આ એક વેંતપ્રમાણ છે એ પ્રમાણે અંશકલ્પના કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે બહુપ્રદેશી પંચાસ્તિકાય દ્રવ્યોમાં પણ વિષ્કમ્ભક્રમથી દેશનો ખંડ ન થતો હોવા છતાં પણ ખંડકલ્પના થઈ શકે છે, જેમ કે—

એક પુદ્ગલપરમાણુ જેટલા આકાશને રોકે છે, તેને પ્રદેશ કહે છે અને તેને જ નિરંશ, દેશાંશ અથવા દ્રવ્યપર્યાય પણ કહે છે. એ પ્રદેશની અપેક્ષાએ દ્રવ્યમાં જે ખંડકલ્પના કરવી તેને તિર્યક્અંશકલ્પના અથવા સ્વક્ષેત્ર કહે છે અર્થાત્ એક દ્રવ્યમાં જેટલા અંશ થાય છે તેટલી જ તે દ્રવ્યની દ્રવ્યપર્યાયો સમજવી; કારણ કે—

એક જીવદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યના લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. પુદ્ગલદ્રવ્યના એક, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશ છે અને કાલદ્રવ્યનો એક પ્રદેશ છે. એ પ્રમાણે અખંડપ્રદેશી દ્રવ્યોમાં ખંડપ્રદેશની કલ્પના કરવી એ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાથી છે, કારણ કે—અંશકલ્પના એ પર્યાયોનું સ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે. નં. ૨૩મા પદ્યની શંકાનો ઉત્તર ગ્રંથકારે આ ત્રણ પદ્યો દ્વારા આ પ્રમાણે આપ્યો છે કે—પદાર્થ દ્રવ્યગુણપર્યાયાત્મક છે અને અંશકલ્પના પર્યાયોનો સ્વભાવ છે. તે અંશકલ્પના બે પ્રકારથી થાય છે એક વિષ્કમ્ભક્રમ અને બીજી ઉર્ધ્વક્રમ, તેમાં ઉર્ધ્વક્રમનું વર્ણન આગળ કરીશું. વિષ્કમ્ભક્રમથી જેવી રીતે વ્યાપક અખંડ એક આકાશદ્રવ્યમાં આંગળ, વેંત, હાથ, ધનુષ્ય, કોષ અને યોજનાદિથી ખંડોની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે પંચાસ્તિકાય દ્રવ્યોમાં જેટલા જે દ્રવ્યના પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશોની વધારેમાં વધારે ખંડકલ્પના કરવામાં આવે છે, તેથી અખંડ દ્રવ્યમાં ભેદનું મૂળ કારણ ખંડકલ્પના છે. આ પ્રકારની ભેદકલ્પનાને દ્રવ્યપર્યાય અથવા સ્વક્ષેત્રકલ્પના કહે છે અને તે દ્રવ્યને દેશ કહે છે.

અહીં પ્રશ્ન—

एतेन विना चैकं द्रव्यं सम्यक् प्रपश्यतश्चापि।

को दोषो यद्गीतेरियं व्यवस्थैव साधुरस्त्विति चेत् ॥२७॥

અન્વયાર્થ—(એતેન વિના) આ પ્રદેશરૂપ અંશકલ્પના વિના (એકં ચ દ્રવ્યં) કેવળ એક અખંડનિર્વિકલ્પ દ્રવ્યને જ (સમ્યક્) ભલા પ્રકારથી (પ્રપશ્યતઃ અપિ ચ) સમ્યક્શ્રદ્ધાન કરવાવાળાને અર્થાત્ એ અંશકલ્પના નહિ માનતાં ‘દ્રવ્ય અખંડ છે’. એ સિદ્ધાંતને સમીચીન માનવાવાળાને પણ (કઃ દોષઃ) શું દોષ આવે છે, (યદ્ગીતેઃ) કે જેના ભયથી (ઇયં વ્યવસ્થા એવ) આ દેશાંશની વ્યવસ્થા જ (સાધુઃ અસ્તુ) ઠીક છે, એમ આપ કહો છો? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનો પ્રશ્ન છે કે—નિર્વિકલ્પ અખંડદ્રવ્યમાં પ્રદેશરૂપ કેવળ ક્ષોભકલ્પિત અંશવિભાગને ન માનતાં કેવળ એક અખંડદ્રવ્યને માનવામાં શું દોષ છે, કે જેના ડરથી દ્રવ્યસ્વરૂપ સમજવા માટે આપ આ દેશાંશરૂપ અંશકલ્પનાની વ્યવસ્થાને જ ઠીક માનો છો? તેનો ઉત્તર—

देशाभावे नियमात्सत्त्वं द्रव्यस्य न प्रतीयेत।

देशांशाभावेऽपि च सर्वं स्यादेकदेशमात्रं वा ॥२८॥

અન્વયાર્થ—(દેશાભાવે) દેશને નહિ માનવાથી (નિયમાત્) નિયમથી (દ્રવ્યસ્ય સત્ત્વં) દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ જ (ન પ્રતીયેત) પ્રતીત થઈ શકશે નહિ (ચ) તથા (દેશાંશાભાવેઽપિ) દેશાંશ એટલે સ્વક્ષેત્ર-કલ્પનાને નહિ માનવાથી (સર્વં એકદેશમાત્રં વા સ્યાત્) સંપૂર્ણ દ્રવ્ય કેવળ એકપ્રદેશરૂપ જ થઈ જશે.

ભાવાર્થ—જો સ્વદ્રવ્યકલ્પના (દેશકલ્પના) ન માનવામાં આવે તો તેના વિના ‘આ દ્રવ્ય છે,’ એવી દ્રવ્યની સત્તા કેવી રીતે પ્રતીત થઈ શકશે? તથા જો સ્વક્ષેત્રકલ્પના (દેશાંશકલ્પના) ન માનવામાં આવે તો બધાં દ્રવ્યોને એક પ્રદેશમય જ માનવાં પડશે, માટે દેશાંશકલ્પનાને માનવાથી જ દેશની કલ્પના કરી શકાય છે, તથા દેશ-દેશાંશની કલ્પના નહિ માનવાથી ઉપર પ્રમાણે દોષ આવે છે, તેથી ભેદનું કારણ કથંચિત્ દેશ-દેશાંશકલ્પના કહી છે. કારણ—

वस्तुनी असत्ता अने એકાંશતામાં દોષ

तत्रासत्त्वे वस्तुनि न श्रेयस्तस्य साधकाभावात्।

एवं चैकांशत्वे महतो व्योम्नोऽप्रतीयमानत्वात् ॥२९॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ બંનેમાંથી (વસ્તુનિ અસત્ત્વે) વસ્તુના અભાવમાં (શ્રેયઃ ન) શ્રેયની સિદ્ધિ નહિ થાય, કારણ (તસ્ય સાધકાભાવાત્) વસ્તુ માત્રના અભાવમાં એ શ્રેયના સાધકનો પણ અભાવ થશે. (એવં ચ) એ પ્રમાણે (એકાંશત્વે) દ્રવ્યને એક અંશરૂપ માનવામાં (મહતઃ વ્યોમ્નઃ અપ્રતીયમાનત્વાત્) મહાનઆકાશની પ્રતીતિના અભાવનો પ્રસંગ આવશે.

ભાવાર્થ—કદાચિત્ શંકાકાર કહે કે—‘અમે દ્રવ્યને અસત્રૂપ જ માનીશું’ તો એ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે વસ્તુની સત્તા ન રહેતાં કલ્યાણમાર્ગની ઉપયોગિતા અને અકલ્યાણમાર્ગની અનુપયોગિતાનો કથનક્રમ જ નિષ્ફળ થઈ જશે, તથા વસ્તુની પ્રદેશકલ્પનાના અભાવમાં વસ્તુ કેવળ એક અંશમાત્ર સિદ્ધ થશે અને એમ માનવાથી મહાન આકાશમાં જે બહુપ્રદેશીપણાની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં બાધા આવશે.

किंचैतदंशकल्पनमपि फलवत्स्याद्यतोऽनुमीयेत ।

कायत्वमकायत्वं द्रव्याणामिह महत्त्वममहत्त्वम् ॥૩૦॥

અવ્યયાર્થ—(કિંચ) તથા (ઇહ) આ લોકમાં (યતઃ) જે કારણથી (દ્રવ્યાણાં) દ્રવ્યોનું (કાયત્વં) સકાયપણું એટલે બહુપ્રદેશપણું (અકાયત્વં) અકાયપણું એટલે એકપ્રદેશપણું (મહત્ત્વં) મોટાપણું અને (અમહત્ત્વં) નાનાપણું (અનુમીયેત્) અનુમાનિત કરવામાં આવે છે, (‘તતઃ, અપિ) તેથી પણ (એતત્ અંશકલ્પનં) આ અંશકલ્પના (ફલવત્ સ્યાત્) સફળ-પ્રયોજનરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—બહુપ્રદેશીદ્રવ્યોને અસ્તિકાય કહે છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવ એ બહુપ્રદેશી હોવાથી પાંચ અસ્તિકાય દ્રવ્યો છે તથા કાળદ્રવ્ય એકપ્રદેશી હોવાથી કાયવાન નથી.

જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણે દ્રવ્યો સમાન અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય, પરમાણુ અવસ્થામાં એકપ્રદેશી જ છે, પરંતુ તેમાં સ્કંધરૂપ થઈને બહુપ્રદેશી થવાની શક્તિ હોવાથી ઉપચારથી તેને પણ કાયવાન કહ્યું છે, સ્કંધરૂપ અવસ્થામાં તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી છે તથા આકાશદ્રવ્ય સર્વથી મહાન અનંતાનંતપ્રદેશી છે.

જો દેશાંશ એટલે સ્વક્ષેત્રકલ્પના ન માનવામાં આવે તો દ્રવ્યના આગમપ્રસિદ્ધ સકાયપણા અને અકાયપણાનું અનુમાન કઈ રીતે કરી શકાશે? તથા પ્રદેશોની ન્યુનાધિકતાનો પણ બોધ નહિ થવાથી ક્યું દ્રવ્ય મોટું છે ને ક્યું દ્રવ્ય નાનું છે તેનું જ્ઞાન પણ શી રીતે થઈ શકશે? પરંતુ પ્રદેશ એટલે સ્વક્ષેત્ર કલ્પના કરવાથી જ એ બધાનું અનુમાન થઈ શકે છે, તેથી પણ દ્રવ્યોમાં પ્રદેશકલ્પના સપ્રયોજનરૂપ સિદ્ધ થાય છે. અહીં શંકા—

भवतु विवक्षितमेतन्ननु यावन्तो निरंशदेशांशाः ।

तल्लक्षणयोगादप्यणुवद्द्रव्याणि सन्तु तावन्ति ॥૩૧॥

અવ્યયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે કે—(એતત્) આ તમારી દેશાંશકલ્પના (વિવક્ષિતં ભવતુ) વિવક્ષિત રહો, પરંતુ (યાવન્તઃ નિરંશદેશાંશાઃ) જેટલા કોઈ નિરંશ-અવિભાગી દેશાંશ છે. (તલ્લક્ષણયોગાત્) તેમાં દ્રવ્યનું લક્ષણ ઘટે છે, તેથી (અણુવત્) અવિભાગી એકપ્રદેશી પુદ્ગલાણુની માફક (દ્રવ્યાણિ અપિ) દ્રવ્ય પણ (તાવન્તિ સન્તુ) તેટલાં જ હોવા જોઈએ.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના જેટલા ગુણો છે તે બધાય સંપૂર્ણ દ્રવ્યને વ્યાપીને રહે છે, અર્થાત્ શરીરના અવયવની માફક ભિન્ન-ભિન્ન ભાગમાં ન રહેતાં એ અનંત ગુણો તે દ્રવ્યના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં વ્યાપકપણે રહે છે. ભેદકલ્પના દ્વારા કેવળ ઉપચારથી તેના ભેદ કલ્પિત કરવામાં આવે છે. આ કથન ઉપર શંકાકાર કહે છે કે—દેશાંશની કલ્પના આપ કરો છો એ ઠીક છે, પરંતુ એક દ્રવ્યના એટલા પ્રદેશો માનવા કરતાં એ એક-એક દેશાંશને જ ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્ય કેમ ન માનો? કારણ કે—તેમાં પણ દ્રવ્યનું લક્ષણ પૂર્ણપણે ઘટે છે. જે પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે તે પ્રમાણે એક દ્રવ્યમાં જેટલા નિરંશદેશાંશની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેને તેટલાં જ દ્રવ્ય કેમ ન માનવા જોઈએ? આનો ઉત્તર—

नैवं यतो विशेषः परमः स्यात्पारिणामिकोऽध्यक्षः।

खण्डैकदेशवस्तुन्यखण्डितानेकदेशे

च॥३२॥

અન્વયાર્થ—(एवं न) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (यतः) કારણ કે—(खण्डैकदेशवस्तुनि) ખંડરૂપ એક-એક પ્રદેશ બરાબર કલ્પિત વસ્તુમાં (च) અને (अखण्डितानेकदेशे) અખંડ બહુપ્રદેશી વસ્તુમાં (अध्यक्षः) પ્રત્યક્ષ (पारिणामिकः) પરિણમન સંબંધી (परमः) ઘણું (विशेषः स्यात्) અંતર પડે છે.

ભાવાર્થ—અહીં બહુપ્રદેશીદ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા એક-એક પ્રદેશી ખંડરૂપ દ્રવ્યાંશોને ‘खण्डैकदेशवस्तु’ એ પદથી સંબોધિત કર્યા છે. અને જોકે દ્રવ્યોમાં કાયત્વ, અકાયત્વ, મહત્વ તથા અમહત્વ સમજવા માટે સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રદેશોની દેશાંશકલ્પના કરવામાં આવે છે, તોપણ વાસ્તવિકપણે વસ્તુ ખંડરૂપ થતી નથી, તેને જ ‘अखण्डितानेकदेशवस्तु’ કહે છે. એ બંનેમાં પ્રત્યક્ષગોચર પારિણામિક મહાન અંતર હોવાથી શંકાકારનું ઉપરનું કથન ઠીક નથી; આગળ પાંચ પદો દ્વારા તેનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુ માનવામાં હાનિ

प्रथमोद्देशितपक्षे यः परिणामो गुणात्मकस्तस्य।

एकत्र तत्र देशे भवितुंशीलो न सर्वदेशेषु॥३३॥

અન્વયાર્થ—(प्रथमोद्देशितपक्षे) પ્રથમ નિર્દિષ્ટ પક્ષમાં એટલે ખંડરૂપએકદેશવસ્તુ માનવામાં (तस्य) તેનું (यः) જે (गुणात्मकः परिणामः) ગુણાત્મક પરિણમન અર્થાત્ ગુણોનું જે પરિણમન થશે. (सः) તે (तत्र एकत्र देशे) તે એક જ દેશમાં (भवितुंशीलः) થવા યોગ્ય થશે, પણ (सर्वदेशेषु न) દ્રવ્યના સંપૂર્ણ પ્રદેશોમાં નહિ થાય.

ભાવાર્થ—શંકાકારના કથનાનુસાર એક દ્રવ્યના સ્થાનમાં તે દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે,

તેટલાં જ દ્રવ્ય જો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો એક પ્રદેશમાં થવાવાળું ગુણોનું પરિણમન દ્રવ્યના તે એક દેશાંશમાં થવું જોઈએ, પણ બાકીના અંશોમાં ન થવું જોઈએ.

ખંડરૂપ એકદેશપક્ષનું દૃષ્ટાંત દ્વારા ખંડન

તદસત્રમાણવાધિતપક્ષત્વાદક્ષસંવિદુપલબ્ધેઃ ।

દેહૈકદેશવિષયસ્પર્શાદિહ સર્વદેશેષુ ॥૩૪॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) આ લોકમાં (દેહૈકદેશવિષયસ્પર્શાત્) દેહના એક દેશભાગમાં કોઈ વિષયનો સ્પર્શ થતાં (સર્વદેશેષુ) સર્વ દેશોમાં એટલે સંપૂર્ણ શરીરમાં (અક્ષસંવિદુપલબ્ધેઃ) ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન થાય છે, (તત્) તેથી (પ્રમાણવાધિતપક્ષત્વાત્) ગુણોના પરિણમનને ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુગત માનવું એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દ્વારા બાધિત હોવાના કારણથી (અસત્) ઠીક નથી.

ભાવાર્થ—એક-એક પ્રદેશપ્રમાણ ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુ માનવાથી ગુણોનું પરિણમન પણ તે એક પ્રદેશમાત્રમાં જ માનવું પડશે. ‘ગુણોનું પરિણમન એક પ્રદેશમાં થાય છે’ એ પક્ષ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે શરીરના એક ભાગમાં કોઈ પદાર્થનો સ્પર્શ થતાં સંપૂર્ણ શરીરમાં સ્પર્શેન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેથી ગુણોના પરિણમનને ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુ માનવી ઠીક નથી.

દૃષ્ટાંતપૂર્વક અખંડિત અનેકદેશવસ્તુનું સમર્થન

પ્રથમેતરપક્ષે ખલુ યઃ પરિણામઃ સ સર્વદેશેષુ ।

एको हि सर्वपर्वसु प्रकम्पते ताडितो वेणुः ॥૩૫॥

અન્વયાર્થ—(પ્રથમેતરપક્ષે) બીજા પક્ષમાં એટલે અખંડ અનેકપ્રદેશીવસ્તુ માનવામાં (ખલુ) નિશ્ચયથી (યઃ પરિણામઃ) જે ગુણોનું પરિણમન થાય છે, (સઃ) તે (સર્વદેશેષુ) દ્રવ્યના સર્વ પ્રદેશોમાં સમાન થાય છે અને તે ઠીક છે, (હિ) કારણ કે— (તાડિતઃ એકઃ વેણુઃ) હલાવેલો એક વાંસ (સર્વ પર્વસુ) પોતાની બધી પર્વોમાં એક-એક ગાંઠમાં (પ્રકમ્પતે) હાલી જાય છે.

ભાવાર્થ—પોતાની સંપૂર્ણ પર્વોના સમુદાયનું નામ વાંસ છે અને તે કોઈપણ જગ્યાએ તાડિત થતાં જેવી રીતે તેની સર્વ પર્વોમાં હાલી જાય છે, તેવી રીતે અખંડ અનેકપ્રદેશીદ્રવ્યોના એક પ્રદેશમાં પણ જે ગુણોનું પરિણમન થાય છે તે તેના સર્વ પ્રદેશોમાં જ થાય છે, એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુ અને અખંડ બહુપ્રદેશી વસ્તુ એ બંનેમાં મોટી વિશેષતા છે, માટે ખંડરૂપ એકદેશવસ્તુ માનવામાં પ્રત્યક્ષ દોષ આવે છે, તેથી ‘અણુવદ્દ્રવ્યાણિ સન્તુ તાવન્તિ’ એ પક્ષ બરાબર નથી.

દષ્ટાંતપૂર્વક અખંડિત એકદેશવસ્તુનું સમર્થન

एकप्रदेशवदपि द्रव्यं स्यात्खण्डवर्जितः स यथा ।

परमाणुरेव शुद्धः कालाणुर्वा यथा स्वतः सिद्धः ॥३६॥

અન્વયાર્થ—(एकप्रदेशवत् अपि) એક પ્રદેશવાળું પણ (द्रव्यं स्यात्) દ્રવ્ય છે, પરંતુ (सः खण्डवर्जितः) તે ખંડસહિત નથી, (यथा) જેમ કે (शुद्धः परमाणुः एव) પુદ્ગલદ્રવ્યમાંથી શુદ્ધ પરમાણુ જ (वा) અથવા (यथा) જેમ (स्वतः सिद्धः कालाणुः) સ્વતઃસિદ્ધ કાલાણુ.

ભાવાર્થ—શુદ્ધપુદ્ગલપરમાણુ અને કાલાણુ એ બંને અખંડ એકપ્રદેશી દ્રવ્ય છે; પુદ્ગલદ્રવ્ય, સ્કંધથી ભેદઅવસ્થાને પામી અવિભાગીપરમાણુ થઈ જાય છે તથા ફરીથી કાલાન્તરમાં સ્કંધરૂપ પણ થઈ શકે છે, પરંતુ કાલાણુ સ્વતઃસિદ્ધ અવિભાગી એકપ્રદેશી અખંડ એકદ્રવ્ય છે. સારાંશ એ છે કે—અખંડ એકપ્રદેશી દ્રવ્ય પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ ખંડખંડરૂપ એકપ્રદેશીદ્રવ્ય કદી પણ હોઈ શકતું નથી. કારણ કે—

न स्याद् द्रव्यं क्वचिदपि बहुप्रदेशेषु खण्डितो देशः ।

तदपि द्रव्यमिति स्याद्खण्डितानेकदेशमदः ॥३७॥

અન્વયાર્થ—(क्वचित् अपि) કોઈ ઠેકાણે પણ (बहु प्रदेशेषु खण्डितः देशः) બહુ પ્રદેશોમાંથી ખંડિત એકદેશ—અંશ (द्रव्यं न स्यात्) દ્રવ્ય થઈ શકતો નથી, કારણ કે બહુપ્રદેશી દ્રવ્યના એ પ્રત્યેક પ્રદેશોમાં (अदः अपि तत्) ‘આ પણ તે જ દ્રવ્ય છે’, (इति) એવો પ્રત્યય થવાથી (द्रव्यं) દ્રવ્ય (अखण्डितानेकदेशं स्यात्) અખંડ બહુપ્રદેશી જ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—એક દ્રવ્ય, ઘણા પ્રદેશોમાં ખંડિત થઈને અનેક દ્રવ્ય થઈ શકતાં નથી, કારણ કે—તેના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં, ‘એક પ્રદેશમાં જે દ્રવ્ય છે’ તે જ બીજા—ત્રીજા આદિ પ્રદેશોમાં પણ ‘આ તે જ છે’, એવું એકત્વપ્રત્યયભિજ્ઞાન ઘટવાથી બહુપ્રદેશીદ્રવ્ય અખંડિત અનેકદેશ જ સિદ્ધ થાય છે.

એ પ્રમાણે નં. ૩૧મા પદ્યની શંકાનું વિસ્તારપૂર્વક ખંડન કરીને હવે સામાન્યરૂપથી દ્રવ્ય અને ગુણોનું સ્વરૂપ વસ્તુસ્વરૂપની દૃઢતા માટે પ્રતિપાદન કરે છે.

દ્રવ્ય અને ગુણનું સ્વરૂપ

अथ चैव ते प्रदेशाः सविशेषा द्रव्यसंज्ञया भणिताः ।

अपि च विशेषाः सर्वे गुणसंज्ञास्ते भवन्ति यावन्तः ॥३८॥

અન્વયાર્થ—(अथ च) તથા (सविशेषाः ते प्रदेशाः एव) વિશેષગુણસહિત એ પ્રદેશને જ

(દ્રવ્યસંજ્ઞયા ભણિતા:) ‘દ્રવ્ય’ નામથી કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ વિશેષ સહિત પ્રદેશસમુદાયને જ દ્રવ્ય કહે છે (ચ) અને (યાવન્તઃ અપિ વિશેષાઃ) જેટલા કોઈ વિશેષો છે, (તે સર્વે) તે બધાને (ગુણસંજ્ઞાઃ ભવન્તિ) ગુણ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—એક દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ માનવામાં આવ્યા છે તે સર્વમાં એ દ્રવ્યના અનંત ગુણો વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, તેથી અનંતગુણરૂપ વિશેષોસહિત પ્રદેશસમુદાયને દ્રવ્ય તથા તે વિશેષોને ગુણ કહે છે.

દ્રવ્ય તથા ગુણોમાં અભિન્નતા

તેષામાત્મા દેશો ન હિ તે દેશાત્પૃથક્ત્વસત્તાકાઃ ।

ન હિ દેશે હિ વિશેષાઃ કિન્તુ વિશેષૈશ્ચ તાદૃશો દેશઃ ॥૩૯॥

અન્વયાર્થ—(તેષાં) એ ગુણોનો (આત્મા) આત્મા જ (દેશઃ) દ્રવ્ય છે, (હિ) કારણ કે—(તે) એ ગુણો (દેશાત્) દેશથી (પૃથક્ત્વસત્તાકાઃ ન) જુદી સત્તાવાળા નથી. (હિ) નિશ્ચયથી (દેશે) દેશમાં (વિશેષાઃ નહિ) વિશેષ રહેતા નથી, (કિન્તુ) પરંતુ (વિશેષૈશ્ચ) એ વિશેષો દ્વારા જ (દેશઃ) દેશ (તાદૃશઃ) તેવો ગુણમય જણાય છે.

ભાવાર્થ—ગુણોના સમુદાયનું જ નામ દ્રવ્ય હોવાથી એ બંને (ગુણી અને ગુણો) ભિન્ન સત્તાવાળા બે સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી પણ એક જ છે, તેથી ‘દેશેવિશેષાઃ’ એટલે ‘દ્રવ્યમાં ગુણ રહે છે’ એ પ્રકારનો સંબંધ તેમાં નિશ્ચયથી ઘટી શકતો નથી, પરંતુ ગુણોનો આત્મા જ દેશ છે તેથી તે દ્રવ્ય તાદૃશ ગુણમય છે; એવો કથંચિત્ તાદાત્મ્યસંબંધ જ ઘટે છે. આગળ તેને જ દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે. દૃષ્ટાંત—

અત્રાપિ ચ સંદૃષ્ટિઃ શુક્લાદીનામિયં તનુસ્તન્તુઃ ।

ન હિ તન્તૌ શુક્લાઘ્નાઃ કિન્તુ સિતાઘ્નૈશ્ચ તાદૃશસ્તન્તુઃ ॥૪૦॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર ચ) આ વિષયમાં (સંદૃષ્ટિઃ અપિ) દૃષ્ટાંત પણ આ છે કે—(તન્તુઃ) દોરો (શુક્લાદિનાં ઇયં તનુ) પોતે જ શુક્લાદિક ગુણોનું શરીર છે, (હિ) કારણ કે (તન્તૌ શુક્લાઘ્ના ન) તંતુમાં કાંઈ શુક્લાદિ ગુણો નથી રહેતા, (કિન્તુ) પણ (સિતાઘ્નૈશ્ચ) એ શુક્લાદિ ગુણો દ્વારા જ (તન્તુઃ તાદૃશઃ) તે તંતુ છે.

ભાવાર્થ—જેમ તંતુથી તેના શુક્લાદિક ગુણો જુદા નથી પણ શુક્લાદિક ગુણોના સમુદાયને જ તન્તુ કહે છે, કારણ કે—તંતુમાં શુક્લાદિ ગુણો રહે છે એમ નથી, પરંતુ તંતુ પોતે જ શુક્લાદિગુણમય છે. તેમ દ્રવ્યથી ગુણ જુદા નથી પણ ‘દ્રવ્ય પોતે જ ગુણમય છે’, એ પ્રમાણે કથંચિત્ તાદાત્મ્યઘોતક વ્યવહાર થાય છે. હવે આગળ ગુણ અને ગુણીને ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થ માની સંબંધવિશેષપૂર્વક ગુણ-ગુણીવ્યવહારના વિષયમાં શંકા-સમાધાનપૂર્વક વર્ણન કરે છે. શંકા—

અથ ચેદ્વિન્નો દેશો ભિન્ના દેશાશ્રિતા વિશેષાશ્ચ ।

તેષામિહ સંયોગાદ્ દ્રવ્યં દણ્ડીવ દણ્ડયોગાદ્વા ॥૪૧॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચેત્) જો (ઇહ) અહીં (દેશઃ) દેશ (ભિન્નઃ) જુદો છે (ચ) તથા (દેશાશ્રિતાઃ વિશેષાઃ) દેશમાં રહેવાવાળા ગુણો (ભિન્નાઃ) જુદા છે, પણ (દંડયોગાત્ વા) દંડના સંયોગની માફક (તેષાં સંયોગાત્) એ ગુણોના સંયોગથી (દણ્ડી ઇવ) ‘દંડી’ એવા વ્યપદેશની પેઠે (દ્રવ્યં) ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞા થઈ જાય છે, એમ માનવામાં આવે તો?—

ભાવાર્થ—શંકાનું રૂપ આ પ્રમાણે છે કે—જેમ દંડ અને પુરુષ જુદા જુદા સિદ્ધ છે અને દંડના સંયોગથી પુરુષ દંડી કહેવાય છે, તે પ્રમાણે દેશ અને દેશાશ્રિત ગુણો જુદા જુદા છે પણ તે દેશાશ્રિત ગુણોના સંયોગથી તે દ્રવ્ય ગુણી કહેવાય છે, જો એમ માનવામાં આવે તો? તેનો ઉત્તર—

નૈવં હિ સર્વસંક્રમદોષત્વાદ્વા સુસિદ્ધદષ્ટાન્તાત્ ।

તત્કિં ચેતનયોગાદચેતનંચેતનં ન સ્યાત્ ॥૪૨॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, (હિ) કારણ કે—એમ માનવામાં (સુસિદ્ધદષ્ટાન્તાત્) આ પ્રસિદ્ધ દેષ્ટાંત દ્વારા (સર્વસંક્રમદોષત્વાત્) સર્વસંક્રમદોષ આવશે (વા) છતાં જો હઠથી એમ જ માનશો, (તત્ કિં) તો પછી શું (ચેતનયોગાત્) ચેતનપદાર્થના સંયોગથી (અચેતનં) અચેતનપદાર્થ (ચેતનં ન સ્યાત્?) સચેતન નહિ કહેવાય?

ભાવાર્થ—જો ગુણ અને દ્રવ્ય જુદાં જુદાં છે પણ ગુણના સંયોગથી દ્રવ્ય, ગુણી કહેવાય છે તો અમુક દ્રવ્યનો અમુક ગુણ છે, એવો કોઈ નિયામક ન રહેવાથી ગમે તે ગુણનો ગમે તે દ્રવ્યની સાથે સંયોગ થવો સંભવિત હોવાથી ત્યાં સર્વસંક્રમદોષ ઉપસ્થિત થશે. જો કદાચિત્ હઠાગ્રહવશથી એ સર્વસંક્રમદોષની પરવા ન કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલા ‘દંડયોગાત્દણ્ડી’ એ પ્રસિદ્ધ દેષ્ટાંતથી ચેતના નામના સ્વતંત્ર ગુણના સંયોગથી અચેતન પુદ્ગલાદિદ્રવ્ય પણ શું સચેતન નહિ થઈ જાય? અર્થાત્ જરૂર થવાં જોઈએ, એટલે વ્યતિકર નામનો દોષ પણ આવશે; ‘સર્વેષાં યુગપત્પ્રાપ્તિ સંકર પરસ્પરવિષયગમનં વ્યતિકરઃ’ અર્થાત્ કોઈ નિયામક ન રહેવાથી કોઈપણ ગુણનો કોઈપણ દ્રવ્યમાં સંયોગ થઈ જવાથી સર્વસંક્રમદોષ અને ‘તેનો આમાં તથા આનો તેમાં’ એવો ‘પરપસ્પર સંયોગ થઈ જવાથી વ્યતિકરદોષ કહેવાય છે.’ એ પ્રમાણે ગુણ-ગુણીનો સંયોગ માનવો એ ઉક્ત દોષોથી દૂષિત હોવાથી ઠીક નથી.

અથવા વિના વિશેષૈઃ પ્રદેશસત્ત્વં કથં પ્રમીયેત ।

અપિ ચાન્તરેણ દેશૈર્વિશેષલક્ષમાવલક્ષ્યતે ચ કથમ્ ॥૪૩॥

અન્વયાર્થ—(અથવા) અથવા (વિશેષે: વિના) દ્રવ્યમાં ગુણોનો સંયોગ થવા પહેલાં ગુણો સિવાય (પ્રદેશસત્ત્વં કથં પ્રમીયેત) તે દ્રવ્યના પ્રદેશોની સત્તા કેવી રીતે જાણી શકાશે? (અપિ ચ) તથા (દેશૈ: અન્તરેણ) પ્રદેશો વિના (વિશેષલક્ષ્મ ચ) ગુણોનું લક્ષણ જ (કથં અવલક્ષ્યતે) કેવી રીતે લક્ષિત કરી શકાશે?

ભાવાર્થ—ગુણોના યોગથી ગુણીને દ્રવ્ય (ગુણી) માનવાવાળાને ઉપર્યુક્ત દોષ સિવાય એક આ પણ દોષ આવવો સંભવિત છે કે—જો ગુણસંયોગ પહેલાં દ્રવ્યમાં કોઈ ગુણ નહોતો તો દ્રવ્યમાં પ્રદેશત્વગુણના નિમિત્તથી થવાવાળી પ્રદેશકલ્પના પણ સંભવ થશે નહિ અને તેના વિના પ્રદેશોની સત્તાના અભાવનો પ્રસંગ આવશે તથા દ્રવ્ય વિના ગુણનું લક્ષણ પણ લક્ષિત કરી શકાશે નહિ.

અથ ચૈતયોઃ પૃથક્ત્વે હઠાદહેતોશ્ચ મન્યમાનેઽપિ ।

કથમિવ ગુણગુણિભાવઃ પ્રમીયતે સત્સમાનત્વાત્ ॥૪૪॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) જો કદાચિત્ (હઠાત્) હઠથી (ચ) તથા (અહેતોઃ) કોઈપણ યુક્તિ વિના (દ્રવ્ય અને ગુણ એ બંનેમાં (પૃથક્ત્વેમન્યમાને અપિ) ભિન્નતા માનવામાં આવે તોપણ (સત્સમાનત્વાત્) એ બંનેની ભિન્ન-ભિન્ન સત્તા એકસરખી હોવાના કારણથી (ગુણગુણિભાવઃ) તેમાં ગુણ-ગુણીપણું (કથં ઇવ પ્રમીયતે) ભલા કેવી રીતે પ્રમાણિકરૂપથી સિદ્ધ થઈ શકે છે?

ભાવાર્થ—છતાં પણ હઠથી તથા કોઈ પણ હેતુ વિના ગુણ અને ગુણીમાં (દ્રવ્યમાં) ભિન્નતા જ માનશો, તો જ્યારે તે બંને ભિન્ન-ભિન્ન સત્તાવાળાં છે ત્યારે તેમાં ‘આ ગુણી છે અને આ તેનો ગુણ છે’, એવો ગુણ-ગુણીભાવ નિયામક વિના કેવી રીતે બની શકશે? અર્થાત્ સર્વથા ભિન્ન ગુણ અને દ્રવ્ય (ગુણી) બંને સમાનરૂપથી સત્ હોવાથી ‘આ ગુણી છે અને આ તેનો ગુણ છે’, એવું જ્ઞાન કેવી રીતે કરી શકાશે? સારાંશ—

તસ્માદિદમનવદ્યં દેશવિશેષાસ્તુ નિર્વિશેષાસ્તે ।

ગુણસંજ્ઞકાઃ કથञ્ચિત્પરિણતિરૂપાઃ પુનઃ ક્ષણં યાવત્ ॥૪૫॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એટલા માટે (ઇદં અનવદ્યં) આ જ (સિદ્ધાંત) નિર્દોષ છે કે—(તે નિર્વિશેષાઃ દેશવિશેષાઃ તુ) દ્રવ્યના નિર્ગુણ-નિર્વિશેષો જ (ગુણસંજ્ઞકાઃ) ગુણ કહેવાય છે (પુનઃ) અને તે (યાવત્ ક્ષણમ્) પ્રતિક્ષણ (કથञ્ચિત્પરિણતિરૂપાઃ) કથञ્ચિત્ પરિણમનશીલ છે.

ભાવાર્થ—તેથી જેમાં બીજા વિશેષ (ગુણ) ન હોય એવા દ્રવ્યના પ્રતિ સમય કથञ્ચિત્ પરિણમનશીલ વિશેષોને જ ગુણ કહે છે. કારણ જો ગુણમાં બીજા ગુણ રહેતા હોય, તો ગુણને પણ ગુણીપણાનો પ્રસંગ આવે, તેથી ‘નિર્વિશેષ’ એવું અહીં વિશેષણ આપ્યું છે. વળી

એ ગુણોને જો પરિણમનશીલ ન કહીએ, તો તેમાં સર્વથા નિત્યપણાનો પ્રસંગ આવે તથા 'કથંચિત્' એ પદ ન આપવામાં આવે, તો તે સર્વથા પરિણમનશીલ થવાથી એકાંત અનિત્ય-ક્ષણભંગુર કહેવાત, તેથી કથંચિત્ પરિણમનશીલ (દ્રવ્યના) નિર્ગુણ વિશેષો જ ગુણ કહેવાવાથી પૂર્વોક્ત (૩૮મા પદ્યનું) કથન નિર્દોષ છે. અહીં શંકા—

एकत्वं गुणगुणिनोः साध्यं हेतोस्तयोरनन्यत्वात् ।

तदपि द्वैतमिव स्यात् किं तत्र निबन्धनं त्विति चेत् ॥४६॥

અન્વયાર્થ—(તયોઃ) ગુણ અને ગુણીમાં (અનન્યત્વાત્ હેતોઃ) અભિન્નતાના કારણથી (ગુણગુણિનોઃ એકત્વં સાધ્યં) ગુણ અને ગુણીની એકતા આપ સાધવા ઈચ્છો છો, (તુ) પરંતુ (તત્ અપિ) તે એકતા પણ (દ્વૈતં ઇવ સ્યાત્) દ્વૈતના જેવી છે, તો (તત્ર) તેમાં (કિં નિબન્ધનં) શું કારણ છે? (ઈતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનો પ્રશ્ન છે કે—ગુણગુણીમાં અભિન્નતા હોવાના કારણથી આપ અદ્વૈતપણું (એકત્વ) પણ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છો છો તથા તેને કથંચિત્ વિશેષણ લગાવીને દ્વૈતની માફક પણ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છો છો, તે કેવી રીતે યુક્તિ-સંગત થઈ શકે છે? અને જો તે યુક્તિસંગત છે, તો તેમાં કારણ શું છે? તેનો ઉત્તર—

यत्किञ्चिदस्ति वस्तु स्वतः स्वभावे स्थितं स्वभावश्च ।

अविनाभावी नियमाद्विवક્ષितो भेदकर्ता स्यात् ॥४७॥

અન્વયાર્થ—(યત્ કિંચિત્ વસ્તુ અસ્તિ) જે કોઈપણ વસ્તુ છે તે બધી (સ્વતઃ) સ્વયં (સ્વભાવે સ્થિતં) પોતપોતાના સ્વભાવમાં અવસ્થિત રહે છે, (ચ) પરંતુ (નિયમાત્ અવિનાભાવી સ્વભાવઃ) નિયમથી અવિનાભાવસંબંધથી રહેવાવાળો વસ્તુનો તે સ્વભાવ જ (વિવક્ષિતઃ 'સન્') વિવક્ષિત થઈને (ભેદકર્તા સ્યાત્) ગુણ-ગુણીમાં ભેદકર્તા થાય છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત સ્વભાવ—ગુણમય છે અને પ્રત્યેક સ્વભાવ અવિનાભાવી (વસ્તુ વિના નહિ રહેવાવાળો) છે. શબ્દો દ્વારા અનંતગુણોનું પ્રતિપાદન એકસાથે થઈ શકતું નથી, તેથી જે ધર્મની મુખ્યતાપૂર્વક તે વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે ધર્મ વિવક્ષિત થતાં તે, બાકીના અવિવક્ષિત ધર્મો ધર્મમય વસ્તુથી ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. એ પ્રમાણે કેવળ વિવક્ષાથી જ તે ગુણને ગુણીથી ભિન્ન કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ વિવક્ષાવશ જ ગુણ અને ગુણીમાં ભેદ જોવામાં આવે છે, વિવક્ષિતસ્વભાવ જ ભેદનું કારણ છે અને વિવક્ષાના અભાવમાં વસ્તુ વાસ્તવિકપણે પોતાના સ્વભાવોથી (ગુણોથી) અભિન્ન જ પ્રતીત થાય છે. હવે સ્વભાવના સ્વરૂપને તેના પર્યાયવાચક શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે :—

સ્વભાવ શબ્દનાં પર્યાયવાચક નામ

શક્તિર્લક્ષ્મવિશેષો ધર્મો રુપં ગુણઃ સ્વભાવશ્ચ ।

પ્રકૃતિઃ શીલં ચાકૃતિરેકાર્થવાચકા અમી શબ્દાઃ ॥૪૮॥

અન્વયાર્થ—(શક્તિઃ) શક્તિ, (લક્ષ્મ) લક્ષણ, (વિશેષઃ) વિશેષ, (ધર્મઃ) ધર્મ, (રુપં) રૂપ, (ગુણઃ) ગુણ (ચ) તથા (સ્વભાવઃ) સ્વભાવ, (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ, (શીલં) શીલ (ચ) અને (આકૃતિઃ) આકૃતિ (અમી શબ્દાઃ) એ બધા શબ્દો (એકાર્થવાચકાઃ) એક જ અર્થના વાચક છે.

ભાવાર્થ—શક્તિ આદિ બધાય શબ્દો સ્વભાવના પર્યાયવાચક છે. એ પ્રમાણે ગુણ અને ગુણીમાં વિવક્ષિત સ્વભાવ જ ભેદનો કરનાર છે એમ દર્શાવીને હવે પ્રત્યેક દ્રવ્યના અનંત ગુણોની સિદ્ધિ કરે છે.

દ્રવ્યમાં અનંત ગુણોની સિદ્ધિ

દેશસ્યૈકા શક્તિર્યા કાચિત્ સા ન શક્તિરન્યા સ્યાત્ ।

ક્રમતો વિતર્ક્યમાણા ભવન્ત્યનન્તાશ્ચ શક્તયો વ્યક્તાઃ ॥૪૯॥

અન્વયાર્થ—(દેશસ્ય) દેશની-દ્રવ્યની (યા કાચિત્ એકા શક્તિઃ) જે કોઈ વિવક્ષિત એક શક્તિ છે (સા) તે (અન્યા શક્તિઃ) અન્ય શક્તિ (ન સ્યાત્) થઈ શકતી નથી, અર્થાત્ પ્રત્યેક શક્તિ સ્વરૂપદૃષ્ટિથી ભિન્ન-ભિન્ન છે, એ પ્રમાણે (ક્રમતઃ વિતર્ક્યમાણાઃ) ક્રમપૂર્વક સર્વ શક્તિઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો (અનન્તાઃ ચ શક્તયઃ) પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંતી શક્તિઓ (વ્યક્તાઃ ભવન્તિ) સ્પષ્ટ પ્રતીત થવા લાગે છે.

ભાવાર્થ—વસ્તુની પ્રત્યેક શક્તિ પોતપોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભિન્ન-ભિન્ન છે, દ્રવ્યની જે કોઈ એક શક્તિનું સ્વરૂપ છે તે જ સ્વરૂપ બીજી શક્તિનું થઈ શકતું નથી, પરંતુ તે જ શક્તિનું કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ શક્તિઓ એક બીજી શક્તિથી પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન છે. પ્રત્યેક શક્તિ 'આ તે નથી પણ બીજી જ છે' એ પ્રમાણે ક્રમથી તર્કગમ્ય કરવામાં આવે તો અનેકત્વપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્મક યુક્તિથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત શક્તિઓ સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેથી દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિઓ કેવળ આગમગમ્ય જ નથી, પરંતુ યુક્તિગમ્ય પણ છે. દૃષ્ટાંત—

સ્પર્શો રસશ્ચ ગન્ધો વર્ણો યુગપદ્યથા રસાલફલે ।

પ્રતિનિયતેન્દ્રિયગોચરચારિત્વાત્તે ભવન્ત્યનેકેऽપિ ॥૫૦॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (રસાલફલે) આમ્રફળમાં (સ્પર્શઃ રસઃ ગન્ધઃ ચ વર્ણઃ) સ્પર્શ, રસ,

ગંધ અને વર્ણ એ ચારે ગુણ (યુગપત્ 'ભવન્તિ') એકસાથે હોય છે, તેથી (તે) એ બધા (પ્રતિનિયતેન્દ્રિયગોચરચારિત્વાત્) પોતપોતાની ઈન્દ્રિયગોચર વિષય થવાના કારણથી (અનેકે અપિ ભવન્તિ) અનેક પણ કહી શકાય છે.

ભાવાર્થ—‘યુગપત્’ એ પદથી આમ ધ્વનિત થાય છે કે—દ્રવ્યમાં અનેક ગુણ છે, તેનો એવો અર્થ નથી કે એક જ ગુણ અનેક કાળના પર્યાયોની અપેક્ષાએ નાનાપણાને ધારણ કરે છે; જેમ કે—એક જ જીવ જુદા જુદા કાળમાં દેવાદિપર્યાયો દ્વારા નાનાપણાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પરંતુ દ્રવ્યના એકસાથે રહેવાવાળા અનંત ગુણોમાં (પરસ્પર) પોતપોતાના સ્વરૂપકૃત નાનાપણું છે. તેને અહીં આમ્રફળના દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યું છે કે જેમ એક જ આમ્રફળમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચારે ગુણ એકસાથે હોય છે, તેથી તે પોતપોતાના સ્પર્શનાદિ જુદી જુદી ઈન્દ્રિયોના વિષય હોવાથી અનેક પણ છે, તેવી જ રીતે એક જ દ્રવ્યમાં એકસાથે ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંત ગુણો પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે. હવે તેને જીવના દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવે છે :—

તદુદાહરણં ચૈતઙ્ગીવે યદ્દર્શનં ગુણશ્ચૈકઃ ।

તન્ન જ્ઞાનં ન સુખં ચારિત્રં વા ન કશ્ચિદિતરશ્ચ ॥૫૧॥

અન્વયાર્થ—(એતત્ ચ તદુદાહરણં) અને આ પણ તેનું ઉદાહરણ થઈ શકે છે, કે—(જીવે) જીવનો (યત્ ચ દર્શનં એકઃ ગુણઃ) જે દર્શન નામનો એક ગુણ છે, (તત્) તે (ન જ્ઞાનં) ન જ્ઞાનગુણ છે, (ન સુખં) ન સુખગુણ છે (ન ચારિત્રં વા કશ્ચિત્ ઇતરઃ ચ) તથા ન ચારિત્રગુણ અથવા કોઈ અન્ય ગુણ થઈ શકે છે, પરંતુ તે દર્શન (ગુણ) દર્શનગુણ જ છે.

ભાવાર્થ—જોકે દર્શન, જ્ઞાન અને સુખાદિ અનંત ગુણો એક જીવમાં એક જ કાળમાં રહે છે, તોપણ દર્શનગુણનું જે સ્વરૂપ છે તે જ્ઞાનનું વા ચારિત્રનું વા સુખનું વા અન્ય બીજા ગુણોનું થઈ શકતું નથી, કારણ કે પ્રત્યેક ગુણનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ ભિન્ન-ભિન્ન છે, તેથી તે અનેક પણ છે.

एवं यः कोपि गुणः सोपि च न स्यात्तदन्यरूपो वा ।

स्वयमुच्छलन्ति तदिमा मिथो विभिन्नाश्चशक्तयोऽनन्ताः ॥५२॥

અન્વયાર્થ—(एवं) એ પ્રમાણે (यः कः अपि गुणः) દ્રવ્યનો જે કોઈપણ ગુણ છે, (सः अपि च) તે પણ (तदन्यरूपः) તેનાથી ભિન્નરૂપવાળો (न वा स्यात्) થઈ શકતો નથી અર્થાત્ બધાય ગુણો પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, (तत्) તેથી (इमाः) એ (मिथः विभिन्नाः) પરસ્પર ભિન્ન (अनन्ताः च शक्तयः) અનંત શક્તિઓ (गुणो) (स्वयं उच्छलन्ति) દ્રવ્યમાં સ્વયં ઉછળી રહી છે અર્થાત્ પ્રતિભાસિત થઈ રહી છે.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે આમ્રફળમાં સ્પર્શાદિ ગુણો વા જીવમાં જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણો

પોતપોતાના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપથી સ્થિત છે, તે પ્રમાણે કોઈપણ દ્રવ્યનો કોઈપણ ગુણ અન્ય ગુણસ્વરૂપ નથી. સ્વરૂપદૃષ્ટિથી બધાય ગુણો પોતપોતાના સ્વરૂપસહિત પરસ્પર ભિન્નતાને ધારણ કરે છે, એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ગુણના સ્વરૂપ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપવાળા પ્રત્યેક દ્રવ્યના અનંત જ ગુણો સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે.

એ પ્રમાણે ૪૯માં પદ્યથી પર માં પદ્ય સુધી ૪ પદ્યો દ્વારા શક્તિઓની ભિન્નતાને યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને હવે ગુણોના અવિભાગપ્રતિચ્છેદોને દર્શાવે છે :-

ગુણોમાં અંશવિભાગ

તાસામન્યતરસ્યા ભવન્ત્યનન્તા નિરંશકા અંશાઃ ।

તરતમભાગવિશેષૈરંશચ્છેદૈઃ પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥૫૩॥

અન્વયાર્થ—(તાસાં અન્યતરસ્યાઃ) એ અનંત શક્તિઓમાંથી કોઈપણ શક્તિના અર્થાત્ પ્રત્યેક શક્તિના (અનંતાઃ નિરંશકાઃ અંશાઃ ભવન્તિ) અનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ થાય છે, કારણ કે—(તરતમભાગવિશેષૈઃ) પરસ્પર હીનાધિક્તારૂપ વિશેષતાને ધારણ કરવાવાળા (અંશચ્છેદૈઃ) તે અવિભાગપ્રતિચ્છેદો દ્વારા (પ્રતીયમાનત્વાત્) પ્રત્યેક શક્તિ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક ગુણમાં તેના અંશચ્છેદો દ્વારા જ હીનાધિક્તારૂપ વિશેષતા જોવામાં આવે છે, તેથી દ્રવ્યના અનંત ગુણોમાંથી પ્રત્યેક ગુણના તરતમરૂપથી અનંત નિરંશ—અવિભાગી અંશ થાય છે. દૃષ્ટાંત—

દૃષ્ટાન્તઃ સુગમોઽયં શુક્લં વાસસ્તતોપિ શુક્લતરમ્ ।

શુક્લતમં ચ તતઃ સ્યાદંશાશ્ચૈતે ગુણસ્ય શુક્લસ્ય ॥૫૪॥

અન્વયાર્થ—(અયં દૃષ્ટાન્તઃ સુગમઃ) તેના માટે આ દૃષ્ટાંત સુગમ છે, કે—(વાસઃ) કોઈ વસ્તુ (શુક્લં) સફેદ, કોઈ (તતઃ અપિ શુક્લતરં) તેનાથી પણ અધિક સફેદ, તથા કોઈ (તતઃ ચ શુક્લતમં) તેનાથી પણ વધારે સફેદ (સ્યાત્) પ્રતીત થાય છે (એતે ચ) અને તે બધા (શુક્લસ્ય ગુણસ્ય અંશાઃ) સફેદગુણના અંશ છે.

ભાવાર્થ—દૃષ્ટાંતમાં એક સફેદ વસ્તુના સફેદ ગુણને જ લઈએ તો સફેદ જાતિની અપેક્ષાથી સફેદ ગુણના અંશો સફેદ, સફેદતર અને સફેદતમરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે—સ્થૂળપણે સફેદતાની જાતિ આ ત્રણ જ પ્રકારની કહેવામાં આવે છે, પરંતુ જેટલાં કોઈ સફેદ વસ્ત્રો છે તે બધાંની સફેદતામાં કોઈ ને કોઈ અંતર અવશ્ય જોવામાં આવે છે, તેથી જેટલાં સફેદ વસ્ત્રો છે તેટલા પ્રકારના સફેદ ગુણની તરતમતાથી સફેદ ગુણના પણ અંશ થઈ શકે છે. બીજું દૃષ્ટાંત—

અથવા જ્ઞાનં યાવઝીવસ્યૈકોગુણોઽપ્યઃખણ્ડોઽપિ ।

સર્વજઘન્યનિરંશચ્છેદૈરિવ ખણ્ડિતોઽપ્યનેકઃ સ્યાત્ ॥૫૫॥

અન્વયાર્થ—(અથવા) અથવા (જીવસ્ય) જીવનું (યાવત્ જ્ઞાનં) સંપૂર્ણ જ્ઞાન (એકઃ અપિ અઃખણ્ડઃ ગુણઃ અપિ) એક તથા અખંડ ગુણ છે, તોપણ તે (સર્વ જઘન્યનિરંશચ્છેદૈઃ) સર્વજઘન્ય અવિભાગપ્રતિચ્છેદો દ્વારા (ખણ્ડિતઃ ઇવ) ખંડિત જેવું થઈને (અનેકઃ અપિ સ્યાત્) કથંચિત્ અનેક પણ છે—કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જોકે અભેદદૃષ્ટિથી જીવનો જ્ઞાનગુણ એક અને અખંડ ગુણ છે, તોપણ તે અવિભાગપ્રતિચ્છેદોની દૃષ્ટિએ ખંડિત થઈને અનેક પણ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ સર્વજઘન્યજ્ઞાનના અવિભાગપ્રતિચ્છેદો દ્વારા જ્ઞાનના અનંતાનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદો માનવામાં આવ્યા છે; કેવળજ્ઞાનના અર્ધવિભાગ કરતાં કરતાં જ્યારે તેના અર્ધવિભાગ ન થઈ શકે ત્યારે તેને એક અવિભાગપ્રતિચ્છેદ કહે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં અનંતાનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ છે.

જે પ્રમાણે સમય દ્વારા કાળની તથા પ્રદેશ દ્વારા ક્ષેત્રની ગણના કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અવિભાગપ્રતિચ્છેદો વડે ગુણાંશોની ગણના કરવામાં આવે છે તે, જે પ્રમાણે અનિરુદ્ધકાલાંશને સમય તથા એક પરમાણુગત આકાશને પ્રદેશ કહે છે, તે પ્રમાણે ગુણના સંપૂર્ણ અવિભાગપ્રતિચ્છેદોના અર્ધચ્છેદો કરતાં કરતાં જ્યાં તેનો ફરીથી અર્ધચ્છેદ ન થઈ શકે ત્યાં તે અંશને એક અવિભાગપ્રતિચ્છેદ કહે છે અને તે અવિભાગપ્રતિચ્છેદો વડે ગુણના અંશોની ગણના કરવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—‘સૂક્ષ્મ નિગોદિયા લબ્ધ્યપર્યાયિક જીવને અક્ષરના અનંતમા ભાગે જઘન્ય જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનમાં પણ અનંત અંશ (અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ) છે, તે જ નિગોદિયાની ઉપરની ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓમાં થોડી થોડી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ પર્યાયમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે, વધતાં વધતાં તે જીવનો જ્ઞાન ગુણ એટલો વિશાળ થઈ જાય છે, કે ચરાચર જગતની પ્રતિક્ષાણે થનારી સર્વ અવસ્થાઓને એકસાથે સ્પષ્ટપણે જાણવા માંડે છે. આ જાતની વૃદ્ધિમાં સૌથી જઘન્ય વૃદ્ધિને જ એક અંશ કહે છે. તેનું જ નામ અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ છે. વિચારશીલ જીવ અનુભવી શકે છે, કે એક જ જ્ઞાનગુણમાં જઘન્ય અવસ્થાથી લઈને ક્યાં સુધી વૃદ્ધિ થાય છે. ખસ આ જ ક્રમે થતો વૃદ્ધિ ભેદ સિદ્ધ કરે છે કે જ્ઞાન ગુણના ઘણા અંશો છે, કે જે હીનાધિક રૂપે જણાય છે. એવી જ રીતે પ્રત્યેક ગુણના અંશ અનંત અનંત છે. એનું જ નામ અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ છે.

દેશાંશની માફક ગુણાંશ નથી

દેશચ્છેદો હિ યથા ન તથા છેદો ભવેદ્ગુણાંશસ્ય ।

વિષ્કમ્ભસ્ય વિભાગાત્સ્થૂલો દેશસ્તથા ન ગુણભાગઃ ॥૫૬॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (યથા) જેમ (વિષ્કમ્મસ્યવિભાગાત્) વિષ્કંભના વિભાગથી એટલે ચોડાઈના પ્રમાણથી (દેશચ્છેદઃ) દેશનો છેદ થાય છે (તથા) તેમ (ગુણાંશસ્ય) ગુણાંશનો (છેદો ન ભવેત્) છેદ થતો નથી, કારણ કે—(‘યથા’) જેમ (દેશઃ) તે દેશદેશાંશ (સ્થૂલ) સ્થૂળ હોય છે (તથા) તેમ (ગુણભાગઃ ન) ગુણાંશ સ્થૂળ હોતા નથી.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે નં. ૨૪ માં પદ્યમાં વિષ્કંભકમથી એટલે તિર્યક્-અંશકલ્પનાથી આકાશના આંગળ, વેંત, હાથ, ધનુષ વગેરે અંશવિભાગ બતાવ્યા છે, તે પ્રમાણે અર્થાત્ તિર્યક્-અંશકલ્પનાથી ગુણોની અંશકલ્પના થતી નથી, કારણ કે—જે પ્રમાણે દેશ અને દેશાંશ સ્થૂળ છે તે પ્રમાણે ગુણ અને ગુણાંશ સ્થૂળ નથી, પરંતુ ગુણોની અંશકલ્પના ગુણોના અવિભાગપ્રતિચ્છેદોના તરતમભાવથી દર્શાવવામાં આવે છે, કારણ કે ગુણો સ્વભાવથી પ્રવાહરૂપ છે, તેથી ગુણાંશકલ્પનાને વિષ્કંભકમ ન કહેતાં પ્રવાહકમ કહે છે.

સારાંશ આ છે કે—વિષ્કંભકમ, સ્વક્ષેત્ર, દેશાંશ અને તિર્યક્-અંશકલ્પના એ બધા વિષ્કંભકમના જ પર્યાયવાચક શબ્દો છે, તથા પ્રવાહકમ, સ્વભાવ, ગુણાંશ અને ઉર્ધ્વાંશકલ્પના એ બધા પ્રવાહકમના જ પર્યાયવાચક શબ્દો છે. ગુણોમાં સ્થૂળતા ન હોવાથી તેનો વિષ્કંભકમથી તરતમભાવ કાઢી શકાતો નથી, એ જ ભાવને શંકાર આગળ સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુણભાગનો ક્રમ

ક્રમોપદેશશ્ચાયં પ્રવાહરુપો ગુણઃ સ્વભાવેન ।
 અર્ધચ્છેદેન પુનચ્છેત્તવ્યોપિ ચ તદર્ધચ્છેદેન ॥૫૭॥
 एवं भूयो भूयस्तदर्धछेदैस्तदर्धछेदैश्च ।
 यावच्छेत्तुमशक्यो यः कोऽपि निरंशको गुणांशः स्यात् ॥૫૮॥
 तेन गुणांशेन पुनर्गणिताः सर्वे भवन्त्यनन्तास्ते ।
 तेषामात्मा गुण इति न हि ते गुणतः पृथक्त्वसत्ताकाः ॥૫૯॥

અન્વયાર્થ—(ક્રમોપદેશઃ ચ અયં) એ તરતમભાવરૂપ ગુણભાગના ક્રમનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે કે—(ગુણઃ સ્વભાવેન પ્રવાહરુપઃ) ગુણ સ્વભાવથી જ પ્રવાહરૂપ છે, તેથી (અર્ધચ્છેદેન છેત્તવ્યઃ) અર્ધચ્છેદરૂપથી છેદવા જોઈએ (ચ) તથા એ અર્ધભાગને (તદર્ધચ્છેદેન) તે અર્ધચ્છેદરૂપથી (પુનઃ ચ છેત્તવ્યઃ) ફરી પણ છેદવો જોઈએ.

(અર્ધ) એ પ્રમાણે (ભૂયો ભૂયઃ) વારંવાર (તદર્ધચ્છેદૈઃ) વિભાજિતઅંશનો તેના અર્ધચ્છેદરૂપથી (ચ) તથા જે વિભાજિત અંશ આવે, તેને પણ ફરી (તદર્ધચ્છેદૈઃ) તેના અર્ધચ્છેદો દ્વારા ત્યાં સુધી

વિભાજિત કરતા જવું કે (યાવત્) જ્યાં સુધી તે ગુણાંશ (છેતું અશક્યઃ) ફરીથી છેદો જાય નહિ, એવો ફરી (યઃ કઃ અપિ) જે કોઈપણ (નિરંશકઃ ગુણાંશઃ સ્યાત્) નિરંશ એટલે અવિભાજિત ગુણાંશ આવે—

(તેન ગુણાંશેન) તે સર્વજઘન્ય અવિભાગ પ્રતિચ્છેદથી (પુનઃ) જો (સર્વે ગણિતાઃ) સર્વ ગુણાંશ ગણવામાં આવે તો (તે અનન્તા ભવન્તિ) તે અનંત થાય છે તથા (તેષાં આત્મા ગુણઃ ઇતિ) તે બધાય ગુણાંશોનો આત્મા જ ગુણ કહેવાય છે, તથા (તે) એ બધા ગુણાંશ (હિ) નિશ્ચયથી (ગુણતઃ) ગુણથી (પૃથક્ત્વસત્તાકાઃ ન) જુદી સત્તાવાળા નથી.

ભાવાર્થ—એક ગુણમાં જેટલા અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ છે તેમાં બે નો ભાગ ત્યાં સુધી આપતા જવું કે જ્યાં સુધી અવિભાગપ્રતિચ્છેદ, અર્થાત્ છેદ કરતાં કરતાં ફરી છેદ ન થઈ શકે એવો અંશ જ્યારે નીકળે ત્યારે તેને એક અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ કહે છે, એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ગુણમાં અનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ થાય છે. જે પ્રમાણે ગુણમય દ્રવ્ય છે અને તે ગુણ અનંત હોવા છતાં પણ દ્રવ્યથી ભિન્ન કહી શકાતા નથી, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ગુણના ગુણાંશ પણ અનંત છે તથા તે ગુણથી ભિન્ન નથી. ગુણાંશોના સમુદાયને જ ગુણ સમજવા અને એ ગુણાંશો દ્વારા જ ગુણોનો તરતમભાવ જાણી શકાય છે.

અંશના પર્યાયવાચક શબ્દો

અપિ ચાંશઃ પર્યાયો ભાગો હારો વિધા પ્રકારશ્ચ ।

ભેદશ્છેદો ભંગઃ શબ્દાશ્ચૈકાર્થવાચકા એતે ॥૬૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (અંશઃ) અંશ, (પર્યાયઃ) પર્યાય, (ભાગઃ) ભાગ, (હારઃ) હાર, (વિધા) વિધ, (પ્રકારઃ) પ્રકાર (ચ) અને (ભેદઃ) ભેદ, (છેદઃ) છેદ (ચ) તથા (ભંગઃ) ભંગ (એતે શબ્દાઃ) એ બધા શબ્દો (એકાર્થ વાચકાઃ) એક જ અર્થના વાચક છે, અર્થાત્ તેનો બીજો અર્થ નથી.

ભાવાર્થ—પર્યાય આદિ બધા શબ્દો એક અંશશબ્દના જ પર્યાયવાચક છે, તેથી :-

ગુણાંશ જ ગુણપર્યાય છે.

સન્તિ ગુણાંશા ઇતિ યે ગુણપર્યાયાસ્તે એવ નામ્નાઽપિ ।

અવિરુદ્ધમેતદેવ હિ પર્યાયાણામિહાંશધર્મત્વાત્ ॥૬૧॥

અન્વયાર્થ—(યે ગુણાંશાઃ ઇતિ સન્તિ) જે કોઈ ગુણાંશ કહેવાય છે, (તે એવ) તે જ (નામ્ના) નામથી (ગુણપર્યાયાઃ અપિ) ગુણપર્યાય કહેવામાં આવે છે. (એતત્ અવિરુદ્ધ એવ) ગુણાંશોને જ ગુણપર્યાય કહેવા એ અવિરુદ્ધ છે, (હિ) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (પર્યાયાણાં) પર્યાયોના (અંશધર્મત્વાત્) અંશ જ ધર્મસ્વરૂપ માનવામાં આવ્યા છે.

ભાવાર્થ—ગુણોમાં અંશકલ્પના કરવી એ જ તેના પર્યાયોનું સ્વરૂપ છે. એમ ‘પર્યાયાણામેતદ્ધર્મ યત્ત્વંશકલ્પનં દ્રવ્યે’ એ શ્લોકાર્ધથી ગ્રંથકારે ગાથા રહમાં પહેલાં પણ સૂચિત કર્યું હતું, તેથી અંશ અને પર્યાય એ એક જ અર્થના વાચક હોવાથી ગુણાંશોને ગુણપર્યાય કહેવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

ગુણપર્યાયનાં નામાંતર

ગુણપર્યાયાણામિહ કેચિન્નામાન્તરં વદન્તિ બુધાઃ ।

અર્થો ગુણ ઇતિ વા સ્યાદેકાર્થાદર્થપર્યાયા ઇતિ ચ ॥૬૨॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (કેચિત્ બુધાઃ) કોઈ કોઈ વિદ્વાન (અર્થઃ ગુણઃ ઇતિ વા સ્યાત્) અર્થ કહો વા ગુણ કહો એ બંનેનો (એકાર્થાત્) એક જ અર્થ હોવાથી (અર્થપર્યાયાઃ ઇતિ ચ) અર્થપર્યાયને જ (ગુણપર્યાયાણાં નામાન્તરં વદન્તિ) ગુણપર્યાયોનું જ બીજું નામ કહે છે.

ભાવાર્થ—અર્થ અને ગુણ એ બંને શબ્દ, તથા અંશ અને પર્યાય એ બંને શબ્દ એકાર્થવાચક છે, તેથી કોઈ કોઈ આચાર્ય ગુણપર્યાયને અર્થપર્યાય પણ કહે છે. સારાંશ આ છે કે સ્વકાળ, ઉર્ધ્વાશકલ્પના, ગુણાંશ, ગુણપર્યાય અને અર્થપર્યાય એ બધા શબ્દોમાં કેવળ શબ્દભેદ છે પણ અર્થભેદ કાંઈ નથી.

દ્રવ્યપર્યાયનાં નામાન્તર

અપિ ચોદ્દિષ્ટાનામિહ દેશાંશૈર્દ્રવ્યપર્યાયાણાં હિ ।

વ્યંજનપર્યાયા ઇતિ કેચિન્નામાન્તરં વદન્તિ બુધાઃ ॥૬૩॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (કેચિત્ બુધાઃ) કોઈ કોઈ વિદ્વાન (ઇહ) અહીં (દેશાંશૈઃ) ઉદ્દિષ્ટાનાં) દેશાંશો દ્વારા નિર્દિષ્ટ (દ્રવ્યપર્યાયાણાં હિ) દ્રવ્યપર્યાયોનું જ (વ્યંજનપર્યાયાઃ ઇતિ નામાન્તરં વદન્તિ) વ્યંજનપર્યાય એવું બીજું નામ પણ કહે છે.

ભાવાર્થ—દેશ અને દેશાંશનું નિરૂપણ કરતી વેળા ગ્રંથકારે જે દેશાંશોનું નામ દ્રવ્યપર્યાય કહ્યું છે, તેને જ કોઈ કોઈ આચાર્ય વ્યંજનપર્યાય પણ કહે છે, અર્થાત્ દેશાંશ, દ્રવ્યપર્યાય, તિર્યકઅંશકલ્પના અને વ્યંજનપર્યાય એ બધાનો એક જ અર્થ છે. શંકા—

નનુ મોઘમેતદુક્તં સર્વં પિષ્ટસ્યપેષણ ન્યાયાત્ ।

એકેનૈવ કૃતં યત્ સ ઇતિ યથા વા તદંશ ઇતિ વા ચેત્ ॥૬૪॥

અન્વયાર્થ—(તન્નુ) શંકાકારનું કહેવું છે, કે—(પિષ્ટસ્યપેષણ ન્યાયાત્) પિષ્ટપેષણ એટલે પીસેલાને પીસવાના ન્યાયથી (ઉક્તં એતત્ સર્વ) ઉપર કહેલું બધું (મોઘં) વ્યર્થ છે. (યત્) કારણ કે—(એકેન એવ કૃતં) કોઈ એકથી જ કામ ચાલી શકે છે. (યથા) જેમ કે—(સઃ ઇતિ વા તદંશઃ ઇતિ વા) ભલે ગુણ માની લ્યો અથવા ગુણાંશ માની લ્યો! (ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો—

ભાવાર્થ—કેવળ ગુણ અથવા ગુણાંશના કથનથી બોધ થવો સંભવિત હોવા છતાં પણ ગુણ અને ગુણાંશ એ બંનેની જુદી કલ્પના કરવી, એ પિષ્ટપેષણન્યાયથી નિરર્થક છે. તેનો ઉત્તર—

તન્નૈવં ફલવત્વાદ્ દ્રવ્યાદેશાદવસ્થિતં વસ્તુ ।

પર્યાયાદેશાદિદમનવસ્થિતમિતિ પ્રતીતત્વાત્ ॥૬૫॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી. કારણ કે—(એવં) એ પ્રકારે કહેવાથી આ કથન (ફલવત્વાત્) સાર્થક થાય છે, કે—(ઇદં વસ્તુ) આ વસ્તુ (દ્રવ્યાદેશાત્) દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (અવસ્થિતં) અવસ્થિત છે તથા (પર્યાયાદેશાત્) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (અનવસ્થિતં) અનવસ્થિત છે, (ઇતિ) એ પ્રકારની (પ્રતીતત્વાત્) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ—ગુણ અને ગુણાંશોનું માનવું એટલા માટે સાર્થક છે કે—સામાન્યપણાથી એટલે દ્રવ્યાર્થિકનયથી કોઈપણ દ્રવ્યનો અવસ્થિત સામાન્ય અંશ નિરંતર એકસરખો પ્રતીત થાય છે, જો ગુણાંશને ન માનતાં કેવળ ગુણ જ માનવામાં આવે તો પ્રત્યેક દ્રવ્યના ગુણોમાં વિશેષતાની પ્રતીતિ જ ન થાત; પર્યાયાર્થિકનયથી પ્રત્યેક વસ્તુના પ્રત્યેક ગુણમાં તરતમરૂપથી વિશેષતા પ્રતીત થાય છે અને એ વિશેષતા કદી પણ પોતાના સામાન્યનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી, જેમ કે—લબ્ધ્યપર્યાયાપ્તકનિગોદિયા જીવના જઘન્યજ્ઞાનથી માંડીને કેવળજ્ઞાનીના પૂર્ણ જ્ઞાન સુધી તરતમતા હોવા છતાં પણ જ્ઞાનપણાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાન ભલે ઓછામાં ઓછું હોય અથવા પૂર્ણમાં પૂર્ણ હોય, પરંતુ તે જ્ઞાનપણાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. જો એકલા ગુણાંશ જ ગુણ માનવામાં આવે તો સામાન્યપણાનો અભાવ થવાથી એ વિશેષની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી તથા વિશેષનિરપેક્ષ એકલા ગુણસામાન્યને જ હઠપૂર્વક માનવાથી કૂટસ્થવત્ નિરંશદ્રવ્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે અને ગુણસામાન્યનિરપેક્ષ કેવળ વિશેષ એટલે ગુણાંશને જ માનવાથી વસ્તુને ક્ષણિકતાનો પ્રસંગ આવશે, પરંતુ એ બંનેય નિરપેક્ષ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, તેથી પરસ્પરની સાપેક્ષતાથી દિગ્દર્શનપૂર્વક વસ્તુનું સ્વરૂપ દર્શાવવા અર્થે ગુણ અને ગુણાંશ બંનેને માનવા ઉપયોગી છે. એને જ પટ (વચ્ચ) તથા જ્ઞાનના દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવે છે, ત્યાં પ્રથમ પટનું દૃષ્ટાંત કહે છે :-

સ યથા પરિણામાત્મા શુક્લાદિત્વાદવસ્થિતશ્ચ પટઃ ।

અનવસ્થિતસ્તદંશૈસ્તરતમરુપૈર્ગુણસ્ય

શુક્લસ્ય ॥૬૬॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) તે આ પ્રમાણે છે, જેમ કે (પરિણામાત્માપટઃ) પરિણમનશીલપટ (શુક્લાદિત્વાત્ અવસ્થિતઃ) શુક્લાદિપણાથી અવસ્થિત છે (ચ) તથા (શુક્લસ્ય ગુણસ્ય) શુક્લગુણના (તરતમરૂપૈઃ તદંશૈઃ) પ્રતિસમય તરતમતા ધારણ કરવાવાળા પોતાના અંશોની અપેક્ષાએ (અનવસ્થિતઃ) અનવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ—જેમ પટની (વસ્ત્રની) શુક્લતામાં અંતર પડવા છતાં પણ તે સામાન્યપણાથી શુક્લ જ કહેવાય છે, તેથી સામાન્યપણાથી પટ (વસ્ત્ર) અવસ્થિત છે તથા શુક્લગુણના અંશોની તરતમતાથી પ્રતિસમય શુક્લતામાં પણ હિનાધિકતાની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી તે પટ અનવસ્થિત છે. હવે જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત કહે છે :-

અપિ ચાત્મા પરિણામી જ્ઞાનગુણત્વાદવસ્થિતોઽપિ યથા ।

અનવસ્થિતસ્તદંશૈસ્તરતમરૂપૈર્ગુણસ્ય   બોધસ્ય ॥૬૭॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા બીજું દૃષ્ટાંત આ છે, કે—(યથા) જેમ (પરિણામી આત્મા) પરિણમનશીલ આત્મા (જ્ઞાનગુણત્વાત્ અવસ્થિતઃ અપિ) જોકે જ્ઞાનગુણપણાથી અવસ્થિત છે, તોપણ (બોધસ્ય ગુણસ્ય) જ્ઞાનગુણના (તરતમરૂપૈઃ તદંશૈઃ) તરતમરૂપ પોતાની અપેક્ષાએ (અનવસ્થિતઃ) અનવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ—આત્મામાં જ્ઞાનની તરતમતા હોવા છતાં પણ સામાન્યજ્ઞાનરૂપથી તે અવસ્થિત છે અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા નિરંતર સદૃશ જ્ઞાનવાન છે, પરંતુ જ્ઞાનગુણની હિનાધિકતાથી આત્મદ્રવ્ય સદૃશસ્થિતિમાં નથી રહેતું, તેથી તે અનવસ્થિત પણ છે. (કથંચિત્ અનિત્ય પણ છે.)^૧

ગુણાંશકલ્પનાના અભાવમાં

યદિ પુનરેવં ન ભવતિ ભવતિ નિરંશં ગુણાંશવદ્દ્રવ્યં ।

યદિ વા કીલકવદિદં ભવતિ ન પરિણામિ વા ભવેત્ક્ષણિકમ્ ॥૬૮॥

અન્વયાર્થ—(યદિ પુનઃ એવં ન ભવતિ) જો ઉપરના કથનાનુસાર ગુણ-ગુણાંશની કલ્પના ન માનવામાં આવે તો (દ્રવ્યં ગુણાંશવત્ નિરંશં ભવતિ) દ્રવ્ય, ગુણાંશની પેઠે નિરંશ થઈ જાત (યદિ વા) અથવા (ઈદં કીલકવત્ ભવતિ) તે દ્રવ્ય, કૂટસ્થની માફક નિત્ય થઈ જાત (પરિણામિ ન) પરિણમનશીલ બિલકુલ ન હોત (વા) અથવા (ક્ષણિકં ભવેત) ક્ષણિક થઈ જાત.

અથવેદિદમાકૂતં ભવન્ત્વનન્તા નિરંશકા અંશાઃ ।

તેષામપિ પરિણામો ભવતુ સમાંશો ન તરતમાંશઃ સ્યાત્ ॥૬૯॥

૧. પદાર્થોની અવસ્થા ભેદના નિમિત્તે મુક્ત જીવોના જ્ઞાનમાં પણ પરિણમન થાય છે, તેથી મુક્ત આત્માઓમાં પણ કથંચિત્ અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

અન્વયાર્થ—(અથ इदं आकृतं चेत्) અથવા જો તમારો આવો અભિપ્રાય હોય કે—(અનન્તા: નિરંશકા: અંશા: ભવન્તુ) અનંત અવિભાગી ગુણાંશોનું માનવું તો ઠીક છે, (અપિ) પરંતુ (તેષાં પરિણામ:) એ બધા નિરંશઅંશોનું પરિણામન (સમાંશ: ભવતુ) સમાંશ અર્થાત્ એકસરખું હોવું જોઈએ, (તરતમાંશ: ન સ્યાત્) પણ તરતમરૂપ (તીવ્ર-મંદરૂપ) ન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિકનયથી વસ્તુ અવસ્થિત છે તથા પર્યાયાર્થિકનયથી વસ્તુ અનવસ્થિત છે, એ પ્રકારની (વસ્તુમાં) પ્રતીતિ હોવાના કારણથી ગુણ-ગુણાંશની કલ્પના સાર્થક છે, એવું પહેલાં સિદ્ધ કર્યું છે. હવે એ જ (વસ્તુસ્વરૂપને) દેઢ કરવા માટે વ્યતિરેકરૂપથી ઉહાપોહ કરવામાં આવે છે કે—જો ગુણગુણાંશ—કલ્પના માનવામાં ન આવે તો દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં ચાર અનિષ્ટપક્ષો ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે, અને તે આ પ્રમાણે :—

૧. એક ગુણાંશની માફક દ્રવ્યને નિરંશ માનવું પડશે, ૨. દ્રવ્યમાં માત્ર ગુણોનો જ સદ્ભાવ માનવાથી કીલકની માફક તે કૂટસ્થ એટલે અપરિણામી માનવું પડશે, ૩. ગુણો સિવાય માત્ર ગુણાંશકલ્પના જ માનતાં તેને (દ્રવ્યને) ક્ષણિક માનવું પડશે, તથા ૪. ગુણોના અનંત અંશો માનવા છતાં પણ તેનું સમાન પરિણામન માનવું પડશે, પણ તરતમઅંશરૂપ નહિ મનાય.

एतत्पक्षचतुष्टयमपि दुष्टं दृष्टबाधितत्वाच्च ।

तत्साधक प्रमाणाभावादिह सोप्यदृष्टान्तात् ॥૭૦॥

અન્વયાર્થ—(एतत् पक्षचतुष्टयं अपि दुष्टं) ઉપરના ચારે પક્ષ પણ દોષયુક્ત છે, કારણ કે—(दृष्टबाधितत्वात्) તે પ્રત્યક્ષરૂપથી બાધિત છે (च) અને એ પ્રત્યક્ષબાધિત એટલા માટે છે, કે—(तत्साधक प्रमाणाभावात्) એ પક્ષોને સિદ્ધ કરવાવાળું કોઈ પ્રમાણ નથી (स: अपि) તથા તેના સાધક પ્રમાણનો અભાવ એટલા માટે છે, કે—(इह अदृष्टान्तात्) એ પક્ષોની સિદ્ધિને માટે આ લોકમાં કોઈ દેષ્ટાંત પણ મળી શકતું નથી.

ભાવાર્થ—દેષ્ટાંત દ્વારા ‘સાધનવ્યાપ્ત સાધ્યરૂપ ધર્મ મળી જવાથી પક્ષની સિદ્ધિ થાય છે’ એ ન્યાયથી ઉપરના ચારે પક્ષોની સિદ્ધિ માટે જગતમાં કોઈપણ દેષ્ટાંત મળવું જ અસંભવિત છે. માટે તેનું સાધક પ્રમાણ કે દેષ્ટાંત ન મળવાથી ઉપરનું કથન ઠીક નથી, કારણ કે કેવળ પ્રતિજ્ઞામાત્રથી કાંઈ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. એ પ્રમાણે ગાથા નં. ૩૮ થી નં. ૭૦ સુધી દ્રવ્યસામાન્યનું નિરૂપણ કરતાં “ગુણસમુદાયો દ્રવ્ય” એ લક્ષણ કેવી રીતે યુક્તિસંગત થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરીને હવે કોઈ જિજ્ઞાસુ દ્વારા પ્રશ્ન થતાં ગ્રંથકાર લક્ષણપૂર્વક દ્રવ્યવિશેષનું નિરૂપણ કરે છે.

द्रव्यविशेषं कथं

द्रव्यत्वंकिन्नाम पृष्टश्चेतीह केनचित् सूरिः ।

प्राह प्रमाणसुनयैरधिगतमिव लक्षणं तस्य ॥૭૧॥

અન્વયાર્થ—(इह च) અહીં (किं नाम द्रव्यं) દ્રવ્યપણું શું છે? (इति) એ પ્રમાણે (केनचित् पृष्टः सूरिः) કોઈ જિજ્ઞાસુ દ્વારા પ્રશ્ન થતાં આચાર્ય (प्रमाण सुनयैः) સમ્યક્પ્રમાણ અને નયો દ્વારા (अधिगतं इव) જ્ઞાત એટલે પોતે અનુભવ કર્યા સમાન (तस्य लक्षणं प्राह) એ દ્રવ્યના લક્ષણને કહે છે.

ભાવાર્થ—હવે “દ્રવ્યત્વ કોને કહે છે?” એ પ્રકારનો પ્રશ્ન થતાં આચાર્ય પોતે એવી સરલ રીતિથી દ્રવ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, કે જે લક્ષણ સમ્યક્પ્રમાણ અને નયો દ્વારા સારી રીતે અનુભવ કર્યા બરાબર થઈને બીજાના અનુભવમાં પણ આવી શકે.

द्रव्यं लक्षण

गुणपर्ययवद्द्रव्यं   लक्षणमेतत्सुसिद्धमविरुद्धम् ।

गुणपर्ययसमुदायो द्रव्यं पुनरस्य भवति वाक्यार्थः ॥७२॥

અન્વયાર્થ—(गुणपर्ययवत् द्रव्यं) જે ગુણપર્યાયવાળું છે, તે દ્રવ્ય છે. (एतत् लक्षणं) એ દ્રવ્યનું લક્ષણ (सुसिद्धं) પ્રસિદ્ધ તથા (अविरुद्धं) અવિરુદ્ધ છે, (पुनः) વળી (गुणपर्यय समुदायः द्रव्यं) ગુણ અને પર્યાયોનો સમૂહ જ દ્રવ્ય છે અને એ જ (अस्य वाक्यार्थः भवति) એ દ્રવ્યના લક્ષણનો વાક્યાર્થ છે.

ભાવાર્થ—ગુણ-પર્યાયવાનને દ્રવ્ય કહે છે. એમાં દ્રવ્ય લક્ષ્ય તથા ગુણ-પર્યાય તેનું લક્ષણ છે. દ્રવ્યના એ પ્રસિદ્ધ લક્ષણમાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ આવતો નથી, માટે એ દ્રવ્યનું અવિરોધરૂપ લક્ષણ છે. “ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યં” એનો અર્થ જ “ગુણપર્યાયસમુદાયો દ્રવ્યં” છે. કારણ કે “ગુણપર્યયવત્” અહીં જે “વત્” પ્રત્યય છે, તે અભેદપક્ષમાં છે. માટે ગુણોનો ને પર્યાયોનો સમુદાય તથા ગુણ અને તેની પર્યાયવાળાને દ્રવ્ય કહેવામાં કોઈ અંતર પડતું નથી.

प्रकारान्तरथी द्रव्यं लक्षण

गुणसमुदायोद्रव्यं लक्षणमेतावताऽप्युशन्ति बुधाः ।

समगुणपर्यायो वा द्रव्यं कैश्चिन्निरूप्यते वृद्धैः ॥७३॥

અન્વયાર્થ—(गुणसमुदायः द्रव्यं) ગુણોના સમુદાયને દ્રવ્ય કહે છે. (एतावता अपि) કેવળ એટલાથી પણ (बुधाः) કોઈ આચાર્ય (लक्षणंउशन्ति) દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે (वा) અથવા (कैश्चित् वृद्धैः) કોઈ કોઈ વૃદ્ધઆચાર્યોએ (समगुण पर्यायः) યુગપત્ સંપૂર્ણ ગુણ-પર્યાયોને જ (द्रव्यं निरूप्यते) દ્રવ્ય કહ્યું છે.

ભાવાર્થ—કોઈ આચાર્યોએ કેવળ ગુણસમુદાયને દ્રવ્ય માન્યું છે તથા કોઈ આચાર્યોએ યુગપત્ સંપૂર્ણ ગુણ અને પર્યાયોને (समगुणपर्यायो) દ્રવ્યનું લક્ષણ માન્યું છે. અર્થાત્ દ્રવ્યનું

સ્વરૂપ આચાર્યોએ એક “ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યં”, બીજું “ગુણપર્યાયસમુદાયો દ્રવ્યં”, ત્રીજું “ગુણસમુદાયો દ્રવ્યં” અને ચોથું “સમગુણપર્યાયો દ્રવ્યં”, એ પ્રમાણે ચાર રૂપથી પ્રતિપાદિત કર્યું છે; પરંતુ એ ચારેનો અર્થ એક જ છે. હવે આગળ ગ્રંથકાર “સમગુણપર્યાયો દ્રવ્યં” એ દ્રવ્યના લક્ષણનો ખુલાસો કરે છે.

સમગુણપર્યાયનો સ્પષ્ટાર્થ

અયમત્રાભિપ્રાયો યે દેશાઃ તદ્ગુણાસ્તદંશાશ્ચ ।

एकालापेन समं द्रव्यं नाम्ना तएव निःशेषम् ॥७४॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) અહીં (અયં અભિપ્રાયઃ) આ અભિપ્રાય છે, કે-(યે) જે (દેશાઃ) દેશ અને (તદ્ગુણાઃ) તેના ગુણો (ચ) તથા (તદ્દંશાઃ) તેના અંશ અર્થાત્ દેશાંશ અને ગુણાંશ છે (તે એવ) તેને જ (નિઃશેષં) સર્વ (સમં) એકસાથે (एकालापेन) એક આલાપ દ્વારા (नाम्ना) નામેથી (द्रव्यं) દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—દેશ, દેશાંશ, ગુણ અને ગુણાંશરૂપ સ્વચતુષ્ટયને જ એકસાથે એક વાક્ય દ્વારા દ્રવ્ય કહે છે. ભેદવિવક્ષાથી દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે સ્વચતુષ્ટયનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા તેને જ અભેદવિવક્ષાથી એક શબ્દમાં ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે, એ જ ‘સમગુણપર્યાય’ શબ્દનો ખુલાસો છે.

गुणादिकना संन्निपातने द्रव्य कहेता नथी.

नहि किंचित्सद्द्रव्यं केचित्सन्तो गुणाः प्रदेशाश्च ।

केचित्सन्ति तदंशाः द्रव्यं तत्सन्निपाताद्वा ॥७५॥

અન્વયાર્થ—(किंचित् सत् द्रव्यं) કંઈક સત્ રૂપ દ્રવ્ય, (केचित् सन्तः गुणाः) કોઈ સત્ રૂપ ગુણ (च) અને (प्रदेशाः) કોઈ સત્ રૂપ પ્રદેશ તથા (केचित् तत् अंशाः सन्ति) કોઈ એ ગુણોના અંશો છે (वा) અને (तत्सन्निपातात्) એ બધાના સન્નિપાત અર્થાત્ મળવાથી જ (द्रव्यं) દ્રવ્ય થાય છે, એમ (नहि) નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય (દેશ), પ્રદેશ (દેશાંશ), ગુણ અને ગુણાંશ એ ચારે જુદા જુદા છે, એમ નથી અને એ બધાના મળવાથી જ ‘દ્રવ્ય’ દ્રવ્ય કહેવાય છે, એમ પણ નથી.

भिन्न आश्रयाश्रयीभाव पण नथी.

अथवाऽपि यथाभित्तौ चित्रं द्रव्ये तथा प्रदेशाश्च ।

सन्ति गुणाश्च तदंशाः समवायित्वात्तदाश्रयाद् द्रव्यम् ॥७६॥

અન્વયાર્થ—(અથવા “એવં” અપિ “ન^૧”) અથવા એમ પણ નથી, કે—(યથા) જેમ (ભિત્તૌ) ભીંત ઉપર (ચિત્ર) ચિત્ર છે, (તથા) તે પ્રમાણે જ (દ્રવ્યે) દ્રવ્યમાં (સમવાયિત્વાત્) સમવાયસંબંધથી (પ્રદેશાઃ) પ્રદેશ (ગુણાઃ) ગુણ (ચ) તથા (તત્ અંશાઃ) તેના અંશો છે (ચ) અને (તદાશ્રયાત્) એ બધાના આશ્રયથી (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય, દ્રવ્ય (સન્તિ) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ ચિત્ર અને દીવાલમાં આશ્રયઆશ્રયીભાવ સંબંધ છે તે જ પ્રમાણે પ્રદેશ, ગુણ અને તેના અંશોનો દ્રવ્યની સાથે આશ્રયઆશ્રયીભાવ સંબંધ છે, માટે એ પ્રદેશાદિકના આશ્રયનું નામ દ્રવ્ય છે, એ પ્રમાણે પણ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ—

इदमस्ति यथा मूलं स्कंधः शाखा दलानि पुष्पाणि ।

गुच्छाः फलानि सर्वाण्येकालापात्तदात्मको वृक्षः ॥७७॥

અન્વયાર્થ—(इदं अस्ति) પરંતુ એ આમ છે, કે—(यथा) જેમ (मूलं) મૂળ-જડ, (स्कन्धः) સ્કંધ, (शाखा) શાખા, (दलानि) પાંદડાં, (पुष्पाणि) ફૂલ, (गुच्छाः) ગુચ્છ અને (फलानि) ફળ (सर्वाणि) એ બધાં (एक आलापात्) એક આલાપથી (शब्दથી) (वृक्षः) વૃક્ષ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે વૃક્ષ (तदात्मकः) એ મૂલાદિમય જ છે.

ભાવાર્થ—જેમ મૂળ, સ્કંધ, શાખા, પાંદડાં, ફળ અને ફૂલ એ બધાના સમુદાયને વૃક્ષ કહેવામાં આવે છે. વૃક્ષ કાંઈ એ બધાંથી જુદું નથી; તેમ દેશ, દેશાંશ, ગુણ અને ગુણાંશ એ બધાના સમુદાયને જ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે પણ એ બધાથી દ્રવ્ય કાંઈ જુદું નથી.

भिन्नाभिन्न दृष्टांत અને કારકમાં

अभिन्नदृष्टांत અને કારક જ ગ્રાહ્ય છે.

यद्यपि भिन्नोऽभिन्नो दृष्टान्तः कारकश्च भवतीह— ।

ग्राह्यस्तथाप्यभिन्नो साध्ये चास्मिन् गुणात्मके द्रव्ये ॥७८॥

અન્વયાર્થ—(यद्यपि) જોકે (इह) આ વિષયમાં (भिन्नः च अभिन्नः दृष्टान्तः) ભિન્ન અને અભિન્ન દૃષ્ટાંત (च) તથા (कारकः) કારક (भवति) વિદ્યમાન છે, (तथापि) તોપણ (अस्मिन् गुणात्मके द्रव्ये साध्ये) એ ગુણાત્મક દ્રવ્યરૂપ સાધ્યમાં (अभिन्नः ग्राह्यः) અભિન્ન દૃષ્ટાંત અને કારક જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે.

૧. ‘અથવા અપિ’ શબ્દની સાથે ઉપરથી ‘ન’ની અનુવૃત્તિ લેવાથી આ અર્થ થાય છે.

૨. ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોના ઘનિષ્ટ નિત્ય સંબંધને સમવાય સંબંધ કહે છે. ગુણ, ગુણીને ભિન્ન માનીને તેમનો નિત્ય સંબંધ નૈયાયિક દર્શન માને છે.

ભાવાર્થ—જોકે એ ગુણસમુદાયરૂપ દ્રવ્યની સિદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદસાધક બંને પ્રકારનાં દૃષ્ટાંત અને કારક હોય છે, તોપણ અહીં કેવળ અભેદસાધક દૃષ્ટાંત તથા કારક જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ, પણ ભેદસાધક ગ્રહણ કરવું નહિ.

ભિન્ન દૃષ્ટાંત અને કારક

ભિન્નોઽપ્યથ દૃષ્ટાન્તો ભિત્તૌ ચિત્રં યથા દધીહ ઘટે।

ભિન્નઃ કારકઃ ઇતિ વા કશ્ચિદ્ધનવાન્ધનસ્ય યોગેન ॥૭૯॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (ઇહ) અહીં આગળ (ભિન્નઃ દૃષ્ટાન્તઃ) ભિન્ન દૃષ્ટાન્ત આ છે, કે—(યથા) જેમ (ભિત્તૌ ચિત્રં) દીવાલમાં ચિત્ર છે (અપિ) તથા (ઘટે દધિ) ઘડામાં દહીં છે, (વા) તથા (ભિન્નઃ કારકઃ ઇતિ) ભિન્નકારક આ છે; કે જેમ (કશ્ચિત્) કોઈ (ધનસ્ય યોગેન) ધનના સંબંધથી (ધનવાન્) ધનવાન કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ દીવાલમાં ચિત્ર અથવા ઘડામાં દહીં રહે છે એ ભિન્ન દૃષ્ટાંતનું ઉદાહરણ છે, તથા જેમ કોઈ ધનના કારણથી ધનવાન કહેવાય છે એ ભિન્નકારકનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષાર્થ—જેમ ધનવાન પુરુષ, આ ભિન્નતામાં સ્વ-સ્વામી સંબંધ છે તેવો ગુણપર્યાયવાન દ્રવ્ય, એ સંબંધ નથી અથવા જેવો આધારાદેય ભાવ ભીંત અને ચિત્રમાં છે તેવો દ્રવ્ય ગુણમાં નથી, પરંતુ કારક અને આધારાદેય બન્નેય અભિન્ન છે.

અભિન્ન દૃષ્ટાંત અને કારક

દૃષ્ટાન્તશ્ચાભિન્નો વૃક્ષે શાખા યથા ગૃહે સ્તમ્ભઃ।

અપિ ચાભિન્નઃ કારક ઇતિ વૃક્ષોઽયં યથા હિ શાખાવાન્ ॥૮૦॥

અન્વયાર્થ—(ચ) તથા (અભિન્ન દૃષ્ટાન્તઃ) અભિન્નદૃષ્ટાંત આ છે, કે—(યથા) જેમ (વૃક્ષે) વૃક્ષમાં (શાખા) શાખાઓ (ચ) તથા (ગૃહે) ઘરમાં (સ્તમ્ભઃ) સ્તંભ, (અપિ) તથા (અભિન્નઃ કારકઃ ઇતિ) અભિન્નકારક એ છે, કે—(યથા હિ) જેમ (અયં વૃક્ષઃ શાખાવાન્) આ વૃક્ષ શાખાવાળું છે.

ભાવાર્થ—હવે અભિન્નદૃષ્ટાંત તથા કારકનું ઉદાહરણ બતાવે છે. જેમ કે વૃક્ષમાં શાખાઓ તથા ઘરમાં થાંભલા રહે છે, તેમ જ દ્રવ્યમાં ગુણ રહે છે. વૃક્ષથી સંપૂર્ણ શાખાઓને સર્વથા ભિન્ન માનતાં વૃક્ષમાં વૃક્ષવ્યવહાર જ થઈ શકતો નથી. કારણ કે શાખાદિમય જ વૃક્ષ છે. જોકે શાખાદિક વૃક્ષથી અભિન્ન છે, તોપણ જે પ્રમાણે ‘વૃક્ષમાં શાખા’ એવો ભેદસાધક વ્યવહાર થાય છે, તે પ્રમાણે ગુણોને છોડીને જોકે દ્રવ્ય કોઈ જુદો પદાર્થ નથી, પરંતુ ગુણમય જ દ્રવ્ય છે તોપણ “દ્રવ્યમાં ગુણ છે”, એવો ભેદસાધક વ્યવહાર થાય છે. એ જ દૃષ્ટાંત અહીં આ વિષયમાં અભિન્ન અર્થાત્ સંમત છે. પરંતુ “ભીંતમાં ચિત્ર તથા ઘડામાં દહીં”નું

દૃષ્ટાંત અહીં અભિમત નથી. એ પ્રમાણે અભેદસાધક કારકપક્ષમાં “શાખાવાન વૃક્ષ” એ દૃષ્ટાંત અભિમત છે. જોકે શાખાદિમય જ વૃક્ષ છે તોપણ જે પ્રમાણે શાખાઓના યોગથી વૃક્ષ શાખાવાન કહેવાય છે, એવો વ્યવહાર થાય છે. તે પ્રમાણે “ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યં” એ પક્ષમાં પણ જોકે ગુણ અને પર્યાય દ્રવ્યથી અભિન્ન છે તોપણ ગુણ તથા પર્યાયોના યોગથી દ્રવ્ય ગુણપર્યાયવાળું કહેવાય છે, એવો વ્યવહાર થાય છે. એટલા માટે “ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યં”નો અર્થ ગુણસમુદાય અથવા સમગુણપર્યાયની વિરૂદ્ધ પડતો નથી. અહીં શંકા—

સમવાયઃ સમવાયી યદિ વા સ્યાત્સર્વથા તદેકાર્થઃ ।

સમુદાયો વક્તવ્યો ન ચાપિ સમવાયિવાગિતિ ચેત્ ॥૮૧॥

અન્વયાર્થ—(યદિ) જો (સમવાયઃ વા સમવાયી) સમવાય અર્થાત્ સમુદાય અથવા સમવાયી અર્થાત્ સમુદાયી (સર્વથા એકાર્થઃ સ્યાત્) સર્વ પ્રકારથી એક જ અર્થવાળા છે, (તત્) તો (સમુદાયઃ વક્તવ્યઃ) સમુદાયને જ કહેવો હતો, (અપિ ચ) પરંતુ (સમવાયિવાક્ ન) સમુદાયીનો ઉલ્લેખ ન કરવો જોઈએ. (ઈતિચેત્) જો એમ કહો તો?—

ભાવાર્થ—અહીં સમુદાય વા સમવાય શબ્દ દ્રવ્યવાચક છે તથા સમુદાયી વા સમવાયી એ શબ્દો ગુણ વા પર્યાયવાચક છે. હવે અહીં શંકાકારનું કહેવું એમ છે કે—અભેદસાધક દૃષ્ટાંત વા કારક દ્વારા જો સમુદાય અથવા સમુદાયી એક જ અર્થવાળા છે ભિન્ન નથી, તો કેવળ સમુદાયને જ કહેવો હતો, પણ સમુદાયીનો ઉલ્લેખ કરવો નહોતો, અગર એમ કહેવામાં આવે તો? એ પ્રશ્નનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ સમુદાયો નિયતં સમુદાયિનઃ પ્રતીતત્વાત્ ।

વ્યક્તપ્રમાણસાધિતસિદ્ધત્વાદ્વા સુસિદ્ધદૃષ્ટાન્તાત્ ॥૮૨॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(વ્યક્તપ્રમાણસાધિતસિદ્ધત્વાત્) સ્પષ્ટ પ્રકારે પ્રમાણો દ્વારા સાધિતસિદ્ધ હોવાથી (વા) તથા (સુસિદ્ધદૃષ્ટાન્તાત્) એના પોષક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો મોજૂદ હોવાથી (નિયતં) નિશ્ચયથી (સમુદાયિનઃ પ્રતીતત્વાત્ સમુદાયઃ) સમુદાયીઓની પ્રતીતિથી જ સમુદાયમાં સમુદાયવ્યવહાર થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ—સમુદાય, સમુદાયીઓ વિના બની શકતો નથી. કારણ કે વ્યક્તિ વ્યક્તિની પ્રતીતિથી જ સમુદાયની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. વ્યક્તિઓ વિના સમુદાય કોઈપણ પ્રકારે કહી શકાતો નથી, માટે સમુદાયીઓની પ્રતીતિથી સમુદાયની પ્રતીતિનું કથન પ્રસિદ્ધ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે. તથા એ પ્રકારના કથનને સિદ્ધ કરવા માટે પોષક દૃષ્ટાંત પણ મળી શકે છે. સારાંશ એ છે કે—ગુણ અને પર્યાયોની પ્રતીતિ વિના દ્રવ્યની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી, માટે ગુણપર્યાયપૂર્વક દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ કરવો એ જ સાર્થક છે. હવે આગળ એ જ અર્થનું દૃષ્ટાંત દ્વારા સમર્થન કરે છે.

સ્પર્શરસગંધવર્ણા લક્ષણભિન્ના યથા રસાલફલે ।

કથમપિ હિ પૃથક્કર્તુ ન તથા શક્યાસ્ત્વખણ્ડદેશત્વાત્ ॥૮૩॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (રસાલફલે) આંબાના ફળમાં (સ્પર્શરસગંધવર્ણાઃ) સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચારે પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો (લક્ષણભિન્નાઃ) પોતપોતાના લક્ષણથી ભિન્ન છે (તથા) તથા (હિ) નિશ્ચયથી એ બધા (અખણ્ડદેશત્વાત્) અખંડદેશી હોવાથી (કથં અપિ) કોઈપણ પ્રકારે (પૃથક્કર્તુ તુશક્યાઃ ન) જુદા પણ કરી શકાતાં નથી.

ભાવાર્થ—જેમ ભિન્ન-ભિન્ન લક્ષણની અપેક્ષાએ આમ્રફળ (કેરી) સંબંધી સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ જુદા જુદા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એ બધાનો દેશ જુદો જુદો નથી. જ્યાં સ્પર્શગુણ છે ત્યાં જ રસાદિક ગુણો પણ છે, માટે લક્ષણ ભિન્ન હોવા છતાં પણ એ પૃથક્ (જુદા) કરી શકાતાં નથી.

અત એવ યથા વાચ્યા દેશગુણાંશા વિશેષરુપત્વાત્ ।

વક્તવ્યં ચ તથા સ્યાદેકં દ્રવ્યં ત એવ સામાન્યાત્ ॥૮૪॥

અન્વયાર્થ—(અતએવ) એટલા માટે (યથા) જેમ (વિશેષ રુપત્વાત્) વિશેષરૂપ હોવાના કારણથી પર્યાયાર્થિકદૃષ્ટિએ (દેશગુણાંશાઃ) દેશ, દેશાંશ, ગુણ અને ગુણાંશરૂપ સ્વયતુષ્ટય (વાચ્યાઃ) કહી શકાય છે, (તથા ચ) તેમ જ (સામાન્યાત્) સામાન્યરૂપની અપેક્ષાએ અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટિએ (તે એવ) એ જ બધા આલાપથી (એકં દ્રવ્યં) એક અખંડ દ્રવ્ય (વક્તવ્યં સ્યાત્) કહી શકાય છે.

ભાવાર્થ—ઉપરના આમ્રફળના દૃષ્ટાંતથી આ સિદ્ધ થાય છે કે જે પ્રમાણે વિશેષની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ પર્યાયાર્થિકનયથી) સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ તથા સામાન્યની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિકનયથી) એક આમ્રફળ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પણ વિશેષની અપેક્ષાએ દેશ-દેશાંશ-ગુણ-ગુણાંશની કલ્પના કરી શકાય છે, તથા સામાન્યની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ વિશેષોનું નામ જ એક દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે, પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી આ બધું કથન સમ્યક્ છે તથા નિરપેક્ષ હોવાથી મિથ્યા છે. માટે સમુદાયની પ્રતીતિ નિયમથી સમુદાયીઓની પ્રતીતિની અપેક્ષા રાખે છે. એમ સમુદાય અને સમુદાયીનો ખુલાસો કરીને હવે આગળ નિર્વિઘ્ન રીતે સમજણમાં આવવા માટે કેટલાક આચાર્યોએ ઉપરના દ્રવ્યના લક્ષણને વાક્યાન્તર દ્વારા પ્રતિપાદિત કર્યું છે. તે અહીં દર્શાવીએ છીએ. (સમવાય શબ્દનો અર્થ “દ્રવ્ય” તથા સમવાયી શબ્દનો અર્થ “ગુણ વા પર્યાય છે”)

વાક્યાન્તરથી દ્રવ્યના લક્ષણની પ્રતિજ્ઞા

અથ ચૈતદેવ લક્ષણમેકં વાક્યાન્તરપ્રવેશેન ।

નિષ્પ્રતિઘપ્રતિપત્યૈ વિશેષતો લક્ષયન્તિ બુધાઃ ॥૮૫॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) હવે (એતત્ એકં લક્ષણં એવ) એ “ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યં” પહેલા લક્ષણને જ (નિષ્પ્રતિષ્ઠ પ્રતિપત્ત્યૈ) નિર્બાધ રીતથી સમજાવવા માટે (બુધાઃ) કોઈ આચાર્ય (વાક્યાન્તર પ્રવેશેન) બીજા શબ્દો દ્વારા (વિશેષતઃ લક્ષ્યાન્તિ) વિશેષરૂપથી લક્ષિત કરે છે.

ભાવાર્થ—“ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યં” એ દ્રવ્યના પૂર્વોક્ત લક્ષણને જ સારી રીતે સમજાવવા માટે કોઈ આચાર્ય બીજા શબ્દો દ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે.

દ્રવ્યનું લક્ષણ

ઉત્પાદસ્થિતિભંગૈર્યુક્તં સદ્દ્રવ્યલક્ષણં હિ યથા ।

એતૈરેવ સમસ્તૈઃ પૃક્તં સિદ્ધેત્સમં ન તુ વ્યસ્તૈઃ ॥૮૬॥

અન્વયાર્થ—(યથાહિ) જેમ કે (ઉત્પાદસ્થિતિ ભંગૈઃ યુક્તં સત્) ઉત્પાદ, ધ્રૌવ્ય અને વ્યય એ ત્રણેથી યુક્ત સત્ જ (દ્રવ્યલક્ષણં) દ્રવ્યનું લક્ષણ છે, તથા એ સત્ (એતૈઃ સમસ્તૈઃ એવ સમં પૃક્તં સિદ્ધેત્) એ ત્રણેથી યુગપત્ યુક્ત માનતાં જ સિદ્ધ થાય છે, (ન તુ વ્યસ્તૈઃ) પરંતુ જુદા જુદા ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યથી યુક્ત માનતાં સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ છે અને એ સત્માં ઉત્પાદાદિક ત્રણે યુગપત્ રહે છે જુદા જુદા નહિ, એટલા માટે ઉત્પાદાદિક ત્રણેથી યુક્ત સત્ને જ દ્રવ્ય કહે છે પણ કોઈ એકથી યુક્ત સત્ને દ્રવ્ય કહેવામાં આવતું નથી. તેનો ખુલાસો—

અયમર્થઃ પ્રકૃતાર્થો ધ્રૌવ્યોત્પાદવ્યયાસ્રયશ્ચાંશાઃ ।

નામ્ના સદિતિ ગુણઃ સ્યાદેકોડનેકે ત એકશઃ પ્રોક્તાઃ ॥૮૭॥

અન્વયાર્થ—(પ્રકૃતાર્થઃ અયં અર્થઃ) પ્રકરણ અનુસાર સારાંશ એ છે કે—(ધ્રૌવ્યોત્પાદવ્યયાઃ ત્રય અંશાઃ) ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ અને વ્યય એ ત્રણે અંશો યુગપત્ (એકીસાથે) કહેવામાં આવે તો (નામ્ના) નામથી (સત્ ઇતિ એકઃ ગુણઃ સ્યાત્) સત્ એ દ્રવ્યનો એક ગુણ છે (ચ) અને એને (એકશઃ પ્રોક્તાઃ) ક્રમક્રમથી કહેતાં (તે અનેકે) તે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એમ અનેક કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—આ કથનનો ખુલાસો એમ છે કે—“અંશકલ્પનં પર્યાયઃ” અંશકલ્પનાનું નામ પર્યાય છે. એટલા માટે ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે સત્ના જ અંશો છે અને સત્ અંશી છે. અર્થાત્ સત્ગુણનું ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે પ્રકારનું પરિણમન છે. સામાન્ય આલાપથી અર્થાત્ યુગપત્ (એકીસાથે) પ્રતિપાદનની અપેક્ષાએ એ બધાનું એક નામ સત્ છે, માટે એ બધા એક છે—અભિન્ન છે, તથા વિશેષઆલાપથી અર્થાત્ ક્રમક્રમ પૂર્વક કહેતાં એ ત્રણેય (ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય) પરસ્પરમાં અનેક તથા ભિન્ન છે. કારણ કે—

લક્ષ્યસ્ય લક્ષણસ્ય ચ ભેદવિવક્ષાશ્રયાત્સદેવ ગુણઃ ।

દ્રવ્યાર્થદેશાદિહ તદેવ સદિતિ સ્વયં દ્રવ્યમ્ ॥૮૮॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (લક્ષ્યસ્ય ચ લક્ષણસ્ય) લક્ષ્ય અને લક્ષણમાં (ભેદવિવક્ષાશ્રયાત્) ભેદવિવક્ષાની દૃષ્ટિએ (સત્ ગુણઃ એવ) સત્ એ એક ગુણ જ છે, પરંતુ (દ્રવ્યાર્થદેશાત્) દ્રવ્યાર્થિકનય અર્થાત્ અભેદવિવક્ષાએ જોતાં (તત્ સત્ એવ) એ સત્ જ (સ્વયં દ્રવ્યં ઇતિ) સ્વયં દ્રવ્ય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—સત્ કથંચિત્ ગુણ અને કથંચિત્ દ્રવ્ય પણ કહેવાય છે. “સત્ દ્રવ્ય લક્ષણ” અહીં દ્રવ્ય લક્ષ્ય અને સત્ તેનું લક્ષણ છે, માટે લક્ષ્ય-લક્ષણભાવરૂપ ભેદવિવક્ષાની અપેક્ષાએ સત્ એ દ્રવ્યનો એક ગુણ છે તથા લક્ષ્ય-લક્ષણભાવરૂપ ભેદવિવક્ષાની અપેક્ષા ન કહે તો એ સત્ પોતે જ દ્રવ્ય છે. સારાંશ એ છે કે—

વસ્ત્વસ્તિ સ્વતઃ સિદ્ધં યથા તથા તત્સ્વતશ્ચ પરિણામિ ।

તસ્માદુત્પાદસ્થિતિભંગમયં તત્ સદેતદિહ નિયમાત્ ॥૮૯॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (વસ્તુ સ્વતઃ સિદ્ધં અસ્તિ) વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ છે, (તથા) તે જ પ્રમાણે (તત્ સ્વતઃ પરિણામિ ચ) એ સ્વતઃ પરિણમનશીલ પણ છે, (તસ્માત્) એટલા માટે (ઇહ) અહીં—(એતત્ સત્) એ સત્ (નિયમાત્) નિયમથી (ઉત્પાદસ્થિતિભંગમયં) ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—જૈનદર્શનમાં જેમ વસ્તુનો સદ્ભાવ સ્વતઃસિદ્ધ માન્યો છે તેમ જ તેને પરિણમનશીલ પણ માન્યો છે, માટે સત્ પોતે જ નિયમથી ઉત્પાદસ્થિતિભંગમય છે. અર્થાત્ સત્ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી ધ્રોવ્યમય અને પરિણમનશીલ હોવાથી ઉત્પાદ-વ્યયમય છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ ત્રિતયાત્મક (ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યમય) છે. પરંતુ—

પરિણામ વિના ત્રિતયાત્મક તે બની શકતી નથી.

નહિ પુનરુત્પાદસ્થિતિભંગમયં તદ્વિનાપિ પરિણામાત્ ।

અસતો જન્મત્ત્વાદિહ સતો વિનાશસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ ॥૯૦॥

અન્વયાર્થ—(પુનઃ) પરંતુ (તત્ અપિ) એ સત્ પણ (પરિણામાત્ વિના) પરિણામ વિના (ઉત્પાદસ્થિતિભંગમયં ન) ઉત્પાદ, સ્થિતિ, ભંગરૂપ થઈ શકતું નથી, (હિ) કારણ કે—એમ માનતાં (ઇહ) જગતમાં (અસતઃ જન્મત્ત્વાત્) અસત્નો જન્મ અને (સતઃ વિનાશસ્ય) સત્નો વિનાશ (દુર્નિવારત્વાત્) દુર્નિવાર થઈ જશે.

ભાવાર્થ—સત્ કેવળ સ્વતઃસિદ્ધ અને પરિણમનશીલ હોવાના કારણથી જ ઉત્પાદ,

સ્થિતિ તથા ભંગમય માનવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ એ ત્રણે અવસ્થાઓ છે, કારણ કે— પ્રતિસમય સત્ની અવસ્થાઓમાં ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય થયા કરે છે પણ કેવળ સત્માં નહિ, તેથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યને સત્ના પરિણામ કહેવામાં આવે છે; જો એમ ન માનતાં સત્માં જ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય માનવામાં આવે તો અસત્ની ઉત્પત્તિ તથા સત્ના વિનાશનો દુર્નિવાર પ્રસંગ આવશે.

દ્રવ્યં તતઃ કથञ્ચિત્કેનચિદુત્પદ્યતે હિ ભાવેન ।

વ્યેતિ તદન્યેન પુનર્નેતદ્દ્વિતયં હિ વસ્તુતયા ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ—(તતઃ) એટલા માટે (હિ) નિશ્ચયથી (દ્રવ્યં કથંચિત્) દ્રવ્ય કથંચિત્ (કેનચિત્ ભાવેન) કોઈ અવસ્થારૂપથી (ઉત્પદ્યતે) ઉત્પન્ન થાય છે. (તદન્યેન વ્યેતિ) તથા કોઈ અન્ય અવસ્થાથી નષ્ટ થાય છે, (પુનઃ) પરંતુ (વસ્તુતયા) પરમાર્થપણે (હિ) નિશ્ચયથી (એતત્ દ્વિતયં ન) એ બંને જ નથી અર્થાત્ દ્રવ્ય ન તો ઉત્પન્ન થાય છે તથા ન નષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ—તેથી દ્રવ્ય, પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નવીન નવીન અવસ્થારૂપથી ઉત્પન્ન તથા પૂર્વ-પૂર્વ અવસ્થાઓથી નષ્ટ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનયથી દ્રવ્ય, ન તો નષ્ટ થાય છે અગર ન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત—

ઇહ ઘટરુપેણ યથા પ્રાદુર્ભવતીતિ પિન્ડરુપેણ ।

વ્યેતિ તથા યુગપત્સ્યાદેતદ્દ્વિતયં ન મૃતિકાત્વેન ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (ઇહ) આ લોકમાં મૃતિકા (યુગપત્) એક જ સમયમાં (ઘટરુપેણ પ્રાદુર્ભવતિ) ઘટરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે, (પિન્ડરુપેણ વ્યેતિ) પિંડરૂપથી નષ્ટ થાય છે (તથા) તથા (મૃતિકાત્વેન) મૃતિકાપણથી (એતત્ દ્વિતયં ન) એ બંને જ નથી અર્થાત્ ન તો ઘટની ઉત્પત્તિ જ છે તથા ન પિંડનો નાશ છે, પરંતુ મૃતિકા કેવળ મૃતિકા જ છે, (ઇતિ) એવી વસ્તુસ્થિતિ છે.

ભાવાર્થ—ઉદાહરણ માટે માટી લઈએ તો તેમાં ઘટની ઉત્પત્તિ વેળા પિંડરૂપ અવસ્થાનો વ્યય તથા ઘટરૂપ અવસ્થાનો ઉત્પાદ પર્યાયાર્થિકનયથી એકીસાથે થાય છે, પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ પિંડ અને ઘટ એ બંને અવસ્થાઓમાં મૃતિકાપણું સદૃશ (એકસરખું) રહે છે. એ પ્રમાણે અન્વય—વ્યતિરેકપૂર્વક વસ્તુને ઉત્પાદ—વ્યય—ધ્રોવ્યાત્મક સિદ્ધ કરીને હવે તેની દૃઢતા માટે ઉક્ત ત્રણેના વિષયમાં (ગ્રંથકાર) ઉદાપોહ કરે છે—

ત્રિરૂપ માનવામાં હાનિ વા લાભના વિષયમાં શંકા—

નનુ તે વિકલ્પમાત્રમિહ યદકિંચિત્કરં તદેવેતિ ।

એતાવતાપિ ન ગુણો હાનિર્વા તદ્વિના યતસ્ત્વિતિ ચેત્ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ઇહ તે વિકલ્પમાત્રં) શંકાકાર કહે છે કે—આ વિષયમાં ઉત્પાદાદિક માનવા તે તમારી કેવળ કલ્પનામાત્ર છે, (યત્) કારણ કે—(તદેવ ઇતિ અર્કિચિત્કરં) તે ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભંગમય જ સત્ દ્રવ્ય છે, એ કથન અર્કિચિત્કર છે, (યતઃ) કારણ કે—સત્ને (एतावता न गुणः अपि) એવું માનવાથી કાંઈ લાભ પણ નથી (તુ) અથવા (तद्विना) તેને ન માનવાથી (हानिः वा न) હાનિ પણ નથી. (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે કે—સત્ને ઉત્પાદાદિત્રયરૂપ માનવામાં લાભ તથા એને ન માનવામાં કાંઈ હાનિની પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી સત્ને ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક માનવું અર્કિચિત્કર છે—કાર્યકારી નથી. તેથી ઉત્પાદાદિત્રય માનવા એ તમારી કેવળ કલ્પના જ છે, વાસ્તવિક નથી. જો એમ કહો તો તેનું સમાધાન—

तन्न यतो हि गुणः स्यादुत्पादादित्रयात्मके द्रव्ये ।

तन्निन्हवे च न गुणः सर्वद्रव्यादिशून्यदोषत्वात् ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ કથન ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(उत्पादादित्रयात्मके द्रव्ये) ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક દ્રવ્યને માનવામાં (गुणः स्यात्) શ્રેય છે (च) તથા (तन्निन्हवे) ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક દ્રવ્યને ન માનવામાં (सर्वद्रव्यादिशून्यदोषत्वात्) સર્વ દ્રવ્યોની શૂન્યતા થવાના પ્રસંગરૂપ દોષ આવવાથી (न हि गुणः) કોઈપણ લાભ નથી.

ભાવાર્થ—ઉપરોક્ત શંકાનું સમાધાન આ છે કે—દ્રવ્યને ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક માનવામાં જ લાભ છે તથા તેને ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક ન માનવામાં સર્વશૂન્યતાદિક દોષ આવે છે. જેમ કે—પરિણામને નહિ માનવાથી કાર્યકારણભાવની અથવા પરલોકાદિકની સિદ્ધિ નહિ થાય, બીજું દ્રવ્યના પરિણામોના અવલોકનથી જ પરિણામીરૂપ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે. જો પરિણામ જ ન માનવામાં આવે તો પરિણામીની પ્રતીતિ થઈ શકશે નહિ, પરંતુ પરિણામના અભાવમાં પરિણામીના પણ અભાવનો પ્રસંગ આવશે. એ પ્રમાણે સર્વશૂન્યતાદોષ આવે છે. હવે આગળ ગ્રંથકાર એ જ કથનને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરે છે.

परिणामने न मानवामां दोष

परिणामाभावादपि द्रव्यस्य स्यादनन्यथावृत्तिः ।

तस्यामिह परलोको न स्यात्कारणमथापि कार्यं वा ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ—(परिणामाभावात्) પરિણામને નહિ માનવાથી (द्रव्यस्य) દ્રવ્યની (अनन्यथावृत्तिः स्यात्) અનન્યથાવૃત્તિ થઈ જશે, અર્થાત્ દ્રવ્યોમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન નહિ થાય (अपि) તથા

(તસ્યામ્) એ અનન્યથાવૃત્તિ થતાં (इह) ત્યાં (परलोकः) પરલોક (अथ) તથા કોઈ (कारणं) કારણ (वा) અથવા (कार्यं अपि) કાર્ય પણ (न स्यात्) બની શકશે નહિ. તથા—

परिणामीने न मानवामां दोष

परिणामिनोप्यभावात् क्षणिकं परिणाममात्रमिति वस्तु ।

तन्न यतोऽभिज्ञानान्नित्यस्याप्यात्मनः प्रतीतत्वात् ॥१६॥

અન્વયાર્થ—તથા પરિણામને ન માનવાથી (परिणामिनः अपि अभावात्) પરિણામીના પણ અભાવનો પ્રસંગ આવશે, જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે (वस्तु) વસ્તુ (परिणाममात्रं) પરિણામમાત્ર કેવળ (क्षणिकं इति) ક્ષણિક છે, તો (तन्न) એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, (यतः) કારણ કે—(अभिज्ञानात्) પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણથી (नित्यस्य आत्मनः अपि) વસ્તુ કથંચિત્ નિત્યાત્મક પણ (प्रतीतत्वात्) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—પરિણામના કારણથી જ દ્રવ્યમાં સમયે સમયે કાંઈ ને કાંઈ તરતમરૂપ પરિણામન થયા કરે છે અને તેથી આત્માને પરલોકાદિક સિદ્ધ થાય છે. અશુભપરિણામ અશુભગતિના કારણ, શુભપરિણામ શુભગતિના કારણ તથા શુદ્ધપરિણામ મોક્ષના કારણ માનવામાં આવ્યા છે. શુભાશુભ પરિણતિ કારણરૂપ અને શુભાશુભગતિ કાર્યરૂપ માનવામાં આવે છે, પરંતુ જો દ્રવ્યમાં પરિણામ જ ન માનવામાં આવે તો ઉપર પ્રમાણે કાર્ય-કારણભાવ બનશે નહિ અને ન તો પરલોકાદિકની સિદ્ધિ થશે; તથા પરિણામો ઉપરથી જ પરિણામીની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી પરિણામના અભાવમાં પરિણામીનો સદ્ભાવ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ.

જો કદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે—પરિણામી જ નથી, પરંતુ બૌદ્ધોની માફક પરિણામમાત્ર કેવળ ક્ષણિક વસ્તુ છે, તો ‘આ તે જ છે’ એ પ્રકારનું કથંચિત્ નિત્યતાનું સાધક પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણ મોજૂદ હોવાથી વસ્તુને પરિણામમાત્ર ક્ષણિક માનવી બાધિત થઈ જાય છે.

परस्परमां लक्षणं बाधितं यवाना विषयमां आशंका—

गुणपर्ययवद्द्रव्यं लक्षणमेकं यदुक्तमिह पूर्वम् ।

वाक्यान्तरोपदेशादधुना तद्बाध्यते त्विति चेत् ॥१७॥

અન્વયાર્થ—શંકાકારનું કહેવું છે કે—(यत्) જે (इह) આ પ્રકરણમાં (गुणपर्ययवत् द्रव्यं) ‘ગુણ પર્યયવત્ દ્રવ્યં’ એવું (एकं लक्षणं) દ્રવ્યનું એક લક્ષણ (पूर्व उक्तं) પહેલાં કહ્યું છે, (तत्) તે લક્ષણ (अधुना) આ સમયે (वाक्यान्तरोपदेशात्) ‘સત્ દ્રવ્ય લક્ષણં’ એવા દ્રવ્યના બીજા લક્ષણના કથનથી (बाध्यते) બાધિત થાય છે, (इतिचेत्) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે કે—પહેલાં દ્રવ્યનું લક્ષણ ‘ગુણપર્યયવત્’ કહ્યું હતું અને ગાથા નં. ૮૬ના પદ્યમાં ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્ત જે સત્ છે તે સત્, દ્રવ્યનું લક્ષણ છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ બીજા લક્ષણવાક્યથી પ્રથમનું લક્ષણવાક્ય બાધિત થઈ જાય છે, તેથી એ બંને લક્ષણોમાંથી કોઈ એક લક્ષણને જ માનવું ઠીક છે. તેનું સમાધાન—

તन्न यतः सुविचारादेकार्थो वाक्ययोर्द्वयोरेव ।

अन्यतरं स्यादितिचेन्न मिथोभिव्यंजकत्वाद्वा ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ—(તત્ ન) આ શંકા ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(સુવિચારાત્) ભલાપ્રકારથી વિચાર કરતાં (દ્વયોઃ વાક્યયોઃ) બંને વાક્યોનો (એકાર્થઃ એવ) એક જ અર્થ છે. જો એમ છે તો પછી (અન્યતરં વા સ્યાત્) બંને લક્ષણોમાંથી કોઈ એક લક્ષણને જ કહેવું જોઈએ. (ઇતિચેત્) જો એમ કહો તો (ન) એ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—(મિથઃ અભિવ્યંજકત્વાત્) એ બંને લક્ષણો પરસ્પર એકબીજાનાં અભિવ્યંજક એટલે ઘોતક છે.

ભાવાર્થ—વિચાર કરતાં બીજું લક્ષણવાક્ય પહેલા લક્ષણવાક્યનું બાધક નથી, કારણ કે—બંને લક્ષણવાક્યોનો અર્થ એક જ છે—જુદો નથી. જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે—‘બંને લક્ષણવાક્યોનો જ્યારે એક જ અર્થ છે તો પછી બે લક્ષણ ન કહેતાં કોઈ એક જ લક્ષણ કહેવું જોઈએ’, તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—પહેલા લક્ષણનું બીજું લક્ષણ અભિવ્યંજક (સ્પષ્ટ અર્થનું પ્રકાશક) છે, તેથી બીજા લક્ષણવાક્યનું પ્રતિપાદન કરવું એ યુક્તિસંગત છે. હવે આગળ ગ્રંથકાર એ જ અર્થનો ખુલાસો કરે છે—

तद्दर्शनं यथा किल नित्यत्वस्य च गुणस्य व्याप्तिः स्यात् ।

गुणवद्द्रव्यं च स्यादित्युक्ते ध्रौव्यवत्पुनः सिद्धम् ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ—(તદ્દર્શનં) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, (યથા) જેમ કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (નિત્યત્વસ્ય ચ ગુણસ્ય વ્યાપ્તિઃ સ્યાત્) નિત્યત્વ અને ગુણમાં પરસ્પર અવિનાભાવસંબંધ છે, તેથી (ગુણવદ્દ્રવ્યં ચ સ્યાત્) ગુણવત્ દ્રવ્ય છે, (ઇત્યુક્તે પુનઃ) એમ કહેતાં જ (ધ્રૌવ્યવત્ સિદ્ધં) તે દ્રવ્ય ધ્રૌવ્યવાન છે, એવું સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—‘અન્વયિનઃ ગુણાઃ’ તથા ‘વ્યતિરેકિણ્ણ પર્યાયાઃ’ જેમાં અન્વય હોય તેને ગુણ કહે છે તથા જેમાં વ્યતિરેક હોય તેને પર્યાય કહે છે. એ નિયમ અનુસાર ગુણની સાથે જ નિત્યતાનો અવિનાભાવસંબંધ હોય છે પણ ક્ષણવર્તી પર્યાયની સાથે નહિ, તેથી ‘ગુણવત્ દ્રવ્ય’ એમ કહેતાં જ ‘દ્રવ્ય ધ્રૌવ્યવાન છે’ એવું સિદ્ધ થઈ જાય છે અર્થાત્ ઉત્પાદાદિત્રયમાંથી ધ્રૌવ્ય, ગુણનો વ્યંજક (જણાવનાર) છે તથા ગુણ, ધ્રૌવ્યના વ્યંજક છે.

ગુણ અને ધ્રોવ્યમાં લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ તથા સાધ્ય-સાધનભાવ જ છે.

અપિ ચ ગુણાઃ સંલક્ષ્યાસ્તેષામિહ લક્ષણં ભવેત્ ધ્રોવ્યમ્ ।

તસ્માલ્લક્ષ્યં સાધ્યં લક્ષણમિહ સાધનં પ્રસિદ્ધત્વાત્ ॥૧૦૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (ઇહ) અહીં (ગુણાઃ સંલક્ષ્યાઃ) ગુણ લક્ષ્ય છે અને (ધ્રોવ્યં તેષાં લક્ષણં ભવેત્) ધ્રોવ્ય તેનું લક્ષણ છે, (તસ્માત્) તેથી (ઇહ) અહીં ('ઇતિ' પ્રસિદ્ધત્વાત્) એ પ્રસિદ્ધપણાથી (લક્ષ્ય સાધ્યં) લક્ષ્ય સાધ્ય છે અને (લક્ષણં સાધનં) લક્ષણ તેનું સાધન છે.

ભાવાર્થ—તથા ગુણ અને ધ્રોવ્યમાં લક્ષ્ય-લક્ષણ અને સાધ્ય-સાધનભાવ પણ જોવામાં આવે છે. ગુણ, લક્ષ્ય અને ધ્રોવ્ય તેનું લક્ષણ છે. વળી લક્ષ્ય, સાધ્ય અને લક્ષણ તેનું સાધન હોય છે એ ન્યાયથી ગુણ સાધ્ય છે તથા ધ્રોવ્ય તેનું સાધન છે, કારણ કે-ધ્રોવ્યપણાથી જ ગુણના અન્વયીપણાની સિદ્ધિ થાય છે.

પર્યાય અને ઉત્પાદવ્યયમાં વ્યંજ્ય-વ્યંજકભાવ છે.

પર્યાયાણામિહ કિલ ભંગોત્પાદદ્વયસ્ય વા વ્યાપ્તિઃ ।

ઇત્યુક્તે પર્યયવદ્દ્રવ્યં સૃષ્ટિવ્યયાત્મકં વા સ્યાત્ ॥૧૦૧॥

અન્વયાર્થ—એ પ્રમાણે (ઇહ) અહીં (કિલ) નિશ્ચયથી (પર્યાયાણાં ભંગોત્પાદદ્વયસ્ય વા વ્યાપ્તિઃ) પર્યાયોની સાથે પણ ભંગ અને ઉત્પાદનો અવિનાભાવસંબંધ છે, તેથી (પર્યયવત્ દ્રવ્યં) 'દ્રવ્ય, પર્યાયવાન છે', (ઇત્યુક્તે) એમ કહેતાં જ તે (સૃષ્ટિવ્યયાત્મકં વા સ્યાત્) ઉત્પાદવ્યયાત્મક પણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે 'ગુણવત્ દ્રવ્યં' એમ કહેતાં જ દ્રવ્ય, ધ્રોવ્યવાન સિદ્ધ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે દ્રવ્યને 'પર્યયવત્' કહેવાથી તે ઉત્પાદવ્યયાત્મક સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે-ગુણ અને ધ્રોવ્યની માફક પર્યાયોનો પણ ઉત્પાદ-વ્યયની સાથે અવિનાભાવસંબંધ છે, તેથી 'ગુણપર્યયવત્' એ વાક્ય દ્વારા જે અર્થ અભિષ્ટ છે તેને જ 'ઉત્પાદવ્યય અને ધ્રોવ્યયુક્ત સત્' એ વાક્યે સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કર્યો છે, પણ કાંઈ અર્થભેદ કર્યો નથી. કેવળ વ્યંજ્ય-વ્યંજકભાવ દર્શાવવા અર્થે બે લક્ષણ કર્યાં છે.

પર્યાય અને ઉત્પાદવ્યયમાં સ્વભાવ-સ્વભાવવાન તથા

લક્ષ્ય-લક્ષણભાવસંબંધ પણ છે-

લક્ષ્યસ્થાનીયા^૧ ઇતિ પર્યાયાઃ સ્યુઃ સ્વભાવવન્તશ્ચ ।

તેષાં લક્ષણમિવ વા સ્વભાવ ઇવ વા પુનર્વ્યયોત્પાદમ્ ॥૧૦૨॥

૧. પાઠાંતરે 'દ્રવ્યસ્થાનીયા' એવો પણ પાઠ છે.

અન્વયાર્થ—(પર્યાયા: લક્ષ્યસ્થાનીયા:) પર્યાયો લક્ષ્યના સ્થાને છે, (इति स्वभाववन्तः च स्युः) તેથી તે એક પ્રકારથી સ્વભાવવાન પણ છે (पुनः) તથા (तेषां लक्षणं इव वा स्वभाव इव वा) એ પર્યાયોના લક્ષણની માફક અથવા સ્વભાવની માફક (व्ययोत्पादं) વ્યય તથા ઉત્પાદ છે.

ભાવાર્થ—જેમ ગુણ અને ધ્રોવ્યમાં લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ આદિ કહ્યાં છે તે જ પ્રમાણે પર્યાય તથા ઉત્પાદવ્યયમાં પણ જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ પર્યાય, લક્ષ્ય છે અને ઉત્પાદવ્યય તેનું લક્ષણ છે તથા પર્યાયી, સ્વભાવવાન છે અને ઉત્પાદવ્યય તેનો સ્વભાવ છે, તેથી ‘પર્યયવત્ દ્રવ્યં’ એમ કહેતાં તે ઉત્પાદવ્યયમય સિદ્ધ થઈ જાય છે, એ પ્રમાણે દ્રવ્યના બંને લક્ષણોમાં પરસ્પર અભિવ્યંજ્ય-અભિવ્યંજકભાવ, લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ તથા સાધ્ય-સાધનભાવ સિદ્ધ કરીને હવે ગુણના વિષયમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપથી વિશેષ કથન કરવામાં આવે છે.

ગુણત્વ કોને કહે છે?—

अथ च गुणत्वं किमहो सूक्तः केनापि जन्मिना सूरिः ।

प्रोचे सोदाहरणं लक्षितमिव लक्षणं गुणानां हि ॥१०३॥

અન્વયાર્થ—(अथ च) હવે (केनापि जन्मिना) કોઈ ભવ્યાત્માએ (अहो गुणत्वं किं) ‘હે સ્વામિન્! ગુણનું ગુણત્વ શું છે?’ એવો (सूरिः सूक्तः) આચાર્યને પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે તેઓએ (गुणानां सोदाहरणं लक्षणं) ગુણોનું ઉદાહરણસહિત લક્ષણ (लक्षितं इव प्रोचे) ‘જાણે લક્ષિત જ છે’ એવી સરળ રીતથી કહ્યું.

ભાવાર્થ—કોઈએ આચાર્યને પ્રશ્ન કર્યો કે —‘ગુણત્વ શું છે?’ તેથી ગ્રંથકાર ઉદાહરણસહિત ગુણનું લક્ષણ કહે છે. ‘લક્ષિતમિવ’ એ શબ્દથી એમ ધ્વનિત થાય છે, કે— ગ્રંથકાર ગુણનું લક્ષણ એવી ખૂબીથી પ્રતિપાદન કરશે કે જે શિષ્યોને અનુભવગમ્યવિષય જેવું માલુમ પડે.

‘द्रव्याश्रया गुणाः स्युर्विशेषमात्रास्तु निर्विशेषाश्च ।

करतलगतं यदेतैर्व्यक्तमिवालक्ष्यते वस्तु ॥१०४॥

અન્વયાર્થ—(द्रव्याश्रयाः) જે દ્રવ્યના આશ્રયે રહે છે (च) તથા (निर्विशेषाः) જેમાં બીજા ગુણો નથી, એવા દ્રવ્યના (विशेष मात्राः) સંપૂર્ણ વિશેષોને (गुणाः स्युः) ગુણ કહે છે. કારણ કે— (एतैः) એ ગુણો દ્વારા (वस्तु) વસ્તુ (करतलगतं इव) હથેલી ઉપર રાખેલી વસ્તુની પેઠે (व्यक्तं आलक्ष्यते) સ્પષ્ટરૂપથી પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—નિત્યરૂપે દ્રવ્યને આશ્રયે રહીને જેમાં બીજા વિશેષો (गुणो) નથી, એવા

૧. ‘‘द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः’’ તત્ત્વાર્થસૂત્રના આ સૂત્રનો આશય આ શ્લોક દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

દ્રવ્યના સંપૂર્ણ વિશેષોને ગુણ કહે છે. ‘વિશેષ’ શબ્દ ગુણ તથા પર્યાય બંનેનો વાચક છે અને તે બંને દ્રવ્યના જ આશ્રિત રહે છે, પરંતુ દ્રવ્યની ઘટાદિક અવસ્થાઓમાં જે પ્રમાણે આકારાદિકની વિશેષતા રહે છે, તે પ્રમાણે ગુણોમાં ગુણ રહેતા નથી, એટલા માટે “નિર્વિશેષ” એ પદથી અહીં પર્યાયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. “વિશેષમાત્ર” શબ્દનો એવો અર્થ છે કે—દ્રવ્યના સંપૂર્ણ વિશેષોનું નામ જ ગુણ છે. ગુણ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. “દ્રવ્યાશ્રયા:” એ વિશેષણનો સારાંશ એ છે, કે—ગુણ નિત્ય દ્રવ્યના આશ્રિત છે પણ દ્રવ્યની અવસ્થાઓના આશ્રિત નથી. તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે—

વિશેષાર્થ—ગુણો સદા દ્રવ્યના આશ્રયે રહે છે, પરંતુ એમનો આશ્રય—આશ્રયીભાવ બાબેઠ ઉપર મૂકેલા પુસ્તકોનો બાબેઠ સાથે હોય છે એવો નથી, પરંતુ તંતુ અને વસ્ત્ર અથવા પુસ્તક અને અક્ષરોના જેવો છે. જોકે વસ્ત્ર તંતુઓથી ભિન્ન નથી તોપણ તે તંતુઓનો આધાર ગણાય છે. એવી જ રીતે પુસ્તક અક્ષરોથી ભિન્ન નથી તોપણ તેને અક્ષરોનો આધાર માનવામાં આવે છે. એવી જ રીતે ગુણ અને દ્રવ્યનો આધાર-આધેયભાવ છે. ગુણ અને વિશેષ એ બંને એકાર્થવાચક છે, ગુણોમાં ગુણ રહેતા નથી. જો ગુણોમાં પણ ગુણ રહે તો તેઓ પણ દ્રવ્ય ઠરે અને અનવસ્થા દોષ પણ આવે, તેથી જે દ્રવ્યના આશ્રયે રહેનાર હોય અને નિર્ગુણ હોય તે ગુણ કહેવાય છે.

અયમર્થો વિદિતાર્થઃ સમપ્રદેશઃ સમં વિશેષા યે।

તે જ્ઞાનેન વિભક્તાઃ ક્રમતઃ શ્રેણીકૃતા ગુણા જ્ઞેયાઃ ॥૧૦૫॥

અન્વયાર્થ—(વિદિતાર્થઃ અયં અર્થઃ) પ્રગટ છે અર્થ જેનો એવા ગુણોના લક્ષણ સંબંધી પદોનો સારાંશ એ છે, કે—(સમપ્રદેશઃ) સમાન છે પ્રદેશ જેના એવા (સમં) એકીસાથે રહેવાવાળા (યે) જે (વિશેષાઃ) વિશેષો છે, (તે) તે જ (વિશેષો) (જ્ઞાનેન વિભક્તાઃ) જ્ઞાન દ્વારા ભિન્ન કરતાં (ક્રમતઃ) ક્રમથી (શ્રેણીકૃતાઃ) શ્રેણીકૃત (ગુણઃ જ્ઞેયાઃ) ગુણ જાણવા.

ભાવાર્થ—અનંત ગુણોના સમુદાયનું નામ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યના સંપૂર્ણ પ્રદેશોમાં જેમ એક વિવક્ષિત ગુણ રહે છે, તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યના બધા ગુણો પણ તે દ્રવ્યના એ જ બધા પ્રદેશોમાં યુગપદ્ (એકીસાથે) રહે છે, એટલા માટે દ્રવ્યના બધા ગુણો સમાનપ્રદેશવાળા અર્થાત્ અભિન્ન છે. વસ્તુતાએ એમાં કોઈ ભેદ નથી, તોપણ શ્રુતજ્ઞાનાન્તર્ગત નયજ્ઞાનથી વિભક્ત (ભિન્ન-ભિન્ન) કરતાં

૧. તંતુ અને કપડાનું દેષ્ટાંત પણ સ્થૂળ છે, ગ્રાહ્યાંશમાં જ તે ઘટિત કરવું જોઈએ.
૨. દ્રવ્યના આશ્રયે પર્યાય પણ રહે છે અને તે નિર્ગુણ પણ છે, તેથી ગુણોનું લક્ષણ પર્યાયમાં ઘટિત થવાથી અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે છે. લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાં રહેવા ઉપરાંત જો બીજા પદાર્થમાં પણ રહેતું હોય, તેને જ અતિવ્યાપ્તિ કહે છે. આ દોષને દૂર કરવા માટે ગુણોના લક્ષણમાં ‘દ્રવ્યાશ્રય’ નો અર્થ એ કરવો જોઈએ, કે જે નિત્યપણે દ્રવ્યના આશ્રયે રહે તે ગુણ છે, આમ કહેવાથી એ લક્ષણ પર્યાયમાં આવી શકશે નહિ, કેમ કે પર્યાય અનિત્ય છે, તેથી ગુણોને સહભાવી અને પર્યાયને કમભાવી કહેવામાં આવેલ છે.

તેની ભિન્ન-ભિન્ન શ્રેણીઓ થઈ જાય છે, કારણ કે—વસ્તુમાં ખંડકલ્પના નયજ્ઞાનના કારણથી જ થાય છે.

આ પદના ભાવાર્થને આગળના પદથી દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવતાં ગ્રંથકારે ‘બુદ્ધ્યા વિભજ્યમાનાઃ’ એવું પદ આપ્યું છે, તેથી અહીં જ્ઞાનપદ કહેતાં શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રયોજન છે, એમ સમજવું. અહીં દૃષ્ટાંત—

દૃષ્ટાન્તઃ શુક્લાદ્યા યથા હિ સમતન્તવઃ સમં સન્તિ।

બુદ્ધદયા વિભજ્યમાનાઃ ક્રમતઃ શ્રેણીકૃતા ગુણા જ્ઞેયાઃ ॥૧૦૬॥

અન્વયાર્થ—(દૃષ્ટાંતઃ) ઉદાહરણ એ છે કે—(યથા હિ) જેમ (સમતન્તવઃ) સમાન છે તંતુ જેના એવા (સમં) એકસાથે રહેવાવાળા જે (શુક્લાદ્યાઃ સન્તિ) શુક્લાદિક ગુણો છે, તે જ શુક્લાદિક (બુદ્ધ્યાવિભજ્યમાનાઃ) બુદ્ધિ દ્વારા વિભજ્યમાન કરતાં (ક્રમતઃ) ક્રમથી (શ્રેણીકૃતાઃ ગુણાઃ જ્ઞેયાઃ) શ્રેણીકૃત ગુણ સમજવા જોઈએ.

ભાવાર્થ—વસ્તુમાં જે શુક્લતા નામનો એક ગુણ છે, તે જેમ વસ્તુના સંપૂર્ણ તંતુઓમાં સર્વ ગુણોની સાથે તંતુના એ જ પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, કે જેમાં એ તંતુ સંબંધી અન્ય પણ સંપૂર્ણ ગુણો રહે છે. અર્થાત્ જે તંતુઓમાં રૂપ રહે છે તે જ તંતુમાં રસાદિક પણ રહે છે. તંતુઓના પ્રદેશોથી ગુણોના કંઈ જુદા પ્રદેશ નથી. કેવળ નય દ્વારા જ તેમાં ગુણભેદ જણાય છે. એ જ પ્રમાણે આ ગુણોમાં પણ સમજવું.

ગુણોના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ ઉપર વિચાર

નિત્યાનિત્યવિચારસ્તેષામિહ વિદ્યતે તતઃ પ્રાયઃ।

વિપ્રતિપત્તૌ સત્યાં વિવદન્તે વાદિનો યતો બહવઃ ॥૧૦૭॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ) જે કારણથી નિત્યતા-અનિત્યતાના વિષયમાં (વિપ્રતિપત્તૌ સત્યાં) એક બીજાની સાથે સહમત નહિ થતાં (બહવઃ વાદિનઃ વિવદન્તે) ઘણા વાદીઓ પરસ્પર વિવાદ કરે છે, (તતઃ પ્રાયઃ) એ જ કારણથી પ્રાયઃ (ઇહ) અહીં (તેષાં નિત્યાનિત્યવિચારઃ વિદ્યતે) એ ગુણોના નિત્ય-અનિત્યતાના વિષયમાં વિચાર કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—‘ગુણ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?’ એ વિષયમાં અન્ય મતવાદીઓનો પરસ્પર મતભેદ છે, પરંતુ એકાંતદૃષ્ટિથી એ બધું કથન મિથ્યા છે, કારણ કે—અનેકાંતદૃષ્ટિએ ગુણ પણ દ્રવ્યની માફક કથંચિત્ નિત્ય અનિત્યાત્મક પ્રતીત થાય છે, માટે ગ્રંથકારે સ્વયં અહીં ગુણોના નિત્ય-અનિત્યત્વના વિષયમાં વિચાર કરે છે—

ગુણોના સંબંધમાં જૈનનો સિદ્ધાંત

જૈનાનામતમેતન્નિત્યાનિત્યાત્મકં યથા દ્રવ્યં ।

જ્ઞેયાસ્તથા ગુણા અપિ નિત્યાનિત્યાત્મકાસ્તદેકત્વાત્ ॥૧૦૮॥

અન્વયાર્થ—(જૈનાનાં એતત્ મતં) જૈનનો આ સિદ્ધાંત છે, કે—(યથા) જેમ (દ્રવ્ય નિત્યાનિત્યાત્મકં) દ્રવ્ય નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે, (તથા) તે જ પ્રમાણે (ગુણાઃ અપિ) ગુણ પણ (તદેકત્વાત્) પોતાના દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાના કારણે (નિત્યાનિત્યાત્મકાઃ જ્ઞેયાઃ) નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે, એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—ગુણસમુદાયનું નામ દ્રવ્ય છે. ગુણોની સત્તા દ્રવ્યથી જુદી નથી માત્ર સંજ્ઞા, લક્ષણ અને પ્રયોજનભેદથી જ દ્રવ્ય અને ગુણોમાં ભિન્ન વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે ગુણો પરસ્પરમાં તથા દ્રવ્યથી અભિન્ન જ છે. એટલા માટે જેમ દ્રવ્ય નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે, તે જ પ્રમાણે તેના ગુણ પણ નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે એવો સ્યાદ્વાદરૂપ જૈનનો સિદ્ધાંત છે. અહીં એ સંબંધમાં આચાર્ય સ્વયં નીચેનું દૃષ્ટાંત આપે છે—

તત્રોદાહરણમિદં કિલ તદ્ભાવાઽવ્યયાદ્ગુણા નિત્યાઃ ।

તદભિજ્ઞાનાત્સિદ્ધં તલ્લક્ષણમિહ યથા તદેવેદમ્ ॥૧૦૯॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ વિષયમાં (ઇદં ઉદાહરણં) આ ઉદાહરણ છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (ગુણાઃ) ગુણો (તદ્ભાવાવ્યયાત્) પોતાના ગુણત્વથી કદી પણ ચ્યુત નહિ થવાના કારણે (નિત્યાઃ) નિત્ય છે, તથા (તત્) એ નિત્યપણું (અભિજ્ઞાનાત્ ઇહ સિદ્ધં) પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણથી આ લોકમાં સિદ્ધ છે, તથા (તલ્લક્ષણં) એ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું લક્ષણ આ છે, કે (યથા) જેમ (તદેવેદમ્) “તે જ આ છે.”

ભાવાર્થ—ગુણોને નિત્ય-અનિત્યાત્મક સિદ્ધ કરવામાં આ ઉદાહરણ છે, કે—પ્રત્યેક ગુણ પ્રતિસમય પરિણમનશીલ હોવા છતાં પણ તે પોતાના તદ્ભાવ એટલે ગુણત્વથી કદી પણ ચ્યુત થતા નથી, એ અપેક્ષાએ ગુણો નિત્ય કહેવાય છે. તથા એ નિત્યતાનું સાધક પ્રમાણ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે, જેમ કે —“સ્મૃતિપ્રત્યક્ષપૂર્વકં સંકલનાત્મકં જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનં” અર્થાત્—સ્મૃતિ તથા પ્રત્યક્ષપૂર્વક થવાવાળા જોડરૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે અને તેના એકત્વપ્રત્યભિજ્ઞાન, સાદૃશ્યપ્રત્યભિજ્ઞાન તથા તત્પ્રયોગીપ્રત્યભિજ્ઞાન વગેરે અનેક ભેદ છે. તેમાં ‘તદેવેદં—તે જ આ છે’ એવા પ્રકારની એકત્વપ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા જે પ્રમાણે કાળાન્તરમાં પણ એકતાની સિદ્ધિ થાય છે તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ગુણોમાં પણ ‘તદેવેદં’ એવું નિત્યપણાનું સાધક પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણ જણાય છે. કદી પણ ‘જ્ઞેષઃન—આ તે નથી’ એવો પ્રત્યય મળી શકતો નથી. એમ પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણ દ્વારા ગુણોમાં કથંચિત્ નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે, તેથી—

જ્ઞાનં પરિણામિ યથા ઘટસ્ય ચાકારતઃ પટાકૃત્યા ।

કિં જ્ઞાનત્વં નષ્ટં ન નષ્ટમથ ચેત્કથં ન નિત્યં સ્યાત્ ॥૧૧૦॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન, (ઘટસ્યઆકારતઃ) ઘટના આકારથી (પટાકૃત્યા) પટના આકારરૂપ થવાના કારણે (પરિણામિ ચ) પરિણામનશીલ છે તો (કિં જ્ઞાનત્વં નષ્ટં ?) શું તેનું જ્ઞાનપણું નષ્ટ થઈ જાય છે? (અથ ન નષ્ટં ચેત્) જો તે જ્ઞાનત્વ નષ્ટ થતું નથી, તો તે આ અપેક્ષાએ (નિત્યં કથં ન સ્યાત્) નિત્ય કેમ સિદ્ધ નહિ થાય? અર્થાત્ અવશ્ય જ થશે.

ભાવાર્થ—ઘટને છોડી પટને અને પટને છોડી અન્ય પદાર્થને જાણતી વેળા જ્ઞાન પર્યાયાર્થિકનયથી અન્યરૂપ કહેવાવા છતાં પણ તેનું જ્ઞાનપણું ઉલ્લંઘન કરતું નથી, પરંતુ સામાન્યપણાથી નિરંતર “તદેવેદં—તે જ આ છે. અર્થાત્ આ તે જ જ્ઞાન છે કે જેની પહેલાં તે પર્યાય હતી અને હાલ આ પર્યાય છે” એવી પ્રતીતિ થાય છે. માટે જ્ઞાનત્વસામાન્યની અપેક્ષાએ જ્ઞાન નિત્ય છે. જેમ કે—

વિશેષાર્થ—આત્માનો જ્ઞાન ગુણ પરિણામનશીલ છે. કોઈ વાર તે ઘટાકારે થાય છે તો કોઈ વાર પટના આકારે થઈ જાય છે. ઘટાકારમાંથી પટાકારે થતી વખતે તેમાં શું જ્ઞાન ગુણ નષ્ટ થઈ જાય છે? ના, જ્ઞાન નાશ પામતું નથી, કેવળ અવસ્થા બદલાઈ જાય છે, તે પહેલાં ઘટને જાણતું હતું, હવે પટને જાણવા લાગ્યું છે, એટલો જ ફેરફાર થયો છે. જાણપણું બંને અવસ્થાઓમાં સરખું છે, તેથી જ્ઞાનનો કદી નાશ થતો નથી. જ્યારે જ્ઞાનનો કદી નાશ થતો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે ત્યારે તે નિત્ય કેમ ન હોય? તે અવશ્ય નિત્ય છે.

૧. ઘટાકાર અને પટાકારનું ઘટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાનથી પ્રયોજન છે. જ્ઞાન ગુણનો એ સ્વભાવ છે, કે તે જે પદાર્થને જાણે છે તેના આકારે થઈ જાય છે, તેથી જ્ઞાનને દર્પણની ઉપમા આપવામાં આવી છે. દર્પણમાં પણ જે પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પદાર્થના આકારે દર્પણ થઈ જાય છે.
૨. અહીં કોઈ એવી શંકા કરી શકે છે, કે જીવાત્માઓમાં જ્ઞાન બરાબર ઘટતું જતું જણાય છે. સૂક્ષ્મ નિગોદિયા લબ્ધ્યપર્યાપ્તકમાં ઘટતાં ઘટતાં અક્ષરના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ રહી જાય છે તો તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે કોઈ જીવમાં જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થઈ જતો હોય. જોકે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આ શંકાની સંભાવના બરાબર છે, તોપણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઉક્ત શંકા નિર્મૂળ થઈ જાય છે. કોઈપણ પદાર્થમાં કમીની સંભાવના ત્યાં સુધી કરી શકાય છે જ્યાં સુધી તે પદાર્થની સત્તા છે, પદાર્થની શૂન્યતામાં કમી શબ્દનો પ્રયોગ જ નથી થઈ શકતો. બીજું દરેક પદાર્થની ઉત્કૃષ્ટતા અને જઘન્યતાની મર્યાદા અવશ્ય છે. જ્ઞાન ગુણની જઘન્યતામાં પણ અનંતાનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ બતાવ્યા છે. સૂક્ષ્મ નિગોદિયાના જઘન્ય જ્ઞાનમાં આવરણ હોતું નથી, તે સદા પ્રગટેલું રહે છે અને સદા નિરાવરણ છે. જો તેમાં પણ આવરણ આવી જાય તો જીવમાં જડતાનો પ્રસંગ આવશે, એવી સ્થિતિમાં વસ્તુની વસ્તુતા જ ચાલી જાય છે. જ્ઞાનની નિત્યતામાં યુક્તિ ઉપરાંત પ્રમાણ માટે નીચે લખેલી ગાથા જુઓ—

સુહમણિગોદમપજ્જત્તયસ્સ જાદસ્સ પદ્મસમયમ્મિ ।

હવદિ હુ સવ્વજહણ્ણં ણિચ્ચુગ્ધાહં ણિશવરણં ॥૨॥ ગોમ્મટસાર ॥

दृष्टान्तः किल वर्णो गुणो यथा परिणमन् रसालफले ।

हरितात्पीतस्तत्किं वर्णत्वं न नष्टमिति नित्यम् ॥१११॥

અન્વયાર્થ—(દૃષ્ટાન્તઃ) તેનું ઉદાહરણ આ છે, કે—(યથા) જેમ (કિલ) નિશ્ચયથી (રસાલફલે) આમ્રફળમાં (વર્ણઃ ગુણઃ) વર્ણ નામનો ગુણ (પરિણમન હરિતાત્ પીતઃ) પરિણમન કરતો કરતો હરિતમાંથી પીળો થઈ જાય છે, (તત્કિં વર્ણત્વં નષ્ટં ?) તો શું એટલામાં તેના વર્ણપણાનો નાશ થઈ જાય છે? અર્થાત્ નથી થતો. (ઈતિ નિત્યં) એટલા માટે તે વર્ણપણું નિત્ય છે.

ભાવાર્થ—દૃષ્ટાન્તમાં એક આમ્રફળ લ્યો! જેમ તે કેરી પોતાની કાચી અવસ્થામાં હરિત અર્થાત્ લીલા રંગવાળી હતી, તે જ પકવઅવસ્થા થતાં પીળી થઈ ગઈ છતાં પણ સામાન્યપણે વર્ણપણું તો તેનું તે જ છે, એ (વર્ણસામાન્યપણું) કાંઈ નષ્ટ થઈ ગયું નથી, એટલા માટે વર્ણત્વસામાન્યની અપેક્ષાએ તે વર્ણગુણ નિત્ય જ છે. તથા—

वस्तु यथा परिणामि तथैव परिणामिनो गुणाश्चापि ।

तस्मादुत्पादव्ययद्वयमपि भवति हि गुणानां तु ॥११२॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (વસ્તુ પરિણામિ) વસ્તુ, પરિણમનશીલ છે (તથૈવ) તે જ પ્રમાણે (ગુણાઃ ચ અપિ પરિણામિનઃ) ગુણો પણ પરિણમનશીલ છે, (તસ્માત્) એટલા માટે (હિ) નિશ્ચયથી (ગુણાનાં તુ) ગુણોના પણ (ઉત્પાદવ્યયદ્વયં અપિ) ઉત્પાદ-વ્યય બંને (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—તથા જેમ દ્રવ્ય, પરિણામી છે તેમ દ્રવ્યથી અભિન્ન રહેવાવાળા ગુણો પણ પરિણામી છે અને તે પરિણામી હોવાથી તેમાં પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વ્યય પણ થયા જ કરે છે; અને એ યુક્તિથી ગુણોમાં ઉત્પાદ-વ્યય હોવાથી તેને અનિત્ય પણ કહેવામાં આવે છે. સારાંશ ક્રે—

ज्ञानं गुणो यथा स्यान्नित्यं सामान्यवत्तयाऽपि यतः ।

नष्टोत्पन्नं च तथा घटं विहायाथ पटं परिच्छिन्दत् ॥११३॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ) એટલા માટે (યથા) જેમ (જ્ઞાનં ગુણઃ) જ્ઞાન નામનો ગુણ (સામાન્યવત્તયા) સામાન્યરૂપથી (નિત્યં સ્યાત્) નિત્ય છે (અપિ) તથા (તથા) એ જ પ્રમાણે (ઘટં વિહાય અથ પટં પરિચ્છિન્દત્) ઘટને છોડી પટને જાણતાં તે જ્ઞાન (નષ્ટોત્પન્નં ચ) નષ્ટ અને ઉત્પન્નરૂપ પણ છે અર્થાત્ અનિત્ય પણ છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે જ્ઞાન ઘટને છોડી પટને વિષય કરવા લાગે છે, તે સમયે પર્યાયાર્થિકદૃષ્ટિએ ઘટજ્ઞાનનો વ્યય તથા પટજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થવાથી જ્ઞાનને અનિત્ય કહેવામાં

આવે છે. તથા એ જ સમયે પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતાએ જોતાં ઘટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાનરૂપ બંને અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનપણું સામાન્ય હોવાથી જ્ઞાનને પ્રૌઢ્ય અર્થાત્ નિત્ય પણ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે અપેક્ષાવાદથી જ્ઞાનગુણ કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યાત્મક સિદ્ધ થાય છે, પણ એકાંતવાદથી નહિ.

નિત્ય-અનિત્યપણાનું પોષક દૃષ્ટાંત

સન્દૃષ્ટી રૂપગુણો નિત્યશ્ચામ્નેऽપિ વર્ણમાત્રતયા ।

નષ્ટોત્પન્નો હરિતાત્પરિણમમાનશ્ચ પીતવત્વેન ॥૧૧૪॥

અન્વયાર્થ—(સન્દૃષ્ટી) તેનું દૃષ્ટાંત આ છે, કે—(આમ્ને) આમ્નેશ્ચમાં (રૂપગુણઃ) રૂપ નામનો ગુણ (વર્ણમાત્રતયા) વર્ણમાત્રપણાથી (નિત્યઃ અપિ) નિત્ય પણ છે (ચ) તથા (હરિતાત્) લીલાથી (પીતવત્વેન પરિણમમાનઃ) પીતવર્ણરૂપ પરિણમન કરતો હોવાથી તે (નષ્ટોત્પન્ન ચ) નષ્ટ અને ઉત્પન્ન પણ છે.

ભાવાર્થ—જેમ કે—આમ્નેશ્ચમાં (કેરીમાં) રૂપગુણ વર્ણત્વસામાન્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તથા જ્યારે તે આમ્નેશ્ચ કાયાપણાથી પક્વરૂપ થાય છે ત્યારે તેનો લીલો વર્ણ નષ્ટ થઈને તેમાં પીત વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે રૂપગુણ નષ્ટ-ઉત્પન્નરૂપ પણ છે અર્થાત્ વર્ણપણાની અપેક્ષાએ તે નિત્ય છે તથા લીલા વર્ણથી પીળો વર્ણ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ તે અનિત્ય પણ છે.

એ પ્રમાણે ગુણોની કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યતાનો વિચાર કરીને હવે ‘ગુણ નિત્ય છે અને પર્યાયો અનિત્ય છે તો ગુણોને નિત્ય-અનિત્યાત્મક કેમ કહ્યા?’ એ વિષયમાં ઉદાપોહ કરવામાં આવે છે, અહીં શંકા—

નનુ નિત્યા હિ ગુણા અપિ ભવન્ત્યનિત્યાસ્તુ પર્યાયાઃ સર્વે ।

તત્કિં દ્રવ્યવદિહ કિલ નિત્યાનિત્યાત્મકાઃ ગુણાઃ પ્રોક્તાઃ ॥૧૧૫॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (ગુણાઃ નિત્યાઃ) ગુણો નિત્ય હોય છે (અપિ તુ) અને (સર્વે પર્યાયા અનિત્યાઃ ભવન્તિ) સંપૂર્ણ પર્યાયો અનિત્ય હોય છે, (તત્ કિં) તો પછી (ઇહ) આ ઠેકાણે (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્યની પેઠે (ગુણાઃ નિત્યાનિત્યાત્મકાઃ પ્રોક્તાઃ) ગુણોને નિત્ય-અનિત્યાત્મક કેમ કહ્યા?

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જ્યારે ગુણ નિરંતર રહે છે માટે તે નિત્ય છે અને પર્યાયો સમયે સમયે બદલાતી રહે છે માટે તે બધી અનિત્ય છે, તો પછી ‘ગુણો પણ દ્રવ્યની માફક કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યાત્મક છે’ એમ આપ અહીં કેમ કહો છો? એ શંકાનું સમાધાન :—

સત્યં તત્ર યતઃ સ્યાદિદમેવ વિવક્ષિતં યથા દ્રવ્યે ।

ન ગુણેભ્યઃ પૃથગિહ તત્સદિતિ દ્રવ્યં ચ પર્યાયાશ્ચેતિ ॥૧૧૬॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે! (યતઃ) પરંતુ (તત્ર) ઇદમેવ વિવક્ષિતંસ્યાત્) તેમાં આમ વિવક્ષિત છે, કે-(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (દ્રવ્યે) દ્રવ્યમાં ('યત્') જે (સત્) સત્ છે (તત્) તે જ (ગુણેભ્યઃ પૃથક્ ન) ગુણોથી જુદું નથી. (તથા) એ જ પ્રમાણે (દ્રવ્યં ચ પર્યાયાઃ) દ્રવ્ય અને પર્યાયો પણ ('પૃથક્ ન' ઇતિ) ગુણોથી ભિન્ન નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, જેમ ગુણોથી અભિન્ન છે તે જ પ્રમાણે પર્યાયોથી પણ અભિન્ન છે, માટે જેમ દ્રવ્ય, નિત્યાનિત્યાત્મક છે તેમ ગુણ પણ ગુણપર્યાયમયદ્રવ્યથી અભિન્ન છે, તેથી તે પણ નિત્યાનિત્યાત્મક કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ગુણો પણ નિત્યાનિત્યાત્મક હોવાથી ઉપરની શંકા ઠીક નથી. તથા—

અપિ નિત્યાઃ પ્રતિસમયં વિનાઽપિ યત્નં હિ પરિણમન્તિ ગુણાઃ ।

સ ચ પરિણામોઽવસ્થા તેષામેવ ન પૃથક્ત્વસત્તાકઃ ॥૧૧૭॥

અન્વયાર્થ—(ગુણાઃ નિત્યાઃ અપિ) ગુણો નિત્ય છે, તોપણ તે (હિ) નિશ્ચયથી (વિના અપિ યત્નં) પોતાના સ્વભાવથી જ (પ્રતિસમયં પરિણમન્તિ) પ્રત્યેક સમયે પરિણમન કરતા રહે છે (સ ચ પરિણામઃ) અને તે પરિણમન પણ (તેષાં એવ અવસ્થા) એ ગુણોની જ અવસ્થા છે પણ (પૃથક્ત્વ સત્તાકઃ ન) ગુણોની સત્તાથી તેની સત્તા કંઈ ભિન્ન નથી.

ભાવાર્થ—ગુણોની પ્રતિસમય થવાવાળી અવસ્થાનું નામ જ પર્યાય છે, પર્યાયોની સત્તા કંઈ ગુણોથી ભિન્ન નથી, માટે દ્રવ્યની માફક એ ગુણો પણ ગુણની દૃષ્ટિએ નિત્ય તથા પોતાની પર્યાયરૂપ અવસ્થાઓથી ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવાના કારણથી અનિત્ય કહેવામાં આવે છે. અહીં શંકા—

નનુ તદવસ્થો હિ ગુણઃ કિલ તદવસ્થાન્તરં હિ પરિણામઃ ।

ઉભયોરન્તર્વર્તિત્વાદિહ પૃથગેતદેવમિદમિતિ ચેત્ ॥૧૧૮॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) અહીં શંકાકાર કહે છે, કે-(હિ) નિશ્ચયથી (ગુણઃ તદવસ્થઃ) ગુણો તદવસ્થ અર્થાત્ એકસરખા રહે છે તથા (તદવસ્થાન્તરં હિ પરિણામઃ) એ સત્ની અન્ય અવસ્થાઓને પરિણામ કહે છે અને (ઇહ) અહીં (ઉભયોઃ અન્તર્વર્તિત્વાત્) ગુણ તથા પરિણામના મધ્યવર્તિ હોવાના કારણે (એતત્ પૃથક્) એ સત્ જુદું છે, (ઇતિ) માટે (ઇદં એવં ચેત્) તે સત્-દ્રવ્ય છે, એમ માનવામાં આવે તો?

ભાવાર્થ—શંકાકારની શંકા એવી છે કે—ગુણોને તદવસ્થ અર્થાત્ એકસરખા રહેવાવાળા, સત્ની અવસ્થાઓને પર્યાય તથા એ બંનેની વચમાં જે કંઈ પણ રહે છે તેને સત્ અર્થાત્ દ્રવ્ય કહે છે. એ પ્રમાણે સત્નું સ્વરૂપ કેમ માનવામાં ન આવે? તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ સદવસ્થાઃ સર્વા આપ્નેડિતં યથાવસ્તુ।

ન તથા તામ્યઃ પૃથગિતિ કિમપિ હિ સત્તાકમન્તરં વસ્તુ ॥૧૧૧॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) ગુણોને તદવસ્થ, તેના અવસ્થાન્તરને પર્યાય તથા એ બંનેના મધ્યવર્તીને દ્રવ્ય, એ શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી. (યતઃ) કારણ કે—(યથા) જેમ (સર્વા સદવસ્થાઃ) સંપૂર્ણ ગુણની અવસ્થાઓ (આપ્નેડિતં) આપ્નેડિત* થઈને અર્થાત્ એક આલાપથી પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદિત થઈને (વસ્તુ) વસ્તુ અર્થાત્ દ્રવ્ય કહેવાય છે. (તથા હિ) તે જ પ્રમાણે (તામ્યઃ) તેની એ અવસ્થાઓથી (પૃથક્) ભિન્ન (કિમપિ) કોઈ પણ (સત્તાકમન્તરં) ભિન્ન સત્તાવાળી (વસ્તુ) વસ્તુ [દ્રવ્ય] (ન ઇતિ) કહી શકાતી નથી.

ભાવાર્થ—સત્ની સંપૂર્ણ અવસ્થાઓ જ ફરી ફરી પ્રતિપાદિત થઈને વસ્તુ કહેવાય છે, પરંતુ વસ્તુ પોતાની અવસ્થાઓથી કાંઈ ભિન્ન નથી. એટલા માટે જેમ ગુણમય દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્ય અને ગુણોમાં સ્વરૂપભેદ થતો નથી, તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યની અવસ્થાઓ જ ગુણની અવસ્થાઓ કહેવાય છે. માટે દ્રવ્ય પણ તેની પર્યાયોથી ભિન્ન નથી, તેથી ગુણને તદવસ્થ તથા અવસ્થાન્તરોને પર્યાય માની એ બંનેના કોઈ મધ્યવર્તીને જુદું દ્રવ્ય માનવું એ ઠીક નથી. એટલા માટે—

વિશેષાર્થ—શંકાકારે ગુણોને તેમના પરિણામોથી ભિન્ન બતાવ્યા હતા અને તેમાં કારણ એ આપ્યું હતું, કે એક સમયમાં જે પરિણામ હોય છે, બીજા સમયમાં તેનાથી સર્વથા ભિન્ન જ હોય છે. એવી જ રીતે તે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને ત્રીજા સમયમાં જુદા પરિણામ જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગુણોથી પરિણામ સર્વથા ભિન્ન છે. એનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે, કે જોકે પરિણામ સમય સમયના ભિન્ન છે, તોપણ જે સમયે જે પરિણામ છે તે ગુણોથી ભિન્ન નથી, તેમની જ અવસ્થા વિશેષ છે. એવી જ રીતે સમય સમયના પરિણામ ગુણોથી અભિન્ન છે. જે ગુણોથી સર્વથા ભિન્ન જ પરિણામને માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન થઈ શકે કે તે પરિણામ કોના છે? પરિણામી વિના પરિણામનું થવું અસંભવ છે, તેથી ગુણોના પરિણામ ગુણોથી સર્વથા ભિન્ન નથી, પરંતુ પરિણામ સમૂહ જ ગુણ છે અને ગુણ સમૂહ જ દ્રવ્ય છે.

નિયતં પરિણામિત્વાદુત્પાદવ્યયમયા યે એવ ગુણાઃ।

ટંકોત્કીર્ણન્યાયાત્તે એવ નિત્યા યથા સ્વરૂપત્વાત્ ॥૧૨૦॥

★ હરકોઈ બોલેલા શબ્દનું વારંવાર બોલવું વા એકનો એક શબ્દ બે-ત્રણ વાર બોલાવો તે.

અન્વયાર્થ—(નિયત) નિયમથી (યે એવ ગુણાઃ) જે ગુણો (પરિણામિત્વાત્ ઉત્પાદવ્યયમયાઃ) પરિણમનશીલ હોવાના કારણથી ઉત્પાદવ્યયમય કહેવાય છે, (તે એવ) તે જ ગુણો (ટંકોત્કીર્ણન્યાયાત્) ટંકોત્કીર્ણન્યાયથી (યથાસ્વરૂપત્વાત્) પોતાના સ્વરૂપને કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી, તેથી તે (નિત્યાઃ) નિત્ય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—પરિણમનની અપેક્ષાએ જે ગુણો ઉત્પાદવ્યય યુક્ત કહેવાય છે, તે જ ગુણો ગુણત્વસામાન્યની અપેક્ષાએ નિત્ય કહેવાય છે. એ બંને અપેક્ષાઓથી દ્રવ્યથી અભિન્નરૂપ ગુણો પણ ઉત્પાદવ્યય અને ધ્રૌવ્યયુક્ત કહ્યા છે. પરંતુ એમ નથી કે—

ન હિ પુનરેકેષામિહ ભવતિ ગુણાનાં નિરન્વયો નાશઃ ।

અપરેષામુત્પાદો દ્રવ્યં યત્તદ્વ્યાધારમ્ ॥૧૨૧॥

અન્વયાર્થ—(ન હિ પુનઃ) પરંતુ એમ નથી, કે (ઇહ) અહીં (એકેષાં ગુણાનાં) કોઈ ગુણોનો (નિરન્વયઃ નાશઃ ભવતિ) નિરન્વય નાશ થાય છે તથા (અપરેષાં) બીજા ગુણોનો (ઉત્પાદઃ) ઉત્પાદ થાય છે અને (યત્તદ્વ્યાધારં) એવા નવીન ગુણોના ઉત્પાદ અને વ્યયનો જે આધાર થાય છે, (તત્ દ્રવ્યં) તે દ્રવ્ય છે.

ભાવાર્થ—પરંતુ દ્રવ્યથી અભિન્ન ગુણોમાં ઉત્પાદવ્યય અને ધ્રૌવ્ય થાય છે, એનો અર્થ એમ નથી કે—કોઈ ગુણ તો બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે તથા કોઈ ગુણ નવીન જ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ નષ્ટ-ઉત્પન્ન ગુણોના આધારને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. વળી વિપક્ષીઓનો આ દષ્ટાન્તાભાસ છે, કે—

દષ્ટાન્તાઽઽભાસોઽયં સ્યાદ્ધિ વિપક્ષસ્ય મૃત્તિકાયાં હિ ।

એકે નશ્યન્તિ ગુણાઃ જાયન્તે પાકજા ગુણાસ્ત્વન્યે ॥૧૨૨॥

અન્વયાર્થ—(વિપક્ષસ્ય) ગુણોને નષ્ટ-ઉત્પન્ન માનવાવાળાઓનો (અયં દષ્ટાન્તાભાસઃ સ્યાત્) આ દષ્ટાન્તાભાસ છે, કે (હિ) નિશ્ચયથી (મૃત્તિકાયાં) માટીરૂપ દ્રવ્યમાં (એકે ગુણાઃ નશ્યન્તિ) કોઈ ગુણ તો નષ્ટ થાય છે (તુ) તથા (અન્યે પાકજાઃ ગુણાઃ જાયન્તે) બીજા પક્વગુણો ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ—વિપક્ષીઓનું ગુણોના નષ્ટ-ઉત્પન્ન થવામાં આવું એક દષ્ટાન્ત છે, કે—કોઈ કાચા ઘડાને પકાવતાં તેમાં એની કાચી અવસ્થાજન્ય ગુણોનો નાશ થઈને પક્વજન્ય અન્ય ગુણો પેદા થાય છે, પણ આ ખરું દષ્ટાન્ત નથી, પરંતુ ^૧દષ્ટાન્તાભાસ છે; કારણ કે—

વિશેષાર્થ—ભૈયાયિક દષ્ટાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે, કે જે વખતે કાચા ઘડાને અગ્નિમાં (નિભાસામાં)

૧. જૂદા દષ્ટાન્તને દષ્ટાન્તાભાસ કહે છે.

દ્રવ્યને ગુણોથી ભિન્ન માનવા અંગે શંકા—

નનુ કેવલં પ્રદેશા દ્રવ્યં દેશાશ્રયા વિશેષાસ્તુ ।

ગુણસંજ્ઞકા હિ તસ્માત્ભવતિ ગુણેભ્યશ્ચ દ્રવ્યમન્યત્ર ॥૧૨૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(કેવલં પ્રદેશાઃ દ્રવ્યં) કેવળ પ્રદેશ જ દ્રવ્ય કહેવાય છે (તુ) અને (હિ) નિશ્ચયથી (દેશાશ્રયાઃ વિશેષાઃ ગુણસંજ્ઞકાઃ) દેશના આશ્રયે રહેવાવાળા વિશેષ ‘ગુણ’ નામથી કહેવાય છે (તસ્માત્) તેથી (દ્રવ્યં ગુણેભ્યઃ અન્યત્ર) દ્રવ્ય, ગુણોથી અતિરિક્ત એટલે ભિન્ન છે, એમ (ભવતિ) સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે કે—પ્રત્યેક દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશોનું નામ દ્રવ્ય છે અને તે પ્રદેશોના આશ્રયે રહેલા સંપૂર્ણ વિશેષોનું નામ ગુણ છે, એ પ્રમાણે ગુણ અને દ્રવ્યમાં આશ્રય-આશ્રયીભાવ હોવાથી ગુણ અને દ્રવ્ય જુદાં જુદાં સિદ્ધ થાય છે, તેથી મૃતિકાપણું નિત્ય હોવા છતાં પણ તેના આશ્રયે રહેલા ગુણો દ્રવ્યથી જુદા હોવાના કારણથી નિત્ય સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, માટે—

ગુણોમાં ઉત્પાદાદિ ન માનવા જોઈએ એવી શંકા—

તત્ત એવ યથા સુઘટં ભંગોત્પાદધ્રુવત્રયં દ્રવ્યે ।

ન તથા ગુણેષુ તત્સ્યાદપિ ચ વ્યસ્તેષુ વા સમસ્તેષુ ॥૧૨૫॥

અન્વયાર્થ—(તત્ત એવ) એટલા જ માટે (યથા) જેમ દ્રવ્યમાં (ભંગોત્પાદધ્રુવત્રયં સુઘટં) વ્યય, ઉત્પાદ અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે સારી રીતે ઘટી શકે છે, (તથા) તેમ (વ્યસ્તેષુ વા સમસ્તેષુ અપિ ગુણેષુ.) કોઈ એક અથવા સંપૂર્ણ ગુણોમાં પણ (તત્ત ન સ્યાત્) એ ઉત્પાદાદિત્રય ઘટતા નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારે ઉપરના કથનથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે—પ્રદેશોને જ દ્રવ્ય તથા એ પ્રદેશોના આશ્રિતોને ગુણ માનવાથી જેમ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદવ્યય અને ધ્રોવ્ય ઘટી શકે છે, તેમ દરેક ગુણ વા સંપૂર્ણ ગુણોમાં ઉત્પાદાદિત્રય ઘટી શકતા નથી, ઉપરોક્ત શંકાઓનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે—

તન્ન યતઃ ક્ષણિકત્વાપત્તેરિહ લક્ષણાદ્ગુણાનાં હિ ।

તદભિજ્ઞાનવિરોધાત્ક્ષણિકત્વં બાધ્યતેઽધ્યક્ષાત્ ॥૧૨૬॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (ઈહ) એવા પ્રકારના (ગુણાનાં લક્ષણાત્) ગુણોના લક્ષણથી (ક્ષણિકત્વાપત્તેઃ) ગુણોમાં ક્ષણિકપણાની આપત્તિ આવશે તથા (તત્) તે (ક્ષણિકત્વં) ક્ષણિકપણું (હિ) નિશ્ચયથી (અભિજ્ઞાનવિરોધાત્) પ્રત્યભિજ્ઞાનનું વિરોધી હોવાથી (અધ્યક્ષાત્ બાધ્યતે) પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધિત થાય છે.

ભાવાર્થ—વૈશેષિકમતાનુસાર ગુણોને નષ્ટ-ઉત્પન્ન માનવાથી અર્થાત્ પૂર્વ ગુણનો નાશ અને નવીન ગુણનો ઉત્પાદ માનવાથી તેને ક્ષણિક જ માનવા પડશે, પરંતુ ગુણ અન્વયી હોય છે એટલે તેમાં “આ તે જ છે” એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જણાય છે, માટે ગુણોને ક્ષણિક માનવા એ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી બાધિત છે. તથા—

દ્રવ્યમાં અનેક ગુણ સિદ્ધ થશે નહિ.

અપિ ચૈવમેક સમયે સ્યાદેકઃ કશ્ચિદેવ તત્ર ગુણઃ ।

તન્નાશાદન્યતરઃ સ્યાદિતિ યુગપન્ન સન્ત્યનેકગુણાઃ ॥૧૨૭॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા બીજો દોષ આ આવશે, કે—(એવં) એવા પ્રકારથી (તત્ર) દ્રવ્યમાં (એક સમયે) એક સમયમાં (કશ્ચિત્ એકઃ એવ ગુણઃ સ્યાત્) કોઈ એક જ ગુણ હશે અને (તન્નાશાત્) તેનો નાશ થયા પછી (અન્યતરઃ સ્યાત્) કોઈ બીજો ગુણ ઉત્પન્ન થશે, (ઈતિ) એ પ્રમાણે (યુગપત્) દ્રવ્યમાં એકીસાથે (અનેકગુણાઃ ન સન્તિ) અનેક ગુણ મળી શકશે નહિ.

ભાવાર્થ—તથા ગુણોને નષ્ટ-ઉત્પન્નરૂપ માનવાથી દ્રવ્યમાં એકસાથે બધા ગુણો મળશે નહિ. જે સમયે જે ગુણનો ઉત્પાદ હશે તે સમયે કેવળ તે એક જ ગુણ દ્રવ્યમાં મળશે, તેનો નાશ થયા પછી બીજો, એ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં એકસાથે અનેક ગુણ સિદ્ધ થશે નહિ. એ જ બાબતનો ગ્રંથકાર પોતે આગળ ખુલાસો કરે છે—

દ્રવ્યમાં એક સમયમાં એક ગુણની સત્તા માનવી ઠીક નથી.

તદ સઘતઃ પ્રમાણાત્દૃષ્ટાન્તાદપિ ચ બાધિતઃ પક્ષઃ ।

સ યથા સહકારફલે યુગપદ્વર્ણાદિવિદ્યમાનત્વાત્ ॥૧૨૮॥

અન્વયાર્થ—(તત્ અસત્) એમ કહેવું એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (સઃ પક્ષઃ) એ પક્ષ (પ્રમાણ દૃષ્ટાન્તાત્ અપિ બાધિતઃ) પ્રમાણયુક્ત દૃષ્ટાન્તથી પણ બાધિત છે, (યથા) જેમ કે (સહકારફલે) આમ્રફળમાં એટલે કેરીમાં (યુગપદ્) એકીસાથે જ (વર્ણાદિ વિદ્યમાનત્વાત્) વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણો પ્રત્યક્ષ હોય છે.

ભાવાર્થ—ગુણોને નષ્ટ-ઉત્પન્ન માનવાથી એક સમયમાં એક જ ગુણની સત્તા રહેશે. યુગપત્ અનેક ગુણ દ્રવ્યમાં નહિ રહે, પરંતુ કેરીના ફળમાં ભિન્ન-ભિન્ન વ્યક્તિઓ દ્વારા એક જ સમયમાં જુદી જુદી ઈન્દ્રિયોથી સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણની પ્રામાણિક પ્રતીતિ થવાથી એક સમયમાં કેવળ એક જ ગુણની સત્તા દ્રવ્યમાં માનવી એ બાધિત થાય છે. એટલા માટે પણ ગુણોનો નાશ અને ઉત્પાદ માનવો યુક્તિસંગત નથી—પ્રતીતિબાધિત છે.

અથ ચેદિતિ દોષભયાન્નિત્યાઃ પરિણામિનસ્ત્વ ઇતિ પક્ષઃ ।

તત્કિં સ્યાન્ન ગુણાનામુત્પાદાદિત્રયં સમં ન્યાયાત્ ॥૧૨૯॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે કદાચિત્ (ઇતિ દોષભયાત્) આ દોષના ભયથી (તે નિત્યાઃ પરિણામિનઃ) ‘એ ગુણો નિત્ય અને પરિણામી છે’, (ઇતિ પક્ષઃ ચેત્) જો એ પક્ષ માનો છો (તત્) તો પછી (ન્યાયાત્) ન્યાયથી (ગુણાનાં) ગુણોમાં (સમં ઉત્પાદાદિત્રયં કિં ન સ્યાત્) એકસાથે ઉત્પાદાદિત્રય થાય છે, એમ કેમ માની લેતા નથી?

ભાવાર્થ—ગ્રંથકાર કહે છે, કે ઉપરોક્ત કથનાનુસાર નવીન ગુણોની ઉત્પત્તિ અને પૂર્વના ગુણોનો નાશ નહિ સિદ્ધ થઈ શકવાથી જો આપ ગુણોને નિત્ય અને પરિણામી સ્વીકાર કરો છો, તો પછી ગુણો નિત્ય હોવાથી ધ્રુવરૂપ તથા પરિણામી હોવાથી ઉત્પાદવ્યયાત્મક, એમ પ્રત્યેક ગુણોમાં પણ એકસાથે ઉત્પાદાદિત્રય આપ કેમ માની લેતા નથી?

અપિ પૂર્વં ચ યદુક્તં દ્રવ્યં કિલ કેવલં પ્રદેશાઃ સ્યુઃ ।

તત્ર પ્રદેશવત્ત્વં શક્તિવિશેષશ્ચ કોઽપિ સોઽપિ ગુણઃ ॥૧૩૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) બીજું પણ (પૂર્વં યત્ ઉક્તં) પહેલાં જે કહેવામાં આવ્યું છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (કેવલં પ્રદેશાઃ દ્રવ્યં સ્યુઃ) કેવળ સંપૂર્ણ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય છે (તત્ર) ત્યાં પણ (પ્રદેશવત્ત્વં શક્તિવિશેષઃ) પ્રદેશત્વનામની વિશેષશક્તિ છે (ચ) તથા (સઃ અપિ કઃ અપિ ગુણઃ) તે પણ અનંત ગુણોમાંનો કોઈ એક ગુણ છે.

ભાવાર્થ— નં. ૧૨૪મા પદ્યમાં જે એમ કહ્યું હતું કે—‘કેવળ પ્રદેશોનું નામ જ દ્રવ્ય છે.’ ત્યાં પણ એ બધા પ્રદેશોમાં પ્રદેશત્વ નામની એક શક્તિ-વિશેષ છે. દ્રવ્યમાં પ્રદેશત્વગુણના નિમિત્તથી જ પ્રદેશકલ્પના થાય છે તથા તે પ્રદેશત્વગુણ પણ દ્રવ્યના અનંત ગુણોમાંનો એક ગુણ છે. એ પ્રમાણે ‘ગુણસમુદાયો દ્રવ્યં’ એ લક્ષણમાં કોઈ પણ બાધા આવતી નથી.

તસ્માત્ગુણસમુદાયો દ્રવ્યં સ્યાત્પૂર્વસૂરિભિઃ પ્રોક્તમ્ ।

અયમર્થઃ ખલુ દેશો વિભજ્યમાના ગુણા એવ ॥૧૩૧॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એટલા માટે (પૂર્વસૂરિભિઃ પ્રોક્તમ્) પૂર્વાચાર્યો દ્વારા કહેલું (ગુણસમુદાયઃ દ્રવ્યંસ્યાત્) ગુણસમુદાયરૂપ જ દ્રવ્ય ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે, પરંતુ પ્રદેશરૂપ દ્રવ્ય ‘દ્રવ્ય’ કહેવાતું નથી. (અયમર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(ખલુ) નિશ્ચયથી ગુણોના રૂપમાં (વિભજ્યમાનાઃ ગુણાઃ એવ દેશઃ) વિભાજિત અર્થાત્ એક-એક કરીને વિભાજિત કરેલા એવા સંપૂર્ણ ગુણો જ દ્રવ્ય છે.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ દ્રવ્યના સંપૂર્ણ ગુણોને જો બુદ્ધિથી તે દ્રવ્યથી જુદા જુદા કલ્પિત

કરવામાં આવે તો એ ગુણો સિવાય દ્રવ્ય કોઈ જુદી વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી, એટલા માટે પૂર્વાચાર્યોએ ગુણસમુદાયને જ દ્રવ્ય કહ્યું છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન ગુણોમાં ઉત્પાદાદિત્રય સિદ્ધ કરીને સંપૂર્ણ ગુણો જ દ્રવ્ય છે, તથા તે દ્રવ્ય જ કેવળ બુદ્ધિથી વિભક્ત કરતાં ગુણ કહેવાય છે. ગુણ, દ્રવ્યથી કાંઈ ભિન્ન નથી, તેથી ગુણસમુદાય જ દ્રવ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે આગળ—‘જો ગુણસમુદાય જ દ્રવ્ય છે તો બધી પર્યાયોને ગુણપર્યાય કહેવી જોઈએ પણ દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય એવા પર્યાયોના ભેદ કરવા ઠીક નથી’ એ વિષયમાં શંકા—સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે. શંકા—

નનુ ચૈવં સતિ નિયમાદિહ પર્યાયાઃ ભવન્તિ યાવન્તઃ ।

સર્વે ગુણપર્યાયા વાચ્યા ન દ્રવ્યપર્યાયાઃ કેચિત્ ॥૧૩૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(એવં ચ સતિ) ગુણોના સમુદાયાત્મકને દ્રવ્ય માનતાં (ઇહ) અહીં (નિયમાત્) નિયમથી (યાવન્તઃ પર્યાયાઃ ભવન્તિ) જેટલી કોઈ પર્યાયો થાય છે, (સર્વે ગુણપર્યાયાઃ વાચ્યાઃ) તે બધી ગુણપર્યાયો કહેવી જોઈએ, (કેચિત્ દ્રવ્યપર્યાયાઃ ન) કોઈને પણ દ્રવ્યપર્યાય કહેવી જોઈએ નહિ.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જો આપ ગુણસમુદાયને જ દ્રવ્ય કહો છો અને બધા ગુણોમાં ઉત્પાદાદિક થાય છે તો પછી દ્રવ્યની બધી પર્યાયોને ગુણપર્યાય જ કહેવી જોઈએ, પરંતુ કોઈ પણ પર્યાયને દ્રવ્યપર્યાય કહેવી જોઈએ નહિ. એ શંકાનું સમાધાન—

તન્ન યતોઽસ્તિ વિશેષઃ સતિ ચ ગુણાનાં ગુણત્વત્વેપિ ।

ચિદચિદ્વથા તથા સ્યાત્ ક્રિયાવતીશક્તિરથ ચ ભાવવતી ॥૧૩૩॥

અન્વયાર્થ—ઉપરની શંકા ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(ગુણાનાં ગુણત્વત્વે સત્યપિ) સામાન્યપણે ગુણત્વ સદૃશ (એકસરખું) રહેવા છતાં પણ ગુણોમાં (વિશેષઃ અસ્તિઃ) વિશેષ અર્થાત્ ભેદ છે. (યથા) જેમ આત્માના (ચિત્) ચૈતન્યાત્મક શક્તિરૂપ ગુણ (ચ) તથા અજીવદ્રવ્યોના (અચિત્) અચૈતન્યાત્મક શક્તિરૂપ ગુણ એવા સામાન્યપણે બે ભેદ હોય છે, (તથા) તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યના (ક્રિયાવતીશક્તિઃ) ક્રિયાવતીશક્તિરૂપ ગુણ (અથ ચ) તથા (ભાવવતી શક્તિઃ) ભાવવતીશક્તિરૂપ ગુણ એવા ગુણોના બે ભેદ (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ—જોકે સર્વ ગુણોમાં ગુણત્વ સમાન હોય છે, તોપણ સામાન્યપણે જેમ ગુણોના ચૈતનાત્મક અને અચૈતનાત્મક એવા બે ભેદ હોય છે, તે જ પ્રમાણે ક્રિયાવતીશક્તિરૂપ તથા ભાવવતીશક્તિરૂપ એવા પણ ગુણોના બે ભેદ માનવામાં આવ્યા છે.

ક્રિયાવતી તથા ભાવવતીશક્તિનો નિરુક્તિ અર્થ—

તત્ર ક્રિયા પ્રદેશો દેશપરિસ્પંદલક્ષણો વા સ્યાત્ ।

ભાવઃ શક્તિ વિશેષસ્તત્પરિણામોથ વા નિરંશાંશૈઃ ॥૧૩૪॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) તેમાં ક્રિયાવતીશક્તિનો નિરુક્તિ અર્થ આ છે, કે—(પ્રદેશઃ દેશપરિસ્પન્દ લક્ષણઃ વા) પ્રદેશનું એક દેશથી અન્ય દેશે ક્ષેત્રાંતર થવા રૂપ છે લક્ષણ જેનું તેને (ક્રિયાસ્યાત્) ક્રિયા કહે છે, (અથ) તથા (શક્તિ વિશેષઃ) એ શક્તિ સિવાયના બીજા જેટલા ગુણો છે, તે બધાને (વા) અથવા (નિરંશાંશૈઃ) તરતમપણે અંશરૂપથી થવાવાળા (તત્પરિણામઃ) એ ગુણોના પરિણામોને (ભાવઃ) ભાવ કહે છે.

ભાવાર્થ—સામાન્યપણે બધાય ગુણોમાં ગુણપણું હોવા છતાં ઉપરની ગાથા ૧૩૩માં એમ જણાવ્યું, કે—જીવમાં ચેતનગુણ અને અજીવમાં અચેતનગુણ છે તથા છએ દ્રવ્યોમાં ભાવવતીશક્તિ અને જીવ, પુદ્ગલમાં ક્રિયાવતીશક્તિ છે; એ પ્રમાણે ગુણોમાં વિશેષભેદ છે.

હવે આ ગાથામાં એમ જણાવે છે, કે—દ્રવ્યોમાં ભાવવતી તથા ક્રિયાવતી એમ બે પ્રકારની શક્તિઓ છે. તેમાં ભાવવતીશક્તિ સર્વ દ્રવ્યોમાં છે અને તેથી તે શક્તિનું પરિણામન ઉત્પાદ-વ્યય છે, તે દ્રવ્યપણું ટકીને દરેક દ્રવ્યોમાં થાય છે.

ક્રિયાવતીશક્તિ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોમાં છે, તે બંને (દ્રવ્યો) એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે જાય છે પણ તેમાં વિશેષતા એટલી છે, કે—જીવવિકારી હોય ત્યારે કોઈ કોઈ વખતે અને સિદ્ધગતિમાં જતી વખતે ક્રિયાવાન બને છે. તથા સિદ્ધગતિમાં તે સ્થિરપણે રહે છે. પુદ્ગલમાં મુખ્યપણે હલન—ચલનરૂપ ક્રિયા થાય છે તથા જીવદ્રવ્યમાં સંસારઅવસ્થામાં કોઈ કોઈ વખતે હલન—ચલનરૂપ ક્રિયા થાય છે.^૧ હવે દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિશેષાર્થ—પ્રદેશત્વ ગુણને ક્રિયાવતી શક્તિ કહે છે અને બાકીના અનંત ગુણોને ભાવવતી શક્તિ કહે છે. પરિણામન પણ બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો જ્ઞાનાદિ ગુણોનું પરિણામન, બીજું આખાય દ્રવ્યનું પરિણામન. જ્ઞાનાદિ ગુણોનું પરિણામન ક્રિયારહિત છે. કેવળ ગુણોના અંશોમાં તરતમરૂપે. ન્યૂનાધિકતા થયા કરે છે, પરંતુ દ્રવ્યનું જે પરિણામન થાય છે, તેમાં તેના બધાય પ્રદેશોમાં (સમગ્ર દ્રવ્યમાં) પરિવર્તન થાય છે. તે પરિવર્તન સક્રિય છે. દ્રવ્યનું પરિવર્તન પ્રદેશત્વ ગુણના નિમિત્તે થાય છે તેથી પ્રદેશત્વ ગુણને ક્રિયાવતી શક્તિ કહેવામાં આવી છે અને બાકીના બધા ગુણો નિષ્ક્રિય છે, તેથી અન્ય ગુણોના નિમિત્તે થતા પરિવર્તનને ગુણોનું પરિવર્તન અને તે ગુણોને દ્રવ્યની ભાવવતી શક્તિ કહેવામાં આવી છે.

૧. પ્રદેશોના ચલનાત્મક-હલન-ચલનરૂપ પરિસ્પંદનને ક્રિયા કહે છે તથા અખંડ દ્રવ્યમાં ધારાવાહી-પ્રવાહરૂપથી થવાવાળા દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌઘ્યરૂપ પરિણામનને ભાવ કહે છે.

(જુઓ પંચાધ્યાયી ભા. ૨, ગાથા ૨૬)

દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ

યતરે પ્રદેશભાગાસ્તરે દ્રવ્યસ્ય પર્યાયા નામ્ના ।

યતરે ચ વિશેષાંસ્તરે ગુણપર્યાયા ભવન્ત્યેવ ॥૧૩૫॥

અન્વયાર્થ—(યતરે પ્રદેશભાગાઃ) દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશરૂપ અંશો છે, (તતરે) તેટલા એ બધા (નામ્ના) નામથી (દ્રવ્યસ્ય પર્યાયાઃ) દ્રવ્યપર્યાય છે, (ચ) તથા (યતરે) જેટલા (વિશેષાંસ્તરે) ગુણના અંશ છે તેટલા તે બધા (ગુણપર્યાયા એવ ભવન્તિ) ગુણપર્યાય જ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—પ્રદેશત્વગુણના નિમિત્તથી જે અંશકલ્પના કરવામાં આવે છે અર્થાત્ ‘અમુક દ્રવ્યના આટલા પ્રદેશ છે, એવી અંશ કલ્પનાને દ્રવ્યપર્યાય કહે છે, તથા ગુણોની તરતમરૂપ અંશકલ્પનાને અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્યના જે અનંતાનંત ગુણો છે તેની પ્રતિસમય ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિથી થવાવાળી તરતમરૂપ અવસ્થાને ગુણપર્યાય કહે છે. સારાંશ કે—

વિશેષાર્થ—પ્રદેશત્વ ગુણના નિમિત્તે જે દ્રવ્યના બધા પ્રદેશોમાં આકારાન્તર થયા કરે છે, તેને દ્રવ્ય પર્યાય અથવા વ્યંજનપર્યાય કહે છે અને બાકીના ગુણોમાં જે તરતમરૂપે પરિણમન થાય છે, તેને ગુણપર્યાય અથવા અર્થપર્યાય કહે છે.

તત્ એવ યદુક્તચરં વ્યુચ્છેદાદિત્રયં ગુણાનાં હિ ।

અનવદ્યમિદં સર્વં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણસિદ્ધત્વાત્ ॥૧૩૬॥

અન્વયાર્થ—(તત્ એવ) તેથી જ (યત્ ઉક્તચરં) જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે— (વ્યુચ્છેદાદિત્રયં) વ્યય, ઉત્પાદ અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે (હિ) નિશ્ચયથી (ગુણાનાં ભવન્તિ) ગુણોના થાય છે, (ઇદં સર્વં) એ બધું કથન (પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણસિદ્ધત્વાત્) પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા સારી રીતે સિદ્ધ થવાથી (અનવદ્યં) નિર્દોષ છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યની માફક ગુણોમાં પણ ઉત્પાદાદિત્રય જે કાંઈ પહેલાં કહ્યા છે તે બધા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, માટે દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાના કારણથી દ્રવ્યની માફક ગુણોમાં પણ ઉત્પાદાદિત્રય માનવા યુક્તિસંગત અને નિર્દોષ છે.

હવે ગ્રંથકાર વાક્યાંતર દ્વારા ગુણોના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

વાક્યાંતરથી ગુણોનું લક્ષણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા—

અથ ચૈતલ્લક્ષણમિહ વાચ્યં વાક્યાન્તરપ્રવેશેન ।

આત્મા યથા ચિદાત્મા જ્ઞાનાત્મા વા સ એવ ચૈકાર્થઃ ॥૧૩૭॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) હવે (ઙહ) અહીં (વાક્યાન્તરપ્રવેશેન) બીજા વાક્યોમાં (એતત્ લક્ષણં વાચ્યં) ગુણોનું આ લક્ષણ કહેવા યોગ્ય છે—(યથા) જેમ કે (આત્મા ચિદાત્મા વા જ્ઞાનાત્મા) આત્મા, ચિદાત્મા અથવા જ્ઞાનાત્મા એ ત્રણે પર્યાયવાચક શબ્દો છે ('તથા') તે જ પ્રમાણે (સ ચ) બીજા વાક્યો દ્વારા કહેવામાં આવતો ગુણનો અર્થ પણ (એકાર્થ એવ) એકાર્થ જ છે.

ભાવાર્થ—જેમ આત્મા, ચિદાત્મા તથા જ્ઞાનાત્મા કહેવાથી એક જ અર્થનો બોધ થાય છે, તે જ પ્રમાણે હવે આગળ સ્પષ્ટાર્થ વાક્યાંતર દ્વારા ગુણનું લક્ષણ એવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે કે, જેથી તેમાં અર્થભેદ ન થતાં કેવળ વાક્યાંતરકૃત જ ભેદ જોવામાં આવશે.

વાક્યાંતરથી ગુણોના લક્ષણનું કથન

તદ્વાક્યાન્તરમેતદ્યથા ગુણાઃ સહભુવોપિ ચાન્વયિનઃ ।

અર્થાદ્વૈકાર્થત્વાદથદિકાર્થ વાચકાઃ સર્વે ॥૧૩૮॥

અન્વયાર્થ—(તદ્વાક્યાન્તરં એતત્) એ જ બીજા વાક્યોમાં ગુણોનું લક્ષણ એવું કહી શકાય છે, (યથા) જેમ કે—(ગુણાઃ) ગુણ (સહભુવઃ) સહભૂ અર્થાત્ યુગપત્ હોવાવાળા (અપિ ચ) તથા (અન્વયિનઃ) અન્વયી અર્થાત્ દ્રવ્યની સાથે અન્વય રાખવાવાળા (ચ) તથા (અર્થાઃ) અર્થરૂપ છે, તેથી (સર્વે) એ બધા (અર્થાત્ એકાર્થત્વાત્) અર્થની દૃષ્ટિએ એકાર્થક હોવાના કારણથી (એકાર્થ વાચકાઃ) એકાર્થવાચક છે.

ભાવાર્થ—ગુણ, સહભૂ, અન્વયી અને અર્થ એ ચારે શબ્દ ગુણના જ વાચક છે. ગુણનું વિસ્તૃતરૂપથી પ્રકરણ લાવવા માટે વાક્યાન્તરથી સહભૂ, અન્વયી તથા અર્થને ગુણના જ પર્યાયવાચક દર્શાવીને હવે એ પ્રત્યેકની નિરુક્તિ દ્વારા પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

સહભૂ શબ્દનો નિરુક્તિ અર્થ

સહ સાર્ધં ચ સમં વા તત્ર ભવન્તીતિ સહભુવઃ પ્રોક્તા ।

અયમર્થો યુગપત્તે સન્તિ ન પર્યાયવત્ક્રમાત્માનઃ ॥૧૩૯॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) ગુણવાચક સહભૂ વગેરે શબ્દોમાંથી સહભૂ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, કે—ગુણ, દ્રવ્યની (સહ) સહ અર્થાત્ (સાર્ધં) સાથે (ચ) અથવા (સમં વા) એકસાથે (ભવન્તિ) હોય છે. (ઙહ) માટે તે (સહભુવઃ) સહભૂ (પ્રોક્તા) કહેવામાં આવ્યા છે. (અયમર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—સહશબ્દ યુગપત્તાનો વાચક છે, તેથી (તે) તે ગુણ, દ્રવ્યમાં (યુગપત્ સન્તિ) એકસાથે હોય છે, પરંતુ (પર્યાયવત્) પર્યાયોની માફક (ક્રમાત્માનઃ ન) ક્રમ-ક્રમથી અર્થાત્ એકના પછી બીજો ઈત્યાદિરૂપથી હોતા નથી.

ભાવાર્થ—સહશબ્દ, સાથે તથા યુગપદ્ એ બંનેનો વાયક છે, એ બંને અર્થોમાં સહશબ્દનો યુગપદ્ અર્થ અહીં ઈષ્ટ છે પણ સાથે નહિ, તેથી જે પ્રમાણે પર્યાયો ભિન્ન સમયવર્તી હોવાથી ક્રમવર્તી કહી છે, તે પ્રમાણે ગુણ (ક્રમવર્તી) કહેવામાં આવતા નથી, કારણ કે—જ્યારે-જ્યારે દ્રવ્યમાં કોઈ એક ગુણ રહે છે ત્યારે ત્યારે એ દ્રવ્યસંબંધી સંપૂર્ણ ગુણ પણ તેમાં મોજૂદ રહે છે, અર્થાત્ એવો કદી સમય જ નથી આવતો કે જ્યારે દ્રવ્યમાં બધા ગુણો યુગપદ્ (એકીસાથે) ન રહેતા હોય, માટે તેને યુગપત્વર્તી હોવાથી સહભૂ કહે છે. અહીં શંકા અને તેનું સમાધાન—

નનુ સહ સમં મિલિત્વા દ્રવ્યેણ ચ સહભૂવો ભવન્ત્વિતિ ચેત્ ।

તન્ન યતો હિ ગુણેભ્યો દ્રવ્યં પૃથગિતિ યથા નિષિદ્ધત્વાત્ ॥૧૪૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(દ્રવ્યેણ સહ) દ્રવ્યની સાથે અર્થાત્ (સમં) એકસાથે (મિલિત્વા) મળીને થવાવાળા ગુણોને (સહભૂવઃ ભવન્તુ) સહભૂ કહેવા જોઈએ, (ઈતિ ચેત્) જો એમ કહો તો (તન્ન) તે ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (હિ) નિશ્ચયથી (ગુણેભ્યઃ) ગુણોથી (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય (પૃથક્) ભિન્ન છે. (ઈતિ) એ વાતને (યથા નિષિદ્ધત્વાત્) યથાસમયે પહેલાં જ નિષેધ કરી છે.

ભાવાર્થ—સદૃશ શબ્દનો, યુગપત્ અર્થ ન માનતાં ‘સાથે’ અર્થ માનીને ‘દ્રવ્યની સાથે એકસાથે મળીને જે હોય તે સહભૂ અર્થાત્ ગુણ, દ્રવ્યની સાથે યુગપત્ મળીને હોય છે, તેથી તેને સહભાવી કહે છે’ એવી જે શંકાકારે સહભૂ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી તે ઠીક નથી, કારણ કે—એ પ્રમાણે માનવામાં ‘ગુણોથી દ્રવ્ય ભિન્ન છે—ગુણસમુદાયાત્મક નથી’ એવો અનિષ્ટપ્રસંગ આવે છે, કે જેનો નિષેધ પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ.

સહભૂ શબ્દનો સાથે અર્થ માનતાં દોષ—

નનુ ચૈવમતિ વ્યાપ્તિઃ પર્યાયેષ્વપિ ગુણાનુષંગત્વાત્ ।

પર્યાયઃ પૃથગિતિ ચેત્સર્વં સર્વસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ ॥૧૪૧॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) તથા (એવં) ‘જે દ્રવ્યની સાથે મળીને રહે તે ગુણ છે’ એવું ગુણનું લક્ષણ માનવાથી (પર્યાયેષુ અપિ) પર્યાયોમાં પણ (ગુણાનુષંગત્વાત્) ગુણના લક્ષણની અનુષંગતા હોવાથી અર્થાત્ ગુણનું લક્ષણ પર્યાયોમાં ચાલ્યું જવાથી (અતિવ્યાપ્તિઃ) અતિવ્યાપ્તિ થઈ જશે, અગર એ દોષને દૂર કરવા માટે (પર્યાયઃ પૃથક્ ઇતિ) ‘પર્યાયો દ્રવ્યથી ભિન્ન છે’, એમ (ચેત્) જો કદાચિત્ કહો તો—(સર્વં સર્વસ્ય) સંપૂર્ણ પર્યાયો બધાય દ્રવ્યોની થઈ જશે, એ (દુર્નિવારત્વાત્) દુર્નિવાર અનિષ્ટપ્રસંગ આવશે.

ભાવાર્થ—તથા શંકાકારના ઉપરોક્ત કથનાનુસાર જો ‘સહ’ શબ્દનો ‘યુગપત્’ અર્થ ન માનતાં ‘સાથે’ અર્થ માનીને ગુણની આવી પરિભાષા બનાવવામાં આવે, કે—‘જે દ્રવ્યની સાથે

સાથે રહે તે ગુણ છે' તો એ લક્ષણ પર્યાયોમાં પણ ચાલ્યું જાય છે, કારણ કે—એ (પર્યાયો) પણ દ્રવ્યની સાથે સાથે રહ્યા કરે છે, તેથી એ લક્ષણ અલક્ષ્યમાં (પર્યાયોમાં) પણ જવાથી અતિવ્યાપ્તિ થઈ ગયું; તથા જો એમ કહેવામાં આવે કે—‘દ્રવ્યથી પર્યાયો સર્વથા ભિન્ન છે’ તો ત્યાં નિયામકના અભાવમાં એક દ્રવ્યની પર્યાય બીજા દ્રવ્યની પણ થઈ શકશે, અર્થાત્ હરકોઈ પર્યાય ગમે તે દ્રવ્યની થઈ જશે, અથવા અમુક પર્યાય ગમે તે દ્રવ્યની થઈ જશે, અથવા અમુક પર્યાય અમુક દ્રવ્યની છે. એ પ્રકારના વ્યવહાર માટે કોઈ નિયામક ન રહેવાથી ‘ક્યા દ્રવ્યની કઈ પર્યાય છે’ તેનો કાંઈ નિયમ બનશે નહિ. તેથી દ્રવ્યની સાથે રહેવાવાળાને ગુણ ન કહેતાં સહ શબ્દનો અર્થ ‘યુગપદ્’ માનીને ‘જે યુગપદ્ રહે છે તે ગુણ છે’ ને એ જ લક્ષણ યુક્તિસંગત છે. તથા પર્યાયો ક્રમવર્તી હોય છે, તેથી તેમાં પણ લક્ષણ જવાની સંભાવના નહિ હોવાથી ત્યાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવવો પણ સંભવિત થશે નહિ. એ પ્રમાણે સહભૂ શબ્દ દ્વારા ગુણનું નિરૂપણ કરીને હવે આગળ ‘અન્વયી’ શબ્દ દ્વારા ગુણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

અન્વય શબ્દનો નિરુક્તિ અર્થ—

અનુરિત્યવ્યુચ્છિન્નપ્રવાહરુપેણ વર્તતે યદ્વા ।

અયતીત્યયગત્યર્થાદ્ધાતોરન્વર્થતોન્વયં દ્રવ્યમ્ ॥૧૪૨॥

અન્વયાર્થ—(વા) અથવા (અનુ ઇતિ) અનુ શબ્દનો એવો અર્થ છે, કે—(યત્ અવ્યુચ્છિન્નપ્રવાહરુપેણ) જે વચમાં કદી પણ સ્મરિત નહિ થવાવાળા પ્રવાહથી (વર્તતે) વર્તી રહ્યા હોય, તથા (અયતિ ઇતિ) ‘અયતિ’ એ ક્રિયાપદ (અયગત્યર્થાદ્ધાતોઃ) ગતિ અર્થવાળી ‘અય’ ધાતુનું રૂપ છે, માટે (“અનુ અયતિ ઇતિ અન્વયં”) અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપથી જે ગમન કરી રહ્યું છે, તે (અન્વર્થતઃ) અન્વર્થની અપેક્ષાએ (અન્વયં દ્રવ્યં) અન્વય શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય છે.

ભાવાર્થ—‘દ્રવ્યતિ ગચ્છતિ તાન્ તાન્ પર્યાયાન્ ઇતિ દ્રવ્યં’ અર્થાત્ જે નિરંતર પોતાની ઉત્તરોત્તર થવાવાળી પર્યાયોમાં ગમન કરે તે દ્રવ્ય છે. ‘અન્વય’ શબ્દ ‘અનુ’ ઉપસર્ગ પૂર્વક ગત્યર્થક ‘અય’ ધાતુથી બન્યો છે, દ્રવ્યની આ વ્યુત્પત્તિ અન્વય શબ્દમાં સારી રીતે ઘટી શકે છે. જેમ કે—‘અનુ’—અવ્યુચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપથી જે પોતાની પ્રતિસમય થવાવાળી પર્યાયોમાં બરાબર ‘અયતિ’ એટલે ગમન કરતો હોય તેને અન્વય કહે છે, તેથી અન્વય અને દ્રવ્ય એ બંને પર્યાયવાચક શબ્દો છે.

અન્વય શબ્દના સમાનાર્થક શબ્દ—

સત્તા સત્ત્વં સદ્વા સામાન્યં દ્રવ્યમન્વયો વસ્તુ ।

અર્થો વિધિરવિશેષાદેકાર્થવાચકા અમી શબ્દાઃ ॥૧૪૩॥

અન્વયાર્થ—(સત્તા) સત્તા, (સત્ત્વં) સત્ત્વ, (વા સત્) અથવા સત્, (સામાન્યં) સામાન્ય, (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય, (અન્વયઃ) અન્વય, (વસ્તુ) વસ્તુ, (અર્થઃ) અર્થ અને (વિધિઃ) વિધિ (અમી શબ્દાઃ) એ નવ શબ્દો (અવિશેષાત્) સામાન્યરૂપથી (એકાર્થવાચકાઃ) એક દ્રવ્યરૂપ અર્થના જ વાચક છે.

ભાવાર્થ—વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે અને એક શબ્દથી એક ધર્મનું જ કથન કરી શકાય છે, તેથી ભિન્ન-ભિન્ન ધર્મોના કથનની અપેક્ષાએ એક જ અર્થના જુદા જુદા પર્યાયવાચક શબ્દો કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યને, સત્—ગુણની મુખ્યતાથી સત્, સત્તા તથા સત્ત્વ એ શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્ય, સ્વભાવથી પરિણમનશીલ છે—પ્રતિસમય તેમાં કંઈને કંઈ પરિણમન થતું જ રહે છે, પરંતુ દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્યપણાને કદી પણ છોડતું નથી, તે તો નિરંતર એ બધા પરિણમનોમાં અવિચ્છિન્નપ્રવાહરૂપથી પ્રવાહિત જ રહે છે, તેથી એ ધર્મની અપેક્ષાએ ગતિ અર્થવાળી 'દ્રુ' ધાતુથી દ્રવ્ય, 'અનુ' ઉપસર્ગ પૂર્વક 'અય' ધાતુથી અન્વય અને 'ઋ' ધાતુથી 'અર્થ' શબ્દ બન્યો છે તથા એ ત્રણે શબ્દો દ્વારા દ્રવ્યનું કથન કરી શકાય છે.

વ્યાપ્યધર્મને વિશેષ તથા વ્યાપકધર્મને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે. ઉપર કહેલા દ્રવ્યના વાચક દ્રવ્યત્વ, સત્તા, સત્ત્વ આદિ બધા ધર્મો દ્રવ્યની ઉત્તરોત્તર થવાવાળી સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપકરૂપથી હોય છે, એટલા માટે દ્રવ્યને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય વિધિરૂપ હોય છે અને તે સામાન્ય પણ દ્રવ્યનું વાચક છે, તેથી દ્રવ્યને વિધિ પણ કહે છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક વસ્તુત્વ નામનો ગુણ છે, કે જેના નિમિત્તથી દ્રવ્યોમાં કંઈને કંઈ અર્થક્રિયાકારીપણું થતું જ રહે છે, તેથી એ ગુણની અપેક્ષાએ દ્રવ્યને વસ્તુ કહેવામાં આવે છે.

અન્વયી શબ્દનો વિગ્રહ તથા વાચ્યાર્થ

અયમન્વયોસ્તિ યેષામન્વયિનસ્તે ભવંતિ ગુણવાચ્યાઃ ।

અયમર્થો વસ્તુત્વાત્ સ્વતઃ સપક્ષા ન પર્યાયાપેક્ષાઃ ॥૧૪૪॥

અન્વયાર્થ—(અયં અન્વયઃ) આ અન્વય (યેષાં અસ્તિ) જેનો છે (તે) તે (ગુણવાચ્યા) ગુણશબ્દથી કહેવાતો (અન્વયિનઃ) અન્વયી (ભવંતી) કહેવાય છે. (અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—તે ગુણ (વસ્તુત્વાત્) વસ્તુત્વરૂપે (સ્વતઃ સપક્ષાઃ) સ્વયં એકબીજાના સપક્ષ છે, (પર્યાયાપેક્ષાઃ ન) પર્યાયોની અપેક્ષા રાખવાવાળા નથી.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણો છે, તેના સમુદાયનું નામ જ દ્રવ્ય છે, એ બધાય ગુણોનો પરસ્પરમાં સપક્ષભાવ છે પણ વિપક્ષભાવ નથી, તેથી તે બધા સહભાવી છે. ભેદદૃષ્ટિથી તેઓ જુદાજુદા તથા અભેદદૃષ્ટિથી એક છે, કોઈ ગુણની મુખ્યતાપૂર્વક કથન કરતી વેળા બાકીના ગુણોનું પણ ગૌણરૂપથી કથન થઈ જાય છે, જેમ કે—દ્રવ્યને સત્ કહેવાથી એ સત્ દ્વારા જ તેના સપક્ષભૂત દ્રવ્યના અનંત ગુણોનું કથન થઈ જાય છે, પર્યાયની સાથે

ગુણોની આવી અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે—ગુણ, યુગપત્વર્તી હોય છે, તથા પર્યાયો, ક્રમવર્તી હોય છે, તેથી ગુણોમાં પરસ્પર સપક્ષપણું છે અને પર્યાયોમાં વિપક્ષપણું છે, એટલા માટે અન્વય જેમાં હોય તેને ગુણ કહે છે, એમ કહ્યું છે. અહીં શંકા—

વિશેષાર્થ—દ્રવ્ય અનંત ગુણોનો સમુદાય છે. તે બધા ગુણોમાં સમયે સમયે નવી નવી પર્યાયો થયા કરે છે. તે બધી પર્યાયોમાં ગુણ બરાબર સાથે રહે છે. દરેક ગુણનો પોતાની બધી અવસ્થાઓમાં અન્વય (સંતતિ અથવા અનુવૃત્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે અનંત ગુણ સમુદાયરૂપ દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ જ પોતાની બધી અવસ્થાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ગુણ અન્વયી કહેવાય છે અને તેથી જ તેઓ સદા સ્વપક્ષ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપમાં ટકી રહે છે. પર્યાયની અપેક્ષાએ ભિન્ન-ભિન્ન થઈ જતા નથી.

આ શ્લોકમાં ‘સપક્ષા’ પાઠ છે. સપક્ષ અન્વયીને કહે છે અર્થાત્ ગુણ વ્યતિરેકી નથી. જેમાં ‘આ તે જ છે’ એવી બુદ્ધિ થાય તે અન્વયી કહેવાય છે અને જેમાં આવી બુદ્ધિ ન થાય તે વ્યતિરેકી કહેવાય છે. ગુણ અનેક છે, તેથી જુદા જુદા ગુણોની અપેક્ષાએ જોકે ગુણ પણ વ્યતિરેકી છે, પરંતુ એક ગુણ પોતાની બધી અવસ્થાઓમાં રહ્યો થકો ‘આ તે જ છે’ એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે અન્વયી જ છે, પરંતુ પર્યાયોમાં ‘આ તે નથી’ એવી બુદ્ધિ થાય છે, તેથી તે વ્યતિરેકી છે.

અહીં શંકા કરવામાં આવે છે કે—

નનુ ચ વ્યતિરેકિત્વં ભવતુ ગુણાનાં સદન્વયત્વેપિ ।

તદનેકત્વપ્રસિદ્ધૌ ભાવવ્યતિરેકતઃ સતામિતિ ચેત્ ॥૧૪૫॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(સતાં ગુણાનાં સદન્વયત્વે અપિ) સ્વયં સત્રૂપ ગુણોમાં “સત્, સત્” એવો અન્વય બરાબર રહેવા છતાં પણ અર્થાત્ ગુણોમાં અન્વયીપણું ઘટવા છતાં પણ (તદનેકત્વપ્રસિદ્ધૌ) તેમાં અનેકતાની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી (ભાવવ્યતિરેકતઃ) ભાવવ્યતિરેકહેતુરૂપ (વ્યતિરેકિત્વં) વ્યતિરેકપણું હોવું જોઈએ, (ઈતિચેત્) જો એમ કહો તો?—

ભાવાર્થ—જ્યારે ગુણો અનંત છે તો તેમાં પરસ્પર ભાવવ્યતિરેક ઘટવાથી વ્યતિરેકીપણું પણ કેમ ન માનવામાં આવે? એ શંકાનું સમાધાન—

તન્ન યતોસ્તિ વિશેષો વ્યતિરેકસ્યાન્વયસ્ય ચાપિ યથા ।

વ્યતિરેકિણોહ્યનેકેપ્યેકઃ સ્યાદન્વયી ગુણો નિયમાત્ ॥૧૪૬॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(અન્વયસ્ય) અન્વયનો (અપિ ચ) અને (વ્યતિરેકસ્ય) વ્યતિરેકનો (વિશેષઃ અસ્તિ) પરસ્પરમાં ભેદ છે (યથા) જેમ (નિયમાત્) નિયમથી (વ્યતિરેકિણઃ) વ્યતિરેકી (અનેકે) અનેક હોય છે (અપિ) તથા (હિ) નિશ્ચયથી (અન્વયી) અન્વયી (ગુણઃ) ગુણ (એકઃ સ્યાત્) એક હોય છે.

૧. પુસ્તકમાં જોકે ‘સપક્ષા’ જ પાઠ છે, પરંતુ અમે ‘સ્વપક્ષા’ પદ પણ મનમાં રાખીને તેનો અર્થ ઉપર લખી દીધો છે. ‘સપક્ષા’નો અર્થ તો અનુકૂળ છે જ, પરંતુ ‘સ્વપક્ષા’નો પણ અર્થ તે જ ભાવને પ્રગટ કરે છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી વ્યતિરેક ચાર પ્રકારનો હોય છે. વ્યતિરેકી નિયમથી અનેક તથા અન્વયી એક હોય છે. અર્થાત્ પર્યાયોમાં જે પ્રમાણે નાનારૂપપણું એટલે વ્યતિરેકપણું હોય છે તે પ્રમાણે ગુણોમાં નાનારૂપપણું નથી, તેથી ગુણોમાં ભાવવ્યતિરેક ઘટતો નથી. એ જ વાત દર્શાવવા માટે (અહીં ગ્રંથકાર) ચારે વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

દેશ (દ્રવ્ય) વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ

સ યથા ચૈકો દેશઃ સ ભવતિ નાન્યો ભવતિ સ ચાપ્યન્યઃ ।

સોઽપિ ન ભવતિ સ દેશો ભવતિ સ દેશશ્ચ દેશવ્યતિરેકઃ ॥૧૪૭॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (સ ચ ઈકોદેશ) એ વિવક્ષિત એક દેશ (સ ભવતિ) એ જ હોય છે, (અન્યઃ ન ભવતિ) તેનાથી ભિન્ન બીજો હોતો નથી (ચ) તથા (સઃ અન્યઃ અપિ) તે બીજો પણ (સોઽપિ ન ભવતિ) પહેલો થઈ શકતો નથી, પરંતુ (સઃ દેશઃ) તે દેશ, (સઃ દેશશ્ચ ભવતિ) તે દેશ જ હોય છે, (ઈતિ) તેને (દેશવ્યતિરેકઃ) દેશવ્યતિરેક કહે છે.

ભાવાર્થ—‘અંશકલ્પનં પર્યાયઃ’ અંશરૂપ કલ્પનાને પર્યાય કહે છે, એ અંશકલ્પના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી કરવામાં આવે છે. સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ એ બધાના સમુદાયનું નામ દેશ છે. દેશની અપેક્ષાએ જે વ્યતિરેક થાય છે તે એક દ્રવ્યથી બીજા દ્રવ્યની સાથે થાય છે, જેમ કે—જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય થઈ શકતું નથી અને પુદ્ગલદ્રવ્ય, જીવદ્રવ્ય થઈ શકતું નથી; પરંતુ જીવ, જીવ જ હોય છે તથા પુદ્ગલ, પુદ્ગલ જ હોય છે, એ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે જે અત્યંતાભાવ છે, તેને દેશવ્યતિરેક કહે છે.

ક્ષેત્રવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ

અપિ યશ્ચૈકો દેશો યાવદભિવ્યાપ્ય વર્તતે ક્ષેત્રમ્ ।

તત્તક્ષેત્રં નાન્યદ્ભવતિ તદન્યશ્ચ ક્ષેત્રવ્યતિરેકઃ ॥૧૪૮॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) અથવા (યઃ) જે (ઈકો દેશઃ) એક દેશ (યાવત્ ક્ષેત્રં) જેટલા ક્ષેત્રને (અભિવ્યાપ્ય) રોકીને (વર્તતે) રહે છે, (તત્) તે (તત્ક્ષેત્રં) તે દેશનું અર્થાત્ દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર છે (અન્યત્ ન ભવતિ) પણ અન્ય ક્ષેત્ર તેનું ક્ષેત્ર થઈ શકતું નથી, પરંતુ (તદન્યશ્ચ “તદન્યઃ”) બીજું (ક્ષેત્ર) તે બીજું જ રહે છે પણ પહેલું નહિ. (ઈતિ, ક્ષેત્ર વ્યતિરેકઃ) તે ક્ષેત્રવ્યતિરેક છે.

ભાવાર્થ—ક્ષેત્રવ્યતિરેક બે પ્રકારથી ઘટે છે. ૧—આકાશના જેટલા પ્રદેશોમાં દ્રવ્ય રહે છે તેટલા પ્રદેશોના આકારરૂપ દ્રવ્યની કલ્પનાને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે, આકાશને નહિ. એટલા માટે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર જુદું જુદું છે. જે ક્ષેત્ર જે દ્રવ્યનું છે તે તેનું જ છે, બીજાનું નહિ તથા જે બીજાનું છે તે તેનું જ છે પણ અન્યનું નહિ. એ પ્રમાણે પરસ્પર ક્ષેત્રના

વ્યતિરેકને ક્ષેત્રવ્યતિરેક કહેવામાં આવે છે. ૨—બહુપ્રદેશીદ્રવ્યોમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશોમાં પણ એકબીજામાં ક્ષેત્રવ્યતિરેક ઘટાવી શકાય છે—

જેમ જીવદ્રવ્યનો વિવક્ષિત પ્રદેશ તે વિવક્ષિત પ્રદેશ જ છે પણ અન્ય નથી થઈ શકતો તથા જે અન્ય પ્રદેશ છે તે તે જ છે પણ અન્ય નથી થઈ શકતો. એ પ્રમાણે જીવદ્રવ્યના લોક બરાબર પ્રદેશોમાં પરસ્પર એક પ્રદેશનો બીજામાં, બીજાનો ત્રીજા આદિમાં જે વ્યતિરેક છે તેને ક્ષેત્રવ્યતિરેક કહે છે. જીવદ્રવ્યની માફક અન્ય અસ્તિકાયદ્રવ્યોમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઘટાવવું. કેવળ કાળદ્રવ્ય એકપ્રદેશી હોવાથી તેમાં આ વ્યતિરેક આ અપેક્ષાથી ઘટતો નથી પરંતુ પ્રથમની શૈલીથી ઘટી શકે છે.

કાળવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ

અપિ ચૈકસ્મિન્ સમયે યકાપ્યવસ્થા ભવેન્ન સાપ્યન્યા ।

ભવતિ ચ સાપિ તદન્યા દ્વિતીયસમયેપિ કાલવ્યતિરેકઃ ॥૧૪૯॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (એકસ્મિન્ સમયે) એક સમયમાં (યકાપિ) જે કોઈ પણ (અવસ્થાભવેત્) અવસ્થા હોય છે, (સાપિ) તે પણ (અન્યા ન) અન્ય નથી થઈ શકતી, પરંતુ તે તે જ રહે છે (ચ) તથા (દ્વિતીયસમયેપિ) બીજા સમયમાં પણ ('યા') જે અવસ્થા હોય છે, (સાપિ) તે પણ (તદન્યા ભવતિ) તેનાથી અન્ય જ હોય છે પણ પહેલી નહિ, ('ઈતિ') તેને (કાલવ્યતિરેક) કાળવ્યતિરેક કહે છે.

ભાવાર્થ— પ્રતિસમયમાં થવાવાળી દ્રવ્યની અવસ્થાના વ્યતિરેકને કાળવ્યતિરેક કહે છે. જેમ વિવક્ષિત સમયમાં દ્રવ્યની જે અવસ્થા છે, તે તે જ સમયમાં રહે છે પણ બીજા સમયમાં નહિ, તથા બીજા સમયમાં થવાવાળી જે અવસ્થા છે, તે તે જ સમયમાં હોય છે પણ તેનાથી ભિન્ન સમયમાં નહિ. તેને કાળવ્યતિરેક કહે છે.

ભાવવ્યતિરેકનું સ્વરૂપ

ભવતિ ગુણાંશઃ કશ્ચિત્ સ ભવતિ નાન્યો ભવતિ સ ચાપ્યન્યઃ ।

સોપિ ન ભવતિ તદન્યો ભવતિ તદન્યોપિ ભાવવ્યતિરેકઃ ॥૧૫૦॥

અન્વયાર્થ—('યઃ') જે (કશ્ચિત્) કોઈ એક (ગુણાંશઃ) ગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ છે ('સઃ') તે (સઃ ભવતિ) તે જ હોય છે, (અન્યઃ ન ભવતિ) અન્ય થઈ શકતો નથી (ચ) તથા (સઃ અન્ય અપિ) તે બીજો પણ (સોપિ ન ભવતિ) પહેલો થઈ શકતો નથી, (અપિ) પરંતુ (તદન્યઃ) જે તેનાથી ભિન્ન છે તે (તદન્યઃ ભવતિ) તેનાથી ભિન્ન જ રહે છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક ગુણમાં અનંત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ હોય છે. તે અવિભાગપ્રતિચ્છેદોમાં

થવાવાળા વ્યતિરેકને ભાવવ્યતિરેક કહે છે. જેમ કોઈ ગુણનો જે વિવક્ષિત અવિભાગપ્રતિચ્છેદ છે, તે તે જ રહે છે પણ અન્ય નહિ તથા જે બીજો છે તે બીજો જ રહે છે પણ પહેલો થઈ શકતો નથી. એ પ્રમાણે અવિભાગપ્રતિચ્છેદોના વ્યતિરેકને ભાવવ્યતિરેક કહે છે.

પૂર્વોક્ત વ્યતિરેક ન માનતાં દોષ

યદિ પુનરેવં ન સ્યાત્સ્યાદપિ ચૈવં પુનઃ પુનઃ સૈષઃ ।

एकांशदेशमात्रं सर्वं स्यात्तन्न बाधितत्वात्प्राक् ॥१५१॥

અન્વયાર્થ—(યદિ પુનઃ એવં ન સ્યાત્) જો તેમાં આ પ્રકારનો વ્યતિરેક ન માનવામાં આવે તો (પુનઃ પુનઃ અપિ) વારંવાર પણ (સૈષઃ) ‘આ તે જ છે—આ તે જ છે’ (એવં ચ) એ પ્રકારનો (‘પ્રત્યયઃ સ્યાત્’) પ્રત્યય થવા લાગશે. તેથી (સર્વં) સંપૂર્ણ વસ્તુ (एकांशदेशमात्रं સ્યાત્) એક અંશવાળી સિદ્ધ થઈ જશે, પરંતુ (प्राक्बाधितत्वात्) પહેલાં જ એકાંશમાત્ર વસ્તુને માનવી એ બાધિત સિદ્ધ થવાથી (तत् न) તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ—ગુણોના સમુદાયને વસ્તુ કહે છે, જો ગુણોના અવિભાગપ્રતિચ્છેદોમાં વ્યતિરેક ન માનવામાં આવે તો ગુણોમાં જુદા જુદા અંશ સિદ્ધ થશે નહિ અને તેમાં જુદા જુદા અંશ સિદ્ધ નહિ થવાથી ગુણસમુદાયાત્મકવસ્તુ પણ એક અંશમાત્ર જ સિદ્ધ થશે; તથા વસ્તુ એક અંશમાત્ર સિદ્ધ થવાથી પંચાસ્તિકાયદ્રવ્યોમાં કાયત્વ સિદ્ધ થશે નહિ અને કાયત્વ સિદ્ધ નહિ થવાથી દ્રવ્યોમાં મહત્વ, અમહત્વ પણ બની શકશે નહિ, તેથી એ અનિષ્ટપ્રસંગ નિવારણ કરવા માટે ભાવવ્યતિરેક માનવો યુક્તિસંગત છે. એ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ વ્યતિરેક પણ ન માનવાથી સર્વ દ્રવ્યો એકદ્રવ્યરૂપ, એકપ્રદેશી અને એક સમયવર્તી સિદ્ધ થશે કે જે બાધિત છે.

એટલા માટે વ્યતિરેકપણાની અપેક્ષાએ અનેકપણાની સિદ્ધિ થાય છે, તથા એ જ અપેક્ષાથી વસ્તુને કથંચિત્ અનેકરૂપ માનવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે વ્યતિરેકી અનેક હોય છે, પરંતુ અન્વયીનું નિરૂપણ કરતી વેળા આ વિવક્ષા હોતી નથી, તેથી પર્યાયોની માફક ગુણોમાં વ્યતિરેકીપણું નથી. એ જ અભિપ્રાયને આગળના પદ્યો દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સારાંશ—

अयमर्थः पर्यायाः प्रत्येकं किल यथैकशः प्रोक्ताः ।

व्यतिरेकिणोह्यनेके न तथाऽनेकत्वतोऽपि सन्ति गुणाः ॥१५२॥

અન્વયાર્થ—(अयं अर्थः) સારાંશ એ છે, કે (यथा) જેમ (एकशः प्रोक्ताः) કમપૂર્વક કહેવાતી (किल) નિશ્ચયથી (प्रत्येकं पर्यायाः) પ્રત્યેક પર્યાયો (हि) જે કારણથી (अनेके) અનેક છે, તેથી તે (व्यतिरेकिणः) વ્યતિરેકી છે, પરંતુ (गुणाः) ગુણ (अनेकत्वतोऽपि) અનેક છે, તોપણ (तथा न सन्ति) વ્યતિરેકી નથી.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે ભિન્નસમયવર્તી પર્યાયો એક એક મળીને અનેક છે, તથા ‘આ

અમુક છે, અમુક નથી' એવા પ્રકારનો તેમાં વ્યતિરેક ઘટે છે, તેથી તે વ્યતિરેકી છે, તે પ્રમાણે ગુણોમાં ક્રમપૂર્વક અનેકતા નથી. જે સમયે જીવદ્રવ્યને જ્ઞાનમુખ્યપણે કહેવામાં આવે છે તે સમયે બાકીના ગુણો જ્ઞાનગુણના કથનમાં જ ગર્ભિત થઈ જાય છે, (અર્થાત્ જે સમયે) તે સંપૂર્ણ જીવ, જ્ઞાનમય જ પ્રતીત થાય છે તે સમયે તેમાં જ્ઞાનથી ભિન્ન બાકીના ગુણોની જુદી પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે. તથા જે સમયે અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા વા તે જ વ્યક્તિ દ્વારા ભિન્ન સમયમાં સુખગુણની મુખ્યતાથી જીવનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે સમયે જ્ઞાનાદિ ગુણો સુખરૂપથી પ્રતિભાસિત થાય છે, તેથી જ્ઞાન અને સુખાદિકમાં અભેદતા હોવાથી તેમાં પરસ્પર ભાવવ્યતિરેક નથી, પરંતુ તેના અવિભાગપ્રતિચ્છેદોમાં જે પરસ્પર વ્યતિરેક છે તેને ભાવવ્યતિરેક કહે છે, તેથી વિવક્ષાવશ ગુણોમાં અનેકતા રહેવા છતાં પણ તે અનેકતા પર્યાયો જેવી નહિ હોવાથી તેમાં વ્યતિરેકીપણું નથી. હવે આગળ ગુણોમાં અન્વયીપણું દૃષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે—

કિન્ત્વેકશઃ સ્વબુદ્ધૌ જ્ઞાનં જીવઃ સ્વસર્વસારેણ ।

અથ ચૈકશઃ સ્વબુદ્ધૌ દૃગ્વા જીવઃ સ્વસર્વસારેણ ॥૧૫૩॥

અન્વયાર્થ—(કિન્તુ) પરંતુ (એકશઃ) એકવાર (સ્વબુદ્ધૌ) પોતાની બુદ્ધિમાં (જ્ઞાનં) જો જ્ઞાનગુણ આવ્યો તો તે જ્ઞાનગુણ જ (સ્વસર્વસારેણ) પોતાના સંપૂર્ણ સારરૂપથી જ (જીવઃ) જીવ છે. (અથ ચ) અથવા (એકશઃ) કોઈ એકવાર (સ્વબુદ્ધૌ) પોતાની બુદ્ધિમાં (દૃગ્વા) જો દર્શનગુણ જ વિવક્ષિત થયો તો તે દર્શનગુણ જ (સ્વસર્વસારેણ) પોતાના સંપૂર્ણ સારરૂપથી (જીવઃ) જીવ છે.

ભાવાર્થ—પરંતુ જે સમયે બુદ્ધિમાં જ્ઞાનસ્વરૂપથી જીવ પ્રતિભાસિત થાય છે તે સમયે તે જીવ પોતાના સર્વ સ્વરૂપથી જ્ઞાનમય જ પ્રતિભાસિત થાય છે, તથા દર્શનરૂપ પ્રતિભાસના સમયમાં જીવ કેવળ દર્શનમય જ પ્રતિભાસિત થાય છે.

તત એવ યથાઽનેકે પર્યાયાઃ સૈષ નેતિ લક્ષણતઃ ।

વ્યતિરેકિણશ્ચ ન ગુણાસ્તથેતિ સોઽયં ન લક્ષણાભાવાત્ ॥૧૫૪॥

અન્વયાર્થ—(તત એવ) એ કારણથી જ (યથા) જેમ (સૈષઃ ન) “તે આ નથી” (इति લક્ષણતઃ) એ પ્રકારના લક્ષણથી (પર્યાયાઃ) પર્યાયો (અનેકે) અનેક (ચ) તથા (વ્યતિરેકિણઃ) વ્યતિરેકી છે, તેમ (સઃ અયં ન) “તે આ નથી” (इति) એ પ્રકારના (લક્ષણાભાવાત્) વ્યતિરેકલક્ષણના અભાવથી (ગુણાઃ) ગુણો (તથા ન) વ્યતિરેકી નથી.

ભાવાર્થ—જ્ઞાનરૂપ જીવના પ્રતિભાસ સમયે દર્શનાદિ અન્ય ગુણોનો ભિન્ન પ્રતિભાસ ન થવાથી ‘સૈષઃ ન—(આ તે નથી)’ એ વ્યતિરેકનું લક્ષણ ગુણોમાં જતું નથી, તેથી એ ગુણો પર્યાયોની માફક વ્યતિરેકી નથી.

ગુણોમાં વ્યતિરેકાભાવનું સ્વરૂપ

તલ્લક્ષણં યથા સ્યાજ્ઞાનં જીવૌ ય એવ યાવાંશ્ચ ।

જીવો દર્શનમિતિ વા તદભિજ્ઞાનાત્ સ એવ તાવાંશ્ચ ॥૧૫૫॥

અન્વયાર્થ—(તલ્લક્ષણં યથા) તેનું લક્ષણ અર્થાત્ ગુણોમાં ભાવવ્યતિરેકનો અભાવ આ પ્રમાણે છે, જેમ કે—(ય એવ ચ યાવાન્ જીવઃ જ્ઞાનં) જે અને જેટલો જીવ, જ્ઞાન છે (સ એવ ચ તાવાન્ જીવઃ) તે જ તથા તેટલો જ જીવ (તદભિજ્ઞાનાત્) એકત્વપ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણથી (દર્શનં ઇતિ વા) દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ—કેવળ વિવક્ષાવશ જ જ્ઞાનમાં અનેકત્વ છે. જે સમયે બુદ્ધિથી જીવમાં જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ થાય છે તે સમયે બાકીના ગુણો પણ ગૌણરૂપથી જ્ઞાનગુણ દ્વારા નિરૂપિત થઈ જાય છે, મુખ્યતાથી નહિ. તેથી સંપૂર્ણ જીવમાત્ર જ્ઞાનરૂપ વાચ્ય થાય છે. તથા જે સમયે દર્શનગુણ વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે જ જીવ દર્શનરૂપે વિવક્ષિત થવાના કારણે દર્શનગુણ મુખ્ય તથા જ્ઞાનાદિગુણો ગૌણ થાય છે અર્થાત્ જીવ દર્શનમુખ્યપણે પ્રતિભાસિત થાય છે, તેથી “જે તથા જેટલો જીવ જ્ઞાનરૂપ કહ્યો હતો તે જ તથા તેટલો જ જીવ દર્શનરૂપથી વિવક્ષિત થવાના કારણથી દર્શન છે, એટલે તેમાં એકત્વપ્રત્યભિજ્ઞાન ઘટવાથી શંકાકારના ઉક્ત કથનનું અર્થાત્ ‘જ્યારે જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોમાં ભાવવ્યતિરેક ઘટવાની સંભાવના છે તો તેમાં વ્યતિરેકીપણું હોવું જોઈએ’ એ કથનનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. એ જ ક્રમ બાકીના ગુણોમાં પણ લગાવવો, એમ આગળ ગ્રંથકાર કહે છે—

એષ ક્રમઃ સુખાદિષુ ગુણેષુ વાચ્યો ગુરુપદેશાદ્વા ।

યો જાનાતિ સ પશ્યતિ સુખમનુભવતીતિ સ એવ હેતોશ્ચ ॥૧૫૬॥

અન્વયાર્થ—(ગુરુપદેશાત્) ગુરુઉપદેશથી (એષઃ ક્રમઃ) આ ક્રમ (સુખાદિષુ ગુણેષુ વા) સુખાદિક ગુણોમાં પણ (વાચ્યઃ) વક્તવ્યરૂપ છે, કારણ કે (યઃ જાનાતિ) જે જાણે છે (સઃ પશ્યતિ) તે જ દેખે છે અને (સ એવ) તે જ (સુખં અનુભવતિ) સુખનો અનુભવ કરે છે, (ઇતિ હેતોશ્ચ) એ હેતુથી પણ સુખાદિક ગુણોમાં અભેદતા સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—પર્યાયો ક્રમવર્તી છે, જુદા જુદા સમયમાં તેની-દ્રવ્યની જુદી જુદી અવસ્થાઓ થાય છે, તેથી તેમાં “સૈષઃ ન (આ તે નથી)” એવું વ્યતિરેકલક્ષણ ઘટી જાય છે. જેમ ભિન્નસમયવર્તી હોવાથી પર્યાયો ભિન્ન-ભિન્ન છે તેમ ગુણો નાનારૂપ (જુદા જુદા) નથી. કેવળ દ્રવ્યમાં અનેક કાર્ય દેખાવાથી અનેક ગુણ માનવામાં આવ્યા છે, જેમ કે—આત્મા જાણે છે, તેથી જ્ઞાનગુણવાળો, દેખે છે, તેથી દર્શનગુણવાળો અને સુખાદિનો અનુભવ કરે છે, તેથી સુખાદિક ગુણવાળો કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ગુણોમાં પરસ્પર વા દ્રવ્યની સાથે ભિન્નસત્તાવર્તીપણું તથા ભિન્નસમયવર્તીપણું નથી. જીવ, જેટલો જ જ્ઞાન છે તેટલો જ દર્શન તથા સુખ છે, જેમ જ્ઞાનનો

જીવની સાથે અભેદ છે તે જ પ્રમાણે દર્શનાદિકની સાથે પણ અભેદ છે, આ કથનથી જ્ઞાન અને દર્શન ભિન્ન-ભિન્ન સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. તથા જે જાણે છે તે જ દેખે છે અને તે જ સુખાદિનો અનુભવ કરે છે, એ યુક્તિથી પણ જ્ઞાનાદિગુણો પરસ્પરમાં અભેદ સિદ્ધ થાય છે, તેથી શંકાકારનો જે આમ અભિપ્રાય હતો કે—‘જ્ઞાન અને દર્શનાદિમાં સૈષઃ ન—(આ તે નથી) એવું વ્યતિરેકનું લક્ષણ ઘટી જવાથી તેને વ્યતિરેકી માનવા જોઈએ.’ તેના સમાધાનમાં ગ્રંથકારે આ ભાવવ્યતિરેકનું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે, કે—ગુણોના અવિભાગપ્રતિચ્છેદોમાં રહેવાવાળા વ્યતિરેકને ભાવવ્યતિરેક કહે છે, પરંતુ જ્ઞાન અને દર્શનાદિકમાં ‘સૈષઃ ન—(આ તે નથી)’ એવું વ્યતિરેકનું લક્ષણ નહિ ઘટી શકવાથી વ્યતિરેકીપણું આવી જ શકતું નથી. કારણ કે જ્યારે જીવની જ્ઞાન—મુખ્યપણે વિવક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે તે સર્વસ્વસારપણે જ્ઞાનમય જ પ્રતીત થાય છે અને તે સમયે તેના દર્શનાદિક ગુણોની ગૌણતા રહે છે. વળી દ્રવ્યની સાથે જેમ ગુણો અભિન્ન છે તે જ પ્રમાણે તે ગુણો આપસમાં (પોતપોતામાં) પણ અભિન્ન છે, તેથી તેમાં વ્યતિરેકીપણું નથી. બીજું—વ્યતિરેકીપણું મુખ્ય-મુખ્ય બે વિવક્ષાઓમાં જ થયા કરે છે પણ ગૌણ અને મુખ્યતામાં થતું નથી, તેથી જે પ્રમાણે ભિન્ન દ્રવ્ય, ભિન્ન ક્ષેત્ર, ભિન્ન કાળ અને ભિન્ન અવિભાગપ્રતિચ્છેદોમાં વ્યતિરેકીપણું ઘટે છે એવા પ્રકારની ભિન્નતા જ્ઞાનાદિગુણોમાં નહિ હોવાથી ગુણોમાં વ્યતિરેકીપણું ઘટતું નથી, એટલા માટે ગુરુઉપદેશથી તથા યુક્તિથી ગુણોમાં અભેદતાની સિદ્ધિ થવાથી વ્યતિરેકીપણું ન માનવું.

અર્થશબ્દ યૌગિક રીતથી જ ગુણનો વાચક છે

અથ ચોદિષ્ટં પ્રાગ્વ્યર્થાં ઇતિ સંજ્ઞયા ગુણા વાચ્યાઃ ।

તદપિ ન રૂઢિવશાદિહ કિન્ત્વર્થાદ્યૌગિકં તદેવેતિ ॥૧૫૭॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ પ્રાક્ ઉદ્દિષ્ટં) તથા પહેલાં જે એમ કહ્યું હતું, કે—(ગુણાઃ અર્થાઃ ઇતિ સંજ્ઞયા વાચ્યાઃ) ગુણ, અર્થ એ નામથી કહેવા યોગ્ય છે અર્થાત્ અર્થ, ગુણનું નામ છે (તદપિ) ત્યાં એ કથન પણ (ઇહ) અહીં (રૂઢિવશાત્ ન) રૂઢિવશથી નથી, (કિન્તુ) પરંતુ (અર્થાત્) પરમાર્થથી—વાસ્તવિકપણે (તત્ યૌગિકં એવ ઇતિ) તે વક્ષ્યમાણપ્રકારથી યૌગિક જ છે.

ભાવાર્થ—ગુણના પર્યાયવાચક શબ્દોમાં અર્થ શબ્દનો પણ પાઠ છે તથા અર્થ શબ્દનો ‘ગુણ’ એવો અર્થ રૂઢિથી નથી, પરંતુ યૌગિક જ છે. જેમ કે—

‘અર્થ’ શબ્દની નિરુક્તિ

સ્યાદ્ગતાવિતિ ધાતુસ્તદ્રૂપોઽયં નિરુચ્યતે તજ્ઞૈઃ ।

અસ્ત્યર્થોનુગતાર્થાદનાદિસન્તાનરૂપતોઽપિ ગુણઃ ॥૧૫૮॥

અન્વયાર્થ—(ગતૌ ઋ ઇતિ ધાતુઃ સ્યાત્) ગતિ અર્થમાં ‘ઋ’ એ એક ધાતુ છે અને (અયં)

અર્થ એ શબ્દ (તદ્રૂપઃ) એ ધાતુનું રૂપ છે, એમ (તજ્ઞૈઃ) વૈયાકરણીઓ દ્વારા (નિરુચ્યતે) કહેવામાં આવે છે, તથા (અનાદિસન્તાનરૂપતઃ) અનાદિસન્તાનરૂપ (અનુગતાર્થાત્ અપિ) અનુગત અર્થથી પણ (અર્થઃ) અર્થ શબ્દનો અર્થ (ગુણઃ) ગુણ (અસ્તિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—‘અર્થ’ શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ છે, કે—‘તૌસ્તાન્ પર્યાયાન્ ઇયર્તીતિઅર્થઃ’ અર્થાત્ પોતાની તે તે પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે અર્થ છે. ગત્યર્થક ‘ઋ’ ધાતુના આ નિરુક્તિઅર્થથી તથા અનાદિસન્તાનરૂપથી જે દ્રવ્યની સાથે ચાલ્યો આવે છે, તે અર્થ છે. એ પારિભાષિકઅર્થથી પણ અર્થ શબ્દ, ગુણનો વાચક છે. સારાંશ કે—

અયમર્થઃ સન્તિ ગુણા અપિ કિલ પરિણામિનઃ સ્વતઃ સિદ્ધાઃ ।

નિત્યાનિત્યત્વાદપ્યુત્પાદાદિત્રયાત્મકાઃ

સમ્યક્ ॥૧૫૧॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (ગુણાઃ) ગુણ (સ્વતઃ સિદ્ધાઃ) સ્વયંસિદ્ધ છે (અપિ) તથા (પરિણામિનઃ) પરિણામી પણ (સન્તિ) છે, તેથી તે (નિત્યાનિત્યત્વાત્) નિત્ય અને અનિત્યરૂપ હોવાથી (સમ્યક્) ભલાપ્રકારે (ઉત્પાદાદિત્રયાત્મકાઃ અપિ) ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રૌવ્યાત્મક પણ છે.

ભાવાર્થ—અનાદિસન્તાનરૂપથી જે દ્રવ્યની સાથે અનુગમન કરે તે ગુણ છે. અહીં ‘અનાદિ’ એ વિશેષણથી સ્વયંસિદ્ધ, ‘સન્તાનરૂપ’ એ વિશેષણથી પરિણામનશીલ તથા ‘અનુગતાર્થ’ એ વિશેષણથી નિરંતર દ્રવ્યની સાથે રહેવાવાળા, એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે.

સારાંશ આ છે કે—પ્રત્યેક દ્રવ્યના ગુણો સ્વયંસિદ્ધ અને નિરંતર દ્રવ્યની સાથે રહેવાવાળા છે, તેથી તો તેમને નિત્ય એટલે ધ્રૌવ્યાત્મક કહેવામાં આવે છે, તથા પ્રતિસમય પરિણામનશીલ છે, તેથી તેમને અનિત્ય વા ઉત્પાદવ્યયાત્મક કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ગુણો ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યાત્મક છે.

ગુણોની વિશેષતા

અસ્તિ વિશેષસ્તેષાં સતિ ચ સમાને યથા ગુણત્વેપિ ।

સાધારણાસ્ત એકે કેચિદસાધારણા ગુણાઃ સન્તિ ॥૧૬૦॥

અન્વયાર્થ—(તેષાં) એ ગુણોમાં (ચ) બીજો પણ (વિશેષઃ અસ્તિ) આ ભેદ છે કે—(યથા) જેમ (ગુણત્વે સમાને સતિ અપિ) ગુણત્વસામાન્ય રહેવા છતાં પણ (તે) તેમાં (એકે સાધારણા) કોઈ તો સાધારણ ગુણ, તથા (કેચિદસાધારણાઃ) કોઈ અસાધારણ (ગુણાઃ સન્તિ) ગુણ હોય છે.

ભાવાર્થ—જોકે ગુણત્વસામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ ગુણો એક છે અર્થાત્ કોઈપણ ગુણોમાં અંતર નથી, તોપણ જે ગુણ ખાસ ખાસ દ્રવ્ય સંબંધી છે તે અસાધારણ ગુણ કહેવાય છે, તથા જે ગુણ સર્વ દ્રવ્યોમાં સામાન્યરૂપથી હોય છે તે સાધારણ ગુણ કહેવાય છે.

સામાન્ય અને વિશેષ ગુણ

સાધારણાસ્તુ યતરે તતરે નામ્ના ગુણા હિ સામાન્યાઃ ।

તે ચાસાધારણકા યતરે તતરે ગુણા વિશેષાખ્યાઃ ॥૧૬૧॥

અન્વયાર્થ—(તુ) પરંતુ તેમાં (યતરે) જેટલા (સાધારણાઃ) સાધારણ ગુણ છે, (તતરે) તેટલા એ બધા (હિ) નિશ્ચયથી (નામ્ના) નામથી (સામાન્યાઃ ગુણાઃ) સામાન્ય ગુણ છે (ચ) તથા (યતરે) જેટલા (તે) એ (અસાધારણકાઃ) અસાધારણ (ગુણ) છે, (તતરે) તેટલા બધા (વિશેષાખ્યાઃ ગુણાઃ) વિશેષ ગુણ છે.

ભાવાર્થ—જે સાધારણ ગુણ છે તેને સામાન્ય ગુણ કહે છે તથા જે અસાધારણ ગુણ છે તેને વિશેષ ગુણ કહે છે.

સામાન્ય અને વિશેષ ગુણોનું પ્રયોજન

તેષામિહ વક્તવ્યે હેતુઃ સાધારણૈર્ગુણૈર્યસ્માત્ ।

દ્રવ્યત્વમસ્તિ સાધ્યં દ્રવ્યવિશેષસ્તુ સાધ્યતે ત્વિતરૈઃ ॥૧૬૨॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (તેષાં વક્તવ્યે) એ ગુણોની વિશેષતા કહેવામાં (હેતુઃ) પ્રયોજન એ છે, કે (યસ્માત્) જે કારણથી (સાધારણૈઃ ગુણૈઃ તુ) સાધારણ ગુણો દ્વારા તો (દ્રવ્યત્વં સાધ્યં અસ્તિ) કેવળ દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે (તુ) અને (ત્વિતરૈઃ) વિશેષ ગુણો દ્વારા (દ્રવ્યવિશેષઃ) દ્રવ્યવિશેષ (સાધ્યતે) સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ગુણસમુદાયરૂપ પદાર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. જે ગુણ સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય તેને સાધારણ અથવા સામાન્ય ગુણ કહે છે, જેમ કે-અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ અને અગુરુલઘુત્વ આદિ. એ સાધારણ ગુણો દ્વારા દ્રવ્યમાં કેવળ દ્રવ્યપણું સિદ્ધ થાય છે, તેનું ઉદાહરણ—

સંદૃષ્ટિઃ સદિતિ ગુણઃ સ યથા દ્રવ્યત્વસાધકો ભવતિ ।

અથ ચ જ્ઞાનં ગુણ ઇતિ દ્રવ્યવિશેષસ્ય સાધકો ભવતિ ॥૧૬૩॥

અન્વયાર્થ—(સંદૃષ્ટિઃ) ઉદાહરણ આ છે, કે-(યથા) જેમ (સત્ ઇતિ ગુણઃ) સત્, એ જે સામાન્ય ગુણ છે (સ) તે (દ્રવ્યત્વસાધકો ભવતિ) કેવળ દ્રવ્યપણાનો સાધક છે (અથ ચ) અને (જ્ઞાનં ઇતિ ગુણઃ) જ્ઞાન, એ વિશેષ ગુણ (દ્રવ્યવિશેષસ્ય સાધકો ભવતિ) દ્રવ્યવિશેષ એટલે આત્મદ્રવ્યનો સાધક છે.

ભાવાર્થ—જેમ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સામાન્યરૂપે સત્ હોય છે, તેથી સત્ ગુણ દ્વારા જો દ્રવ્યને લક્ષ્ય કરવામાં આવે અને સત્ તેનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો દ્રવ્યસામાન્ય સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય આદિ વિશેષદ્રવ્ય સિદ્ધ થતાં નથી. એ જ પ્રમાણે જો જીવને લક્ષ્ય બનાવવામાં આવે અને જ્ઞાન તેનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો જ્ઞાન, એ અસાધારણ (વિશેષ) ગુણ છે, તેથી એ વડે દ્રવ્યવિશેષ અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે પણ સામાન્યદ્રવ્ય નહિ.

ઉપસંહાર

उक्तं हि गुणानामिह लक्ष्यं तल्लक्षणं यथाऽगमतः ।

सम्प्रति पर्यायाणां लक्ष्यं तल्लक्षणं च वक्ष्यामः ॥१६४॥

અન્વયાર્થ—(इह) અહીં (हि) નિશ્ચયથી (यथाऽगमतः) આગમ અનુસાર (गुणानां) ગુણોનું (लक्ष्यं) લક્ષ્ય તથા (तल्लक्षणम्) તેનું લક્ષણ (उक्तं) કહ્યું. (सम्प्रति) હવે (पर्यायाणां) પર્યાયોનું (लक्ष्यं) લક્ષ્ય (च) તથા (तल्लक्षणं) તેનું લક્ષણ (वक्ष्यामः) કહીએ છીએ—

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ગ્રંથકાર ગુણોના લક્ષ્ય-લક્ષણભાવનું કથન કરીને હવે આગળ પર્યાયોના લક્ષ્ય-લક્ષણભાવને પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

पर्यायोनुं स्वरूप

क्रमवर्तिनो ह्यनित्या अथ च व्यतिरेकिणश्च पर्यायाः ।

उत्पादव्ययरूपा अपि च ध्रौव्यात्मकाः कथञ्चिच्च ॥१६५॥

અન્વયાર્થ—(पर्यायाः) પર્યાયો (हि) નિશ્ચયથી (क्रमवर्तिनः) ક્રમવર્તી (अथ च) તથા (अनित्याः) અનિત્ય (च) અને (व्यतिरेकिणः) વ્યતિરેકી (अपि च) તથા (उत्पादव्ययरूपाः) ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ (च) અને (कथञ्चित्) કથંચિત્ (ध्रौव्यात्मकाः) ધ્રૌવ્યાત્મક હોય છે.

ભાવાર્થ—જે ક્રમવર્તી, અનિત્ય, વ્યતિરેકી અને કથંચિત્ ઉત્પાદ, વ્યયરૂપ અને કથંચિત્ ધ્રૌવ્યાત્મક હોય છે, તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

तत्र व्यतिरेकित्वं प्रायः प्रागेव लक्षितं सम्यक् ।

अवशिष्टविशेषमितः क्रमतः संल्लक्षते यथाशक्ति ॥१६६॥

અન્વયાર્થ—(तत्र) એમાં (व्यतिरेकित्वं) વ્યતિરેકિત્વં (प्रायोनुं) ધણી રીતે (प्रागेव) પહેલાં જ (सम्यक्) સારી રીતે (लक्षितं) દર્શાવ્યું છે, તેથી (इतः) હવે અહીંથી આગળ (अवशिष्टविशेषं) પર્યાયોની બાકીની વિશેષતાઓને (यथाशक्ति) પોતાની શક્તિ અનુસાર (क्रमतः) ક્રમપૂર્વક (संल्लक्षते) દર્શાવીએ છીએ—

ભાવાર્થ—પર્યાયના સ્વરૂપને કહેવાવાળાં ક્રમવર્તી, અનિત્ય, વ્યતિરેકી તથા કથંચિત્

ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય એટલા વિશેષણો છે, તેમાંથી વ્યતિરેકીપણાનું વર્ણન પહેલાં જ કહ્યું છે. હવે પર્યાયોનાં બાકીનાં વિશેષણો ગ્રંથકાર યથાક્રમ વર્ણન કરે છે—

ક્રમવર્તી શબ્દનો નિરુક્તિઅર્થ

અસ્ત્યત્ર યઃ પ્રસિદ્ધઃ ક્રમ ઇતિ ધાતુશ્ચ પાદવિક્ષેપે ।

ક્રમતિ ક્રમ ઇતિ રુપસ્તસ્ય સ્વાર્થાનતિક્રમાદેષઃ ॥૧૬૭॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) અહીં (પાદવિક્ષેપે) પગથી ગમન કરવારૂપ અર્થમાં (પ્રસિદ્ધઃ) પ્રસિદ્ધ (યઃ) જે (ક્રમ ઇતિ) ક્રમ એ (ધાતુઃ) એક ધાતુ (અસ્તિ) છે, (તસ્ય ચ) એ ધાતુનો જ (સ્વાર્થાનતિક્રમાત્) પાદવિક્ષેપરૂપ પોતાના અર્થને ઉલ્લંઘન ન કરવાથી (ક્રમતિ ઇતિ ક્રમઃ) જે ક્રમણ કરે તે ક્રમ છે, (અષઃ) એ (રુપઃ) રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—પાદવિક્ષેપાર્થક ‘ક્રમ’ ધાતુનો “ક્રમતીતિ ક્રમઃ” ક્રમપૂર્વક ગમન કરવાના અર્થમાં ‘ક્રમ’ શબ્દ બને છે.

વર્તન્તે તેન યતઃ ભવિતુંશીલાસ્ત્થાસ્વરુપેણ ।

યદિ વા સ એવ વર્તી યેષાં ક્રમવર્તિનસ્ત એવાર્થાત્ ॥૧૬૮॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ) જે કારણથી પર્યાયો (તેન વર્તન્તે) એ ક્રમની સાથે રહે છે અથવા (તથા સ્વરુપેણ) એ ક્રમરૂપથી (ભવિતુંશીલાઃ) ભવનશીલ છે (યદિ વા) અથવા (સ એવ) એ ક્રમ જ છે (વર્તી) વર્તાવવાવાળો (યેષાં) જેનો, (ત એવ) એ જ (અર્થાત્) અર્થથી (ક્રમવર્તિનઃ) ક્રમવર્તી છે.

ભાવાર્થ—તથા જે ક્રમની સાથે વર્તે, ક્રમની સાથે વર્તવારૂપ સ્વભાવને ધારણ કરે અથવા ક્રમ જ જેને ઉત્પાદ, વ્યય તથા કથંચિત્ ધ્રોવ્યરૂપથી પરિણમાવે છે, તેને ક્રમવર્તી—પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

સારાંશ

અયમર્થઃ પ્રાગેકં જાતં ઉચ્છિદ્ય જાયતે ચૈકઃ ।

અથ નષ્ટે સતિ તસ્મિન્નન્યોપ્યુત્પદ્યતે યથાદેશં ॥૧૬૯॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(યથાદેશં) દ્રવ્યપણાને નહિ છોડતાં (પ્રાક્) પહેલાં હોવાવાળી (એકં જાતં) એક પર્યાયને (ઉચ્છિદ્ય) નાશ કરીને (ચ એકઃ) અન્ય એક અર્થાત્ બીજી પર્યાય (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે, (અથ તસ્મિન્ નષ્ટે સતિ) તેનો નાશ થતાં (અપિ અન્યઃ) ઉત્પદ્યતે) બીજી અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ—ક્રમવર્તી શબ્દનો ઉપર પ્રમાણે નિરુક્તિસિદ્ધ અર્થનો સારાંશ એ છે, કે— પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વને ન છોડતાં પ્રતિસમય પૂર્વ-પૂર્વપર્યાયના નાશ પૂર્વક ઉત્તર-ઉત્તરપર્યાય ઉત્પન્ન થયા કરે છે, એ ક્રમમાં કદી પણ અંતર પડતું નથી. સર્વ પર્યાયો ઉપર પ્રમાણે પરિણમન કરતી રહે છે, તેથી એ અપેક્ષાએ પર્યાયોને ક્રમવર્તી કહે છે.

વ્યતિરેક અને ક્રમના વિષયમાં શંકા—

નનુ યદ્યસ્તિ સ ભેદઃ શબ્દકૃતોઃ ભવતુ વા તદેકાર્થાત્ ।

વ્યતિરેકક્રમયોરિહ કો ભેદઃ પારમાર્થિકસ્ત્વિતિ ચેત્ ॥૧૭૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(યદિ ભેદઃ અસ્તિ) જો વ્યતિરેક અને ક્રમમાં કોઈ ભેદ છે તો (સઃ) તે ભેદ (શબ્દકૃતોઃ વા) કેવળ શબ્દકૃત જ (ભવતુ) હશે, પરંતુ પારમાર્થિક નહિ. કારણ કે (તદેકાર્થાત્) એ બંનેનો એક જ અર્થ છે, તેથી (ઇહ) અહીં (વ્યતિરેકક્રમયોઃ તુ) વ્યતિરેક તથા ક્રમમાં ભલા (કઃ) એવો કયો (પારમાર્થિકઃ) વાસ્તવિક (ભેદઃ) ભેદ છે? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જો ક્રમવર્તી શબ્દનો ઉપર પ્રમાણે નિરુક્તિઅર્થ છે તો વ્યતિરેકી અને ક્રમવર્તી એ બંને શબ્દોનો એક જ અર્થ હોવાથી, એ બંને શબ્દોના અર્થમાં કાંઈ પણ ભેદ ન હોવો જોઈએ તથા કદાચિત્ (ભેદ) હોય, તોપણ તે માત્ર શબ્દકૃત જ હોવો જોઈએ, પરંતુ અર્થકૃત નહિ. એમ કહો તો? તેનું સમાધાન—

તન્ન યતોસ્તિ વિશેષઃ સદંશધર્મેદ્વયોઃ સમાનેપિ ।

સ્થૂલેષ્વિવ પર્યાયેષ્વન્તર્લીનાશ્ચ પર્યાયાઃ સૂક્ષ્મા ॥૧૭૧॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(દ્વયોઃ) વ્યતિરેક અને ક્રમ એ બંનેમાં (સદંશધર્મે સમાને અપિ) સત્નો જે અંશરૂપ ધર્મ છે તે સમાન હોવા છતાં પણ (સ્થૂલેષુ સૂક્ષ્માઃ) સ્થૂળોમાં સૂક્ષ્મની માફક (પર્યાયેષુ ચ) સ્થૂળ પર્યાયોમાં પણ (પર્યાયઃ) સૂક્ષ્મપર્યાયો (અન્તર્લીનાઃ) અંતરલીન થાય છે, એ જ (વિશેષઃ અસ્તિ) ભેદ છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારની ઉપર્યુક્ત શંકા ઠીક નથી, કારણ જોકે અંશધર્મ પર્યાયોનું લક્ષણ છે અને એ લક્ષણ વ્યતિરેક તથા ક્રમ બંનેમાં ઘટે છે, તોપણ જેવી રીતે ઈન્દ્રિયગોચર નર— નારકાદિરૂપ સ્થૂળપર્યાયોમાં પ્રત્યેક સમયગત ઈન્દ્રિયગોચર ન થવાવાળી સૂક્ષ્મપર્યાયો ગર્ભિત રહે છે, તે પ્રમાણે પરસ્પર અભાવરૂપ વ્યતિરેકલક્ષણવાળી સ્થૂળપર્યાયોમાં પણ પ્રતિસમય ક્રમપૂર્વક થવાવાળી સૂક્ષ્મપર્યાયો ગર્ભિત રહે છે. અર્થાત્ સ્થૂળપર્યાયોમાં “આ દેવ છે—મનુષ્ય નથી” એવા આકારરૂપ પરસ્પરાભાવરૂપ વ્યતિરેકસંબંધી અંશધર્મની અપેક્ષા હોવાથી પર્યાયોને વ્યતિરેકી કહેવામાં આવે છે. તથા દેવ અને મનુષ્યપર્યાયમાં પ્રતિસમય ક્રમપૂર્વક થવાવાળું તે સૂક્ષ્મપરિણમન

કે જેમાં પરસ્પરાભાવરૂપ વ્યતિરેક ઘટાવી શકાય નહિ, પરંતુ કેવળ અંશધર્મપણું રહે છે, તેને ક્રમવર્તી કહેવામાં આવે છે. એ જ અભિપ્રાયનો ગ્રંથકાર પોતે આગળ ખુલાસો કરે છે—

વ્યતિરેકનું સ્પષ્ટીકરણ

તत्र व्यतिरेकः स्यात् परस्पराभावलक्षणेन यथा ।

અંશવિભાગઃ પૃથગિતિ સદૃશાંશાનાં સતામેવ ॥૧૭૨॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ નર-નારકાદિરૂપ સ્થૂળપર્યાયોમાં (પરસ્પરાભાવલક્ષણેન) પરસ્પરમાં અભાવરૂપ લક્ષણ દ્વારા (વ્યતિરેકઃ સ્યાત્) વ્યતિરેક થાય છે. (યતઃ) કારણ કે—(સદૃશાંશાનાં એવ) સદૃશઅંશવાળા જ (સતાં) સત્નો (ઇતિ) ઉપર પ્રમાણે (પૃથક્) જુદો જુદો અંશ (અંશ વિભાગઃ) વિભાગ-પર્યાય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જીવદ્રવ્યની દેવથી મનુષ્યરૂપ થવાવાળી પર્યાયમાં પરસ્પર અભાવલક્ષણવાળો વ્યતિરેક હોય છે. તેથી મનુષ્યપર્યાય એ વ્યતિરેકીપર્યાય છે. અર્થાત્ વ્યતિરેક જોવામાં આવે છે, તેથી તે વ્યતિરેકી અને અંશધર્મપણું જોવામાં આવે છે, તેથી તે પર્યાય કહેવાય છે. પર્યાયોમાં સંકોચવિસ્તારાત્મક આકારથી આકારાંતર થાય છે, પરંતુ પ્રદેશોમાં હીનાધિકતા થતી નથી. ક્રીડાથી હાથીરૂપ પર્યાય પ્રાપ્ત કરવાવાળા જીવમાં કેવળ સંકોચવિસ્તારાત્મક આકારથી આકારાંતર થાય છે, પરંતુ દ્રવ્યના પ્રદેશોની ન્યૂનાધિકતા થતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યના અંશો સદૃશ (એકસરખા) રહેવા છતાં પણ ભિન્ન-ભિન્ન જાતિના આકારથી આકારાંતર થવાવાળા અંશવિભાગને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

तस्मात्त्व्यतिरेकित्वं तस्य स्यात् स्थूलपर्ययः स्थूलः ।

સોડયં ભવતિ ન સોડયં યસ્માદેતાવતૈવ સંસિદ્ધિઃ ॥૧૭૩॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એ કારણથી (તસ્યવ્યતિરેકિત્વં) તે પર્યાય વ્યતિરેકી કહેવાય છે, (યસ્માત્) કે જે કારણથી (સ્થૂલપર્યયઃ) તે સ્થૂળપર્યાય (સ્થૂલઃ સ્યાત્) સ્થૂળ હોય છે, ('યસ્માત્') કારણ કે (સઃ અયં ભવતિ) “તે આ છે” (અયં સઃ ન ભવતિ) “આ તે નથી” (એતાવતૈવ) એ આકારરૂપ વ્યતિરેક ઘટવાથી જ (સંસિદ્ધિઃ) સ્થૂળપર્યાયોમાં વ્યતિરેકીપણાની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—તેથી પરસ્પરમાં અભાવલક્ષણરૂપ વ્યતિરેક ઘટવાથી દેવથી મનુષ્યરૂપ થવાવાળી પર્યાયને વ્યતિરેકી કહેવામાં આવે છે. કારણ કે સ્થૂળપર્યાયોમાં સ્થૂળતાના કારણથી “તે આ છે, આ તે નથી” એ પ્રકારનો વ્યતિરેક ઘટી જાય છે.

વિશેષાર્થ—એક સમયવર્તી પર્યાયનો બીજા સમયવર્તી પર્યાયમાં અભાવ લાવવો, એનું જ નામ વ્યતિરેક છે. જોકે સ્થૂળ પર્યાયોનું સમાનરૂપે પછિામન થાય છે, (દેખાય છે) તોપણ એક સમયવર્તી

પરિણમન (આકાર) બીજા સમયવર્તી પરિણમનથી ભિન્ન છે. બીજા સમયનું પરિણમન પહેલા સમયના પરિણમનથી ભિન્ન છે. એ જ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન સમયોમાં થનારા ભિન્ન-ભિન્ન આકારોમાં પરસ્પર અભાવ ઘટાવવો એનું જ નામ વ્યતિરેક છે.

ક્રમનું સ્પષ્ટીકરણ

વિષ્કંભઃક્રમ ઇતિ વા ક્રમઃ પ્રવાહસ્ય કારણં તસ્ય ।

ન વિવક્ષિતમિહ કિંચિત્તત્ર તથાત્વં કિમન્યથાત્વં વા ॥૧૭૪॥

અન્વયાર્થ—(તસ્ય પ્રવાહસ્ય કારણં) પ્રતિસમય થવાવાળા દ્રવ્યના એ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પ્રવાહમાં કારણ જે “સ્વકાળરૂપ અંશકલ્પના” છે (વા) અથવા જે (વિષ્કંભઃ ક્રમ) વિષ્કંભરૂપ ક્રમ છે અર્થાત્ સ્વક્ષેત્રરૂપ કલ્પના છે, (ઇતિ) તે બંનેને (ક્રમઃ) ક્રમ કહેવામાં આવે છે (તત્ર ઇહ) તથા એ બંને પ્રકારના ક્રમમાં (કિંચિત્ તથાત્વં) કંઈ પણ તથાપણું (કિંવા અન્યથાત્વં) અથવા અન્યથાપણું (વિવક્ષિતં ન) વિવક્ષિત થતું નથી.

ભાવાર્થ—જોકે ક્રમશબ્દનો નિરુક્તિ અર્થ પહેલાં કહી ચુક્યા છીએ, તોપણ ખુલાસો કરવા માટે ફરીથી તેનો પારિભાષિક અર્થ દર્શાવીએ છીએ, કે—“પ્રતિસમય પરિણમનશીલ દ્રવ્યમાં જે પરિણમનનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેને અર્થાત્ કાળક્રમથી પ્રતિસમય થવાવાળા સ્વકાળને (એટલે) ઉર્ધ્વાશકલ્પનારૂપ ક્રમને ‘ક્રમ’ કહેવામાં આવે છે. તથા એ ક્રમમાં ક્ષણિકવૃત્તિ હોવાના કારણથી સ્થૂળ પર્યાયની માફક તથાપણું વા અન્યથાપણું વિવક્ષિત થતું નથી. અથવા વિષ્કંભક્રમને અર્થાત્ વિષ્કંભક્રમથી દ્રવ્યની જે સ્વક્ષેત્રકલ્પના કરવામાં આવે છે, તેને ‘ક્રમ’ કહે છે. તેમાં પણ તથાપણા વા અન્યથાપણાની વિવક્ષા હોતી નથી.

ક્રમવર્તિત્વં નામ વ્યતિરેકપુરસ્સરં વિશિષ્ટં ચ ।

સ ભવતિ ભવતિ ન સોઽયં ભવતિ તથાથ ચ તથા ન ભવતીતિ ॥૧૭૫॥

અન્વયાર્થ—(અયં સઃ ભવતિ) “આ તે છે, પરંતુ (સઃ ન ભવતિ) એ નથી” (અથ ચ) અથવા (તથા ભવતિ) “આ આવું છે, પરંતુ (તથા ન ભવતિ) તેવું નથી” (ઇતિ) એ પ્રકારના ક્રમમાં (વ્યતિરેક પુરસ્સરં) વ્યતિરેકપૂર્વક (વિશિષ્ટં ચ) વિશિષ્ટ જ (ક્રમવર્તિત્વં) ક્રમવર્તીપણું છે.

ભાવાર્થ—અનાદિકાળથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રતિસમય પ્રવર્તમાન થઈ રહ્યું છે, તેનું જે કારણ છે તેને અર્થાત્ સ્વકાળરૂપ અંશકલ્પનાને એટલે ઉર્ધ્વાશકલ્પનાને ‘ક્રમ’ કહે છે. અથવા “નામૈકદેશેન નામગ્રહણં” અર્થાત્ નામના એક દેશને કહેવાથી પૂરા નામનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, જેમ કે—“જીવંધરકુમાર” એ નામમાં “કુમાર” શબ્દથી “જીવંધરકુમાર” એ આખું નામ ગ્રહણ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે ‘ક્રમ’ શબ્દથી “વિષ્કંભક્રમ-સ્વક્ષેત્રકલ્પના”નું ગ્રહણ સમજવું જોઈએ અને એવા ક્રમપૂર્વક જે વર્તે છે, તે ક્રમવર્તી-પર્યાય કહેવાય છે. તથા એ ક્રમવર્તીશબ્દ

દ્વારા કહેવાતી સ્વક્ષેત્રરૂપ કલ્પના તથા સ્વકાળરૂપ કલ્પનાવાળી પર્યાયોમાં “આ તે નથી” એવા પ્રકારનો વ્યતિરેકસૂચક વ્યવહાર થતો નથી. કારણ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, અને જે સ્થૂળક્ષેત્ર વા સ્થૂળકાળમાં પણ “આ તે નથી, આ તેવું નથી” એવો વ્યતિરેકસાધક વ્યવહાર થાય છે તે વ્યતિરેકપૂર્વક ક્રમવર્તીપણાથી થાય છે, અર્થાત્ ક્રમગર્ભિત વ્યતિરેક છે. પણ કેવળ ક્રમકૃત વ્યવહાર નથી. કારણ પ્રદેશકલ્પના (સ્વક્ષેત્રકલ્પના) તથા સમયગત પરિવર્તન (સ્વકાળકૃત પરિવર્તન કલ્પના) ઈન્દ્રિયગોચર ન હોવાથી તેમાં વ્યતિરેકસાધક વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. હા, એટલું ખરું કે—જે સ્થૂળપર્યાયો ઈન્દ્રિયગોચર છે તથા જેમાં “આ તે નથી, આ તેવું નથી” એવો વ્યતિરેક હોય છે તે સ્થૂળપર્યાયો એ સૂક્ષ્મ પર્યાયો વિના થઈ શકતી નથી, અર્થાત્ એ સ્થૂળપર્યાયોમાં સૂક્ષ્મપર્યાયો ગર્ભિત છે, તેથી જ તેને ક્રમગર્ભિતવ્યતિરેકી કહેવામાં આવે છે. ‘પુરસ્સર’ શબ્દનો અર્થ “આગળ” થાય છે, અર્થાત્ “વ્યતિરેક છે આગળ જેને” એવું ક્રમવર્તિપણું અર્થાત્ “ક્રમગર્ભિતવ્યતિરેક” એ અર્થ “વ્યતિરેકપુરસ્સરં ક્રમવર્તિત્વ”નો કર્યો છે.

વિશેષાર્થ—એકની પાછળ બીજી, ત્રીજી, ચોથી આ રીતે બરાબર (સતત) થયા કરતા પ્રવાહને ક્રમ કહે છે. ક્રમમાં એ વાતની વિવક્ષા નથી, કે “આ તે નથી” અને “આ તે નથી” એ વિવક્ષા વ્યતિરેકમાં છે, તેથી જ ક્રમ વ્યતિરેકની પહેલાં હોય છે, ક્રમ વ્યતિરેકનું કારણ છે, વ્યતિરેક તેનું કાર્ય છે, તેથી ક્રમ અને વ્યતિરેક એક નથી, પરંતુ આ બંનેમાં કાર્ય કારણભાવ છે.

એ પ્રમાણે પદ્ય નં. ૧૬૬ થી ૧૭૫ સુધી વ્યતિરેક અને ક્રમનો ભેદ સમજાવીને હવે આગળ ક્રમમાં વ્યતિરેકદર્શક વ્યવહાર ન રહેવા છતાં પણ કથંચિત્ તથાભાવ વા અન્યથાપણું કેવી રીતે હોય છે, એ વિષયમાં ગ્રંથકાર ઉહાપોહપૂર્વક વિચાર કરે છે. અહીં શંકા—

નનુ તત્ર કિં પ્રમાણં ક્રમસ્ય સાધ્યે તદન્યથાત્વે હિ ।

સોઽયં યઃ પ્રાક્ સ તથા યથેતિ યઃ પ્રાક્તુ નિશ્ચયાદિતિ ચેત્ ॥૧૭૬॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(યઃ પ્રાક્ સઃ અયં) જે પહેલાં હતું તે જ આ છે (તુ) અને (યથા યઃ પ્રાક્) જેમ જે પહેલાં હતું (સઃ તથા) તે અત્યારે પણ તેમ જ છે. (ઇતિ નિશ્ચયાત્) એ પ્રકારનો નિશ્ચય હોવાથી (તત્ર ક્રમસ્ય તદન્યથાત્વે સાધ્યે) એ ક્રમના પૂર્વસમયથી ઉત્તરસમયમાં થવાવાળા અન્યથા પરિણમનરૂપ સાધ્યમાં (કિં પ્રમાણં ?) શું પ્રમાણ છે? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જો ક્રમમાં વ્યતિરેકની કાંઈ પણ વિવક્ષા નથી, તો પછી જે પહેલા સમયમાં હતું તે જ ઉત્તરસમયમાં રહેશે અને જેવું પૂર્વ સમયમાં હતું તેવું જ ઉત્તરસમયમાં રહેશે. એ પ્રમાણે પૂર્વ—ઉત્તરસમયમાં કંઈ પણ અંતર નહિ હોવાથી ક્રમના અન્યથારૂપ પરિણમનમાં શું પ્રમાણ છે? તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ પ્રત્યક્ષાદનુભવવિષયાત્તથાનુમાનાદ્વા ।
 સ તથેતિ ચ નિત્યસ્ય ન તથેત્યનિત્યસ્ય પ્રતીતત્વાત્ ॥૧૭૭॥
 અયમર્થઃ પરિણામિ દ્રવ્યં નિયમાદ્યથા સ્વતઃ સિદ્ધમ્ ।
 પ્રતિસમયં પરિણમતે પુનઃ પુનર્વા યથા પ્રદીપશિખા ॥૧૭૮॥
 ઇદં ભવતિ પૂર્વપૂર્વભાવવિનાશેન નશ્યતાંશસ્ય ।
 યદિ વા તદુત્તરોત્તરભાવોત્પાદેન જાયમાનસ્ય ॥૧૭૯॥
 તદિદં યથા સ જીવો દેવો મનુજાદ્ભવન્નથાપ્યન્યઃ ।
 કથમન્યથાત્વભાવં ન લભેત સ ગોરસોઽપિ નયાત્ ॥૧૮૦॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(અનુભવવિષયાત્ પ્રત્યક્ષાત્) અનુભવવિષયક પ્રત્યક્ષથી અર્થાત્ સ્વાનુભવથી (તથા) તથા (અનુમાનાદ્વા) અનુમાનથી પણ (સ તથા ઇતિ નિત્યસ્ય) “આ તેવું જ છે,” એ પ્રકારે નિત્યતાની (ચ) તથા (ન તથા ઇતિ અનિત્યસ્ય) “આ તેવું નથી,” એ પ્રકારે અનિત્યતાની (પ્રતીતત્વાત્) કથંચિત્ પ્રતીતિ થાય છે.

(અયં અર્થ) સારાંશ એ છે, કે—(યથા) જેમ (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય (નિયમાત્) નિયમથી (સ્વતઃ સિદ્ધં) સ્વતઃ સિદ્ધ છે, (‘તથા’) તે જ પ્રમાણે તે (પરિણામિ) પરિણમનશીલ પણ છે, તેથી (તત્) તે દ્રવ્ય (પ્રતિસમયં) પ્રતિસમય (પુનઃ પુનઃ વા) વારંવાર (યથા પ્રદીપશિખા) પ્રદીપ (દીપકની) શીખાની માફક (પરિણમતે) પરિણમન કરતું જ રહે છે.

(ઇદં) અને તે પરિણમન (પૂર્વપૂર્વભાવવિનાશેન નશ્યતઃ અંશસ્ય) પૂર્વ પૂર્વ ભાવના વિનાશરૂપથી નષ્ટ થવાવાળા અંશનું (યદિ વા) અથવા (તત્) તે પરિણમન (ઉત્તરોત્તરભાવોત્પાદેન જાયમાનસ્ય ‘અંશસ્ય’) કેવળ ઉત્તર ઉત્તર ભાવના ઉત્પાદરૂપથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અંશનું (અસ્તિ) છે, પણ દ્રવ્યનું નહિ (દ્રોવ્યાંશનું નહિ)

(તત્) એટલા માટે (ઇદં જીવઃ) જીવ દ્રવ્ય (યથા) જેમ (અથ મનુજાત્) જોકે મનુષ્યથી કથંચિત્ (અન્યઃ દેવઃ અપિ ભવન્) અન્ય દેવપર્યાય પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તોપણ (નયાત્ સઃ ગોરસઃ અપિ) અપેક્ષાવશ તે દૂધથી દહીં થવા છતાં પણ ગોરસની માફક છે, અર્થાત્ દ્રવ્યત્વને ઉલ્લંઘન કરતું નથી, તેથી તે (અન્યથાત્વભાવં કથં ન લભેત્ ?) શું અન્યથાપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી? અર્થાત્ તે દ્રવ્ય અવશ્ય જ કથંચિત્ ભિન્નતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉપર્યુક્ત કહેવું ઠીક નથી, કારણ સ્વાનુભવગોચરપ્રત્યક્ષથી અને

અનુમાનપ્રમાણથી “આ તેવું જ છે,” એવી પદાર્થમાં દ્રવ્યાર્થિકનયથી કથંચિત્ નિત્યતાની તથા પર્યાયાર્થિકનયથી “આ તેવું નથી,” એવી પદાર્થમાં કથંચિત્ અનિત્યતાની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

અર્થાત્—જેમ દ્રવ્ય, સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી નિત્ય—અનાદિ અનંત છે, તે જ પ્રમાણે તે પરિણમનશીલ હોવાથી પ્રદીપશિખાની (દીપકની) માફક પ્રતિસમય સદૃશ પરિણમન પણ કરતું જ રહે છે, તેથી તે અનિત્ય પણ છે અને તેનું એ પરિણમન પૂર્વ—પૂર્વ ભાવના વિનાશપૂર્વક તથા ઉત્તર ઉત્તર ભાવના ઉત્પાદથી થતું રહે છે; તેથી દ્રવ્ય, કથંચિત્ નિત્ય—અનિત્યાત્મક કહેવામાં આવે છે.

જેમ કે જીવ, મનુષ્યથી દેવપર્યાયને પ્રાપ્ત કરતાં દ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટિએ તેની હરેક પર્યાયોમાં જીવત્વ સદૃશ (સમાન) રહેવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિકનયથી હરેક પર્યાયોમાં (તેની એક—એક પર્યાયોમાં) તે કથંચિત્ ભિન્નતાને ધારણ કરે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રતિસમય થવાવાળા ક્રમમાં પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી સદૃશતા રહેવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિકનયથી કથંચિત્ વિસદૃશપણું (અન્યથાપણું) પણ જોવામાં આવે છે.

આ વિષયમાં બીજું દૃષ્ટાંત ગોરસનું પણ આપવામાં આવે છે. જેમ દૂધ, દહીં, મટ્ટો વગેરે દૂધની અવસ્થાઓમાં દ્રવ્યાર્થિકનયથી ગોરસપણાની સદૃશતા રહેવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિકનયથી દૂધથી દહીં વગેરે અવસ્થાઓમાં કથંચિત્ વિસદૃશપણું પણ જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે અનુમાનથી અથવા સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષથી નિત્ય—અનિત્યતાની પ્રતીતિ થવાથી જોકે ક્રમમાં પણ કથંચિત્ સદૃશતા અને વિસદૃશતા બંને હોય છે, પરંતુ તેમ છતાં પણ કેવળ તેનો કાળ સૂક્ષ્મસમયવર્તી હોવાથી તે ક્રમ પ્રતિસમય લક્ષ્યમાં આવતો નથી, તેથી તેમાં અન્યથાત્વ (“આ તે નથી”) અને તથાત્વ (“આ તે જ છે”)ની વિવક્ષા જ કરી શકાતી નથી, એવું નથી.

એ પ્રમાણે પદ્ય નં. ૧૭૬ થી ૧૮૦ સુધી ક્રમમાં પણ તથાભાવ અને અન્યથાભાવની સિદ્ધિ કરીને હવે આગળ ગ્રંથકાર ઉત્પાદાદિત્રયના વિષયમાં શંકા-સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરે છે. શંકા—

નનુ ચૈવં સત્યસદપિ કિંચિદ્વા જાયતે સદિવ યથા ।

સદપિ વિનશ્યત્યસદિવ સદૃશાસદૃશત્વદર્શનાદિતિવેત્ ॥૧૮૧॥

સદૃશોત્પાદો હિ યથા સ્યાદુષ્ણઃ પરિણમન્ યથા વહ્નિઃ ।

સ્યાદિત્ય સદૃશજન્મા હરિતાત્પીતં યથા રસાલફલમ્ ॥૧૮૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(એવં સતિ) એમ માનતાં તો (યથા) જેમ (સદિવ) સત્ની માફક (કિંચિત્) કંઈક (અસદપિ) અસત્ પણ (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે, (તથા) તેમ (અસદિવ) અસત્ની માફક (સદપિ) સત્ પણ (વિનશ્યતિ) નાશ પામે છે, એમ સિદ્ધ થશે.

કારણ કે—(સહશાસહશત્વ દર્શનાત્) અવસ્થાઓમાં સદૃશ અને વિસદૃશપણું જોવામાં આવે છે.

(યથા હિ) જેમ કે—(સહશોત્પાદઃ) સદૃશઉત્પાદ એ છે કે—(યથા) જેમ—(પરિણમન્) પરિણમન કરતી (વહ્નિઃ) અગ્નિ (ઉષ્ણઃ સ્યાત્) ઉષ્ણની ઉષ્ણ જ રહે છે તથા (યથા) જેમ (રસાલફલં) આંબાનું ફળ (હરિતાત્) લીલાવર્ણથી (પીતંસ્યાત્) પીળાવર્ણરૂપ થઈ જાય છે, (ઈતિ) એ (અસદૃશજન્માઃ) અસદૃશઉત્પાદ છે. (ઈતિચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારની શંકા એમ છે, કે—જો દ્રવ્યમાં કથંચિત્ સદૃશભાવ વા અસદૃશભાવ પ્રતીત થાય છે, તો દ્રવ્યમાં પરિણમન કરતી અગ્નિની ઉષ્ણતાની માફક સદૃશતા તથા કાચી અવસ્થાથી પાકી અવસ્થામાં પરિણમન કરવાવાળા કેરીના ગુણરૂપની માફક અસદૃશતા હોવાથી, કોઈ કોઈ ઠેકાણે સત્ની માફક અસત્નો ઉત્પાદ તથા અસત્ની માફક સત્ના વિનાશનો પ્રસંગ આવશે. આનું સમાધાન—

નૈવં યતઃ સ્વભાવાદસતો જન્મ ન સતો વિનાશો વા ।

ઉત્પાદાદિ ત્રયમપિ ભવતિ ચ ભાવેન ભાવતયા ॥૧૮૩॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) ઉપરની શંકા કરવી ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(સ્વભાવાત્) સ્વભાવથી (અસતઃ જન્મ) અસત્ની ઉત્પત્તિ (વા) તથા (સતઃ વિનાશઃ ન) સત્નો વિનાશ થતો નથી, (ચ) પરંતુ (ઉત્પાદાદિત્રયમપિ) ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય એ ત્રણે (ભાવતયા ભાવેન) ભવનશીલતારૂપ ભાવથી (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારની ઉક્ત શંકા ઠીક નથી, કારણ કે—ન તો અસત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે કે ન કદી સત્નો વિનાશ થાય છે, પરંતુ કેવળ ભવનશીલતારૂપ ભાવથી દ્રવ્યોનું નવીન-નવીન અવસ્થાઓથી પરિણમન થયા જ કરે છે. જૈન સિદ્ધાંતમાં પૂર્વપર્યાયના નિરન્વય અભાવનું નામ ઉત્પાદ માન્યું નથી, પરંતુ ભૂત્વાભવન અર્થાત્ “થઈને થવું” એનું નામ ઉત્પાદ માન્યું છે. તેથી દ્રવ્યમાં જે એક આકારથી અન્ય આકારાંતર થાય છે, તેમાં ન તો વાસ્તવમાં અસત્રૂપ અંશોનો ઉત્પાદ થાય છે, કે ન સત્રૂપ અંશનો વિનાશ થાય છે. એ જ વાતનો ગ્રંથકાર આગળના પદ્યથી ખુલાસો કરે છે—

વિશેષાર્થ—જે પદાર્થ છે જ નહિ તે તો ક્યાંયથી આવી શકતો નથી અને જે ઉપસ્થિત છે તે ક્યાંય જઈ શકતો નથી, તેથી ન તો નવીન પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ન સત્ પદાર્થનો વિનાશ થાય છે, પરંતુ દરેક વસ્તુમાં સમયે સમયે ભાવથી ભાવાન્તર થયા કરે છે. ભાવથી ભાવાન્તર શું છે? એનો જ ખુલાસો નીચે કરવામાં આવે છે—

અયમર્થઃ પૂર્વં યો ભાવઃ સોપ્યુત્તરત્ર ભાવશ્ચ ।

ભૂત્વાભવનં ભાવો નષ્ટોત્પન્નઃ ન ભાવ ઇહ કશ્ચિત્ ॥૧૮૪॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(પૂર્વ યઃ ભાવઃ) પહેલાં જે ભાવ હતો (ઉત્તરત્ર ચ) ઉત્તરકાળમાં પણ (સઃ અપિ ભાવઃ) તે જ ભાવ છે, કારણ કે—(ઇહ ભૂત્વાભવનં ભાવઃ) અહીં ‘થઈને થવું’ એ જ ભાવ છે, (નષ્ટોત્પન્નઃ) નાશ ઉત્પન્નને (કશ્ચિત્ ભાવઃ ન) કોઈ ભાવ માનવામાં આવ્યો નથી.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે—પૂર્વપર્યાયમાં જે ભાવ હતો તે જ ભાવ ઉત્તરપર્યાયમાં છે. કારણ કે—જૈનદર્શનમાં પ્રત્યેક ભાવને ભૂત્વાભવનરૂપ માનવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ પર્યાયો એક ભાવરૂપ થઈને બીજા ભાવરૂપ થયા કરે છે, પરંતુ નાશ—ઉત્પન્નરૂપ કોઈ ભાવ માનવામાં આવ્યો નથી. તેનું દૃષ્ટાંત :-

દૃષ્ટાન્તઃ પરિણામી જલપ્રવાહો ય એવ પૂર્વસ્મિન્ ।

ઉત્તરકાલેઽપિ તથા જલપ્રવાહઃ સ એવ પરિણામી ॥૧૮૫॥

અન્વયાર્થ—(દૃષ્ટાન્તઃ) આ વિષયમાં એ દૃષ્ટાંત છે, કે—(‘યથા’) જે પ્રમાણે (યઃ એવ) જે (પરિણામી) પરિણમનશીલ (જલપ્રવાહઃ) જળનો પ્રવાહ (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વસમયમાં હતો, (તથા) તે જ પ્રકારે (સઃ એવઃ) તે જ (પરિણામી) પરિણમનશીલ (જલપ્રવાહઃ) જળનો પ્રવાહ (ઉત્તરકાલેઽપિ) ઉત્તરકાળમાં પણ રહે છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનું સાધક ઉદાહરણ આ છે, કે—જેમ પરિણમનશીલ જળનો પ્રવાહ જે પૂર્વસમયમાં હતો, તે જ પરિણમનશીલ જળનો પ્રવાહ ઉત્તરસમયમાં પણ રહે છે પણ પૂર્વસમયમાં નિરન્વય (અશોષ) નાશ થઈને ઉત્તરસમયમાં કાંઈ નવીન જળપ્રવાહ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ જેમ એ જળપ્રવાહમાં કેવળ ભૂત્વાભવનરૂપ ભાવ જ થયા કરે છે પણ નષ્ટ—ઉત્પન્નરૂપ ભાવ થતો નથી, તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદવ્યયત્રૌવ્ય ભૂત્વાભવનરૂપથી થયા જ કરે છે પણ સર્વથા નષ્ટ ઉત્પન્નરૂપથી નહીં.

વિસદ્દશતાનું કારણ

યત્તત્ર વિસદ્દશત્વં જાતેરનતિક્રમાત્ ક્રમાદેવ ।

અવગાહનગુણયોગાદેશાંશાનાં સતામેવ ॥૧૮૬॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) અને ત્યાં (યત્) જે (વિસદ્દશત્વં) વિસદ્દશપણું છે, (તત્) તે (સતાં દેશાંશાનાં એવ) સત્આત્મક દેશના અંશોના જ (અવગાહનગુણયોગાત્) એક આકારથી આકારાન્તર થવારૂપ અવગાહનગુણના નિમિત્તથી (જાતેઃ અનતિક્રમાત્) પોતાની જાતિથી ઉલ્લંઘન નહિ કરવાવાળા (ક્રમાત્ એવ) ક્રમથી જ થાય છે.

ભાવાર્થ—અને જે એ પરિણામોમાં વિસદ્દશતા થયા કરે છે, તે કેવળ સત્ના અંશો તદવસ્થ રહેવા છતાં પણ પોતપોતાની જાતિને ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય ક્રમપૂર્વક આકારથી

આકારાન્તર થવારૂપ, અવગાહનગુણના નિમિત્તથી થાય છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે તે બધા પ્રદેશો પોતપોતાના દ્રવ્યપણાને છોડ્યા સિવાય કેવળ ક્રમપૂર્વક આકારથી આકારાન્તર જ ધારણ કરે છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ આકારથી કોઈ મોટા આકારરૂપ થતી વેળા કોઈ પ્રદેશ આવી મળતા નથી, અથવા મોટા આકારથી કોઈ નાના આકારરૂપ થતી વેળા કોઈ પ્રદેશ ઘટી જતા નથી, પરંતુ ક્ષેત્રરૂપ દેશાંશોના તદવસ્થ રહેવા છતાં પણ અગુરુલઘુગુણના નિમિત્તથી તથા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાનુસાર થવાવાળી અવગાહનાની જે વિચિત્રતા છે, તેને જ વિસદૃશતા કહેવામાં આવે છે, અહીં દૃષ્ટાંત :—

દૃષ્ટાન્તો જીવસ્ય લોકાસંખ્યાતમાત્રદેશાઃ સ્યુઃ ।

હાનિવૃદ્ધિસ્તેષામવગાહનવિશેષતો ન તુ દ્રવ્યાત્ ॥૧૮૭॥

અન્વયાર્થ—(દૃષ્ટાન્તઃ) આ વિષયમાં આ ઉદહારણ છે, કે—(જીવસ્ય) એક જીવના (લોકાસંખ્યાતમાત્રદેશાઃ) કેવળ લોકની બરાબર અસંખ્યાત પ્રદેશ (સ્યુઃ) હોય છે. તથા (તેષાં) તેની (હાનિઃ વૃદ્ધિઃ) હાનિ-વૃદ્ધિ (અવગાહનવિશેષતઃ) અવગાહનની વિશેષતાથી થાય છે, (તુ) પરંતુ (દ્રવ્યાત્ ન) દ્રવ્યથી નહિ.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત આ છે, કે—જેમ જોકે એક જીવના પ્રદેશ લોકાકાશની બરાબર હોય છે, પરંતુ કીડી વા હાથીના દેહમાં જતાં એ પ્રદેશોની ન્યૂનાધિકતા પ્રતીત થાય છે તે આકાશની અવગાહનની વિશેષતાથી થાય છે પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નહિ, કારણ કે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી તો બંને અવસ્થાઓમાં પ્રદેશસંખ્યા બરાબર છે. બીજું દૃષ્ટાંત—

યદિ વા પ્રદીપરોચિર્યથા પ્રમાણાદવસ્થિતં ચાપિ ।

અતિરિક્તં ન્યૂનં વા ગૃહભાજનવિશેષતોઽવગાહાચ્ચ ॥૧૮૮॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા (યથા) જેમ (પ્રદીપરોચિઃ) દીવાની શિખા (પ્રમાણાત્) જોકે પોતાના પ્રમાણથી (અવસ્થિતં ચ અપિ) અવસ્થિત છે તોપણ (ગૃહભાજનવિશેષતઃ અવગાહાચ્ચ) ઘર, ભાજન વગેરે વિશેષોમાં પોતાની અવગાહનાથી જ તે (અતિરિક્તં) અધિક (વા) અથવા (ન્યૂનં) ન્યૂન (ભવતિ) થાય છે—કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જેમ દીવાની શિખા, શિખારૂપથી જેમની તેમ છે, પરંતુ જો તેને ઘડાની અંદર રાખવામાં આવે તો તેનો પ્રકાશ ઘડાની બરાબર થઈ જાય છે તથા જો તેને ઘડાની બહાર કાઢી કોઈ મોટા ગૃહમાં રાખવામાં આવે તો તેનો પ્રકાશ તે ગૃહની બરાબર થઈ જાય છે.

સારાંશ આ છે કે—જેમ દીવાની શિખા શિખારૂપથી તદવસ્થરૂપ રહેવા છતાં પણ આધારાનુસાર અવગાહનાભેદથી મોટી વા નાની કહેવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે જીવ વા પુદ્ગલોમાં જે આકારથી આકારાન્તરરૂપ નાની-મોટી પર્યાયો થાય છે તે અવગાહનાની વિશેષતાથી થાય છે, દ્રવ્યની અપેક્ષાથી નહિ.

અંશોની અવગાહનામાં જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત

અંશાનામવગાહે દૃષ્ટાંતઃ સ્વાંશસંસ્થિતં જ્ઞાનમ્ ।

અતિરિક્તં ન્યૂનં વા જ્ઞેયાકૃતિ તન્મયાન્ન તુ સ્વાંશૈઃ ॥૧૮૯॥

અન્વયાર્થ—(અંશાનાં) અંશોના (અવગાહે) અવગાહમાં આ (દૃષ્ટાન્તઃ) દૃષ્ટાંત છે, કે— (સ્વાંશસંસ્થિતં) પોતાના અંશોમાં સ્થિત (જ્ઞેયાકૃતિ) જ્ઞેયાકારરૂપ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન, (તન્મયાત્) જ્ઞેયાકાર થવાના કારણથી (અતિરિક્તં) અધિક (વા) અથવા (ન્યૂનં) ન્યૂન કહેવાય છે, (તુ) પરંતુ (સ્વાંશૈઃ ન) પોતાના અંશોથી ન્યૂનાધિક થતું નથી.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે પહેલાં આકારથી આકારાંતર થવા છતાં પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી દ્રવ્યના પ્રદેશોમાં અંતર પડતું નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તે પ્રમાણે ગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદરૂપ અંશોના અવગાહના વિષયમાં જ્ઞાનના દૃષ્ટાંત દ્વારા ખુલાસો કરે છે, કે—જ્ઞાન, જ્ઞેયાકાર થવાથી જ્ઞેય અનુસાર ન્યૂન વા અધિક જ્ઞેયરૂપ આકૃતિ ધારણ કરવાથી તરતમભાવથી તે ન્યૂનાધિક કહેવાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ઓછા વા અધિક જ્ઞેયને જાણવાથી કાંઈ તેના મૂળભૂત અવિભાગ-પ્રતિચ્છેદ નષ્ટ વા ઉત્પન્ન થતા નથી, કારણ કે પોતાના અંશોથી તો એ જ્ઞાન દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તદવસ્થ જ છે. હવે દૃષ્ટાંતપૂર્વક ઉપસંહાર કરે છે—

તદિદં યથા હિ સંવિદ્ધટં પરિચ્છિન્દિહૈવ ઘટમાત્રમ્ ।

યદિ વા સર્વ લોકં સ્વયમવગચ્છન્ન લોકમાત્રં સ્યાત્ ॥૧૯૦॥

ન ઘટાકારેઽપિ ચિતઃ શેષાંશાનાં નિરન્વયો નાશઃ ।

લોકાકારેઽપિ ચિતઃ નિયતાંશાનાં ન ચાઽસદુત્પત્તિઃ ॥૧૯૧॥

કિન્ત્વસ્તિ ચ કોઽપિ ગુણોઽનિર્વચનીયઃ સ્વતઃ સિદ્ધઃ ।

નામ્ના ચાઽગુરુલઘુરિતિ ગુરુલક્ષ્યઃ સ્વાનુભૂતિલક્ષ્યો વા ॥૧૯૨॥

અન્વયાર્થ—(તદિદં) તે આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (હૈવ) આ લોકમાં (હિ) નિશ્ચયથી (ઘટંપરિચ્છિન્દત્) ઘટને જાણવાવાળું (સંવિત્) જ્ઞાન (ઘટમાત્રં) કેવળ ઘટાકારમાત્ર કહેવામાં આવે છે (યદિ વા) તથા (સર્વ લોકં સ્વયં અવગચ્છન્) સંપૂર્ણ લોકને સ્વયં જાણવાવાળું તે જ જ્ઞાન (લોકમાત્રં ચ સ્યાત્) લોક બરાબર પણ કહેવામાં આવે છે.

(ચિતઃ) જ્ઞાન (ઘટાકારેઽપિ) ઘટ ના આકાર બરાબર થવા છતાં પણ તેના (શેષાંશાનાં) ઘટાકારથી અધિક બાકીના અંશોનો (નિરન્વયઃ) નિરપેક્ષ નિરન્વય (નાશઃ ન) નાશ થતો નથી (ચ)

અને (ચિત્તઃ) જ્ઞાનના (નિયતાંશાનાં) નિયત અંશો (લોકાકારે અપિ) લોકાકાર બરાબર થવા છતાં પણ (અસત્ ઉત્પત્તિઃ ન) અસત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

(કિન્તુ) પરંતુ (સ્વતઃ સિદ્ધઃ) સ્વતઃસિદ્ધ (ચ) અને (ગુરુલક્ષ્યઃ) પ્રત્યક્ષદર્શિયોના લક્ષ્યમાં આવવા યોગ્ય અર્થાત્ ગુરુગમ્ય (વા) તથા (સ્વાનુભૂતિલક્ષ્યઃ) સ્વાનુભૂતિ દ્વારા જાણવા યોગ્ય (ચ) એવો (નામ્ના અગુરુલઘુ ઇતિ) અગુરુલઘુ નામનો (કોઽપિ) કોઈ (અનિર્વચનીયઃ) વચનથી પણ અગોચર (ગુણઃ અસ્તિ) ગુણ છે.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે, કે—જેમ ઘટને વિષય કરનારું ઘટજ્ઞાન ઘટાકારમાત્ર કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ લોકને વિષય કરનારું જ્ઞાન સર્વલોકજ્ઞાન કહેવાય છે. અર્થાત્ જે સમયે જ્ઞાન ઘટાકારમાત્ર છે તે સમયે ઘટને જાણવાની યોગ્યતાથી વિશેષ યોગ્યતાવાળા જ્ઞાનઅંશોનો કાંઈ નાશ થતો નથી અને લોકાકારમાત્ર જ્ઞાનની અવસ્થામાં કાંઈ નવીન અંશોની ઉત્પત્તિ થઈ જતી નથી, પરંતુ દ્રવ્યમાં ગુરુજ્ઞાનગમ્ય વા સ્વાનુભૂતિગમ્ય અગુરુલઘુ નામનો એક ગુણ છે, કે જેના નિમિત્તથી દ્રવ્યોના ગુણોમાં તરતમભાવરૂપથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળાનુસાર ગુણાંશોના તદવસ્થ રહેવા છતાં પણ ભૂત્વાભવનરૂપ પરિણમન થયા જ કરે છે.

એ પ્રમાણે પદ્ય નં. ૧૮૧ થી ૧૮૨ સુધી દ્રવ્ય અને ગુણોના ઉત્પાદાદિત્રયના વિષયમાં ઉહાપોહપૂર્વક વિચાર કરીને હવે આગળ ‘જો ભૂત્વાભવન જ ભાવ છે અર્થાત્ કેવળ આકારથી આકારાન્તર જ થાય છે અન્ય કાંઈ થતું નથી, તો પછી ઉત્પાદાદિત્રય કેવી રીતે બની શકશે?’ તેને શંકા—સમાધાનપૂર્વક સમજાવે છે, શંકા—

નનુ ચૈવં સત્યર્થાદુત્પાદાદિત્રયં ન સંભવતિ ।

અપિ નોપાદાનં કિલ કારણં ન ફલં તદનન્યાત્ ॥૧૯૩॥

અપિ ચ ગુણઃ સ્વાંશાનામપકર્ષે દુર્બલઃ કથં ન સ્યાત્ ।

ઉત્કર્ષે બલવાનિતિ દોષોઽયં દુર્જયો મહાનિતિ ચેત્ ॥૧૯૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(એવં સતિ) એ પ્રમાણે માનતાં (અર્થાત્) પરમાર્થદૃષ્ટિથી (તદનન્યાત્) ઘટાકાર અને લોકાકારરૂપ જ્ઞાન એક હોવાથી (ઉત્પાદાદિત્રયં ન સમ્ભવતિ) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય બની શકશે નહિ (અપિ) અને (ન ઉપાદાનં કારણં) ન કોઈ કોઈનું ઉપાદાનકારણ તથા (ન ફલં કિલ) ન કોઈ કોઈનું કાર્ય પણ બની શકશે.

(અપિ ચ) તથા (ગુણઃ) ગુણ (સ્વાંશાનાં અપકર્ષે) પોતાના અંશોથી કમ થતાં (દુર્બલઃ) દુર્બળ અને (ઉત્કર્ષે) ઉત્કર્ષ થતાં (બલવાન્) બળવાન (કથં ન સ્યાત્ ?) કેમ નહિ થાય? (ઇતિ) એ પ્રકારથી (અયં) આવો પણ (મહાન્) ઘણો ભારે અને (દુર્જયઃ) દુર્જય (દોષઃ સ્યાત્) દોષ આવશે, (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જો અવગાહનગુણની વિચિત્રતાથી દ્રવ્યમાં કેવળ આકારથી આકારાન્તર જ થયા કરે છે તો દ્રવ્યની પૂર્વ-ઉત્તર અવસ્થાઓમાં અભેદતા હોવાના કારણથી તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય બની શકશે નહિ તથા કોઈ પણ પ્રકારનો કાર્ય-કારણ ભાવ જ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. વળી જો ગુણાંશોના તદવસ્થ રહેવા છતાં પણ અગુરુલઘુગુણના નિમિત્તથી તેમાં ભૂત્વાભવનરૂપ પરિણમન થતું રહે છે તો આ આપત્તિ આવશે કે—ગુણ પોતાના અંશોથી કમ થતાં દુર્બળ અને પોતાના અંશોથી વધતાં બળવાન શું નહિ થાય? તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ પરિણામિ દ્રવ્યં પૂર્વં નિરુપિતં સમ્યક્ ।

ઉત્પાદાદિત્રયમપિ સુઘટં નિત્યેઽથ નાપ્યનિત્યેર્થે ॥૧૯૫॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણકે—(દ્રવ્યં) દ્રવ્યને (પૂર્વં) પહેલાં (સમ્યક્) સારી રીતે (પરિણામિ) પરિણમનશીલ (નિરુપિતં) નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી તેમાં (ઉત્પાદાદિત્રયં અપિ) ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે (સુઘટં) સારી રીતે ઘટી શકે છે, (અપિ) પરંતુ તેથી ઉલટો (નિત્યે અથ અનિત્યે અર્થે ન) સર્વથા નિત્ય વા અનિત્ય અર્થ માનવાથી નહિ ઘટે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉપર પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે અમે પહેલાં જ સ્વતઃસિદ્ધ દ્રવ્યને સારી રીતે પરિણામી સિદ્ધ કર્યું છે અર્થાત્ દ્રવ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી કથંચિત્ નિત્યાત્મક અને પરિણમનશીલ હોવાથી કથંચિત્ અનિત્યાત્મક છે. તેથી કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યાત્મક દ્રવ્યમાં જ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય ઘટી શકે છે, પણ સર્વથા નિત્ય વા અનિત્યપદાર્થમાં નહિ.

સારાંશ એ છે, કે આકારથી આકારાન્તરરૂપ થવાથી ઉત્પાદ-વ્યયની અને વસ્તુતાએ તદવસ્થરૂપ હોવાથી ધ્રોવ્યાંશની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી ઉક્તપ્રકારથી દ્રવ્યને કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક માનવાથી ઉત્પાદાદિત્રયની તથા કાર્ય-કારણ ભાવની સિદ્ધિ નહિ થાય, એવી શંકા નિરર્થક છે. અહીં દૃષ્ટાંત—

જામ્બૂનદે યથા સતિ જાયન્તે કુણ્ડલાદયો ભાવાઃ ।

અથ સત્સુ તેષુ નિયમાદુત્પાદાદિત્રયં ભવત્યેવ ॥૧૯૬॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (જામ્બૂનદે સતિ) સોનાના અસ્તિત્વમાં જ તેની (કુણ્ડલાદયઃ ભાવાઃ) કુંડલાદિક અવસ્થાઓ (જાયન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે, (અથ) અને (તેષુ સત્સુ એવ) એ કુંડલાદિક અવસ્થાઓ થવાથી જ (નિયમાત્) નિયમથી (ઉત્પાદાદિ ત્રયં) ઉત્પાદાદિક ત્રણે (ભવતિ) સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ સુવર્ણના અસ્તિત્વમાં જ તેની કુંડલ-કંકણાદિ અવસ્થાઓ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે એ અવસ્થાઓના હોવાથી જ સુવર્ણમાં ઉત્પાદાદિક થાય છે, અર્થાત્ સુવર્ણનું

સુવર્ણપણું દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તદવસ્થ રહેવા છતાં પર્યાયાર્થિકદૃષ્ટિએ કુંડલ-કંકણાદિકના જ ઉત્પાદાદિક થાય છે, પરંતુ જો વાસ્તવિક વિચાર કરવામાં આવે તો એ કુંડલાદિક અવસ્થાઓમાં માત્ર આકારથી આકારાંતર જ છે પણ અસત્ની ઉત્પત્તિ કે સત્નો વિનાશ નથી. એટલે શંકાકારનું “કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક પદાર્થમાં ઉત્પાદાદિક નહિ બને” એ કહેવું યુક્તિસંગત નથી. વળી કાર્ય-કારણભાવ પણ નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે—

અનયા પ્રક્રિયયા કિલ બોદ્ધવ્યં કારણં ફલં ચૈવ ।

યસ્માદેવાસ્ય સતસ્તદ્દ્વયમપિ ભવત્યેતત્^૧ ॥૧૯૭॥

અન્વયાર્થ—(અનયા પ્રક્રિયયા એવ) એ પ્રક્રિયા અર્થાત્ શૈલીથી જ (કિલ) નિશ્ચયથી (કારણં) કારણ (ચ) અને (ફલં) કાર્યની સિદ્ધિ પણ (બોદ્ધવ્યં) સમજી લેવી જોઈએ, (યસ્માત્) કારણ કે (અસ્યઃ સતઃ એવ) એ સત્ના જ (એતત્) સત્ અર્થાત્ ધ્રોવ્ય (અપિ) તથા (તત્ દ્વયં) ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યાત્મક પદાર્થોમાં જ ઉત્પાદાદિકત્રય થાય છે પણ સર્વથા નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય પદાર્થોમાં થઈ શકતા નથી, એમ સિદ્ધ કર્યું. તેવી રીતે જ પદાર્થોને નિત્ય-અનિત્યાત્મક માનવાથી જ કાર્ય-કારણભાવ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે, પરંતુ સર્વથા નિત્ય વા અનિત્ય પદાર્થોમાં નહિ. કારણ કે-સર્વથા નિત્યપક્ષમાં પરિણામ વિના કાર્ય-કારણભાવ બની શકતો નથી તથા સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં પદાર્થો માત્ર ક્ષણવર્તી ઠરવાથી અને તેનો પ્રતિસમય નિરન્વયનાશ માનવાથી “નિત્ય શક્તિપિંડરૂપ સત્ (દ્રવ્ય) કારણ છે તથા અનિત્ય પરિણામરૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય તેનાં કાર્ય છે” એવો કાર્ય-કારણભાવ બની જ શકતો નથી, તેથી કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યાત્મક પદાર્થોમાં જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય અને કાર્ય-કારણભાવ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે નિત્ય-અનિત્યાત્મક પદાર્થોમાં જ સત્ના ઉત્પાદાદિક માનવામાં આવ્યા છે પણ નિરન્વયનાશરૂપ વા કૂટસ્થનિત્યમાં નહિ, કારણ કે—

આસ્તામસદુત્પાદઃ સતો વિનાશસ્તદન્વયાદેશાત્ ।

સ્થૂલત્વં ચ કૃષત્વં ન ગુણસ્ય ચ નિજપ્રમાણત્વાત્ ॥૧૯૮॥

અન્વયાર્થ—(અસદુત્પાદઃ) અસત્નો ઉત્પાદ (ચ) અને (સતઃ વિનાશઃ) સત્નો વિનાશ તો (આસ્તાં) દૂર રહો! પરંતુ (તદન્વયાદેશાત્) દ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટિથી (ગુણસ્ય) ગુણના (નિજ પ્રમાણત્વાત્) નિજપ્રમાણમાત્રરૂપ હોવાથી તેમાં (સ્થૂલત્વં) સ્થૂળપણું (ચ) તથા (કૃષત્વં) કૃષપણું પણ (ન) હોતું નથી.

ભાવાર્થ—અસત્ના ઉત્પાદ તથા સત્ના વિનાશની તો વાત જ શું કહેવી! પરંતુ જૈન

૧. “એતત્ તદ્વયં” તેને કાર્ય-કારણભાવ થાય છે, એવો પણ અર્થ થઈ શકે છે.

સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ગુણ તદવસ્થ રહે છે, તેથી તેમાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા પણ પ્રતીત થતી નથી. કારણ કે કેવળ પર્યાયાર્થિકનયની વિવક્ષાથી જ ગુણોમાં તરતમભાવ માનવામાં આવ્યો છે, એટલા માટે શંકાકારની નં. ૧૮૧મા પદ્યાનુસાર સત્ની માફક અસત્ના ઉત્પાદ તથા અસત્ની માફક સત્ના વિનાશની સંભાવના છે, એ શંકા ઠીક નથી.

વિશેષાર્થ—ઉપર બે પ્રકારની શંકા કરવામાં આવી હતી. તે બન્નેનોય ઉત્તર અપાર્થ ગયો. સમાન અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ હોવા છતાં પણ જ્ઞાન કોઈ વાર ઘટાકાર થાય છે, કોઈ વાર લોકાકાર થાય છે. ત્યાં તો કેવળ પરિણામનમાં આકાર ભેદ છે, પરંતુ જ્યાં જ્ઞાનના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદોમાં ન્યૂનતા અથવા વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યાં પણ જ્ઞાનના અંશોનો નાશ અથવા નવીન ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ જ્ઞાનાવરણ કર્મના નિમિત્તે જ્ઞાનના અંશોમાં વ્યક્તતા અને અવ્યક્તતા થયા કરે છે. અધિક અંશ દબાઈ જવાથી તે જ જ્ઞાન દુર્બળ કહેવાય છે અને અધિક અંશ પ્રગટ થઈ જવાથી તે જ જ્ઞાન સખળ કહેવાય છે. એ સિવાય જ્ઞાનમાં બીજા કોઈ પ્રકારની સખળતા કે નિર્બળતા આવતી નથી.

ઉપસંહાર

इति पर्यायानामिह लक्षणमुक्तं यथास्थितं चाथ ।

उत्पादादित्रयमपि प्रत्येकं लक्ष्यते यथाशक्ति ॥૧૯૧॥

અન્વયાર્થ—(इति) એ પ્રમાણે (इह) અહીં (पर्यायाणां) પર્યાયોનું (यथास्थितं) યથાયોગ્ય (लक्षणं) લક્ષણ (उक्तं) કહ્યું, (अथ च) હવે (उत्पादादित्रयं अपि) ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે (प्रत्येकं) ભિન્ન-ભિન્ન કરીને (यथाशक्ति) પોતાની શક્તિ અનુસાર (लक्ष्यते) લક્ષિત કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ઉપર પ્રમાણે યથાયોગ્ય પર્યાયોનું લક્ષણ કહીને હવે ગ્રંથકાર ઉત્પાદાદિ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેકના લક્ષણને નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

उत्पादादिक शेषां थाय છે?

उत्पादस्थितिभंगाः पर्यायाणां भवन्ति किल न सतः ।

ते पर्यायाः द्रव्यं तस्माद्द्रव्यं हि तत्त्रितयम् ॥૨૦૦॥

અન્વયાર્થ—(किल) નિશ્ચયથી (उत्पादस्थितिभंगाः) ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે (पर्यायाणां) પર્યાયોના (भवन्ति) થાય છે, પણ (सतः न) સત્ના થતા નથી, પરંતુ (हि) જે કારણથી (ते) એ (पर्यायाः द्रव्यं) ઉત્પાદાદિરૂપ પર્યાયો જ દ્રવ્ય છે, (तस्मात्) તેથી (द्रव्यं) દ્રવ્ય (तत्त्रितयं) એ ઉત્પાદાદિત્રયવાળું કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે પર્યાયોમાં થાય છે પણ દ્રવ્યમાં નહિ, પરંતુ પર્યાયો દ્રવ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન છે, તેથી એ અપેક્ષાએ એ ઉત્પાદાદિક દ્રવ્યના પણ કહેવામાં આવે છે.

ઉત્પાદનું સ્વરૂપ અને તે કોનો થાય છે?

તત્રોત્પાદોઽવસ્થા પ્રત્યગ્રં પરિણતસ્ય તસ્ય સતઃ ।

સદસદ્ભાવનિબદ્ધં તદતદ્ભાવત્વવન્નયાદેશાત્ ॥૨૦૧॥

અન્વયાર્થ—(તદતદ્ભાવત્વવન્નયાદેશાત્) તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવને વિષય કરવાવાળા નયની અપેક્ષાએ સત્ (સદ સદ્ભાવનિબદ્ધં) સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવથી યુક્ત છે, તેથી (તત્ર પ્રત્યગ્રં પરિણતસ્ય) એ ઉત્પાદાદિકમાં નવીનરૂપથી પરિણત (તસ્ય સતઃ) એ સત્ની (અવસ્થા) અવસ્થાનું નામ જ (ઉત્પાદઃ) ઉત્પાદ છે.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય તદ્ભાવયુક્ત તથા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ કથંચિત્ ભિન્ન થઈને અતદ્ભાવયુક્ત કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે તે દ્રવ્ય, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સદ્ભાવયુક્ત તથા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અસદ્ભાવયુક્ત પણ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય, કથંચિત્ તદ્રૂપ તથા અતદ્રૂપની માફક સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ પણ છે, તેથી તેની પ્રતિસમય ઉત્તરોત્તર થવાવાળી નવીન નવીન અવસ્થાઓને જ ઉત્પાદ કહેવામાં આવે છે.

વ્યયનું સ્વરૂપ અને તે કોનો થાય છે?

અપિ ચ વ્યયોપિ ન સતો વ્યયોપ્યવસ્થાવ્યયઃ સતસ્તસ્ય ।

પ્રધ્વંસાભાવઃ સ ચ પરિણામિત્વાત્સતોપ્યવશ્યં સ્યાત્ ॥૨૦૨॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (વ્યયઃ અપિ) વ્યય પણ (સતઃ ન) સત્નો થતો નથી, (અપિ) પરંતુ (તસ્ય સતઃ) એ સત્ની (અવસ્થાવ્યયઃ) અવસ્થાનો નાશ (વ્યયઃ) વ્યય કહેવાય છે, (ચ) તથા (પ્રધ્વંસાભાવઃ) પ્રધ્વંસાભાવરૂપ (સઃ) તે વ્યય (પરિણામિત્વાત્) સત્, પરિણામી હોવાથી (સતઃ અપિ) સત્નો પણ (અવશ્યં સ્યાત્) અવશ્ય કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ઉત્પાદની માફક વ્યય પણ પર્યાયનો થાય છે, સત્નો નહિ. કારણ કે—વ્યય, નિરન્વયનાશને નથી કહેતા, પરંતુ પદાર્થની પ્રધ્વંસાભાવરૂપ^૧ અવસ્થાનું નામ જ વ્યય છે. સત્ને

૧. નૈયાયિકોએ જે પ્રમાણે તુચ્છાભાવને સ્વતંત્ર પદાર્થ માન્યો છે તે પ્રમાણે જૈનસિદ્ધાંત અભાવને સ્વતંત્ર તુચ્છરૂપ માનતો નથી. જૈનદર્શનમાં તો વર્તમાન સમય સંબંધી પર્યાયનો વર્તમાન સમયથી પહેલાંના અભાવને પ્રાગભાવ કહેવામાં આવે છે, જેમ ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘટનો પ્રાગભાવ છે. વર્તમાન સમય પછીના અભાવને પ્રધ્વંસાભાવ કહેવામાં આવે છે, જેમ ઘટપર્યાયના વર્તમાન સમય પછી તેનો જે અભાવ છે તેને પ્રધ્વંસાભાવ કહે છે. દ્રવ્યની એક પર્યાયનો સજાતીય અન્ય પર્યાયમાં જે અભાવ છે તેને અન્યોન્યાભાવ કહેવામાં આવે છે, જેમ ઘટનો કપાલાદિ પર્યાયોમાં જે અભાવ છે તે અન્યોન્યાભાવ છે. તથા તેથી વિજાતીય પર્યાયોમાંના અભાવને અત્યંતાભાવ કહેવામાં આવે છે. જેમ ઘટનો જીવમાં જે અભાવ છે તેને અત્યંતાભાવ કહે છે.

પરિણામી માન્યું છે અને તે સત્, ઉત્પાદાદિરૂપ પરિણામથી ભિન્ન નથી, માત્ર એ જ અપેક્ષાથી વ્યય, સત્નો કહેવામાં આવે છે.. વાસ્તવમાં વ્યય, પર્યાયનો જ થાય છે પણ સત્નો નહિ.

દ્રૌવ્યં સ્વરૂપ અને તે કોનો થાય છે?

દ્રૌવ્યં સતઃ કથંચિત્ પર્યાયાર્થાન્ન કેવલં ન સતઃ ।

ઉત્પાદવ્યયવદિદં તદ્દૈકાંશં ન સર્વદેશં સ્યાત્ ॥૨૦૩॥

અન્વયાર્થ—(પર્યાયાર્થાત્) પર્યાયાર્થિકનયથી (દ્રૌવ્યં ચ) દ્રૌવ્ય પણ (કથંચિત્) કથંચિત્ (સતઃ) સત્નો હોય છે (કેવલં) કેવળ (સતઃ ન) સત્નો નહિ, (તત્) એટલા માટે (ઉત્પાદવ્યયવત્) ઉત્પાદ—વ્યયની માફક (ઇદં ચ) તે દ્રૌવ્ય પણ (एकांशं) સત્નો એક અંશ (स्यात्) છે (सर्वदेशं न) પણ સર્વદેશ નથી.

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ—વ્યયની માફક દ્રૌવ્ય પણ પર્યાયાર્થિકનયથી પર્યાયનો થાય છે અને પર્યાય તથા સત્માં કથંચિત્ અભેદતા છે, તેથી તે દ્રૌવ્યને પણ કથંચિત્ સત્નો માનવામાં આવ્યો છે, કેવળ સત્નો નહિ. કારણ કે—ઉત્પાદવ્યયની માફક દ્રૌવ્ય પણ એક અંશ છે, તેથી તે પણ ઉત્પાદવ્યયની માફક દ્રવ્યનો એકદેશ જ છે પણ સર્વદેશ નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

તદ્ભાવાવ્યયમિતિ વા દ્રૌવ્યં તત્રાપિ સમ્યગયમર્થઃ ।

યઃ પૂર્વ પરિણામો ભવતિ સ પશ્ચાત્ સ એવ પરિણામઃ ॥૨૦૪॥

અન્વયાર્થ—(વા) અથવા (તદ્ભાવાવ્યયં) ‘તદ્ભાવથી નાશ ન થવો’ (इति) એવું જે (દ્રૌવ્યં) દ્રૌવ્યનું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે (તત્રાપિ) ત્યાં પણ અર્થાત્ તેનો પણ (अयं) આ (सम्यक्) વાસ્તવિક (अर्थः) અર્થ એ છે, કે—(यः) જે (परिणामः) પરિણામ (पूर्व) પહેલાં હતા (सः सः) તે તે (परिणामः एव) પરિણામ જ (पश्चात् भवति) પાછળ થતા રહે છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે જે દ્રૌવ્યનો અર્થ તદ્ભાવાવ્યય અર્થાત્ તદ્ભાવથી નાશ ન થવો માન્યો છે તેનો પણ વાચ્યાર્થ એ છે, કે—જેવા પરિણામ પહેલાં હતા તેવા જ (પોતાની મૂળ જાતિને ન છોડતાં) જે સદૃશપરિણામ ઉત્તર—ઉત્તર સમયમાં થયા કરે છે તેને દ્રૌવ્ય કહેવામાં આવે છે, તેથી એ દ્રૌવ્ય પણ ઉત્પાદની માફક સત્નો એક અંશ જ છે. અહીં દૃષ્ટાંત—

પુષ્પસ્ય યથા ગન્ધઃ પરિણામઃ પરિણમશ્ચ ગન્ધગુણઃ ।

નાપરિણામી ગન્ધો ન ચ નિર્ગન્ધાદ્ધિ ગન્ધવત્પુષ્પમ્ ॥૨૦૫॥

અન્વયાર્થ—(यथा) જેમ (पुष्पस्य) પુષ્પનો (गंधः परिणामः) ગંધ એ પરિણામ છે (च)

તથા એ (ગન્ધગુણઃ) ગંધગુણ (પરિણમન્) પરિણમન કરી રહ્યો છે, તેથી (ગન્ધઃ) ગન્ધ (અપરિણામિ ન) અપરિણામી નથી (ચ) તથા (હિ) નિશ્ચયથી (નિર્ગન્ધાત્) નિર્ગન્ધ અવસ્થાથી (પુષ્પં ગન્ધવત્ ન) પુષ્પ ગંધવાન થયું છે, એમ પણ નથી.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત આ છે, કે—જેમ ગંધ એ પુષ્પનો એક પરિણામ છે અને તે પુષ્પના ગંધ નામના ગુણનું પરિણમન છે. જોકે એ ગુણ પ્રતિસમય પરિણમન કરતો રહે છે, તોપણ ગંધપણાની અપેક્ષાએ સાદૃશ્યપ્રત્યભિજ્ઞાનથી તે નિત્ય છે. અર્થાત્ ગન્ધરૂપ ભાવથી તેનો નાશ થતો નથી, તેથી એ સદૃશપરિણમનને ‘ધ્રોવ્ય’ પદથી વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે. તથા એમ પણ કહી શકાય નહિ, કે—પુષ્પ પહેલાં ગંધ રહિત હતું અને પાછળથી ગંધસહિત થયું હોય. તેથી પ્રતિસમય પરિણમનશીલ સદૃશપરિણમનનું નામ જ ધ્રોવ્ય છે.

નિત્ય-અનિત્યરૂપ વ્યવહારનું કારણ

તત્રાનિત્યનિદાનં ધ્વંસોત્પાદદ્વયં સતસ્તસ્ય ।

નિત્યનિદાનં ધ્રુવમિતિ તત્ત્રયમપ્યંશભેદઃ સ્યાત્ ॥૨૦૬॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) અહીં (તસ્ય સતઃ અનિત્યનિદાનં) એ સત્ની અનિત્યતાનું મૂળ કારણ (ધ્વંસોત્પાદદ્વયં) વ્યય અને ઉત્પાદ છે તથા (નિત્યનિદાનં) નિત્યતાનું મૂળ કારણ (ધ્રુવં) ધ્રોવ્ય છે. (ઇતિ) એ પ્રમાણે (તત્ત્રયં અપિ) એ ત્રણે જ (અંશભેદઃ સ્યાત્) સત્ના અંશાત્મક ભેદ છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય એ ત્રણે અંશ છે અને એ ત્રણે અંશોમાંથી વ્યય અને ઉત્પાદ એ બંને અંશ દ્રવ્યને કથંચિત્ અનિત્ય કહેવામાં કારણ છે તથા ધ્રોવ્યઅંશ, દ્રવ્યને કથંચિત્ નિત્ય કહેવામાં કારણ છે. એ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિક ત્રણે દ્રવ્યના જ અંશાત્મક ભેદો છે, પરંતુ આમ આશંકા ન કરવી કે—

ન ચ સર્વથા હિ નિત્યં કિંચિત્સત્ત્વં ગુણો ન કશ્ચિદિતિ ।

તસ્માદતિરિક્તૌ દ્વૌ પરિણતિમાત્રૌ વ્યયોત્પાદૌ ॥૨૦૭॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (સર્વથા નિત્યં) સર્વથા નિત્ય (કિંચિત્સત્ત્વં) કોઈ સત્ છે (કશ્ચિત્ ગુણઃ ન) ગુણ કોઈ છે જ નહિ તથા (પરિણતિમાત્રૌ) કેવળ પરિણતિરૂપ (વ્યયોત્પાદૌઃ) વ્યય તથા ઉત્પાદ એ બંને (તસ્માદતિરિક્તૌ) એ સત્થી અતિરિક્ત એટલે ભિન્ન છે, (ઇતિ ન ચ) એવી આશંકા પણ ન કરવી જોઈએ, કારણ કે—

ભાવાર્થ—અહીં કોઈ એવી પણ આશંકા ન કરો કે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોમાં ગુણ કોઈ વસ્તુ જ નથી, તથા દ્રવ્ય સર્વથા નિત્ય છે અને પર્યાયાત્મક વ્યય તથા ઉત્પાદ કેવળ

પરિણતિરૂપ છે તથા દ્રવ્યથી સર્વથા ભિન્ન છે, કારણ કે એવી આશંકા કરવાથી નીચે પ્રમાણે ત્રણ દોષ આવશે—

પહેલો દોષ

सर्वं विप्रतिपन्नं भवति तथा सति गुणो न परिणामः ।

नापि द्रव्यं न सदिति पृथक्त्वदेशानुषंगत्वात् ॥२०८॥

અન્વયાર્થ—(તથા સતિ) એમ થતાં (પૃથક્ત્વ દેશાનુષંગત્વાત્) સત્ને ભિન્નતાયુક્ત દેશનો પ્રસંગ આવવાથી (સદિતિ) સત્ એ (ન ગુણઃ) ન ગુણ (ન પરિણામઃ) ન પરિણામ અર્થાત્ પર્યાય (અપિ) અને (ન દ્રવ્યં) ન દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ થઈ શકશે, પરંતુ (સર્વ વિપ્રતિપન્નં ભવતિ) સર્વ વિવાદગ્રસ્ત થઈ જશે.

ભાવાર્થ—ગુણોને ન માનતાં દ્રવ્યને સર્વથા નિત્ય તથા ઉત્પાદવ્યયને દ્રવ્યથી ભિન્ન કેવળ પરિણતિરૂપ માનવાથી દ્રવ્ય તથા પર્યાયોને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રદેશીપણાનો પ્રસંગ આવશે તથા સત્, દ્રવ્ય-ગુણ વા પર્યાયોમાંથી કોઈ પણ રૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ અને તેથી સત્, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મક ન હોવાથી એ સત્નું પણ શું સ્વરૂપ છે? તે પણ નિશ્ચિત થઈ શકશે નહિ, તેથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને સત્ પોતે એ બધાંય વિવાદગ્રસ્ત થઈ જશે.

બીજો દોષ

अपि चैतद्दूषणमिह यन्नित्यं तद्धि नित्यमेव तथा ।

यदनित्यं तदनित्यं नैकस्यानेकधर्मत्वम् ॥२०९॥

અન્વયાર્થ—(ચ) તથા (ઇહ) અહીં (એતત્ અપિ દૂષણં) બીજો આ પણ દોષ આવશે, કે—(યત્ નિત્યં) જે નિત્ય છે (તત્) તે (હિ) નિશ્ચયથી (નિત્યં એવ) નિત્યરૂપ જ રહેશે (તથા) તથા (યત્ અનિત્યં) જે અનિત્ય છે (તત્ અનિત્યં) તે અનિત્યરૂપ જ રહેશે. એ પ્રમાણે (એકસ્ય અનેક ધર્મત્વં ન) કોઈપણ વસ્તુમાં અનેકધર્મત્વ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. અર્થાત્ વસ્તુ અનેકધર્માત્મક સિદ્ધ થશે નહિ.

ભાવાર્થ—તથા બીજો દોષ એ આવશે, કે—જે નિત્ય છે તે નિત્ય જ રહેશે તથા જે અનિત્ય છે તે અનિત્ય જ રહેશે. માટે નિત્યાનિત્યાત્મક પદાર્થને નહિ માનવાથી કોઈપણ વસ્તુ અનેકધર્માત્મક સિદ્ધ થશે નહિ.

વિશેષાર્થ—દ્રવ્યને અનેક ધર્માત્મક માનવાથી તો કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્યની વ્યવસ્થા બની જાય છે અને સર્વથા ભિન્નતામાં વસ્તુને એક ધર્માત્મક સ્વીકારવાથી બધી વ્યવસ્થા ભાંગી પડે છે.

ત્રીજો દોષ

અપિ ચૈકમિદં દ્રવ્યં ગુણોયમેવેતિ પર્યયોઽયં સ્યાત્ ।

इति काल्पनिको भेदो न स्याद्द्रव्यान्तरत्ववन्नियमात् ॥२१०॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (ઇદં એકં દ્રવ્યં) આ એક દ્રવ્ય છે. (અયં ગુણઃ ઇતિ) આ ગુણ છે અને (અયં પર્યયઃ એવ સ્યાત્) આ પર્યાય છે. (ઇતિ) એ પ્રકારનો (કાલ્પનિકઃ ભેદઃ) જે કાલ્પનિક ભેદ થાય છે તે પણ (નિયમાત્) નિયમથી (દ્રવ્યાન્તરત્વવત્) ભિન્ન દ્રવ્યની માફક (ન સ્યાત્) બનશે નહિ.

ભાવાર્થ—અને ત્રીજો દોષ એ આવશે, કે—જે પ્રમાણે જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાં પરસ્પર સ્વતંત્રતા હોવાના કારણથી ‘આ ગુણ અમુક દ્રવ્યનો છે’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર જેમ થઈ શકતો નથી, તેમ દ્રવ્ય તથા પર્યાયો સર્વથા ભિન્ન હોવાથી ‘આ ગુણ વા પર્યાય અમુક દ્રવ્યની છે’ એવો વ્યવહાર પણ થઈ શકશે નહિ. અર્થાત્ ‘ચેતનાદિક જીવના ગુણ છે, રૂપાદિક પુદ્ગલના ગુણ છે, સ્કંધાદિક પુદ્ગલની પર્યાયો છે તથા નર—નારકાદિ જીવની પર્યાયો છે’ એવા પ્રકારનો પ્રતીતિમાન કાલ્પનિક ભેદ કહી શકાશે નહિ. એ પ્રમાણે નં. ૨૦૭મા પદ્યની આશંકામાં ત્રણ દોષ દર્શાવીને હવે આગળ વસ્તુ વા ગુણોને નિત્ય તથા પર્યાયોને અનિત્ય માનવાની શંકા ઉઠાવીને તે ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે. શંકા—

ननु भवतु वस्तु नित्यं गुणाश्च नित्या भवन्तु वार्धिरिव ।

भावाः कल्लोलादिवदुत्पन्नध्वंसिनो भवन्त्विति चेत् ॥२११॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(વાર્ધિઃ ઇવ) સમુદ્રની માફક (વસ્તુ નિત્યં ભવતુ) વસ્તુને નિત્ય માનવામાં આવે (ચ) તથા (ગુણાઃ નિત્યાઃ ભવન્તુ) ગુણ પણ નિત્ય માનવામાં આવે અને (ભાવાઃ) પર્યાયો (કલ્લોલાદિવત્) કલ્લોલાદિની માફક (ઉત્પન્નધ્વંસિનઃ) ઉત્પન્ન વા નાશ થવાવાળી માનવામાં આવે. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—પહેલાં ગુણોને ન માનતાં દ્રવ્યને નિત્ય તથા પર્યાયોને પરિણતિમાત્ર માનવાવાળાની આશંકામાં ત્રણ દોષ બતાવી ગ્રંથકારે એ આશંકાનું નિરાકરણ કર્યું. હવે સમુદ્રાદિકના દૃષ્ટાંતથી ઉત્પન્ન થવાવાળી ઉક્ત શંકાની પુષ્ટિનું નિરાકરણ કરે છે. શંકાનું રૂપ એવું છે કે—સમુદ્રની માફક ગુણ અને વસ્તુને નિત્ય માનવામાં આવે તથા સમુદ્રમાં નષ્ટ—ઉત્પન્ન થવાવાળી તરંગોની માફક વસ્તુમાં નષ્ટ—ઉત્પન્ન થવાવાળા ઉત્પાદ-વ્યયને માનવામાં આવે અર્થાત્ પદાર્થને કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક ન માનતાં આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યાત્મક માનવામાં આવે તો શું હાનિ છે? તેનું સમાધાન :—

તન્ન યતો દૃષ્ટાન્તઃ પ્રકૃતાર્થસ્યૈવ બાધકો ભવતિ ।

અપિ તદનુક્તસ્યાસ્ય પ્રકૃતવિપક્ષસ્ય સાધકત્વાચ્ચ ॥૨૧૨॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (દૃષ્ટાન્તઃ) સમુદ્ર અને લહેરોનું દેષાંત (પ્રકૃતાર્થસ્ય એવ) શંકાકારના પ્રકૃત-ઉપરોક્ત અર્થનું જ (બાધકઃ ભવતિ) બાધક છે (અપિ ચ) તથા (તદનુક્તસ્ય) શંકાકાર દ્વારા નહિ કહેલા (પ્રકૃત વિપક્ષસ્ય અસ્ય) પ્રકૃત અર્થના વિપક્ષભૂત આ વક્ષ્યમાણ (કથન કરાતાં) કથંચિત્ નિત્ય-અનિત્યાત્મક અભેદ અર્થનું (સાધકત્વાત્) સાધક છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારના કથનાનુસાર ગુણોને અને વસ્તુને સર્વથા નિત્ય તથા ઉત્પાદ-વ્યયને સર્વથા અનિત્ય માનવા ઠીક નથી, કારણ કે—એ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવા માટે જે સમુદ્ર અને કલ્લોલોનું દેષાંત આપ્યું તે શંકાકારના ઉપર કહેલા પક્ષનું સાધક ન થતાં વિના કહ્યે જ ઉપરોક્ત પક્ષના વિપક્ષનું એટલે જૈનસિદ્ધાંતાનુસાર માનેલા કથંચિત્ અભેદાત્મકપક્ષનું સાધક છે. આગળ એ જ અર્થનો ખુલાસો કરે છે—

અર્થાન્તરં હિ ન સતઃ પરિણામેભ્યો ગુણસ્ય કસ્યાપિ ।

એકત્વાઙ્ગલધેરિવ કલિતસ્ય તરંગમાલાભ્યઃ ॥૨૧૩॥

અન્વયાર્થ—(તરંગમાલાભ્યઃ) તરંગમાળાઓથી (કલિતસ્ય જલધેરિવ) વ્યાપ્ત સમુદ્રની માફક (હિ) નિશ્ચયથી (કસ્યાપિ ગુણસ્ય પરિણામેભ્યઃ) કોઈ પણ ગુણના પરિણામોથી અર્થાત્ પર્યાયોથી (સતઃ એકત્વાત્) સત્ની અભિન્નતા હોવાથી (અર્થાન્તરં ન) તે સત્નો પોતાના પરિણામોથી કાંઈ પણ ભેદ નથી.

ભાવાર્થ—કારણ કે—જેવી રીતે તરંગોના સમૂહોને છોડતાં સમુદ્ર કોઈ ભિન્ન વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તેવી રીતે પોતાના ત્રિકાલવર્તી પરિણામોને છોડતાં ગુણ તથા દ્રવ્ય પણ કોઈ ભિન્ન વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.

કિન્તુ ય એવ સમુદ્રસ્તરંગમાલા ભવન્તિ તા એવ ।

યસ્માત્સ્વયં સ જલધિસ્તરંગરુપેણ પરિણમતિ ॥૨૧૪॥

અન્વયાર્થ—(કિન્તુ) પરંતુ (ય એવ) જે (સમુદ્રઃ) સમુદ્ર છે, (તા એવ) તે જ (તરંગમાલાઃ) તરંગમાળાઓ (ભવન્તિ) થાય છે. (યસ્માત્) કારણ કે (સ જલધિ) તે સમુદ્ર (સ્વયં) પોતે જ (તરંગરુપેણ પરિણમતિ) તરંગરૂપથી પરિણમન કરે છે.

ભાવાર્થ—જેમ તરંગમાળાઓની સાથે સમુદ્રની અભેદતા છે, તેમ સમુદ્રને છોડી

તેનાથી સર્વથા ભિન્ન તરંગમાળાઓ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, કારણ કે સમુદ્ર પોતે જ તરંગરૂપથી પરિણમન કરતો રહે છે. તેવી રીતે જ ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય આદિકનું દ્રવ્ય વા ગુણોની સાથે અભેદપણું છે. દ્રવ્ય તથા ગુણોને છોડી તેનાથી સર્વથા ભિન્ન ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, કારણ કે દ્રવ્ય વા ગુણો પોતે જ ઉત્પાદાદિકરૂપથી પરિણમન કરી રહ્યા છે. તેથી શંકાકાર દ્વારા આપેલું સમુદ્ર અને કલ્લોલોનું દેષ્ટાંત ભેદતાનું સાધક ન થતાં કથંચિત્ અભેદતાનું જ સાધક થાય છે.

તસ્માત્સ્વયમુત્પાદઃ સદિતિ ધ્રોવ્યં વ્યયોપિ વા સદિતિ ।

ન સતોઽતિરિક્ત એવ હિ વ્યુત્પાદો વા વ્યયોપિ વા ધ્રોવ્યમ્ ॥૨૧૫॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (સત્્ ઇતિ) સત્્ એ (સ્વયં) પોતે જ (ઉત્પાદઃ) ઉત્પાદ છે, તથા (સત્્ ઇતિ) એ સત્્ જ (ધ્રોવ્યં) ધ્રોવ્ય છે (વા) તથા (વ્યય અપિ) વ્યય પણ છે, (હિ) કારણ કે—(સતઃ અતિરિક્તઃ) સત્્થી જુદું કોઈ જ (ઉત્પાદઃ એવ) ઉત્પાદ (વા) અથવા (વ્યયઃ) વ્યય (વા) અથવા (ધ્રોવ્યં અપિ) ધ્રોવ્ય પણ (ન) નથી.

ભાવાર્થ—તેથી કથંચિત્ સત્્ પોતે જ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યરૂપ થાય છે પણ સત્્થી સર્વથા ભિન્ન ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય કોઈ વસ્તુ જ નથી.

યદિ વા શુદ્ધત્વનયાન્નાપ્યુત્પાદો વ્યયોપિ ન ધ્રોવ્યમ્ ।

ગુણશ્ચ પર્યય ઇતિ વા ન સ્યાન્ન કેવલં સદિતિ ॥૨૧૬॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા (શુદ્ધત્વનયાત્) શુદ્ધતાને વિષય કરવાવાળા નયની અપેક્ષાએ ((ઉત્પાદઃ અપિ ન) ઉત્પાદ પણ નથી, (વ્યયઃ અપિ ન) વ્યય પણ નથી તથા (ધ્રોવ્યં) ધ્રોવ્ય, (ગુણઃ) ગુણ (ચ) અને (પર્યયઃ) પર્યાય (ઇતિ વા ન) એ પણ નથી, (ચ) પરંતુ (કેવલં) કેવળ એક (સત્્ ઇતિ) સત્ જ છે.

ભાવાર્થ—અથવા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય, ગુણ અને પર્યાય વગેરે કાંઈ પણ નથી, કેવળ સર્વના સમુદાયરૂપ એક સત્્ જ પદાર્થ છે, કારણ કે—જેટલી કોઈ ભેદવિવક્ષા છે તે બધી પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાથી જ કલ્પિત કરવામાં આવે છે. શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય, કોઈ પણ પ્રકારના ભેદને વિષય કરતો નથી, તેથી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી નિરંતર સર્વ અવસ્થાઓમાં સત્્ જ પ્રતીતિમાન થાય છે પણ ઉત્પાદ—વ્યયાદિક નહિ. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

અયમર્થો યદિ ભેદઃ સ્યાદુન્મજ્જતિ તદા હિ તત્ત્રિતયમ્ ।

અપિ તત્ત્રિતયં નિમજ્જતિ યદા નિમજ્જતિ સ મૂલતો ભેદઃ ॥૨૧૭॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(યદિ ભેદઃ સ્યાત્) જો ભેદ હોય છે અર્થાત્ જે સમયે ભેદ વિવક્ષિત થાય છે, (તદા) તે સમયે (હિ) નિશ્ચયથી (તત્ત્રિતયં) એ ઉત્પાદાદિ ત્રણે (ઉન્મજ્જતિ) પ્રતીત થવા લાગે છે તથા (યદા) જે સમયે (સ ભેદઃ) તે ભેદ (મૂલતઃ) મૂળથી જ (નિમજ્જતિ) વિવક્ષિત કરવામાં આવતો નથી તે સમયે (તત્ ત્રિતયં અપિ) એ ત્રણે (ભેદો) પણ (નિમજ્જતિ) પ્રતીત થતા નથી.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનો સારાંશ એ છે, કે—પદાર્થ સામાન્યવિશેષાત્મક છે અને બંને નય (દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક) પદાર્થના સામાન્ય, વિશેષ ધર્મોમાંથી પરસ્પર સાપેક્ષ કોઈ એક ધર્મને મુખ્યપણે તથા બીજા ધર્મને ગૌણપણે વિષય કરે છે, એટલા માટે જે વેળા ભેદ વિવક્ષિત થાય છે તે વેળા અભેદ ગૌણ થઈ જવાથી ઉત્પાદાદિક ત્રણે પ્રતીત થવા લાગે છે, તથા જે વેળા દ્રવ્યાર્થિકનય દ્વારા અભેદતા વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે ભેદ ગૌણ થઈ જવાથી ઉત્પાદાદિક ત્રણેમાંથી કોઈની પ્રતીતિ થતી નથી પણ માત્ર એક સત્ જ સત્ પ્રતીતિમાન થાય છે.

એ પ્રમાણે ગાથા નં. ૨૧૧મા પદ્યની શંકાનું સમાધાન કરીને હવે આગળ ‘ઉત્પાદ-વ્યયને તો અંશાત્મક કહેવા યુક્તિસંગત છે, પરંતુ જ્યારે ત્રિકાળવિષયક હોવાથી ધ્રૌવ્ય કોઈ પણ પ્રકારથી અંશાત્મક સિદ્ધ થઈ જ શકતો નથી, તો પછી તેને અંશાત્મક માનીને પર્યાય કેમ માન્યો છે?’ એ વિષયમાં શંકા—સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરે છે. શંકા—

નનુ ચોત્પાદધ્વંસૌ દ્વાવપ્યંશાત્મકૌ ભવેતાં હિ ।

ધ્રૌવ્યં ત્રિકાલવિષયં તત્કથમંશાત્મકં ભવેદિતિ ચેત્ ॥૨૧૮॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (ઉત્પાદધ્વંસૌ દ્વૌ અપિ) ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને જ (અંશાત્મકૌ) અંશસ્વરૂપ (ભવેતાં) ભલે હોય, પરંતુ (ત્રિકાલવિષયં ‘યત્’ ધ્રૌવ્યં) ત્રિકાળગોચર જે ધ્રૌવ્ય છે, (તત્ કથં) તે કેવી રીતે (અંશાત્મકં ભવેત્?) અંશાત્મક થશે? (ઇતિચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—આપે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યને અંશાત્મક સિદ્ધ કર્યા છે, પરંતુ એમાં ઉત્પાદ વ્યયને તે ક્ષણવર્તી હોવાથી તો અંશાત્મક માનવા ઠીક છે, પણ ધ્રૌવ્ય તો ત્રિકાલવર્તી છે તો પછી તેને અંશાત્મક કેમ માની શકાય? આ શંકાનું સમાધાન :-

નૈવં યતસ્ત્રયોંશાઃ સ્વયં સદેવેતિ વસ્તુતો ન સતઃ ।

નૈવાર્થાન્તરવદિદં પ્રત્યેકમનેકમિહ સદિતિ ॥૨૧૯॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એમ કહેવું એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(વસ્તુતઃ)

વાસ્તવમાં (ત્રયઃ અંશાઃ) એ ત્રણે અંશો (સ્વયં સત્ એવમ્ સત્) સ્વયં સત્ જ છે, પરંતુ (સતઃ ન) સત્ના નથી, કારણ કે (ઇહ) અહીં (સત્ સત્) સત્ એ (અર્થાન્તરવત્) અર્થાન્તરોની માફક (પ્રત્યેકં) એક એક થઈને (અનેકં) અનેક છે, (ઇતિનૈવ) એમ નથી.

ભાવાર્થ—ઉપરની શંકા ઠીક નથી, કારણ કે જૈનસિદ્ધાંતમાં સત્ના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યરૂપ અંશ માન્યા નથી, પરંતુ સત્ જ પોતે ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મક માન્યું છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે પ્રત્યેક જુદા જુદા પદાર્થોની માફક મળીને અનેક નથી, પરંતુ વિવક્ષાવશ જ એ ત્રણે ભિન્ન-ભિન્નરૂપથી પ્રતીત થાય છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ :-

તત્રૈતદુદાહરણં યદ્યુત્પાદેન લક્ષ્યમાણં સત્।

ઉત્પાદેન પરિણતં કેવલમુત્પાદમાત્રમિહ વસ્તુ ॥૨૨૦॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) આ વિષયમાં (એતત્ ઉદાહરણં) આ ઉદાહરણ છે, કે—(ઇહ) અહીં (યદિ) જો (ઉત્પાદેન પરિણતં સત્) ઉત્પાદરૂપથી પરિણત સત્ જે સમયે (ઉત્પાદેનલક્ષ્યમાણં) ઉત્પાદ દ્વારા લક્ષ્યમાણ થાય છે, તે સમયે (વસ્તુ) વસ્તુને (કેવલં ઉત્પાદમાત્રં) કેવળ ઉત્પાદમાત્ર કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—પદાર્થ અનંતધર્માત્મક છે, શબ્દ વા ન્યાત્મકજ્ઞાનના અંશ દ્વારા તેના સંપૂર્ણ ધર્મો વિષયભૂત થઈ શકતા નથી, તેથી એ અનંત ધર્મોમાં જે જ્ઞાનાંશ વા શબ્દ દ્વારા જે કોઈ પણ એક ધર્મ વિષયભૂત થાય છે, તે જ્ઞાનાંશ વા શબ્દ દ્વારા વસ્તુ તે સમયે કેવળ તે જ ધર્મમય જાણવામાં આવે છે વા કહેવામાં આવે છે. એ ન્યાયાનુસાર જે સમયે નવીન નવીનરૂપથી પરિણત સત્ ઉત્પાદરૂપ, જ્ઞાન તથા શબ્દ દ્વારા વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે સત્ કેવળ ઉત્પાદમાત્ર કહેવામાં આવે છે.

યદિ વા વ્યયેન નિયતં કેવલમિહ સદિતિ લક્ષ્યમાણંસ્યાત્।

વ્યયપરિણતં ચ સદિતિ વ્યયમાત્રં કિલ કથં હિ તન્ન સ્યાત્ ॥૨૨૧॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા જે સમયે (ઇહ) અહીં (વ્યયપરિણતં ચ) વ્યયરૂપથી પરિણત જ (ઇતિ સત્) તે સત્ (કેવલં વ્યયેન નિયતં લક્ષ્યમાણં સ્યાત્) કેવળ વ્યય દ્વારા નિશ્ચયથી લક્ષ્યમાણ થાય છે, તે સમયે (તત્ ઇતિ સત્) તે જ સત્ (હિ) નિશ્ચયથી (વ્યયમાત્રં કિલ) કેવળ વ્યયમાત્ર (કથં ન સ્યાત્?) શું નહિ થાય? અવશ્ય થશે.

ભાવાર્થ—અથવા જે સમયે પૂર્વપર્યાયના અભાવાત્મક વ્યયધર્મથી જ યુક્ત તે સત્ને 'વ્યય' શબ્દનું લક્ષ્ય બનાવવામાં આવે છે, તે સમયે ઉત્પાદાત્મક વા ધ્રોવ્યાત્મકધર્મના પ્રતિપાદનનું લક્ષ્ય ન હોવાથી તે જ સત્ કેવળ વ્યયમાત્ર પ્રતિપાદિત તથા પ્રતીતિમાન શું નહિ થાય?

ધ્રૌવ્યેણ પરિણતં સદ્યદિ વા ધ્રૌવ્યેણ લક્ષ્યમાણં સ્યાત્ ।

ઉત્પાદવ્યયવદિદં સ્યાદિતિ તદ્ધ્રૌવ્યમાત્રં સત્ ॥૨૨૨॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા જે સમયે (ધ્રૌવ્યેણ પરિણતં સત્) ધ્રૌવ્યરૂપથી પરિણતસત્ (ધ્રૌવ્યેણ લક્ષ્યમાણં સ્યાત્) ધ્રૌવ્ય દ્વારા લક્ષ્યમાણ થાય છે, તે સમયે (ઉત્પાદવ્યયવત્) ઉત્પાદવ્યયની માફક (તદ્ ઇદં સત્) તે જ એ સત્ (ધ્રૌવ્ય માત્રં ઇતિ) ધ્રૌવ્ય માત્ર છે, એવું જ (સ્યાત્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—અથવા જે સમયે ધ્રૌવ્યરૂપ ધર્મથી યુક્ત તે સત્ ધ્રૌવ્ય શબ્દ દ્વારા કહ્યું જાય છે, તે સમયે એ સત્, ઉત્પાદ-વ્યયની માફક કેવળ ધ્રૌવ્યમાત્ર છે. અહીં દૃષ્ટાંત—

સંદૃષ્ટિર્મૃદ્દ્રવ્યં સતા ઘટેનેહ લક્ષ્યમાણં સત્ ।

કેવલમિહ ઘટમાત્રમસતા પિણ્ડેન પિણ્ડમાત્રં સ્યાત્ ॥૨૨૩॥

અન્વયાર્થ—(સન્દૃષ્ટિઃ) આ વિષયમાં ઉદાહરણ આ છે, કે—(ઇહ) અહીં (મૃત દ્રવ્યં) માટીરૂપ દ્રવ્ય, (સતા ઘટેન) સત્આત્મક ઘટ દ્વારા (લક્ષ્યમાણં સત્) લક્ષ્યમાણ થતું (કેવલ ઘટમાત્રં) કેવળ ઘટરૂપ જ કહેવામાં આવે છે, તથા (ઇહ) ત્યાં જ (અસતા પિણ્ડેન) અસતાત્મક પિંડરૂપ દ્વારા લક્ષ્યમાણ થતું (પિણ્ડમાત્રં સ્યાત્) કેવળ પિંડરૂપ જ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત આ છે, કે—જેમ સત્ની જગ્યાએ રહેલું મૃતિકાપિંડરૂપ દ્રવ્ય, ઘટ—રૂપાદિ હોવા યોગ્ય અનેક ધર્મોને ધારણ કરવાવાળું હોવા છતાં પણ 'જે સમયે કેવળ ઘટરૂપધર્મથી જ પ્રતિપાદિત વા પ્રતીતિમાન થાય છે, તે સમયે તે વિવક્ષાથી તે કેવળ ઘટમાત્ર જ કહેવામાં આવે છે, તથા જે સમયે ઘટપર્યાયમાં નહિ રહેવાવાળા પિંડરૂપધર્મથી તે વિવક્ષિત થાય છે, તે સમયે તે કેવળ પિંડમાત્ર કહેવામાં આવે છે.

યદિ વા તુ લક્ષ્યમાણં કેવલમિહ મૃચ્ચ મૃત્તિકાત્ત્વેન ।

એવં ચૈકસ્ય સતો વ્યુત્પાદાદિત્રયશ્ચ તત્રાંશાઃ ॥૨૨૪॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા તે માટીરૂપ દ્રવ્ય જો (ઇહ) અહીં (કેવલં મૃત્તિકાત્ત્વેન લક્ષ્યમાણં તુ) કેવળ મૃતિકાપણાથી લક્ષ્યમાણ થાય છે. તો તે (મૃચ્ચ) માટી જ કહેવામાં આવે છે (એવં ચ) એ પ્રમાણે (એકસ્ય સતઃ) એક સત્ના જ (વ્યુત્પાદાદિત્રયશ્ચ) ઉત્પાદાદિક ત્રણે (તત્રાંશાઃ) એ સત્ના અંશ છે.

૧. અહીં 'જે સમયે' નો આશય કેવળ વિવક્ષાનો છે. જેવી વિવક્ષા હોય છે તે જ સ્વરૂપે માટીને માનવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં ત્રણેનો સમયભેદ નથી.

ભાવાર્થ—અથવા જે સમયે એ જ મૃતિકાપિંડ, ઘટની વિવક્ષા ન કરતાં કેવળ મૃતિકાપણથી વિવક્ષિત થાય છે, તે સમયે તે કેવળ મૃતિકારૂપ જ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રકારથી સિદ્ધ થાય છે, કે—સત્ના ઉત્પાદાદિક ત્રણે જ સત્ના અંશ છે પણ કાંઈ સત્થી જુદા અંશ નથી. વળી એમ પણ નથી, કે:—

ન પુનઃ સતો હિ સર્ગઃ કેનચિદંશૈકભાગમાત્રેણ ।

સંહારો વા ધ્રૌવ્યં વૃક્ષે ફલપુષ્પપત્રવન્ન સ્યાત્ ॥૨૨૫॥

અવ્યયાર્થ—(પુનઃ) પરંતુ (વૃક્ષે ફલપુષ્પપત્રવન્) વૃક્ષમાં ફળ, ફૂલ તથા પત્રની માફક (કેનચિત્) કોઈ (અંશૈકભાગ માત્રેણ) અંશરૂપ એક ભાગથી (સતઃ સર્ગઃ) સત્નો ઉત્પાદ (વા) અથવા (સંહારઃ) સંહાર અર્થાત્ વ્યય (ચ) તથા (ધ્રૌવ્યં) ધ્રૌવ્ય (ન સ્યાત્) નથી.

ભાવાર્થ—પરંતુ જે પ્રમાણે વૃક્ષમાં ફળ, ફૂલ તથા પત્ર વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન અંશોથી રહે છે અને તે વૃક્ષ પણ તેના સંયોગથી ફળ-ફૂલ-પત્રાદિવાળું કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે સત્ના કોઈ એક અંશથી જુદા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય નથી તથા ન તો જુદા જુદા અંશાત્મક ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યથી દ્રવ્ય, ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્યવાળું જ કહેવાય છે. તેથી શંકાકારનું—‘ઉત્પાદ-વ્યયને અંશાત્મક માનવા અને ધ્રૌવ્યને અંશાત્મક ન માનવો’ એ કથન (શંકા) ઠીક નથી.

એ પ્રમાણે પદ્ય નં. ૨૧૮ની શંકાનું સમાધાન કરીને હવે આગળ ‘એ ઉત્પાદાદિ અંશીના છે કે અંશના છે’ ઈત્યાદિ વિષયનો ઉહાપોહપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરે છે. શંકા—

નનુ ચોત્પાદાદિત્રયમંશાનામથ કિમંશિનો વા સ્યાત્ ।

અપિ કિં સદંશમાત્રં કિમથાંશમસદસ્તિ પૃથગિતિ ચેત્ ॥૨૨૬॥

અવ્યયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એ છે, કે—(ઉત્પાદાદિ ત્રયં) ઉત્પાદાદિક ત્રણે (કિં) શું (અંશાનાં) અંશોના (અથવા) અથવા (અંશિનઃ) અંશીના (સ્યાત્) હોય છે? (અપિ) તથા (કિં) શું તે (સદંશમાત્રં) સત્રૂપ અંશ જ છે? (અથ) અથવા (કિં) શું તે (પૃથક્) જુદા (અસતં અંશ અસ્તિ) અસતરૂપ અંશ છે? (इति चेत) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારની શંકા એવી છે, કે—ઉત્પાદાદિક ત્રણે અંશોના હોય છે કે અંશીના હોય છે? તથા એ ત્રણે સત્આત્મક અંશ છે વા જુદા અસત્આત્મક અંશ છે? તેનું સમાધાન :—

તન્ન યતોઽનેકાન્તો બલવાનિહ ખલુ ન સર્વથૈકાન્તઃ ।

સર્વં સ્યાદવિરુદ્ધં તત્પૂર્વં તદ્વિના વિરુદ્ધં સ્યાત્ ॥૨૨૭॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (ઙહ) જૈનસિદ્ધાંતમાં (ખલુ) નિશ્ચયથી (અનેકાન્તઃ) અનેકાન્ત જ (બલવાન્) બળવાન છે (સર્વથા એકાન્તઃ ન) પણ સર્વથા એકાન્ત બળવાન નથી. માટે (તત્પૂર્વ) અનેકાન્તપૂર્વક (સર્વ) બધાંય કથન (અવિરુદ્ધં સ્યાત્) અવિરુદ્ધ હોય છે તથા (તદ્વિના) અનેકાન્ત વિના બધાંય કથન (વિરુદ્ધં સ્યાત્) વિરુદ્ધ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારની ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આ છે, કે—વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ પ્રકારે જાણવા માટે અનેકાન્તવાદ જ સમર્થવાદ છે, પણ એકાન્તવાદ નહિ. તેથી અનેકાન્તપૂર્વક પ્રતિપાદિત બધાંય કથનોને અવિરુદ્ધ કહેવામાં આવે છે અને એકાન્તપૂર્વક પ્રતિપાદિત સર્વ કથનોને વિરુદ્ધ કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—જૈન દર્શન પ્રમાણ ન્યાત્મક છે. કોઈ પણ પદાર્થનું કોઈ પણ રૂપે વિવેચન કરવામાં આવે, તોપણ નયદૃષ્ટિથી બધું સંગત બની જાય છે. તે જ કથન અપેક્ષા દૃષ્ટિ છોડીને કરવામાં આવે તો અસંગત બની જાય છે. અહીં કોઈ એવી આશંકા ન કરી લે કે કોઈ વખતે કોઈ વાત કોઈ રૂપે કહેવાથી અને કોઈ વાર કોઈ બીજી રીતે કહેવાથી જૈન દર્શન કોઈ વાતનો નિર્ણય કરતું નથી, પરંતુ સંશયાત્મક રહે છે. આમ કહેનારાઓએ જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. જૈન દર્શન સંશયાત્મક નથી, પરંતુ વસ્તુનું યથાર્થ કથન કરે છે. વસ્તુ એક ધર્માત્મક નથી, પરંતુ અનેક ધર્માત્મક છે, તેથી તે અનેક રૂપે જ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનું એક રૂપે કથન કરવું તે તેના સ્વરૂપને બગાડવા જેવું છે. સંશય બંને પ્રકારમાં સમાન જ્ઞાન થવાથી થાય છે. અહીં બંને પ્રકારમાં સમાન જ્ઞાન નથી. જોકે એક જ પદાર્થને અનેક ધર્મો દ્વારા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ જે દૃષ્ટિથી જે ધર્મનું કથન કરવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિથી તે સદા તેવો જ છે. તે દૃષ્ટિથી તે સદા એક ધર્માત્મક જ છે. દૃષ્ટાંત માટે પુસ્તક જ લઈ લ્યો. પુસ્તક ભાવરૂપ પણ છે અને અભાવરૂપ પણ છે. પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ તો તે ભાવરૂપ છે અને પર પદાર્થોની અપેક્ષાએ તે અભાવરૂપ છે, એમ નથી કે કોઈવાર પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ પણ તે અભાવરૂપ કહેવાય. અથવા પર પદાર્થોની અપેક્ષાએ પણ કોઈ વાર ભાવરૂપ કહેવામાં આવે, તેથી નય સમુદાય-પ્રમાણથી તો વસ્તુ ભાવરૂપ પણ છે, અભાવરૂપ પણ છે, પરંતુ નયદૃષ્ટિથી જે રૂપે ભાવરૂપ છે તે રૂપે સદા ભાવરૂપ જ છે અને જે દૃષ્ટિથી અભાવરૂપ છે તેનાથી સદા અભાવરૂપ જ છે, તેથી સ્યાદ્વાદને એવા તર્કશાસ્ત્રીઓ જ સંશયાત્મક કહી શકે કે જેઓ ન તો સંશયનું સ્વરૂપ સમજ્યા છે અને ન સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ સમજ્યા છે. એ જ રીતે જે 'લોકો "નૈકસ્મિન્નસંભવાત્" (અર્થાત્) એક પદાર્થમાં બે વિરોધી ધર્મ રહી શકતા નથી એમ કહીને સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપ જૈન દર્શનને અસત્યાત્મક ઠરાવે છે, તેઓ પણ પદાર્થના યથાર્થ બોધથી ચોજનો દૂર છે. ઠીક છે, શું તેઓ અમને એ વાત સમજાવશે કે પુસ્તકને પુસ્તક જ શા માટે કહે છે? પુસ્તકને ખડિયો કેમ નથી કહેતા? કલમ કેમ નથી કહેતા? બાજોઠ કેમ નથી કહેતા? દીવો કેમ નથી કહેતા? જે તેઓ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ કહે કે પુસ્તકમાં પુસ્તકપણાનો જ ધર્મ રહે છે, તેથી તે પુસ્તક જ કહેવાય છે. તેમાં ખડિયાપણાનો

ધર્મ નથી, ક્લમપણાનો ધર્મ નથી, બાબોઠપણાનો ધર્મ નથી, દીવાપણાનો ધર્મ નથી, તેથી તે પુસ્તક, ખડિયો, ક્લમ, બાબોઠ કે દીવો કહેવાતું નથી અર્થાત્ પુસ્તકમાં પુસ્તકપણાના ધર્મ સિવાય બીજા જેટલા કોઈ તેનાથી ભિન્ન પદાર્થ છે, તે બધાનો પુસ્તકમાં અભાવ છે. એ જ પ્રમાણે દરેક પદાર્થમાં પોતાના સ્વરૂપ સિવાય બાકીના બધા પદાર્થોના સ્વરૂપનો અભાવ રહે છે. જો અન્ય પદાર્થોના સ્વરૂપનો પણ સદ્ભાવ હોય તો એક પદાર્થમાં બધા પદાર્થોની સંકરતાનો (મિશ્રપણાનો) દોષ આવે છે અને જો પદાર્થમાં સ્વ-સ્વરૂપનો પણ અભાવ હોય તો પદાર્થના અભાવનો જ પ્રસંગ આવે છે, તેથી સ્વ-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભાવ અને પર-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અભાવ એવા બે ધર્મ દરેક પદાર્થમાં રહે છે. બસ આ જ ઉત્તરથી બે વિરોધી ધર્મોનો એક પદાર્થમાં અભાવ બતાવનાર તર્કશાસ્ત્રી સ્વયં સમજી ગયા હશે, કે એક પદાર્થમાં ભાવ-ધર્મ અને અભાવ-ધર્મ બન્નેય રહે છે. એનો સ્વીકાર કર્યા વિના તો પદાર્થનું સ્વરૂપ જ નથી બનતું, તેથી અનેકાંતપૂર્વક બધું કથન અવિરુદ્ધ અને તેના વિના વિરુદ્ધ છે. અહીં આ શંકા કરવી પણ વ્યર્થ છે, કે ભાવ અને અભાવ બન્ને વિરોધી છે તો પછી એક પદાર્થમાં બન્ને કેવી રીતે રહી શકે? એનો ઉત્તર ઉપર કહેવાઈ ગયો છે. બીજું જેને વિરોધી કહેવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં વિરોધ જ નથી. પદાર્થનું સ્વરૂપ જ એવું છે. “સ્વભાવોડતર્કગોચરઃ” અર્થાત્ કોઈના સ્વભાવમાં તર્ક કામ કરતો નથી. અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ છે. ત્યાં અગ્નિ ઉષ્ણ કેમ છે? એ પ્રશ્ન નિર્વર્થક છે. પ્રત્યક્ષ બાધિત છે.

તેનું સ્પષ્ટીકરણ :-

**કેવલમંશાનામિહ નાપ્યુત્પાદો વ્યયોપિ ન ધ્રૌવ્યમ્ ।
નાપ્યંશિનસ્ત્રયં સ્યાત્ કિમુતાંશેનાંડશિનો હિ તત્ત્રિતયમ્ ॥૨૨૮॥**

અન્વયાર્થ—(ઈહ) અહીં (કેવલં અંશાનાં) કેવળ અંશોના (ન ઉત્પાદઃ) ન ઉત્પાદ (અપિ) તથા (‘ન’ વ્યયઃ) ન વ્યય (અપિ) તથા (ધ્રૌવ્યં ન) ન ધ્રૌવ્ય થાય છે, તથા (અંશિનઃ અપિ) અંશીના પણ (ત્રયં ન) એ ઉત્પાદાદિ ત્રણે થતા નથી, (કિમુત) પરંતુ (હિ) નિશ્ચયથી (અંશેન) અંશથી યુક્ત (અંશિનઃ) અંશીના (તત્ત્રિતયં સ્યાત્) એ ઉત્પાદાદિક ત્રણે થાય છે.

ભાવાર્થ—તેથી ઉત્પાદાદિક ત્રણે કેવળ અંશના કે કેવળ અંશીના થતા નથી, પરંતુ

૧. વિરોધ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧. સહાનવસ્થાન, ૨ પ્રતિબંધ્ય પ્રતિબંધક, ૩ વધ્ય ધાતક. આ ત્રણેમાંથી ભાવભાવમાં એક પણ નથી. વિશેષ જ્ઞાન માટે આ કારિકા જુઓ.

કથજ્વિતે સદેવેષ્ટં કથજ્વિદસદેવ તત્ ।

તથોભયમવાચ્યં ચ નયયોગાન્ન સર્વથા ॥૧॥

તત્ર સત્ત્વં વસ્તુધર્મઃ તદનુપગમે વસ્તુનો વસ્તુત્વાયોગાત્ ખરવિષાણાદિવત્ । તથા કથજ્વિદસત્ત્વં વસ્તુધર્મઃ । સ્વરૂપાદિભિરિવ પરૂપાદિભિરપિ વસ્તુનોડસત્ત્વાનિષ્ઠૌ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાભાવાદ્વસ્તુપ્રતિનિયમવિરોધાત્ । એતેન ક્રમાર્પિતોભયત્વાદીનાં વસ્તુધર્મત્વં પ્રતિપાદિતમ્ । અષ્ટસહસ્રી ।

કથંચિત્ અંશસહિત અંશીના થાય છે. એ પ્રમાણે અનેકાંતવાદપૂર્વક અંશોસહિત અંશીના ઉત્પાદાદિક ત્રણે સિદ્ધ કરીને હવે આગળ ગ્રંથકાર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યના અવિરોધને સિદ્ધ કરવા માટે શંકા-સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરે છે. શંકા :—

નનુ ચોત્પાદધ્વંસૌ સ્યાતામન્વર્થતોઽથ વાગ્માત્રાત્ ।

દષ્ટવિરુદ્ધત્વાદિહ ધ્રુવત્વમપિ ચૈકસ્ય કથમિતિ ચેત્ ॥૨૨૧॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(અન્વર્થતઃ) અન્વર્થથી (અથ) અથવા (વાગ્માત્રાત્) વચનમાત્રથી (ઉત્પાદધ્વંસૌ) ઉત્પાદ-વ્યય હોય તો (સ્યાતાં) ભલે હોય, (અપિ) પરંતુ (ઇહ) અહીં આગળ (એકસ્ય) એક જ પદાર્થમાં (દષ્ટવિરુદ્ધત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ હોવાથી ઉત્પાદ, વ્યય અને (ધ્રુવત્વં ચ) ધ્રોવ્યપણું (કથં) કેવી રીતે હોય? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—શબ્દ વા અર્થદૃષ્ટિએ ઉત્પાદાદિક એક પદાર્થમાં બની શકે છે તેમ ધ્રોવ્ય અને ઉત્પાદ-વ્યય કોઈ એક પદાર્થમાં સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય અનિત્યપણાના સાધક છે તથા ધ્રોવ્ય નિત્યપણાનો સાધક છે, તેથી ધ્રોવ્ય અને ઉત્પાદ-વ્યય એ બંને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેને એક પદાર્થના માનવા એ પ્રત્યક્ષબાધિત છે. તેનું સમાધાન :—

સત્યં ભવતિ વિરુદ્ધં ક્ષણભેદો યદિ ભવેત્ત્રયાણાં હિ ।

અથવા સ્વયં સદેવ હિ નશ્યત્વુત્પદ્યતે સ્વયં સદિતિ ॥૨૩૦॥

ક્વાપિ કુતશ્ચિત્ કિંચિત્ કસ્યાપિ કથંચનાપિ તન્ન સ્યાત્ ।

તત્સાધકપ્રમાણાભાવાદિહ સોપ્યદષ્ટાન્તાત્ ॥૨૩૧॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, પરંતુ (યદિ) જો (હિ) નિશ્ચયથી (ત્રયાણાં) એ ત્રણેને (ક્ષણભેદઃ) ક્ષણભેદ અર્થાત્ ભિન્ન-ભિન્ન સમય (ભવેત્) હોત, તો (અથવા) અથવા (હિ) નિશ્ચયથી (સ્વયં સદેવ) સત્ પોતે જ (નશ્યતિ) નાશ પામતું હોત, તથા (સત્) સત્ (સ્વયં) પોતે જ (ઉત્પદ્યતે) ઉત્પન્ન થતું હોત, તો (વિરુદ્ધં ભવતિ) પરસ્પરમાં વિરુદ્ધ કથન થાત.

પરંતુ (તત્) એ ઉત્પાદાદિક ત્રણેનો ક્ષણભેદ અથવા સ્વયં સત્નું જ નાશ પામવું કે ઉત્પન્ન થવું (ક્વાપિ) કોઈ પણ ઠેકાણે (કુતશ્ચિત્) કોઈ હેતુથી (કિંચિત્) કંઈપણ (કસ્યાપિ) કોઈનું પણ (કથંચન અપિ) કોઈપણ પ્રકારથી (ન સ્યાત્) થતું નથી. કારણ કે—(ઇહ) આ ઠેકાણે (સોપ્યદષ્ટાન્તાત્) તેનું દૃષ્ટાંત પણ નહિ મળવાથી (તત્સાધકપ્રમાણાભાવાત્) તેના સાધકપ્રમાણનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારે જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યનો એકીસાથે રહેવામાં વિરોધ બતાવ્યો તે ઠીક નથી, કારણ કે વિરોધ તો ત્યારે આવી શકે કે જ્યારે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યમાં સમયભેદ માનવામાં આવે, અર્થાત્ એ ત્રણેને એક સમયવર્તી નહિ માનતાં ભિન્ન-ભિન્ન સમયવર્તી માન્યા હોત, અથવા સત્ને જ સ્વયં નષ્ટ-ઉત્પન્ન વા નિત્યરૂપ માન્યું હોત; પરંતુ એ ઉત્પાદાદિક ત્રણેમાં જ સમયભેદ અથવા સત્ને સ્વયં નષ્ટ-ઉત્પન્ન કે નિત્ય કોઈપણ એક અવસ્થામાં, કોઈપણ હેતુથી કોઈપણ પ્રકારથી માનવામાં આવ્યું નથી. કારણ કે ઉત્પાદાદિકને ભિન્ન-ભિન્ન સમયવર્તી તથા સત્ને જ સ્વયં યુગપદ્ (એકીસાથે) નષ્ટ-ઉત્પન્ન વા નિત્યરૂપ સિદ્ધ કરવાવાળું કોઈ પ્રમાણ નથી, તેમ કોઈ દૃષ્ટાંત પણ નથી.

હવે આગળ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યમાં સમયભેદની શંકા ઉઠાવી સમયભેદનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. શંકા :-

નનુ ચ સ્વાવસરે કિલ સર્ગઃ સર્ગેકલક્ષણત્વાત્ સ્યાત્ ।

સંહારઃ સ્વાવસરે સ્યાદિતિ સંહારલક્ષણત્વાદ્વા ॥૨૩૨॥

ધ્રોવ્યં ચાત્માવસરે ભવતિ ધ્રોવ્યેકલક્ષણાત્તસ્ય ।

એવં ચ ક્ષણભેદઃ સ્યાદ્બીજાંકુરપાદપત્ત્વવત્ત્વિતિચેત્ ॥૨૩૩॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (સર્ગેકલક્ષણત્વાત્) ઉત્પાદરૂપ એક લક્ષણપણાથી (સર્ગઃ) ઉત્પાદ (સ્વાવસરે સ્યાત્) પોતાના સમયમાં થાય છે (વા) તથા (સંહારલક્ષણત્વાત્) સંહારરૂપ લક્ષણપણાથી (સંહારઃ) સંહાર એ પણ (સ્વાવસરે સ્યાત્) પોતાના સમયમાં થાય છે.

(ચ) તથા (ધ્રોવ્યેકલક્ષણાત્) ધ્રોવ્યરૂપ લક્ષણથી (ધ્રોવ્યં) ધ્રોવ્ય, (આત્માવસરે) પોતાના સમયમાં (ભવતિ) થાય છે. (એવં ચ) એ પ્રમાણે (બીજાંકુરપાદપત્ત્વવત્) બીજ, અંકુર અને વૃક્ષપણાની માફક (તસ્ય) એ સત્ની ઉત્પાદાદિક ત્રણે અવસ્થાઓમાં (ક્ષણભેદઃ સ્યાત્) ક્ષણભેદ થાય છે; (ઇતિ ચેત્ તુ) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્તકથન ઉપર શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જેમ બીજ, અંકુર અને વૃક્ષપણામાંથી પોતપોતાના સમયમાં બીજ, અંકુર અને વૃક્ષપણું થતું જણાય છે, તે જ પ્રમાણે જે સમયે વસ્તુમાં કોઈ પર્યાયનો ઉત્પાદ કહેવામાં આવે છે તે સમયે તે વસ્તુમાં વ્યય અને ધ્રોવ્યથી ભિન્ન માત્ર ઉત્પાદ જ પ્રતીત થાય છે, તથા જે સમયે કોઈ અવસ્થાના વ્યયનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે સમયે વસ્તુ, માત્ર એક વ્યય લક્ષણમય જ પ્રતીત થાય છે, તથા ધ્રોવ્યને પ્રતિપાદન કરતાં સમયે એક ધ્રોવ્યનું જ લક્ષણ ઘટી જવાથી વસ્તુ માત્ર એક ધ્રોવ્યમય જ પ્રતીત થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણેમાં ક્ષણભેદ સંભવિત હોવાથી ધ્રોવ્ય અને ઉત્પાદ-વ્યયના

યુગપત (એકીસાથે) રહેવાના વિષયમાં આપેલી પરસ્પર પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધતા જેમને તેમ કાયમ જ રહે છે. આ શંકાનું સમાધાન :—

તન્ન યતઃ ક્ષણભેદો ન સ્યાદેકસમયમાત્રં તત્ ।

ઉત્પાદાદિત્રયમપિ હેતોઃ સંદૃષ્ટિતોપિ સિદ્ધત્વાત્ ॥૨૩૪॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું એ ઠીક નથી. (યતઃ) કારણ કે ત્રણેમાં (ક્ષણભેદઃ ન સ્યાત્) ક્ષણભેદ નથી, (કિન્તુ) પરંતુ (હેતોઃ) હેતુથી તથા (સંદૃષ્ટિતઃ અપિ) હેતુસાધક દેષ્ટાન્તથી પણ (સિદ્ધત્વાત્) સિદ્ધ હોવાથી (તત્ ઉત્પાદાદિત્રયં અપિ) એ ઉત્પાદાદિક ત્રણે (એક સમયમાત્રં) કેવળ એક સમયવર્તી છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉપર પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે—બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વના દેષ્ટાન્તથી ઉત્પાદાદિકત્રયમાં ત્રણેનો ભિન્ન-ભિન્ન સમય સિદ્ધ થતો નથી, પરંતુ યુક્તિ તથા ઉદાહરણપૂર્વક એ ત્રણેનું એક સમયવર્તીપણું સિદ્ધ થાય છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

અથ તદ્યથા હિ બીજં બીજાવસરે સદેવ નાસદિતિ ।

તન્ન વ્યયો ન સત્વાદ્વ્યયશ્ચ તસ્માત્સદંકુરાવસરે ॥૨૩૫॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (તદ્યથા) તેનો ખુલાસો આ છે, કે જેમ (હિ) નિશ્ચયથી (બીજં) બીજ (બીજાવસરે) બીજના સમયમાં (સત્ એવ) સત્ જ છે (અસત્ ન) અસત્ નથી, (હિતિ) તેથી (તન્ન) એ (સદંકુરાવસરે) બીજથી સત્રૂપ અંકુરના સમયમાં (સત્વાત્) સત્ની અપેક્ષાએ (વ્યયઃ ન) વ્યય નથી (ચ) પરંતુ (તસ્માત્) બીજની અપેક્ષાએ (વ્યયઃ) વ્યય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્તકથનનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—બીજ, બીજના સમયમાં પણ સત્તાત્મક જ છે પણ અસત્તાત્મક નથી, તેથી બીજથી બીજના અભાવરૂપ જે અંકુરઅવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાં બીજની અવસ્થાનો વ્યય છે પણ સત્નો નહિ.

બીજાવસ્થાયમપિ ન સ્યાદંકુરભવોસ્તિ વાઽસદિતિ ।

તસ્માદુત્પાદઃ સ્યાત્સ્વાવસરે ચાંકુરસ્ય નાન્યત્ર ॥૨૩૬॥

અન્વયાર્થ—(બીજાવસ્થાયાં અપિ) બીજરૂપ અવસ્થામાં પણ (અંકુરભવઃ) અંકુરરૂપ પર્યાય (ન સ્યાત્) નથી, પરંતુ તે (અસત્ વા અસ્તિ) અસત્ની માફક છે, (હિતિ) એટલા માટે (તસ્માત્) બીજરૂપ અવસ્થાથી (અંકુરસ્ય ચ ઉત્પાદઃ) અંકુરનો પણ ઉત્પાદ (સ્વાવસરે સ્યાત્) પોતાના સમયમાં અર્થાત્ એ જ સમયમાં હોય છે. (અન્યત્ર ન) બીજના સમયમાં નહિ.

ભાવાર્થ—બીજની અવસ્થામાં પણ ઉત્તરકાળમાં થવાવાળા અંકુરનો જન્મ અસત્ની માફક જ હતો, એટલા માટે બીજની અવસ્થામાં બીજ તથા અંકુરની અવસ્થામાં અંકુર હોય છે, પરંતુ બીજની અવસ્થામાં અંકુર અને અંકુરની અવસ્થામાં બીજ છે, એમ કદી સિદ્ધ થતું નથી.

यदि वा बीजांकुरयोरविशेषात् पादपत्वमिति वाच्यम् ।

नष्टोत्पन्नं न तदिति नष्टोत्पन्नं च पर्यायाभ्यां हि ॥૨૩૭॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા (અવિશેષાત્) સામાન્યરૂપથી (બીજાંકુરયોઃ) બીજ અને અંકુરમાં (પાદપત્વં) વૃક્ષપણું છે, (ઈતિ) જો એમ કહો તો (હિ) નિશ્ચયથી (પર્યાયાભ્યાં નષ્ટોત્પન્નં ચ) પર્યાયોથી નષ્ટ-ઉત્પન્નરૂપ (તત્) એ વૃક્ષત્વ (ન નષ્ટોત્પન્નં) વાસ્તવમાં નષ્ટ અને ઉત્પન્ન નથી, (ઈતિ વાચ્યં) એમ કહેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ આમ કહેવામાં આવે કે—ભિન્ન સમયવર્તી બીજ અને અંકુરની અવસ્થામાં પાદપત્વ (વૃક્ષત્વ) સમાનપણાથી રહે છે તો સહજમાં આમ સિદ્ધ થાય છે કે—પર્યાયરૂપથી જ તે સત્, નષ્ટ-ઉત્પન્નરૂપ થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે નષ્ટ-ઉત્પન્ન થતું નથી.

आयातं न्यायबलादेतत्त्रितयमेककालं स्यात् ।

उत्पन्नमंकुरेण च नष्टं बीजेन पादपत्वं तत् ॥૨૩૮॥

અન્વયાર્થ—(ન્યાયબલાત્ આયાતં) ન્યાયબળથી એ સિદ્ધ થયું, કે (એતત્ ત્રિતયં) એ ત્રણે (એકકાલં સ્યાત્) એકકાળવર્તી છે, કારણ કે—(યત્) જે (પાદપત્વં) વૃક્ષપણું છે, (તત્) તે જ (અંકુરેણ ઉત્પન્નં) અંકુરરૂપથી ઉત્પન્ન (ચ) અને (બીજેન નષ્ટં) બીજરૂપથી નષ્ટ થવાવાળું છે.

ભાવાર્થ—તેથી ન્યાયબળથી આમ સિદ્ધ થાય છે, કે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે એક કાળમાં થાય છે, કારણ કે—જેમ વૃક્ષત્વ એક જ કાળમાં અંકુરપર્યાયથી ઉત્પન્ન તથા બીજપર્યાયથી નષ્ટ થાય છે તેમ સત્ પણ એક જ કાળમાં પૂર્વ પર્યાયથી નષ્ટ તથા ઉત્તરપર્યાયથી ઉત્પન્ન સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષાર્થ : ઉપરના ત્રણે સ્લોકોનો સારાંશ આમ છે—જે બીજ પર્યાયનો સમય છે તે તેના વ્યયનો સમય નથી. કેમ કે તેનો જ સદ્ભાવ અને તેનો જ અભાવ બંને એક જ સમયમાં હોઈ શકે નહિ, પરંતુ જે અંકુરના ઉત્પાદનો સમય છે તે જ બીજ પર્યાયના નાશનો સમય છે. એમ પણ નથી કે બીજ પર્યાય અને અંકુરનો ઉત્પાદ એ બંનેની વચ્ચે બીજ પર્યાયનો નાશ થતો હોય. આમ માનવાથી પર્યાય રહિત દ્રવ્ય ઠરશે, કેમ કે બીજનો તો નાશ થઈ ગયો, અને હજી અંકુર ઉત્પન્ન થયો નથી. તે વખતે કઈ પર્યાય માનવી? કોઈ નહિ. તો અવશ્ય જ પર્યાય રહિત દ્રવ્ય ઠરશે. પર્યાયના અભાવમાં પર્યાયવાનનો અભાવ સ્વયં સિદ્ધ છે, તેથી જે વખતે અંકુરનો ઉત્પાદ થાય છે તે જ વખતે બીજ

પર્યાયનો નાશ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં આમ પણ કહી શકાય કે જે બીજ પર્યાયનો નાશ છે તે જ અંકુરનો ઉત્પાદ છે. એનો એ અર્થ નથી કે નાશ અને ઉત્પાદ બંનેનો એક જ અર્થ છે. જો બંનેનો એક જ અર્થ હોય તો જેનો નાશ છે તેનો જ ઉત્પાદ કહેવો જોઈએ, પરંતુ એમ નથી. નાશ તો બીજનો થાય છે અને ઉત્પાદ અંકુરનો થાય છે, પરંતુ નાશ અને ઉત્પાદ બંનેના ફળસ્વરૂપ પર્યાય એક જ છે. એમ પણ નથી, કે જે બીજ પર્યાયનો સમય છે તે જ અંકુરના ઉત્પાદનો સમય છે. આમ માનવાથી એક જ સમયમાં બે પર્યાયોની સત્તા માનવી પડશે અને એક સમયમાં બે પર્યાયોનું હોવું પ્રમાણ બાધિત છે, તેથી બીજ પર્યાયના સમયમાં અંકુરનો ઉત્પાદ હોતો નથી, પરંતુ જે બીજ પર્યાયના નાશનો સમય છે તે જ અંકુરના ઉત્પાદનો સમય છે અને બીજ નાશ તથા અંકુરનો ઉત્પાદ, બંને અવસ્થાઓમાં વૃક્ષપણાનો સદ્ભાવ છે. વૃક્ષનો જે સમયે બીજ પર્યાયથી નાશ થયો છે, તે જ વખતે તેનો અંકુર પર્યાયથી ઉત્પાદ થયો છે. વૃક્ષનો સદ્ભાવ બંને અવસ્થાઓમાં છે, તેથી આ વાત સારી રીતે સિદ્ધ થઈ ગઈ કે ઉત્પાદ, વ્યય, દ્રોવ્ય પ્રણેનો એક જ સમય છે, ભિન્ન સમય નથી.

પૂર્વોક્ત કથનનું સ્પષ્ટીકરણ

અપિ ચાંકુર સૃષ્ટેરિહ ય એવ સમયઃ સ બીજનાશસ્ય ।

ઉભયોરપ્યાત્મત્વાત્ સ એવ કાલશ્ચ પાદપત્ત્વસ્ય ॥૨૩૧॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો આ પ્રકારે છે, કે (ય એવ સમયઃ) જે સમય (અંકુરસૃષ્ટેઃ) અંકુરની ઉત્પત્તિ થવાનો છે (સઃ) તે જ સમય (બીજનાશસ્ય) બીજ નાશ થવાનો છે (ચ) અને (ઉભયોઃ અપિ આત્મત્વાત્) બંનેમાં જ વૃક્ષત્વરૂપ હોવાથી (સ એવ કાલઃ) તે જ કાળ (પાદપત્ત્વસ્ય) વૃક્ષત્વનો પણ છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનો સારાંશ એ છે, કે—અંકુરની ઉત્પત્તિનો જે સમય છે તે જ સમય બીજઅવસ્થાના વ્યયનો પણ છે અને સામાન્યપણે બીજના અભાવ વા અંકુરની ઉત્પાદરૂપ બંને અવસ્થાઓની વિવક્ષામાં વૃક્ષત્વ મોજૂદ છે. માટે વૃક્ષત્વનો પણ તે જ સમય છે. એ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિક ત્રણે યુક્તિ તથા ઉદાહરણથી એક જ સમયમાં સિદ્ધ થાય છે.

ઘટમૌલિ સુવર્ણાર્થી નાશોત્પાદસ્થિતિષ્વયમ્ ।

શોકપ્રમોદમાધ્યસ્થં જનો યાતિ સહેતુકમ્ । અષ્ટસહસ્ત્રી

૧. અર્થાત્ એક પુરુષને સોનાના ઘડાની આવશ્યકતા હતી, બીજાને ઘડાના ટૂકડાની આવશ્યકતા હતી, ત્રીજાને સોનાની જ આવશ્યકતા હતી. ત્રણે એક શેઠને ત્યાં પહોંચ્યા. શેઠને ત્યાં સોનાનો ઘડો પડ્યો હતો, પરંતુ જે વખતે આ ત્રણેય પહોંચ્યા તે જ વખતે તે ઘડો ઉપરથી પડીને ફૂટી ગયો. ઘડો ફૂટતાં જ ત્રણેના એક જ સમયમાં ત્રણ પ્રકારના પરિણામ થઈ ગયા. ઘડાના અર્થને શોક, ટૂકડાના અર્થને હર્ષ અને સામાન્ય સુવર્ણના અર્થને મધ્યસ્થતા. આ જ રીતે ઉત્પાદાદિક ત્રણે એક જ ક્ષણમાં હોય છે.

તસ્માદનવદ્યમિદં પ્રકૃતં સત્ત્વસ્ય ચૈકસમયે સ્યાત્ ।
 ઉત્પાદાદિત્રયમપિ પર્યાયાર્થાન્ન સર્વથાપિ સતઃ ॥૨૪૦॥
 ભવતિ વિરુદ્ધં હિ તદા યદા સતઃ કેવલસ્ય તત્ત્રિતયમ્ ।
 પર્યાયનિરપેક્ષત્વાત્ ક્ષણભેદોપિ ચ તદૈવ સમ્ભવતિ ॥૨૪૧॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એટલા માટે (ઇદં પ્રકૃતં) આ પ્રકૃતકથન (અનવદ્યઃ) નિર્દોષ છે, કે—(સત્ત્વસ્ય ચ) કથંચિત્ સત્રૂપ પદાર્થના જ (એક સમયે) એક સમયમાં (પર્યાયાર્થાત્) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (ઉત્પાદાદિ ત્રયં અપિ) ઉત્પાદાદિક ત્રણે (સ્યાત્) હોય છે, (અપિ) પરંતુ (સર્વથા સતઃ ન) સર્વથા સત્ના હોતા નથી, કારણ કે—

(યદા) જો (પર્યાયનિરપેક્ષત્વાત્) પર્યાયોની નિરપેક્ષતાપૂર્વક (કેવલસ્ય સતઃ) કેવળ સત્ના જ (તત્ત્રિતયં) એ ઉત્પાદાદિક ત્રણે થતા હોય, (તદા) તો તે સમયે (હિ) નિશ્ચયથી પ્રકૃતકથન (વિરુદ્ધં ભવતિ) વિરુદ્ધરૂપ થાત (ચ) અને (તદૈવ) તે સમયે (ક્ષણભેદઃ અપિ) તેનો કાળ પણ ભિન્ન-ભિન્ન (સંભવતિ) હોત અર્થાત્ કહેવાત.

ભાવાર્થ—માટે અમારું જે પ્રકૃતકથન હતું, કે પર્યાયાર્થિકનયથી કથંચિત્ સત્ના જ ઉત્પાદાદિક ત્રણે એક જ સમયમાં હોય છે, પરંતુ સર્વથા સત્ના નહિ. એ કથન નિર્દોષ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે—એ ત્રણેનું એક સમયમાં વિરુદ્ધરૂપ હોવું તો તે સમયે થઈ શકત કે જ્યારે કેવળ પર્યાયનિરપેક્ષ સત્ના જ ઉત્પાદવ્યય તથા ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે માનવામાં આવ્યા હોત, અને તેમાં ક્ષણભેદની સંભાવના પણ ત્યારે જ થઈ શકત, પરંતુ અહીં એમ તો માન્યું નથી. માટે એ ત્રણેનું એક સમયમાં હોવું વિરુદ્ધરૂપ નથી.

યદિ વા ભવતિ વિરુદ્ધં તદા યદાપ્યેકપર્યાયસ્ય પુનઃ ।

અસ્ત્યુત્પાદો યસ્ય વ્યયોપિ તસ્યેવ તસ્ય વૈ ધ્રૌવ્યમ્ ॥૨૪૨॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા (યદા અપિ) જે સમયમાં જ (યસ્ય એક પર્યાયસ્ય) જે કોઈ એક પર્યાયનો (ઉત્પાદ અસ્તિ) ઉત્પાદ થાય છે, (તસ્ય એવ પુનઃ) તેનો જ ફરી (વ્યયઃ) વ્યય (અપિ) તથા (તસ્ય વૈ) તેનો જ (ધ્રૌવ્યં) ધ્રૌવ્ય માન્યો હોત, તો (તદા) તે સમયે (વિરુદ્ધં ભવતિ) ઉત્પાદાદિક ત્રણેનું એક સમયમાં હોવું વિરુદ્ધ થાત.

ભાવાર્થ—અથવા એ ત્રણેનું એક સમયમાં હોવું માનવું તો તે સમય વિરુદ્ધ થઈ શકત કે જે સમયે એ ત્રણેને કોઈ એક જ પર્યાયના માન્યા હોત. અર્થાત્ જેનો ઉત્પાદ થયો છે તેનો જ વ્યય તથા તેનો જ ધ્રૌવ્ય પણ માન્યો હોત તો એક સમયમાં એ ત્રણેનું હોવું માનવું વિરુદ્ધરૂપ થઈ પડત. પરંતુ :—

પ્રકૃતં સતો વિનાશઃ કેનચિદન્યેન પર્યયેણ પુનઃ।
કેનચિદન્યેન પુનઃ સ્યાદુત્પાદો ધ્રુવં તદન્યેન ॥૨૪૩॥

અન્વયાર્થ—(પ્રકૃતં) પ્રકૃતકથનમાં તો એમ માનવામાં આવ્યું છે કે—(સતઃ) સત્નો (કેનચિત્ અન્યેન) કોઈ અન્ય પર્યાયથી (વિનાશઃ) વિનાશ (પુનઃ) તથા (કેનચિત્ અન્યેન) કોઈ અન્ય (પર્યયેણ) પર્યાયથી (ઉત્પાદ) ઉત્પાદ (પુનઃ) તથા (તદન્યેન) એ બંનેથી ભિન્ન કોઈ સદેશપર્યાયથી (ધ્રુવં સ્યાત્) ધ્રોવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વપર્યાયના નાશથી વ્યય, ઉત્તર અર્થાત્ નવીનપર્યાયના ઉપજવાથી ઉત્પાદ તથા એ બંને પર્યાયોથી વિલક્ષણતા ધરાવનારી સદેશતાથી ધ્રોવ્ય હોય છે, તેથી એ ત્રણેનું એક સમયમાં હોવારૂપ અમારું પ્રકૃતકથન અવિરુદ્ધ જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં દેખાંત :—

સંદૃષ્ટિ પાદપવત્ સ્વયમુત્પન્નઃ સદંકુરેણ યથા।
નષ્ટો બીજેન પુનર્ધ્રુવમિત્યુભયત્ર પાદપત્વેન ॥૨૪૪॥

અન્વયાર્થ—(સંદૃષ્ટિઃ પાદપવત્) અહીં ઉદાહરણ વૃક્ષની માફક છે, કે—(યથા) જેમ તે વૃક્ષ (સદંકુરેણ) સત્આત્મક અંકુરરૂપથી (સ્વયં) પોતે જ (ઉત્પન્નઃ) ઉત્પન્ન છે, (બીજેન નષ્ટઃ) બીજરૂપથી નષ્ટ છે (પુનઃ) તથા (ઉભયત્ર) બંને અવસ્થાઓમાં (પાદપત્વેન) વૃક્ષપણાથી (ધ્રુવં ઇતિ) ધ્રોવ્ય, એમ પણ છે. અર્થાત્ વૃક્ષમાં જુદી જુદી અપેક્ષાએ એ ત્રણે (બીજ, અંકુર અને વૃક્ષપણું) એક સમયમાં હોય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનું સાધકદેખાંત આ છે, કે—જેમ વૃક્ષમાં સ્વયં સત્રૂપ અંકુરઅવસ્થાથી ઉત્પાદ, બીજરૂપ અવસ્થાના અભાવથી તે જ સમયમાં વ્યય તથા બીજના અભાવ વા અંકુરના ઉત્પાદરૂપ બંને અવસ્થાઓમાં સામાન્યપણે વૃક્ષત્વ મોજુદ હોય છે, તેથી ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ બીજનો અભાવ, અંકુરનો ઉત્પાદ તથા વૃક્ષત્વ એ ત્રણે એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સત્માં પણ એક જ સમયમાં ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય એ ત્રણે સિદ્ધ થાય છે. પણ એમ નથી કે :—

ન હિ બીજેન વિનષ્ટઃ સ્યાદુત્પન્નશ્ચ તેન બીજેન।
ધ્રોવ્યં બીજેન પુનઃ સ્યાદિત્યધ્યક્ષપક્ષવાધ્યત્વાત્ ॥૨૪૫॥

અન્વયાર્થ—(ચ) પરંતુ (બીજેન વિનષ્ટઃ સ્યાત્) જે બીજરૂપથી વ્યય થયો છે (તેન બીજેન ઉત્પન્ન) તે જ બીજથી ઉત્પાદ (પુનઃ) તથા (બીજેન) તે જ બીજથી (ધ્રોવ્યં) ધ્રોવ્ય (નહિસ્યાત્) થતો નથી, કારણ કે—(ઇતિ) એ પ્રમાણે માનવાથી (અધ્યક્ષપક્ષવાધ્યત્વાત્) એ પક્ષ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પણ બાધિત થઈ શકે છે અર્થાત્ તેમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધા આવે છે.

ભાવાર્થ—ઉપરના દૃષ્ટાંતને પુષ્ટ કરવા માટે અહીં વ્યતિરેકપૂર્વક કથન કરવામાં આવે છે, કે—જે બીજરૂપથી તે વૃક્ષ વ્યયરૂપ છે તે જ બીજરૂપથી તે ઉત્પન્ન તથા ધ્રોવ્યાત્મક માનવામાં આવ્યું નથી, કારણ—એમ માનતાં પ્રત્યક્ષરૂપે બાધા આવે છે. પરંતુ એમ છે, કે—

ઉત્પાદવ્યયયોરપિ ભવતિ યદાત્મા સ્વયં સદેવેતિ ।

તસ્માદેતદ્વ્યયમપિ વસ્તુ સદેવેતિ નાન્યદસ્તિ સતઃ ॥૨૪૬॥

અન્વયાર્થ—(યત્) જે કારણથી (ઉત્પાદવ્યયયોઃ અપિ) ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંનેનો (આત્મા) આત્મા (સ્વયં) સ્વયં (સદેવ इति भवति) સત્, એ જ છે (તસ્માત્) એટલા માટે (एतद्व्ययं अपि वस्तु) એ બંને તથા વસ્તુ અર્થાત્ ધ્રોવ્ય એ ત્રણે (સદેવ इति) સત્ જ છે, (સતઃ) સત્થી (अन्यत् न अस्ति) અન્ય નથી અર્થાત્ ભિન્ન નથી.

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે સ્વયં સત્રૂપ જ છે. સત્થી ભિન્ન સિદ્ધ થતાં નથી. માટે એ ત્રણેને વાસ્તવિક માનવા એ જ ઠીક છે, પરંતુ નં. ૨૦૭મા પદ્યની શંકાનુસાર ઉત્પાદ-વ્યયને કેવળ પરિણતિરૂપ માની દ્રવ્યથી સર્વથા ભિન્ન ન માનવા જોઈએ. સારાંશ :—

पर्यायादेशत्वादस्त्युत्पादो व्योऽस्ति च ध्रौव्यम् ।

द्रव्यार्थादेशत्वाद्नाप्युत्पादो व्योऽपि न ध्रौव्यम् ॥૨૪૭॥

અન્વયાર્થ—(पर्यायादेशत्वात्) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (उत्पादः अस्ति) ઉત્પાદ છે, (व्ययः अस्ति) વ્યય છે (च) તથા (ध्रौव्यं) ધ્રોવ્ય છે, પરંતુ (द्रव्यार्थादेशत्वात्) દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (न उत्पादः अपि) ન ઉત્પાદ છે, (न व्ययः अपि) ન વ્યય છે તથા (न ध्रौव्यं) ન ધ્રોવ્ય છે.

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યના સર્વ કથનનો ફલિતાર્થ આ, છે કે—ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્ય એ ત્રણે પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નહિ.

સદૃશ અને વિસદૃશ એ બંને અવસ્થાઓમાં અંશકલ્પના થઈ શકે છે, તથા એ અંશકલ્પનાને જ પર્યાય કહે છે. એટલા માટે પર્યાયને વિષય કરવાવાળા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણે કહ્યા છે, પણ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય અભેદરૂપ છે, તેથી તેમાં અંશકલ્પના નથી, એટલે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદાદિક ત્રણેમાંથી કોઈ નથી, એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં શંકા—

નનુ ચોત્પાદેન સતા કૃતમસતૈકેન વા વ્યયેનાઽથ ।

યદિ વા ધ્વૌવ્યેણ પુનર્યદવશ્યં તત્ત્રયેણ કથમિતિ ચેત્ ॥૨૪૮॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(ઉત્પાદેન એકેન સતા કૃતં) માત્ર એક સત્રૂપ ઉત્પાદથી જ કામ ચાલી શકશે (અથવા એકેન અસતા વ્યયેન કૃતં) અથવા અસત્રૂપ એક વ્યય દ્વારા જ કાર્યસિદ્ધ થઈ શકત (યદિ વા) અથવા (ધ્વૌવ્યેણ કૃતં) નિરપેક્ષ એક ધ્વૌવ્યથી જ કામ ચાલી શકત. (પુનઃ અવશ્યં તત્ત્રયેણ યત્ કૃતં ભવતિ તત્ કથં ?) તો પછી ‘એ ત્રણે અવશ્ય હોવા જ જોઈએ અને તો જ વસ્તુસ્વરૂપ કહી શકાય છે’ તેનું શું કારણ?

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—ઉત્પાદાદિક ત્રણેને જ ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાઓથી એકકાળવર્તી બતાવ્યા, પણ એ ત્રણેને જ કાર્યકારી ન માનતાં કેવળ અન્ય બેથી નિરપેક્ષ કોઈ એકને જ કાર્યકારી કેમ ન માની શકાય? તેનું સમાધાન :—

તન્ન યદવિનાભાવઃ પ્રાદુર્ભાવધ્રુવવ્યયાનાં હિ ।

યસ્માદેકેન વિના ન સ્યાદિતરદ્વયં તુ તન્નિયમાત્ ॥૨૪૯॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી. (યત્) કારણ કે—(હિ) નિશ્ચયથી (પ્રાદુર્ભાવ ધ્રુવવ્યયાનાં) ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્વૌવ્ય એ ત્રણેનો એક બીજામાં (અવિનાભાવઃ) અવિનાભાવરૂપ સંબંધ છે અને અવિનાભાવસંબંધ આ કારણથી છે, કે—(યસ્માત્) જે કારણથી (એકેન વિના) એકના વિના (તત્ ઇતરત્ દ્વયં) બાકીના બંને પણ (નિયમાત્) નિયમથી (ન સ્યાત્) હોતા નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉપર્યુક્ત કથન ઠીક નથી, કારણ—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્વૌવ્યમાં પરસ્પર અવિનાભાવસંબંધ હોવાથી એ ત્રણે યુગપદ્ (એકીસાથે) હોય છે, તેથી એ ત્રણેમાંથી કોઈ એકને પણ ન માનવાથી બાકીના બે પણ કોઈ રીતે સિદ્ધ થતા નથી.

અપિ ચ દ્વાભ્યાં તાભ્યામન્યતમાભ્યાં વિના ન ચાન્યતરત્ ।

એકં વા તદવશ્યં તત્ત્રયમિહ વસ્તુ સંસિદ્ધૈ ॥૨૫૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (અન્યતમાભ્યાં તાભ્યાં દ્વાભ્યાં વિના) કોઈ અન્યતમ એ બંને વિના (અન્યતરત્ એકં વા ન ચ) તે અન્યતર એક પણ હોઈ શકતો નથી, (તત્) એટલા માટે (ઇહ) અહીં આગળ (વસ્તુ સંસિદ્ધૈ) વસ્તુની સંસિદ્ધિ અર્થે—(તત્ત્રયં) એ ઉત્પાદાદિક ત્રણે (અવશ્યં) અવશ્ય માનવા જોઈએ.

ભાવાર્થ—ઉત્પાદાદિક ત્રણેમાંથી કોઈ બે વિના એકની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેથી વસ્તુની સંસિદ્ધિ માટે અહીં એ ત્રણેને આવશ્યક માન્યા છે. આગળ ગ્રંથકાર એ જ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે :—

ઉત્પાદ વિના વ્યય સિદ્ધ થતો નથી

અથ તદ્વથા વિનાશઃ પ્રાદુર્ભાવં વિના ન ભાવીતિ ।

નિયતમભાવસ્ય પુનર્ભવિન પુરસ્સરત્વાદ્વ ॥૨૫૧॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (તદ્વથા) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે (અભાવસ્ય ચ પુનઃ) અભાવનો પણ (ભાવેન) ભાવ દ્વારા (પુરસ્સરત્વાત્) પુરસ્સર હોવાથી (નિયતં) નિયમથી (પ્રાદુર્ભાવં વિના) ઉત્પાદ વિના (વિનાશઃ ઇતિ ન ભાવી) વિનાશ હોઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ—હવે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેના અવિનાભાવરૂપ સંબંધનો ખુલાસો કરીએ છીએ, કે—કોઈના અભાવનું કથન તેના સદ્ભાવની અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત્ સદ્ભાવપૂર્વક જ અભાવનું કથન કરી શકાય છે, તેથી એ પ્રતીતિ અનુસાર ઉત્પાદને ન માનતાં વ્યય પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

વ્યય વિના ઉત્પાદ સિદ્ધ થતો નથી

ઉત્પાદોપિ ન ભાવી વ્યયં વિના વા તથા પ્રતીતત્વાત્ ।

પ્રત્યગ્રજન્મનઃ કિલ ભાવસ્યાભાવતઃ કૃતાર્થત્વાત્ ॥૨૫૨॥

અન્વયાર્થ—(કિલ) નિશ્ચયથી (પ્રત્યગ્રજન્મનઃ) નવીનરૂપથી ઉત્પન્ન થવાવાળો (ભાવઃ) ભાવ (અભાવતઃ) અભાવથી (કૃતાર્થત્વાત્) કૃતાર્થ હોવાથી અર્થાત્ ભાવ, અભાવપૂર્વક હોવાથી (વા) અથવા (તથા પ્રતીતત્વાત્) તથારૂપ પ્રતીતિ હોવાથી (ઉત્પાદોઽપિ) ઉત્પાદ પણ (વ્યયં વિના ન ભાવી) વ્યય વિના હોઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ—જેમ અભાવની પ્રતીતિ ભાવપૂર્વક થાય છે તેમ કોઈનો પ્રાદુર્ભાવ (ઉત્પાદ) પણ કોઈના અભાવ (વ્યય) પૂર્વક જ પ્રતીત થાય છે, અર્થાત્ અભાવ વિના કોઈનો સદ્ભાવ પણ કહી શકાતો નથી. કારણ કે પ્રાગ્ભાવનો^૧ અભાવ જ નવીન ઉત્પાદરૂપ પડે છે, તેથી વ્યય વિના ઉત્પાદ પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

ઘ્રૌવ્ય વિના ઉત્પાદ-વ્યય સિદ્ધ થતા નથી

ઉત્પાદધ્વંસૌ વા દ્વાવપિ ન સ્તોવિનાપિ તદ્ઘ્રૌવ્યમ્ ।

ભાવસ્યાઽભાવસ્ય ચ વસ્તુત્વે સતિ તદાશ્રયત્વાદ્વા ॥૨૫૩॥

૧. વર્તમાનપર્યાયનો પૂર્વપર્યાયમાં જે અભાવ છે, તેને પ્રાગ્ભાવ કહે છે.

અન્વયાર્થ—(વા) અથવા (ભાવસ્ય ચ અભાવસ્ય વસ્તુત્વે સતિ વા) ભાવ અને અભાવ, વસ્તુત્વ હોવા છતાં પણ (તદાશ્રયાત્) ધ્રોવ્યને આશ્રિત હોવાથી (ઉત્પાદધ્વંસૌ દ્વૌ અપિ) ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને પણ (તદ્ધ્રોવ્યં વિનાપિ ન સ્તઃ) ધ્રોવ્ય વિના હોઈ શકતા નથી.

ભાવાર્થ—ભાવ તથા અભાવમાં વસ્તુપણું છે અર્થાત્ વસ્તુ, ભાવ-અભાવાત્મક હોય છે. અને વસ્તુને ભાવ-અભાવાત્મક માનતાં જ ઉત્પાદ-વ્યય સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ વસ્તુત્વનિરપેક્ષ ઉત્પાદવ્યય અવસ્તુ જ ઠરે છે, તેથી તેને કાર્યકારી કહી શકતા નથી, એટલા માટે વસ્તુના વસ્તુત્વરૂપ ધ્રોવ્યને નહિ માનતાં ઉત્પાદ-વ્યય એ બંને પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, અર્થાત્ ધ્રોવ્ય વિના ઉત્પાદ-વ્યયની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

ઉત્પાદવ્યય વિના ધ્રોવ્યની પણ સિદ્ધિ થતી નથી

અપિ ચ ધ્રોવ્યં ન સ્યાદુત્પાદવ્યયદ્વયં વિના નિયમાત્ ।

યદિહ વિશેષાભાવે સામાન્યસ્ય ચ સતોપ્યભાવત્વાત્ ॥૨૫૪॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (ધ્રોવ્યં ચ) ધ્રોવ્ય પણ (નિયમાત્) નિયમથી (ઉત્પાદવ્યયદ્વયં વિના) ઉત્પાદ-વ્યય એ બંને વિના (ન સ્યાત્) થતો નથી, (યત્) કારણ કે-(ઙહ) ત્યાં (વિશેષાભાવે) વિશેષના અભાવમાં (સતઃ અપિ સામાન્યસ્ય ચ) સત્આત્મક સામાન્યનો પણ (અભાવત્વાત્) અભાવ થાય છે.

ભાવાર્થ—વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે, વિશેષનિરપેક્ષ સામાન્ય તથા સામાન્યનિરપેક્ષ વિશેષ એ કોઈ વસ્તુ જ ઠરતી નથી. ધ્રોવ્ય સામાન્યરૂપ છે તથા ઉત્પાદ-વ્યય વિશેષરૂપ છે. તેથી ઉત્પાદ-વ્યય વિના ધ્રોવ્ય પણ બની શકતું નથી, કારણ-ઉત્પાદવ્યયાત્મક વિશેષ વિના ધ્રોવ્યાત્મક સામાન્યની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે—

એ ત્રણેની વ્યવસ્થા ચુકિતસંગત છે

एवं चोत्पादादित्रयस्य साधीयसी व्यवस्थेह ।

नैवान्यथाऽन्यनिहववदतः स्वस्यापि घातकत्वाच्च ॥२५५॥

અન્વયાર્થ—(एवं च) એ પ્રમાણે (ઙહ) અહીં આગળ (ઉત્પાદાદિત્રયસ્ય) ઉત્પાદાદિક ત્રણેની (વ્યવસ્થા સાધીયસી) વ્યવસ્થા ઘણી સારી છે, (च) પરંતુ (अन्यनिहव वदतः) એ ઉત્પાદાદિક ત્રણેમાંથી કોઈ એકના નકારને કહેવાવાળો (स्वस्यापि) પોતાના પક્ષનો પણ (घातकत्वात्) ઘાતક થાય છે, તેથી (अन्यथा नैव) કેવળ ઉત્પાદાદિરૂપ કોઈ એકની વ્યવસ્થા માનવી એ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણેમાં પરસ્પર અવિનાભાવસંબંધ સિદ્ધ થવાથી એ ત્રણેનું માનવું કાર્યકારી છે. પરંતુ તેથી અન્ય પ્રકારે માનવું એ કાર્યકારી નથી; કારણ એ ત્રણેમાંથી કોઈ એકનો પણ અભાવ કહેવાવાળાને બાકીના બેની પણ સિદ્ધિ નહિ થઈ શકવાથી પોતાના પક્ષનો પણ ઘાત થાય છે. એ જ અર્થનું આગળ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

કેવળ ઉત્પાદ માનતાં દોષ

अथ तद्यथा हि सर्गं केवलमेकं हि मृगयमाणस्य ।

असदुत्पादो वा स्यादुत्पादो वा न कारणाभावात् ॥२५६॥

અન્વયાર્થ—(અથ તદ્યથા) હવે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (કેવલં) કેવળ (एकं सर्गं हि मृगय माणस्य) એક ઉત્પાદને જ હુંઢવાવાળા—માનવાવાળાને (असदुत्पादः स्यात्) કાં તો અસત્નો ઉત્પાદ થશે (वा) અથવા (कारणाभावात्) કારણના અભાવથી (उत्पादो वा न स्यात्) ઉત્પાદ જ બનશે નહિ.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે, કે—જો કોઈ, અન્ય નિરપેક્ષ કેવળ ઉત્પાદને જ માનવામાં આવે તો તેને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી અસત્નો ઉત્પાદ માનવો પડશે, અથવા “કારણ વિના કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી” એ ન્યાયથી તે ઉત્પાદ, ઉત્પાદ જ કહી શકાશે નહિ.

કેવળ વ્યય માનતાં દોષ

अप्यथ लोकयतः किल संहारं सर्गपक्षनिरपेक्षम् ।

भवति निरन्वयनाशः सतो न नाशोऽथवाप्यहेतुत्वात् ॥२५७॥

અન્વયાર્થ—(અથ) તથા (કિલ) નિશ્ચયથી (सर्गपक्ष निरपेक्षं) ઉત્પાદરૂપ પક્ષની અપેક્ષા ન રાખતાં (संहारं अपि) કેવળ વ્યયને (लोकयतः) દેખવાવાળા—માનવાવાળાને (सतः) સત્નો (निरन्वयनाशः) નિરન્વયનાશ (अथवा) અથવા (अहेतुत्वात्) વ્યયના કારણના અભાવથી (नाशः अपि न भवति) નાશ પણ બનશે નહિ.

ભાવાર્થ—અન્યનિરપેક્ષ ઉત્પાદની માફક કેવળ વ્યય માનવાવાળાને પણ વ્યય, નિર્હેતુક હોવાથી કાં તો સત્નો નિરન્વયનાશ માનવો પડશે અથવા નિર્હેતુક નાશ બનશે જ નહિ, અર્થાત્ અભાવ પણ ભાવસાપેક્ષ હોય છે, તેથી તે અન્યનિરપેક્ષ વ્યય, વ્યયપદને કહેવા યોગ્ય જ રહેશે નહિ.

કેવળ ધ્રોવ્ય માનતાં દોષ

અથ ચ ધ્રોવ્યં કેવલમેકં કિલ પક્ષમધ્યવસતશ્ચ ।

દ્રવ્યમપરિણામિ સ્યાત્તદપરિણામાદ્ધ નાપિ તદ્ધ્રોવ્યમ્ ॥૨૫૮॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) તથા (કિલ) નિશ્ચયથી (કેવલં એકં ધ્રોવ્યં પક્ષં ચ અધ્યવસતઃ) કેવળ એક ધ્રોવ્યપક્ષને વિશ્વાસ કરવા—માનવાવાળાને પણ (દ્રવ્યં અપરિણામિ સ્યાત્) દ્રવ્ય પરિણામી બનશે નહિ (ચ) તથા (તદપરિણામાત્) તેનું પરિણામીરૂપપણું ન હોવાથી (તત્ ધ્રોવ્યં અપિ ન) તે ધ્રોવ્ય, ધ્રોવ્ય પણ કહી શકાશે નહિ.

ભાવાર્થ—અન્યનિરપેક્ષ કેવળ ધ્રોવ્યને માનવાવાળામાં પણ બે દોષ આવે છે, એક તો ઉત્પાદ-વ્યય વિના પરિણામ ન થઈ શકવાથી દ્રવ્ય અપરિણામી ઠરશે, તથા બીજો દોષ એ આવે છે, કે પરિણામ વિના દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થતું નથી; તેથી અન્યનિરપેક્ષ ધ્રોવ્ય, ધ્રોવ્ય જ કહી શકાશે નહિ.

કેવળ ઉત્પાદવ્યય માનતાં દોષ

અથ ચ ધ્રોવ્યોપેક્ષિત મુત્પાદાદિદ્વયં પ્રમાણયતઃ ।

સર્વ ક્ષણિકમિવૈતત્ સદભાવે વા વ્યયો ન સર્ગશ્ચ ॥૨૫૯॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) તથા (ધ્રોવ્યોપેક્ષિતં) ધ્રોવ્યને છોડી (ઉત્પાદાદિયં) કેવળ ઉત્પાદાદિક બે ને (પ્રમાણયતઃ) પ્રમાણ માનવાવાળાને પણ (એતત્ સર્વ ક્ષણિકં એવ સ્યાત્) આ બધું કથન ક્ષણિકની માફક થઈ જશે (વા) અથવા (સદભાવે) સત્આત્મક ધ્રોવ્યના અભાવમાં (વ્યયઃ ચ સર્ગઃ ન) વ્યય અને ઉત્પાદ પણ થશે નહિ.

ભાવાર્થ—ધ્રોવ્યને છોડી કેવળ ઉત્પાદ-વ્યયને માનવાવાળાને પણ બે દોષ આવશે. એક તો નિત્યતાનો સર્વથા અભાવ માનવાથી સંપૂર્ણ પદાર્થ ક્ષણિકની માફક થઈ જશે તથા બીજો દોષ એ આવશે, કે—એ ત્રણેનો પરસ્પરમાં અવિનાભાવ સંબંધ સિદ્ધ હોવાથી ધ્રોવ્ય વિના એક પ્રકારથી સત્નો પણ અભાવ થઈ જશે, અને તેથી ઉત્પાદ-વ્યય પણ બની શકતાં નથી.

ઉપસંહાર

એતદ્દોષભયાદિહ પ્રકૃતં ચાસ્તિક્વમિચ્છતા પુંસા ।

ઉત્પાદાદીનામયમવિનાભાવોઽવગન્તવ્યઃ ॥૨૬૦॥

અન્વયાર્થ—(એતદ્ દોષભયાત્) ઉપરના દોષોના ભયથી (ચ) તથા (પ્રકૃતં આસ્તિક્યં)

પ્રકૃત આસ્તિકતાને (ઇચ્છતા પુંસા) ઈચ્છવાવાળા પુરુષોએ (ઇહ) અહીં આગળ (ઉત્પાદાદિનાં) ઉત્પાદાદિક ત્રણેનો (અયં અવિનાભાવઃ) ઉપર કહેલો અવિનાભાવ જ (અવગન્તવ્યઃ) માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—એટલા માટે ઉપરોક્ત દોષોને દૂર કરવા અર્થે પ્રકૃત આસ્તિકતાનો વિશ્વાસ કરવાવાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યનો ઉપર કહેલો અવિનાભાવ જ માનવો જોઈએ. એ પ્રમાણે નં. ૨૪૮ થી નં. ૨૬૦મા પદ્ય સુધી ઉત્પાદાદિક ત્રણેનો પરસ્પરમાં અવિનાભાવ દર્શાવી એ ત્રણેનો એક કાળમાં જ સદ્ભાવ હોવો યુક્તિસંગત છે, એમ સિદ્ધ કર્યું.

એ પ્રમાણે નં. ૭૧ થી નં. ૨૬૦ મા પદ્ય સુધી શંકા—સમાધાનપૂર્વક જે ગુણપર્યાયયુક્ત દ્રવ્ય છે તે જ બધું ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રોવ્યથી યુક્ત સત્ છે; એમ વિસ્તારપૂર્વક સિદ્ધ કરીને હવે આગળ અનેકાન્તાત્મક જ્ઞાનની શુદ્ધિ માટે ગ્રંથકાર વસ્તુસ્થિતિના નિરૂપણનો પ્રારંભ કરે છે—

અનેકાન્તાત્મક વસ્તુસ્થિતિના નિરૂપણની પ્રતિજ્ઞા

उक्तं गुणपर्ययवद्द्रव्यं यत्तद्रव्ययादि युक्तं सत्।

अथ वस्तुस्थितिः किल वाच्याऽनेकान्तबोध शुद्धयर्थम् ॥२६१॥

અન્વયાર્થ—(યત્) જે (ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યં) ગુણપર્યાયવાન દ્રવ્ય છે (તત્) તે જ (વ્યયાદિયુક્તં સત્) વ્યાદિકથી યુક્ત સત્ છે, એમ (उक्तं) કહ્યું (अथ) હવે (इह) અહીં (किल) નિશ્ચયથી (अनेकान्तबोधशुद्धयर्थं) અનેકાન્તાત્મકજ્ઞાનની શુદ્ધિ અર્થે (वस्तुस्थितिः वाच्या) વસ્તુસ્થિતિ કહેવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે જે ગુણ-પર્યાયવાન દ્રવ્ય છે તે જ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યથી યુક્ત સત્ છે અર્થાત્ “ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યં”, “ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તં સત્” અને “સત્દ્રવ્ય-લક્ષણ” એ બંને દ્રવ્યના લક્ષણોમાં પરસ્પર વ્યંજ્ય-વ્યંજકભાવ બતાવી એક વાક્યતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આગળ અનેકાન્તાત્મકજ્ઞાનની શુદ્ધિ માટે વસ્તુ સ્થિતિ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ વસ્તુ સામાન્યરૂપથી ક્યા ક્યા પરસ્પર વિરોધી ધર્મોથી યુક્ત છે, તેનું ગ્રંથકાર નિરૂપણ કરે છે. કારણ—એ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોના કારણથી વસ્તુ અનેકધર્માત્મક કહેવાય છે તથા એને સમજવાથી જ અનેકાન્તાત્મકજ્ઞાન, સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે.

वस्तु युग्मयतुष्टयथी गुंथी છે.

स्यादस्ति च नास्तीति च नित्यमनित्यत्वनेकमेकं च।

तदतच्चेति चतुष्टययुग्मैरिव गुम्फितं वस्तु ॥२६२॥

અન્વયાર્થ—(स्यात्) કથંચિત્ (अस्ति) અસ્તિ છે (च) તથા કથંચિત્ (नास्ति) નાસ્તિ

છે. (इति) એ (च) तथा (नित्यं) नित्य (अनित्यं) अनित्य (तु) तथा (एकं च अनेकं) એક तथा अनेक (च) तथा (तदतत्) तत् तथा अतत् (इति) એ પ્રમાણે (चतुष्टययुग्मैः) એ ચાર યુગલો દ્વારા (वस्तु) वस्तु (गुम्फितं इव) ગુંથિતની માફક છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક વસ્તુ અસ્તિ—નાસ્તિ, નિત્ય—અનિત્ય, એક—અનેક તથા તત્—અતત્ એ ચાર પરસ્પર વિરોધી ધર્મોના યુગલોથી ગુંથિત છે—યુક્ત છે. તેનું સ્પષ્ટિકરણ—

अथ तद्यथा यदस्ति हि तदेव नास्तीति तच्चतुष्कं च ।

द्रव्येण क्षेत्रेण च कालेन तथाथवाऽपि भावेन ॥२६३॥

અન્વયાર્થ—(अथ) હવે (तद्यथा) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(हि) નિશ્ચયથી (द्रव्येण) દ્રવ્ય દ્વારા (च) तथा (क्षेत्रेण) क्षेत्र દ્વારા (तथा) तथा (कालेन) કાળ દ્વારા (अथवा) અથવા (भावेन अपि) ભાવ દ્વારા પણ (यत् अस्ति) જે છે (तदेव नास्ति) તે જ પરદ્રવ્ય—ક્ષેત્રાદિથી નથી. (इति) એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિરૂપથી (तच्चतुष्कंच) અસ્તિ—નાસ્તિ આદિ ચતુષ્ટય થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ જે વસ્તુ સામાન્યરૂપથી છે તે જ વસ્તુ વિશેષરૂપથી નથી. એ પ્રમાણે સામાન્ય—વિશેષરૂપથી અસ્તિ—નાસ્તિ યુગલ સિદ્ધ થાય છે, એ જ સામાન્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ વસ્તુ છે તથા વિશેષ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ નથી, તેથી સામાન્ય-વિશેષ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ અસ્તિ—નાસ્તિના ચાર યુગલ થઈ જાય છે. હવે આગળ એ જ દ્રવ્યાદિક ચારેની અપેક્ષાએ શ્રંથકાર અસ્તિ—નાસ્તિનું કથન કરે છે :—

વિશેષાર્થ—તેનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, કે જે કથંચિત્ (કોઈ સ્વરૂપે) છે તે જ કથંચિત્ નથી. એ જ પ્રમાણે જે કથંચિત્ નિત્ય છે તે જ કથંચિત્ અનિત્ય પણ છે. જે કથંચિત્ એક છે તે જ કથંચિત્ અનેક પણ છે. જે કથંચિત્ તે જ છે તે કથંચિત્ તે નથી પણ. આ રીતે આ ચારેય કથંચિત્ વાદ (સ્યાદાદ) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી હોય છે.

द्रव्यनी अपेक्षा अस्ति—नास्ति

एका हि महासत्ता सत्ता वा स्यादवान्तराख्या च ।

न पृथक् प्रदेशवत्त्वं स्वरूपभेदोपि नानयोरेव ॥२६४॥

અન્વયાર્થ—(हि) નિશ્ચયથી (एका महासत्ता) એક મહાસત્તા (वा) तथा બીજી (अवान्तराख्या सत्ता स्यात्) અવાન્તર નામની સત્તા છે. (अनयोः च) એ બંનેમાં (पृथक्प्रदेशवत्त्वं न) ભિન્ન પ્રદેશપણું નથી અર્થાત્ તેના ભિન્ન-ભિન્ન પ્રદેશ નથી (अपि) तथा (स्वरूपभेदः एव न) સ્વરૂપભેદ પણ નથી.

ભાવાર્થ—એક મહાસત્તા તથા બીજી અવાન્તરસત્તા એ પ્રમાણે વિવક્ષાવશ સત્તાના બે ભેદ છે. વાસ્તવમાં બંને સત્તાઓના ન તો પ્રદેશ ભિન્ન છે કે ન સ્વરૂપ ભિન્ન છે.

મહાસત્તાનો અર્થ

किन्तु सदित्यभिधानं यत्स्यात्सर्वार्थसार्थसंस्पर्शि।

सामान्यग्राहकत्वात् प्रोक्ता सन्मात्रतो महासत्ता ॥૨૬૫॥

અન્વયાર્થ—(કિન્તુ) પરંતુ (સર્વાર્થસાર્થસંસ્પર્શિ) સંપૂર્ણ અર્થોને યુગપત્ વિષય કરવાવાળું (યત) જે (સત્્ ઇતિ અભિધાનં) સત્, એ કથન (સ્યાત્) છે તે જ (સન્માત્રતઃ) કેવળ સત્રૂપથી (સામાન્યગ્રાહકત્વાત્) સામાન્યનું ગ્રાહક હોવાથી (મહાસત્તા પ્રોક્તા) મહાસત્તા કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—પરંતુ સર્વ પદાર્થ સત્રૂપ છે, સત્પણાનું ઉલ્લંઘન કરતાં નથી, તેથી સામાન્યપણે યુગપત્ સંપૂર્ણ અર્થોનું વાચક જે સત્ છે તેને જ મહાસત્તા કહે છે. અર્થાત્ મહાસત્તામાં ‘મહા’ શબ્દ વ્યાપકપણાનો વાચક છે, તેથી સંપૂર્ણ પદાર્થોમાં વ્યાપકરૂપથી રહેવાવાળી સત્તાને મહાસત્તા કહે છે.

વિશેષાર્થ—દરેક પદાર્થનો અસ્તિત્વગુણ જુદો જુદો છે, તે જ અસ્તિત્વ ગુણને ‘સત્’ એ નામથી પણ કહેવાય છે, કેમ કે એનાથી જ વસ્તુમાં સત્તા કાયમ રહે છે. તે સત્ ગુણ સમાન રીતે સર્વ વસ્તુઓમાં એક સરખો છે. એક સરખો હોવાથી જ તેને એક પણ કહી દે છે અને એનું જ નામ મહાસત્તા કહેવાય છે. વાસ્તવમાં ‘મહાસત્તા’ નામક કોઈ એક પદાર્થ નથી. કેવળ સમાનતાની અપેક્ષાથી તેને એકત્વ સંજ્ઞા મળી છે.

અવાન્તરસત્તાનો અર્થ

अपि चाऽवान्तरसत्ता सद्द्रव्यं सत्गुणश्च पर्यायः।

सच्चोत्पादध्वंसौ सदिति ध्रौव्यं किलेति विस्तारः ॥૨૬૬॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (સત્્ દ્રવ્યં સત્્ ગુણઃ ચ પર્યાયઃ) સત્્ દ્રવ્ય છે, સત્્ ગુણ છે અને સત્્ પર્યાય છે (ચ) તથા (સત્્ ઉત્પાદધ્વંસૌ સત્્) સત્્ જ ઉત્પાદ-વ્યય છે, (સત્્ ઇતિ ધ્રૌવ્યં) સત્્ જ ધ્રૌવ્ય છે. (ઇતિ વિસ્તારઃ કિલ અવાન્તરસત્તા) એ પ્રકારના વિસ્તારનું નામ જ નિશ્ચયથી અવાન્તરસત્તા છે.

ભાવાર્થ—સત્્ દ્રવ્ય, સત્્ ગુણ, સત્્ પર્યાય, સત્્ ઉત્પાદ, સત્્ વ્યય અને સત્્ જ ધ્રૌવ્ય એ પ્રમાણે વિશેષણ વિશિષ્ટ સત્તાના વિશેષ વિસ્તારને અવાન્તરસત્તા કહે છે, અર્થાત્ અવાન્તરસત્તામાં ‘અવાન્તર’ શબ્દ વ્યાપ્યનો વાચક છે, તેથી પ્રત્યેક પદાર્થ, તેના ગુણ અને પર્યાયવર્તી વ્યાપ્યસત્તાને અવાન્તરસત્તા કહે છે. સારાંશ કે—

અયમર્થો વસ્તુ યદા સદિતિ મહાસત્તયાવધાર્યેત।

સ્યાત્તદવાન્તરસત્તારુપેણાભાવ એવ ન તુ મૂલાત્ ॥૨૬૭॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે :- (યદા) જે સમયે (વસ્તુ) વસ્તુ (સત્ ઇતિ) કોઈપણ વિશેષણ વિના “સત્” એ આકારરૂપ (મહાસત્તયા) મહાસત્તા દ્વારા (અવધાર્યેત) અવધારિત કરવામાં આવે છે. (તદા) તે સમયે (તદવાન્તરસત્તારુપેણ) તેનો અવાન્તરસત્તારૂપથી (અભાવઃ એવ સ્યાત્) અભાવ જ છે, (તુ) પરંતુ (મૂલાત્ ન) મૂળથી નહિ.

ભાવાર્થ—અસ્તિ—નાસ્તિરૂપ પદાર્થને કહેવાનું પ્રયોજન એ છે, કે જોકે વસ્તુ મૂળરૂપથી સત્આત્મક જ છે, તોપણ વિવક્ષાવશ જે સમયે તે વસ્તુ મહાસત્તા દ્વારા સત્રૂપથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, તે સમયે તે વસ્તુ અવાન્તરસત્તા દ્વારા અભાવરૂપથી વિવક્ષિત થાય છે. માટે પ્રત્યેક વસ્તુ અસ્તિ—નાસ્તિરૂપ કહેવાય છે.

અપિ ચાઽવાન્તરસત્તારુપેણ યદાવધાર્યેતે વસ્તુ।

અપરેણ મહાસત્તારુપેણાભાવ એવ ભવતિ તદા ॥૨૬૮॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) અથવા (યદા) જે સમયે (વસ્તુ) વસ્તુ (અવાન્તરસત્તારુપેણ) અવાન્તર અર્થાત્ વિશેષસત્તારૂપથી (અવધાર્યેતે) અવધારિત કરવામાં આવે છે. (તદા) તે સમયે (અપરેણ મહાસત્તારુપેણ) બીજી મહાસત્તા અર્થાત્ સામાન્યાત્મક સત્રૂપથી (અભાવઃ એવ ભવતિ) તે વસ્તુનો અભાવ જ વિવક્ષિત થાય છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે અવાન્તરસત્તા દ્વારા સત્ દ્રવ્ય, સત્ ગુણ ઈત્યાદિરૂપથી વસ્તુ વિશેષસત્ત્વયુક્ત વિવક્ષિત થાય છે, તે સમયે મહાસત્તા દ્વારા તે વસ્તુ સામાન્યસત્રૂપથી વિવક્ષિત થતી નથી, એટલા માટે મહાસત્તારૂપથી તે અસત્ છે. એ પ્રકારથી પણ વસ્તુ અસ્તિ—નાસ્તિરૂપ છે.

વિશેષાર્થ—વાસ્તવમાં વસ્તુ તો જેવી છે તેવી જ છે. તેમાંથી ન તો કાંઈ કદી જાય છે અને ન તેમાં કાંઈ કદી આવે છે. કેવળ કથન શૈલીથી તેમાં ભેદ થઈ જાય છે. જે સમયે વસ્તુને મહાસત્તાની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ, તે સમયે તે સત્ રૂપ જ દેખાય છે. તે સમયે તે દ્રવ્ય કદી શકાતી નથી, ગુણ પણ કદી શકાતી નથી અને પર્યાય પણ કદી શકાતી નથી, તેથી તે સમયે એમ કદી શકાય છે કે વસ્તુ સત્રૂપે તો છે; પરંતુ તે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય આદિ રૂપે નથી. એ જ પ્રમાણે જે સમયે અવાન્તર સત્તાની દૃષ્ટિએ વસ્તુને જોવામાં આવે છે તે સમયે તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય આદિ વિશેષ સત્રૂપે તો છે, પરંતુ સામાન્ય સત્ રૂપે નથી. આ રીતે વસ્તુમાં કથંચિત્ અસ્તિત્વ અને કથંચિત્ નાસ્તિત્વ સારી રીતે ઘટે છે. વસ્તુમાં નાસ્તિત્વ કેવળ અપેક્ષા દૃષ્ટિથી જ આવે છે. વાસ્તવમાં વસ્તુ અભાવ સ્વરૂપ નથી.

અહીં દૃષ્ટાંત :-

**દૃષ્ટાન્તઃ સ્પષ્ટોઽયં યથા પટો દ્રવ્યમસ્તિ નાસ્તીતિ ।
પટશુક્લત્વાદીનામન્યતમસ્યાવિવક્ષિતત્વાચ્ચ ॥૨૬૧॥**

અન્વયાર્થ—(અયં દૃષ્ટાન્તઃ સ્પષ્ટઃ) ઉપરના કથનની સિદ્ધિ માટે આ ઉદાહરણ ઠીક છે, કે—(યથા) જેમ (પટઃ દ્રવ્યં અસ્તિ) પટરૂપ દ્રવ્ય, પટત્વસામાન્યની અપેક્ષાએ છે (ચ) તથા (પટ શુક્લત્વાદીનામન્યતમસ્યાવિવક્ષિતત્વાત્) પટના શુક્લત્વાદિ વિશેષ ગુણોમાંથી કોઈપણ એક ગુણની વિવક્ષા ન હોવાથી (નાસ્તિ) નથી. (ઇતિ) એ પ્રમાણે પટ કથંચિત્ અસ્તિ—નાસ્તિસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત આ છે, કે—જેમ જે સમયે પટદ્રવ્ય, પટત્વસામાન્યપણે વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે વ્યાપક પટત્વ-સામાન્યપણે તો છે પરંતુ પટ સંબંધી શુક્લાદિ ગુણોમાંથી વ્યાપ્ય કોઈ એક ગુણની વિવક્ષા ન હોવાથી નથી પણ ખરું. એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ અસ્તિરૂપ તથા ગુણાદિકની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ પ્રતિપાદિત હોવાના કારણથી પ્રમાણદૃષ્ટિએ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ છે.

એ પ્રમાણે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી વસ્તુને અસ્તિ—નાસ્તિરૂપ પ્રતિપાદિત કરીને હવે આગળ ક્ષેત્રદૃષ્ટિએ વસ્તુને અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પ્રતિપાદિત કરીએ છીએ.

વિશેષાર્થ—શુક્લાદિ ગુણોનો સમૂહ જ પટ કહેવાય છે. જે સમયે પટને મુખ્યપણે કહે છે, તે સમયે તેના ગુણ નહિ જેવા ગણવામાં આવે છે અને જે સમયે શુક્લાદિ ગુણોને મુખ્યપણે કહે છે, તે સમયે પટ પણ નહિ જેવું માનવામાં આવે છે. કથનની અપેક્ષાથી જ વસ્તુમાં મુખ્ય અને ગૌણની વ્યવસ્થા થાય છે તથા તે જ વ્યવસ્થાથી વસ્તુમાં કથંચિત્ અસ્તિવાદ અને કથંચિત્ નાસ્તિવાદ આવે છે. આનું જ નામ સ્યાદ્વાદ છે.

ક્ષેત્રના ભેદ તથા તેનું સ્વરૂપ

ક્ષેત્રં દ્વિધાવધાનાત્ સામાન્યમથ ચ વિશેષમાત્રં સ્યાત્ ।

તત્ર પ્રદેશમાત્રં પ્રથમં પ્રથમેતરં તદંશમયમ્ ॥૨૭૦॥

અન્વયાર્થ—(અવધાનાત્) વિવક્ષાવશ (ક્ષેત્રં) ક્ષેત્ર (સામાન્યં) સામાન્ય (અથ ચ) અને (વિશેષ માત્રં) વિશેષરૂપ એ પ્રકારથી (દ્વિધા) બે પ્રકારનું (સ્યાત્) છે. (તત્ર) તેમાં (પ્રદેશમાત્રં) કેવળ પ્રદેશ એ (પ્રથમં) સામાન્યક્ષેત્ર કહેવાય છે તથા (તદંશમયં) એ વસ્તુના પ્રદેશરૂપ અંશમય અર્થાત્ અમુક દ્રવ્ય આટલાં પ્રદેશવાળું છે, ઈત્યાદિ (પ્રથમેતરં) વિશેષક્ષેત્ર કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—ક્ષેત્રના બે ભેદ છે, એક સામાન્યક્ષેત્ર તથા બીજું વિશેષક્ષેત્ર. તેમાં દ્રવ્યોના

પ્રદેશમાત્ર કથનને સામાન્યક્ષેત્ર કહે છે, તથા દ્રવ્યોના સંખ્યાત, અસંખ્યાત આદિરૂપ પ્રદેશોના કથનને વિશેષક્ષેત્ર કહે છે.

વિશેષાર્થ—વસ્તુનું ક્ષેત્ર પણ બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. એક સામાન્ય, બીજું વિશેષ. વસ્તુના જેટલા પ્રદેશો છે તે પ્રદેશોના સમુદાયાત્મક દેશને તો સામાન્ય ક્ષેત્ર કહે છે અને તેના અંશોને વિશેષ ક્ષેત્ર કહે છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિ

અથ કેવલં પ્રદેશાત્ પ્રદેશમાત્રં યદેષ્યતે વસ્તુ।

અસ્તિ સ્વક્ષેત્રતયા તદંશમાત્રાઽવિવક્ષિતત્વાન્ન ॥૨૭૧॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અસ્તિ-નાસ્તિ બતાવે છે. (યદા) જે સમયે (વસ્તુ કેવલં પ્રદેશાત્) વસ્તુ કેવળ પ્રદેશથી (પ્રદેશમાત્રં ઇષ્યતે) પ્રદેશમાત્ર માનવામાં આવે છે (તદા) તે સમયે (સ્વક્ષેત્રતયા અસ્તિ) પોતાના ક્ષેત્રથી તે અસ્તિરૂપ છે. તથા (તદંશ માત્રાઽવિવક્ષિતત્વાત્) તે તે વસ્તુઓના તે તે અંશોની વિવક્ષા ન હોવાથી તે (ન) નાસ્તિરૂપ છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે વસ્તુ પોતપોતાના વિશેષપ્રદેશોની અપેક્ષા ન કરતાં કેવળ પ્રદેશમાત્રપણથી વિવક્ષિત થાય છે. તે સમયે તે વસ્તુ પોતપોતાના વિવક્ષિતપ્રદેશોની અપેક્ષાએ અવિવક્ષિત થાય છે, તેથી તે સામાન્યક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસ્તિરૂપ તથા વિશેષક્ષેત્રની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ કહેવામાં આવે છે.

અથ કેવલં તદંશાત્તાવન્માત્રાઽદેષ્યતે વસ્તુ।

અસ્ત્યંશવિવક્ષિતયા નાસ્તિ ચ દેશાવિવક્ષિતત્વાન્ન ॥૨૭૨॥

અન્વયાર્થ—(અથ) તથા (યદા) જે સમયે (વસ્તુ) વસ્તુને (કેવલં) કેવળ (તાવન્માત્રાત્ તદંશાત્) જેટલા કોઈ તે વસ્તુના અંશ છે એ બધા અંશોથી અર્થાત્ ‘અમુક દ્રવ્ય આટલા પ્રદેશવાળું છે’ ઇત્યાદિ વિશેષક્ષેત્રની વિવક્ષાએ (ઇષ્યતે) માનવામાં આવે છે. (તદા) તે સમયે (અંશવિવક્ષિતયા) વિશેષક્ષેત્રના અંશોની અપેક્ષાએ તે સમયે (અસ્તિ) અસ્તિરૂપ છે (ચ) તથા (દેશાવિવક્ષિતત્વાત્) સામાન્યપ્રદેશની વિવક્ષા ન હોવાથી તે (નાસ્તિ ચ) નાસ્તિરૂપ પણ છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે જે દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્ય વિવક્ષિત થાય છે, એટલે તે સમયે તે અપેક્ષાએ તો તે અસ્તિરૂપ છે, તથા વ્યાપકરૂપ પ્રદેશમાત્રની અપેક્ષાએ તે નાસ્તિરૂપ છે. દૃષ્ટાંત :-

વિશેષાર્થ—અથવા જે સમયે કેવળ દેશના અંશોની અપેક્ષાએ વસ્તુનું કથન કરવામાં આવે છે તે સમયે તે અંશોની અપેક્ષાએ જ છે, પરંતુ દેશની વિવક્ષા ન હોવાથી દેશની અપેક્ષાએ નથી.

સંદ્દષ્ટિઃ પટદેશઃ ક્ષેત્રસ્થાનીય એવ નાસ્ત્યસ્તિ।

શુક્લાદિ તંતુમાત્રાદન્યતરસ્યાવિવક્ષિતત્ત્વાદ્વા ॥૨૭૩॥

અન્વયાર્થ—(સંદ્દષ્ટિઃ) આ વિષયમાં આ ઉદાહરણ છે, કે—(ક્ષેત્રસ્થાનીયઃ) ક્ષેત્રસ્થાપનાપન્ન (પટદેશઃ એવ) પટરૂપ દેશ જ (શુક્લાદિતન્તુમાત્રાત્) કેવળ શુક્લાદિ તંતુસામાન્યની અપેક્ષાએ (અસ્તિ) અસ્તિરૂપ છે (વા) તથા (અન્યતરસ્ય અવિવક્ષિતત્ત્વાત્) કોઈ એક વિશેષરૂપ તંતુ વા ગુણની વિવક્ષા ન હોવાથી (નાસ્તિ) નાસ્તિરૂપ છે.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનું સાધક ઉદાહરણ આ છે, કે—પટમાં જેટલા પ્રદેશ છે તેને જો પટનું સ્વક્ષેત્ર કલ્પિત કરવામાં આવે કે જે સંપૂર્ણ તંતુ વા શુક્લાદિરૂપ પડે છે, તો તે પટનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ તંતુ તથા શુક્લાદિરૂપ સામાન્યપણે અસ્તિરૂપ છે, તથા તંતુઓ વા શુક્લાદિ ગુણોમાંથી કોઈ એક વિશેષની વિવક્ષાએ તે નાસ્તિરૂપ છે. એ પ્રમાણે જેમ પટ, સામાન્ય તથા વિશેષક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પડે છે તે જ પ્રમાણે દ્રવ્ય પણ સામાન્ય વા વિશેષ-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પડે છે.

વિશેષાર્થ—ક્ષેત્રને માટે દૃષ્ટાંત પટરૂપ દેશ છે. તે શુક્લાદિ સ્વભાવ—તંતુ સમુદાયની અપેક્ષાએ તથા ભિન્ન-ભિન્ન અંશોની અપેક્ષાએ કથંચિત્ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ છે. જે સમયે જેની વિવક્ષા (કહેવાની ઇચ્છા) કરવામાં આવે છે, તે તો તે સમયે મુખ્ય હોવાથી અસ્તિરૂપ છે અને બીજું અવિવક્ષિત હોવાથી તે સમયે ગોણ છે, તેથી તે નાસ્તિરૂપ છે. આ રીતે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કથંચિત્ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ સમજવું જોઈએ.

કાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ

કાલો વર્તનમિતિ વા પરિણમનં વસ્તુનઃ સ્વભાવેન।

સોઽપિ પૂર્વવદ્દ્વયમિહ સામાન્યવિશેષરૂપત્વાત્ ॥૨૭૪॥

અન્વયાર્થ—(વર્તનં ઇતિ) વર્તના એ (વા) અથવા (વસ્તુનઃ સ્વભાવેન પરિણમનં) વસ્તુનું સ્વભાવથી પ્રતિસમય થવાવાળું પરિણમન (કાલઃ) કાળ કહેવાય છે, તથા (ઇહ) અહીં (સઃઅપિ) એ કાળ પણ (સામાન્યવિશેષરૂપત્વાત્) સામાન્ય-વિશેષરૂપથી (પૂર્વવત્ દ્વયં) દ્રવ્ય વા ક્ષેત્રની માફક બે પ્રકારે છે.

ભાવાર્થ—વર્તનાને અથવા વસ્તુના પ્રતિસમય થવાવાળા સ્વાભાવિકપરિણમનને કાળ કહે છે તથા તે કાળ પણ દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની માફક સામાન્ય-વિશેષરૂપથી બે પ્રકારનો છે.

સામાન્ય-વિશેષલક્ષણપૂર્વક કાળકૃત અસ્તિ-નાસ્તિ

સામાન્યં વિધિરૂપં પ્રતિષેધાત્મા ભવતિ વિશેષશ્ચ ।

ઉભયોરન્યતરસ્યાવમગ્નોન્મગ્નત્વાદસ્તિ નાસ્તીતિ ॥૨૭૫॥

અન્વયાર્થ—(વિધિરૂપં) વિધિરૂપ વર્તના વા પરિણમન (સામાન્યં) સામાન્યકાળ કહેવાય છે (ચ) તથા (પ્રતિષેધાત્મા) નિષેધરૂપ (વિશેષઃ ભવતિ) વિશેષકાળ કહેવાય છે, તથા (ઉભયોઃ) એ બંનેમાંથી (અન્યતરસ્ય અવમગ્નોન્મગ્નત્વાત્) કોઈ એકની મુખ્ય તથા બીજાની ગૌણ વિવક્ષા થવાથી (અસ્તિ નાસ્તિ ઇતિ) “અસ્તિ (છે) તથા નાસ્તિ (નથી)” થાય છે, એ પ્રમાણે અર્થાત્ કાળકૃત અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થ—વિધિરૂપ વર્તના વા પરિણમન સામાન્યકાળ કહેવાય છે તથા નિષેધરૂપ પરિણમન અર્થાત્ વિશેષવર્તના વિશેષકાળ કહેવાય છે, માટે એ બંનેમાંથી કોઈ એક મુખ્ય તથા બીજો ગૌણ થવાના કારણથી કાળની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભંગ થઈ જાય છે. તેનું સ્પષ્ટિકરણ :-

તત્ર નિરંશો વિધિરિતિ સ યથા સ્વયં સદેવેતિ ।

તદિહ વિભજ્ય વિભાગૈઃ પ્રતિષેધશ્ચાંશકલ્પનં તસ્ય ॥૨૭૬॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ વિધિ અને પ્રતિષેધમાં (નિરંશઃ) અંશકલ્પના ન હોવી (વિધિ ઇતિ) તે વિધિ છે તથા (સઃ) તે વિધિ આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (સ્વયં સદેવ ઇતિ) સ્વયં સત્ જ છે (ચ) અને (ઇહ) અહીં (વિભાગૈઃ) વિભાગો દ્વારા (તત વિભજ્ય) એ સત્ના વિભાગ કરતાં (તસ્ય અંશ કલ્પનં પ્રતિષેધઃ) તેના અંશોની કલ્પના પ્રતિષેધ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—સામાન્ય અને વિશેષનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે. કોઈ પ્રકારની અંશકલ્પના ન કરવી તેને સામાન્ય અથવા વિધિ કહે છે. જેમ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય આદિ કલ્પનાથી રહિત સત્ના નિરૂપણને વિધિ કહેવામાં આવે છે તથા દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય આદિ વિભાગ કરતાં સત્ દ્રવ્ય, સત્ ગુણ, સત્ પર્યાય એ પ્રકારની અંશકલ્પનાને વિશેષ અથવા પ્રતિષેધ કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—સામાન્ય પરિણમનની અપેક્ષાએ વસ્તુમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી, પરંતુ વિશેષ વિશેષ પરિણમનની અપેક્ષાએ તે જ એક નિરંશરૂપ વસ્તુ અનેક ભેદવાળી થઈ જાય છે અને વસ્તુમાં વર્તતા અંશરૂપ ભેદ જ પ્રતિષેધરૂપ છે.

તદુદાહરણં સમ્પ્રતિ પરિણમનં સત્તયાવધાર્યેત ।

અસ્તિ વિવક્ષિતત્વાદિહ નાસ્ત્યંશસ્યાઽવિવક્ષયા તદિહ ॥૨૭૭॥

અન્વયાર્થ—(સમ્પ્રતિ) હવે (તદુદાહરણ) તેનું ઉદાહરણ આ છે, કે-જે સમયે (પરિણમનં) કેવળ પરિણમન (સત્તયા) સત્તા દ્વારા (અવધાર્યેત) નિશ્ચય કરવામાં આવે તે સમયે તે (ઇહ) અહીં (વિવક્ષિતત્ત્વાત્) વિવક્ષિત હોવાથી (અસ્તિ) અસ્તિરૂપ કાળ છે. તથા (અંશસ્ય અવિવક્ષયા) અંશોની વિવક્ષા ન હોવાથી (તત્) એ કાળ (ઇહ) અહીં (નાસ્તિ) નાસ્તિરૂપ કાળ છે.

ભાવાર્થ—સામાન્ય-વિશેષની વ્યાખ્યા કરીને હવે સામાન્ય તથા વિશેષ કાળનો ખુલાસો કરે છે, કે-સત્ સામાન્યરૂપ પરિણમનની વિવક્ષાએ, કાળ સામાન્યકાળ કહેવાય છે તથા સત્ના વિવક્ષિત દ્રવ્ય, ગુણ વા પર્યાયરૂપ વિશેષ અંશોના પરિણમનની અપેક્ષાએ કાળની વિવક્ષા થાય છે, તે સમયે સામાન્યની અપેક્ષાએ અસ્તિરૂપ તથા વિશેષકાળની વિવક્ષા ન હોવાથી નાસ્તિરૂપ કાળકૃત ભંગ થઈ જાય છે.

વિશેષાર્થ—તેનું ઉદાહરણ આ રીતે છે, કે જે સમયે વસ્તુમાં ભેદ વિવક્ષા રહિત સત્તા સામાન્યના પરિણમનની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સમયે તે સામાન્યરૂપ સ્વકાળની અપેક્ષાએ તો છે, પરંતુ અંશોની વિવક્ષા ન હોવાથી વિશેષરૂપ-પરકાળની અપેક્ષાએ તે નથી.

અહીં દૃષ્ટાંત—

સંદૃષ્ટિ: પટ પરિણતિમાત્રં કાલાયતસ્વકાલતયા ।

અસ્તિ ચ તાવન્માત્રાન્નાસ્તિ પટસ્તન્તુશુક્લરૂપતયા ॥૨૭૮॥

અન્વયાર્થ—(સંદૃષ્ટિ:) તેનું ઉદાહરણ આ છે, કે-(કાલાયતસ્વકાલતયા) ત્રિકાળ સંબંધી કાળપણાથી અર્થાત્ પ્રતિસમય રહેવારૂપ પટદ્રવ્ય સંબંધી સ્વકાળથી (તાવન્માત્રાત્) સામાન્યકાળની વિવક્ષાએ (પટ:) પટ (પટપરિણતિમાત્રં) કેવળ પટના પરિણમનરૂપ (અસ્તિ) છે. (ચ) તથા (તન્તુ શુક્લ-રૂપતયા) પટ સંબંધી તંતુ તથા શુક્લાદિરૂપ વિશેષપરિણમનની વિવક્ષાની અપેક્ષાએ (નાસ્તિ) નથી.

ભાવાર્થ—જેમ જે સમયે પટ, નિરંતર સામાન્યરૂપથી પોતાની પરિણતિરૂપ સ્વકાળની વિવક્ષાએ અસ્તિરૂપ છે, તે જ સમયે તે પટ પોતાના તંતુ વા શુક્લાદિરૂપ ગુણોમાંથી વિશેષરૂપ કોઈ ગુણની વિવક્ષા ન હોવાથી નાસ્તિરૂપ પણ છે. એ જ પ્રમાણે સત્, જે સમયે પોતાની અભિન્નપરિણતિથી વિવક્ષિત હોવાના કારણથી અસ્તિરૂપ છે, તે જ સમયે તે સત્ પોતાના દ્રવ્ય, ગુણ વા પર્યાયરૂપ અંશોની વિશેષપરિણતિની વિવક્ષા ન હોવાથી નાસ્તિરૂપ પણ છે. હવે આગળ ભાવની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

ભાવનું સ્વરૂપ

ભાવ: પરિણામ: કિલ સ ચૈવ તત્ત્વસ્વરૂપનિષ્પત્તિ ।

અથવા શક્તિ સમૂહો યદિ વા સર્વસ્વસાર: સ્યાત્ ॥૨૭૯॥

અન્વયાર્થ—(કિલ) નિશ્ચયથી (પરિણામઃ ભાવઃ) પરિણામ એ ભાવ છે (ચ) તથા (સઃ) તે (તત્ત્વસ્વરુપનિષ્પત્તિ એવ) તત્ત્વના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ જ પડે છે (શક્તિસમૂહો અથવા) અથવા શક્તિઓનો સમૂહ (સર્વસ્વસારઃ) સંપૂર્ણ દ્રવ્યના નિજસારનું નામ જ ભાવ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ—વસ્તુના વસ્તુત્વને પ્રાપ્ત કરવાવાળા પરિણામને અથવા શક્તિઓનો સમૂહ કે જે સારભૂત વસ્તુના સર્વસ્વને ભાવ કહે છે.

ભાવના ભેદ

સ વિભક્તો દ્વિવિધઃ સ્યાત્સામાન્યાત્મા વિશેષરુપશ્ચ ।

તત્ર વિવક્ષ્યો મુખ્યઃ સ્યાત્સ્વભાવોઽથ ગુણોહિ પરભાવઃ ॥૨૮૦॥

અન્વયાર્થ—(વિભક્તઃ સઃ) વિભાગ કરતાં તે (સામાન્યાત્મા) સામાન્યરૂપ ભાવ (ચ) તથા (વિશેષરુપઃ) વિશેષરૂપ ભાવ એ પ્રમાણે (દ્વિવિધઃ સ્યાત્) ભાવ બે પ્રકારના છે. (તત્ર) એ બંનેમાંથી (હિ) નિશ્ચયથી (વિવક્ષ્યઃ સ્વભાવઃ મુખ્યઃ સ્યાત્) વિવક્ષા કરવા યોગ્ય સ્વભાવ અર્થાત્ વિવક્ષિતસ્વભાવ મુખ્ય કહેવાય છે (અથ) તથા (પરભાવઃ) અવિવક્ષિત પરભાવ એટલે અન્યભાવ (ગુણઃ) ગૌણ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—એ ભાવ સામાન્ય અને વિશેષરૂપથી બે પ્રકારનો છે. તેમાંથી વિવક્ષિત ભાવ મુખ્ય તથા અવિવક્ષિતભાવ ગૌણ કહેવાય છે.

સામાન્ય અને વિશેષભાવનું સ્વરૂપ

સામાન્યં વિધિરેવ હિ શુદ્ધઃ પ્રતિષેધકશ્ચ નિરપેક્ષઃ ।

પ્રતિષેધો હિ વિશેષઃ પ્રતિષેધ્યઃ સાંશકશ્ચ સાપેક્ષઃ ॥૨૮૧॥

અન્વયાર્થ—(સામાન્યં) સામાન્યભાવ (વિધિઃ) વિધિરૂપ (શુદ્ધઃ) શુદ્ધ (પ્રતિષેધકઃ) વિકલ્પમાત્રનો પ્રતિષેધક (ચ) તથા (નિરપેક્ષઃ એવ) નિરપેક્ષ જ હોય છે અર્થાત્ સાપેક્ષકથનરૂપ હોતો નથી. અને (હિ) નિશ્ચયથી (વિશેષઃ) વિશેષભાવ (પ્રતિષેધઃ) નિષેધરૂપ (પ્રતિષેધ્યઃ) નિષેધ કરવા યોગ્ય (સાંશકઃ) અંશકલ્પના સહિત (ચ) તથા (સાપેક્ષઃ) સાપેક્ષ હોય છે.

ભાવાર્થ—સામાન્યભાવ વિધિરૂપ, શુદ્ધ, વ્યવહારનો પ્રતિષેધક તથા નિરપેક્ષરૂપ હોય છે; ત્યારે વિશેષભાવ પ્રતિષેધરૂપ, નિશ્ચયનય દ્વારા પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય, અંશ સહિત, વિકલ્પાત્મક અને સાપેક્ષ હોય છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ ખુલાસો આગળ નયોનું નિરૂપણ કરતી વેળા ગ્રંથકારે પોતે જ વિસ્તારપૂર્વક કર્યો છે, માટે ત્યાંથી જોઈ લેવો.

પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો

અયમર્થો વસ્તુતયા સત્સામાન્યં નિરંશકં યાવત્ ।

ભક્તં તદિહ વિકલ્પૈર્દ્રવ્યાદૈરુચ્યતે વિશેષશ્ચ ॥૨૮૨॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(ઇહ) અહીં (વસ્તુતયા) વસ્તુત્વરૂપથી (નિરંશકં યાવત્) જ્યાં સુધી કોઈ પ્રકારની અંશકલ્પના થતી નથી, (તાવત્) ત્યાં સુધી (સત્સામાન્યં) સત્ સામાન્ય કહેવામાં આવે છે (ચ) તથા જ્યારે (દ્રવ્યાદૈઃ વિકલ્પૈઃ) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવરૂપ વિકલ્પો દ્વારા (ભક્તંતત્) એ સત્ સામાન્યનો વિભાગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ (વિશેષઃ ઉચ્યતે) તે વિશેષ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ એ છે, કે—વાસ્તવમાં જ્યાં સુધી સત્માં કોઈ પણ અંશ કલ્પના કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી સત્ સામાન્ય કહેવાય છે, તથા જ્યારે તે જ સત્, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવરૂપ વિકલ્પો દ્વારા વિભાજિત થાય છે ત્યારે તે વિશેષ કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ—વસ્તુમાં જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે અને તે જ અવસ્થામાં તે નિરપેક્ષ છે, પરંતુ જ્યારે તેમાં અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ભેદકલ્પના કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે વસ્તુ પરસ્પર સાપેક્ષ થઈ જાય છે અને તે જ અવસ્થામાં તે પ્રતિષેધ્ય પણ છે. જે સતત અન્વયરૂપે રહે છે તેને વિધિ કહે છે અને જે વ્યતિરેકરૂપે રહે તેને પ્રતિષેધ્ય કહે છે. વસ્તુ સામાન્ય અવસ્થામાં જ સતત અન્વયરૂપે રહી શકે છે, પરંતુ ભેદ વિવક્ષામાં તે વ્યતિરેકરૂપ ધારણ કરે છે, તેથી સત્ સામાન્યને વિધિરૂપ અને સત્ વિશેષને પ્રતિષેધરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. વસ્તુની વિશેષ અવસ્થામાં જ પ્રતિષેધની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

સારાંશ કે—

તસ્માદિદમનવદ્યં સર્વં સામાન્યતો યદાપ્યસ્તિ ।

શેષવિશેષવિવક્ષાભાવાદિહ તદૈવ તન્નાસ્તિ ॥૨૮૩॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એટલા માટે (ઇદં સર્વં) આ સર્વ કથન (અનવદ્યં) નિર્દોષ છે, કે (યદાઽપિ) જે સમયે પણ (સામાન્યતઃ અસ્તિ) સામાન્યરૂપથી ‘છે’ અર્થાત્ સત્ અસ્તિરૂપ થાય છે, (તદાએવ) તે જ સમયે (ઇહ) અહીં (શેષવિશેષવિવક્ષાભાવાત્) બાકીના વિશેષોની વિવક્ષાના અભાવથી (તત્) તે સત્ (નાસ્તિ) ‘નહિ’ પણ છે. અર્થાત્ નાસ્તિરૂપ પણ થાય છે.

ભાવાર્થ—માટે અમારું ઉપરોક્ત સર્વ કથન નિર્દોષ છે, કે—જે સમયે વસ્તુ સામાન્યપણાથી છે તે જ સમયે તેમાં બાકીના વિશેષોની અપેક્ષાએ નાસ્તિતા પણ છે.

यदि वा सर्वमिदं यद्विवक्षितत्वाविशेषतोऽस्ति यदा।

अविवक्षितसामान्यात्तदैव तन्नास्ति नययोगात्॥२८४॥

અન્વયાર્થ—(यदि वा) અથવા (यदा) જે સમયે (यत् इदं सर्वं) જે આ સર્વ છે, તે (विशेषतः विवक्षित्वात्) વિશેષરૂપથી વિવક્ષિત થવાથી (अस्ति) અસ્તિરૂપ થાય છે, (तदैव) તે સમયે (नययोगात्) નયયોગથી (अविवक्षितसामान्यात्) સામાન્યની વિવક્ષા ન હોવાથી (तत् नास्ति) એ સર્વ નાસ્તિરૂપ પણ થાય છે.

ભાવાર્થ—અથવા એ સર્વ જ્યારે વિશેષરૂપથી વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે સામાન્યરૂપની વિવક્ષા ન હોવાથી સામાન્યધર્મ અવિવક્ષિત તથા વિશેષધર્મ વિવક્ષિત થાય છે અને તેથી એ સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષાએ પણ અસ્તિ, નાસ્તિ ઘટી જાય છે.

વિશેષાર્થ—અથવા સર્વ પદાર્થ જે સમયે વિશેષપણે વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે તેની અપેક્ષાએ (વિશેષની અપેક્ષાએ) તો છે, પરંતુ તે સમયે સામાન્ય વિવક્ષાનો તેમનામાં અભાવ હોવાથી સામાન્ય દૃષ્ટિથી તેઓ નથી પણ.

કારણ :—

तत्र विवक्ष्योभावः केवलमस्ति स्वभावमात्रतया।

अविवक्षितपरभावाभावतया नास्ति सममेव॥२८५॥

અન્વયાર્થ—(तत्र) એ બંને ભાવોમાંથી જે સમયે (केवलं) કેવળ (स्वभावमात्रतया) સ્વભાવમાત્રપણાથી (विवक्ष्यः) વિવક્ષા કરવા યોગ્ય (भावः) ભાવ (अस्ति) છે (समं एव) તે જ સમયે તેમાં (अविवक्षित परभावाभावतया) અવિવક્ષિત પરભાવના અભાવથી (नास्ति) તે નાસ્તિરૂપ પણ થાય છે.

ભાવાર્થ—અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભાવોમાંથી જે સમયે કેવળ સ્વભાવમાત્રપણાથી ભાવ વિવક્ષિત થાય છે તે જ સમયે અવિવક્ષિત પરભાવના અભાવની અપેક્ષાએ તે ભાવ નથી પણ ખરો અર્થાત્ નાસ્તિરૂપ પણ પડે છે. અહીં દૃષ્ટાંત :—

संदृष्टिः पटभावः पटसारो वा पटस्य निष्पत्तिः।

अस्त्यात्मना च तदितरपटादिभावाऽविवक्षया नास्ति॥२८६॥

અન્વયાર્થ—(सन्दृष्टिः) ઉદાહરણ આ છે, કે—(पटभावः) પટનો ભાવ (वा) અથવા (पटसारः) પટનો સાર તથા (पटस्य निष्पत्तिः) પટના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ (आत्मना) પોતાના સ્વરૂપથી (अस्ति) છે, (तदितरपटादिभावाऽविवक्षया) તે પટથી ભિન્ન અન્ય પટાદિભાવોની અવિવક્ષાથી (नास्ति) નથી.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત આ છે, કે—જેમ જે સમયે પટનો ભાવ, પટનો સાર તથા પટની ઉત્પત્તિ સ્વસ્વરૂપથી છે, તે જ પ્રમાણે તે જ સમયે તે પટસામાન્યતાથી તથા અન્ય લાલપટાદિરૂપ વિશેષોની વિવક્ષા ન હોવાથી નથી પણ ખરો.

ઉપસંહાર

સર્વત્ર ક્રમ ઇષ દ્રવ્યે ક્ષેત્રે તથાઽથ કાલે ચ ।

અનુલોમ પ્રતિલોમૈરસ્તીતિ વિવક્ષિતો મુખ્યઃ ॥૨૮૭॥

અન્વયાર્થ—(અનુલોમપ્રતિલોમૈઃ) અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પદ્ધતિ દ્વારા (વિવક્ષિતઃ) વિવક્ષિતભાવ (મુખ્યઃ અસ્તિ) મુખ્ય થાય છે. (इति एषः क्रमः) એ પ્રકારનો આ ક્રમ (દ્રવ્યે તથા ક્ષેત્રે અથ ચ કાલે) દ્રવ્યમાં તથા ક્ષેત્રમાં અથવા કાળમાં (સર્વત્ર) સર્વત્ર અર્થાત્ તત્-અતત્, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્યમાં સર્વ જગ્યાએ જાણવો.

ભાવાર્થ—જે પ્રકારનો ક્રમ ભાવના કથનમાં કહ્યો છે તે જ પ્રકારનો ક્રમ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર તથા કાળમાં સર્વત્ર અર્થાત્ તત્-અતત્, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્યમાં પણ લગાવવો, કારણ કે અનુલોમ અને પ્રતિલોમ એ બંને પ્રકારથી વિવક્ષિતભાવ મુખ્ય કહેવાય છે તથા અવિવક્ષિતભાવ ગૌણ કહેવાય છે અર્થાત્ જે પ્રમાણે સામાન્યભાવ મુખ્યરૂપે વિવક્ષિત થતાં સમયે વિશેષભાવ અવિવક્ષિત અર્થાત્ ગૌણ થઈ જાય છે, તથા વિશેષભાવની મુખ્યપણે વિવક્ષા થતાં સામાન્યભાવ ગૌણ અર્થાત્ અવિવક્ષિત થઈ જાય છે, એટલે અસ્તિ-નાસ્તિ સિદ્ધ થાય છે. એ જ પ્રકારથી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ તથા તત્-અતત્, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્યની અપેક્ષાએ અનુલોમ વા પ્રતિલોમ પદ્ધતિ દ્વારા અસ્તિ-નાસ્તિ સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે બાકીના ભંગ પણ લગાવવા—

अपि चैवं प्रक्रियया नेतव्याः पंचशेषभंगाश्च ।

वर्णवदुक्तद्वयमिह पदवच्छेषास्तु तद्योगात् ॥૨૮૮॥

અન્વયાર્થ—(अपि च) તથા વિશેષકથન આ છે, કે—(इह) અહીં (एवं प्रक्रियया) એ જ પ્રક્રિયાથી અર્થાત્ શૈલીથી (वर्णवत्) પટગત વર્ણાદિકની માફક (उक्तद्वयं) અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ બંને ભંગ કહ્યા (च) તથા (पदवत्) તે પદની માફક (पंचशेषभंगाश्च) બાકીના પાંચ ભંગ તો (तद्योगात्) સ્વયં એ બંને ભંગોને યથા યોગ્ય પ્રકાર દ્વારા મેળવવાથી (नेतव्याः) લગાવી લેવા.

ભાવાર્થ—ઉપરના બે શબ્દોથી એમ જ્ઞાત થાય છે, કે—સામાન્યની મુખ્યતા તથા વિશેષની ગૌણતા કરવાથી જે અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ વસ્તુ પ્રતિપાદિત થાય છે તેને અનુલોમક્રમ કહે છે, તથા વિશેષની મુખ્યતા અને સામાન્યની ગૌણતા કરવાથી જે અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ વસ્તુ પ્રતિપાદિત થાય છે

તેને પ્રતિલોમકમ કહે છે. અનુલોમ વા પ્રતિલોમ એ બંને પ્રકારના ક્રમથી વસ્તુ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ પ્રતિપાદિત થાય છે. બાકીના પાંચ ભંગોની યોજના આ પ્રમાણે કરવી. ૧. અસ્તિ, ૨. નાસ્તિ, ૩. ક્રમાર્પિત અસ્તિ-નાસ્તિ, ૪. અસ્તિ-નાસ્તિની યુગપત્ વિવક્ષા ઉપસ્થિત હોવાથી બંનેમાંથી કોઈને પણ કહી શકાતા નથી, તેથી અવક્તવ્ય, ૫. ક્રમાર્પિત અસ્તિ-અવક્તવ્ય, ૬. ક્રમાર્પિત નાસ્તિ-અવક્તવ્ય અને ૭. ક્રમાર્પિત ત્રિસંયોગી અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય, એ પ્રમાણે જુદા જુદા ત્રણ, દ્વિસંયોગી ત્રણ અને ત્રિસંયોગી એક એમ સાત ભંગ થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે પદ્ય નં. ૨૬૧ થી અહીં સુધી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ અનુલોમ તથા પ્રતિલોમક્રમથી વિવક્ષાવશ થવાવાળા અસ્તિ-નાસ્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તથા અનેકાન્તાત્મક બોધની શુદ્ધિ અર્થે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુની સ્થિતિ પ્રતિપાદન કરી. હવે આગળ વસ્તુને અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ જ કેમ કહી ? કારણ એ બંનેમાંથી કોઈ એક દ્વારા વસ્તુના યોગ્ય સ્વરૂપનું કથન કરી શકાય છે તો પછી (વસ્તુ) ઉભયાત્મક કહેવી એ નિરર્થક અને માત્ર કથનમાં ગૌરવ લાવવાનો પ્રયાસ છે, એ વગેરે રૂપથી શંકા ઉઠાવી 'વસ્તુ અસ્તિ-નાસ્તિમય જ છે', એમ ગ્રંથકાર સર્મથન કરે છે. શંકા—

નનુ ચાન્યતરેણ કૃતં કિમથ પ્રાયઃ પ્રયાસભારેણ ।

અપિ ગૌરવપ્રસંગાદનુપાદેયાન્ન વાગ્વિલાસત્વાત્ ॥૨૮૧॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે-જ્યારે (અન્યતરેણ કૃતં) અસ્તિ-નાસ્તિ એ બંનેમાંથી કોઈ એકથી જ કામ ચાલી શકે છે, (અથ) તો પછી (પ્રાયઃ પ્રયાસભારેણ) બંનેને માનતાં, થવાવાળા પ્રાયઃ પ્રયાસભારથી (કિં) શું પ્રયોજન છે? (અપિ) તથા એ બંનેને માનવાથી (ગૌરવપ્રસંગાત્) ગૌરવતાનો પણ પ્રસંગ આવે છે અર્થાત્ એક પ્રકારનો અતિપ્રસંગ નામનો દોષ આવે છે (ચ) તથા (વાગ્વિલાસત્વાત્) વચનનો વિલાસમાત્ર હોવાથી, (અનુપાદેત્) એ બંનેનું માનવું ઉપાદેય (વ્યાજબી) નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે-વસ્તુ સ્વસ્વરૂપથી છે તથા પરસ્વરૂપથી નથી; એ પ્રકારનું જે કથન કર્યું તેમાંથી કાં તો વસ્તુ 'સ્વસ્વરૂપથી છે' એમ જ માનો અથવા 'પરસ્વરૂપથી નથી' એમ જ માનો. કારણ વસ્તુને બંનેરૂપ માનવાથી માત્ર પ્રયાસભાર સિવાય કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, અને કેવળ વચનવિલાસ હોવાથી પ્રકરણમાં ગૌરવતાનો જ પ્રસંગ આવે છે, કે જે કોઈ પણ પ્રકારથી ઉપાદેયરૂપ માની શકાતો નથી. હવે આગળ એ જ શંકાના અર્થનો ખુલાસો શંકાકાર કરે છે :—

અસ્તીતિ ચ વક્તવ્યં યદિ વા નાસ્તીતિ તત્ત્વસંસિદ્ધ્યૈ ।

નોપાદાનં પૃથગિહ યુક્તં તદનર્થકાદિતિ ચેત્ ॥૨૯૦॥

અન્વયાર્થ—(તત્ત્વસંસિદ્ધ્યૈ) તત્ત્વની સંસિદ્ધિ માટે (અસ્તિ ઇતિ) કેવળ અસ્તિ એ જ

(યદિવા) અથવા (નાસ્તિ ઇતિ) કેવળ નાસ્તિ એ જ (વક્તવ્યં) કહેવું જોઈએ, કારણ- (તદનર્થકાત્) બંનેને માનવાથી કોઈ પ્રયોજન નીકળતું નથી, માટે (ઇહ) અહીં (પૃથક્ ઉપાદાનં) બંનેનું પૃથક્ ગ્રહણ કરવું (યુક્તં ન) યુક્ત નથી. (ઇતિચેત્) જો એમ કહો તો?

ભાવાર્થ—વસ્તુના વસ્તુપણાની સિદ્ધિ માટે કાં તો વસ્તુ સ્વસ્વરૂપથી છે, એમ માનો અગર વસ્તુ પરસ્વરૂપથી નથી એમ માનો. પણ અનર્થક હોવાથી બંનેનું માનવું યુક્તિસંગત નથી. તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ સર્વં સ્વં તદુભયભાવાધ્યવસિતમેવેતિ ।

અન્યતરસ્ય વિલોપે તદિતરભાવસ્ય નિહ્વાપત્તેઃ ॥૨૧૧॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ—(સર્વં સ્વં) દ્રવ્યનું સર્વ નિજસ્વરૂપ (તદુભયભાવાધ્યવસિતં) અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભાવથી યુક્ત જ છે, (ઇતિ) માટે (અન્યતરસ્ય વિલોપે) એ બંનેમાંથી કોઈ એકને ન માનતાં (તદિતરભાવસ્ય) એ ભિન્ન (બાકીના બીજા) ભાવના પણ (નિહ્વાપત્તેઃ) લોપનો પ્રસંગ આવશે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉપરોક્ત કહેવું ઠીક નથી. કારણ—સર્વ પદાર્થો અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ બંને ભાવમય છે, તેથી કોઈ એકને ન માનતાં બાકીના બીજાની સિદ્ધિ પણ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે એ બંનેમાંથી કોઈ એકનું માનવું એ ઠીક નથી, પરંતુ પરસ્પર સાપેક્ષ બંનેનું જ માનવું યુક્તિસંગત છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

સ યથા કેવલમન્વયમાત્રં વસ્તુ પ્રતીયમાનોપિ ।

વ્યતિરેકાભાવે કિલ કથમન્વયસાધકશ્ચ સ્યાત્ ॥૨૧૨॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) અસ્તિ-નાસ્તિમાંથી કોઈ એકને ન માનતાં શેષ બીજાના અભાવનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે આવે છે, કે જો—(કેવલં) કેવળ (અન્વયમાત્રં) અન્વયરૂપ જ (વસ્તુ) વસ્તુ માનવામાં આવે તો (કિલ) નિશ્ચયથી (પ્રતીયમાનઃ) પ્રતીયમાન (અન્વયસાધકઃ) અન્વયના સાધક (વ્યતિરેકાભાવઃ) વ્યતિરેક (અપિ ચ) વિના અન્વય પણ (કથં સ્યાત્) કેવી રીતે કહી શકાય? અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે નહિ.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યમાં “સત્ સત્” એવા આકારવાળો(પ્રકારવાળો) જે નિરંતર પ્રત્યય(ખ્યાલ) થયા કરે છે તેને અન્વય કહે છે, તથા તેની પ્રત્યેક પર્યાયોમાં “આ આ છે, પણ તે નથી” એવા આકારવાળી જે પ્રતીતિ થાય છે તેને વ્યતિરેક કહે છે. હવે અન્વય વા વ્યતિરેક બંને, દરેક દ્રવ્યમાં હોય છે. એટલા માટે વસ્તુને કેવળ અસ્તિરૂપ માનવાથી વસ્તુમાં પર્યાયના નિમિત્તથી જે વ્યતિરેકની પ્રતીતિ થાય છે, તેનો અભાવ થઈ જાય કારણ—વ્યતિરેક

(વિશેષ) અને અન્વય (સામાન્ય) એ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ છે. વ્યતિરેક વિના અન્વય તથા અન્વય વિના વ્યતિરેક સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રતીયમાન અન્વયના સાધક વ્યતિરેક વિના અન્વય પણ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે? કહ્યું પણ છે, કે—“નિર્વિશેષ હિ સામાન્યં ભવેચ્છશવિષાણવત્” અર્થાત્ વિશેષની અપેક્ષા વિના સામાન્યનું નિરૂપણ શશવિષાણની (સસલાનાં શિંગડાની) માફક જૂઠ ઠરે છે. હવે આગળ શંકા—સમાધાનપૂર્વક અન્વય તથા વ્યતિરેકની પરસ્પર સાપેક્ષતાને ગ્રંથકાર સિદ્ધ કરે છે. શંકા—

નનુ કા નો હાનિઃ સ્યાદસ્તુ વ્યતિરેક એવ તદ્વદપિ ।
 કિન્ત્વન્વયો યથાઽસ્તિ વ્યતિરેકોપ્યસ્તિ ચિદચિદિવ ॥૨૯૩॥
 યદિ વા સ્યાન્મતં તે વ્યતિરેકે નાન્વયઃ કદાપ્યસ્તિ ।
 ન તથા પક્ષચ્યુતિરિહ વ્યતિરેકોપ્યન્વયે યતો ન સ્યાત્ ॥૨૯૪॥
 તસ્માદિદમનવદ્યં કેવલમયમન્વયો યથાસ્તિ તથા ।
 વ્યતિરેકોસ્ત્યવિશેષાદેકોક્ત્યા ચૈકશઃ સમાનતયા ॥૨૯૫॥
 દૃષ્ટાન્તોપ્યસ્તિ ઘટો યથા તથા સ્વસ્વરુપતોસ્તિ પટઃ ।
 ન ઘટઃ પટેઽથ ન પટો ઘટેપિ ભવતોઽથ ઘટપટાવિહ હિ ॥૨૯૬॥
 ન પટાભાવો હિ ઘટો ન પટાભાવે ઘટસ્ય નિષ્પત્તિઃ ।
 ન ઘટાભાવો હિ પટઃ પટસર્ગો વા ઘટવ્યયાદિતિ ચ^૧ ॥૨૯૭॥
 તત્કિં વ્યતિરેકસ્યભાવેન વિનાઽન્વયોપિ નાસ્તીતિ ।
 અસ્ત્યન્વયઃ સ્વરુપાદિતિ વક્તું શક્યતે યતસ્ત્વિતિ ચેત્ ॥૨૯૮॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—એમાં (નઃ કા હાનિ સ્યાત્ ?) અમારી શું હાનિ છે? કારણ—(વ્યતિરેકઃ અપિ) વ્યતિરેક પણ (તદ્વત એવ અસ્તુ) અન્વયની માફક જ ભલે હો, (કિન્તુ) પરંતુ (ચિદચિત્ ઇવ) ચેતન અને અચેતનની માફક (યથા) જેમ (અન્વયઃ અસ્તિ) અન્વય છે, (તથા) તે જ પ્રમાણે (વ્યતિરેકઃ અપિ અસ્તિ) વ્યતિરેક પણ છે. અર્થાત્ ચેતન—અચેતનની માફક એ અન્વય અને વ્યતિરેક પણ ભિન્ન છે—પરસ્પર સાપેક્ષ નથી.

૧. ‘ઇતિચેત્’ એ પાઠ આગળના શ્લોકમાં બીજી વાર ‘ઇતિચેત્’ પાઠ હોવાથી અશુદ્ધ માલુમ પડે છે, તેથી અહીં તેને અન્વયમાં લીધો નથી.

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા કદાચિત્ (તે મતં સ્યાત્) તમારો એ મત હોય, કે (વ્યતિરેકે) વ્યતિરેકમાં (કદા અપિ) કદી પણ (અન્વયઃ ન અસ્તિ) અન્વય હોતો નથી. તોપણ (તથા પક્ષચ્યુતિઃ ન) એમ માનવાથી અમારા પક્ષનો ઘાત થતો નથી, (યતઃ) કારણ—(ઇહ) અહીં આગળ (અન્વયે અપિ) અન્વયમાં પણ (વ્યતિરેકઃ ન સ્યાત્) વ્યતિરેક રહેતો નથી.

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) એટલા માટે (ઇદં અનવદ્યં) આ નિર્દોષ છે, કે—(એકશઃ) એક એક વારથી (અવિશેષાત્) કોઈ પણ વિશેષતા વિના (સમાનતયા) સામાન્યરૂપે (एकोक्त्या) એક એક ઉક્તિ દ્વારા અર્થાત્ જુદી જુદી ઉક્તિથી (केवलं) કેવળ (यथा) જેમ (अयं अन्वयः अस्ति) આ અન્વય છે, (तथा च) તે જ પ્રમાણે (व्यतिरेकः अस्ति) વ્યતિરેક છે.

અન્વયાર્થ—(अथ दृष्टान्तः अपि अस्ति) ઉપરના કથનનું સાધક દૃષ્ટાંત પણ આ છે કે—(यथा) જેમ (स्वस्वरूपतः) પોતાના સ્વરૂપથી (घटः अस्ति) ઘટ છે, (तथा) તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપથી (पटः अस्ति) પટ પણ છે. કારણ કે (पटे घटः न) પટમાં ઘટ રહેતો નથી (अथ) તથા (घटेऽपि पटः न) ઘટમાં પટ પણ રહેતો નથી. પરંતુ (हि) નિશ્ચયથી (इह) અહીં (घटपटौ भवतः) ઘટ અને પટ બંને સ્વતંત્ર પદાર્થ છે.

અન્વયાર્થ—તથા (हि) નિશ્ચયથી (न पटाभावः) ન પટનો અભાવ (घटः) ઘટ છે તથા (न पटाभावे) ન પટના અભાવમાં (घटस्य निष्पत्तिः) ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે (च) તથા (हि) નિશ્ચયથી (न घटाभावः) ન ઘટનો અભાવ (पटः) પટ છે અને ન (घटव्ययात्) ઘટના નાશથી (पटस्य सर्गः वा) પટની ઉત્પત્તિ પણ થાય છે.

અન્વયાર્થ—(इति) એ પ્રમાણે જ્યારે એવી પરિસ્થિતિ છે, (तत्किं) તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે—(व्यतिरेकस्य भावेन विना) વ્યતિરેકના સદ્ભાવ વિના (अन्वयोऽपि) અન્વય પણ (नास्ति इति) હોઈ શકતો નથી? (यतः) કારણ (अन्वयः) અન્વય (स्वरूपात्) પોતાના સ્વરૂપથી (अस्ति) છે અર્થાત્ અન્વયનું સ્વરૂપ વ્યતિરેકથી ભિન્ન છે, (इति तु) એમ તો (वक्तुं शक्यते) કહી શકાય છે, (इति चेत्) જો એમ કહો તો?

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જો વ્યતિરેક વિના અન્વય સિદ્ધ ન થઈ શકતો હોય તો અન્વયની માફક વ્યતિરેકને પણ અમે માની લઈએ, પરંતુ અમે તેને ચેતન—અચેતનની માફક પરસ્પર ભિન્ન માનીશું. જૈનસિદ્ધાંતાનુસાર પરસ્પર સાપેક્ષ નહિ માનીએ. જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—બંનેને સ્વતંત્ર માનવાથી વ્યતિરેકમાં અન્વય રહેશે નહિ, તોપણ તેથી અમારા પક્ષને ધક્કો પહોંચતો નથી. કારણ—અમે અન્વયમાં પણ વ્યતિરેક માનતા નથી. તેથી અમારું આ કથન નિર્દોષ છે, કે—કોઈ પણ વિશેષતા વિના અન્વય—વ્યતિરેક બંને સમાનરૂપથી અર્થાત્ સ્વતંત્રતાથી રહે છે. હવે અહીં દૃષ્ટાંતપૂર્વક ઉપરની શંકાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

પૂર્વોક્ત કથનનું (શંકાકારનું) સાધક ઉદાહરણ આ છે, કે—જેમ પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ઘટ વિદ્યમાન છે તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ પટ વિદ્યમાન છે. પટમાં ન તો ઘટ રહે છે કે ઘટમાં ન તો પટ રહે છે, પરંતુ લોકમાં ઘટ અને પટ બંને જુદા જુદા સિદ્ધ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે.

તથા જેવી રીતે પટનો અભાવ કંઈ ઘટરૂપ નથી અથવા પટનો અભાવ થતાં ઘટનો ઉત્પાદ થાય એવો પણ કોઈ નિયમ નથી. એ પ્રમાણે ઘટનો અભાવ પટરૂપ નથી તથા ઘટના નાશથી પટનો ઉત્પાદ થયો હોય, એમ પણ નથી.

તો પછી એમ કેમ કહો છો, કે—વ્યતિરેક વિના અન્વય હોઈ શકતો નથી? કારણ અન્વય પોતાના સ્વરૂપથી જુદો જ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે અર્થાત્ વ્યતિરેક નિરપેક્ષ કહી શકાય છે, જો એમ કહો તો ?

વિશેષાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે જો વ્યતિરેકના અભાવમાં અન્વય ન બની શકે તો વ્યતિરેકને પણ તેની પેઠે માનો. એમાં અમને શું નુકશાન છે? પરંતુ એટલું અવશ્ય માનવું જોઈએ કે અન્વય સ્વતંત્ર છે અને વ્યતિરેક સ્વતંત્ર છે. તે બંને જેવા જીવ અને અજીવ સ્વતંત્ર છે તેવા જ સ્વતંત્ર છે. જો કદાચ તમારો એવો સિદ્ધાંત હોય કે વ્યતિરેકમાં અન્વય કદી રહેતો નથી, તોપણ અમારા પદ્ધનું પંડન થતું નથી, કેમ કે જેવી રીતે વ્યતિરેકમાં અન્વય રહેતો નથી, તેવી જ રીતે અન્વયમાં વ્યતિરેક પણ રહેતો નથી. તેથી આ વાત નિર્દોષ સિદ્ધ છે કે જેમ કેવળ અન્વય છે, તેવી જ રીતે વ્યતિરેક પણ છે. સામાન્ય દૃષ્ટિથી બન્ને સમાન છે. જેમ અન્વય કહેવાય છે તેમ જ વ્યતિરેક પણ કહેવાય છે. આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત પણ ઘટ, પટનું લઈ લ્યો. જેવી રીતે ઘટ પોતાના સ્વરૂપ સાથે જુદો છે, તેવી જ રીતે પોતાના સ્વરૂપ સહિત પટ પણ જુદું છે. પટમાં ઘટ રહેતો નથી અને ઘટમાં પટ રહેતું નથી, પરંતુ ઘટ અને પટ બન્ને જુદા જુદા છે. જેમ પટનો અભાવ તે ઘટ નથી અને ન તો પટના અભાવમાં ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેવી જ રીતે પટમાં ઘટનો અભાવ નથી અને ન ઘટના અભાવથી પટની ઉત્પત્તિ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આપનું (ગ્રંથકારનું) એમ કહેવું કે વ્યતિરેકના અભાવમાં અન્વય પણ હોતો નથી, તે બરાબર નથી, કેમ કે ઘટ પટની જેમ અમે એમ કહી શકીએ છીએ કે અન્વય પોતાના સ્વરૂપથી જુદો છે અને વ્યતિરેક પણ પોતાના સ્વરૂપથી જુદો છે, એવી અવસ્થામાં વ્યતિરેક વિના પણ અન્વય હોઈ શકે છે?

ઉપર કહેલા કથન પ્રમાણે શંકાકાર અન્વયને સ્વતંત્ર માને છે અને વ્યતિરેકને સ્વતંત્ર માને છે. તે વસ્તુને સાપેક્ષ, ઉભય ધર્માત્મક માનતો નથી.

તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ સદિતિ સ્યાદ્દ્વૈતં દ્વૈતભાવભાગપિ ચ।

તન્ન વિધૌ વિધિમાત્રં તદિહ નિષેધે નિષેધમાત્રં સ્યાત્ ॥૨૧૧॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી. (યતઃ) કારણ કે (ઇહ) અહીં (સદ્દિતિ) સત્ એ (દ્વૈતભાવભાગપિ) દ્વૈતભાવને ધારણ કરવાવાળું છે, તોપણ (અદ્વૈતં ચ સ્યાત્) અદ્વૈત જ છે. કારણ

(તત્ર વિઘૌ) એ સત્માં વિધિ વિવક્ષિત થતાં (તત્) તે સત્ (વિધિમાત્રં) કેવળ વિધિરૂપ તથા (નિષેધે) નિષેધમાં (નિષેધમાત્રં સ્યાત્) કેવળ નિષેધરૂપ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—ઉપરોક્ત કથન ઠીક નથી. કારણ કે જૈનદર્શનમાં સત્ વિવક્ષાવશ દ્વૈતભાવને ધારણ કરવા છતાં પણ અદ્વૈતરૂપ જ છે, તેથી તેમાં જે સમયે અન્વય વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે સત્ કેવળ અન્વયરૂપ જ પ્રતીત થાય છે તથા જે સમયે તેમાં અન્વયને ગૌણ કરી વ્યતિરેક વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે તે સમયે તે સત્ કેવળ નિષેધરૂપ જ પ્રતીત થાય છે, અર્થાત્ મુખ્ય-ગૌણ વ્યવસ્થાથી વિધિ વા નિષેધ-અન્વય યા વ્યતિરેક વિવક્ષિત થતાં વિવક્ષિત મુખ્ય અને અવિવક્ષિત ગૌણ થઈ જાય છે. નયજ્ઞાનથી એક મુખ્ય તથા બીજું ગૌણ થતાં વસ્તુ સત્આત્મક વા અસતાત્મક કહી શકાય છે. પરંતુ પ્રમાણજ્ઞાનથી જે સત્ છે તે જ દ્રવ્ય, ગુણ વા પર્યાય છે તથા જે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય છે તે જ સત્ છે એમ કહેવાય છે. કારણ-પ્રમાણ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુને યુગપત્ વિષય કરે છે. પરંતુ એમ નથી કે :—

નહિ કિંચિદ્વિધિરૂપં કિંચિત્ત્ત્ષેષતો નિષેધાંશમ્ ।

આસ્તાં સાધનમસ્મિન્નામ દ્વૈતં ન નિર્વિશેષત્વાત્ ॥૩૦૦॥

અન્વયાર્થ—પરંતુ (કિંચિદ્વિધિરૂપં) કંઈક વિધિરૂપ અને (તત્ત્ષેષતઃ કિંચિત્ નિષેધાંશં) એ વિધિથી બાકી રહેલો અંશ કંઈક નિષેધરૂપ, એમ (નહિ) નથી. તથા (અસ્મિન્) એ પ્રમાણે નિરપેક્ષ વિધિ-નિષેધરૂપ સત્ને સાધ્ય કરવામાં (સાધનં નામ આસ્તાં) હેતુને મળવું તો દૂર રહો પણ (નિર્વિશેષત્વાત્) વિશેષતા ન રહેવાથી વાસ્તવમાં (દ્વૈતં ન) દ્વૈત પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ—પરંતુ એક જ સત્માં કોઈક અંશ વિધિરૂપ હોય અને તેનાથી અવશિષ્ટ કોઈક અંશ નિષેધરૂપ હોય છે એમ પણ નથી, કારણ-નિરપેક્ષ વિધિરૂપ તથા નિષેધરૂપ સત્ને સિદ્ધ કરવા માટે હેતુ મળવાની તો વાત જ શું? પરંતુ વાસ્તવમાં સામાન્ય-વિશેષમાં દ્વૈતભાવ પણ નથી. કેવળ વિવક્ષાવશ દ્વૈત પ્રતીત થાય છે.

સંજ્ઞાભેદથી પણ અદ્વૈતમાં બાધા આવતી નથી.

ન પુનર્દ્રવ્યાન્તરવત્સંજ્ઞા ભેદોપ્યબાધિતો ભવતિ ।

તત્ર વિઘૌ વિધિમાત્રાચ્છેષવિશેષાદિલક્ષણાભાવાત્ ॥૩૦૧॥

અન્વયાર્થ—(પુનઃ) અને (શેષવિશેષાદિલક્ષણાભાવાત્) બાકીના વિશેષાદિકોના લક્ષણથી અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા ન હોવાથી (તત્રવિઘૌ વિધિમાત્રાત્) એ વિવક્ષિત વિધિરૂપ અંશમાં કેવળ વિધિ ઉપલબ્ધ હોવાથી (દ્રવ્યાન્તરવત્) ભિન્ન દ્રવ્યની માફક એ બંનેમાં અર્થાત્ વિધિ નિષેધમાં (સંજ્ઞાભેદઃ અપિ) સંજ્ઞાભેદ પણ (અબાધિતઃ ન ભવતિ) અબાધિત નથી.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત એમ કહો, કે—દ્વૈતનો સાધક સંજ્ઞાભેદ છે, અર્થાત્ અન્વય—વ્યતિરેક જુદી જુદી સંજ્ઞાવાળા હોવાથી દ્વૈત સિદ્ધ કરી શકાય છે, તો આમ કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણ—સામાન્ય અને વિશેષ કેવળ જુદી જુદી વિવક્ષાવશ જ ભિન્ન—ભિન્ન છે પણ વસ્તુતાએ એમાં કોઈ (ક્ષેત્ર) ભેદ નથી. માત્ર જે સમયે વિધિ વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે વ્યતિરેક ગૌણ થઈ જવાથી કેવળ વિધિમાત્ર તત્ત્વ પ્રતીત થાય છે. એટલે સંજ્ઞાભેદ દ્વારા દ્વૈતતા સિદ્ધ કરવી પણ બાધિત થઈ જાય છે.

અપિ ચ નિષિદ્ધત્વે સતિ નહિ વસ્તુત્વં વિધેરભાવત્વાત્ ।

ઉભયાત્મકં યદિ યલુ પ્રકૃતં ન કથં પ્રમીયેત ॥૩૦૨॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (નિષિદ્ધત્વે સતિ) નિષેધત્વ વિવક્ષિત થતાં (અભાવત્વાત્) અવિવક્ષિત થવાના કારણથી (વિધેઃ) વિધિમાં (વસ્તુત્વં) વસ્તુપણું (નહિ) નથી. (યદિ) જો એમ કહો, કે—(ઉભયાત્મકં) વસ્તુ ઉભયાત્મક છે, તો (યલુ) નિશ્ચયથી (પ્રકૃતં કથં ન પ્રમીયેત) અમારું પ્રકૃત કથન અર્થાત્ ‘દ્રવ્ય અન્વયવ્યતિરેકાત્મક છે’ એ કથન કેમ પ્રમાણિક ન માની શકાય?

ભાવાર્થ—નિષેધ નામ વિશેષનું છે, તેથી જે સમયે નિષેધ વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે નિષેધ મુખ્ય અને વિધિ ગૌણ થઈ જવાના કારણથી વસ્તુ નિષેધાત્મક કહેવાય છે પણ વિધિરૂપ નહિ. આ ઉપર જો શંકાકાર એમ કહે, કે—વસ્તુ ઉભયાત્મક હોવાથી તે કેવળ વિધિરૂપ વા નિષેધરૂપ કેમ કહી શકાય? તેનો ઉત્તર આ છે, કે—જો તમે વસ્તુને ઉભયાત્મક માનો છો, તો પછી તેને અન્વય—વ્યતિરેકાત્મક જ કેમ માની લેતા નથી? તેનો ખુલાસો—

તસ્માદ્વિધિરૂપં વા નિર્દિષ્ટં સન્નિષેધરૂપં વા ।

સંહત્યાન્યતરત્વાદન્યતરે સંનિરુપ્યતે તદિહ ॥૩૦૩॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (યત્ સત્) જે સત્ (વિધિરૂપં) વિધિરૂપ (વા) અથવા (નિષેધરૂપં) વા) નિષેધરૂપ પણ (નિર્દિષ્ટં) કહ્યું છે, (તત્ સત્) તે જ સત્ (ઇહ) અહીં (સંહત્યા) પરસ્પરની અપેક્ષાએ (અન્યતરે) કોઈ એકમાં (અન્યતરત્વાત્) કોઈ બીજો ગર્ભિત થઈ જવાથી (સંનિરુપ્યતે) કહી શકાય છે અર્થાત્ પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી એક બીજામાં ગર્ભિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે વસ્તુ અન્વય—વ્યતિરેકાત્મક સિદ્ધ થવાથી જે સમયે વસ્તુ વિધિરૂપ કહી જાય છે, તે સમયે નિષેધરૂપ વિશેષધર્મ ગૌણરૂપે એ વિધિમાં ગર્ભિત થઈ જાય છે; એમ સમજવું. તથા જે સમયે તે જ વસ્તુ નિષેધરૂપથી વિવક્ષિત થાય છે, તે સમયે વિધિરૂપ સામાન્ય પણ એ જ નિષેધમાં ગૌણરૂપથી ગર્ભિત થઈ જાય છે; એમ સમજવું. કારણ અસ્તિ—નાસ્તિ સર્વથા પૃથક્ નથી, પરંતુ પરસ્પર સાપેક્ષ છે, તેથી વિવક્ષિતની મુખ્યતામાં અવિવક્ષિત ગૌણરૂપથી ગર્ભિત રહે છે. અહીં દૃષ્ટાંત દ્વારા સમાધાન કરવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાન્તોઽત્ર પટત્વં યાવન્નિર્દિષ્ટમેવ તન્તુતયા ।
 તાવન્ન પટો નિયમાદ્ દૃશ્યન્તે તન્તવસ્તથાઽધ્યક્ષાત્ ॥૩૦૪॥
 યદિ પુનરેવ પટત્વં તદિહ તથા દૃશ્યતે ન તન્તુતયા ।
 અપિ સંગૃહ્ય સમન્તાત્ પટોયમિતિ દૃશ્યતે સદ્ભિઃ ॥૩૦૫॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર દૃષ્ટાન્તઃ) અહીં ઉપરોક્ત વિષયનું સાધક દૃષ્ટાંત આ છે, કે—(યાવત્) જ્યાં સુધી (પટત્વં) પટત્વ (તન્તુતયા એવ) કેવળ તંતુરૂપથી જ (નિર્દિષ્ટં) કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ વિવક્ષિત થાય છે, (તાવત્) ત્યાં સુધી (નિયમાત્) નિયમથી તે (પટઃ ન) પટ નથી અર્થાત્ તે પટરૂપથી દૃષ્ટિગત થતું નથી, પરંતુ (અધ્યક્ષાત્) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી (તથા) તંતુરૂપથી (તન્તવઃ દૃશ્યન્તે) તંતુ જ જોવામાં આવે છે.

(યદિ પુનઃ) તથા જ્યારે (ઇહ) અહીં (પટત્વં એવ) પટત્વ જ વિવક્ષિત થાય છે, (તત્ તથા દૃશ્યતે) ત્યારે તે પટત્વ કેવળ પટત્વરૂપથી જ જોવામાં આવે છે (તન્તુતયા ન) તંતુરૂપથી નહિ, (અપિ) પરંતુ પ્રમાણથી (સમન્તાત્ સંગૃહ્ય) બંને વિવક્ષાઓનો સંગ્રહ કરીને (અયં પટઃ) પટત્વ અને તંતુઓથી યુક્ત સંકલનાત્મક તે પટ છે. (ઙ્ઙિતિ) એ પ્રમાણે (સદ્ભિઃ) વિદ્વાનો દ્વારા (દૃશ્યતે) જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનું સાધક ઉદાહરણ આ છે, કે—જેમ તંતુઓના સમૂહરૂપ પટ જે સમયે કેવળ તંતુબુદ્ધિથી જોવામાં આવે છે તે સમયે તેમાં પટત્વ રહેવા છતાં પણ તે વિદ્વાનો દ્વારા કેવળ તંતુરૂપથી જ પ્રતીત થાય છે, પણ પટરૂપથી નહિ. તથા જે સમયે તે જ પટ કેવળ પટત્વબુદ્ધિથી જોવામાં આવે છે તે સમયે તેમાં તંતુઓ રહેલા છતાં પણ કેવળ પટરૂપથી જ પ્રતીત થાય છે પણ તંતુરૂપથી નહિ. એ જ પ્રમાણે સામાન્ય—વિશેષાત્મકવસ્તુ નય દ્વારા જે સમયે સામાન્યધર્મથી વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે તે સમયે તેમાં વિશેષધર્મો રહેવા છતાં પણ તે કેવળ સામાન્યરૂપથી સામાન્યધર્મમય જ પ્રતીત થાય છે. તથા જે સમયે તે જ વસ્તુ વિશેષધર્મોથી વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે તે સમયે તેમાં સામાન્યધર્મ રહેવા છતાં પણ તે કેવળ વિશેષરૂપથી વિશેષધર્મમય જ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ પ્રમાણવિવક્ષા દ્વારા ઉભયરૂપ જ દેખાય છે.

ઇત્યાદિકાશ્ચ બહવો વિદ્યન્તે પાક્ષિકા હિ દૃષ્ટાન્તાઃ ।
 તેષામુભયાંગત્વાન્નહિ કોપિ કદા વિપક્ષઃ સ્યાત્ ॥૩૦૬॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (ઇત્યાદિકાઃ બહવઃ ચ) ઇત્યાદિક ઘણાં જ (પાક્ષિકાઃ)

અનેકાન્તપક્ષનાં સાધક (દૃષ્ટાન્તાઃ વિદ્યન્તે) દૃષ્ટાંત વિદ્યમાન છે. તથા (તેષાં ઉભયાંગત્વાત્) એ સર્વ દૃષ્ટાંત ઉભય અંગવાળાં છે, તેથી (કોઽપિ કદા વિપક્ષઃ નહિ સ્યાત્) પરસ્પરમાં કોઈ પણ અન્ય કોઈનો કદી પણ સર્વથા વિપક્ષી નથી, અર્થાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ એ બંને પરસ્પરમાં સાપેક્ષ છે પણ વિપક્ષી નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રકારનાં પક્ષસાધક અર્થાત્ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુને વિવક્ષાવશ વિધિ તથા નિષેધરૂપ સિદ્ધ કરવાવાળાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે, તે બધાં ઉપયોગી હોવાથી કોઈ ધર્મને કોઈ ધર્મનો સર્વથા વિપક્ષી સિદ્ધ કરતાં નથી. સારાંશ કે—

અયમર્થો વિધિરેવ હિ યુક્તિવશાત્સ્યાત્સ્વયં નિષેધાત્મા ।

અપિ ચ નિષેધસ્તદ્વિધિરુપઃ સ્યાત્સ્વયં હિ યુક્તિવશાત્ ॥૩૦૭॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(વિધિઃ એવ) વિધિ જ (સ્વયં) સ્વયં (યુક્તિવશાત્) યુક્તિવશાત્ (હિ) નિશ્ચયથી (નિષેધાત્મા સ્યાત્) નિષેધરૂપ થઈ જાય છે (ચ) તથા (તદ્વત્) એ જ પ્રમાણે (નિષેધઃ અપિ) નિષેધ પણ (સ્વયં હિ) પોતે જ (યુક્તિવશાત્) યુક્તિવશથી (વિધિરુપઃ સ્યાત્) વિધિરૂપ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ એ છે, કે—જે પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક વિધિ જ પોતે નિષેધરૂપ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે નિષેધ પણ યુક્તિપૂર્વક પોતે જ વિધિરૂપ બની જાય છે.

વિશેષાર્થ—જે સમયે પદાર્થની સામાન્યપણે વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સમયે તે સમગ્ર પદાર્થ સામાન્યરૂપ જ પ્રતીતમાં આવે છે, એમ નથી કે તે સમયે પદાર્થનો કોઈ અંશ વિશેષરૂપે પણ પ્રતીતમાં આવતો હોય. એવી જ રીતે વિશેષ વિવક્ષાના સમયે સમગ્ર પદાર્થ વિશેષ રૂપ જ પ્રતીતમાં આવે છે. જે દાર્શનિકો સામાન્ય અને વિશેષને પદાર્થના જુદા જુદા અંશ માને છે તેમનું આ કથનથી ખંડન થઈ જાય છે, કેમ કે પદાર્થ એક સમયમાં બે રૂપે વિવક્ષિત થઈ શકતો નથી અને જે સમયે જે રૂપે વિવક્ષિત થાય છે, તે સમયે તે જ રૂપે પ્રતીતમાં આવે છે. સ્યાદ્વાદનું જે કાંઈ સ્વરૂપ છે તે બધું વિવક્ષાઘીન છે, તેથી જે નયદૃષ્ટિને સમજતા નથી તે સ્યાદ્વાદ સુધી પહોંચી શકતા નથી.

ઉપસંહાર

इति विन्दन्निह तत्त्वं जैनः स्यात्कोऽपि तत्त्ववेदीति ।

अर्थात्स्यात्स्याद्वादी तदपरथा नाम सिंहमाणवकः ॥३०८॥

અન્વયાર્થ—(इति) એ પ્રમાણે (इह) અહીં (तत्त्वं विन्दन्) તત્ત્વને જાણવાવાળા (कोऽपि जैनः) કોઈ પણ જૈન (तत्त्ववेदीति स्यात्) તત્ત્વવેદી એવા હોય છે, તે (अर्थात् स्याद्वादी स्यात्)

સ્યાદ્વાદી કહેવાય છે. તથા (તદપરથા) એનાથી અન્યથા જાણવાવાળા (સિંહમાણવકઃ નામ) સિંહમાણવક (બિલ્લી) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અનેકાન્તાત્મકતત્વને વિવક્ષાવશ વિધિ વા નિષેધરૂપ જાણવાવાળો કોઈ જૈન જ સાચો તત્ત્વજ્ઞાની તથા સ્યાદ્વાદી કહેવાય છે, પણ એથી અન્ય પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરુષ સાચો તત્ત્વજ્ઞાની વા સ્યાદ્વાદી કહી શકાય નહિ, પરંતુ સિંહમાણવક કહેવાય. અર્થાત્ જેમ બિલાડીને સિંહ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે સિંહ નથી પણ બિલાડી જ છે, એ જ પ્રમાણે ઉપરોક્તરૂપે તત્ત્વને ન જાણતાં અન્ય પ્રકારે જાણવાવાળા પુરુષોને તત્ત્વજ્ઞાની કહી શકાય નહિ.

હવે આગળ સત્, નિરંતર રહેવા છતાં પણ તેમાં અન્વય વા વ્યતિરેક કેવી રીતે ઘટી શકે છે, તેનું શંકા-સમાધાન પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. શંકા—

નનુ સદિતિ સ્થાયિ યથા સદિતિ તથા સર્વકાલસમયેષુ ।

તત્ર વિવક્ષિત સમયે તત્સ્યાદથવા ન તદિદમિતિ ચેત્ ॥૩૦૯॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(યથા) જેમ (સદિતિ) સત્ એ (સ્થાયિ) સ્થાયિ છે—ધ્રોવ્ય છે, (તથા) તેમ જ (સદિતિ) એ સત્ (સર્વકાલસમયેષુ) સર્વકાળસંબંધી સમયોમાં પણ રહે છે, તેથી (તત્) એ સત્ (તત્ર વિવક્ષિતસમયે) એ વિવક્ષિત સમયમાં (સ્યાત્) હોય છે (અથવા) અથવા (તત્) તે (ઇદં ન) “આ તે નથી” એમ કેમ કહો છો? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો :-

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જ્યારે પદાર્થ, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક છે તો જેમ સત્, ધ્રોવ્ય અવસ્થામાં રહે છે તે જ પ્રમાણે સદૈવ હોવાવાળા ઉત્પાદ-વ્યયના અવસરોમાં પણ રહેશે, તો પછી કેવળ વિવક્ષિત સમયમાં “તદેવ ઇદં તે આ છે” એ પ્રકારનો કેવળ અન્વયનિયામક વ્યવહાર તથા “ઇદંતન્ન—આ તે નથી” એ પ્રકારનો વ્યતિરેકનિયામક વ્યવહાર બની શકતો નથી. તેનું સમાધાન—

સત્યં તત્રોત્તરમિતિ સન્માત્રાપેક્ષયા તદેવેદમ્ ।

ન તદેવેદં નિયમાત્ સદવસ્થાપેક્ષયા પુનઃ સદિતિ ॥૩૧૦॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) એ ઠીક છે, પરંતુ (તત્ર) એ વિષયમાં (ઇતિ ઉત્તરં) આ પ્રમાણે ઉત્તર છે, કે—(નિયમાત્) નિયમથી (સન્માત્રાપેક્ષયા) સત્સામાન્યની અપેક્ષાએ (સદિતિ) સત્માં (તદેવેદં) “આ તે જ છે” અર્થાત્ સત્ સ્થાયી તથા સર્વકાળવર્તી છે એવો વ્યવહાર થાય છે, (પુનઃ) તથા (સદવસ્થાપેક્ષયા) સત્ની પર્યાયોની અપેક્ષાએ (તદેવેદં ન) “આ તે નથી” અર્થાત્ સત્ની અવસ્થાઓ

અસ્થાયી તથા ભિન્ન સમયવર્તી હોય છે, તેથી તેમાં વ્યતિરેકદર્શક વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત કથનનો અભિપ્રાય તમે બરાબર સમજ્યા નથી, કારણ ક્રોધ્યની અપેક્ષા “તદેવેદં—એટલે આ તે જ છે” તથા ઉત્પાદ-વ્યયની અપેક્ષાએ “તદેવેદં ન -એટલે આ તે નથી” એનો અર્થ જેવો તમે ઘટાવો છો તેમ નથી, પરંતુ સત્માત્રની અપેક્ષાએ “તદેવેદં—આ તે જ છે” એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ—સત્માત્ર નિરંતર સત્રૂપ પ્રતીત થાય છે તથા એ સત્ની વિશેષ વિશેષ અવસ્થાઓની અપેક્ષાએ “તદિદં ન—આ તે નથી” એવો પ્રત્યય થાય છે, કારણ એ અવસ્થાઓ પરિણમનશીલતાથી નિરંતર કથંચિત્ ભિન્નતા ધરાવે છે. અહીં શંકા—

નનુ તદતદોર્ઘ્યોરિહ નિત્યાનિત્યત્વયોર્ઘ્યોરેવ ।

કો ભેદો ભવતિ મિથો લક્ષણલક્ષ્યૈક ભેદભિન્નત્વાત્ ॥૩૧૧॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(રિહ) અહીં (તદતદોઃ) તત્ અને અતત્ તથા (નિત્યાનિત્યત્વયોઃ) નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ (ઘ્યોઃ એવ) એ બંનેમાં જ (મિથઃ) પરસ્પરમાં (લક્ષણલક્ષ્યૈક ભેદભિન્નત્વાત્) લક્ષણ અને લક્ષ્યરૂપ એકભેદ સિવાય બીજો (કો ભેદો ભવતિ) કયો ભેદ છે?

ભાવાર્થ—તત્ એ લક્ષ્ય છે અને નિત્યત્વ એનું લક્ષણ છે તથા અતત્ એ લક્ષ્ય છે અને અનિત્યત્વ એનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે તત્-અતત્ અને નિત્ય-અનિત્યત્વમાં કેવળ લક્ષ્ય-લક્ષણરૂપ ભેદ વિના બીજો કયો ભેદ છે? અર્થાત્ શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે એ બંનેમાં કેવળ લક્ષ્ય-લક્ષણરૂપ જ ભેદ છે પણ બીજો કોઈ ભેદ પ્રતીત થતો નથી. તેનું સમાધાન—

નૈવં યતો વિશેષઃ સમયાત્પરિણમતિ વા ન નિત્યાદૌ ।

તદતદ્ભાવવિચારે પરિણામો વિસદ્દશોઽથ સદ્દશો વા ॥૩૧૨॥

અન્વયાર્થ—(નૈવં) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (નિત્યાદૌ) નિત્ય-અનિત્યતાના વિચારમાં (સમયાત્ પરિણમતિ) પ્રતિસમય પરિણમન થાય છે (વા) અથવા (ન) નથી થતું, એ પ્રકારનો તથા (તદતદ્ભાવવિચારે) તત્-અતત્ભાવના વિચારમાં (પરિણામઃ) પરિણામ (સદ્દશઃ) સદેશ (અથવા) અથવા (વિસદ્દશઃ) વિસદેશ હોય છે, એ પ્રકારનો (વિશેષઃ) ભેદ હોય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી. કારણ તત્-અતત્ વા નિત્ય-અનિત્યમાં એ ભેદ છે, કે—નિત્ય કહેતી વેળા કેવળ અપરિણમન તથા અનિત્ય કહેતી વેળા કેવળ પરિણમન વિવક્ષિત થાય છે અને તત્ના કથનમાં સદેશપરિણમન તથા અતત્ના કથનમાં વિસદેશપરિણમન વિવક્ષિત થાય છે. અર્થાત્ નિત્ય-અનિત્યતાના નિરૂપણમાં પરિણમન વા

અપરિણમનની વિવક્ષા રહે છે તથા તત્-અતત્ના નિરૂપણમાં સદૃશતા વા અસદૃશતાની વિવક્ષા રહે છે.

તદ્ભાવ-અતદ્ભાવના પ્રયોજનવિષયમાં શંકા

નનુ સન્નિત્યમનિત્યં કથંચિદેતાવતૈવ તત્સિદ્ધિઃ ।

તત્કિં તદતદ્ભાવાભાવવિચારેણ ગૌરવાદિતિ ચેત્ ॥૩૧૩॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે-જ્યારે (કથંચિત્ સત્ નિત્ય) કથંચિત્ સત્ નિત્ય છે તથા કથંચિત્ (અનિત્ય) અનિત્ય છે. (એતાવતા એવ) કેવળ એટલાથી જ (તત્સિદ્ધિઃ) ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, (તત્) તો પછી (ગૌરવાત્) ગૌરવ હોવાથી (તદતદ્ભાવાભાવવિચારેણ) તત્-અતત્ના ભાવ અને અભાવના વિચારથી (કિં) શું પ્રયોજન છે? (इति चेत) જો એમ કહો તો-

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથન ઉપર શંકાકાર કહે છે, કે-જ્યારે સત્, કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય છે, કેવળ એટલું જ માનવાથી ઉક્ત પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ શકે છે તો પછી તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવનો વિચાર કરવો જ નિરર્થક ઠરે છે, કારણ-તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવના વિચારથી ગૌરવ અને પિષ્ટપેષણ સિવાય બીજું કાંઈ પણ પ્રયોજન નીકળી શકતું નથી. તેનું સમાધાન—

નૈવં તદતદ્ભાવાભાવવિચારસ્ય નિન્હવે દોષાત્ ।

નિત્યાનિત્યાત્મનિ સતિ સત્યપિ ન સ્યાત્ ક્રિયાફલં તત્ત્વમ્ ॥૩૧૪॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, કારણ-(તદતદ્ભાવાભાવવિચારસ્યનિન્હવે) તત્-અતત્ના ભાવાભાવ વિચારમાં નિન્હવ થતાં અર્થાત્ એને ન માનતાં (દોષાત્) એ દોષ આવશે, કે-(સતિનિત્યાનિત્યાત્મનિ સત્યપિ) સત્ નિત્યાનિત્યાત્મક હોવા છતાં પણ (ક્રિયાફલ) ક્રિયા, ફળ તથા (તત્ત્વં) તત્ત્વ (ન સ્યાત્) કાંઈ પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

ભાવાર્થ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન આ છે, કે-વસ્તુમાં તત્-અતત્ભાવને નહિ માનતાં સદૃશ વા અસદૃશ પરિણમન જ પ્રતીત નહિ થાય, પણ કેવળ નિત્યતા અને અનિત્યતાની જ પ્રતીતિ થશે. હવે કેવળ નિત્યતા માનવાથી કૂટસ્થનિત્યની માફક તથા કેવળ અનિત્યતા માનવાથી સર્વથા ક્ષણિકની માફક સત્માં ક્રિયા, ફળ અને તત્ત્વપણું કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ.

તદ્ભાવ વિના સર્વથા નિત્યપક્ષમાં દોષ

અયમર્થો યદિ નિત્યં સર્વં સત્ સર્વથેતિ કિલપક્ષઃ ।

ન તથા કારણકાર્યે કારકસિદ્ધિસ્તુ વિક્રિયાભાવાત્ ॥૩૧૫॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) ઉક્તકથનનો સારાંશ આ છે, કે—(યદિ) જો (કિલ) નિશ્ચયથી (સર્વ સત્) સંપૂર્ણ સત્ (સર્વથા) સર્વ પ્રકારથી (નિત્યં) નિત્ય છે. (ઇતિ પક્ષઃ) એ પક્ષ માનો છો (તથા) તો (વિક્રિયાભાવાત્) ક્રિયાના અભાવથી (કારણકાર્યે) કારણ, કાર્ય (તુ) તથા (કારકસિદ્ધિ ન) કારકની સિદ્ધિ થશે નહિ.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનો સારાંશ આ છે, કે—સત્ જો સર્વથા નિત્ય છે તો નિત્યમાં કોઈ ક્રિયા બનતી નથી અને તેથી કાર્યકારણભાવ વા કારકની પણ સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ.

અતદ્ભાવ વિના સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં દોષ

યદિ વા સદનિત્યં સ્યાત્સર્વસ્વં સર્વથેતિ કિલ પક્ષઃ ।

ન તથા ક્ષણિકત્વાદિહ ક્રિયાફલં કારકાણિ તત્વં ચ ॥૩૧૬॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા જો (કિલ) નિશ્ચયથી (સર્વસ્વસત્) સર્વસ્વભૂત સત્ (સર્વથા) સર્વપ્રકારથી (અનિત્યં સ્યાત્) અનિત્ય છે. (ઇતિ પક્ષઃ) એ પક્ષ માનો છો (તથા) તો (ક્ષણિકત્વાત્) ક્ષણિકપણાનો પ્રસંગ આવવાથી (ઇહ) ત્યાં (ક્રિયાફલં) ક્રિયા ફળ (કારકાણિ) કારક (ચ) તથા (તત્વં) તત્વ (ન) નહિ બને.

ભાવાર્થ—જો સત્ને સર્વથા અનિત્ય માનવામાં આવે તો તેને ક્ષણિક માનવું પડશે અને ક્ષણિક સત્માં સર્વથા નિત્યની માફક કાર્ય—કારણભાવ, કારક તથા સત્પણાની સિદ્ધિ થશે નહિ.

તદ્ભાવાતદ્ભાવ વિના નિત્યાનિત્યાત્મકપક્ષમાં દોષ

અપિ નિત્યાનિત્યાત્મનિ સત્યપિ સતિ વા ન સાધ્યસંસિદ્ધિઃ ।

તદતદ્ભાવાભાવૈર્વિના ન યસ્માદ્વિશેષનિષ્પત્તિઃ ॥૩૧૭॥

અન્વયાર્થ—(અપિ વા) અથવા (નિત્યાનિત્યાત્મનિ સતિ સત્યપિ) નિત્યાનિત્યાત્મક સત્ હોવા છતાં પણ (સાધ્યસંસિદ્ધિઃ ન) સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, (યસ્માત્) કારણ કે—(તદતદ્ભાવાભાવૈઃ વિના) તત્—અતત્ના ભાવ અભાવ માન્યા વિના (વિશેષનિષ્પત્તિઃ ન) વિશેષની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ શંકાકાર કહે, કે—અમે સત્ને કેવળ નિત્ય વા અનિત્ય નહિ માનતાં ઉભયાત્મક માનીશું, તોપણ તત્—અતત્ભાવ વિના કેવળ નિત્યાનિત્યાત્મકધર્મ, વિશેષતાને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. હવે આગળ એ જ અર્થનો ખુલાસો કરે છે.

અથ તદ્વથા સત્પરિણમમાનં યદુક્તમસ્તુ તથા ।

ભવતિ સમીહિતસિદ્ધિર્વિના ન તદતદ્વિવક્ષયાહિ યથા ॥૩૧૮॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (યત્) જો (સત્) સત્ (યથા પરિણમમાનં) જેવું પરિણમન કરી રહ્યું છે (તથા ઉક્તં અસ્તુ) તેવું તે કહેવાય છે, એમ ઈચ્છો છો તો (હિ) નિશ્ચયથી (તદતદ્વિવક્ષયાવિના) પરસ્પર સાપેક્ષ તત્-અતત્ભાવની વિવક્ષા વિના (સમીહિતસિદ્ધિઃ) ઉક્ત ઈષ્ટની સિદ્ધિ (ન ભવતિ) થઈ શકતી નથી, (યથા) જેમ કે-

ભાવાર્થ—નિત્ય કહેતાં કેવળ અપરિણમન અને અનિત્ય કહેતાં કેવળ પરિણમનનો બોધ થાય છે. તેથી સદૃશ તથા વિસદૃશ પરિણમન જેવું કાંઈ દ્રવ્યોમાં થઈ રહ્યું છે. તે અનુસાર દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજવા અર્થે માત્ર નિત્યાનિત્યને કહેવાથી કામ ચાલી શકતું નથી, પરંતુ પરિણમન સંબંધી સદૃશતાનો બોધ થવા માટે તત્ભાવ અને વિસદૃશતાનો બોધ થવા માટે અતત્ભાવની જ અપેક્ષા રહે છે. એટલા માટે વસ્તુને કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક માનવા છતાં પણ તત્-અતત્ભાવ વિના વસ્તુનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી.

અતદ્ભાવ, તદ્ભાવસાપેક્ષ છે અને તદ્ભાવ, અતદ્ભાવસાપેક્ષ છે

અપિ પરિણમમાનં સન્નતદેતત્ સર્વથાઽન્યદેવેતિ ।

ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ કિલ વિના તદેવેતિ દુર્નિવારઃ સ્યાત્ ॥૩૧૯॥

અપિ પરિણતં યથા સદ્દીપશિખા સર્વથા તદેવ યથા ।

ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ કિલ દુર્વારઃ સ્યાદ્વિના ન તદિતિ નયાત્ ॥૩૨૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) વળી (પરિણમમાનં સત્ ઇતિ) પરિણમન કરી રહેલું એ સત્ “(તદે તત્ ન) આ તે નથી, પરંતુ (સર્વથા અન્યદેવ) સર્વથા અન્ય જ છે” (ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ) એ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ (કિલ) નિશ્ચયથી “(તદેવ ઇતિ વિના) આ તે જ છે” એના વિના (દુર્નિવારઃ સ્યાત્) દુર્નિવાર છે અર્થાત્ “તદેવ ઇદં” સાપેક્ષ જ “તદેતત્ ન” આ તે નથી એવો વ્યવહાર થાય છે.

(અપિ તથા) તથા એ જ પ્રમાણે (પરિણતં સત્) પરિણમમાન સત્ (યથા પ્રદીપશિખા) પ્રદીપશિખાની માફક (સર્વથા તદેવ) સર્વથા “આ તે જ છે.” (ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ) એ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ (કિલ) નિશ્ચયથી (નયાત્) નયયોગ વડે (તત્ ન) ‘આ તે નથી’, (ઇતિ વિના) એના વિના (દુર્વાર સ્યાત્) દુર્વાર છે, અર્થાત્ નિયમથી સાપેક્ષતા રાખે છે.

ભાવાર્થ—સદૃશપરિણમનની વિવક્ષામાં પ્રત્યેક સમયે પરિણમન હોવા છતાં પણ

“તદેવદં—તે જ આ છે” એવી જે પ્રતીતિ થયા કરે છે, તેને તદ્ભાવ કહે છે, તથા વિસદૃશપરિણમનની વિવક્ષામાં જુદા-જુદા સમયમાં વિસદૃશતા હોવાના કારણથી “તદિદં ન—તે આ નથી” એવી જે પ્રતીતિ થયા કરે છે તેને અતત્ભાવ કહે છે. એ બંને પ્રતીતિઓ પરસ્પર સાપેક્ષ છે. તેથી અતદ્ભાવ વિના તદ્ભાવનું અને તદ્ભાવ વિના અતદ્ભાવનું કથન કરી શકાતું નથી.

ઉપસંહાર

તસ્માદવસેયં સન્નિત્યાનિત્યત્વવત્તદતદ્વત્ ।

યસ્માદેકેન વિના ન સમીહિતસિદ્ધિરધ્યક્ષાત્ ॥૩૨૧॥

અન્વયાર્થ—(યસ્માત્) જે કારણથી (અધ્યક્ષાત્) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી (એકેન વિના) બંનેમાંથી કોઈ એકને નહિ માનવાથી (સમીહિતસિદ્ધિઃ ન) ઈષ્ટની સિદ્ધિ થતી નથી, (તસ્માત્) તેથી (સત્) સત્ જે પ્રમાણે (નિત્યાનિત્યત્વવત્) નિત્યાનિત્યપણાથી સહિત છે, તે પ્રમાણે તે (તદતદ્વત્ અપિ) તત્ અને અતત્ભાવથી પણ સહિત છે એમ (અવસેયં) નક્કી કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—તેથી દ્રવ્ય, જેમ નિત્યાનિત્યત્વધર્મથી સહિત છે તે જ પ્રમાણે તે તદ્ભાવ વા અતદ્ભાવધર્મથી પણ યુક્ત છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી નિત્યાનિત્યત્વ અને તત્—અતત્ભાવમાંથી કોઈ એકને નહિ માનવાથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

એ પ્રમાણે નિત્યાનિત્ય વા તત્-અતત્નું પ્રયોજન દર્શાવી પરિણામને કેવળ સદૃશ વા વિસદૃશ માનતાં થતાં દોષોને શંકા-સમાધાનપૂર્વક બતાવે છે.

પરિણમનને કેવળ સદૃશ-વિસદૃશ માનવાના વિષયમાં શંકા

નનુ ભવતુ સર્વથૈવ હિ પરિણામો વિસદૃશોઽથ સદૃશો વા ।

ઈહિતસિદ્ધિસ્તુ સતઃ પરિણામિત્વાદ્યથાકથંચિદ્વૈ ॥૩૨૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (પરિણામઃ) પરિણામ (સર્વથૈવ) સર્વથા જ (વિસદૃશઃ) વિસદૃશ (અથવા) અથવા (સદૃશઃ) સદૃશ (ભવતુ) હો—અર્થાત્ માનો, કારણ કે (ઈહિતસિદ્ધિઃ તુ) ઈષ્ટની સિદ્ધિ, તો (વૈ) નિશ્ચયથી (સતઃ) સત્ને (યથા કથંચિત્) યથા કથંચિત્—હર કોઈપ્રકારે (પરિણામિત્વાત્) પરિણામી માનવાથી થાય છે. (इति चेत्) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—સત્ને કેવળ કથંચિત્ પરિણામી માનવાથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ જાય છે, તેથી પરિણામને સર્વથાસદૃશ અથવા સર્વથાવિસદૃશ માનવા જોઈએ. તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ પરિણામઃ સન્નપિ સદૃશૈકપક્ષતો ન તથા ।

ન સમર્થશ્ચાર્થકૃતે નિત્યૈકાન્તાદિપક્ષવત્ સદૃશાત્ ॥૩૨૩॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (પરિણામઃ સન્નપિ) પરિણામ હોવા છતાં પણ તે (સદૃશૈકપક્ષતો) સદૃશાત્મક જ હોય છે એવો એક પક્ષ માનવાથી (તથા ન ચ) સત્, કથંચિત્ પરિણામી બની શકતું નથી. કારણ કે કેવળ (સદૃશાત્) પરિણામ સદૃશ હોવાથી તે (નિત્યૈકાન્તાદિપક્ષવત્) નિત્યએકાન્તાદિક પક્ષની માફક (અર્થકૃતે) ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે પણ (સમર્થઃ ન) સમર્થ થશે નહિ.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે પરિણમન માનવા છતાં પણ કેવળ સદૃશપરિણમન પક્ષ માનવાથી નિત્યએકાન્તાદિકની માફક ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જે પ્રમાણે વસ્તુને કેવળ નિત્ય વા અનિત્યાત્મક માનવાથી ક્રિયા, કારક આદિની સિદ્ધિ થતી નથી. તે પ્રમાણે દ્રવ્યનું કેવળ સદૃશપરિણમન માનવાથી પણ દૃષ્ટિગોચર વિસદૃશપરિણામનો અભાવ માનવો પડશે; કારણ—સદૃશપરિણમનમાં જેવું પહેલાં રૂપ હતું, તેવું જ ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં પણ થતું રહે છે પણ પરિણમનમાં કોઈ પ્રકારની વિસદૃશતા બની શકતી નથી, એટલે સદૃશપક્ષ પણ કૂટસ્થનિત્યપક્ષની માફક કાર્યકારી નથી, અર્થાત્ કેવળ સદૃશપક્ષમાં પણ કોઈ પ્રકારનો કાર્ય-કારણભાવ બની શકતો નથી, તથા કર્તા-કર્મભાવરૂપ કારકની પણ સિદ્ધિ થતી નથી.

એ પ્રમાણે કેવળ સદૃશપરિણમન માનવામાં થતા દોષો દર્શાવી હવે આગળ કેવળ વિસદૃશ પરિણમન માનવાથી થતા દોષો દર્શાવે છે.

કેવળ વિસદૃશપરિણમન માનવાથી દોષ

નાપીષ્ઠઃ સંસિદ્ધ્યૈ પરિણામો વિસદૃશૈકપક્ષાત્મા ।

ક્ષણિકૈકાન્તવદસતઃ પ્રાદુર્ભાવાત્ સતો વિનાશાદ્વા ॥૩૨૪॥

અન્વયાર્થ—તથા (વિસદૃશૈકપક્ષાત્મા પરિણામઃ અપિ) વિસદૃશ એકપક્ષરૂપ પરિણામ પણ (ક્ષણિકૈકાન્તવત્) ક્ષણિકએકાન્તપક્ષની માફક (અસતઃપ્રાદુર્ભાવાત્) અસત્નો પ્રાદુર્ભાવ (વા) અથવા (સતઃ વિનાશાત્) સત્ના વિનાશનો પ્રસંગ આવવાથી (સંસિદ્ધ્યૈ) સંસિદ્ધિ માટે (ઙ્ઘઃ ન) ઈષ્ટ નથી.

ભાવાર્થ—કેવળ સદૃશપરિણમન માનવાની માફક પદાર્થમાં કેવળ વિસદૃશપરિણમન જ થયા કરે છે, એમ માનવાથી પણ ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કારણ—કેવળ વિસદૃશપરિણમન માનવાથી પદાર્થની સ્થિતિ પ્રત્યેક સમયમાં ક્ષણિકએકાન્તવાદીઓની માફક માનવી પડશે, તેથી જેમ ક્ષણિકએકાન્તપક્ષ માનવામાં અસત્ની ઉત્પત્તિ તથા સત્ના વિનાશનો

પ્રસંગ આવે છે, તેમ સદૃશનિરપેક્ષ કેવળ વિસદૃશપક્ષ માનવાથી પણ અસત્ની ઉત્પત્તિ અને સત્ના વિનાશનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવશે. સારાંશ કે—

एतेन निरस्तोऽभूत् क्लीबत्वादात्मनोऽपराद्धतया ।

तदतद्भावाभावापन्हववादी विबोध्यतेत्वधुना ॥३२५॥

અન્વયાર્થ—(એતેન) એ પૂર્વોક્તકથન દ્વારા જોકે (આત્મનઃ અપરાદ્ધતયા) સ્વયં અપરાધી હોવાના કારણથી (ક્લીબત્વાત્) સ્વપક્ષ સ્થાપનમાં અસમર્થ હોવાથી (તદતદ્ભાવાભાવાપન્હવવાદી) તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવના કેવળ અભાવની ઈચ્છા કરવાવાળો વાદી (નિરસ્તઃ અભૂત્) સ્વયં પરાજિત થઈ જાય છે, (તુ) પરંતુ છતાં પણ તેને (અધુના) આ સમયે (વિબોધ્યતે) સમજાવવામાં આવે છે—

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે તદતદ્ભાવના અભાવનું ખંડન કરીને હવે આગળ તદતદ્ભાવની સાર્થકતા દર્શાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

**स्वाभाविक रीते परिणाम तद्भाव वा अतद्भावथी કેવી રીતે યુક્ત છે,
તેને ઉદાહરણપૂર્વક દર્શાવવાની ગ્રંથકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે.**

तदतद्भावनिबद्धो यः परिणामः सतः स्वभावतया ।

तद्दर्शनमधुना किल दृष्टान्तपुरस्सरं वक्ष्ये ॥३२६॥

અન્વયાર્થ—(યઃ) જે (સતઃ) સત્નો (સ્વભાવતયા) સ્વભાવપણે (તદતદ્ભાવનિબદ્ધઃ) તત્ અને અતત્ભાવથી યુક્ત (પરિણામઃ) પરિણામ છે, (તદ્દર્શનં) તેનું ઉદાહરણ (કિલ) નિશ્ચયથી (અધુના) આ સમયે (દૃષ્ટાન્તપુરસ્સરં) દૃષ્ટાન્તપૂર્વક (વક્ષ્યે) કહું છું—

ભાવાર્થ—સત્નું પરિણમન સ્વભાવથી તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવથી યુક્ત છે. એનો જ આગળ દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ખુલાસો કરે છે. અહીં સદૃશપરિણામથી તદ્ભાવને તથા વિસદૃશપરિણામથી અતદ્ભાવને સમજાવવામાં આવે છે—

सदृशपरिणामनं उदाहरण

जीवस्य यथा ज्ञानं परिणामः परिणमँस्तदेवेति ।

सदृशस्योदाहतिरिति जातेरनतिक्रमत्वतो वाच्या ॥३२७॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (જીવસ્ય) જીવનો (જ્ઞાનં પરિણામઃ) જ્ઞાનરૂપ પરિણામ (પરિણમન્) પરિણમન કરતો છતાં (તદેવ ઇતિ) પ્રતિસમયે જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે. (ઇતિ) એ જ

(જાતેરનતિક્રમત્વતઃ) જ્ઞાનત્વરૂપ જાતિનું ઉલ્લંઘન નહિ કરવાથી (સદૃશસ્ય ઉદાહૃતિ) સદૃશનું ઉદાહરણ (વાચ્યા) કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ સદૃશનું દૃષ્ટાંત છે.

ભાવાર્થ—પરિણમનશીલ જીવના જ્ઞાનગુણમાં જેટલાં પરિણમન થાય છે તે બધાં જ્ઞાનપણાને ન છોડવાથી “તદેવજ્ઞદં અર્થાત્ જે જ્ઞાન પહેલાં હતું તે જ આ છે.” એ પ્રકારનો અન્વયઘોતક વ્યવહાર સદૃશપરિણમનનું ઉદાહરણ છે.

વિસદૃશપરિણમનનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક સ્વરૂપ

यदि वा तदिह ज्ञानं परिणामः परिणमन्न तदिति यतः ।

स्वावसरे यत्सत्त्वं તદસત્ત્વં પરત્ર નયયોગાત્ ॥૩૨૮॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) તથા (ઇહ) અહીં (તત્જ્ઞાનં પરિણામઃ) એ જ જ્ઞાનરૂપ પરિણામ (પરિણમન) પરિણમન કરતો થકો (ન તત્) ‘આ તે નથી અર્થાત્ પૂર્વજ્ઞાનરૂપ નથી.’ (ઇતિ) એ વિસદૃશપરિણમનનું ઉદાહરણ છે, (યતઃ) કારણ કે—(સ્વાવસરે) વિવક્ષિતપરિણામનું પોતાના સમયમાં (યત્ સત્ત્વં) જે સત્ત્વ છે તે (પરત્ર) બીજા સમયમાં (નયયોગાત્) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (તદસત્ત્વં) તે તેનું સત્ત્વ મનાતું નથી.

ભાવાર્થ—તથા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જુદા જુદા સમયવર્તી પરિણમનની સત્તા જુદી જુદી કહેવાય છે, તેથી પરિણમનશીલજ્ઞાનના પ્રત્યેક સમયે થવાવાળા પરિણમનોમાં “તદિદં ન—અર્થાત્ જે પહેલા સમયમાં હતું તે પરિણમન હવે નથી.” એવા પ્રકારનો વ્યતિરેકનિયામક વ્યવહાર વિસદૃશપરિણમન કહેવાય છે.

સદૃશ તથા વિસદૃશપરિણમનનું યુક્તિપૂર્વક ઉદાહરણ

अत्रापि च संदृष्टिः सन्ति च परिणामतोपि कालांशाः ।

जातेरनतिक्रमतः सद्दृशत्वनिबन्धना एव ॥૩૨૯॥

अपि नययोगाद्विसदृशसाधनसिद्धौ त एव कालांशाः ।

समयः समयः समयः सोपीति बहु प्रतीतित्वात् ॥૩૩૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (અત્રાપિ ચ સન્દૃષ્ટિઃ) એ વિષયમાં પણ આ ખુલાસો છે, કે—(પરિણામતઃ) પરિણામથી (યે કાલાંશાઃ એવ સંતિ) જેટલા કોઈ ઉર્ધ્વાશકલ્પનારૂપ સ્વકાળના અંશ છે તે બધા (જાતેરનતિક્રમતઃ) પોતપોતાના (દ્રવ્યપણાની) જાતિને ઉલ્લંઘન ન કરવાના કારણથી (સદૃશત્વનિબન્ધનાઃ) સદૃશપણાના ઘોતક છે.

(ત એવ કાલાંશાઃ) તથા એ જ કાળના અંશો (“સોડપિ સમયઃ”) તે પણ સમય છે, (“સોડપિ સમયઃ”) તે પણ સમય છે, (“સોડપિ સમયઃ”) તે પણ સમય છે. (ઇતિ) એ પ્રમાણે સમયોમાં (બહુપ્રતીતિત્વાત્) બહુપણાની પ્રતીતિ થવાથી (નયયોગાત્) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (વિસદ્દશસાધનસિદ્ધયૈ અપિ) વિસદ્દશતાની સિદ્ધિ માટે પણ સમર્થ છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના પ્રતિસમયવર્તી પરિણમનને ઉર્ધ્વાશકલ્પના તથા સ્વકાળ કહે છે. પોતપોતાની જાતિને ઉલ્લંઘન નહિ કરતાં પોતપોતાના સ્વકાળરૂપ અંશો જે સામાન્યપણે સદ્દશતાના ઘોતક છે, તે જ અંશો પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ પ્રતિસમયમાં ભિન્ન પ્રતીતિથી વિસદ્દશતાના પણ ઘોતક કહેવાય છે, અર્થાત્ સામાન્યરૂપે જે સ્વકાળની અપેક્ષા હોય છે તે દ્વારા દ્રવ્યમાં તદ્ભાવ કહેવામાં આવે છે, તથા પર્યાયાર્થિકનયથી જુદા જુદા સમયમાં જે સ્વકાળકૃત વિશેષતા થયા કરે છે, તેની અપેક્ષાએ દ્રવ્યમાં અતદ્ભાવ કહેવામાં આવે છે.

અન્વય-વ્યતિરેક પરસ્પર સાપેક્ષ કાર્યકારી છે

અતદિદમિહપ્રતીતૌ ક્રિયાફલં કારકાણિ હેતુરિતિ ।

તદિદં સ્યાદિહ સંવિદિ હિ હેતુસ્તત્ત્વં હિ ચેન્મિથઃ પ્રેમ ॥૩૩૧॥

અન્વયાર્થ—(મિથઃ પ્રેમ ચેત્) જો પરસ્પર બંનેમાં અપેક્ષા રહે તો (અતત્ત્વં) ‘આ તે નથી.’ (ઇહ પ્રતીતૌ) એ પ્રતીતિમાં (ક્રિયાફલં) ક્રિયા, ફળ, (કારકાણિ) કારક, (હેતુઃ) હેતુ, (ઇતિ) એ સર્વ બની શકે છે. તથા (તદિદં) ‘આ તે જ છે’ (ઇહ સંવિદિ) એ પ્રતીતિમાં પણ (હિ) નિશ્ચયથી (હેતુઃ) હેતુ (તત્ત્વંસ્યાત્) તત્ત્વ એ સર્વ બની જાય છે.

ભાવાર્થ—તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવને (પરસ્પર) નિરપેક્ષ માનવાથી પૂર્વોક્ત પ્રકારથી કાર્ય-કારણભાવના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે, પરંતુ જો બંનેને (પરસ્પર) સાપેક્ષ માનવામાં આવે તો “તદિદં” તથા “તદિદં ન” એ આકારવાળા તત્ત્વભાવ અને અતત્ત્વભાવની પ્રતીતિમાં કાર્ય-કારણ તથા ક્રિયા વા કારક એ બધાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. સારાંશ કે—

વિશેષાર્થ—કોઈ વસ્તુમાં અથવા કોઈ ગુણમાં પૂર્વ પર્યાય કારણરૂપ થાય છે અને ઉત્તર પર્યાય કાર્યરૂપ થાય છે. તથા તે વસ્તુની અથવા ગુણની પર્યાયનું પલટવું તે ક્રિયા કહેવાય છે. જો ભેદ બુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તો ત્રણે વાત જુદી જુદી છે. ક્રિયા ભિન્ન પદાર્થ છે, કારણરૂપ પર્યાય ભિન્ન પદાર્થ છે તથા કાર્ય-ફળરૂપ પર્યાય પણ ભિન્ન પદાર્થ છે, કેમ કે પૂર્વ પર્યાય અને ઉત્તર પર્યાયનો સમય જુદો જુદો છે, પરંતુ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી-અભેદ બુદ્ધિથી જો વિચાર કરવામાં આવે તો દ્રવ્ય અથવા ગુણ-અભિન્નરૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે, કેમ કે પર્યાય વસ્તુથી જુદી નથી અથવા સર્વ પર્યાયોનો સમૂહ જ વસ્તુ છે, તેથી અભિન્ન અવસ્થામાં ક્રિયા, કારણ, ફળ બધું એકરૂપ જ પ્રતીત થાય છે.

અયમર્થઃ સદસદ્વત્તદતદપિ ચ વિધિનિષેધરૂપં સ્યાત્ ।

ન પુનર્નિરપેક્ષતયા તદ્દ્વયમપિ તત્ત્વમુભયતયા ॥૩૩૨॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(સદસદ્વત્) સત્-અસત્ની માફક (તત્ ચ અતત્ અપિ) તત્ તથા અતત્ પણ (વિધિનિષેધરૂપં સ્યાત્) વિધિ-નિષેધરૂપ હોય છે, (પુનઃ) પરંતુ (નિરપેક્ષતયા ન) નિરપેક્ષપણે નથી. કારણ (ઉભયતયા) પરસ્પર સાપેક્ષપણે (તદ્વયં અપિ તત્ત્વં) તત્-અતત્ એ બંને પણ તત્ત્વ છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ એ છે, કે—વસ્તુ કથંચિત્ સત્-અસત્થી યુક્ત હોવા છતાં જે પ્રમાણે અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે તે કથંચિત્ તત્ભાવ વા અતત્ભાવથી યુક્ત હોવા છતાં પણ વિધિ-નિષેધરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી વસ્તુ સત્-અસત્ભાવમયની માફક તત્-અતત્ભાવમય છે, પરંતુ નિરપેક્ષરૂપે નથી. ઉક્ત સારાંશનું સ્પષ્ટીકરણ—

રુપનિદર્શનમેતત્તદિતિ યદા કેવલં વિધિઃ મુખ્યઃ ।

અતદિતિ ગુણોઽપૃથક્ત્વાત્તન્માત્રં નિરવશેષતયા ॥૩૩૩॥

અન્વયાર્થ—(એતત્રુપનિદર્શનં) પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(યદા) જે સમયે (કેવલં) કેવળ (તત્્ત્વ ઇતિ) તત્ની (વિધિઃ મુખ્યઃ) વિધિ મુખ્ય થાય છે, (તદા) તે સમયે (અપૃથક્ત્વાત્) કથંચિત્ અપૃથક્ હોવાના કારણથી (અતત્્ત્વ ઇતિ ગુણઃ) અતત્ ગૌણ થઈ જાય છે. તેથી વસ્તુ (નિરવશેષતયા) સામાન્યરૂપે (તન્માત્રં) તન્માત્ર કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો આ છે, કે—જે પ્રમાણે જે વેળા વસ્તુમાં દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ તત્ભાવની મુખ્યતાના કારણથી વિધિની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સમયે વિધિનો અવિનાભાવી અતત્ભાવ કેવળ વિવક્ષિત ન થવાના કારણથી ગૌણ થઈ જાય છે, તેથી વસ્તુ તત્ભાવમાત્ર અથવા તન્માત્ર કહેવાય છે.

અતદિતિ વિધિર્વિવક્ષ્યો મુખ્યઃ સ્યાત્ કેવલં યદાદેશાત્ ।

તદિતિ સ્વતો ગુણત્વાદવિવક્ષિતમિત્યતન્માત્રમ્ ॥૩૩૪॥

અન્વયાર્થ—(યદા) તથા જે સમયે (આદેશાત્) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (કેવલં અતત્્ત્વ ઇતિ) કેવળ અતત્ એ (વિવક્ષ્યઃ વિધિઃ) વિવક્ષા કરવા યોગ્ય વિધિ (મુખ્યઃ સ્યાત્) મુખ્ય થાય છે. (તદા) તે સમયે (તત્્ત્વ ઇતિ) તત્ એ (સ્વયં ગુણત્વાત્) સ્વયં ગૌણ થવાથી (અવિવક્ષિતં) અવિવક્ષિત રહે છે, (ઇતિ) તેથી વસ્તુને (અતન્માત્રં) અતન્માત્ર કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—એ જ પ્રમાણે જે સમયે વસ્તુમાં પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અતત્ભાવની મુખ્યતાના કારણથી નિષેધની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સમયે નિષેધનો અવિનાભાવિ તત્ભાવ કેવળ અવિવક્ષિત થવાના કારણથી ગૌણ થઈ જાય છે, તેથી વસ્તુ અતદ્ભાવમાત્ર અથવા અતન્માત્ર કહેવાય છે.

ઉપસંહાર

શેષવિશેષાખ્યાનં જ્ઞાતવ્યં ચોક્તવક્ષ્યમાણતયા ।

સૂત્રે પદાનુવૃત્તિગ્રાહ્યા સૂત્રાન્તરાદિતિ ન્યાયાત્ ॥૩૩૫॥

અન્વયાર્થ—(સૂત્રે પદાનુવૃત્તિઃ) સૂત્રમાં પદોની અનુવૃત્તિ (સૂત્રાન્તરાત્ ગ્રાહ્યા) બીજાં સૂત્રોથી ગ્રહણ કરવી જોઈએ. (ઇતિ ન્યાયાત્) એ ન્યાયથી (શેષવિશેષાખ્યાનં ચ) અહીં આગળ પણ બાકીનું વિશેષકથન (ચોક્તવક્ષ્યમાણતયા) ઉક્ત અને વક્ષ્યમાણ પૂર્વાપર સંબંધથી (જ્ઞાતવ્યં) જાણવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અહીં સામાન્યરૂપથી પરસ્પર સાપેક્ષ તદ્ભાવ અને અતદ્ભાવથી યુક્ત વસ્તુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું. તથા જેવી રીતે સૂત્રોમાં બીજાં સૂત્રોથી પદોની અનુવૃત્તિ આવે છે અર્થાત્ પૂર્વાપર સંબંધથી વિશેષ અર્થ કાઢવામાં આવે છે, તેવી રીતે અહીં આગળ પણ વિશેષ વ્યાખ્યાન પૂર્વાપર સંબંધથી સમજી લેવું જોઈએ. અહીં પ્રશ્ન—

નનુ કિં નિત્યમનિત્યં કિમથોભયમનુભયં ચ તત્ત્વંસ્યાત્ ।

વ્યસ્તં કિમથ સમસ્તં ક્રમતઃ કિમથાક્રમાદેતત્ ॥૩૩૬॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(એત તત્ત્વં) એ તત્ત્વ, (કિં નિત્યં, અનિત્યં) શું નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે? (અથ) તથા (કિં ઉભયં ચ અનુભયં) શું ઉભયરૂપ છે અથવા અનુભયરૂપ છે? (અથ) તથા (કિં વ્યસ્તં, સમસ્તં) શું વ્યસ્તરૂપ છે અથવા સમસ્તરૂપ છે? (અથ) તથા (કિં એતત્ ક્રમતઃ અક્રમાત્ સ્યાત્) શું એ ક્રમથી છે અથવા અક્રમથી છે?

ભાવાર્થ—પદાર્થમાં સત્—અસત્ભાવ તથા તત્—અતત્ભાવનું નિરૂપણ કરીને હવે તેને નિત્ય-અનિત્યાત્મક અને એક-અનેકાત્મક સિદ્ધ કરવા માટે ઉપરના ચાર પ્રશ્નોપૂર્વક ઉહાપોહ કરવામાં આવે છે, કે—શું તત્ત્વ, નિત્યરૂપ છે કે અનિત્યરૂપ? શું ઉભયરૂપ છે કે અનુભયરૂપ? શું વ્યસ્ત-અનેકરૂપ છે કે સમસ્ત-એકરૂપ? અને શું સક્રમરૂપ છે કે અક્રમરૂપ? તેનો ઉત્તર—

સત્યં સ્વપરનિહત્યૈ સર્વં કિલ સર્વથેતિ પદપૂર્વં ।

સ્વપરોપકૃતિનિમિત્તં સર્વં સ્યાત્સ્યાત્પદાંકિતં તુ પદમ્ ॥૩૩૭॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, પરંતુ (કિલ) નિશ્ચયથી (સર્વથા ઇતિ પદપૂર્વ) ‘સર્વથા’ એ પદપૂર્વક (સર્વ) સર્વ કથન (સ્વપરનિહત્યૈ) સ્વ-પરના ઘાત માટે છે, (તુ) પરંતુ (સ્યાત્પદાંકિતં) સ્યાત્પદ દ્વારા યુક્ત (સર્વ પદં) સર્વ પદો (સ્વપરોપકૃતિનિમિત્તં સ્યાત્) સ્વ-પરના ઉપકાર માટે છે.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, પરંતુ “સર્વથા” પદપૂર્વક સર્વ કથનો સ્વ વા પરનાં ઘાતક થાય છે તથા કથંચિત્ “સ્યાત્” પદપૂર્વક એ સર્વ કથનો યુક્તિસંગત ઠરે છે, તેથી તત્ત્વ, સર્વથા ન તો નિત્ય છે કે ન અનિત્ય છે, ન ઉભયરૂપ છે કે ન અનુભયરૂપ છે, ન વ્યસ્તરૂપ છે કે ન સમસ્તરૂપ છે તથા ન સક્રમરૂપ છે કે ન અક્રમરૂપ છે, પરંતુ કથંચિત્ નિત્ય—અનિત્ય, ઉભય—અનુભય, વ્યસ્ત—સમસ્તરૂપ તથા સક્રમ—અક્રમરૂપ છે.

વિશેષાર્થ—વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે, તેથી વિવક્ષાવશ તેમાં એક ધર્મ મુખ્ય અને બીજા ગૌણ થઈ જાય છે. આ ગૌણ અને મુખ્યની વિવક્ષામાં જ પદાર્થ કોઈ વાર કોઈરૂપે અને કોઈ વાર કોઈરૂપે કહી શકાય છે, પરંતુ મુખ્ય ગૌણની વિવક્ષા છોડી દઈને સર્વથા એકાન્તરૂપ જ પદાર્થને માનવાથી કોઈ પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી પદાર્થ કથંચિત્ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નિત્યરૂપ પણ છે, કથંચિત્ પર્યાય દૃષ્ટિથી અનિત્યરૂપ પણ છે, કથંચિત્ પ્રમાણ દૃષ્ટિથી ઉભયરૂપ પણ છે, કથંચિત્ નયદૃષ્ટિથી અનુભયરૂપ પણ છે અથવા વચન અગોચર હોવાથી પણ અનુભયરૂપ છે. કથંચિત્ ભેદ વિવક્ષાથી વ્યસ્તરૂપ પણ છે, કથંચિત્ અભેદ વિવક્ષાથી સમસ્તરૂપ પણ છે. કથંચિત્ વચન વિવક્ષાથી ક્રમરૂપ પણ છે અને કથંચિત્ વચનની અવિવક્ષાથી અક્રમ રૂપ પણ છે. આ રીતે વસ્તુની સાથે સ્યાત્ પદ લગાડી દેવાથી બધી વાત બની શકે છે. વિવક્ષા અનુસાર (કાંઈ પણ) કહી શકાય છે, પરંતુ સ્યાત્ પદને વસ્તુથી ખસેડીને તેની સાથે સર્વથા પદ લગાડી દેવાથી પદાર્થ જ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. સારાંશ એ છે કે અનેકાંત દૃષ્ટિથી બધું બરાબર છે, એકાંત દૃષ્ટિથી એક પણ વસ્તુ બરાબર નથી.

તેનો ખુલાસો—

અથ તદ્વથા યથા સત્સ્વતોસ્તિ સિદ્ધં તથા ચ પરિણામી ।

ઇતિ નિત્યમથાનિત્યં સચ્ચૈકં દ્વિસ્વભાવતયા ॥૩૩૮॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (તદ્વથા) તેનો ખુલાસો આ છે, કે—(યથા) જેમ (સત્ સ્વતઃ સિદ્ધં અસ્તિ) સત્ સ્વતઃસિદ્ધ છે, (તથા ચ) તે જ પ્રમાણે તે (પરિણામી) પરિણમનશીલ પણ છે, (ઇતિ) તેથી (એકં ચ સત્) એક જ સત્ (દ્વિસ્વભાવતયા) બે સ્વભાવવાળું હોવાથી તે (નિત્યમથાનિત્યં) નિત્ય તથા અનિત્યરૂપ છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો આ છે, કે—જેમ તત્ત્વ, સ્વતઃસિદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે તે પરિણમનશીલ પણ છે, તેથી એક જ સત્ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી નિત્ય તથા પરિણમનશીલ હોવાથી અનિત્ય, એ પ્રમાણે સાપેક્ષ ઉભયસ્વભાવવાળું માન્યું છે.

નિત્યવિવક્ષામાં યુક્તિ

અયમર્થો વસ્તુ યદા કેવલમિહ દૃશ્યતે ન પરિણામઃ ।

નિત્યં તદવ્યયાદિહ સર્વં સ્યાદન્વયાર્થ નયયોગાત્ ॥૩૩૧॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(યદા) જે સમયે (ઇહ) અહીં (કેવલં) કેવળ (વસ્તુ દૃશ્યતે) વસ્તુ દૃષ્ટિગત થાય છે. (પરિણામઃ ન) પરિણામ દૃષ્ટિગત થતા નથી. (તદા) તે સમયે (ઇહ) ત્યાં (અન્વયાર્થ નયયોગાત્) દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (તદવ્યયાત્) વસ્તુપણાનો નાશ નહિ થવાથી (સર્વં નિત્યં સ્યાત્) સંપૂર્ણ વસ્તુ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ એ છે, કે—જે સમયે કેવળ વસ્તુના વસ્તુપણાની વિવક્ષા થાય છે પણ પરિણામની નહિ, તે સમયે કદી પણ વસ્તુનો વસ્તુપણાથી નાશ નહિ થવાના કારણે દ્રવ્યાર્થિકનયથી એ સર્વ વસ્તુ નિત્ય કહેવાય છે.

અનિત્યવિવક્ષામાં યુક્તિ

અપિ ચ યદા પરિણામઃ કેવલમિહ દૃશ્યતે ન કિલ વસ્તુ ।

અભિનવભાવાનભિનવભાવાભાવાદનિત્યમંશનયાત્ ॥૩૪૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) અથવા (યદા) જે સમયે (ઇહ) અહીં (કિલ) નિશ્ચયથી (કેવલં) કેવળ (પરિણામઃ) પરિણામ (દૃશ્યતે) દૃષ્ટિગત થાય છે, (વસ્તુ ન) વસ્તુ દૃષ્ટિગત થતી નથી. (તદા) તે સમયે (અંશનયાત્) પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (અભિનવભાવાનભિનવભાવાભાવાત્) નવીનપર્યાયની ઉત્પત્તિ તથા પૂર્વપર્યાયનો અભાવ થવાથી (અનિત્યં) સંપૂર્ણ વસ્તુ જ અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે કેવળ વસ્તુનો પરિણામ વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે વસ્તુમાં પર્યાયાર્થિકનયથી કેવળ પૂર્વ પૂર્વ ભાવોનો અભાવ તથા નવીન નવીન ભાવોનો ઉત્પાદ જ (ઉત્પત્તિ જ) દેખાય છે, તેથી એ વસ્તુ અનિત્ય પણ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે વસ્તુના નિત્ય-અનિત્યાત્મકપણામાં યુક્તિ દર્શાવી. હવે આગળ ક્રમપૂર્વક કહેવામાં આવતા સત્ અને પરિણામના વિષયમાં ઉહાપોહ કરવા અર્થે દૃષ્ટાંતો દ્વારા પૂર્વપક્ષના સ્થાપનપૂર્વક તેનું ખંડન કરીને વાસ્તવિક દૃષ્ટાંતો દ્વારા સત્ અને પરિણામના દ્વૈતપણાને સિદ્ધ કરે છે. અહીં પ્રશ્ન—

નનુ ચૈકં સદિતિ યથા તથા ચ પરિણામ એવ તદ્દ્વૈતમ્ ।

વક્તું ક્ષમમન્યતરં ક્રમતો હિ સમં ન તદિતિ કુતઃ ॥૩૪૧॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(યથા) જેમ (સત્) સત્ એ (એક) એક છે (તથા) તેમ (પરિણામ: ચ) પરિણામ પણ એક છે. (ઇતિ) એ પ્રકારથી (તદ્દ્વૈતં એવ) એ બંનેમાં દ્વૈત જ છે અર્થાત્ એ સ્વતંત્ર રીતે બે છે, પરંતુ (ક્રમતઃ) ક્રમથી (અન્યતરં) એ બંનેમાંથી કોઈ એક (વક્તું ક્ષમં) કહી શકાય છે, (ઇતિ કુતઃ) એ (હિ સમં) ખરેખર કેવી રીતે?

ભાવાર્થ—જેમ સત્, પોતાની દૃષ્ટિ અનુસાર સત્ છે તે જ પ્રમાણે પરિણામ પણ પોતાની દૃષ્ટિથી પરિણામ છે, સત્ અને પરિણામોમાંથી જે સમયે સત્ કહેવામાં આવે છે તે સમયે પરિણામ કહી શકાતા નથી, તથા જે સમયે પરિણામ કહેવામાં આવે છે તે સમયે સત્ કહી શકાતું નથી, અર્થાત્ એક કાળમાં એ બંનેનું નિરૂપણ ન થતાં ભિન્ન-ભિન્ન કાળમાં થાય છે, તેનું શું કારણ?

શંકાકાર પોતે જ સ્વકલ્પિત દૃષ્ટાંતોના આશ્રયથી સત્ અને પરિણામના વિષયમાં પૂર્વપક્ષ દ્વારા નીચે પ્રમાણે ઉઠાપોહ કરે છે—

પ્રથમ દૃષ્ટાંત

અથ કિં ‘ક-ખાદિ’ વર્ણાઃ સન્તિ યથા યુગપદેવ તુલ્યતયા ।

વક્ષ્યન્તે ક્રમતસ્તે ક્રમવર્તિત્વાદ્ધ્વનેરિતિ ન્યાયાત્ ॥૩૪૨॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) હવે શંકાકાર પોતે જ સ્વકલ્પિત દૃષ્ટાંતોના આશ્રયે સત્ અને પરિણામના વિષયમાં ઉઠાપોહ કરે છે, કે—શું (યથા) જેમ (ક-ખાદિવર્ણાઃ) ‘ક-ખ’ વગેરે વર્ણ (તુલ્યતયા) સમાનતાથી (યુગપદેવ સન્તિ) એક કાળમાં જ હોય છે, પરંતુ (ધ્વનેઃ ક્રમવર્તિત્વાત્) ઇતિ ન્યાયાત્) ધ્વનિ ક્રમવર્તી હોય છે, એ ન્યાયથી (તે) એ ક, ખ વગેરે વર્ણ (ક્રમતઃ વક્ષ્યન્તે) ક્રમપૂર્વક કહી શકાય છે પણ એકસાથે કહી શકાતા નથી. એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ યુગપત્ રહેવા છતાં પણ ક્રમપૂર્વક કહ્યા જાય છે?

ભાવાર્થ—જેવી રીતે ‘ક, ખ’ વગેરે વર્ણ યુગપત્ રહે છે પણ એ બધાની ધ્વનિ એક વ્યક્તિ દ્વારા યુગપત્ નીકળી શકતી નથી, તેથી તે ક્રમપૂર્વક કહ્યા જાય છે. એ પ્રમાણે યુગપતવર્તી સત્ અને પરિણામ શું ક્રમપૂર્વક કહ્યા જાય છે?

બીજું દૃષ્ટાંત

અથ કિં યત્તરદૃષ્ટ્યા વિન્ધ્યહિમાચલયુગં યથાસ્તિ તથા ।

ભવતુ વિવક્ષ્યો મુખ્યો વિવક્તુરિચ્છાવશાદ્ગુણોઽન્યતરઃ ॥૩૪૩॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું? (યથા) જેમ (યત્તરદૃષ્ટ્યા) ખરતરદૃષ્ટિથી (એટલે

તીક્ષ્ણદૃષ્ટિથી) (વિન્ધ્ય-હિમાચલયુગં) વિંધ્યાચલ તથા હિમાચલ એ બે પર્વત (અસ્તિ) છે, પરંતુ એ બંનેમાંથી (વિવક્તું ઇચ્છાવશાત્) કથન કરવાવાળાની ઈચ્છાનુસાર (વિવક્ષ્યઃ) વિવક્ષિત કોઈ એક (મુખ્યઃ ભવતુ) મુખ્ય થઈ જાય છે, તથા (અન્યતરઃ ગુણઃ) અવિવક્ષિત બીજો ગૌણ થઈ જાય છે. (તથા) એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ વિવક્ષાવશ બે કહ્યા જાય છે?

ભાવાર્થ—અથવા શું જેમ વિંધ્યાચળ અને હિમાચલ એ બંને એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે, પરંતુ તીક્ષ્ણદૃષ્ટિથી વિવક્ષિતને મુખ્ય તથા અવિવક્ષિતને ગૌણ માનતાં તેમાં ક્રમ રહે છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ બે કહ્યા જાય છે?

ત્રીજું દૃષ્ટાંત

અથ ચૈકઃ કોઽપિ યથા સિંહઃ સાધુર્વિવક્ષિતો દ્વેધા ।

સત્પરિણામોઽપિ તથા ભવતિ વિશેષણવિશેષ્યવત્ કિમિતિ ॥૩૪૪॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) અથવા (યથા) જેમ (કોઽપિ એકઃ) કોઈ એક જ વ્યક્તિ (સિંહઃ સાધુઃ દ્વેધા વિવક્ષિતઃ) શૂરત્વાદિ ગુણોની અપેક્ષાથી સિંહ તથા પરોપકારત્વાદિ ગુણોની અપેક્ષાથી સાધુ, એ પ્રમાણે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવના કારણથી બે રૂપથી વિવક્ષિત થઈ જાય છે, (તથા) તેવી જ રીતે (સત્પરિણામોઽપિ) સત્ અને પરિણામ પણ એક હોવા છતાં (કિમિતિ) શું (વિશેષણવિશેષ્યવત્) વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધની માફક બે પ્રકારથી વિવક્ષિત (ભવતિ) થાય છે?

ભાવાર્થ—અથવા જેમ એક જ વ્યક્તિ ક્રમપૂર્વક વિવક્ષાવશ વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધથી સિંહ અને સાધુ કહેવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ પણ ક્રમપૂર્વક વિવક્ષાવશ વિશેષણ-વિશેષ્યસંબંધથી બે કહેવામાં આવે છે?

ચોથું અને પાંચમું દૃષ્ટાંત

અથ કિમનેકાર્થત્વાદેકં નામદ્વયાંકિતં કિંચિત્ ।

અગ્નિવૈશ્વાનર ઇવ સવ્યેતરગોવિષાણવત્ કિમથ ॥૩૪૫॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું-જેમ (અનેકાર્થત્વાત્) એક શબ્દના જુદા જુદા અર્થ હોવાથી (કિંચિત્ એકં) કોઈ એક જ વસ્તુ (અગ્નિઃ વૈશ્વાનર ઇવ) અગ્નિ અને વૈશ્વાનરની માફક (નામદ્વયાંકિતં) બે નામ સહિત થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ છે-અર્થાત્ કોઈ એક જ પદાર્થનાં બે નામ છે? (અથ કિં) અથવા શું (સવ્યેતરગોવિષાણવત્) ગાયના જમણા-ડાબા શિંગડાંની માફક સત્ અને પરિણામ પરસ્પર સહચારી છે ?

ભાવાર્થ—અથવા જેમ અનેકાર્થવાચકપણાથી એક જ અર્થના અગ્નિ અને વૈશ્વાનર એ બે વાચકનામ થાય છે, તે જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ પણ કોઈ એક જ અર્થનાં બે વાચક નામ છે? અથવા જેમ ગાયનાં ડાબા-જમણાં શિંગડાં જુદાં-જુદાં હોવા છતાં પણ પરસ્પરમાં સહચારી છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ તથા પરિણામ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોઈને પરસ્પરમાં સહચારી છે?

છઠ્ઠું દૃષ્ટાંત

અથ કિં કાલવિશેષાદેકઃ પૂર્વ તતોઽપરઃ પશ્ચાત્ ।

આમાનામ વિશિષ્ટં પૃથિવીત્વં તદ્યથા તથા કિમિતિ ॥૩૪૬॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (કાલવિશેષાત્) કાળકૃતભેદથી (એકઃ પૂર્વ) એક પહેલાં તથા (અપરઃ) બીજો (તતઃ પશ્ચાત્) તેના પછી થાય છે, તેથી (યથા) જેમ (આમાનામ વિશિષ્ટં પૃથિવીત્વં) અપકવ તથા પકવવિશેષણસહિત પૃથિવિત્વ હોય છે, (તથા) તેવી જ રીતે (કિમિતિ) શું (તત્) સત્ અને પરિણામનું દ્વૈતપણું છે?

ભાવાર્થ—અથવા શું જેમ અપકવથી પકવ થવાવાળી માટીમાં કાળકૃત અંતર રહે છે, તથા તે કમથી અપકવ વા પકવ કહેવાય છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામમાં કાળકૃત ભેદ છે?

સાતમું દૃષ્ટાંત

અથ કિં કાલક્રમતોપ્યુત્પન્નં વર્તમાનમિવ ચાસ્તિ ।

ભવતિ સપત્નીદ્વયમિહ યથા મિથઃ પ્રત્યનીકતયા ॥૩૪૭॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું સત્ અને પરિણામ એ બંને (કાલક્રમતઃ ઉત્પન્નં અપિ) કાળક્રમથી ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ (વર્તમાનં ચ ઇવ અસ્તિ) વર્તમાનની જ માફક છે? (યથા) જેમ કે—(ઇહ) આ લોકમાં (મિથઃ) પરસ્પર (પ્રત્યનીકતયા) વિરુદ્ધપણાથી (સપત્નીદ્વયં ભવતિ) એક પુરુષની બે સ્ત્રીઓ ભિન્ન-ભિન્ન કાળમાં ઉત્પન્ન હોવા છતાં પણ એક કાળમાં શોક્ય-સપત્ની કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—અથવા શું જેમ કોઈ પુરુષની જુદા જુદા કાળમાં થવાવાળી બે સ્ત્રીઓ એક કાળમાં જ પરસ્પર વિવક્ષિતપણાથી સપત્ની (શોક્યો) કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે શું પરસ્પર વિરોધરૂપથી ભિન્ન-ભિન્નકાળવર્તી હોવા છતાં પણ સત્ અને પરિણામ એક કાળમાં પરસ્પર વિવક્ષાથી બે કહેવામાં આવે છે?

આઠમું અને નવમું દષ્ટાંત

अथ किं ज्येष्ठ कनिष्ठभ्रातृद्वयमिव मिथः सपक्षतया ।

किमथोपसुन्दसुन्दमल्लन्यायात्किलेतरेतरस्मात् ॥ ૩૪૮ ॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું સત્ અને પરિણામ એ બંને (મિથઃ સપક્ષતયા) પરસ્પરમાં અવિરોધપણાથી (જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠભ્રાતૃદ્વયં ઇવ) નાના અને મોટાભાઈઓની માફક ભિન્નકાળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ એકકાળમાં રહે છે? (અથ કિં) અથવા શું? (કિલ) નિશ્ચયથી (ઇતરેતરસ્માત્) પરસ્પર (૧ઉપસુન્દસુન્દમલ્લન્યાયાત્) ઉપસુંદ અને સુંદ મલ્લન્યાયથી સત્ તથા પરિણામ એ બંને એક કાળમાં રહે છે?

ભાવાર્થ—અથવા શું જેમ પરસ્પર સપક્ષભાવથી નાના તથા મોટા ભાઈઓમાં દ્વૈતપણું રહે છે, એ જ પ્રમાણે શું પરસ્પરમાં સપક્ષભાવથી સત્ અને પરિણામમાં દ્વૈતપણું રહે છે? અથવા શું જેમ સુંદ તથા ઉપસુંદ મલ્લોમાં દ્વૈતપણું છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામમાં દ્વૈતપણું છે?

દશમું અને અગિયારમું દષ્ટાંત

केवलमुपचारादिह भवति परत्वापरत्ववत्किमथ ।

पूर्वापरदिग्द्वैतं यथा तथा द्वैतमिदमपेक्षतया ॥ ૩૪૯ ॥

અન્વયાર્થ—(કિં) અથવા શું (કેવલં ઉપચારાત્) કેવળ ઉપચારમાત્રથી (પરત્વાપરત્વવત્ ભવતિ) પરત્વ-અપરત્વની માફક છે? (અથ) અથવા શું (ઇહ) અહીં (યથા) જેમ (પૂર્વાપરદિગ્દ્વૈતં) આકાશના અખંડિત હોવા છતાં પણ ‘આ પૂર્વ દિશા છે અને આ પશ્ચિમ દિશા છે’ ઈત્યાદિ ક્ષેત્રકૃત પરત્વ-અપરત્વ થાય છે. (તથા) એ જ પ્રમાણે શું (ઇદં દ્વૈતં) સત્ અને પરિણામની દ્વૈતતા (અપેક્ષતયા) અપેક્ષાપણાથી છે?

૧. સમાન શક્તિવાળા સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે રાક્ષસ હતા, એમણે પોતાની તપશ્ચર્યાથી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા, શંકરે પ્રસન્ન થઈને તેમને ઈષ્ટ વરદાન માગવાનું કહ્યું, પરંતુ દૈવયોગથી તેમની બુદ્ધિ પલટાઈ ગઈ અને તેથી તેમણે શંકરની પાસે ઉત્તમ વરદાન ન માગતાં પાર્વતીની યાચના કરી; પોતાના વચનાનુસાર શંકરે તેમને પાર્વતી આપી દીધી, પણ પાર્વતીના અર્થે એ બંનેમાં પરસ્પર વિવાદ ઉત્પન્ન થયો, ત્યાં તેમનો વિવાદ મટાડવા માટે એક મધ્યસ્થની આવશ્યકતા ઉભી થઈ; શંકરે બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી એ બંનેના મધ્યસ્થ થવાનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમને એવો ન્યાય આપ્યો કે—તમે બંને ક્ષત્રિય છો માટે તમારે યુદ્ધ દ્વારા જ આ વિવાદનો અંત આણવો જોઈએ, તેથી એ બંનેએ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ એ બંને મલ્લો સમાન શક્તિશાળી હતા, તેથી બંને જણાએ પરસ્પર એક સમયમાં ઘા કરવાથી એ બંનેનો એક જ સમયમાં વધ થઈ ગયો. (હિતોપદેશ)

ભાવાર્થ—અથવા જેમ આયુષ્યની અપેક્ષાએ નાના અને મોટામાં કેવળ ઉપચારથી પરત્વ અને અપરત્વ સમજવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ ઉપચારથી જ ભિન્ન છે ?

અથવા શું જેમ સૂર્યના ઉદયાદિની અપેક્ષાએ દિશાઓના પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ ભેદ થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ કેવળ આપેક્ષિક છે ?

બારમું દષ્ટાંત

કિમથાધારાધેયન્યાયાદિહ કારકાદિ દ્વૈતમિવ ।

સ યથા ઘટે જલં સ્યાન્ન સ્યાદિહ જલે ઘટઃ કશ્ચિત્ ॥૩૫૦॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું સત્ અને પરિણામ એ બંને (ઇહ) અહીં (આધારાધેયન્યાયાત્) આધાર-આધેયન્યાયથી (કારકાદિદ્વૈતં ઇવ) કારકાદિ દ્વૈતની માફક છે (સ યથા) અને તે આધાર-આધેયન્યાય આ પ્રમાણે છે, કે જેમ (ઇહ) અહીં (ઘટે જલં સ્યાત્) ‘ઘટમાં જળ રહે છે’, પરંતુ (જલે કશ્ચિત્ ઘટઃ ન સ્યાત્) જળમાં કાંઈ ઘટ રહેતો નથી.

ભાવાર્થ—અથવા શું જેમ ‘ઘટમાં જળ રહે છે’, એ વાક્યમાં ઘટ આધાર છે તથા જળ આધેય છે, એવો વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ ‘જળમાં ઘટ રહે છે’ એવો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી, તેથી ‘ઘટમાં’ એ અધિકરણકારક છે તથા ‘જળ રહે છે’ એ કર્તાકારક છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્માં પરિણામ હોય છે અર્થાત્ શું એ પ્રકારથી સત્ અને પરિણામમાં આધાર-આધેયભાવથી દ્વૈતતા છે ?

તેરમું દષ્ટાંત

અથ કિં બીજાંકુરવત્કારણ કાર્યદ્વયં યથાસ્તિ તથા ।

સ યથા યોનિભૂતં તત્રૈકં યોનિજં તદન્યતરમ્ ॥૩૫૧॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (યથા) જેમ (દ્વયં બીજાંકુરવત્) બન્ને બીજ અને અંકુરમાં (કારણ કાર્ય અસ્તિ) કારણ અને કાર્ય રહે છે, (તથા) એવી જ રીતે શું સત્ તથા પરિણામમાં કારણ-કાર્યભાવ છે? (સ યથા) અને તે કારણ-કાર્યભાવ આ પ્રકારથી છે, કે-(તત્ર) એ બીજ અને અંકુરમાં (એકં યોનિભૂતં) એક કારણ તથા (તદન્યતરં) એનાથી ભિન્ન બીજો (યોનિજં) કાર્ય છે.

ભાવાર્થ—અથવા શું બીજ તથા અંકુરમાં કારણ-કાર્યભાવ હોય છે અર્થાત્ બીજ કારણ છે તથા અંકુર કાર્ય છે, તેવી જ રીતે શું સત્ને કારણ તથા પરિણામને કાર્ય માનીને તેમાં કારણ-કાર્યભાવ છે ?

ચૌદમું દષ્ટાંત

અથ કિં કનકોપલવત્ કિંચિત્સ્વં કિંચિદસ્વમેવ યતઃ ।

ગ્રાહ્યં સ્વં સારતયા તદિતરમસ્વં તુ હેયમસારતયા ॥૩૫૨॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (કનકોપલવત્) કનકોપલની માફક એ બંનેમાં (યતઃ) જે કારણથી (કિંચિત્ સ્વં) કેટલાક પોતાના અંશ છે તથા (કિંચિત્ અસ્વં એવ) કેટલાક અંશ પોતાના નહિ પણ પરના જ છે, (તતઃ) તે કારણથી (સારતયાસ્વં ગ્રાહ્યં) સારભૂત હોવાથી નિજ અંશ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે? (તુ) તથા (તદિતરં અસ્વં) પોતાના નિજ અંશથી ભિન્ન પર અંશ (અસારતયા) અસારપણાથી (હેયં) છોડવા યોગ્ય છે?

ભાવાર્થ—અથવા શું જેમ સુવર્ણપાષાણમાં જેટલો સારભૂત સુવર્ણઅંશ છે તેટલો તે ગ્રાહ્ય છે પણ અન્ય અંશ નહિ, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામમાંથી સત્રૂપ સારભૂત અંશ ગ્રાહ્ય તથા પરિણામરૂપ અસારભૂત અંશ ત્યાજ્ય હોવાથી અગ્રાહ્ય છે? અર્થાત્ સત્ અને પરિણામમાં જે દ્વૈતા છે, તે શું ગ્રાહ્ય તથા અગ્રાહ્યરૂપથી છે?

પંદરમું દષ્ટાંત

અથ કિં વાગર્થદ્વયમિવ સમ્પૃક્તં સદર્થસંસિદ્ધયૈ ।

પાનકવત્તન્નિયમાદર્થાભિવ્યંજકં દ્વૈતાત્ ॥૩૫૩॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (સદર્થ સંસિદ્ધયૈ) સત્રૂપ અર્થની સંસિદ્ધિ માટે (વાગર્થદ્વયં ઇવ) વાચક-વાચ્ય યુગલની માફક (સંપૃક્તં) મળેલું (તત્) એ સત્ અને પરિણામનું યુગલ (પાનકવત્) પાનકપદાર્થની માફક (નિયમાત્) નિયમથી (દ્વૈતાત્) દ્વૈતાના કારણે (અર્થાભિવ્યંજકં) અર્થને પ્રગટ કરવાવાળું છે?

ભાવાર્થ—અથવા જેમ યોગ્ય અર્થની સિદ્ધિ માટે શબ્દ અને અર્થમાં પાનકપદાર્થની^૧ માફક વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે, તેથી યોગ્ય અર્થના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે જ્યારે ઉપયુક્ત ‘યોગ્ય’ શબ્દ બોલવામાં આવે છે ત્યારે જ યોગ્ય અર્થનો બોધ થઈ શકે છે, એવી જ રીતે શું સત્ અને પરિણામમાં વાચ્ય-વાચક સંબંધ હોવાથી પરિણામને કહેતાં સત્નો બોધ થાય છે?

૧. પાનકની (શરાબની) ઉપમાનું અહીં એવું પ્રયોજન જણાય છે, કે—જેમ શરાબ યોગ્ય પરિમાણ પ્રમાણમાં શરાબ બનાવવાવાળી વસ્તુઓના મેળવવાથી થાય છે પણ જો યોગ્ય પરિમાણનો અભાવ હોય તો જેવી જોઈએ તેવી શરાબ તૈયાર થતી નથી. ‘પાનક’નો અર્થ પીણું—જેમ અનેક પદાર્થો ભેગાં કરી કોઈ પીણું બનાવે છે તે.

સોળમું દષ્ટાંત

અથ કિમવશ્યતયા તદ્વક્તવ્યં સ્યાદનન્યથાસિદ્ધયૈ ।

ભેરીદણ્ડવદુભયોઃ સંયોગાદિવ વિવક્ષિતઃ સિદ્ધયેત્ ॥૩૫૪॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (સ્યાત્ અનન્યથાસિદ્ધયૈ) અવિનાભાવી હોવાથી (તત્) એ સત્ અને પરિણામ બંને (અવશ્યતયા) અવશ્યપણાથી (વક્તવ્યં) કહેવાં જોઈએ; કારણ કે— (ભેરીદંડવત્) ભેરી અને દંડની માફક (ઉભયોઃ સંયોગાત્ ઇવ) એ બંનેના સંયોગથી જ (વિવક્ષિતઃ સિદ્ધયેત્) વિવક્ષિત સિદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ વિવક્ષિત પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે?

ભાવાર્થ—અથવા જેમ અવિનાભાવ સંબંધથી દંડના સંયોગપૂર્વક જ નગારામાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામના સંબંધથી જ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી એ બંને જ અવશ્ય કહેવા યોગ્ય છે?

સત્તરમું દષ્ટાંત

અથ કિમુદાસીનતયા વક્તવ્યં વા યથારુચિત્વાન્ન ।

પદપૂર્ણ ન્યાયાદપ્યન્યતરેણેહ સાધ્યસંસિદ્ધેઃ ॥૩૫૫॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું સત્ અને પરિણામને (ઉદાસીનતયા) ઉદાસીનપણાથી (યથારુચિત્વાત્) પોતાની રુચિ અનુસાર (વક્તવ્યં) કહેવાં જોઈએ (વા) અથવા (ન) ન કહેવાં જોઈએ? કારણ કે (ઇહ) અહીં (પદપૂર્ણન્યાયાદપિ) પદપૂર્ણન્યાયથી (થોડામાં ઘણું સમજાય છે.) પણ (અન્ય-તરેણ) સત્ તથા પરિણામમાંથી કોઈ એકના કથનથી (સાધ્ય સંસિદ્ધેઃ) સાધ્યની સંસિદ્ધિ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ—અથવા જેમ પદના એક અંશને સમજવાથી સંપૂર્ણ પદનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, તેથી એવી સ્થિતિમાં પદના સંપૂર્ણ અંશોનું પ્રતિપાદન પ્રતિપાદકની પોતાની રુચિ ઉપર અવલંબિત છે, કારણ કે—પદના સંપૂર્ણ અંશોને કહેવા છતાં પણ એટલો જ બોધ થશે, કે જેટલો પદના એક દેશને કહેતાં થઈ શકે છે; એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામમાંથી કોઈ એકને કહેતાં બીજાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે? અર્થાત્ બંનેને કહેવા આવશ્યક ન હોવાથી શું કેવળ ઉદાસીનતાથી છે?

અઠારમું દષ્ટાંત

અથ કિમુપાદાનતયા સ્વાર્થ સૃજતીત કશ્ચિદન્યતમઃ ।

અપરઃ સહકારિતયા પ્રકૃતં પુષ્ણાતિ મિત્રવત્તદિતિ ॥૩૫૬॥

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (કશ્ચિત્ અન્યતમઃ) કોઈ એક (ઉપાદાનતયા) ઉપાદાનપણાથી (સ્વાર્થ સૃજતિ) પોતાના અર્થને ઉત્પન્ન કરે છે તથા (અપરઃ) બીજો (સહકારિતયા) સહકારીપણાથી (પ્રકૃતં તત્) પ્રકૃત એ જ અર્થને (મિત્રવત્) મિત્રની માફક (પુષ્ણાતિ) પોષણ કરે છે—પુષ્ટ કરે છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ પરસ્પર ઉપાદાન તથા સહકારીકારણની માફક કાર્યકારી છે?

ભાવાર્થ—અથવા જેમ એક મિત્ર સહકારી થઈને ઉપાદાનરૂપથી કાર્ય કરવાવાળા મિત્રનો સહાયક થાય છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામમાંથી અર્થ સિદ્ધિ માટે કોઈ એક ઉપાદાનકારણરૂપ તથા બીજો સહકારીકારણરૂપ પડે છે?

ઓગણીસમું દષ્ટાંત

શત્રુવદાદેશઃ સ્યાત્તદ્વત્તદ્વૈતમેવ કિમિતિ યથા ।

એકં વિનાશ્ય મૂલાદન્યતમઃ સ્વયમુદેતિ નિરપેક્ષઃ ॥૩૫૭॥

અન્વયાર્થ—(કિમિતિ) અથવા શું (યથા) જેમ (આદેશઃ) આદેશ (શત્રુવત્ સ્યાત્) શત્રુની માફક હોય છે, (તદ્વત્ એવ) એવી જ રીતે (તદ્વૈતં) સત્ અને પરિણામનું દ્વૈત છે, જેથી કે તે (મૂલાત્) મૂળથી (એકં વિનાશ્ય) એકનો નાશ કરીને (નિરપેક્ષઃ અન્યતમઃ) નિરપેક્ષ કોઈ બીજો (સ્વયં ઉદેતિ) સ્વયં ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કોઈ બીજો તેના સ્થાનાપન્ન (સ્થાનસંપન્ન) થઈ જાય છે?

ભાવાર્થ—વ્યાકરણમાં શબ્દસિદ્ધિ કરતી વેળા કોઈ પ્રત્યય આગમરૂપ તથા કોઈ પ્રત્યય આદેશરૂપ માન્યા છે, એમાંથી આગમરૂપ પ્રત્યય મિત્રવત્ માનવામાં આવ્યા છે. તથા આદેશરૂપ પ્રત્યય શત્રુવત્ માનવામાં આવ્યા છે;^૧ આગમ જે શબ્દના સ્થાનમાં કરવામાં આવે છે તે શબ્દની પાસે રહે છે તથા આદેશ જે શબ્દના સ્થાનમાં કરવામાં આવે છે તે શબ્દને મેળવીને તેના સ્થાનાપન્ન (સ્થાનમાં) થાય છે, તેથી જેમ શત્રુસમાન આદેશ પ્રથમનાનો મૂળથી નાશ કરીને—તેની બિલકુલ અપેક્ષા ન કરતાં તેના સ્થાનમાં થાય છે એ જ પ્રમાણે શું સત્ના સ્થાનમાં રહેલા પરિણામનો આદેશ થઈને અથવા પરિણામના સ્થાનમાં રહેલા સત્નો આદેશ થઈને સત્ અને પરિણામની દ્વૈતતા છે?

વીસમું દષ્ટાંત

અથ કિં વૈ મુખ્યતયા વિસંધિરુપં દ્વયં તદર્થકૃતે ।

વામેતરકરવર્તિત્રજ્ઞયુગ્મં યથાસ્વમિદમિતિ ચેત્ ॥૩૫૮॥

૧. દષ્ટાંત—‘ગુણવાન’ આ શબ્દમાં ‘વાન’ પ્રત્યય મિત્રવત્ છે તથા ‘ગુણહીન’ આ શબ્દમાં ‘હીન’ પ્રત્યય શત્રુવત્ છે. સારાંશ કે—‘વાન’ શબ્દ આગમ પ્રત્યય છે તથા ‘હીન’ શબ્દ આદેશ પ્રત્યય છે.

અન્વયાર્થ—(અથ કિં) અથવા શું (વૈમુખ્યતયા) પરસ્પરમાં વિમુખતાથી (વિસંધિરુપં) અનમેળ થઈને (તત્ દ્વયં) સત્ અને પરિણામ એ બંને (અર્થકૃતે) પ્રયોજનની સિદ્ધિ અર્થે સમર્થ છે? જેમ કે—(યથાસ્વં) યથાયોગ્ય (ઈદં) આ (વામેતરકરવર્તિત્રજ્ઞયુગ્મં) ડાબા તથા જમણા હાથ દ્વારા વણેલી રસ્સીઓનું યુગ્મ (યુગલ-) છે. (इति चेत्) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—અથવા જેમ રસ્સી વણનારના બંને હાથમાં પરસ્પર વિમુખતાથી રહેવાવાળી રસ્સીઓના અંશ ભાગતાં (વણતાં) ઉત્તમ રસ્સીનું રૂપ ધારણ કરી લે છે અને તે કોઈ વસ્તુને બાંધવાના કામમાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે શું સત્ અને પરિણામ પરસ્પરમાં વિમુખતાથી અનમેળ હોવા છતાં પણ એ બંને મળતાં કાર્યકારી છે? જો એમ કહો તો—

ઉત્તરપક્ષ

नैवमदृष्टान्तत्वात् स्वेतरपक्षोभयस्य घातित्वात् ।

नाचरते मन्दोपि च स्वस्य विनाशाय कश्चिदेव यतः ॥૩૫૯॥

અન્વયાર્થ—(एवं) એ પ્રકારનું કથન (स्वेतरपक्षोभयस्य घातित्वात्) સ્વ અને પરરૂપ બંને પક્ષોનું ઘાતક હોવાથી (अदृष्टान्तत्वात्) ઉપર કહેલાં દૃષ્ટાંત વાસ્તવિક દૃષ્ટાંત નથી. તેથી (न) ઉપરનું કથન ઠીક નથી. (यतः) કારણ કે—(स्वस्य विनाशाय) પોતાના વિનાશને માટે (कश्चित्मंदोऽपि च) કોઈ મંદબુદ્ધિવાનપુરુષ પણ (नैवाचरते) આચરણ કરતો નથી.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં આપેલાં વીસે દૃષ્ટાંત સ્વપક્ષ અને પરપક્ષનાં ઘાતક હોવાથી દૃષ્ટાંત નથી, પરંતુ દૃષ્ટાંતાભાસ છે, તેથી તે ઠીક નથી; કારણ કે—પોતાના ઘાત અર્થે કોઈ મંદબુદ્ધિ પુરુષ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. સારાંશ એ છે, કે—સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ બંનેનાં ઘાતક હોવાથી શંકાકાર દ્વારા આપેલાં ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત ઠીક નથી.

પ્રથમ દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

तत्र मिथस्सापेक्षधर्मद्वयदेशित प्रमाणस्य ।

माभूदभाव इति नहि दृष्टान्तो 'वर्णपंक्तिरित्यत्र ॥૩૬૦॥

અન્વયાર્થ—(तत्र) એ સર્વ દૃષ્ટાંતોમાંથી (मिथस्सापेक्षधर्मद्वयदेशित प्रमाणस्य) પરસ્પર સાપેક્ષ બે ધર્મને કહેવાવાળા—બે ધર્મને વિષય કરવાવાળા પ્રમાણનો (अभावः) અભાવ (माभूत्) ન થાય, (इति) તેથી (वर्णपंक्तिः इति) વર્ણપંક્તિનું દૃષ્ટાંત એ (अत्र) સત્ અને પરિણામના દ્વૈતરૂપ વિષયમાં (दृष्टान्तः नहि) દૃષ્ટાંત થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ ક, ખ આદિ વર્ણોની માફક સત્ તથા

૧ મૂળ પુસ્તકમાં 'वर्णयते किलेत्यत्र' એવો પાઠ છે.

પરિણામ સ્વતંત્ર માનવામાં આવે તો યુગપત્ પરસ્પર સાપેક્ષ બંને ધર્મોને વિષય કરવાવાળા પ્રમાણનો અભાવ થઈ જશે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિકનય મુખ્યપણે પરિણામસાપેક્ષ સત્ને વિષય કરે છે તથા પર્યાયાર્થિકનય મુખ્યપણે સત્સાપેક્ષ પરિણામને વિષય કરે છે, પરંતુ પ્રમાણ યુગપત્ પરસ્પરસાપેક્ષ બંનેને વિષય કરે છે, તેથી જો સત્ અને પરિણામને ધ્વનિના ન્યાયથી ક્રમવર્તી માનવામાં આવે તો યુગપત્ વિષય કરવાવાળા પ્રમાણના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, અર્થાત્ પછી પ્રમાણપક્ષ બની શકશે નહિ.

अपि च प्रमाणाभावे नहि नयपक्षः क्षमः स्वरक्षायै।

वाक्यविवक्षाभावे पदपक्षः कारकोपि नार्थकृते ॥૩૬૧॥

અવ્યયાર્થ—(ચ) તથા (પ્રમાણાભાવે) પ્રમાણના અભાવમાં (નયપક્ષ: અપિ) કેવળ નયપક્ષ પણ (સ્વરક્ષાયૈ) પોતાની રક્ષા અર્થે (ક્ષમ: નહિ) સમર્થ નથી. કારણ કે—(વાક્યવિવક્ષાભાવે) વાક્યની વિવક્ષાના અભાવમાં (પદપક્ષ) પદપક્ષ (અપિ) અને (કારક:) કારક (અર્થકૃતે ન) કોઈ અર્થના માટે નથી, અર્થાત્ નિરર્થક છે.

ભાવાર્થ—તથા જેમ જુદાં જુદાં પદોના મળવાથી એક વાક્ય બને છે અને વાક્યથી અર્થનો બોધ થાય છે, તેથી વાક્યની અપેક્ષા રાખીને જ પ્રત્યેક પદ કાંઈને કાંઈ અર્થ રાખવાવાળાં કહેવામાં આવે છે, જો કોઈ ‘નમ: શ્રી વર્ધમાનાય’ ઈત્યાદિ વાક્યોને ન માનતાં ‘નમ:’ તથા ‘શ્રી વર્ધમાનાય’ એ પદોને ભિન્ન-ભિન્ન જ માને તો ‘શ્રી વર્ધમાનસ્વામિને નમસ્કાર હો’ એ અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી; તથા વાક્યપક્ષને ન માનતાં કારક અર્થાત્ વિભક્તિનો અર્થ પણ બની શકતો નથી, એ જ પ્રમાણે પ્રમાણપક્ષ વિના નયપક્ષ પણ કાર્યકારી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે અને નય, અંશગ્રાહી છે, તેથી ભિન્ન-ભિન્ન નય ભિન્ન-ભિન્ન વિષયોને પોતપોતાની મુખ્યતાથી વિષય કરે છે. જેમ દ્રવ્યાર્થિકનય સત્ને તથા પર્યાયાર્થિકનય સત્ના કોઈ એક પરિણામને, સત્ની કોઈ એક વિશેષ પર્યાયને—ગુણને વિષય કરે છે.

એ બે નયોની મૈત્રી પ્રમાણનો વિષય છે તથા પ્રમાણના વિષયને પ્રમાણભૂત માનવાવાળાને જ પ્રમાણનો એકદેશરૂપ નય પ્રમાણિક માની શકાય છે, જો પ્રમાણપક્ષ ન માનવામાં આવે તો પ્રમાણનો એકદેશભૂત નય પણ પ્રમાણિક માની શકાય નહિ. અહીં આશંકા—

संस्कारस्य वशादिह ^१पदेषु ^२वाक्यप्रतीतिरिति चेद्वै।

वाच्यं प्रमाणमात्रं न नयाह्युक्तस्य दुर्निवारत्वात् ॥૩૬૨॥

૧. સુવન્ત વા તિગન્તને પદ કહે છે, સુવન્ત-જેમ ‘ઘટ: ઘટૌ’ ઈત્યાદિ તથા ‘તિગન્ત’ જેમ ‘ભવતિ-ભવત:’ શેયાદિ ક્રિયાનાં રૂપ ૨. જેમાં એક ક્રિયા હોય તેને વાક્ય કહે છે. જેમ ‘નમોસ્તુ શ્રી વર્ધમાનાય.’

અન્વયાર્થ—(इह) અહીં (संस्कारस्यवशात्) સંસ્કારવશથી (पदेषु) પદોમાં (वाक्यप्रतीतिः) વાક્યની પ્રતીતિ થઈ જ જશે. (इति चेत्) જો એમ કહો તો (वै) નિશ્ચયથી (प्रमाणमात्रं) કેવળ પ્રમાણ જ છે, એમ (वाच्यं) કહેવું જોઈએ, પણ (न नयाः) નય નહિ. (हि) કારણ કે—(उक्तस्य दुर्निवारत्वात्) ઉક્ત પ્રમાણવાક્યનું ગ્રહણ સંસ્કારવશ થતું જ જશે.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—‘જેમ વાક્યને નહિ માનવા છતાં પણ કેવળ સંસ્કારવશ પદોમાં વાક્યની પ્રતીતિ થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે પ્રમાણને નહિ માનવા છતાં પણ સંસ્કારવશ નવા વાક્યોમાં પ્રમાણની પ્રતીતિ થઈ જશે’ એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—એ પ્રમાણે માનતાં નયપક્ષ બિલકુલ નિરર્થક ઠરશે અને કેવળ પ્રમાણવાક્યને જ માનવાનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે પ્રત્યેક નયપક્ષમાં સંસ્કારવશ પ્રમાણવાક્યની પ્રતીતિ રોકી શકાશે નહિ.

अथ चैवं सति नियमाद् दुर्वारं दूषणद्वयं भवति।

नयपक्षच्युतिरिति वा क्रमवर्तित्वाद्ध्वनेरहेतुत्वम् ॥३६३॥

અન્વયાર્થ—(अथ च) તથા બીજું—(एवं सति) એમ માનતાં (नियमात्) નિયમથી (नयपक्षच्युतिः) નયપક્ષની ચ્યુતિ અને (क्रमवर्तित्वात्) ક્રમવર્તિ થવાથી (ध्वनेरहेतुत्वं) ધ્વનિના હેતુપણાનો અભાવ, (इति) એ પ્રમાણે (दुर्वारं) દુર્નિવાર (दूषणद्वयं भवति) બે દૂષણ આવશે.

ભાવાર્થ—તથા એમ થવાથી નયપક્ષનું ખંડન અને ક્રમવર્તિ થવાથી ધ્વનિના હેતુપણાનો અભાવ, એ પ્રમાણે અનિવાર્ય બે દોષ આવશે. કારણ કે—પ્રત્યેક પદની ધ્વનિને ભિન્ન-ભિન્ન માનવાથી તે બીજાને માટે હેતુરૂપ નહિ થઈ શકે તથા પદોમાં વાક્યની પ્રતીતિ થવાથી નયપક્ષ માનવો નિરર્થક ઠરશે, એટલા માટે પરસ્પર નિરપેક્ષ અને ક્રમપૂર્વક થવાવાળી વર્ણપંક્તિનું દૃષ્ટાંત સત્ અને પરિણામની દ્વેતતાને સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી નથી.

बीजा दृष्टान्तना पूर्वपक्षमां दोष

विंध्यहिमाचलयुग्मं दृष्टान्तो नेष्टसाधनायालम्।

तदनेकत्वे नियमादिच्छानर्थक्यतोऽविवक्षश्च (!) ॥३६४॥

અન્વયાર્થ—(विंध्यहिमाचलयुग्मं) વિંધ્યાચળ અને હિમાચળ યુગલનું (दृष्टान्तः) દૃષ્ટાંત (नियमात्) નિયમથી (तदनेकत्वे) એ બંનેના અનેકરૂપ હોવાથી (इच्छानर्थक्यतः) ઇચ્છાની અનર્થકતાથી (च) તથા (अविवक्षश्च (!)) કહેવા યોગ્ય નહિ હોવાથી (इष्ट साधनाय) ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે (अलं न) સમર્થ નથી.

ભાવાર્થ—વિંધ્યાચળ અને હિમાચળ પરસ્પરમાં સર્વથા ભિન્ન હોવાથી તેમાં મુખ્ય

-ગૌણની વિવક્ષા થઈ શકતી નથી. તેથી મુખ્ય વા ગૌણ વિવક્ષાથી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન કહેવાતાં સત્ અને પરિણામના વિષયમાં એ વિંધ્યાયળ અને હિમાયળનું દૃષ્ટાંત ઠીક નથી.

શ્રીજા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપદમાં દોષ

નાલમસૌ દૃષ્ટાન્તઃ સિંહઃ સાધુર્યથેહ કોઽપિ નરઃ ।

દોષાદપિ સ્વરૂપાસિદ્ધત્વાત્ કિલ યથાજલં સુરભિઃ ॥૩૬૫॥

નાસિદ્ધં હિ સ્વરૂપાસિદ્ધત્વં તસ્ય સાધ્યશૂન્યત્વાત્ ।

કેવલમિહરુઢિવશાદુપેક્ષ્ય ધર્મદ્વયં યથેચ્છત્વાત્ ॥૩૬૬॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (યથા કોઽપિ નરઃ સિંહઃ સાધુઃ) જેમ કોઈ મનુષ્ય, સિંહ અને સાધુ કહેવાય છે. (અસૌ દૃષ્ટાન્તઃ) એ દૃષ્ટાંત (કિલ) નિશ્ચયથી (યથા જલં સુરભિઃ) જળને સુગંધિત માનવાની માફક (સ્વરૂપાસિદ્ધત્વાત્ દોષાત્ અપિ) સ્વરૂપાસિદ્ધદોષયુક્ત હોવાના કારણથી (અલં ન) ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે સમર્થ નથી. (અપિ) તથા (હિ) નિશ્ચયથી (સાધ્યશૂન્યત્વાત્) સાધ્યશૂન્ય હોવાથી (તસ્ય) ઉક્ત દૃષ્ટાંતમાં (સ્વરૂપાસિદ્ધત્વં) સ્વરૂપાસિદ્ધપણું (અસિદ્ધં ન) અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—(ઇહ) અહીં (કેવલં) કેવળ (રુઢિવશાત્) રુઢિવશથી (ધર્મદ્વયં ઉપેક્ષ્ય) સિંહત્વ અને સાધુત્વરૂપ બંને ધર્મોની અપેક્ષા કર્યા સિવાય જ (યથેચ્છત્વાત્) પોતાની ઈચ્છાનુસાર જ તેને સિંહ અને સાધુ કહી દેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જોકે લોકમાં રુઢિવશ જળને સુગંધિત કહી દેવામાં આવે છે, તોપણ તે જળનું સ્વરૂપ વા સાધ્ય થઈ શકતું નથી, તેથી જેમ નૈયાયિક મતાનુસાર જળને સુગંધિત કહેવું સાધ્યશૂન્ય હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધદોષથી યુક્ત છે, એ જ પ્રમાણે જોકે રુઢિવશ પોતાની ઈચ્છાનુસાર પુરુષને સિંહ વા સાધુ કહી દેવામાં આવે છે, તોપણ તે સિંહપણું વા સાધુપણું પુરુષનું સ્વરૂપ વા સાધ્ય થઈ શકતું નથી, તેથી સત્ અને પરિણામના વિષયમાં આપેલું સિંહ અને સાધુનું દૃષ્ટાંત સાધ્યશૂન્ય હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધદોષથી યુક્ત છે, તેથી તે ઠીક કહી શકાય નહિ.

ચોથા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપદમાં દોષ

અન્નિર્વેશ્વાનર ઇવ નામદ્વૈતં ચ નેષ્ટસિદ્ધ્યર્થમ્ ।

સાધ્યવિરુદ્ધત્વાદિહ સંદૃષ્ટેરથ ચ સાધ્યશૂન્યત્વાત્ ॥૩૬૭॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (સાધ્યવિરુદ્ધત્વાત્) સાધ્યવિરુદ્ધ હોવાથી (અથ ચ) તથા

(સંદ્દેષ્ટેઃ) દષ્ટાંત (સાધ્યશૂન્યત્વાત્) સાધ્યશૂન્ય હોવાથી (અગ્નિવૈશ્વાનર ઇવ) અગ્નિ-વૈશ્વાનરની માફક (નામદ્વૈતં ચ) નામદ્વૈત પણ (ઇષ્ટસિદ્ધ્યર્થં ન) ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે સમર્થ નથી.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં અગ્નિ તથા વૈશ્વાનરનું બે નામવાળું દષ્ટાંત સાધ્યવિરુદ્ધ તથા સાધ્યશૂન્ય હોવાથી ઇષ્ટઅર્થનું સાધક થઈ શકતું નથી. એ જ અર્થનો આગળ છ પદ્ય દ્વારા ખુલાસો કરવામાં આવે છે—

નામદ્વયં કિમર્થાદુપેક્ષ્ય ધર્મદ્વયં ચ કિમપેક્ષ્ય ।

પ્રથમે ધર્માભાવેષ્યલં વિચારેણ ધર્મિણોઽભાવાત્ ॥૩૬૮॥

પ્રથમેતરપક્ષેઽપિ ચ ભિન્નમભિન્નં કિમન્વયાત્તદિતિ ।

ભિન્નં ચેદવિશેષાદુક્તવદસતો હિ કિં વિચારતયા ॥૩૬૯॥

અથચેદ્યુતસિદ્ધત્વાત્તન્નિષ્પત્તિર્દ્વયોઃ પૃથક્ત્વેપિ ।

સર્વસ્ય સર્વયોગાત્ સર્વઃ સર્વોપિ દુર્નિવારઃ સ્યાત્ ॥૩૭૦॥

ચેદન્વયાદભિન્નં ધર્મદ્વૈતં કિલેતિ નયપક્ષઃ ।

રુપપટાદિવદિતિ કિં કિમથ ક્ષારદ્રવ્યવચ્ચેતિ ॥૩૭૧॥

ક્ષારદ્રવ્યવદિદં ચેદનુપાદેયં મિથોનપેક્ષત્વાત્ ।

વર્ણતતેરવિશેષન્યાયાન્ન નયાઃ પ્રમાણં વા ॥૩૭૨॥

રુપપટાદિવદિતિ ચેત્સત્યં પ્રકૃતસ્ય સાનુકૂલત્વાત્ ।

એકં નામદ્વયાંકમિતિ પક્ષસ્ય સ્વયં વિપક્ષત્વાત્ ॥૩૭૩॥

અન્વયાર્થ—(અર્થાત્) અર્થાત્ (નામદ્વયં) નામદ્વૈતતા (કિં) શું (ધર્મદ્વયં) બંને ધર્મોને (ઉપેક્ષ્ય) ઉપેક્ષા કરીને (ચ) અથવા (કિં) શું (અપેક્ષ્ય) અપેક્ષા કરીને હોય છે? (પ્રથમે) જો બંને ધર્મોની ઉપેક્ષા કરીને નામદ્વૈત હોય છે તો (ધર્માભાવે) ધર્મના અભાવમાં (ધર્મિણઃ અપિ અભાવાત્) ધર્મીનો પણ અભાવ થવાથી (વિચારેણ અલં) વિચાર કરવાથી શું ફાયદો? અર્થાત્ કંઈ નહિ.

(ચ) તથા જો (પ્રથમેતર પક્ષેઽપિ) બંને ધર્મોની અપેક્ષા કરીને નામદ્વૈત છે, તોપણ (તત્)

તે ધર્મદ્વિત (અન્વયાત્) દ્રવ્યથી (મિત્ર) ભિન્ન છે, કે (કિં) શું (અમિત્રં ઇતિ) અભિન્ન છે? (મિત્રં ચેત્) જો ભિન્ન છે તો (હિ) નિશ્ચયથી (ઉક્તવત્ અવિશેષાત્) પૂર્વોક્તની સમાન આ પણ થવાથી અર્થાત્ ધર્મના અભાવમાં ધર્મીના અભાવની માફક થવાથી (અસતઃ) અસત્રૂપ દ્રવ્યના (વિચારતયા) વિચારપણાથી પણ (કિં) શું પ્રયોજન છે?

(અથ ચ) જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે (દ્વયોઃ પૃથક્ત્વેડપિ) ‘ધર્મ અને ધર્મી બંને ભિન્ન રહેવા છતાં પણ (યુતસિદ્ધત્વાત્) યુતસિદ્ધ હોવાથી (તન્નિષ્પત્તિઃ) ધર્મ-ધર્મીભાવની પ્રાપ્તિ થઈ જશે’ તો પછી યુતસિદ્ધતાના કારણથી (સર્વસ્ય સર્વ યોગાત્) સર્વને સર્વના યોગનો પ્રસંગ આવવાથી (સર્વઃ અપિ) બધાય પદાર્થોનું (સર્વઃ) સર્વરૂપ થવું (દુર્નિવારઃ સ્યાત્) દુર્નિવાર થઈ જશે, અર્થાત્ ચેતનના યોગથી અચેતનમાં પણ ચેતનરૂપપણાનો અનિષ્ટપ્રસંગ રોક્યો જશે નહિ.

(ચેત્) જો (કિલ) નિશ્ચયથી (ધર્મદ્વૈતં) ધર્મદ્વિત (સત્ અને પરિણામ) (અન્વયાત્) દ્રવ્યથી (અમિત્રં) અભિન્ન છે, (ઇતિ નયપક્ષઃ) એવો નયપક્ષ છે તો તે ધર્મદ્વિત (કિં) શું (રૂપપટાદિવત્ ઇતિ) રૂપ-પટાદિની માફક ધર્મીથી અભિન્ન છે (અથ ચ કિં) અથવા શું (ક્ષારદ્રવ્યવત્ ઇતિ) ખારાભોજનની માફક ધર્મીથી અભિન્ન છે?

(ચેત્) જો (ઈદં) તે ધર્મદ્વિત (ક્ષારદ્રવ્યવત્) ખારાભોજનની માફક ધર્મીથી અભિન્ન છે તો તે (અનુપાદેયં) ઉપાદેય થઈ શકતાં નથી, કારણ કે-જો (મિથોડનપેક્ષત્વાત્) પરસ્પરમાં નિરપેક્ષતા પૂર્વક (વર્ણતત્તેરવિશેષન્યાયાત્) વર્ણપંક્તિના સામાન્યન્યાયથી અભિન્નતા માનવામાં આવે તો પૂર્વવત્ (નયઃ વા પ્રમાણં) નય તથા પ્રમાણ બંને (ન) બની શકશે નહિ. તથા :-

(રૂપપટાદિવત્) ‘રૂપ પટાદિની માફક એ ધર્મદ્વિત ધર્મીથી અભિન્ન છે’ (ઇતિ ચેત) એમ જો કહો તો તે (સત્યં) ઠીક છે; કારણ કે (પ્રકૃતસ્ય સાનુકૂલત્વાત્) એ પ્રમાણે માનવું એ પ્રકૃતમાં અમારા કથન માટે તો અનુકૂળ છે, પરંતુ (એકં) એક જ પદાર્થ (નામદ્વયાકં) બે નામોથી યુક્ત છે. (ઇતિ પક્ષસ્ય) એ પક્ષથી (સ્વયં) સ્વયં (વિપક્ષત્વાત્) વિપક્ષત્વાત્ પ્રતિકૂળ છે.

ભાવાર્થ—કોઈ એક અર્થનાં બે નામ બે ધર્મોની અપેક્ષાપૂર્વક માનો છો કે અપેક્ષારહિતપણે માનો છો? જો અપેક્ષારહિતપણે માનો છો તો ધર્મના અભાવમાં ધર્મીનો પણ અભાવ થઈ જશે, પછી વિચાર જ કોનો કરવામાં આવે છે? તથા જો ધર્મોની અપેક્ષાપૂર્વક બે નામ માનો છો તો તે ધર્મ એ ધર્મીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે તો સત્થી ભિન્ન હોવાના કારણથી એ ધર્મ અસત્રૂપ થઈ જશે અને તો પછી અસત્રૂપ એ ધર્મોનો વિચાર કરવો જ નિરર્થક છે.

જો કદાચિત્ એમ કહો, કે—ધર્મીથી ધર્મો ભિન્ન રહેવા છતાં પણ સમવાયસંબંધથી ધર્મીના જ એ ધર્મો કહેવામાં આવશે, તો કોઈ વિશેષનિયામક વિના ‘અમુક ધર્મ અમુક ધર્મીનો જ છે,’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર ન થતાં ચાહે તે ધર્મ ચાહે તે ધર્મીનો થઈ જશે, તેથી

એ દોષને દૂર કરવા માટે એ ધર્મ, ધર્મીથી અભિન્ન છે, એવો પક્ષ માનશો તો ત્યાં અમે પૂછીએ છીએ કે—‘એ ધર્મ રૂપ-પટની માફક અભિન્ન છે કે ક્ષારભોજનની માફક અભિન્ન છે ? અર્થાત્ જેમ ભોજનમાં લૂણ મેળવવાથી ભોજન ખારું કહેવાય છે, તેથી એ બંનેમાં અભેદ પ્રતીતિ થવા લાગે છે. એ જ પ્રમાણે એ ‘ધર્મ, ધર્મીથી અભિન્ન છે—’ એમ માનો છો તો જેમ ક્ષારદ્રવ્યનો અને ભોજનનો સંબંધ પરસ્પરમાં નિરપેક્ષ હોય છે અર્થાત્ ‘અમુકની સાથે જ ક્ષાર મેળવી શકાય—અમુકની સાથે મેળવી શકાય નહિ’ એવી અપેક્ષા રાખતો નથી, એ જ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મીની પરસ્પર નિરપેક્ષ અભિન્નતા સિદ્ધ થવાથી ‘વર્ણપંક્તિના દૃષ્ટાંતની માફક યુગપત્ પરસ્પર સાપેક્ષ પ્રમાણપક્ષના અભાવનો પ્રસંગ આવશે; તેથી જો રૂપ-પટની માફક ધર્મ તથા ધર્મી પરસ્પરમાં અભિન્ન છે, એમ માની બે નામ રાખો છો તો તે માન્યતા અમારા પક્ષને અનુકૂળ છે, પરંતુ એક જ પદાર્થનાં બે નામ છે તે પક્ષથી પ્રતિકૂળ છે અર્થાત્ રૂપ અને પટના દૃષ્ટાંતથી સત્ અને પરિણામ સર્વથા ભિન્ન સિદ્ધ થવાથી એક પદાર્થના એ બે નામ સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી.

પાંચમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

અપિ ચાકિંચિત્કર ઇવ સવ્યેતરગોવિષાણદૃષ્ટાંતઃ ।

સુરભિ ગગનારવિન્દમિવાશ્રયાસિદ્ધદૃષ્ટાન્તાત્ ॥૩૭૪॥

ન યતઃ પૃથગિતિ કિંચિત્ સત્પરિણામાતિરિક્તમિહ વસ્તુ ।

દીપ પ્રકાશયોરિહ ગુમ્ફિતમિવ તદ્વયોરૈક્યાત્ ॥૩૭૫॥

અન્વયાર્થ—(ચ) તથા (ગગનારવિન્દં સુરભિઃ ઇવ) આકાશકમળની સુગંધની જેમ (આશ્રયાસિદ્ધ દૃષ્ટાંતાત્) આશ્રયઅસિદ્ધ દૃષ્ટાંત હોવાથી (સવ્યેતરગોવિષાણદૃષ્ટાંતઃ અપિ) એકસાથે ઉત્પન્ન થવાવાળા ગાયના ડાબા—જમણા શિંગડાંનું દૃષ્ટાંત પણ (અકિંચિત્કર ઇવ) અકિંચિત્કર સમાન છે.

(યતઃ) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (સત્પરિણામાતિરિક્તં) સત્ તથા પરિણામથી ભિન્નઆશ્રયભૂત (કિંચિત્ વસ્તુ) કોઈ વસ્તુ (પૃથક્ ઇતિ ન) જુદી નથી, પરંતુ (તદ્વયોરૈક્યાત્) સત્—પરિણામ એક હોવાથી (ઇહ) અહીં આગળ (દીપપ્રકાશયોઃ ઇવ) દીવા અને પ્રકાશની માફક વસ્તુ પરસ્પરમાં (ગુમ્ફિતં) ગુંથાએલી છે.

ભાવાર્થ—જેમ આકાશકમળને સુગંધિત કહેવું એ આશ્રયાસિદ્ધ હોવાથી અકિંચિત્કર છે, તેમ સત્ અને પરિણામના વિષયમાં ગાયના ડાબા—જમણા શિંગડાંનું દૃષ્ટાંત આપવું એ પણ આશ્રયાસિદ્ધદોષયુક્ત હોવાથી અકિંચિત્કર છે. કારણ કે—જેમ ગાય, પોતાનાં ડાબા—જમણા

શિંગડાં ભિન્ન હોવા છતાં પણ એ બંનેનો આશ્રય થઈ શકે છે તેમ સત્ અને પરિણામની આશ્રયભૂત કોઈ ભિન્ન વસ્તુ નથી; પરંતુ દીપ-પ્રકાશની માફક વસ્તુ, સત્ વા પરિણામમય જ છે પણ સત્ અને પરિણામથી ભિન્ન નથી, તેથી સત્ અને પરિણામને ગાયના ડાબા-જમણા શિંગડાંની માફક સહચારરૂપ માનવાં એ આશ્રયાસિદ્ધદોષયુક્ત હોવાથી અકિંચિત્કર છે.

છઠ્ઠા દષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

આમાનામવિશિષ્ટં પૃથિવીત્વં નેહ ભવતિ દષ્ટાંતઃ ।

ક્રમવર્તિત્વાદુભયોઃ સ્વેતરપક્ષદ્વયસ્ય ઘાતિત્વાત્ ॥૩૭૬॥

અન્વયાર્થ—(આમાનામવિશિષ્ટં પૃથિવીત્વં) કાચી અને પાકી અવસ્થાથી વિશિષ્ટ પૃથ્વિત્વ (ઇહ) અહીં (દષ્ટાન્તઃ ન ભવતિ) દષ્ટાંત જ થઈ શકતું નથી, કારણ કે—(ઉભયોઃ) પૃથ્વીની બંને અવસ્થાઓ (ક્રમવર્તિત્વાત્) ક્રમવર્તી હોય છે તેથી (સ્વેતરપક્ષદ્વયસ્ય ઘાતિત્વાત્) કાચી-પાકી બાસ પૃથ્વીપણાનું દષ્ટાંત સ્વ અને પર બંને પક્ષનું ઘાતક છે.

ભાવાર્થ—આમાનામવિશિષ્ટ (કાચી અને પાકી અવસ્થાથી વિશિષ્ટ) પૃથ્વીપણાનું દષ્ટાંત સ્વ-પરપક્ષનું ઘાતક હોવાથી અનુપયોગી છે. કારણ કે—માટીની કાચી અને પાકી એ બંને અવસ્થાઓ ક્રમપૂર્વક થાય છે, પરંતુ સત્ અને પરિણામ પ્રમાણદષ્ટિએ યુગપદ્ (એકીસાથે) જણાવવાના કારણથી તે ક્રમવર્તી નથી. એ સ્વ-પરપક્ષના ઘાતકપણાનો ખુલાસો—

પરપક્ષવધસ્તાવત્ ક્રમવર્તિત્વાદ્ સ્વતઃ પ્રતિજ્ઞાયાઃ ।

અસમર્થસાધનત્વાત્ સ્વયમપિ વા બાધકઃ સ્વપક્ષસ્ય ॥૩૭૭॥

તત્સાધ્યમનિત્યં વા યદિ વા નિત્યં નિસર્ગતો વસ્તુ ।

સ્યાદિહ પૃથિવીત્વતયા નિત્યમનિત્યં હ્યપક્વપક્વતયા ॥૩૭૮॥

અન્વયાર્થ—(પરપક્ષવધઃ તાવત્) પરપક્ષનો (જૈનસિદ્ધાંતનો) વધ તો આ રીતે છે, કે—શંકાકારે (પ્રતિજ્ઞાયાઃ) પ્રતિજ્ઞાને (સ્વતઃ) સ્વયં (ક્રમવર્તિત્વાત્) ક્રમવર્તી માની છે અર્થાત્ પૃથ્વીની કાચી અને પાકી અવસ્થાઓને શંકાકારે પોતે જ ક્રમવર્તી માની છે (વા) તથા (અસમર્થસાધનત્વાત્) ઈષ્ટસાધ્યની સિદ્ધિ અર્થે સમર્થ હેતુ ન હોવાથી (સ્વપક્ષસ્ય અપિ) ઉક્ત દષ્ટાન્ત સ્વપક્ષનું પણ (સ્વયં બાધકઃ) સ્વયં બાધક છે; કારણ કે—

(તત્સાધ્યં) તે એકાંતરૂપ હોવાથી શંકાકારને ઈષ્ટ (વસ્તુ) માટીરૂપ વસ્તુ (નિસર્ગતઃ) સ્વભાવથી (નિત્યં વા) નિત્ય જ (યદિ) અથવા (અનિત્યં) અનિત્ય જ હોઈ શકે છે, પરંતુ (ઇહ) જૈનસિદ્ધાંતમાં (હિ) નિશ્ચયથી તે (પૃથિવીત્વતયા) પૃથ્વીપણા દ્વારા (નિત્યં) નિત્ય છે તથા

(અપક્વપક્વતા) ક્રમપૂર્વક થવાવાળા અપક્વ તથા પક્વપણા દ્વારા (અનિત્યં સ્યાત્) અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ—સ્વ અને પરપક્ષના વધનો પ્રસંગ આ રીતે આવે છે, કે—શંકાકાર પોતે વસ્તુને ક્રમવર્તી માને છે, તેથી પદાર્થનું ક્રમવર્તીપણું એ સ્વપક્ષ છે, તથા પ્રમાણદૃષ્ટિથી સત્ અને પરિણામની યુગપત્ વૃત્તિ જૈનસિદ્ધાંતમાં સ્વીકાર કરી છે તે તેનો પરપક્ષ છે, પરંતુ સત્ અને પરિણામને ક્રમવર્તી માનવાથી એ પરપક્ષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તેથી આ દૃષ્ટાંત પરપક્ષનું બાધક છે અર્થાત્ એ દૃષ્ટાંતથી પરપક્ષમાં બાધા આવે છે, તથા પદાર્થને સર્વથા ક્રમવર્તી સિદ્ધ કરવા માટે સાધન પણ જોઈએ, પરંતુ તે મળી શકતું નથી, તેથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ પણ ન થઈ શકવાથી આ દૃષ્ટાંત સ્વપક્ષનું પણ બાધક છે, કારણ કે શંકાકાર દ્વારા વસ્તુ એકાંત નિત્ય વા અનિત્ય જ સ્વીકાર થઈ જશે, પરંતુ તેનાથી જ એ પૃથ્વીત્વના દૃષ્ટાંત વડે કથંચિત્ પક્વતા અને અપક્વતાના કારણથી પદાર્થમાં નિત્યાનિત્યપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેથી એ દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્વપક્ષના વધનો પણ પ્રસંગ આવે છે. એ પ્રમાણે સ્વ અને પરપક્ષનું ઘાતક હોવાથી ખાસ કાચી-પાકી પૃથ્વીપણાનું દૃષ્ટાંત સત્ અને પરિણામના વિષયમાં ઠીક નથી.

સાતમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

અપિ ચ સપત્નીયુગ્મં સ્યાદિતિ હાસ્યાસ્પદોપમા દૃષ્ટિઃ ।

इह यदसिद्धविरुद्धानैकान्तिकदोषदुष्टत्वात् ॥૩૭૯॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (સપત્નીયુગ્મં ઇતિ દૃષ્ટિઃ) સપત્નીયુગ્મનું દૃષ્ટાંત તો (હાસ્યાસ્પદોપમા સ્યાત્) હાસ્યાસ્પદ જેવું છે અર્થાત્ સત્ અને પરિણામ, બે શોક્યોની માફક છે, એ દૃષ્ટાંત પણ હાંસી યોગ્ય છે, (યત્) કારણ કે—(इह) અહીં એ દૃષ્ટાંત (અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાંતિક-દોષદુષ્ટત્વાત્) અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાંતિકદોષોથી દૂષિત છે.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં સપત્નીયુગ્મનું દૃષ્ટાંત તો હાસ્યાસ્પદ છે, કારણ કે સત્ અને પરિણામને સપત્નીયુગ્મ સમાન માનવાથી અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાંતિક એ ત્રણ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે.

माता मे वन्ध्या स्यादित्यादिवदपि विरुद्धवाक्यत्वात् ।

कृतकत्वादिति हेतोः क्षणिकैकान्तात्કृतં કૃતંવિચારતયા ॥૩૮૦॥

અન્વયાર્થ—(માતા મે વંધ્યા સ્યાત્ ઇત્યાદિવત્ વિરુદ્ધવાક્યત્વાત્) ‘મારી માતા વંધ્યા છે’ એમ કહેવા સમાન સત્ અને પરિણામના વિષયમાં સપત્નીયુગ્મનું દૃષ્ટાંત સ્વવચન બાધિત છે. (અપિ કૃતકત્વાત્ ઇતિ હેતોઃ ક્ષણિકૈકાંતાત્ કૃતમ્) તથા કૃતકપણારૂપ હેતુ અને ક્ષણિક એકાંતવશ અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માનવાથી કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તેથી (વિચારતયા કૃતમ્)

એ વિષયમાં વિચારપણાથી પણ શું ભલું થવાનું છે?¹

આઠમા દષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

તદ્વજ્યેષ્ઠકનિષ્ઠભ્રાતૃદ્વૈતં

વિરુદ્ધદષ્ટાન્તઃ ।

ધર્મિણિ ચાસતિ તત્ત્વે તથાઽઽશ્રયાસિદ્ધદોષત્વાત્ ॥૩૮૧॥

અન્વયાર્થ—(તદ્વત્) પૂર્વોક્ત દષ્ટાંતની માફક (જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠભ્રાતૃદ્વૈતં) મોટા અને નાનાભાઈનું દ્વૈતરૂપ દષ્ટાંત પણ (વિરુદ્ધદષ્ટાન્તઃ) વિરુદ્ધ દષ્ટાંત છે (તથા ચ) તથા (તત્ત્વે) પરમાર્થ(ભૂત (ધર્મિણિ અસતિ) ધર્મીના ન હોવાથી (આશ્રયાસિદ્ધદોષત્વાત્) આશ્રયાસિદ્ધદોષથી પણ દૂષિત છે.

ભાવાર્થ—પરસ્પર સાપેક્ષ રીતથી મોટા-નાનાભાઈનું દષ્ટાંત પણ વિરુદ્ધ દષ્ટાંત છે, કારણ કે—સત્ તથા પરિણામમાં મોટા-નાનાભાઈની માફક પરસ્પર સમાન સપક્ષતા નથી, તથા સત્ અને પરિણામનો ભિન્ન આશ્રય બની શકતો નથી. અર્થાત્ ધર્મી પ્રસિદ્ધ હોતાં જ ધર્મોના વિષયમાં વિચાર કરી શકાય છે, એટલા માટે અહીં આશ્રય ન હોવાથી આ દષ્ટાંત આશ્રયાસિદ્ધદોષથી પણ સહિત છે.

અપિ કોપિ પરાયતઃ સોપિ પરઃ સર્વથા પરાયત્તાત્ ।

સોપિ પરાયત્તઃ સ્યાદિત્યનવસ્થા પ્રસંગદોષશ્ચ ॥૩૮૨॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા જો કદાચિત્ એમ કહો, કે—એમાંથી (કોઽપિ) કોઈ એક (પરાયતઃ) પરના આશ્રયે છે, તો જે પરના આશ્રયે છે (સોપિ પરઃ) તે પર પણ (સર્વથા) સર્વ પ્રકારથી (પરાયત્તાત્) પોતાનાથી પરના આશ્રયે હોવાથી કોઈ બીજા પરના આશ્રયની અપેક્ષા રાખશે તથા (સોઽપિ પરાયત્તઃ) તે પર પણ અન્યના આશ્રયની અપેક્ષા રાખશે. (इति) એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અન્ય અન્ય આશ્રયોની કલ્પનાની સંભાવનાથી (અનવસ્થાપ્રસંગદોષશ્ચ સ્યાત્) અનવસ્થાપ્રસંગરૂપ દોષ પણ આવશે.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહો કે—‘આશ્રય વિના પણ પરસ્પર આશ્રયથી કારણકાર્ય સિદ્ધ થઈ જવાથી ઉપર આપેલા આશ્રયાસિદ્ધદોષનું નિરાકરણ થઈ જશે’ તો એનો ઉત્તર આ છે કે—એક બીજાના આશ્રિત માનવાથી ઉત્તરોત્તર આશ્રયકલ્પનાની હારમાળા ન તૂટવાથી

૧. આ પદ્યનો કેવળ શબ્દાર્થ જ લખ્યો છે, પરંતુ ગ્રંથકારનો અહીં શું અભિપ્રાય છે તે પૂરો સમજમાં આવતો નથી. જેટલાં પદ્ય સંદિગ્ધ છે તે સર્વના વિષયમાં વિદ્વાનોની સાથે વિચાર કરીને એ સર્વના વિચારોસહિત પરિશિષ્ટમાં લખવા વિચાર છે.

અનવસ્થાદોષનો પ્રસંગ નિવાર્યો જતો નથી, તેથી નાના-મોટાભાઈઓનું દષ્ટાંત પણ સાધક દષ્ટાંત નથી.

બારમા દષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

નાર્થક્રિયા સમર્થો દષ્ટાન્તઃ કારકાદિવદ્ધિ યતઃ ।

સવ્યભિચારિત્વાદિહ સપક્ષવૃત્તિર્વિપક્ષવૃત્તિશ્ચ ॥૩૮૩॥

અન્વયાર્થ—(કારકાદિવત્ દષ્ટાન્તઃ) કારકાદિના જેવાં દષ્ટાંત (હિ) નિશ્ચયથી (અર્થક્રિયા સમર્થઃ ન) અર્થક્રિયામાં સમર્થ નથી (યતઃ) કારણ કે—(ઇહ) અહીં આગળ (સઃ) તે કારકાદિક દષ્ટાંત (વ્યભિચારિત્વાત્) વ્યભિચારદોષયુક્ત હોવાથી (સપક્ષવૃત્તિઃ) સપક્ષમાં રહે છે (ચ) તથા (વિપક્ષવૃત્તિઃ) વિપક્ષમાં પણ રહે છે.

ભાવાર્થ—કારકાદિનું દષ્ટાંત પણ કાર્યકારી નથી, કારણ કે—એ કારકાદિક દષ્ટાંત અભેદ અને ભેદ બંનેનું સાધક હોવાથી વ્યભિચારી છે, એમ ગ્રંથકાર પોતે આગળ દર્શાવે છે—

વૃક્ષે શાખા હિ યથા સ્યાદેકાત્મનિ તથૈવ નાનાત્વે ।

સ્થાલ્યાં દધીતિહેતોર્વ્યભિચારી કારકઃ કથં ન સ્યાત્ ॥૩૮૪॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (एकात्मनि) એકાત્મક અર્થાત્ અભેદમાં (યથા) જેમ (વૃક્ષે) વૃક્ષમાં (શાખાસ્યાત્) શાખા, (તથૈવ) તેવી રીતે (નાનાત્વે) નાનાત્મક અર્થાત્ ભેદમાં ‘(સ્થાલ્યાં) વટલોઈમાં (દધિઃ) દહીં’ એવો વ્યવહાર થાય છે; (इति हेतोः) એ પ્રમાણે એકાત્મક અને અનેકાત્મક બંને પદાર્થોમાં આધારાધેયભાવ હોવાના કારણથી (કારકઃ) કારકનું દષ્ટાંત શું (વ્યભિચારી કથં ન સ્યાત્) વ્યભિચારી નથી?

ભાવાર્થ—ઘટમાં જળના આધાર-આધેયભાવની માફક કારકનું દષ્ટાંત પણ સત્ અને પરિણામના વિષયમાં ઉપયોગી નથી. કારણ કે—એ કારક, ‘વૃક્ષમાં શાખા’ ઇત્યાદિ અભિન્નપક્ષની માફક ‘વટલોઈમાં દહીં’ ઇત્યાદિ ભેદપક્ષમાં પણ લાગુ પડે છે, તેથી કારકના દષ્ટાંતથી ‘સત્માં પરિણામ હોય છે’ એમ માનવાથી સત્ની સાથે પરિણામનો ભેદ વા અભેદ સર્વથારૂપે સિદ્ધ કરી શકાતો નથી, તેથી ઉક્ત દષ્ટાંત શંકાકારના માટે પક્ષની માફક વિપક્ષમાં પણ રહેવાથી અનૈકાંતિક (દોષયુક્ત) છે. આગળ એ જ અર્થનો બે પદો દ્વારા ખુલાસો કરે છે—

અપિ સવ્યભિચારિત્વે યથાકથંચિત્સપક્ષદક્ષશ્ચેત્ ।

ન યતઃ પરપક્ષરિપુર્યથા તથારિઃ સ્વયં સ્વપક્ષસ્ય ॥૩૮૫॥

અન્વયાર્થ—(ચેત્) જો કદાચિત્ એમ કહો, કે-(સઃ) એ કારક, (વ્યભિચારિત્વે અપિ) વ્યભિચારિત હોવા છતાં પણ (યથાકથંચિત્) જે કોઈ પ્રકારથી (સપક્ષદક્ષઃ) સપક્ષમાં દક્ષ થઈ જશે; અર્થાત્ દૃષ્ટાંતરૂપ બની જશે, તો (ન) એમ કહેવું પણ ઠીક નથી; (યતઃ) કારણ કે-(યથા) જેમ તે વ્યભિચારિત હોવાના કારણથી (પરપક્ષરિપુઃ) પરપક્ષનો શત્રુ છે, (તથા) તેવી જ રીતે (સ્વપક્ષસ્ય) સ્વપક્ષનો પણ (સ્વયં અરિઃ) સ્વયં શત્રુ છે.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહો, કે-વ્યભિચારી હેતુ તથા દૃષ્ટાંતથી પણ કોઈને કોઈ અંશમાં સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થઈ જાય છે, તો એ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે-વ્યભિચારી હેતુ વા દૃષ્ટાંત યથાર્થ નિયામક ન હોવાથી જેમ તે પરપક્ષનાં ઘાતક થાય છે, તેવી જ રીતે પોતાના પક્ષનાં પણ ઘાતક થાય છે.

સાધ્યં દેશાંશાદ્વા સત્પરિણામદ્વયસ્ય સાંશત્વમ્ ।

તત્સ્વામ્યેકવિલોપે કસ્યાંશા અંશમાત્રઐવાંશઃ ॥૩૮૬॥

અન્વયાર્થ—(વા) અથવા (સત્પરિણામદ્વયસ્ય દેશાંશાત્) સત્ અને પરિણામ એ બંને જ, દ્રવ્યના અંશ હોવાથી જો (સાંશત્વં) અંશપણું (સાધ્યં) સાધ્ય કરવામાં આવે તો (તત્સ્વામ્યેકવિલોપે) સત્ તથા પરિણામ એ બંનેના ત્રીજા કોઈ એક સ્વામીના અભાવમાં (કસ્યાંશાઃ) તે કોના અંશ કહેવાશે? અર્થાત્ કોઈના પણ નહિ, પરંતુ (અંશમાત્ર ઐવાંશઃ) અંશમાત્ર જ અંશ કહેવાશે.

ભાવાર્થ—શંકાકારને સત્ અને પરિણામમાં અંશત્વ સાધ્ય છે—ઈષ્ટ છે અર્થાત્ સત્ અને પરિણામ બંને અંશ છે, પરંતુ અંશીને માન્યા વિના એ સત્ અને પરિણામ કોના અંશ કહેવાશે? કારણ કે-સત્ અને પરિણામને છોડીને શંકાકાર અંશીને માનતો નથી. એટલા માટે સત્ વા પરિણામ કેવળ અંશમાત્ર જ કહેવાશે, પણ ‘કોઈ અંશીના એ અંશ છે’ એમ કહી શકાશે નહિ, તેથી જ્યારે ભેદસાધક વા અભેદસાધક બંને પ્રકારનો કારકપ્રયોગ એમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તથા સત્ અને પરિણામ બંનેને કેવળ અંશરૂપ માનવાથી અંશ-અંશીભાવસંબંધ પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી તો પછી કારકનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે; એમ શી રીતે કહી શકાય?

તેરમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

નાપ્યુપયોગી ક્વચિદપિ બીજાંકુરવદિહેતિ દૃષ્ટાન્તઃ ।

સ્વાવસરે સ્વાવસરે પૂર્વાપરભાવ ભાવિત્વાત્ ॥૩૮૭॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (ઙહ) અહીં (બીજાંકુરવત્ ઙહિતિ દૃષ્ટાન્તઃ અપિ) બીજ અને અંકુરની માફક સત્ તથા પરિણામ છે. એ દૃષ્ટાંત પણ (ક્વચિત્) કોઈ ઠેકાણે (ઉપયોગી ન)

ઉપયોગી નથી. કારણ કે—(સ્વાવસરે સ્વાવસરે) પોતપોતાના અવસરમાં એ બીજ અને અંકુર (પૂર્વાપરભાવભાવિત્વાત્) પૂર્વ-અપરભાવથી રહે છે.

बीजावसरे नांकुर इव बीजं नांकुरक्षणे हि यथा।

न तथा सत्परिणामद्वैतस्य तदेककालत्वात् ॥૩૮૮॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (યથા) જેમ (બીજાવસરે) બીજના અવસરમાં (નાંકુર ઇવ) અંકુરનો અભાવ તથા (અંકુરક્ષણે) અંકુરના અવસરમાં (બીજં ન) બીજનો અભાવ હોય છે, (તથા) તેવી રીતે (તદેકકાલત્વાત્) સત્ તથા પરિણામ એક કાળમાં હોવાથી (સત્પરિણામદ્વૈતસ્ય) સત્ અને પરિણામના દ્વૈતનું (ન) પૂર્વાપરભાવ ભાવિત્વ નથી અર્થાત્ એ બંને બીજાંકુરની માફક પૂર્વાપરભાવી નથી.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં બીજ અને અંકુરનું દૃષ્ટાંત પણ ઉપયોગી નથી. કારણ કે—જેમ બીજના સમયમાં અંકુર રહેતો નથી, એ જ પ્રમાણે અંકુરના સમયમાં બીજ પણ રહેતું નથી. બીજ તથા અંકુરમાં પૂર્વાપરભાવ હોવાથી કાળભેદ છે, પરંતુ સત્ અને પરિણામ ભિન્ન-ભિન્ન વિવક્ષાવશ બે છે પણ કાળ એનો એક જ છે, અર્થાત્ એમાં કોઈ પ્રકારનો પૂર્વાપરભાવ નથી. આગળ એ જ અર્થનો ત્રણ પદ્યો દ્વારા ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

सदभावे परिणामो भवति न सत्ताक आश्रयाभावात्।

दीपाभावे हि यथा तत्क्षणमिव दृष्यते प्रकाशो न ॥૩૮૯॥

परिणामाभावेपि च सदिति च नालम्बते हि सत्तान्ताम्।

स यथा प्रकाशनाशे प्रदीपनाशोप्यवश्यमध्यक्षात् ॥૩૯૦॥

अपि च क्षणभेदः किल भवतु यदीहेष्टसिद्धिरनायासात्।

सापि न यतस्तथा सति सतो विनाशोऽसतश्च सर्गः स्यात् ॥૩૯૧॥

અન્વયાર્થ—(સદભાવે) સત્ના અભાવમાં (આશ્રયાભાવાત્) આશ્રયનો અભાવ હોવાથી (પરિણામઃ) પરિણામ (ન સત્તાકઃ ભવતિ) જેની સત્તા જ નથી, એવા બની જાય છે અર્થાત્ રહી શકતા નથી, (યથા) જેમ કે—(હિ) નિશ્ચયથી (દીપાભાવે) દીપકના અભાવમાં (તત્ક્ષણમિવ) એ જ સમયમાં (પ્રકાશઃ) પ્રકાશ (ન દૃશ્યતે) દેખાતો નથી.

(અપિ ચ) તથા (પરિણામાભાવે) પરિણામના અભાવમાં (સદિતિ ચ) સત્ પણ (હિ) નિશ્ચયથી (તાં સત્તા) એ પ્રસિદ્ધરૂપ પોતાની સત્તાને (નાલમ્બતે) અવલંબન કરી શકતું નથી. (સ

યથા) તે આ પ્રમાણે છે, કે જેમ (પ્રકાશનાશ) પ્રકાશનો નાશ થતાં (પ્રદીપનાશ: અપિ) દીપકનો પણ નાશ (અધ્યક્ષાત્ અવશ્યં ભવતિ) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અવશ્ય થઈ જાય છે.

(યદિ ઇહ ક્ષણભેદ: અપિ ભવતુ) જો તેમાં ક્ષણભેદ માનવામાં આવે તો (અનાયાસાત્) અનાયાસ (ઇષ્ટસિદ્ધિ:) તમારા ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ જાય, (અપિ ચ) પરંતુ (સા ન) તે ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, (યત:) કારણ કે-(તથા સતિ) એમ માનતાં અર્થાત્ સત્ અને પરિણામમાં ક્ષણભેદ માનતાં (સત: વિનાશ:) સત્નો વિનાશ (ચ) તથા (અસત: સર્ગ: સ્યાત્) અસત્ની ઉત્પત્તિ માનવી પડે છે.

ભાવાર્થ—જેમ બીજનો અભાવ, અંકુરના સદ્ભાવરૂપ છે તેમ સત્નો અભાવ પરિણામરૂપ નથી, પરંતુ દીપકના અભાવમાં પ્રકાશના અભાવની માફક સત્ના અભાવમાં પરિણામનો આશ્રય ન રહેવાથી પરિણામનો પણ અભાવ થઈ જશે, તથા પ્રકાશના અભાવમાં દીપકના અભાવની માફક પરિણામના અભાવમાં સત્નો પણ અભાવ થઈ જશે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે—તેમાં ક્ષણભેદ નથી.

જો કદાચિત્ સત્ અને પરિણામમાં ક્ષણભેદ માનવામાં આવ્યો હોત તો અનાયાસ તમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ થઈ જાય, પરંતુ એ ક્ષણભેદ અહીં માનવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે—એમ માનતાં સત્ના વિનાશ અને અસત્ના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવે છે; તેથી સત્ અને પરિણામના વિષયમાં બીજ-અંકુરનું દેષ્ટાંત યુક્તિસંગત નથી.

ગૌદમા દેષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

કનકોપલવદિહૈષઃ ક્ષમતે ન પરીક્ષિતઃ ક્ષણં સ્થાતુમ્ ।

ગુણગુણિભાવાભાવાદ્યતઃ સ્વયમસિદ્ધદોષાત્મા ॥૩૧૨॥

હેયાદેયવિચારો ભવતિ હિ કનકોપલદ્વયોરેવ ।

તદનેકદ્રવ્યત્વાન્ન સ્યાત્સાધ્યે તદેકદ્રવ્યત્વાત્ ॥૩૧૩॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (કનકોપલવત્) સત્ અને પરિણામ, કનક-ઉપલની માફક છે. (એષ:) એ દેષ્ટાંત પણ (પરીક્ષિત:) પરીક્ષિત થતાં અર્થાત્ પરીક્ષા કરતાં (ક્ષણં) એક ક્ષણ પણ (સ્થાતુ ન ક્ષમતે) પોતાની સિદ્ધિ કરી શકવા સમર્થ નથી, (યત:) કારણ કે-(ગુણગુણિભાવાભાવાત્) સત્ અને પરિણામની માફક કનકોપલમાં ગુણ-ગુણીભાવનો અભાવ હોવાથી એ કનકોપલનું દેષ્ટાંત પણ (સ્વયં) સ્વયં (અસિદ્ધદોષાત્મા) અસિદ્ધદોષરૂપ છે.

તે અસિદ્ધદોષ આ પ્રમાણે છે, કે-(હિ) નિશ્ચયથી (તદનેકદ્રવ્યત્વાત્) એ કનકોપલ અનેક

દ્રવ્યરૂપ હોવાથી (કનકોપલદ્વયોરેવ) કનક અને ઉપલ (પથ્થર) બંનેમાં જ (હેયાદેયવિચારઃ ભવતિ) ત્યાગ તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિચાર થાય છે, પરંતુ (સાધ્યે) સત્ અને પરિણામના દ્વૈતરૂપ સાધ્યમાં (તદેકદ્રવ્યત્વાત્) એ બંને એક દ્રવ્યાત્મક હોવાથી (ન સ્યાત્)—હેયોપાદેય નથી.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં કનકોપલનું દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી, કારણ કે—સત્ અને પરિણામમાં જેવો કથંચિત્ ગુણગુણીભાવ છે તેવો સુવર્ણ અને પાષાણમાં ગુણગુણીભાવ નથી, પરંતુ બે દ્રવ્યોનો સંયોગ છે. તથા જેમ અનેક દ્રવ્ય હોવાથી કનકોપલમાં હેયોપાદેયનો વિચાર થાય છે અર્થાત્ એમાં સુવર્ણઅંશ ગ્રાહ્યરૂપ અને પાષાણઅંશ અગ્રાહ્યરૂપ સમજવામાં આવે છે, તેમ સત્ અને પરિણામ એક દ્રવ્ય હોવાથી તેમાં હેયોપાદેયનો વિચાર થતો નથી, તેથી કનકોપલનું દૃષ્ટાંત પણ ઈષ્ટસિદ્ધિનું સાધક ન હોવાથી અસિદ્ધ છે.

પંદરમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

વાગર્થદ્વયમિતિ વા દૃષ્ટાન્તો ન સ્વસાધનાયાલમ્ ।

ઘટ ઇતિ વર્ણદ્ દ્વૈતાત્ કમ્બુગ્રીવાદિમાનિહાસ્ત્યપરઃ ॥૩૧૪॥

યદિ વા નિસ્સારતયા વાગેવાર્થઃ સમસ્યતે સિદ્ધયૈ ।

ન તથાપીષ્ટસિદ્ધિઃ શબ્દવદર્થસ્યાપ્યનિત્યત્વાત્ ॥૩૧૫॥

અન્વયાર્થ—(વાગર્થદ્વયં) વાયક-વાચ્યના દ્વૈતની માફક સત્ અને પરિણામનું દ્વૈત છે. (ઈતિ) એ (દૃષ્ટાન્તો વા) દૃષ્ટાંત પણ (સ્વસાધનાય અલં ન) પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સમર્થ નથી, કારણ કે—(ઈહ) અહીં (ઘટ ઇતિ વર્ણદ્વૈતાત્) ઘટ^૧ એ વર્ણદ્વૈતથી (કમ્બુગ્રીવાદિમાન્) વાચ્યરૂપ કંબુગ્રીવાદિવાળો પદાર્થ (અપરઃ અસ્તિ) બીજો જ છે.

(યદિ વા) અથવા જો (નિસ્સારતયા) નિસ્સારપણાપૂર્વક (સિદ્ધયૈ) પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે (વાગેવાર્થઃ સમસ્યતે) ‘વાગર્થ’ શબ્દનો ‘વચનરૂપ જ અર્થ’ એવો કર્મધારણસમાસ કરવામાં આવે, (તથાપિ) તોપણ (શબ્દવત્) શબ્દની માફક (અર્થસ્યાપિ) અર્થ પણ (અનિત્યત્વાત્) અનિત્ય હોવાથી (ઈષ્ટસિદ્ધિઃ ન) ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થ—વાગર્થદ્વયનું દૃષ્ટાંત પણ સત્ અને પરિણામના વિષયમાં યોગ્ય દૃષ્ટાંત નથી, કારણ કે—જેમ ‘ઘટ’ વાયકથી વાચ્યરૂપ ‘ઘટ’ ભિન્ન છે, તેમ સત્થી પરિણામ વા પરિણામથી સત્ ભિન્ન નથી.

જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—‘વાગર્થ’ શબ્દનો દ્વન્દ્વસમાસ ન કરતાં ‘વાગેવાર્થઃ’ એવો

૧. ‘ઘ-અને ટ’ વર્ણદ્વૈતથી.

કર્મધારયસમાસ કરીને ‘વાગર્થ’ શબ્દનો ‘વચનરૂપી અર્થ જ’ એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો શબ્દ જેમ અનિત્ય છે તેમ શબ્દરૂપી અર્થને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, એટલા માટે બંનેમાં અનિત્યપણાનો પ્રસંગ આવવાથી સત્ અને પરિણામના વિષયમાં વાગર્થદ્વયનું દૃષ્ટાંત પણ ઉપયુક્ત નથી.

સોળમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

સ્યાદવિચારિતરમ્યા ભેરીદણ્ડવદિહેતિ સંદષ્ટિઃ ।

પક્ષાધર્મત્વેપિ ચ વ્યાપ્યાસિદ્ધત્વદોષદુષ્ટત્વાત્ ॥૩૧૬॥

યુતસિદ્ધત્વં સ્યાદિતિ સત્પરિણામદ્વયસ્ય યદિ પક્ષઃ ।

એકસ્યાપિ ન સિદ્ધિર્યદિ વા સર્વોપિ સર્વધર્મઃ સ્યાત્ ॥૩૧૭॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (ઙહ) અહીં (ભેરીદંડવત્) સત્ અને પરિણામ ભેરી-દંડની માફક છે. (ઇતિ) એ (સંદષ્ટિઃ) દૃષ્ટાંત પણ (અવિચારિતરમ્યા સ્યાત્) અવિચારિતરમ્ય છે, કારણ કે—(પક્ષાધર્મત્વે) હેતુમાં પક્ષધર્મતા ન રહેવાથી તે (વ્યાપ્યાસિદ્ધત્વદોષદુષ્ટત્વાત્) વ્યાપ્યાસિદ્ધદોષથી^૧ દૂષિત છે.

(યદિ) જો ઉપરના દોષને દૂર કરવા માટે ‘(સત્પરિણામદ્વયસ્ય) સત્ અને પરિણામ બંનેમાં (યુતસિદ્ધત્વં સ્યાત્) યુતસિદ્ધપણું છે’ (ઇતિ પક્ષઃ) એ પક્ષ માનવામાં આવે તો બંનેમાંથી (એકસ્યાપિ સિદ્ધિઃ ન) એકની પણ સિદ્ધિ નહિ થાય (યદિ વા) અથવા (સર્વોપિ) બધાય પદાર્થો (સર્વ ધર્મઃ સ્યાત્) સર્વ ધર્મોથી યુક્ત થઈ જશે, અર્થાત્—જીવાદિક પદાર્થોમાં અજીવાદિકના તથા અજીવાદિક પદાર્થોમાં જીવાદિકના ગુણ પણ પ્રાપ્ત થશે.

ભાવાર્થ—જેમ પૃથક્સિદ્ધ હોવાથી અને યુતસિદ્ધના કારણથી દંડના સંયોગપૂર્વક ભેરીમાં (નગારામાં) શબ્દની સિદ્ધિ ઘટી શકે છે તેમ સત્ અને પરિણામમાં ઘટી શકતી નથી, કારણ કે—સત્ અને પરિણામ પૃથક્સિદ્ધ નથી, પરંતુ અભિન્ન છે, કેવળ વિવક્ષાવશ બે કહેવામાં આવે છે; તેથી યુતસિદ્ધિથી સંયોગપૂર્વક કાર્યકારીપણું સત્રૂપ પક્ષમાં લાગુ પડતું નથી. એટલા માટે સત્ અને પરિણામમાં ભેરી-દંડના દૃષ્ટાંતથી કાર્યકારીપણું સિદ્ધ કરતાં વ્યાપ્યાસિદ્ધ નામનો દોષ આવે છે.

જો કદાચિત્ એમ કહો, કે—‘સત્ અને પરિણામમાં સમવાયસંબંધથી યુતસિદ્ધત્વ માની લઈશું’ તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણ કે—સત્ વિના પરિણામની અને પરિણામ વિના સત્ની સિદ્ધિ જ થઈ શકતી નથી, (અર્થાત્ એ બેમાંથી એકના વિના) બંનેનો અભાવ થઈ જશે. વળી સત્ના વિષયમાં કોઈ નિયામક ન રહેવાથી ઈચ્છાનુસાર જેની તેની સાથે જેના તેના સંબંધનો પ્રસંગ

૧. પક્ષમાં હેતુની અસિદ્ધતાને વ્યાપ્યાસિદ્ધદોષ કહે છે.

આવવાથી અચેતન પણ ચેતનના સંબંધથી ચેતન કહેવાવા લાગશે, તેથી કોઈ સમવાય પદાર્થના સંયોગથી સત્ અને પરિણામને યુત્સિદ્ધ માનવાં એ ઠીક નથી. એ પ્રમાણે ભેરી-દંડનું દૃષ્ટાંત પણ વ્યાખ્યાસિદ્ધદોષથી દૂષિત હોવાથી સત્ અને પરિણામના વિષયમાં અનુપયોગી છે.

સત્તરમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

इह पदपूर्णन्यायादस्ति परीक्षाक्षमो न दृष्टान्तः।

अविशेषत्त्वापत्तौ द्वैताभावस्य दुर्निवारत्वात् ॥ ૩૧૮ ॥

अपि चान्यतरेण विना यथेष्टसिद्धिस्तथा तदितरेण।

भवतु विनापि च सिद्धिः स्यादेवं कारणाद्यभावश्च ॥ ૩૧૯ ॥

અન્વયાર્થ—(इह) સત્ અને પરિણામના વિષયમાં (પદપૂર્ણન્યાયાત્) પદપૂર્ણન્યાયનું આપેલું (દૃષ્ટાન્તઃ) દૃષ્ટાંત (પરીક્ષાક્ષમઃ ન અસ્તિ) પરીક્ષા કરતાં ઠીક ઠરતું નથી, કારણ કે— (અવિશેષત્ત્વાપત્તૌ) સત્ તથા પરિણામમાં કોઈ પ્રકારની વિશેષતા ન રહેતાં (દ્વૈતાભાવસ્ય) સર્વથારૂપે દ્વૈતના અભાવનો પ્રસંગ(દુર્નિવારત્વાત્) દુર્નિવાર થઈ જશે, અર્થાત્ સત્ અને પરિણામમાં સર્વથા અભેદપણાનો પ્રસંગ દુર્નિવાર થઈ જશે.

(अपि च) તથા એ બંનેમાં વિશેષતા સિદ્ધ થતાં (यथा) જેમ (अन्यतरेण विना) કોઈ એકના વિના (इष्टसिद्धिः भवतु) ઈષ્ટસિદ્ધિ માનશો, (तथा च) તો એ જ પ્રમાણે (तदितरेणापि विना) એનાથી ભિન્ન કોઈ બીજા વિના પણ (सिद्धिः) ઈષ્ટસિદ્ધિ માનવી જોઈએ (च) અને (एवं) એ પ્રમાણે માનવાથી (कारणाद्यभावः स्यात्) કાર્ય-કારણભાવાદિકનો પણ અભાવ થઈ જશે, અર્થાત્ સત્ વિના પરિણામથી તથા પરિણામ વિના સત્થી ઈષ્ટસિદ્ધિ માનશો તો કેવળ સત્ અને પરિણામ માનવાથી કાર્ય કારણભાવ બનશે નહિ.

ભાવાર્થ—પદપૂર્ણન્યાયથી સત્ અને પરિણામને માનવાથી અદ્વૈતભાવ તથા કાર્ય-કારણભાવના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—શંકાકાર, પૂરા પદને બોલવું ન બોલવું એ વક્તાની ઈચ્છા ઉપર નિર્ભર છે, એમ માને છે અર્થાત્ ‘પૂર્ણ પદ બોલવાથી વિશેષતા આવે છે તથા એમ ન બોલવાથી વિશેષતા આવતી નથી’, જ્યારે એ વાતને શંકાકાર અંગીકાર કરતો નથી, તો પદ અને વાક્યમાં કાંઈ દ્વૈત (અંતર) સિદ્ધ થતું નથી અને દ્વૈતભાવ સિદ્ધ ન થવાથી પદ તથા વાક્યમાં જે કાર્યકારણભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનો અભાવ માનવો પડશે, કે જે ભાષાશૈલીથી વિરુદ્ધ છે. તેથી પદપૂર્ણન્યાયથી સત્ અને પરિણામને દ્વૈત (ભિન્નરૂપ) માનવાં ઠીક નથી. (?)

અઢારમા દષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

મિત્રદ્વૈતવદિત્યપિ દષ્ટાન્તઃસ્વપ્રસન્નિભો હિ યતઃ ।
 સ્યાદ્ગૌરવપ્રસંગાત્ હેતોરપિ હેતુ હેતુરનવસ્થા ॥૪૦૦॥
 તદુદાહરણં કશ્ચિત્સ્વાર્થં સૃજતીતિ મૂલહેતુતયા ।
 અપરઃ સહકારિતયા તમનુ તદન્યોપિ દુર્નિવારઃ સ્યાત્ ॥૪૦૧॥
 કાર્યપ્રતિનિયતત્વાત્ હેતુદ્વૈતં ન તતોઽતિરિક્તંચેત્ ।
 તન્ન યતસ્તન્નિયમગ્રાહકમિવ ન પ્રમાણમિહ ॥૪૦૨॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (મિત્રદ્વૈતવત્) મિત્રદ્વૈતની માફક સત્ અને પરિણામની દ્વૈતતા છે. (ઇતિ દષ્ટાન્તઃ અપિ) એ દષ્ટાંત પણ (સ્વપ્રસન્નિભઃ) સ્વપ્નના જેવું છે, (યતઃ) કારણ કે—(ગૌરવપ્રસંગાત્) એમાં ગૌરવનો પ્રસંગ આવવાથી (હેતોરપિ હેતુહેતુઃ) હેતુનો પણ હેતુ તથા એ હેતુના પણ હેતુને માનવારૂપ (અનવસ્થાસ્યાત્) અનવસ્થા નામના દોષનો પ્રસંગ આવે છે, અર્થાત્ જો મિત્રની માફક સહકારીકારણ અવશ્ય અપેક્ષણીય છે, તો ઉત્તરોત્તર સહકારીમિત્રની અપેક્ષા કરતા જવાથી તેની અનવસ્થા રોકી શકાતી નથી.

(તદુદાહરણં) એ અનવસ્થાનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવે છે, તેનું ઉદાહરણ આ છે, કે—(કશ્ચિત્) કોઈ (મૂલહેતુતયા) મૂળહેતુપણાથી (સ્વાર્થં) પોતાના અર્થને (સૃજતિ) ઉત્પન્ન કરે છે તથા (અપરઃ) બીજો કોઈ (સહકારિતયા) એ પ્રકૃતઅર્થને સહકારીપણાથી ઉત્પન્ન કરે છે, (ઇતિ) એ પ્રમાણે (તમનુ) બીજાની પછી (તદન્યોઽપિ) ત્રીજો તથા ત્રીજાની પછી ચોથો, ઈત્યાદિ અપ્રમાણિક અનંત હેતુમાળાનો પ્રસંગ (દુર્નિવારઃ સ્યાત્) દુર્નિવાર થઈ જશે.

‘(કાર્યપ્રતિ) કાર્ય પ્રત્યે (નિયતત્વાત્) નિયત હોવાથી (હેતુદ્વૈતં) ઉપાદાન અને નિમિત્તરૂપ એ બે હેતુ જ છે, (તતઃ અતિરિક્તં ન) તેનાથી અધિક નથી’ (ચેત્) જો એમ કહો તો (તન્ન) એ કહેવું પણ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (તન્નિયમગ્રાહકં) એ બે હેતુઓ કરતાં વધારે કારણ ન હોય એવું માનવારૂપ નિયમનું ગ્રાહક (પ્રમાણં ઇવ ન) કોઈ પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં મિત્રદ્વૈતનું દષ્ટાંત પણ અનવસ્થાદોષના કારણથી સ્વપ્નની માફક નિરૂપયોગી છે, કારણ કે—જો પોતાના કાર્ય અર્થે એકને મૂળકારણ તથા બીજાને સહકારીકારણ માનવામાં આવે તો એ સહકારીકારણના માટે પણ કોઈ બીજા સહકારીકારણની, તેના માટે પણ કોઈ ત્રીજા સહકારીકારણની, એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર હેતુઓના માટે હેતુઓની કલ્પના કરતાં કરતાં અનવસ્થાદોષ આવશે.

અહીં કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—‘કાર્ય પ્રત્યે મૂળ અને સહકારીકારણરૂપ બે જ કારણ હોય છે.’ તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—‘કોઈ કાર્યના કારણ માટે બે જ કારણ હોય છે—વધારે નહિ’ એ વાતને ગ્રહણ કરવાવાળું કોઈ પ્રમાણ જ નથી, તેથી મિત્રદ્વૈતના દૃષ્ટાંતમાં આપેલો અનવસ્થાદોષ જેવોને તેવો કાયમ રહે છે.

ઓગણીસમા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

एवं मिथो विपक्षद्वैतवदित्यपि न साधुदृष्टान्तः।

अनवस्थादोषत्वाद्यथाऽरिरस्यापरारिरपि यस्मात् ॥४०३॥

कार्यप्रति नियतत्वाच्छत्रुद्वैतं न ततोऽतिरिक्तं चेत्।

तन्न यतस्तन्नियमग्राहकमिव न प्रमाणमिह ॥४०४॥

અન્વયાર્થ—(એવં) એ પ્રમાણે સત્ તથા પરિણામ (મિથઃ) એકબીજામાં (વિપક્ષદ્વૈતવત્) બે શત્રુઓની માફક છે. (ઇતિ દૃષ્ટાન્તઃ અપિ) એ દૃષ્ટાંત પણ (સાધુ ન) ઠીક નથી, (યસ્માત્) કારણ કે—(યથા) જેમ (અસ્ય અરિઃ) વિવક્ષિત કોઈ એક, કોઈ બીજાનો શત્રુ છે. એ જ પ્રમાણે (અપરારિરપિ) બીજો શત્રુ પણ કોઈ ત્રીજા—ચોથા આદિનો શત્રુ છે, એ પ્રમાણે અહીં (અનવસ્થાદોષત્વાત્) અનવસ્થાદોષનો પ્રસંગ આવે છે, અર્થાત્ કોઈ એકના માટે બીજો શત્રુ અવશ્ય અપેક્ષણીય છે તો એ બીજા આદિના માટે ત્રીજા આદિ શત્રુની અપેક્ષા કેમ ન હોય? અર્થાત્ અવશ્ય હોય. એ પ્રમાણે મિત્રદ્વૈતના દૃષ્ટાંતમાં મિત્રોની કલ્પના માફક અહીં પણ ઉત્તરોત્તર શત્રુઓની કલ્પના કરવાના કારણથી અનવસ્થા નામના દોષનો પ્રસંગ રોકી શકાતો નથી.

‘(કાર્યપ્રતિ) કાર્ય પ્રત્યે (નિયતત્વાત્) નિયત હોવાથી (શત્રુદ્વૈતં) મુખ્ય અને સહકારીરૂપ બે જ શત્રુ છે, (તતઃ) એનાથી (અતિરિક્તં ન) અધિક નથી’ (ચેત્) એમ જો કહેશો તો (તન્ન) એ પણ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (તન્નિયમગ્રાહકં) એ નિયમને ગ્રહણ કરવાવાળું (પ્રમાણં ઇવ ન) કોઈ પ્રમાણ જ નથી.

ભાવાર્થ—મિત્રદ્વૈતની માફક સમાનઆદેશરૂપ થવાવાળા શત્રુદ્વૈતનું દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી, કારણ કે—અહીં પણ ઉત્તરોત્તર સહકારીકારણોની માફક ઉત્તરોત્તર શત્રુઓની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થાદોષ આવે છે. જો એ અનવસ્થાદોષને દૂર કરવા માટે એમ કહો, કે—‘એક કાર્યને માટે બે જ શત્રુ માનીશું-વધારે નહિ’ તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—‘એક કાર્યના પ્રત્યે બે જ શત્રુ હોય છે પણ વધારે નહિ.’ એ નિયમને ગ્રહણ કરવાવાળું કોઈ પ્રમાણ જ નથી.

વીસમા દષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

વામેતરકરવર્તિતરજ્ઞયુગ્મં ન ચેહ દૃષ્ટાન્તઃ ।

બાધિતવિષયત્વાદ્વા દોષાત્કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વાત્ ॥૪૦૫॥

તદ્વાક્યમુપાદાનકારણસદૃશં હિ કાર્યમેકત્વાત્ ।

અસ્ત્યનતિગોરસત્વં દધિદુગધાવસ્થયોર્યથાધ્યક્ષાત્ ॥૪૦૬॥

અન્વયાર્થ—(ચ) તથા (ઇહ) અહીં આગળ (બાધિતવિષયત્વાત્) બાધિત વિષય હોવાના કારણથી (દોષાત્કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વાત્) કાલાત્યયાપદિષ્ટદોષ^૧ આવવાથી (વામેતર કરવર્તિતરજ્ઞયુગ્મં) ડાબા-જમણા હાથ દ્વારા વણેલી બે રસ્સીઓનું (દૃષ્ટાંતઃ) દષ્ટાંતપણ (ન વા) ઠીક નથી.

(તદ્વાક્યં) રજ્જુયુગ્મનું દષ્ટાંત પણ આ પ્રમાણે બાધિત છે કે-(હિ) નિશ્ચયથી (એકત્વાત્) કથંચિત્ એકતા હોવાથી (કાર્ય) કાર્ય (ઉપાદાનકારણસદૃશં) ઉપાદાનકારણ જેવું થાય છે, (યથા) જેમ (અધ્યક્ષાત્) પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી (દધિદુગધાવસ્થયોઃ) પૂર્વ-ઉત્તરભાવિ દૂધ વા દહીંની પર્યાયમાં (અનતિગોરસત્વં અસ્તિ) ગોરસત્વનું ઉલ્લંઘન જણાતું નથી, અર્થાત્ સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપકરૂપથી જ ગોરસત્વ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—કાર્ય, ઉપાદાનકારણ જેવું થાય છે. જેમ કે-દૂધરૂપ કારણથી દહીંરૂપ જે કાર્ય થાય છે, તેમાં ગોરસપણાથી સદૃશતા (સમાનતા) હોય છે અર્થાત્ જેમ દહીંરૂપ કાર્ય દૂધરૂપ કારણની સાથે કથંચિત્ એકતાના કારણથી ગોરસપણાની અપેક્ષાએ સદૃશતા (સમાનતા) રાખે છે, તેમ સત્ અને પરિણામના વિષયમાં ડાબા-જમણા હાથ દ્વારા વણેલી રસ્સીનું દષ્ટાંત સમાનતા રાખતું નથી, તેથી બાધિતવિષય હોવાથી એ દષ્ટાંત કાલાત્યયાપદિષ્ટહેત્વાભાસ દોષથી યુક્ત છે. (?)

નંબર ૩૫૮મા પદમાં 'વામેતર ક્રમવર્તિત' શબ્દમાં 'વર્તિત' શબ્દનો અર્થ 'વણેલી તથા ઘુમાવેલી' એ બંને થઈ શકે છે, તેમાંથી અમે 'વર્તિત' શબ્દનો પ્રથમ અર્થ ધ્યાનમાં રાખીને પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનો અર્થ લખ્યો છે, પણ જો 'વર્તિત' શબ્દનો અર્થ 'ઘુમાવેલી' એવો કરવામાં આવે તો ૩૫૮મા પદનો આમ અર્થ થશે, કે-'બંને હાથની રસ્સીઓથી જેમ છાશને વલોવવામાં આવે છે તેમ જ શું સત્ અને પરિણામ કાર્યકારી છે?' એવો સમજવો જોઈએ તથા તેના ઉત્તરપક્ષમાં 'વણેલી'ની જગ્યાએ 'ઘુમાવેલી' એવો સમજવો જોઈએ.

૧. જે હેતુનો વિષય-સાધ્ય પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી બાધિત હોય એને કાલાત્યયાપદિષ્ટહેત્વાભાસદોષ કહે છે. (જુઓ-ન્યાયદીપિકા હિંદી અનુવાદ પાનું-૧૮૮)

નવમા દષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ

સુંદોપસુન્દમલ્લદ્વૈતં દૃષ્ટાન્તતઃ પ્રતિજ્ઞાતમ્ ।
 તદસદસત્વાપત્તો રિતરે તરનિયતદોષત્વાત્ ॥૪૦૭॥
 સત્યુપસુન્દે સુન્દો ભવતિ ચ સુન્દે કિલોપસુન્દોપિ ।
 એકસ્યાપિ ન સિદ્ધિઃ ક્રિયાફલં વા તદાત્મમુખદોષાત્ ॥૪૦૮॥
 અથચેદનાદિસિદ્ધં કૃતકત્વાપન્હવાત્તદેવેહ ।
 તદપિ ન તદ્દ્વૈતં કિલ ત્યક્તં દોષાસ્પદં યદત્રૈતત્ ॥૪૦૯॥

અન્વયાર્થ—(યત્) જે (સુન્દોપસુન્દમલ્લદ્વયં) સુંદ અને ઉપસુંદ મલ્લદ્વૈતનું [દૃષ્ટાંત] (દૃષ્ટાંતતઃ) સત્ અને પરિણામના વિષયમાં દૃષ્ટાંતરૂપથી (પ્રતિજ્ઞાતમ્) કહેવાયું તે (ઇતરેતરનિયતદોષત્વાત્) પરસ્પરાશ્રય અને અન્યોન્યાશ્રયદોષથી યુક્ત હોવાથી (અસત્વાપત્તેઃ) કોઈની પણ સત્તા સિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી (તત્) તે (અસત્) ઠીક નથી.

(કિલ) નિશ્ચયથી (ઉપસુન્દે સતિ) ઉપસુંદના અસ્તિત્વમાં (સુન્દઃ) સુંદ (અપિ ચ) તથા (સુન્દે સતિ) સુંદના અસ્તિત્વમાં (ઉપસુન્દઃ ભવતિ) ઉપસુંદ હોય છે, તેથી (તદાત્મમુખદોષાત્) સુંદોપસુંદન્યાયમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવવાથી (એકસ્યાપિ સિદ્ધિઃ) કોઈ એકની પણ સિદ્ધિ (વા) તથા (ક્રિયાફલં) ક્રિયા અને ફળ (ન) બની શકશે નહિ.

(અથ ચેત્) જો ઉપરોક્ત અન્યોન્યાશ્રયદોષને દૂર કરવા માટે (ઇહ) અહીં (કૃતકત્વાપન્હવાત્) સત્ અને પરિણામ કોઈના દ્વારા કરાયેલા છે, એવી પ્રતીતિ ન હોવાના કારણથી ‘(તત્) એ સત્ અને પરિણામનું દ્વૈત (અનાદિસિદ્ધં એવ) અનાદિસિદ્ધ જ છે’ એમ માનશો, (તદપિ) તોપણ (કિલ) નિશ્ચયથી (યત્) જે (અત્ર) અહીં (એતત્) એ (તદ્વૈતં) સત્ અને પરિણામની દ્વૈતતા પ્રતીત થઈ રહી છે, તે (ત્યક્તદોષાસ્પદં ન) નિર્દોષ કહી શકાશે નહિ.

ભાવાર્થ—સત્ અને પરિણામના વિષયમાં સુંદ-ઉપસુંદ મલ્લદ્વૈતનું દૃષ્ટાંત પણ અનુપયોગી છે, કારણ કે—અન્યોન્યાશ્રયદોષના કારણથી જેમ સુંદ-ઉપસુંદમાંથી કોઈ એકની પણ સિદ્ધિ ન થતાં સ્વયં બંનેનો નાશ થયો હતો. તેમ સત્ અને પરિણામને પરસ્પર એક બીજાના આશ્રિત માનવાથી કોઈ એકની પણ સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ.

જો કદાચિત્ ઉપરોક્ત અન્યોન્યાશ્રયદોષ દૂર કરવા માટે કૃતક ન હોવાથી સત્ અને પરિણામના દ્વૈતને અનાદિસિદ્ધ માનશો, તોપણ એ અન્યોન્યાશ્રયદોષ તદવસ્થ (જેવોને તેવો કાયમ) રહેવાથી તે નિર્દોષ સિદ્ધિ થઈ શકતું નથી, કારણ કે—એ બંનેને અનાદિસિદ્ધ માનવાથી પણ

અનેકાન્તવાદને માન્યા વિના એ સત્ અને પરિણામ દ્વૈત કાર્યકારી રહી શકાશે નહિ, એટલા માટે સુંદોપસુંદના ન્યાયથી પણ સત્ અને પરિણામના દ્વૈતને માનવું ઠીક નથી.

ઉપસંહાર

દૃષ્ટાન્તાભાસા ઇતિ નિક્ષિપ્તાઃ સ્વેષ્ટસાધ્યશૂન્યત્વાત્ ।

લક્ષ્યોન્મુખેષવઙ્વ દૃષ્ટાન્તાસ્ત્વથ યથા પ્રશસ્યન્તે ॥૪૧૦॥

અન્વયાર્થ—(ઇતિ) એ પ્રમાણે (નિક્ષિપ્તાઃ) આપેલાં દૃષ્ટાંત (સ્વેષ્ટસાધ્યશૂન્યત્વાત્) પોતાના ઈષ્ટસાધ્યથી શૂન્ય હોવાથી અર્થાત્ પોતાના ઈષ્ટસાધ્યનાં સાધક ન હોવાથી (દૃષ્ટાન્તાભાસાઃ) દૃષ્ટાંતાભાસ છે, (અથ તુ) પરંતુ (લક્ષ્યોન્મુખેષવઙ્વ) લક્ષ્યનો ભેદ કરવાવાળાં બાણની માફક પોતાના ઈષ્ટસાધ્યને સિદ્ધ કરવાવાળાં (દૃષ્ટાન્તાઃ) દૃષ્ટાંતને (પ્રશસ્યન્તે) પ્રશંસાપાત્ર ગણવમાં આવે છે અર્થાત્ એ જ સાચાં દૃષ્ટાંત છે, (યથા) જેમ કે—

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે પોતાના ઈષ્ટસાધ્યને સિદ્ધ નહીં કરી શકવાના કારણથી શંકાકારે આપેલાં ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતોનું ખંડન કરીને હવે આગળ ગ્રંથકાર પોતે બાણની માફક લક્ષ્યોન્મુખ અર્થાત્ પોતાના ઈષ્ટને સાધકદૃષ્ટાંતોનું નિરૂપણ કરે છે.^૧

૧. દીપક અને પ્રકાશનું દૃષ્ટાંત

સત્પરિણામાદ્વૈતં સ્યાદવિભિન્નપ્રદેશવત્વાદ્વૈ ।

સત્પરિણામદ્વૈતં સ્યાદપિ દીપપ્રકાશયોરેવ ॥૪૧૧॥

૧. ઉપરના દૃષ્ટાંતોના ઉત્તરપક્ષમાં ગ્રંથકારે ૮મા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ બતાવી ૯-૧૦-૧૧મા દૃષ્ટાંતોના પૂર્વપક્ષના ઉત્તરપક્ષોને છોડી દઈ બાકીના દૃષ્ટાંતોના પૂર્વપક્ષોનો ઉત્તર લખ્યો છે, તથા અંતમાં ૮મા દૃષ્ટાંતના પૂર્વપક્ષમાં દોષ બતાવ્યો, પરંતુ તે છતાં પણ ૧૦મા અને ૧૧મા દૃષ્ટાંતોના પૂર્વપક્ષના વિષયમાં કાંઈ પણ લખ્યું નથી. આમ શાથી થયું છે? તે સમજવાનું સાધન નથી.

નંબર ૩૪૧ થી પ્રારંભ કરીને નં. ૪૧૦ મા પદો સુધી ગ્રંથકારે સત્ અને પરિણામના વિષયમાં જે ૨૦ દૃષ્ટાંતાભાસ બતાવીને વર્ણન કર્યું છે તેવું વર્ણન અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું નથી, તથા ગ્રંથકારે પોતે પણ તેને વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું નથી, પરંતુ પ્રથમ બધા પૂર્વપક્ષો કહીને તે પછી સર્વ ઉત્તરપક્ષોનું ટૂંકામાં વર્ણન કર્યું છે, એ બંને કારણથી આ વિષય ગહન બની ગયો છે. આ વિષયમાં જોકે મારી સમજશક્તિ અનુસાર મેં અર્થ લખ્યો છે, પરંતુ એટલાથી મનને પૂરો સંતોષ થતો નથી. આ વિષયને વધારે પલ્લવિત કરવાનો પણ વિચાર થયો હતો, પરંતુ યદ્વાતદ્વા (જેમ તેમ) થઈ જવાના ડરથી એ વિચારને છોડી દીધો છે. એ માટે વાચકગણ ક્ષમા કરશો, તથા જે દૃષ્ટાંતાભાસોના ઉત્તરપક્ષમાં મને સંદેહ લાગ્યો છે ત્યાં ત્યાં (?) આવું સંદેહચિહ્ન આપ્યું છે તથા એ વિષયમાં પરિશિષ્ટ લખવાનો વિચાર પણ છે.

અન્વયાર્થ—(વૈ) નિશ્ચયથી (અવિભિન્નપ્રદેશવત્વાત્) અભિન્નપ્રદેશ હોવાથી કથંચિત્ (સત્પરિણામાદ્વૈતં સ્યાત્) સત્ અને પરિણામમાં અદ્વૈતતા છે (અપિ) તથા (દીપ પ્રકાશયોરેવ) દીપક અને પ્રકાશની માફક સંજ્ઞા-લક્ષણાદિ દ્વારા ભેદ હોવાથી (સત્પરિણામાદ્વૈતં સ્યાત્) સત્ અને પરિણામમાં દ્વૈત પણ છે.

ભાવાર્થ—ભિન્ન-ભિન્ન પ્રદેશ ન હોવાથી સત્ અને પરિણામમાં અદ્વૈતતા છે, તથા સંજ્ઞા-લક્ષણાદિ દ્વારા દીપ અને પ્રકાશની માફક સત્ અને પરિણામમાં દ્વૈતતા પણ છે. એ પ્રમાણે દીપક અને પ્રકાશની માફક સત્ અને પરિણામમાં કથંચિત્ દ્વૈત-અદ્વૈતતા છે.

૨. જળ-કલ્લોલનું દૃષ્ટાંત

અથવા જલકલ્લોલવદદ્વૈતં દ્વૈતમપિ ચ તદ્દ્વૈતમ્।

ઉન્મજ્જન્ન નિમજ્જન્નાપ્યુન્મજ્જન્નિમજ્જન્નદેવેતિ ॥૪૧૨॥

અન્વયાર્થ—(અથવા) અથવા (તદ્વૈતં) સત્ અને પરિણામની દ્વૈતતા (જલકલ્લોલવત્) જળ અને તેના તરંગોના માફક (અદ્વૈતં) અભિન્ન (ચ) તથા (દ્વૈતં અપિ) ભિન્ન પણ છે, કારણ કે-જળ તથા કલ્લોલોમાંથી જે સમયે કલ્લોલોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે, તે સમયે તે કલ્લોલો (ઉન્મજ્જન્ન) ઉદય થાય છે (ચ) તથા (નિમજ્જન્ન) વિલીન થાય છે, તેથી એ જળથી કથંચિત્ ભિન્ન છે (અપિ) તથા જે સમયે જળની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે, તે સમયે એ કલ્લોલો (ઉન્મજ્જન્ન નિમજ્જન્ન એવ ન) ઉદયમાન તથા વિલયમાન જ થતા નથી પણ કેવળ જળ જ જળ પ્રતીતિમાન થાય છે, (જ્ઞતિ) તેથી એ જળથી કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે. એ પ્રમાણે સત્ અને પરિણામ પણ કથંચિત્ ભિન્ન તથા કથંચિત્ અભિન્ન છે.

ભાવાર્થ—જળ અને કલ્લોલોના દૃષ્ટાંતથી પણ સત્ અને પરિણામમાં કથંચિત્ અદ્વૈત તથા દ્વૈત સિદ્ધ થાય છે. જેમ જળમાં કલ્લોલો જોકે વાયુના નિમિત્તથી પ્રતિસમય પરિણમન થયા કરે છે, તોપણ કેવળ જળદૃષ્ટિથી એ કલ્લોલો જળથી ભિન્ન નથી પણ જળરૂપ જ છે, તેથી કલ્લોલોની વિવક્ષા ન હોવાના કારણથી તેનું ઉત્પન્ન થવું તથા ન થવું દૃષ્ટિગોચર કરવામાં આવતું નથી, પણ સામાન્યદૃષ્ટિથી જળમાત્ર જ પ્રતીત થાય છે—કલ્લોલરૂપ નહિ, તેથી જેવી રીતે જળ અને કલ્લોલોમાં કથંચિત્ અભેદતા છે તેવી રીતે સત્ અને પરિણામમાં પણ સત્ની વિવક્ષા કરતી વેળા પરિણામ ગૌણ થઈ જવાના કારણથી તથા સત્થી ભિન્નરૂપ ઉપલબ્ધ ન હોવાના કારણથી તે અભેદ છે; વળી સત્ અને પરિણામમાં જળ-કલ્લોલોની માફક બંનેનાં સંજ્ઞા-લક્ષણ ભિન્ન હોવાથી કથંચિત્ ભેદ પણ છે.

શંકાકારે સત્ અને પરિણામની દ્વૈતતા દૃષ્ટિગત કરીને ઉપરનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતોપૂર્વક શંકાઓ ઉઠાવી હતી, તેથી ગ્રંથકારે એ દૃષ્ટાંતોને યુક્તિપૂર્વક સદોષરૂપ સિદ્ધ કરીને સત્ અને

પરિણામમાં કથંચિત્ દ્વૈત તથા અદ્વૈતભાવ બતાવ્યો, પરંતુ દીપક-પ્રકાશ, જળ-કલ્લોલ તથા ઘટ-મૃતિકાના દૃષ્ટાંતો વડે કથંચિત્ દ્વૈત કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે, એ કાંઈ લખ્યું નથી. એટલા માટે દ્વૈતસાધક યુક્તિને અર્થાત્ ગ્રંથાન્તરોમાં જે સંજ્ઞા-લક્ષણાદિકો દ્વારા ભેદ માન્યો છે, તેને અમે આ ત્રણ દૃષ્ટાંતો સાથે જોડી દીધો છે.

૩. ઘટ-મૃતિકાનું દૃષ્ટાંત

ઘટમૃત્તિકયોરિવ વા દ્વૈતં તદ્દ્વૈતવદદ્વૈતમ્ ।
નિત્યં મૃષ્માત્રતયા યદનિત્યં ઘટત્વમાત્રતયા ॥૪૧૩॥

અન્વયાર્થ—(વા) અથવા (ઘટમૃત્તિકયોઃ દ્વૈતં ઇવ) ઘટ અને મૃતિકાના દ્વૈતની માફક (તત્ દ્વૈતવત્ અદ્વૈતં) એ સત્ અને પરિણામનું દ્વૈત, દ્વૈત હોવા છતાં પણ અદ્વૈત છે, (યત્) કારણ કે—(મૃષ્માત્રતયા) કેવળ માટીપણાના રૂપથી (નિત્યં) નિત્ય છે તથા (ઘટત્વમાત્રતયા) કેવળ ઘટપણાના રૂપથી (અનિત્યં) અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ—જેમ ઘટ અને માટીમાં કથંચિત્ અદ્વૈત તથા દ્વૈત છે તેમ સત્ અને પરિણામમાં પણ કથંચિત્ અદ્વૈત તથા દ્વૈત છે. ઘટાદિ પર્યાયો મૃતિકા વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, તેથી તે મૃતિકાપણાથી અભિન્ન છે તથા ઘટ અને મૃતિકાનાં લક્ષણ સંજ્ઞા ભિન્ન-ભિન્ન છે, તેથી તે કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે.

નં. ૩૩૬મા પદ્યમાં ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા હતા—૧. તત્ત્વ શું નિત્ય યા અનિત્ય છે ? ૨. શું ઉભયરૂપ યા અનુભયરૂપ છે ? ૩. શું વ્યસ્ત છે યા સમસ્ત છે ? ૪. શું સક્રમ છે યા અક્રમ છે ? અહીં આગળ કથંચિત્ વિશેષણપૂર્વક તત્ત્વ એ સર્વરૂપ પડે છે એવો સામાન્ય ઉત્તર આપીને વસ્તુના નિત્યાનિત્યત્વ ધર્મ ઉપર વિવેચનપૂર્વક પ્રકરણવશ આગત દૃષ્ટાંતાભાસોનું નિરાકરણ કરતાં દીપ-પ્રકાશાદિક ત્રણ સાચાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા તત્ત્વને કથંચિત્ અદ્વૈત અને દ્વૈતરૂપ સિદ્ધ કરીને હવે ગ્રંથકાર મૂળ વિષય ઉપર આવે છે, કે—જેમ ઘટ-મૃતિકાના દૃષ્ટાંતમાં મૃતિકા, મૃતિકાપણાથી નિત્ય છે તથા ઘટાદિ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તે જ પ્રમાણે સત્ સામાન્યની અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય છે તથા ઉત્પન્ન-નષ્ટ થવાવાળાં પોતાના પ્રત્યેક પરિણામની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે.

સત્ના નિત્યાનિત્યપણામાં યુક્તિ

અયમર્થઃ સન્નિત્યં તદભિજ્ઞપ્તેર્યથા તદેવેદમ્ ।

ન તદેવેદં નિયમાદિતિ પ્રતીતેશ્ચ સન્ન નિત્યં સ્યાત્ ॥૪૧૪॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(તત્ અભિજ્ઞપ્તેઃ) સત્ના વિષયમાં

પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણ પ્રાપ્ત હોવાથી (સન્નિત્યં) સત્ નિત્ય છે, (યથા) જેમ કે—(તદેવેદં) ‘આ તે જ છે’ (ચ) તથા (નિયમાત્) નિયમથી (इदं तदेव न) ‘આ તે નથી’ (इति प्रतीतेः) એ પ્રતીતિથી (सन्नित्यं न स्यात्) સત્ નિત્ય નથી અર્થાત્ અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ—ઉપરોક્ત કથનનો ખુલાસો આ છે, કે—સ્મૃતિ વા પ્રત્યક્ષના જોડરૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા એકત્વ, નિત્યત્વ વા સદૃશતા તથા અનેકત્વ, અનિત્યત્વ વા વિસદૃશતાની સિદ્ધિ કરી શકાય છે. સત્માં ‘તદેવેકં’ આ તે જ છે’ એ પ્રકારની પ્રતીતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સત્ નિત્ય છે તથા સત્ના પરિણામમાં ‘તદેવેકં ન’, આ તે નથી’ એ પ્રકારની પણ પ્રતીતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સત્ અનિત્ય પણ છે.

સારાંશ એ છે, કે દ્રવ્યાર્થિકનયથી સત્ નિત્ય છે તથા પર્યાયાર્થિકનયથી સત્ અનિત્ય છે; પરંતુ પ્રમાણદૃષ્ટિથી સત્ નિત્યાનિત્યાત્મક છે. હવે આગળ ઉભય-અનુભય, વ્યસ્ત-સમસ્ત તથા સક્રમ-અક્રમના ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

સત્ના ઉભય-અનુભયપણામાં યુક્તિ

અપ્યુભયં યુક્તિવશાદેકં સચ્ચૈકકાલમેકોક્તેઃ ।

અપ્યનુભયં સદેતન્નયપ્રમાણાદિવાદશૂન્યત્વાત્ ॥૪૧૫॥

અન્વયાર્થ—(યુક્તિવશાત્) યુક્તિવશથી (एकं च सत्) એક જ સત્ (एकं कालं) એક કાળમાં (उभयंअपि) ઉભયરૂપ પણ છે તથા (एकोक्तेः) બંને ધર્મોને એક કાળમાં એક શબ્દ દ્વારા કહેવાની અપેક્ષાએ (एतत् सत्) એ સત્ (नयप्रमाणादिवादशून्यत्वात्) નય-પ્રમાણાદિવાદ દ્વારા શૂન્ય હોવાનાં કારણથી અર્થાત્ અવક્તવ્યપણાથી (अनुभयं अपि) અનુભયરૂપ પણ છે.

ભાવાર્થ—પહેલાં વસ્તુને અસ્તિ વા નાસ્તિરૂપ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તેમાંથી અસ્તિ, વિધિરૂપ પડે છે તથા નાસ્તિ, નિષેધરૂપ કિંવા વિશેષરૂપ પડે છે. જેમ કે—દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સત્ અસ્તિરૂપ તથા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સત્નો કોઈ અવાન્તરભેદ ગ્રહણ થાય છે. એ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનય દ્વારા કોઈ વિવક્ષિત વિશેષને વિષય કરતી વેળા બાકીના વિશેષધર્મોનો સામાન્યરૂપથી અભાવ ગ્રહણ થાય છે, તેથી બાકીના ધર્મોને નાસ્તિરૂપ કહે છે. તથા એક જ કાળમાં કોઈ અપેક્ષાએ અસ્તિનો વા કોઈ અપેક્ષાએ નાસ્તિનો સદ્ભાવ દર્શાવવાની દૃષ્ટિથી તત્ત્વ, અસ્તિનાસ્તિરૂપ, નિત્યાનિત્યરૂપ તથા એક-અનેકરૂપ પણ છે, વળી વચનઅગોચર હોવાથી અથવા એક શબ્દ દ્વારા એક કાળમાં પરસ્પર વિરોધીધર્મો પ્રતિપાદન નહિ થઈ શકવાથી તત્ત્વ અનુભયરૂપ પણ છે.

સત્ના વ્યસ્ત-સમસ્તપણામાં યુક્તિ

વ્યસ્તં સન્નયયોગાત્નિત્યં નિત્યત્વમાત્રતસ્તસ્ય ।

અપિ ચ સમસ્તં સદિતિ પ્રમાણસાપેક્ષતો વિવક્ષાયાઃ ॥૪૧૬॥

અન્વયાર્થ—(નયયોગાત્) નયના યોગથી (સત્ વ્યસ્તં) સત્ વ્યસ્તરૂપ છે, કારણ કે— (તસ્યનિત્યત્વમાત્રતઃ) તે નિત્યમાત્ર હોવાથી (નિત્યં) નિત્ય કહેવાય છે (અપિ) તથા (વિવક્ષાયાઃ) વિવક્ષા (પ્રમાણસાપેક્ષતઃ) પ્રમાણસાપેક્ષ હોવાથી અર્થાત્ પ્રમાણની વિવક્ષાએ (સત્ ઇતિ સમસ્તં ચ) સત્ એ સમસ્ત પણ છે.

ભાવાર્થ—સત્, દ્રવ્યાર્થિકનયની વિવક્ષાથી નિત્યમાત્ર વિવક્ષિત થાય છે તથા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્યમાત્ર વિવક્ષિત થાય છે, તેથી સત્ વ્યસ્તરૂપ છે, પરંતુ પ્રમાણદૃષ્ટિથી કેવળ નિત્ય વા કેવળ અનિત્યરૂપ વિષય ન થતાં નિત્યાનિત્યાત્મક પ્રતીત થાય છે, તેથી સત્ સમસ્તરૂપ પણ છે અર્થાત્ સત્ નયદૃષ્ટિથી વ્યસ્તરૂપ તથા પ્રમાણદૃષ્ટિથી સમસ્તરૂપ છે.

સત્ના ક્રમવર્તી-અક્રમવર્તીપણામાં યુક્તિ

ન વિરુદ્ધં ક્રમવર્તી ચ સદિતિ તથાઽનાદિતોપિ પરિણામિ ।

અક્રમવર્તી સદિત્યપિ ન વિરુદ્ધં સદૈકરુપત્વાત્ ॥૪૧૭॥

અન્વયાર્થ—(સત્ ક્રમવર્તી) સત્ ક્રમવર્તી છે, (ઇતિ ચ ન વિરુદ્ધં) એ પણ વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે તે (અનાદિતોપિ) અનાદિકાળથી (તથા) ક્રમરૂપથી (પરિણામિ) પરિણમનશીલ છે, તથા (સત્ અક્રમવર્તી ઇત્યપિ વિરુદ્ધં ન) સત્ અક્રમવર્તી છે, એ પણ વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે (સદૈકરુપત્વાત્) પરિણમન કરવા છતાં પણ સત્ એકરૂપ છે અર્થાત્ સદૈશ છે.

ભાવાર્થ—સત્ અનાદિકાળથી પ્રતિસમય પરિણમનશીલ છે, તેથી તે ક્રમવર્તી અર્થાત્ સક્રમ છે તથા એ સત્, 'સત્' એવા અન્વયને કદી પણ છોડતું નથી, અર્થાત્ સામાન્યપણાથી સત્ એકરૂપ જ રહે છે, તેથી સત્, અક્રમવર્તી પણ છે. એ પ્રમાણે વસ્તુના નિત્ય-અનિત્ય, ઉભય-અનુભય, વ્યસ્ત-સમસ્ત અને સક્રમ-અક્રમપણાને યુક્તિપૂર્વક દર્શાવીને હવે આગળ અનેકાંતના વિષયમાં શંકા-સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરે છે. શંકા—

સત્ના ક્રમવર્તી તથા અક્રમવર્તીપણામાં યુક્તિ

નનુ કિમિહ જગદશરણં વિરુદ્ધધર્મદ્વયાધિરોપત્વાત્ ।

સ્વયમપિ સંશયદોલાન્દોલિત ઇવ ચલિતપ્રતીતિઃ સ્યાત્ ॥૪૧૮॥

इह कश्चिज्जिज्ञासुर्नित्यं सदिति प्रतीयमानोऽपि।
 सदनित्यमिति विपक्षे सति शल्ये स्यात्कथं हि निःशल्यः॥४१९॥
 इच्छन्नपि सदनित्यं भवति न निश्चितमना जनः कश्चित्।
 जीवदवस्थत्वादिह सन्नित्यं तद्विरोधिनोऽध्यक्षात्॥४२०॥
 तत एव दुरधिगम्यो न श्रेयान् श्रेयसे ह्यनेकान्तः।
 अप्यात्ममुखदोषात् सव्यभिचारो यतोऽचिरादिति चेत्॥४२१॥

અવ્યયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું આમ છે, કે—(इह) અહીં એક જ પદાર્થમાં (विरुद्धधर्मद्वयाधिरोपत्वात्) વિરોધી બે ધર્મોનો આરોપ કરવાથી (जगत्) જગત (किं) શું (अशरणं) અશરણ છે અર્થાત્ જગતને શરણ જ મળશે નહિ (अपि) તથા (स्वयं) સ્યાદ્વાદી પોતે પણ (संशयदोलान्दोलित इव) સંશયરૂપ જૂલામાં જૂલવાવાળાની માફક (चलितप्रतीतिः स्यात्) ચલિત છે પ્રતીતિ જેની, એવો બની જશે અર્થાત્ નિઃસંશય થશે નહિ, કારણ કે—

(इह) અહીં (कश्चित् जिज्ञासुः) કોઈ જાણવાની ઈચ્છા રાખવાવાળો પુરુષ (सत् नित्यं इति प्रतीयमानः अपि) ‘સત્ નિત્ય છે’ એવી પ્રતીતિ કરતો હોવા છતાં પણ (हि) નિશ્ચયથી (सत् अनित्यं इति विपक्षे) ‘સત્ અનિત્ય છે’ એ પ્રકારનો વિપક્ષ મળતાં (शल्ये सति) શલ્ય થવાથી (कथं निःशल्यः स्यात्) શલ્યરહિત કેવી રીતે થશે?

તથા (कश्चित् जनः) કોઈ મનુષ્ય (सत् अनित्यं इच्छन्नपि) સત્ને અનિત્ય માનતો હોવા છતાં પણ (निश्चितमनवाणो) નિશ્ચિતમનવાળો (न भवति) થઈ શકતો નથી, કારણ કે—(इह) અહીં (नित्यं) ‘સત્ નિત્ય છે’ એ પ્રકારની (जीवदवस्थत्वात्) નિત્યપણાની અવસ્થા જીવિત રહેવાથી (तद्विरोधिनः) ‘સત્ અનિત્ય છે’ એના વિરોધીની (अध्यक्षात्) પ્રત્યક્ષતા થાય છે.

(तत एव) તેથી જ (हि) નિશ્ચયથી (दुरधिगम्यः अनेकान्तः) દુરધિગમ્ય અનેકાન્ત (श्रेयसे) કલ્યાણ માટે (श्रेयान् न) ઠીક નથી, (यतः) કારણ કે—(आत्ममुखदोषात् अपि) આત્મમુખદોષથી જ અર્થાત્ વદતોવ્યાધાતથી જ તે (अचिरात्) શીઘ્ર (सव्यभिचारः) વ્યભિચારસહિત સિદ્ધ થાય છે. (इति चेत्) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારની આમ શંકા છે, કે—એ પ્રમાણે વસ્તુને વિરુદ્ધધર્મમય માનવાથી જૂલામાં જૂલવાવાળાની સ્થિતિ જેવી સંશયવૃત્તિ થઈ જવાના કારણથી વસ્તુના કોઈ પણ ધર્મને નિશ્ચયાત્મક પ્રતીતિ માટે સહારો જ રહેશે નહિ. કારણ કે—જેમ અનિત્ય, વિપક્ષી રહેવા છતાં વસ્તુને નિત્યાત્મક માનવાવાળો જિજ્ઞાસુ નિઃસંશય થઈ શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે નિત્ય,

વિપક્ષી રહેવા છતાં વસ્તુને અનિત્યાત્મક માનવાવાળો જિજ્ઞાસુ પણ નિઃસંશય થઈ શકતો નથી, તેથી અનેકાન્ત, વદતોવ્યાઘાત નામના દોષથી યુક્ત તથા દુર્બોધ થવાનાં કારણથી કલ્યાણકારક પ્રતીત થતું નથી. તેનું સમાધાન—

તન્ન યતસ્તદભાવે બલવાનસ્તીહ સર્વથૈકાન્તઃ ।

સોપિ ચ સદનિત્યં વા સન્નિત્યં વા ન સાધનાયાલમ્ ॥૪૨૨॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(તદભાવે) અનેકાન્તના અભાવમાં (ઇહ) અહીં (બલવાન) બળવાન (સર્વથૈકાન્તઃ) સર્વથા એકાન્ત (અસ્તિ) ઉપસ્થિત થાય છે (ચ) તથા (સત્ અનિત્યં) સત્ અનિત્ય છે (વા) અથવા (સન્નિત્યંવા) સત્ નિત્ય જ છે. એ પ્રકારનો (સોડપિ) તે સર્વથા એકાન્ત પણ (સાધનાય અલં ન) પોતાના ઈષ્ટસાધ્યની સિદ્ધિ કરવા માટે સમર્થ નથી.

ભાવાર્થ—ઉપર્યુક્ત શંકા ઠીક નથી, કારણ કે અનેકાન્ત નહિ માનવાથી સર્વથા એકાન્તપક્ષ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે, તથા તે એકાન્તપક્ષ પણ સત્ને સર્વથા નિત્ય અથવા સર્વથા અનિત્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી. આગળ એ જ અર્થનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

સર્વથા નિત્યપક્ષમાં વિક્રિયા ન બનવાથી હાનિ

સન્નિત્યં સર્વસ્માદિતિ પક્ષે વિક્રિયા કુતો ન્યાયાત્ ।

તદભાવેપિ ન તત્ત્વં ક્રિયાફલં કારકાણિ યાવદિતિ ॥૪૨૩॥

પરિણામઃ સદવસ્થા કર્મત્વાદિક્રિયેતિ નિર્દેશઃ ।

તદભાવે સદભાવો નાસિદ્ધઃ સુપ્રસિદ્ધદૃષ્ટાન્તાત્ ॥૪૨૪॥

અન્વયાર્થ—(સર્વસ્માત્) સર્વથા (સન્નિત્યં) સત્ નિત્ય છે. (ઇતિ પક્ષે) એ પક્ષમાં (વિક્રિયાકુતઃ ન્યાયાત્) કયા ન્યાયથી વિક્રિયા થશે? અર્થાત્ સર્વથા નિત્યપક્ષમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રિયા થઈ શકતી નથી (અપિ) તથા (તદભાવે) વિક્રિયાના અભાવમાં (તત્ત્વં) તત્ત્વ (ક્રિયાફલં) ક્રિયા, ફળ તથા (કારકાણિ યાવત્) કારક ઈત્યાદિ કાંઈ પણ (ન ઇતિ) બની શકતાં નથી.

(પરિણામઃ) પરિણામ જ, (સદવસ્થાકર્મત્વાત્) સત્ની અવસ્થાઓની કર્મપરિણતિરૂપ ક્રિયા હોવાથી (વિક્રિયા ઇતિ નિર્દેશઃ) ‘વિક્રિયા’ એ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે, તથા (સુપ્રસિદ્ધદૃષ્ટાન્તાત્) સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતથી (તદભાવે) વિક્રિયાના અભાવમાં (સદભાવઃ) સત્નો પણ અભાવ (અસિદ્ધઃ ન) અસિદ્ધ નથી.

ભાવાર્થ—જો પદાર્થને સર્વથા નિત્ય જ માનવામાં આવે તો તેમાં વિક્રિયા બની શકશે નહિ, તથા વિક્રિયાના ન હોવાથી તત્ત્વ, ક્રિયા, ફળ તથા કારકાદિ કાંઈ પણ બનશે નહિ. કારણ કે—સત્ની અવસ્થાઓમાં ક્રિયાપૂર્વક થવાવાળાં પરિણામને જ વિક્રિયા કહેવામાં આવે છે. વળી સર્વથા નિત્યમાં પરિણામ થવા સંભવિત નથી તેથી સત્નો પણ અભાવ માનવો પડશે, જે ગ્રંથકારે પોતે પટ અને તંતુના દૃષ્ટાંતથી ગાથા ૪૨૫માં સિદ્ધ કર્યો છે.

અથ તદ્વથા પટસ્ય ક્રિયા પ્રસિદ્ધેતિ તન્તુસંયોગઃ ।

ભવતિ પટાભાવઃ કિલ તદભાવે યથા તદનન્યાત્ ॥૪૨૫॥

અન્વયાર્થ—(અથ તદ્વથા) હવે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (પટસ્ય ક્રિયા) પટની ક્રિયા (તન્તુ સંયોગઃ) તંતુસંયોગ (इति પ્રસિદ્ધા) એ પ્રસિદ્ધ છે તથા (તદનન્યાત્) ક્રિયા અને પટમાં ભેદ ન હોવાથી (તદભાવે) ક્રિયાના અભાવમાં (કિલ) નિશ્ચયથી (પટાભાવઃ) પટનો પણ અભાવ (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—તંતુના સંયોગપૂર્વક પટની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તંતુસંયોગ પટની ક્રિયા કહેવાય છે. એટલા માટે જેમ પટથી અભિન્ન તંતુસંયોગરૂપ ક્રિયાના અભાવથી પટનો પણ અભાવ થાય છે. એ જ પ્રમાણે સત્ની અવસ્થાઓ વિના સત્નો પણ અભાવ થઈ જશે, કારણ કે—સત્ની જે ઉત્પાદાદિકરૂપ અવસ્થાઓ છે તેને જ પરિણામ અથવા ક્રિયા કહે છે, તથા એનાથી જ સત્નો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. જો પદાર્થને સર્વથા નિત્ય માની તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા ન માનવામાં આવે તો સત્ના સાધકના અભાવમાં સત્નો પણ અભાવ થઈ જશે.

વિક્રિયાના અભાવમાં બીજો દોષ

અપિ સાધનં ક્રિયા સ્યાદપવર્ગસ્તત્ફલં પ્રમાણત્વાત્ ।

તત્કર્તા ના કારકમેતત્ સર્વં ન વિક્રિયાભાવાત્ ॥૪૨૬॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (પ્રમાણત્વાત્) પ્રમાણપણથી (ક્રિયા સાધનં) ક્રિયા એ કારણ છે અને (અપવર્ગઃ તત્ફલં સ્યાત્) મોક્ષ, તેનું કાર્ય છે, તેથી (વિક્રિયાભાવાત્) સત્માં વિક્રિયાને ન માનવાથી (તત્કર્તા ના) ક્રિયાનો કર્તા આત્મા અને (કારકં) કારક આત્મા, સમ્યગ્દર્શનાદિક સાધનો વડે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે ઈત્યાદિ (एतत् સર્વં ન) એ સર્વ કાંઈ પણ બનશે નહિ.

ભાવાર્થ—જો સત્માં કોઈ પ્રકારની પરિણમનરૂપ ક્રિયા ન માનવામાં આવે તો અભેદરત્નત્રયરૂપ ક્રિયાપૂર્વક મોક્ષની પ્રાપ્તિ તથા ક્રિયા વિના ક્રિયાવાન આત્માની પણ સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ અને આત્મારૂપ કર્તા, સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ કારણો દ્વારા મોક્ષરૂપ કર્મને સિદ્ધ ન કરી શકવાનાં કારણથી સર્વ પ્રકારના કારકોનો પણ અભાવ થઈ જશે. અહીં શંકા—

નનુ કા નો હાનિઃ સ્યાદ્ભવતુ તથા કારકાઘભાવશ્ચ ।
અર્થાત્ સન્નિત્યં કિલ નહ્યૌષધમાતુરે તમનુવર્તિ ॥૪૨૭॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું આમ છે, કે—(તથા) વિક્રિયાનો નહિ (કારકાઘભાવશ્ચ) કારકાદિનો અભાવ પણ ભલે (ભવતુ) થાઓ! (નઃ કા હાનિઃ સ્યાત્) એમાં અમારી શું હાનિ છે? (અર્થાત્) અર્થાત્ (કિલ) નિશ્ચયથી (સન્નિત્યં) સત્ નિત્ય છે. કારણ કે (આતુરે) રોગી પુરુષોના વિષયમાં (ઔષધં) ઔષધિ (તં અનુવર્તિ ન હિ) રોગીને અનુકૂળ હોતી નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું આમ છે, કે—‘સત્ નિત્ય જ છે, તથા તેને નિત્ય માનતાં જો કારકાદિ સિદ્ધ ન થઈ શકતા હોય તો ભલે ન થાઓ, એમાં અમારી શું હાનિ છે? કારણ કે—ઔષધિ કાંઈ રોગીની ઈચ્છાનુસાર હોતી નથી. તેનું સમાધાન—

સત્યં સર્વમનીષિતમેતત્તદભાવવાદિના તાવત્ ।
યત્સત્તત્ક્ષણિકાદિતિ યાવન્નોદેતિ જલદદૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૨૮॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) એ ઠીક છે, પરંતુ (તદભાવવાદિના) કારકાદિનો અભાવ કહેવાવાળા વાદી દ્વારા (એતત્ સર્વ મનીષિતં) એ બધા મનોરથ (તાવત્) ત્યાં સુધી ઉદય પામે છે, કે—(યાવત્) જ્યાં સુધી (યત્ સત્ તત્ક્ષણિકાત્ इति) ‘જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે,’ એ સિદ્ધાંતનું પોષક (જલદદૃષ્ટાન્તઃ) મેઘનું દૃષ્ટાંત (નોદેતિ) ઉદયને પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થ—એ ઠીક છે, પરંતુ નિત્યએકાન્તવાદીઓનું એમ કહેવું ત્યાં સુધી જ ટકી શકે છે, કે જ્યાં સુધી પ્રતિસમય વિનશ્વરરૂપ મેઘનું દૃષ્ટાંત યુક્તિપૂર્વક સામે આવ્યું નથી.

સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં દોષ

અયમપ્યાત્મરિપુઃ સ્યાત્સદનિત્યં સર્વથેતિ કિલ પક્ષઃ ।
પ્રાગેવ સતો નાશાદપિ પ્રમાણં ક્વ તત્ફલં યસ્માત્ ॥૪૨૯॥

અન્વયાર્થ—(સત્ સર્વથા અનિત્યં) ‘સત્ સર્વથા અનિત્ય છે’ (અતિ અયં અપિ પ્રશ્નઃ કિલ) એ પક્ષ પણ નિશ્ચયથી (આત્મરિપુઃ સ્યાત્) આત્મશત્રુ છે, (યસ્માત્) કારણ કે—(પ્રાગેવ સતઃ નાશાત્) પ્રથમથી જ સત્નો નાશ માનવાથી (પ્રમાણં) પ્રમાણ (અપિ) તથા (તત્ફલં) તેનું ફળ (ક્વ) આગળ ક્યાં હશે? અર્થાત્ કોઈ ઠેકાણે નહિ હોય.

ભાવાર્થ—તથા સત્ને સર્વથા ક્ષણિક માનવું એ પણ ક્ષણિકવાદીઓ માટે આત્મઘાતક જ છે. કારણ કે—સત્નો નિરન્વય નાશ માનવાથી તેમના મત અનુસાર જ પ્રમાણ, હેયનો

ત્યાગ, ઉપાદેયનું ગ્રહણ તથા ઉપેક્ષારૂપ પ્રમાણનું ફળ એ બધું કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ પદાર્થનો નિરન્વયનાશ માનવાથી ક્ષણિકવાદીઓના ત્યાં પ્રમાણના ફળના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

સર્વથા અનિત્યપક્ષમાં-ક્ષણિક માન્યતામાં બીજો દોષ

અપિ યત્સત્તદિતિ વચો ભવતિ ચ નિગ્રહકૃતે સ્વતસ્તસ્ય ।

યસ્માત્સદિતિ કુતઃ સ્યાત્સિદ્ધં તચ્છૂન્યવાદિનામિહ હિ ॥૪૩૦॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (યત્ સત્ તત્ વચઃ ચ) ‘જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે’ એ વચન પણ (સ્વતઃ) સ્વયં (તસ્ય) તેના જ (નિગ્રહકૃતે ભવતિ) નિગ્રહને માટે થાય છે, (યસ્માત્) કારણ કે (ઇહ) અહીં આગળ (હિ) નિશ્ચયથી (તચ્છૂન્યવાદિનાં) સત્નો અભાવ કહેવાવાળાને ત્યાં (સદિતિ) ‘સત્’ એ (કુતઃ સિદ્ધં સ્યાત્) કયા પ્રમાણથી સિદ્ધ થશે?

ભાવાર્થ—જેઓ સર્વથા ક્ષણિક હોવાથી સત્નો નિરન્વયનાશ માને છે, તેઓ ‘યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકાત્’ એ પોતાના પ્રતિજ્ઞાવાક્યમાં ‘જે સત્ છે’ એ વાક્ય પણ બોલી શકે નહિ, કારણ કે-ક્ષણિકવાદીઓને ત્યાં સત્ની સિદ્ધિ, સત્ ક્ષણિકવર્તી હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. કારણ ‘જે જેની જન્મક્ષણ હશે તે કેવળ પોતાના જ આત્મલાભ માટે હશે, ત્યાર પછી પદાર્થ જો કંઈક કાળ સુધી રહે તો તે કાર્યકારી કહી શકાય,’ પરંતુ એ પ્રમાણે તો તેમને ત્યાં માન્યું જ નથી, તેથી સત્ની જ સિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી ‘જે સત્ છે તે સર્વ ક્ષણિક છે.’ એ તેમની પ્રતિજ્ઞા તેમના સિદ્ધાંતની જ ધાતક સિદ્ધ થાય છે.

સર્વથા ક્ષણિકવાદી, સત્નો અભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ કરશે ?

અપિ ચ સદમન્યમાનઃ કથમિવ તદભાવસાધનાયાલમ્ ।

વન્ધ્યાસુતં હિનસ્મીત્યધ્યવસાયાદિવદ્વ્યલીકત્વાત્ ॥૪૩૧॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (સદમન્યમાનઃ) સત્ને નહિ માનવાવાળો પુરુષ (વન્ધ્યાસુતં હિનસ્મિ ઇતિ અધ્યવસાયાદિવત્ વ્યલીકત્વાત્) ‘હું વંધ્યાના પુત્રને મારું છું’ એ પ્રકારના અધ્યવસાયાદિની માફક જૂઠો હોવાથી (તદભાવસાધનાય કથં ઇવ અલં) સત્ના અભાવની સિદ્ધિ કરવા માટે ભલા કેવી રીતે સમર્થ હશે? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારથી સમર્થ થશે નહિ.

ભાવાર્થ—જેમ તુચ્છાભાવરૂપ પડવાવાળા વંધ્યાપુત્રાદિ જૂઠ પદાર્થ હોવાથી તેનો અભાવ પણ જૂઠરૂપ જ હોય છે, એ જ પ્રમાણે સત્ને નહિ માનવાવાળા અર્થાત્ સત્ને છોડીને માત્ર પરિણામ માનવાવાળા ક્ષણિકવાદીઓને ત્યાં સત્નો અભાવ માનવો પણ જૂઠ જ પડે છે.

ક્ષણિકએકાન્તપક્ષની બાધકયુક્તિ

અપિ યત્સત્ત્રિત્યં તત્સાધનમિહ યથા તદેવેદમ્ ।

તદભિજ્ઞાનસમક્ષાત્ ક્ષણિકૈકાન્તસ્ય બાધકં ચ સ્યાત્ ॥૪૩૨॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (ઇહ) અહીં (યત્ સત્ તત્ નિત્યં) જે સત્ છે તે નિત્ય છે, તથા (તત્સાધનં) તેનું સાધન આ છે, કે—(યથા) જેમ (તદેવેદં) ‘આ તે જ છે’ (ચ) તથા (તત્) ‘જે સત્ છે તે નિત્ય છે’ એ સિદ્ધાંત (અભિજ્ઞાનસમક્ષાત્) પ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમાણથી (ક્ષણિકૈકાન્તસ્ય બાધકં સ્યાત્) ક્ષણિકએકાંતપક્ષનો બાધક છે.

ભાવાર્થ—તથા સત્માં નિરંતર ‘તદેવેદં—આ તે જ છે’ એ આકારવાણું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે, તેથી ‘જે જે સત્ છે તે તે નિત્ય છે’ એવો પ્રત્યભિજ્ઞાનસિદ્ધ સિદ્ધાંત પણ ક્ષણિકએકાંતપક્ષનો પૂર્ણ બાધક છે.

ક્ષણિકૈકાન્તવદિત્યપિ નિત્યૈકાન્તે ન તત્ત્વસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ।

તસ્માન્ન્યાયાદાગતમિતિ નિત્યાનિત્યાત્મકં સ્વતસ્તત્ત્વમ્ ॥૪૩૩॥

અન્વયાર્થ—(ક્ષણિકૈકાંતવત્) ક્ષણિક એકાંતની માફક (નિત્યૈકાંતેઙ્ગત્યપિ) નિત્યએકાંતમાં પણ (તત્ત્વસિદ્ધિઃ ન સ્યાત્) તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, (તસ્માત્) તેથી (ન્યાયાત્) આગતં ન્યાયથી આમ સિદ્ધ થયું, કે—(તત્ત્વં) તત્ત્વ (સ્વતઃ) પોતે જ (નિત્યાનિત્યાત્મકં) નિત્યાનિત્યાત્મક છે.

ભાવાર્થ—તેથી જે કારણથી ક્ષણિકએકાંતની માફક નિત્યએકાંતમાં પણ તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી, તે કારણથી આમ સિદ્ધ થાય છે, કે—તત્ત્વ, સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યાનિત્યાત્મક છે. અહીં શંકા—

નનુ ચૈકં સદિતિ સ્યાત્કિમનેકં સ્યાદથોભયં ચૈતત્ ।

અનુભયમિતિ કિં તત્ત્વં શેષં પૂર્વવદથાન્યથા કિમિતિ ॥૪૩૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(સદિતિ) ‘સત્’ એ (કિં) એકં અનેકં સ્યાત્ શું એક છે વા અનેક છે? (અથ ચ) અથવા (એતત્ ઉભયં અનુભયં સ્યાત્) શું તે ઉભયરૂપ છે વા અનુભયરૂપ છે? અથવા (શેષં) શેષ ભંગરૂપ છે કે (કિં) પૂર્વવત્ શું પૂર્વવત્ છે? (અથ અન્યથા) અથવા શું અન્ય પ્રકારે છે? (ઈતિ કિં તત્ત્વં) એ પ્રમાણે અહીં વાસ્તવિક તત્ત્વ શું છે?

ભાવાર્થ—શંકાકારનો પ્રશ્ન આમ છે, કે—સત્ એક છે કે અનેક છે? ઉભયરૂપ છે કે અનુભયરૂપ છે? પૂર્વવત્ છે કે અપૂર્વ છે? અર્થાત્ વાસ્તવમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ શું છે? તેનું સમાધાન—

સત્યં સદેકમિતિ વા સદનેકં ચોભયં ચ નયયોગાત્ ।

ન ચ સર્વથા સદેકં સદનેકં વા સદપ્રમાણત્વાત્ ॥૪૩૫॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, કારણ કે (નયયોગાત્) નયયોગથી (સત્્ ઇતિ એકં) ‘સત્્’ એ એક છે (વા) તથા (સદનેકં) સત્્, અનેક છે (ચ) તથા (ઉભયં ચ) ઉભયરૂપ પણ છે, પરંતુ (સર્વથા) સર્વથારૂપે (સદેકં) સત્્ એક (વા) અથવા (સદનેકં) સત્્ અનેક (ન ચ) નથી, કારણ કે—(સદપ્રમાણત્વાત્) સર્વથા એકાંતપક્ષને સિદ્ધ કરવાવાળું કોઈ પ્રમાણ જ નથી.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, નયવિવક્ષાવશ સત્્, એક-અનેક-ઉભય આદિ સર્વરૂપ છે, પરંતુ ‘સર્વથા’ વિશેષણપૂર્વકનું કથન અપ્રમાણિક હોવાથી સત્્, સર્વથારૂપે એક-અનેક-ઉભય આદિ કોઈ પણ રૂપ નથી.

સત્ના એકત્વમાં યુક્તિ

અથ તદ્વથા સદેકં સ્યાદવિભિન્નપ્રદેશવત્વાદ્વા ।

ગુણપર્યાયાંશૈરપિ નિરંશદેશાદખણ્ડસામાન્યાત્ ॥૪૩૬॥

અન્વયાર્થ—(અથ તદ્વથા) હવે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(અવિભિન્નપ્રદેશત્વાત્) પ્રદેશો ભિન્ન ન હોવાથી તથા (ગુણપર્યાયાંશૈરપિ) ગુણ અને પર્યાયરૂપ અંશો દ્વારા પણ (નિરંશદેશાત્) દેશના અંશરહિત હોવાના કારણથી (અખણ્ડસામાન્યાત્ વા) તથા સામાન્યદૃષ્ટિથી તેમાં ખંડકલ્પના ન થવાથી (સત્્ એકં સ્યાત્) સત્્ એક છે.

ભાવાર્થ—સત્્ અભિન્નપ્રદેશી છે તથા ગુણપર્યાયો દ્વારા ભિન્ન કલ્પના કરવા છતાં પણ સામાન્યરૂપથી સત્્ અખંડ જ રહે છે, તેથી સત્્ એક છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિકની અપેક્ષાએ એકત્વ કેવી રીતે છે? તે કહે છે.

દ્રવ્યેણ ક્ષેત્રેણ ચ કાલેનાપિહ ચાથ ભાવેન ।

સદખણ્ડં નિયમાદિતિ યથાધુના વક્ષ્યતે હિ તલ્લક્ષ્મ ? ॥૪૩૭॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (દ્રવ્યેણ) દ્રવ્યથી (ચ) તથા (ક્ષેત્રેણ) ક્ષેત્રથી (અપિ) તથા (કાલેન) કાળથી (અથ ચ) તથા (ભાવેન) ભાવથી (હિ) અહીં (નિયમાત્) નિયમથી (યથા) જેમ (સત્્ ઇતિ અખણ્ડં) એ સત્્ અખંડ છે—એક છે, (તથા) એ પ્રમાણે (અધુના) આ સમયે (તલ્લક્ષણં) તેનું લક્ષણ (વક્ષ્યતે) કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ દ્વારા એ સત્્ કેવી રીતે અખંડ સિદ્ધ થાય છે,

તેનું ગ્રંથકાર લક્ષણપૂર્વક આગળ નિરૂપણ કરે છે—

ગુણપર્યાયવત્માં પણ એકત્વની યુક્તિ

ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યં તદગુણપર્યાયવપુઃ સદેકં સ્યાત્ ।

ન હિ કિંચિદ્ગુણરૂપં પર્યાયરૂપં ચ કિંચિદંશાંશૈઃ ॥૪૩૮॥

અન્વયાર્થ—(યત્ ‘ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યં’) જે ગુણ-પર્યાયવાણું દ્રવ્ય છે, (તત્) તે જ (ગુણપર્યાયવપુઃ) ગુણપર્યાયનું શરીર (એકં સત્ સ્યાત્) એક સત્ છે, પરંતુ (કિંચિદ્ ગુણરૂપં) કાંઈક ગુણરૂપ (ચ) તથા (કિંચિત્) કાંઈક (અંશાંશૈઃ) અવિભાગી અંશો દ્વારા (પર્યાયરૂપં) પર્યાયરૂપ (ન હિ) નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યનું લક્ષણ જે ‘ગુણપર્યાયવાન’ કહ્યું છે, તેનો અર્થ ‘કોઈક અંશોથી ગુણરૂપ તથા કોઈક અવિભાગી પ્રતિચ્છેદો દ્વારા સત્, ગુણ અને પર્યાયરૂપ થઈને ગુણપર્યાયવાણું છે’ એમ ન સમજવો, પરંતુ ‘સત્’ એક જ હોઈને ગુણપર્યાયમય જ છે, એવો જ અર્થ ‘ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યં’ નો માનવો જોઈએ. દૃષ્ટાંત—

રૂપાદિતન્તુમાનિહ યથા પટઃ સ્યાત્સ્વયં હિ તત્ત્વૈતમ્ ।

નહિ કિંચિદ્રૂપમયં તન્તુમયં સ્યાત્તદંશગર્ભાંશૈઃ ॥૪૩૯॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (રૂપાદિતન્તુમાન) રૂપાદિ તંતુયુક્ત (પટઃ) પટ (હિ) નિશ્ચયથી (સ્વયં) પોતે જ (તત્ત્વૈતંસ્યાત્) રૂપાદિ અને તંતુથી યુક્ત છે, તેને દ્વૈતરૂપ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ (તદાંશગર્ભાંશૈઃ) તેના અંશોમાં ગર્ભિત બીજા અંશો દ્વારા તે પટ (કિંચિત્) કાંઈક (રૂપમયં) રૂપમય તથા કાંઈક (તન્તુમયં) તંતુમય છે, (નહિ સ્યાત્) એમ નથી.

ભાવાર્થ—જેમ રૂપાદિ-તંતુમાન પટ, રૂપાદિ ગુણો અને તંતુઓથી યુક્ત કહેવામાં આવે છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે—‘એ પટ કોઈક અંશોથી રૂપાદિરૂપ તથા કોઈક અંશોથી તંતુરૂપ થઈને તે મળીને રૂપાદિતંતુયુક્ત છે.’ પરંતુ ‘પટ પોતે જ સ્વયં રૂપાદિગુણમય અને તંતુમય જ છે’ એવો અર્થ થાય છે, અર્થાત્ જેમ ‘રૂપાદિતન્તુમાન પટઃ’ એ શબ્દમાં અભેદતા સાધક ‘મતુપ’ પ્રત્યય છે, એ જ પ્રમાણે ‘ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યં’ એ દ્રવ્યના લક્ષણમાં પણ અભેદતાસાધક ‘મતુપ’ પ્રત્યય છે, તેથી અભિન્નપ્રદેશી હોવાથી દ્રવ્ય એક છે; પરંતુ આવી આશંકા પણ ન કરવી, કે—

ન પુનર્ગોરસવદિદં નાનાસત્ત્વૈકસત્ત્વસામાન્યમ્ ।

સમ્મિલિતાવસ્થાયામપિ ઘૃતરૂપં ચ જલમયં કિંચિત્ ॥૪૪૦॥

અન્વયાર્થ—(પુનઃ) તથા (ઇદં) એ સત્ (સમ્મિલિતાવસ્થાયामપિ) સમ્મિલિત અવસ્થામાં પણ (કિંચિત) કાંઈક (ઘૃતરૂપં) ઘૃતરૂપ (ચ) તથા કાંઈક (જલમયં) જળમય (નાનાસત્ત્વૈકસત્ત્વસામાન્યં) જુદી જુદી સત્તાઓમાં એકસત્ત્વરૂપ સામાન્યસત્તાને ધારણ કરવાવાળા (ગોરસવત્ ન) નૈયાયિકોના ગોરસના દેષ્ટાંતની માફક નથી.

ભાવાર્થ—અહીં એવી પણ શંકા ન કરવી, કે—જેમ નૈયાયિકોના ત્યાં ગોરસમાં જળાંશ અને ઘૃતાંશની વ્યાપ્ય સત્તા ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ ગોરસત્ત્વની વ્યાપક સત્તા સર્વ સમ્મિલિત અવસ્થાઓમાં સમાનરૂપથી રહે છે. એ જ પ્રમાણે ગુણ તથા પર્યાયની વ્યાપ્ય સત્તા ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ સમ્મિલિત અવસ્થાઓમાં અર્થાત્ દ્રવ્યને ગુણપર્યાયવાન કહેતી વેળા સામાન્યરૂપથી વ્યાપક દ્રવ્યત્વ રહે છે. ગુણપર્યાય અને દ્રવ્યમાં કનકોપલની માફક અશક્યવિવેચનત્વ પણ એકત્વનું નિયામક નથી—

अपि यदशक्यविवेचनमिह न स्याद्वा प्रयोजकं यस्मात् ।

क्वचिदश्मनि तद्भावात्माभूत्કનકોપલद्वयाद्वૈતમ્ ॥૪૪૧॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (ઇહ) અહીં (યત્ અશક્યવિવેચનં) જે અશક્ય વિવેચન છે તે પણ (પ્રયોજકં વા ન સ્યાત્) પ્રયોજક નથી, (યસ્માત્) જેથી (ક્વચિત્ અશ્મનિ) કોઈ સુવર્ણ પથ્થરમાં (તદ્ભાવાત્) અશક્ય વિવેચનના સદ્ભાવથી (કનકોપલ દ્વયાદ્વૈતં) કનક અને ઉપલ એ બંનેની અદ્વૈતતા (માભૂત્) ન માનવામાં આવે.

ભાવાર્થ—તથા એમ પણ આશંકા કરવી યોગ્ય નથી, કે—‘જેમ કનકોપલમાં પૃથક્કરણ અશક્ય હોવાથી એકત્વ રહે છે, એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં પણ ગુણ અને પર્યાયોનું પૃથક્કરણ અશક્ય હોવાથી એકત્વ છે,’ કારણ કે—કનકોપલ કોઈને કોઈ વખતે પૃથક્ થાય છે, પરંતુ દ્રવ્ય, ગુણાદિકથી કદી પણ ભિન્ન થતું નથી, તેથી કનકોપલના અશક્ય વિવેચનનું દેષ્ટાંત ગુણ-પર્યાયના વિષયમાં બંધબેસતું કહી શકાતું નથી. પરંતુ અખંડવસ્તુત્વ એકત્વનું નિયામક છે.

વિશેષાર્થ—અથવા એમ પણ કહી શકાતું નથી કે જોકે સત્માં ભિન્ન-ભિન્ન સત્તાઓ છે પરંતુ તેમનું ભિન્ન-ભિન્ન વિવેચન કરી શકાતું નથી તેથી સત્ને એક અથવા એક સત્તાવાળું કહી દેવામાં આવે છે. જેમ કે સ્વર્ણ પાષાણમાં સ્વર્ણ અને પાષાણ બે પદાર્થ છે પરંતુ તેમનું ભિન્ન-ભિન્ન વિવેચન અશક્ય છે તેથી તેનું એક જ પથ્થરના નામે કથન થાય છે. આમ કહેવાથી જેમ કનકોપલ—સ્વર્ણપાષાણમાં દ્વૈતભાવ છે તેમ સત્તામાં પણ દ્વૈતભાવ સિદ્ધ થશે. પરંતુ સ્વર્ણપાષાણમાં જે ભિન્ન-ભિન્ન બે પદાર્થ છે તેમ સત્માં નથી. સત્ વાસ્તવમાં એક સત્તાવાળું એક જ છે.

યથા :—

तस्मादेकत्वं प्रति प्रयोजकं स्यादखण्डवस्तुत्वं ।

प्रकृतं यथा सदेकं द्रव्येणाखण्डितं मतं तावत् ॥૪૪૨॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (એકત્વં પ્રતિ પ્રયોજકં) એકત્વનું પ્રયોજક અર્થાત્ એકત્વનું સાધક (અખણ્ડ વસ્તુત્વં સ્યાત્) અખંડ વસ્તુત્વ છે. (યથા) જેમ કે (યાવત્) જેટલું (પ્રકૃતં એકં સત્) પ્રકૃત એક સત્ છે, (તાવત્) તેટલું જ તે સર્વ (દ્રવ્યેણ અખણ્ડિતં મતં) દ્રવ્યથી અખંડિત માન્યું છે.

ભાવાર્થ—તેથી આમ સિદ્ધ થાય છે, કે—એકત્વપણાનું સાધક કેવળ અખંડ વસ્તુપણું છે, તથા એ સત્, દ્રવ્યપણાથી અખંડિત હોવાનાં કારણથી એક છે, તેથી જેટલું પણ સત્ છે તે આખું દ્રવ્યપણાથી અખંડિત છે. અહીં શંકા—

નનુ યદિ સદેવ તત્ત્વં સ્વયં ગુણઃ પર્યાયઃ સ્વયં સદિતિ ।

શેષઃ સ્યાદન્યતરસ્તદિતરલોપસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ ॥૪૪૩॥

ન ચ ભવતિ તથાવશ્યમ્ભાવાત્તસમુદયસ્ય નિર્દેશાત્ ।

તસ્માદનવદ્યમિદં છાયાદર્શવદનેકહેતુઃ સ્યાત્ ॥૪૪૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(યદિ) જો (સદેવતત્ત્વં) સત્ જ તત્ત્વ છે તથા (સદિતિ) સત્ એ જ (સ્વયં ગુણઃ) પોતે જ ગુણ તથા (સ્વયંપર્યાયઃ) પોતે જ પર્યાય છે, તો (તદિતરલોપસ્યદુર્નિવારત્વાત્) એ બંનેમાંથી કોઈ એકનો લોપ દુર્નિવાર હોવાથી (અન્યતરઃ શેષઃ સ્યાત્) બીજો કોઈ એક જ બાકી રહેશે.

(ન ચ તથા ભવતિ) પરંતુ એમ થતું નથી, કારણ કે—(સમુદયસ્ય અવશ્યંભાવાત્) ગુણપર્યાયોના સમુદાયનો અવશ્યંભાવ છે અર્થાત્ એ અવશ્યંભાવી છે, એવો (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ છે, (તસ્માત્) તેથી (ઈદં અનવદ્યં) આ નિર્દોષ છે, કે—(તત્) એ સત્ (છાયાદર્શવત્) છાયાદર્શણની માફક (અનેકહેતુઃ સ્યાત્) અનેકહેતુક છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—સત્રૂપ તત્ત્વ પોતે જ ગુણ અને પર્યાયરૂપ છે, તો એ બંનેમાંથી કોઈ એકને જ માનવું ઠીક છે, બીજાને નહિ. (પરંતુ ગુણપર્યાયાત્મક દ્રવ્યનું સ્વરૂપ હોવાથી એમ માની શકાતું નથી,) તેથી ઉપર કહેલા છાયા-દર્શણના દૃષ્ટાંતથી આમ કહેવું ઠીક થશે, કે—તત્ત્વને અનેકહેતુક માનવું યુક્તિસંગત છે.

અહીં ઉત્તર—

સત્યં સદનેકં સ્યાદપિ તદ્દેતુશ્ચ યથા પ્રતીતત્વાત્ ।

ન ચ ભવતિ યથેચ્છં તદ્દેતુશ્ચ યથા પ્રતીતત્વાત્ ॥૪૪૫॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, કારણ કે—(સદનેકમપિ સ્યાત્) સત્ અનેક પણ હોય છે

(ચ) તથા (યથા પ્રતીતિત્વાત્) પ્રતીતિ અનુસાર તદ્વેતુ:(?) અનેકહેતુક પણ છે, પરંતુ (છાયાદર્શવત્) ‘છાયાદર્શવત્’ એ (અસિદ્ધ દૃષ્ટાન્તાત્) અસિદ્ધ દૃષ્ટાન્તાથી (તત્) એ સત્ (યથેચ્છં) યથેચ્છરૂપે (ન ચ ભવતિ) અનેકહેતુક હોતું નથી.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, સત્ અનેક તથા અનેકહેતુક છે, પરંતુ સત્માં અનેકતા સિદ્ધ કરવા માટે છાયા-દર્પણનું દૃષ્ટાન્ત ઉપર કહેલાં પ્રકારથી અસિદ્ધ છે, તેથી તે છાયા-દર્પણની માફક અનેકહેતુક નથી, પરંતુ સત્માં અનેકતાની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી તે અનેક છે.

છાયાદર્શ (છાયાદર્પણ) દૃષ્ટાન્તા વિષયમાં વિચાર

પ્રતિબિંબઃ કિલ છાયા વદનાદર્શાદિસન્નિકર્ષાદ્વૈ ।

આદર્શસ્ય સા સ્યાદિતિ પક્ષે સદસદિવ વાઽન્વયાભાવઃ ॥૪૪૬॥

યદિ વા સા વદનસ્ય સ્યાદિતિ પક્ષોઽસમીક્ષ્યકારિત્વાત્ ।

વ્યતિરેકાભાવઃ કિલ ભવતિ તદાસ્યસ્ય સતોપ્યછાયત્વાત્ ॥૪૪૭॥

અન્વયાર્થ—(વૈ) નિશ્ચયથી (વદનાદર્શાદિસન્નિકર્ષાત્) મુખ અને દર્પણની સન્નિકર્ષતાથી થવાવાળા (પ્રતિબિંબઃ કિલ) પ્રતિબિંબનું નામ જ (છાયા) છાયા છે તથા (સા) તે છાયા (આદર્શસ્ય) દર્પણની (સ્યાત્) થાય છે. (ઇતિ પક્ષે) એવો પક્ષ માનવાથી (સદસદિવ) સત્, અસત્ની માફક થઈ જશે (વા) અથવા (અન્વયાભાવઃ) અન્વયનો અભાવ થઈ જશે.

(યદિ વા) અથવા જો (અસમીક્ષ્યકારિત્વાત્) અસમીક્ષ્યકારીપણાથી અર્થાત્ વગર વિચારે (સા) તે છાયા (વદનસ્યસ્યાત્) મુખની થાય છે. (ઇતિ પક્ષઃ) એ પક્ષ માનવામાં આવે તો (તદા) તે સમયે (કિલ) નિશ્ચયથી (વ્યતિરેકાભાવઃ) વ્યતિરેકનો અભાવ (?) (ભવતિ) થઈ જશે, કારણ કે—(આસ્યસ્ય સતોઽપિ) મુખ રહેવા છતાં પણ (અચ્છાયત્વાત્) છાયા હોતી નથી અથવા હોય છે.

વિશેષાર્થ—નિયમથી પ્રતિબિંબનું નામ જ છાયા છે. તે મુખ અને દર્પણના સંબંધથી થાય છે. જો તે છાયાને કેવળ દર્પણની જ કહેવામાં આવે તો એવો પક્ષ માનવાથી સત્ અસત્ ઠરશે. અથવા અન્વય નહિ બને. અર્થાત્ જો છાયાને દર્પણની જ કહેવામાં આવે તો જ્યાં જ્યાં દર્પણ હોય ત્યાં ત્યાં છાયા હોવી જોઈએ પરંતુ એમ જોવામાં આવતું નથી, છાયા વિના પણ દર્પણ જોવામાં આવે છે. પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં તેવો અન્વયભાવ નથી. કથંચિત્ ત્રણે સહભાવી છે અને કથંચિત્ એક છે. જો તે છાયા મુખની કહેવામાં આવે તો એ પક્ષ પણ વગર વિચાર્યે કહેલો જ જણાય છે, કેમ કે મુખની છાયા માનવાથી વ્યતિરેક બનતો નથી. જો મુખની જ છાયા માનવામાં આવે છે તો જ્યાં જ્યાં છાયા નથી ત્યાં ત્યાં મુખ પણ ન હોવું જોઈએ, પરંતુ આ વાત અસિદ્ધ છે, જ્યાં મુખ દેખવામાં આવે છે ત્યાં છાયા દેખવામાં નથી પણ આવતી. પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ-

પર્યાયમાં એવો વ્યતિરેકનો દોષ નથી. જ્યાં દ્રવ્ય નથી ત્યાં ગુણ-પર્યાય પણ નથી અને જ્યાં ગુણ-પર્યાય નથી ત્યાં દ્રવ્ય પણ નથી. ત્રણેમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શની જેમ અભિન્નતા છે. તેથી સત્ના વિષયમાં છાયા અને દર્પણનું દૃષ્ટાંત બરાબર નથી.

સારાંશ—

**एतेन निरस्तोभून्नानासत्त्वैकसत्ववादीति ।
प्रत्येकमनेकप्रति सद्द्रव्यं सन्गुणो यथेत्यादि ॥४४८॥**

અવ્યયાર્થ—(એતેન) એ ઉપર્યુક્ત કથનથી (યથા) જેમ કે—(સત્ દ્રવ્ય) સત્ દ્રવ્ય છે તથા (સન્ગુણ:) સત્ ગુણ છે. (ઇત્યાદિ) ઈત્યાદિ (પ્રત્યેકં અનેકંપ્રતિ) એક એક કરીને (નાનાસત્ત્વૈકસત્ત્વવાદી ઇતિ) જુદા જુદા સત્ત્વોમાં વ્યાપકરૂપથી એક સત્ત્વને કહેવાવાળો વાદી (નિરસ્ત: અભૂત) ખંડિત થઈ ચુક્યો. અર્થાત્ દ્રવ્યથી તેના ગુણાદિકની ભિન્ન સત્તા માનવાવાળાનું (નૈયાયિકાદિનું) ખંડન કર્યું.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ગુણ-પર્યાયની ભિન્ન-ભિન્ન વ્યાપ્યસત્તા માનીને વ્યાપકરૂપથી દ્રવ્યની સત્તા છે, એમ કહેવાવાળાનું ખંડન કરતાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એકત્વને યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને હવે આગળ ગ્રંથકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકત્વનો વિચાર કરે છે—

વિશેષાર્થ—નૈયાયિક ૧૬ પદાર્થ માને છે. વૈશેષિક, સાત પદાર્થ માને છે. તે સાત પદાર્થ આ પ્રમાણે છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ. ઉપર કહેલા બન્નેય મત આ સાત પદાર્થોને ભિન્ન-ભિન્ન માને છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ સાતેય જુદા જુદા નથી પરંતુ સાતેય મળીને એક જ પદાર્થ છે. કેમ કે ગુણોનો સમૂહ જ દ્રવ્ય છે. ગુણ દ્રવ્યથી જુદો પદાર્થ નથી. ગુણોમાં બે પ્રકારના ગુણ છે (૧) ભાવાત્મક (૨) ક્રિયાત્મક. ક્રિયાત્મક ગુણનું નામ જ કર્મ છે. તે જ ગુણોમાં દ્રવ્યની સત્તા ટકાવનાર અસ્તિત્વ નામનો ગુણ છે, તેને જ સામાન્ય નામથી કહેવાય છે. વિશેષ ગુણોને જ વિશેષ નામથી કહેવામાં આવે છે. વિવક્ષાવશ દ્રવ્ય ગુણોમાં કથંચિત્ ભિન્નતા પણ લાવવામાં આવે છે. તે વખતે તેમાં જે તાદાત્મ્ય સંબંધ માનવામાં આવે છે તેનું જ નામ નૈયાયિકોએ સમવાય રાખ્યું છે. વિવક્ષાવશ જે એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થોના અભાવરૂપ નાસ્તિત્વ ધર્મ રહે છે, તેને જ તેમણે સ્વતંત્ર અભાવ પદાર્થ માની લીધો છે. આ રીતે એક પદાર્થની અનેક અવસ્થાઓને જ ઉક્ત દર્શનકારોએ ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થ માન્યા છે. પરંતુ એમનું એ પ્રમાણે માનવું ઉપર્યુક્ત રીતે સર્વથા બાધિત છે.

क्षेत्रनी व्याख्या

**क्षेत्रं प्रदेश इति वा सदधिष्ठानं च भूर्निवासश्च ।
तदपि स्वयं सदेव स्यादपि यावन्न सत्प्रदेशस्थम् ॥४४९॥**

અન્વયાર્થ—(પ્રદેશ) પ્રદેશ (વા) અથવા (સદધિષ્ઠાનં) સત્નો આધાર (ચ) તથા (ભૂઃ) સત્ની ભૂમિ (ચ) તથા (નિવાસઃ) સત્નો નિવાસ (ક્ષેત્રં ઇતિ) તે ક્ષેત્ર છે, તથા (તદપિ) તે ક્ષેત્ર પણ (સ્વયં) સ્વયં (સદેવ સ્યાત્) સત્રૂપ જ છે, (અપિ) પરંતુ (પ્રદેશસ્થં યાવત્ સત્ તાવત્ ન) આકાશના પ્રદેશોમાં રહેવાવાળું જેટલું સત્ છે, તેટલું એ ક્ષેત્ર નથી.

ભાવાર્થ—સત્નું અધિષ્ઠાન, સત્ની ભૂમિ તથા સત્ના નિવાસને ક્ષેત્ર કહે છે, અર્થાત્ જે દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે તે દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર પણ સ્વયં સત્રૂપ જ પડે છે પણ 'જેટલા આકાશમાં જે દ્રવ્ય રહે છે તેટલું આકાશ તે દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર છે', એમ માનવામાં આવતું નથી.

દ્રવ્યના પ્રદેશ ત્રણ પ્રકારના છે

અથ તે ત્રિધા પ્રદેશાઃ ક્વચિન્નિરંશૈકદેશમાત્રં સત્ ।

ક્વચિદપિ ચ પુનરસંખ્યદેશમયં પુનરનન્તદેશવપુઃ ॥૪૫૦॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (તે પ્રદેશાઃ) એ પ્રદેશ (ત્રિધા) ત્રણ પ્રકારના છે, તેમાંથી (ક્વચિત્) કોઈ દ્રવ્ય (સત્) સત્ (નિરંશૈક-દેશમાત્રં) નિરંશ એક પ્રદેશવાળું છે (અપિ ચ) તથા (ક્વચિત્પુનઃ) કોઈ દ્રવ્ય (અસંખ્યદેશમયં) અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું છે (પુનઃ) તથા કોઈ દ્રવ્ય (અનન્તદેશવપુઃ) અનન્તપ્રદેશવાળું છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના પ્રદેશ ત્રણ પ્રકારના છે, એક, અસંખ્યાત અને અનન્ત. એમાંથી પુદ્ગલનો શુદ્ધ પરમાણુ તથા કાલાણુ એક પ્રદેશી છે. ધર્મ, અધર્મ તથા જીવ એ ત્રણ લોકના બરાબર અસંખ્યાતપ્રદેશી છે તથા આકાશ અનન્તપ્રદેશી છે અને પુદ્ગલ, ઉપચારથી સંખ્યાત, અસંખ્યાત તથા અનન્તપ્રદેશી પણ છે. અહીં શંકા અને તેનું સમાધાન—

નનુ ચ દ્વયણુકાદિ યથા સ્યાદપિ સંખ્યાતદેશિ સત્વિતિ ચેત્ ।

ન યતઃ શુદ્ધાદેશૈરુપચારસ્યાવિવક્ષિતત્વાદ્વા ॥૪૫૧॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(યથા) જેમ (દ્વયણુકાદિ) દ્વયણુકાદિક (સંખ્યાતદેશિ સ્યાત્) સંખ્યાતપ્રદેશવાળા છે (તથા) તેમ (સત્ અપિ તુ) સત્ પણ સંખ્યાતપ્રદેશવાળું હોવું જોઈએ. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો? (ન) એમ કહેવું એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (શુદ્ધાદેશૈઃ) શુદ્ધનયની અપેક્ષા દ્વારા (ઉપચારસ્ય અવિવક્ષિતત્વાદ્વા) ઉપચારની વિવક્ષા જ થતી નથી.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહો, કે—'જેવી રીતે પુદ્ગલસ્કંધ, સંખ્યાતપ્રદેશી છે તેવી રીતે સત્ને પણ સંખ્યાતપ્રદેશી કહેવું જોઈએ' એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—અહીં શુદ્ધદ્રવ્યના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કથન છે અને દ્વયણુકાદિસ્કંધ તો પુદ્ગલની પર્યાયો છે, તેથી અહીં તેની વિવક્ષા કરી નથી. એટલા માટે સંખ્યાતપ્રદેશી કોઈ દ્રવ્ય કહ્યું નથી.

ક્ષેત્રમાં એકત્વ-અનેકત્વની કલ્પનાની ઉપપત્તિ

અયમર્થઃ સદ્દ્વેદ્યા યથૈકદેશીત્યનેકદેશીતિ ।

એકમનેકં ચ સ્યાત્પ્રત્યેકં તન્નયદ્વયાન્યાયાત્ ॥૪૫૨॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(યથા) જેમ (એકદેશી ઇતિ) એકદેશી તથા (અનેકદેશી ઇતિ) અનેકદેશી એ પ્રકારથી (સદ્દ્વેદ્યા) સત્, બે પ્રકારનું છે, એ જ પ્રમાણે (તત્ પ્રત્યેકં) તે પ્રત્યેક (નયદ્વયાત્ ન્યાયાત્) બંને નયના ન્યાયથી (એકં ચ અનેકં સ્યાત્) એક તથા અનેક પણ છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ એ છે કે સત્ બે પ્રકારનું છે, એકપ્રદેશી તથા અનેકપ્રદેશી. તથા એ સત્ દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક અને પર્યાયાર્થિકનયથી અનેક પણ છે. અર્થાત્ એકપ્રદેશી તથા અનેકપ્રદેશી દ્રવ્યોમાં વ્યવહારની અપેક્ષાએ અનેકત્વની વિવક્ષા કરી શકાય છે, તથા દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ એ બધાય પ્રદેશોમાં એકત્વ રહે છે, તેથી એકત્વની પણ વિવક્ષા કરી શકાય છે. અહીં એકત્વનું પ્રકરણ ચાલે છે, તેથી આગળનાં પદોથી એકત્વની વિવક્ષાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકત્વમાં યુક્તિ

અથ યસ્ય યદા યાવદ્દેકદેશે યથા સ્થિતં સદિતિ ।

તત્તાવત્તસ્ય તદા તથા સમુદિતં ચ સર્વદેશેષુ ॥૪૫૩॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે સત્, એક કેવી રીતે છે તે અહીં બતાવે છે, કે—(યદા) જે સમયે (યસ્ય) જેના (એકદેશે) એકદેશમાં (યાવત્) જેટલું, (યત્) જે અને (યથા) જેમ (સદિતિ સ્થિતં) એ સત્ સ્થિત છે (તદા) તે સમયે (તસ્ય) તેના (સર્વદેશેષુ ચ) સર્વ દેશોમાં પણ (તત્) તે જ સત્ (તાવત્) તેટલું અને (તથા) તેમ જ (સમુદિતં) સમુદિત છે—એકત્રિત છે.

ઇત્યનવદ્યમિદં સ્યાલ્લક્ષણમુદ્દેશિ તસ્ય તન્ન યથા ।

ક્ષેત્રેણાખણ્ડિતત્વાત્ સદેકમિત્યત્ર નયવિભાગોઽયમ્ ॥૪૫૪॥

અન્વયાર્થ—(ઇતિ) એવી રીતે (તસ્ય) એ સત્ના (તન્ન) ક્ષેત્રના વિષયમાં (યથા) જેમ (લક્ષણં ઉદ્દેશિ) લક્ષણ કહ્યું હતું, તેમ જ (ઇદં અનવદ્યં સ્યાત્) એ લક્ષણ નિર્દોષ છે; કારણ કે—(ક્ષેત્રેણાખણ્ડિતત્વાત્) ક્ષેત્ર દ્વારા અખંડિત હોવાના કારણથી (સદેકં) સત્ એક છે. (ઇતિ) એ પ્રમાણે (અત્ર) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ને એક કહેવામાં (અયં નયવિભાગઃ) આ જ નયવિભાગ છે.

ભાવાર્થ—અનેકપ્રદેશી દ્રવ્યોમાં જે સમયે તેના કોઈ એક પ્રદેશમાં જેટલું અને જેવું જે સત્ છે, તે સમયે તેના સંપૂર્ણ પ્રદેશોમાં પણ તેટલું અને તેવું જ તે સત્ છે, તેથી ક્ષેત્રના વિષયમાં અમે જે લક્ષણ નિર્દેશ કર્યું હતું, કે—‘ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અખંડિત હોવાથી સત્ એક છે.’ એ અમારું કથન ઉપર્યુક્ત યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદિત હોવાથી નિર્દોષ છે; અર્થાત્ ક્ષેત્રની અપેક્ષા હોવા છતાં પણ દ્રવ્યપણાથી દ્રવ્યના એ પ્રદેશો ખંડિત કરી શકાતા નથી તેથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અખંડિત હોવાથી પણ દ્રવ્ય એક છે. પરંતુ એમ નથી કે—

ન પુનશ્ચૈકાપવરકસંચરિતાનેકદીપવત્સદિતિ ।

હિ યથા દીપસમૃદ્ધૌ પ્રકાશવૃદ્ધિસ્તથા ન સદ્વૃદ્ધિઃ ॥૪૫૫॥

અપિ તત્ર દીપશમને કસ્મિંશ્ચિત્તત્રપ્રકાશહાનિઃ સ્યાત્ ।

ન તથા સ્યાદવિવક્ષિતદેશે તદ્દાનિરેકરૂપત્વાત્ ॥૪૫૬॥

અન્વયાર્થ—(પુનઃ) તથા (સદિતિ) એ સત્ (एकापवरकसंचरितानेकदीपवत् न च) એક કોઠામાં રાખેલા અનેક દીપકોની માફક પણ નથી, (હિ) કારણ કે—(યથા) જેમ (દીપસમૃદ્ધૌ) દીપકોની સમૃદ્ધિ વધતાં (પ્રકાશવૃદ્ધિઃ) પ્રકાશની વૃદ્ધિ થાય છે, (તથા) તેવી રીતે (સદ્વૃદ્ધિઃ) ન સત્ની વૃદ્ધિ થતી નથી.

(અપિ) તથા (તત્ર) એ દીપકોમાંથી (कस्मिंश्चित्) કોઈ એક (દીપશમને) દીપકના બૂઝાઈ જવાથી જેમ (तत् प्रकाशहानिः स्यात्) તેના પ્રકાશની હાનિ થાય છે, (તથા) તેવી રીતે (अविवक्षितदेशे) સત્ના કોઈ એક દેશની વિવક્ષા ન કરતાં (एकरूपत्वात्) સત્ના એકરૂપ હોવાથી (तद्दानिः) તેની હાનિ (न स्यात्) થતી નથી.

ભાવાર્થ—તથા સત્ને એક કોઠામાં રાખેલા અનેક દીપકોની માફક માનવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—દીપકોની સંખ્યાની ન્યૂનાધિકતાથી જેમ પ્રકાશમાં ન્યૂનાધિકતા માનવામાં આવે છે, તેમ સત્ની ક્ષેત્રકૃત મુખ્ય અને ગૌણરૂપથી વિવક્ષા તથા અવિવક્ષા થતાં તેમાં વૃદ્ધિ વા હાનિ માનવામાં આવતી નથી.

નિયતનિજાભોગદેશમાત્રત્વ, એકત્વજું નિયામક નથી.

નાત્ર પ્રયોજકં સ્યાન્નિયતનિજાભોગદેશમાત્રત્વમ્ ।

તદનન્યથાત્વસિદ્ધૌ સદનેકં ક્ષેત્રતઃ કથં સ્યાદ્વા ॥૪૫૭॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) અહીં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ને એક સિદ્ધ કરવામાં

(નિયતનિજાભોગદેશમાત્રત્વં) કેવળ પોતપોતાના વિસ્તારરૂપ દેશપણું (પ્રયોજકં ન સ્યાત્) પ્રયોજક નથી. અર્થાત્ ‘જે દ્રવ્યનો જેટલો આભોગ-વિસ્તાર છે તેટલો જ રહે છે’ એ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક કહેવાનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ પૂર્વોક્ત કથનથી અખંડિત હોવાનું કારણ જ ‘સત્ એક છે’ એ પ્રયોજન છે, કારણ કે-(તદનન્યથાત્વસિદ્ધૌ) તેના અનન્યથાપણાની સિદ્ધિ થતાં અર્થાત્ ‘ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જો દ્રવ્ય, નિરંતર આભોગમાત્ર જ રહે છે’, તો એવું માનતાં (ક્ષેત્રતઃ) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (સત્) સત્ (અનેકં) અનેક (કથં વા સ્યાત્) કેવી રીતે થશે?

ભાવાર્થ—‘પ્રત્યેક દ્રવ્ય, પોતાના નિયત આભોગદેશમાત્ર છે, અર્થાત્ જે દ્રવ્યના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશમાં જ તે દ્રવ્ય રહે છે’ એ પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકત્વનું પ્રયોજક નથી, કારણ કે—એમ માનતાં કોઈ પ્રકારથી તેમાં અન્યથાપણાની સંભાવના જ થતી નથી, તો પછી ‘ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ અનેક છે,’ એમ કેવી રીતે કહી શકાશે? પ્રદેશોના ઉપસંહાર-પ્રસર્પણથી પણ અનેકતા માની શકાતી નથી, એમ હવે કહે છે—

સદનેકં   દેશાનામુપસંહારાત્પ્રસર્પણાદિતિ   ચેત્ ।

ન યતો નિત્યવિભૂનાં વ્યોમાદીનાં ન તદ્વિ તદયોગાત્ ॥૪૫૮॥

અપિ   પરમાણોરિહ   વા   કાલાણોરેકદેશમાત્રત્વાત્ ।

કથમિવ   સદનેકં   સ્યાદુપસંહારપ્રસર્પણાભાવાત્ ॥૪૫૯॥

અન્વયાર્થ—(દેશાનાં ઉપસંહારાત્પ્રસર્પણાત્) ‘પ્રદેશોના ઉપસંહાર-પ્રસર્પણ એટલે સંકોચ-વિસ્તારથી (સત્ અનેકં) સત્ અનેક છે’. (इति चेत) જો એમ કહો તો એ કહેવું પણ (ન) ઠીક નથી (યતઃ) કારણ કે-(हि) નિશ્ચયથી (નિત્યવિભૂનાં) નિત્ય તથા વ્યાપક (વ્યોમાદીનાં) આકાશાદિકના (તદયોગાત્) સંકોચ વિસ્તારનો અભાવ હોવાથી તેમાં (તત્ ન) અનેકત્વ બની શકતું નથી.

(અપિ) તથા (इह) અહીં (परमाणोः) પરમાણુને (वा) અથવા (कालाणोः) કાલાણુને (एकदेशमात्रत्वात्) કેવળ એકપ્રદેશપણું હોવાથી (उपसंहार प्रसर्पणाभावात्) સંકોચ-વિસ્તારનો અભાવ હોવાથી એ (सत्) સત્ (कथमिव) કેવી રીતે (अनेकं स्यात्) અનેક થશે?

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—‘પ્રદેશોના સંકોચ-વિસ્તારથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનેકત્વ માની શકાશે’ તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—નિત્ય અને વ્યાપક માનેલાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશદ્રવ્યમાં કદી પણ સંકોચ-વિસ્તાર થવાની સંભાવના ન હોવાથી તેમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનેકત્વ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. તથા—

શુદ્ધ પરમાણુ અને કાલાણુ એક પ્રદેશી હોવાથી તેમાં પણ સંકોચ વા વિસ્તાર થવો સંભવિત નથી. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, શુદ્ધપરમાણુ અને કાલાણુમાં સંકોચ વા વિસ્તારનો અભાવ હોવાથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનેકત્વ કોઈ પણ પ્રકારથી સિદ્ધ થશે નહિ, માટે ‘નિયતનિજભોગમાત્રપણું’ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકત્વમાં પ્રયોજક નથી.

અશક્ય વિવેચનપણાથી એકત્વ તથા સંખ્યાની અનેકતાથી અનેકત્વના વિષયમાં શંકા—

નનુ ચ સદેકં દેશૈરિવ સંખ્યાં ખણ્ડયિતુમશક્યત્વાત્ ।

અપિ સદનેકં દેશૈરિવ સંખ્યાનેકતો નયાદિતિ ચેત્ ॥૪૬૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(દેશૈરિવ) દેશોની માફક (સંખ્યાં ખણ્ડયિતું) સંખ્યાને ખંડિત કરવામાં (અશક્યત્વાત્) અસમર્થતા હોવાથી (સદેકં) સત્ એક છે (અપિ) તથા (દેશૈરિવ) દેશોની માફક (સંખ્યાનેકતઃ નયાત્) સંખ્યા અનેક છે, એ નયથી (સદનેકં) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ અનેક છે. (ઇતિ ચેત) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—દ્રવ્યદૃષ્ટિથી દેશોની માફક પ્રદેશસંખ્યા ખંડિત ન થઈ શકવાથી ‘સત્ એક છે’ તથા પર્યાયદૃષ્ટિથી દ્રવ્યોની સંખ્યા માફક પ્રદેશોની સંખ્યા પણ ભિન્ન થઈ શકવાથી ‘સત્ અનેક છે’ એમ માનવું જોઈએ? અર્થાત્ અશક્ય વિવેચનપણું એકત્વનું તથા પ્રદેશસંખ્યાની અનેકતા અનેકત્વનું કારણ માનવું જોઈએ? ઉક્ત શંકાનો ઉત્તર—

ન યતોઽશક્યવિવેચનમેકક્ષેત્રાવગાહિનાં ચાસ્તિ ।

એકત્વમનેકત્વં ન હિ તેષાં તથાપિ તદયોગાત્ ॥૪૬૧॥

અન્વયાર્થ—(ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(અશક્યવિવેચનં) અશક્યવિવેચન (એકક્ષેત્રાવગાહિનાં ચ) એકક્ષેત્રાવગાહી દ્રવ્યોને પણ (અસ્તિ) છે, (તથાપિ) તોપણ (તેષાં) એ એકક્ષેત્રાવગાહી દ્રવ્યોમાં (તદયોગાત્) એકત્વ નથી, તેથી (એકત્વં અનેકત્વં ન હિ) શંકાકારના ઉક્ત કથનાનુસાર ક્ષેત્રકૃત એકત્વ તથા અનેકત્વ નથી.

ભાવાર્થ—અશક્યવિવેચન અર્થાત્ પૃથક્કરણ ન કરી શકાવું તો એકક્ષેત્રાવગાહી ધર્માદિદ્રવ્યોમાં પણ સંભવિત છે, એટલે જો અશક્યવિવેચન જ એકત્વનું કારણ સમજવામાં આવે તો એકક્ષેત્રાવગાહી જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પણ એક માનવાં પડશે, તેથી કેવળ અશક્યવિવેચનપણાથી એકત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અહીં શંકા—

નનુ તે યથા પ્રદેશાઃ સન્તિ મિથો ગુમ્ફિતૈકસૂત્રત્વાત્ ।

ન તથા સદનેકત્વાદેકક્ષેત્રાવગાહિનઃ ^૧સન્તિ ॥૪૬૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(યથા) જેમ (મિથઃ) પરસ્પર (ગુમ્ફિતૈકસૂત્રત્વાત્) એક સૂત્રમાં ગૂંથેલા હોવાથી (તે પ્રદેશાઃ) એક દ્રવ્યના સ્વક્ષેત્રરૂપ એ પ્રદેશ (સન્તિ) હોય છે, (તથા) એ પ્રમાણે (સદનેકત્વાત્) સત્ અનેક હોવાથી (એક ક્ષેત્રાવગાહિનઃ) એકક્ષેત્રાવગાહી એ આકાશાદિક ભિન્ન દ્રવ્યોના પ્રદેશ (ન સન્તિ) હોતાં નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—એક દ્રવ્યના પ્રદેશ જેવી રીતે પરસ્પર એકદ્રવ્યત્વના સૂત્રમાં ગૂંથેલા રહે છે તેવી રીતે એકક્ષેત્રાવગાહી ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યોના પ્રદેશ પરસ્પરમાં એકદ્રવ્યત્વના સૂત્રમાં ગૂંથેલા રહેતા નથી, તેથી એકક્ષેત્રાવગાહી ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યોમાં એકત્વ ક્યાંથી હોય? તેનો ઉત્તર—

સત્યં તત્ર નિદાનં કિમિતિ તદન્વેષણીયમેવ સ્યાત્ ।

યેનાખંડિતમિવ સત્ સ્યાદેકમનેકદેશવત્ત્વેપિ ॥૪૬૩॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, પરંતુ (તત્ર નિદાનં કિંમિતિ) એમાં નિદાન (કારણ) શું છે? (તદ્ એવ અન્વેષણીયં સ્યાત્) એ જ પહેલાં ખોળવું જોઈએ, કે—(યેન) જેના વડે (અનેકદેશત્ત્વેપિ) અનેકપ્રદેશી હોવા છતાં પણ (સત્ એક) સત્ એક અને (અખંડિતં ઇવ) અખંડિત જેવું પ્રતીત (સ્યાત્) થાય છે?

ભાવાર્થ—ઠીક છે, પરંતુ એ એકત્વમાં મૂળકારણ શું છે? તે પ્રથમ ખોળવું જોઈએ કે જેના વડે દ્રવ્યમાં અનેકપ્રદેશીપણું રહેવા છતાં પણ સત્ અખંડિત એકરૂપ પ્રતીત થાય છે? અહીં શંકા—

નનુ તત્ર નિદાનમિદં પરિણમમાને યદેકદેશેઽસ્ય ।

વેણોરિવ પર્વસુ કિલ પરિણમનં સર્વદેશેષુ ॥૪૬૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(તત્ર) એ વિષયમાં (ઇદં નિદાનં) આ નિદાન (કારણ) છે, કે—(યત્) જે (અસ્ય) એ સત્ના (એકદેશે પરિણમમાને) એક દેશમાં પરિણમન થતાં, (વેણોઃ પર્વસુ ઇવ પરિણમન) જેમ વાંસના એક દેશમાં પરિણમન થતાં સંપૂર્ણ પર્વોમાં પરિણમન થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે (કિલ) નિશ્ચયથી (સર્વ દેશેષુ) સત્ના સર્વદેશોમાં પરિણમન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જેવી રીતે વાંસની એક પોર (ગાંઠ)ના

૧. મૂળ પુસ્તકમાં 'સદેકત્વાત્' એવો પાઠ છે.

હલવાથી બધી ગાંઠો હલી જાય છે, તેથી જેમ વાંસની બધી ગાંઠોમાં એકવાંસપણું છે, તેવી રીતે દ્રવ્યના કોઈ એક દેશમાં પરિણમન થતાં દ્રવ્યના સર્વ પ્રદેશોમાં પરિણમન થઈ જાય છે, અને એ જ દ્રવ્યના એકત્વનું મૂળકારણ છે. ઉક્ત શંકાનો ઉત્તર—

તન્ન યતસ્તદ્ગ્રાહકમિવ પ્રમાણં ચ નાસ્ત્યદષ્ટાન્તાત્ ।

કેવલમન્વયમાત્રાદપિ વા વ્યતિરેકિણશ્ચ તદસિદ્ધેઃ ॥૪૬૫॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(અદષ્ટાન્તાત્) એ દષ્ટાંત મળતું નહિ આવવાથી (તદ્ગ્રાહકં) એ એકત્વનું ગ્રાહક (પ્રમાણં ચ ઇવ નાસ્તિ) પ્રમાણ જ મળી શકતું નથી તથા એ દષ્ટાંતાભાસ એટલા માટે છે, કે—(કેવલં અન્વયમાત્રાત્) કેવળ અન્વયમાત્રરૂપ દષ્ટાંતથી (અપિ વા) અથવા (વ્યતિરેકિણઃ) કેવળ વ્યતિરેકી દષ્ટાંતથી પણ (તદસિદ્ધેઃ) તેની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થ—વાંસની પર્વનું (ગાંઠનું) દષ્ટાંત, એક પ્રદેશના પરિણમનથી સર્વ પ્રદેશોના પરિણમનવિષયમાં ઉપયુક્ત નથી, કારણ કે—એક દેશના પરિણમનથી સર્વ પ્રદેશોમાં પરિણમનનું સાધક કોઈ પ્રમાણ જ પ્રતીત થતું નથી તથા કોઈ એવું દષ્ટાંત જ મળતું નથી, કે જે અન્વય તથા વ્યતિરેક બંનેનું સાધક હોય. માત્ર કેવળ અન્વય તથા કેવળ વ્યતિરેકનું સાધક દષ્ટાંત સાચું દષ્ટાંત જ કહી શકાતું નથી.

અન્વયપોષક કથનની શંકા તથા સમાધાન

નનુ ચૈકસ્મિન્ દેશે કસ્મિંશ્ચિત્ત્વન્યતરેપિ હેતુવશાત્ ।

પરિણમતિ પરિણમંતિ હિ દેશાઃ સર્વે સદેકતસ્તિતિચેત્ ॥૪૬૬॥

ન યતઃ સવ્યભિચારઃ પક્ષોનૈકાન્તિકત્વદોષત્વાત્ ।

પરિણમતિ સમયદેશે તદ્દેશાઃ પરિણમન્તિ ચેતિ યથા ॥૪૬૭॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(હેતુવશાત્) કારણવશ (કસ્મિંશ્ચિત્ અન્યતરેઽપિ તુ એકસ્મિન્ દેશે પરિણમતિ) દ્રવ્યના ઘણા પ્રદેશોમાંથી કોઈ એક પ્રદેશ પરિણમન કરતાં પણ (હિ) નિશ્ચયથી (સદેકતઃ) સત્ના એક હોવાથી (સર્વે દેશાઃ) બધોય દેશ (પરિણમન્તિ) પરિણમન કરે છે? (ઇતિ ચેત્ તુ) જો એમ કહો તો—

(ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(અનૈકાન્તિકત્વદોષત્વાત્) અનૈકાંતિક દોષપણથી એ (પક્ષઃ) પક્ષ (સવ્યભિચારઃ) વ્યભિચારસહિત છે (યથા) જેમ કે—(સમયદેશે પરિણમતિ) આત્માના કોઈ એક દેશમાં પરિણમન થતાં (તદ્દેશાઃ ચ પરિણમન્તિ ઇતિ) તેના સર્વ દેશોમાં પરિણમન થાય છે.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ આમ કહેવામાં આવે, કે—‘કોઈ કારણથી દ્રવ્યના કોઈ એક પ્રદેશમાં પરિણમન થવાથી દ્રવ્ય એક હોવાના કારણથી તેના સર્વ પ્રદેશોમાં પણ પરિણમન થઈ જાય છે’ તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે—સંસારી આત્માના બાકીના પ્રદેશોમાં પરિણમન (કંપન) થવા છતાં પણ આત્માના અચલિત આઠ મધ્યપ્રદેશોમાં હલન-ચલન થતું નથી, તેથી ઉક્તકથન અનૈકાંતિક દોષયુક્ત હોવાથી વ્યભિચરિત છે.

એ પ્રમાણે શંકાકારના અન્વયકથનમાં વ્યભિચાર દર્શાવી હવે આગળ વ્યતિરેક કથનમાં દોષ દર્શાવે છે—

વ્યતિરેક પોષક કથનની શંકા

વ્યતિરેકે વાક્યમિદં યદપરિણમતિ સદેકદેશે હિ ।

ક્વચિદપિ ન પરિણમંતિ હિ તદ્દેશાઃ સર્વતઃ સદેકત્વાત્ ॥૪૬૮॥

અન્વયાર્થ—(વ્યતિરેકે ઇદં વાક્યં) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—વ્યતિરેકના વિષયમાં આ વાક્ય છે, કે—(યત્) જે (હિ) નિશ્ચયથી (સદેકદેશે અપરિણમતિ) સત્ના એક દેશમાં પરિણમન નહિ થવાથી (સર્વતઃ સદેકત્વાત્) સર્વ પ્રકારથી સત્ એક હોવાના કારણથી (ક્વચિદપિ) કોઈ ઠેકાણે પણ (તદ્દેશાઃ) સત્ના બાકીના દેશોમાં પણ (નહિ પરિણમંતિ) પરિણમન થતું નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કથન એવું છે, કે—સત્ સર્વથા એક હોવાથી સત્ના કોઈ એક દેશમાં પરિણમન ન થવાના કારણથી સત્ના સર્વ પ્રદેશોમાં પણ પરિણમન થતું નથી, તેથી એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ જ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ના એકપણામાં કારણ છે. તેનું સમાધાન—

તન્ન યતઃ સતિ સતિ વૈ વ્યતિરેકાભાવ એવ ભવતિ યથા ।

તદ્દેશસમયભાવૈરખંડિતત્વાત્સતઃ સ્વતઃ સિદ્ધાત્ ॥૪૬૯॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) શંકાકારનું ઉપર પ્રમાણે કહેવું પણ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(યથા) જેમ (સતિ સતિ) સત્ના સદાય રહેવાથી (વૈ) નિશ્ચયથી (વ્યતિરેકાભાવ એવ ભવતિ) વ્યતિરેકનો અભાવ જ છે (તથા) એ જ પ્રમાણે (સતઃ સ્વતઃ સિદ્ધાત્) સત્ના સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી (તદ્દેશસમયભાવૈરખંડિતત્વાત્) તે તેના દેશ, કાળ અને ભાવો દ્વારા પણ અખંડિત છે.

ભાવાર્થ—સત્ સદાય રહે છે, અર્થાત્ નિરંતર વિદ્યમાન રહેવાના કારણથી ઉપર પ્રમાણે તેનો વ્યતિરેક કહી શકાતો જ નથી, તેથી જેમ સ્વતઃસિદ્ધ સત્ નિરંતર વિદ્યમાન હોવાના કારણથી પોતાના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે વ્યતિરેકના અભાવવાળું છે, તેમ તે પોતાના દેશ, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ સ્વયં અખંડિત છે; એટલા માટે એ જ કેવળ (વ્યતિરેકના અભાવરૂપ) અખંડિતપણું વાસ્તવમાં તેના એકત્વનું મૂળ કારણ છે.

ઉપસંહાર

एवं यकेऽपि दूरादपनेतव्या हि लक्षणाभासाः ।

यदकिंचित्कारित्वादत्रानधिकारिणोऽनुक्ताः ॥४७०॥

અન્વયાર્થ—(એવં) એ પ્રમાણે (હિ) નિશ્ચયથી (યકેઽપિ) જે કોઈ અન્ય (લક્ષણભાસાઃ) લક્ષણાભાસ છે તે પણ (દૂરા દપનેતવ્યા) દૂરથી જ છોડવા યોગ્ય છે, (યત્) કારણ કે— (અકિંચિત્કારિત્વાત્) તે અકિંચિત્કારી હોવાથી (અત્ર) આ વિષયમાં (અનધિકારિણઃ) અનધિકારી છે, તેથી અહીં (અનુક્તાઃ) કહ્યાં નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અન્ય પણ બીજા લક્ષણાભાસો છોડવા યોગ્ય સમજવા, તથા તે અકિંચિત્કારી હોવાથી આ અધિકારમાં તેનું ખંડન પણ કોઈ પ્રકારથી ઉપયુક્ત ન હોવાથી કર્યું નથી.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકત્વનું નિરૂપણ કરીને હવે આગળ કાળની અપેક્ષાએ એકત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

કાળની અપેક્ષાએ એકત્વમાં યુક્તિ

કालः समयो यदि वा तद्देशे वर्तनाकृतिश्चार्थात् ।

तेनाप्यखण्डितत्वाद्भवति सदेकं तदेकनયयोगાત્ ॥४७१॥

અન્વયાર્થ—(કાલઃ સમયઃ) કાળ નામ સમયનું છે (યદિ વા) અથવા (અર્થાત્) પરમાર્થથી (તદ્દેશે) દ્રવ્યના દેશમાં (વર્તનાકૃતિઃ ચ) વર્તનાનાં આકારનું નામ પણ કાળ છે, તેથી (એક નયયોગાત્) દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ (તત્ સત્) તે સત્ (તેનાપિ અખંડિતત્વાત્) એ કાળ દ્વારા પણ અખંડિત હોવાથી (એકં ભવતિ) એક છે.

ભાવાર્થ—કાળ શબ્દનો અર્થ ‘સમય’ અથવા પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સ્વાભાવિકપણે થવાવાળી ‘વર્તનાકૃતિ’ થાય છે; એ વડે પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી વસ્તુ અખંડિત છે, તેથી સ્વકાળની અપેક્ષાએ પણ સત્ એક છે, અર્થાત્ સત્ સ્વભાવથી જ પરિણામી છે તથા તેમાં પરિણમન થવા છતાં પણ સત્નો અન્વય બરાબર રહે છે, કદી પણ સત્ના અન્વયનો વિચ્છેદ થતો નથી, તેથી દ્રવ્યાર્થિકનયથી અખંડિત હોવાના કારણથી સત્, કાળની અપેક્ષાએ પણ એક છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

अयमर्थः सन्मालामिह संस्थाप्य प्रवाहरूपेण ।

क्रमतो व्यस्तसमस्तैरितस्ततो वा विचारयन्तु बुधाः ॥४७२॥

તત્રૈકાવસરસ્થં યદ્યાવઘાટગાસ્તિ સત્સર્વમ્ ।
 સર્વાવસરસમુદિતં તત્તાવત્તાટગાસ્તિ સત્સર્વમ્ ॥૪૭૩॥

ન પુનઃ કાલસમૃદ્ધૌ યથા શરીરાદિવૃદ્ધિરિતિ વૃદ્ધિ^૧ઃ ।
 અપિ તદ્દાનૌ હાનિર્ન તથા વૃદ્ધિર્ન હાનિરેવ સતઃ ॥૪૭૪॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ એ છે, કે—(ઇહ) અહીં (પ્રવાહરુપેણ) પ્રવાહરૂપથી એટલે ઉર્ધ્વકલ્પનાથી (સન્માલા) સત્ની માળાને (સંસ્થાપ્ય) સ્થાપન કરીને (ક્રમતઃ) ક્રમપૂર્વક (વ્યસ્તસમસ્તૈઃ) વ્યસ્ત (ભિન્ન-ભિન્ન) તથા સમસ્તરૂપ દ્વારા (ઇતસ્તતઃ વા) પૂર્વાપર રીતથી જ (વુદ્ધાઃ) વિદ્વાનલોક (વિચારયન્તુ) વિચાર કરે તો :—

(તત્ર) એ સર્વ સમયોમાંથી (યત્) જે (एकावसरस्थं) એક સમય રહેવાવાળું (યાવત્) જેટલું અને (याहक्) જે પ્રકારનું (सर्व सत् अस्ति) સંપૂર્ણ સત્ છે (તત્) તે જ (तावत्) તેટલું અને (ताहक्) તે જ પ્રકારનું (सर्व सत्) સંપૂર્ણ સત્ (सर्वावसर समुदितं अस्ति) સમુદિતરૂપે સર્વ સમયોમાં પણ છે.

(न पुनः) પરંતુ એમ નથી, કે—(यथा) જેમ (काल समृद्धौ) કાળની વૃદ્ધિ થતાં (शरीरादिवृद्धिः) શરીરાદિકની વૃદ્ધિ થાય છે, (इति) એ પ્રકારની (वृद्धिः) વૃદ્ધિ, (अपि) તથા (तत् हानौ) કાળની હાનિ થતાં (हानिः) શરીરાદિકની હાનિ થાય છે, (तथा) તેમ (सतः) સત્ની (वृद्धिः न) વૃદ્ધિ થતી નથી તથા (न हानिः एव) હાનિ પણ થતી નથી.

ભાવાર્થ—ઉક્ત કથનનો સારાંશ આ છે, કે—ક્રમપૂર્વક-પ્રવાહરૂપથી પરિવર્તનશીલ સત્ની પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખીને જો વિદ્વાનલોક વ્યસ્ત (ભિન્ન-ભિન્ન) તથા સમસ્તરૂપથી વિચાર કરે તો એ સત્ની પરંપરામાંના એક સમયમાં જ, જેવું અને જેટલું સત્ લક્ષ્યગોચર થાય છે તે, તેવું અને તેટલું જ સત્ એ સંપૂર્ણ સમયોમાં પણ સમુદિતરૂપથી (સમુદાયરૂપથી) પ્રતીત થાય છે; પરંતુ જેમ કાળની વૃદ્ધિ અને હાનિના કારણથી શરીરાદિકની વૃદ્ધિ તથા હાનિ થાય છે તેમ કાળકૃત વૃદ્ધિ તથા હાનિ દ્રવ્યાર્થિકનયથી સત્માં ઉપલબ્ધ થતી નથી, એટલા માટે કાળની અપેક્ષાએ પણ સત્ એક છે, અહીં શંકા—

નનુ ભવતિ પૂર્વપૂર્વભાવધ્વંસાન્નુ હાનિરેવ સતઃ ।
 સ્યાદપિ તદુત્તરોત્તરભાવોત્પાદેન વૃદ્ધિરેવ સતઃ ॥૪૭૫॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(નુ) વિચાર કરતાં (પૂર્વપૂર્વભાવધ્વંસાત્)

૧. મૂળ પુસ્તકમાં 'વૃદ્ધૌ' એવો પાઠ છે.

પૂર્વપૂર્વભાવોના નાશ થવાથી (સત્તઃ) સત્ની (હાનિઃ એવ ભવતિ) હાનિ જ થાય છે (અપિ) તથા (તદુત્તરોત્તરભાવોત્પાદેન) એ સત્ના ઉત્તરોત્તરભાવોનો ઉત્પાદ થવાથી (સત્તઃ) સત્ની (વૃદ્ધિઃ એવ સ્યાત્) વૃદ્ધિ જ થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—સત્માં પૂર્વપૂર્વભાવોના નાશથી હાનિ તથા ઉત્તરોત્તરભાવોના ઉત્પાદથી વૃદ્ધિ જ થાય છે. તેનો ઉત્તર—

નૈવં સતો વિનાશાદસતઃ સર્ગાદસિદ્ધસિદ્ધાન્તાત્ ।

સદનન્યથાઽથવા ચૈત્સદનિત્યં કાલતઃ કથં તસ્ય ॥૪૭૬॥

અન્વયાર્થ—(એવં) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે—(અસિદ્ધસિદ્ધાન્તાત્) સિદ્ધ ન થઈ શકવાવાળા ઉપરના સિદ્ધાંતને માનવાથી (સત્તઃ વિનાશાત્) સત્નો વિનાશ અને (અસત્તઃ સર્ગાત્) અસત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે (અથવા) અથવા (સત્ અનન્યથા ચૈત્) ‘સત્ અન્યથા થતું નથી.’ એમ જો કહેશો તો (તસ્ય) એ પ્રમાણે કહેવાવાળાના મતમાં (સત્તઃ) સત્, (કાલતઃ) કાળની અપેક્ષાએ (અનિત્યં) અનિત્ય પણ (કથં) કેવી રીતે થશે?

ભાવાર્થ—પૂર્વપૂર્વભાવના નાશથી સત્માં હાનિ તથા નવીન-નવીન ભાવના ઉત્પાદથી સત્માં વૃદ્ધિ માનવાથી સત્નો નાશ અને અસત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે છે, તેથી ઉપર પ્રમાણે હાનિ વૃદ્ધિ માનવી ઠીક નથી, જો કદાચિત્ આ દોષનું નિવારણ કરવા માટે સત્માં સર્વથા અનન્યભાવ એટલે અપરિણમનશીલતા માનવામાં આવે તો તે પણ ઠીક નથી, કારણ કે—સત્માં કોઈ પ્રકારનું પરિણમન નહિ માનવાથી કાળની અપેક્ષાએ સત્ અનિત્ય કેવી રીતે કહેવાશે ?

નાસિદ્ધમનિત્યત્વં સતસ્તતઃ કાલતોઽપિ નિત્યસ્ય ।

પરિણામિત્વાન્નિયતં સિદ્ધં તજ્જલધરાદિદૃષ્ટાન્તાત્ ॥૪૭૭॥

અન્વયાર્થ—(તતઃ) એટલા માટે (નિત્યસ્ય અપિ સત્તઃ) કથંચિત્ નિત્ય સત્ને પણ (કાલતઃ) કાળની અપેક્ષાએ (અનિત્યત્વં) અનિત્યપણું (અસિદ્ધં ન) અસિદ્ધ નથી, કારણ કે (તત્) એ અનિત્યપણું (પરિણામિત્વાત્) સત્, કથંચિત્ પરિણામી હોવાથી (જલધરાદિદૃષ્ટાન્તાત્) મેઘાદિકના દૃષ્ટાંતથી (નિયતં સિદ્ધં) નિશ્ચયથી સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ—તથા સત્માં કાળકૃત અનિત્યતા પણ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—દ્રવ્યાર્થિકનયથી સત્ને નિત્ય માનવા છતાં પણ એ સત્માં પરિણામીપણું હોવાના કારણથી કથંચિત્ કાળકૃત અનિત્યતા જળધરાદિના (મેઘના) દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે,

સારાંશ—

તસ્માદનવદ્યમિદં પરિણમમાનં પુનઃ પુનઃ સદપિ ।

સ્યાદેકં કાલાદપિ નિજપ્રમાણાદખણ્ડિતત્ત્વાદ્વા ॥૪૭૮॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (ઇદં અનવદ્યં) આ કથન નિર્દોષ છે, કે—(સત્ પુનઃ પુનઃ પરિણમમાનં અપિ) સત્, સમયે સમયે પરિણમન કરતું હોવા છતાં પણ (નિજપ્રમાણાત્) પોતાના પ્રમાણની બરાબર રહેવાથી અર્થાત્ પોતાના પ્રમાણ બહાર નહિ જવાથી (વા) અથવા (અખણ્ડિતત્ત્વાત્) ખંડિત નહિ થવાથી (કાલાત્ અપિ) કાળની અપેક્ષાએ પણ (એકં સ્યાત્) એક છે.

ભાવાર્થ—તેથી સત્, પરિણમનશીલ હોવા છતાં પણ પોતાના પ્રમાણને ઉલ્લંઘન કરતું નહિ હોવાથી તથા તે અખંડિત રહેવાના કારણથી કાળની અપેક્ષાએ પણ એક છે, એ પ્રમાણે કાળની અપેક્ષાએ એકત્વ દર્શાવીને હવે આગળ ભાવની અપેક્ષાએ તેમાં એકત્વ દર્શાવે છે.

ભાવનું સ્વરૂપ

ભાવઃ પરિણામમયઃ શક્તિવિશેષોઽથવા સ્વભાવઃ સ્યાત્ ।

પ્રકૃતિઃ સ્વરૂપમાત્રં લક્ષણમિહ ગુણશ્ચ ધર્મશ્ચ ॥૪૭૯॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (ભાવઃ પરિણામમયઃ) ભાવ, પરિણામમય હોય છે (અથવા) અથવા (શક્તિવિશેષઃ) શક્તિવિશેષ, (સ્વભાવઃ) સ્વભાવ, (પ્રકૃતિ) પ્રકૃતિ, (સ્વરૂપમાત્રં) સ્વરૂપમાત્ર, (લક્ષણં) આત્મભૂતલક્ષણ, (ગુણઃ) ગુણ (ચ) તથા (ધર્મશ્ચ) ધર્મ પણ (સ્યાત્) ભાવ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—‘ભાવ’ શબ્દનો અર્થ—પરિણામમય, શક્તિવિશેષ, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ, સ્વરૂપમાત્ર, લક્ષણ, ગુણ અને ધર્મ થાય છે.

ભાવની અપેક્ષાએ એકત્વમાં યુક્તિ

તેનાખંડતયા સ્યાદેકં સચ્ચૈકદેશનયયોગાત્ ।

તલ્લક્ષણમિદમધુના વિધીયતે સાવધાનતયા ॥૪૮૦॥

અન્વયાર્થ—(તેન) એ સ્વભાવથી (અખણ્ડતયા) અખંડિતપણાના કારણથી તથા (એકદેશનયયોગાત્) દ્રવ્યાર્થિકનયના યોગથી (સત્ એકં ચ સ્યાત્) સત્, કથંચિત્ એક છે, તેથી ‘(અધુના) આ સમયમાં (ઇદં તત્ લક્ષણં) આ’ એ ભાવનું લક્ષણ (સાવધાનતયા) સાવધાનતાપૂર્વક (વિધીયતે) કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિકનયથી દ્રવ્ય, પોતાના સ્વભાવથી નિરંતર અખંડિત રહે છે અર્થાત્

પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ ચ્યુત થતું નથી, તેથી ભાવની અપેક્ષાએ પણ સત્ એક છે.
હવે આગળ ભાવનું લક્ષણ જ સાવધાનતાપૂર્વક કહેવામાં આવે છે—

ભાવના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ

सर्वं सदिति यथा स्यादिह संस्थाप्य गुणपंक्तिरूपेण ।

पश्यन्तु भावसादिह निःशेषं सन्नशेषमिह किंचित् ॥४८१॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (સર્વ સત્્ ઇતિ) સંપૂર્ણ સત્ને (ગુણપંક્તિરૂપેણ સંસ્થાપ્ય) ગુણોની પંક્તિરૂપે સ્થાપન કરીને (ભાવસાત્ પશ્યન્તુ) કેવળ ભાવદૃષ્ટિએ જુઓ તો (ઇહ) એ ગુણો (નિઃશેષં સત્) બધાય સત્ જ છે, તથા (ઇહ) અહીં (કિંચિત્ શેષં ન સ્યાત્) બીજું કાંઈ પણ નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના સર્વ ગુણોને પંક્તિરૂપે સ્થાપન કરીને જો ભાવદૃષ્ટિએ જુઓ તો એ બધાય ગુણો સત્રૂપ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ એમાંનો કોઈ પણ (ગુણ) સત્થી જુદો પ્રતીત થતો નથી. વળી એક ગુણની અપેક્ષાએ જેટલું સત્ છે તેટલું જ સત્ સર્વ ગુણોની અપેક્ષાએ પણ છે. એ જ અહીં દર્શાવે છે.

एकं तत्रान्यतरं भावं समपेक्ष्य यावदिह सदिति ।

सर्वानपि भावानिह व्यस्तसमस्तानपेक्ष्य सत्तावत् ॥४८२॥

न पुनर्द्वयणुकादिरिति स्कंधः पुद्गलमयोऽस्त्यणूनां हि ।

लघुरपि भवति लघुत्वे सति च महत्वे महानिहास्ति यथा ॥४८३॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (તત્ર) એ ગુણોમાંથી (એકં અન્યતરં ભાવં સમપેક્ષ્ય) કોઈ એક ભાવની અપેક્ષાએ જુઓ તો (સત્્ ઇતિ યાવત્) એ સત્ જેટલું છે, (તાવત્) તેટલું જ (સત્) સત્ (ઇહ) અહીં આગળ (સર્વાન્ વ્યસ્તસમસ્તાત્) સંપૂર્ણ પૃથક્ (ભિન્ન-ભિન્ન) તથા સમસ્તરૂપ (ભાવાન્ અપિ અપેક્ષ્ય) ભાવોની અપેક્ષાએ પણ છે.

(પુનઃ) પરંતુ તે સત્, (યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (હિ) નિશ્ચયથી (અણૂનાં) અણુઓનો (પુદ્ગલમયઃ) પુદ્ગલમય (દ્વયણુકાદિઃ ઇતિ) દ્વયણુકાદિક (સ્કંધઃ) સ્કંધ, (લઘુત્વે સતિ લઘુઃ ભવતિ) પરમાણુઓ ઓછા થઈ જતાં લઘુ થઈ જાય છે (અપિ ચ) તથા (મહત્વે) પરમાણુઓ અધિક થઈ જતાં (મહાન્ અસ્તિ) મહાન એટલે મોટો થઈ જાય છે. (તથા ન અસ્તિ) એવી રીતે એ ગુણોમાં થતું નથી.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનનો સારાંશ આ છે, કે—એ બધા ગુણોમાંથી કોઈ એક ગુણની અપેક્ષાએ જેટલું સત્ છે તેટલું જ સત્ તેના વ્યસ્ત તથા સમસ્ત સંપૂર્ણ ગુણોની અપેક્ષાએ પણ છે, પરંતુ જેમ પુદ્ગલમય દ્વયણુકાદિ સ્કંધ પરમાણુઓની અધિકતાથી અધિક તથા ન્યૂનતાથી નાનો પ્રતીત થાય છે, તેમ દ્રવ્યોમાં ગુણકૃત હાનિ વા વૃદ્ધિ થતી નથી. સારાંશ કે—

અયમર્થો વસ્તુ યદા લક્ષ્યેત વિવક્ષિતૈકભાવેન।

તન્માત્રં સદિતિ સ્યાત્સન્માત્રઃ સ ચ વિવક્ષિતો ભાવઃ ॥૪૮૪॥

યદિ પુનરન્યતરેણ હિ ભાવેન વિવક્ષિતં સદેવ સ્યાત્।

તન્માત્રં સદિતિ સ્યાત્સન્માત્રઃ સ ચ વિવક્ષિતો ભાવઃ ॥૪૮૫॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(યદા) જે સમયે (વસ્તુ) (વિવક્ષિતૈકભાવેન) વિવક્ષિત કોઈ એક ભાવથી (લક્ષ્યેત) લક્ષિત કરવામાં આવે છે (તદા) તે સમયે (સત્્ ઇતિ) એ સત્ (તન્માત્રં સ્યાત્) વિવક્ષિતભાવમાત્ર થઈ જાય છે. (ચ) અને (સઃ વિવક્ષિતઃ ભાવઃ) એ વિવક્ષિતભાવ (સન્માત્રઃ સ્યાત્) સત્ માત્ર થઈ જાય છે.

(યદિ પુનઃ) વળી જો (સદેવ) એ જ સત્ (હિ) નિશ્ચયથી (અન્યતરેણ ભાવેન) બીજા કોઈ એક ભાવ દ્વારા (વિવક્ષિતં સ્યાત્) વિવક્ષિત થાય છે, તો (સદિતિ) એ સત્ (તન્માત્રં) એ જ અન્ય ભાવરૂપ (સ્યાત્) થઈ જાય છે (ચ) તથા (સઃ વિવક્ષિતઃ ભાવઃ) એ અન્ય વિવક્ષિતભાવ (સન્માત્રઃ સ્યાત્) સત્ માત્ર થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે—સત્, પોતાના અનંત ભાવોમાંથી જે સમયે કોઈ એક ભાવ દ્વારા વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે તે સમયે તે સત્, તે ભાવમય તથા એ ભાવ એટલા જ સત્મય કહેવામાં આવે છે અને જે સમયે સત્, બીજા ભાવથી વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે તે સમયે તે સત્ એ વિવક્ષિત બીજા ભાવમય તથા એ વિવક્ષિત બીજો ભાવ એટલા જ સત્મય કહેવામાં આવે છે; એ પ્રમાણે જે દ્રવ્યના જેટલા ભાવ છે તેટલા જ ભાવમય સત્ અને એટલા જ સત્મય ભાવ, ભિન્ન-ભિન્ન સમયમાં ભિન્ન-ભિન્ન વ્યક્તિઓ દ્વારા વિવક્ષિત કરી શકાય છે. આગળ એ કથનનો દૃષ્ટાંત દ્વારા ખુલાસો કરવામાં આવે છે :-

અત્રાપિ ચ સંદૃષ્ટિઃ કનકઃ પીતાદિમાનિહાસ્તિ યથા।

પીતેન પીતમાત્રો ભવતિ ગુરુત્વાદિના ચ તન્માત્રઃ ॥૪૮૬॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર ચ સંદૃષ્ટિઃ અપિ) આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત પણ છે, કે—(ઇહ) અહીં (યઃ પીતાદિમાન્ કનકઃ અસ્તિ) પીતાદિ ગુણયુક્ત સુવર્ણ છે, તે (યથા) જેમ (પીતેન પીતમાત્રો ભવતિ)

પીતગુણ દ્વારા પીતરૂપ કહેવામાં આવે છે. (તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (ગુરુત્વાદિના) ગુરુત્વાદિ ગુણો દ્વારા (તન્માત્રઃ) ગુરુત્વાદિમાત્ર પણ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ઉદાહરણ અર્થે સુવર્ણને જ લ્યો, જેમ પીતત્વ અને ગુરુત્વાદિ ગુણમય સુવર્ણ જે સમયે પોતાના પીતત્વ વા ગુરુત્વાદિ ગુણોથી વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે કેવળ પીતત્વ ગુરુત્વાદિ ગુણમય જ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ પીતત્વધર્મની વિવક્ષાના સમયમાં તેના ગુરુત્વાદિક ગુણોની વિવક્ષા ન રહેવાથી એ ગૌણરૂપ થઈ જાય છે, તથા ગુરુત્વાદિક ગુણોની વિવક્ષાના સમયમાં પીતત્વ અને સ્નિગ્ધત્વાદિની વિવક્ષા ન રહેવાથી એ ગૌણરૂપ થઈ જાય છે; એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યના અનંત ભાવોમાંથી વિવક્ષિતભાવ મુખ્ય અને બાકીના અવિવક્ષિતભાવો ગૌણ થઈ જવાથી ‘વિવક્ષિતભાવમય સત્’ તથા ‘સત્મય વિવક્ષિતભાવ’ કહેવામાં આવે છે.

ન ચ કિંચિત્પીતત્વં કિંચિત્સ્નિગ્ધત્વમસ્તિ ગુરુતા ચ ।

તેષામિહ સમવાયાદસ્તિ સુવર્ણસ્ત્રિસત્ત્વ સત્તાકઃ ॥૪૮૭॥

અન્વયાર્થ—(ન ચ) પરંતુ એમ નથી, કે—સોનામાં (કિંચિત્પીતત્વં) કંઈક પીતત્વ (કિંચિત્સ્નિગ્ધત્વં) કંઈક સ્નિગ્ધત્વ (ચ) અને કંઈક (ગુરુતા અસ્તિ) ગુરુત્વ છે, (ઇહ) અને અહીં (તેષાં સમવાયાત્) એ ત્રણેના સમવાયથી (સુવર્ણઃ) સોનું, (ત્રિસત્ત્વસત્તાકઃ અસ્તિ) ત્રણ ગુણોની જુદી-જુદી સત્તાસહિત એક સત્તાવાળું છે.

ભાવાર્થ—અહીં એવી શંકા પણ ન કરવી, કે—‘સોનામાં પીતત્વ, સ્નિગ્ધત્વ અને ગુરુત્વાદિ ગુણોની સત્તા ભિન્ન-ભિન્ન છે તથા સમવાયસંબંધથી એ ત્રણે ગુણોનો સંબંધ સોનાની સાથે થાય છે, તેથી સોનું ત્રિસત્ત્વસત્તાવાળું કહેવામાં આવે છે.’ કારણ કે—દ્રવ્ય અને તેના ગુણ ભિન્ન પદાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી, તથા એ બંનેમાં સંબંધ કરાવવાવાળો સમવાય નામનો પદાર્થ પણ ભિન્ન સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

ઇદમત્ર તુ તાત્પર્યં યત્પીતત્વં ગુણઃ સુવર્ણસ્ય ।

અન્તર્લીનગુરુત્વાદિવિક્ષ્યતે તદ્ગુરુત્વેન ॥૪૮૮॥

અન્વયાર્થ—(તુ) પરંતુ (અત્ર ઇદં તાત્પર્યં) અહીં તાત્પર્ય આ છે, કે—(યત્ પીતત્વં સુવર્ણસ્ય ગુણઃ) જે પીતત્વ, સોનાનો ગુણ છે (તત્) તે (અન્તર્લીન ગુરુત્વાત્) અંતર્લીન ગુરુત્વગુણવાળો હોવાથી (ગુરુત્વેન) ગુરુપણાથી (વિવિક્ષ્યતે) વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે અર્થાત્ એ પીતત્વગુણમાં ગુરુત્વગુણ અંતર્લીન હોવાથી તે ગુરુત્વરૂપથી પણ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે—જે સમયે સોનાનો પીતત્વગુણ મુખ્યપણે વિવક્ષા

કરવામાં આવે છે તે સમયે એ પીતત્વમાં ગૌણરૂપથી સોનાના ગુરુત્વાદિ ગુણો પણ ગર્ભિત રહે છે, માત્ર અવિવક્ષિત રહેવાના કારણથી તેનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવતું નથી. તેથી એમ ન કહી શકાય, કે—સોનાના પીતત્વગુણની વિવક્ષાના સમયમાં ગુરુત્વાદિ ગુણોનો અભાવ થઈ ગયો છે.

જ્ઞાનત્વં જીવગુણસ્તદિહ વિવક્ષાવશાત્સુખત્વં સ્યાત્ ।

અન્તર્લીનત્વાદિહ તદેકસત્વં તદાત્મકત્વાદ્વ ॥૪૮૯॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (યત્) જે (જ્ઞાનત્વં જીવગુણઃ) જીવનો જ્ઞાનત્વગુણ છે, (તત્) તે જ (વિવક્ષાવશાત્) વિવક્ષાવશ (સુખત્વં સ્યાત્) સુખરૂપ થઈ જાય છે, કારણ કે—(ઇહ) અહીં જ્ઞાનત્વમાં (તત્) એ સુખત્વ (અન્તર્લીનત્વાત્) અંતર્લીન હોવાથી (ચ) તથા (જ્ઞાનાત્મકત્વાત્) જ્ઞાનાત્મક હોવાથી (એકસત્વં) જ્ઞાન અને સુખ બંને એક સત્તાવાળાં છે.

ભાવાર્થ—સોનામાં પીતત્વાદિ ગુણોની માફક જીવમાં જ્ઞાન-સુખાદિક વિશેષગુણ માનવામાં આવે છે. જે સમયે, જ્ઞાનમુખ્યપણે (જ્ઞાનની મુખ્યતાથી) જીવની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સમયે સુખાદિક ગુણો જ્ઞાનમય તથા જે સમયે સુખ મુખ્યપણે જીવની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સમયે જ્ઞાનાદિગુણો સુખમાં ગર્ભિત થઈ જવાથી સુખમય પ્રતીત થાય છે. એ પ્રમાણે વિવક્ષાભેદથી જ જ્ઞાન અને સુખાદિની જુદી જુદી સત્તા પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેની જુદી જુદી સત્તા નથી. અહીં શંકા—

નનુ નિર્ગુણા ગુણા इति सूत्रे सूक्तं प्रमाणतो वृद्धैः ।

तत्किं ज्ञानं गुण इति विवक्षितं स्यात्सुखत्वेन ॥૪૯૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે જ્યારે ‘(ગુણાઃ નિર્ગુણાઃ) ગુણ, નિર્ગુણ હોય છે (इति) એ પ્રમાણે (સૂત્રે) સૂત્રમાં (વૃદ્ધૈઃ) વૃદ્ધઋષિઓએ (પ્રમાણતઃ) પ્રામાણિકરૂપે (સૂક્તં) સારી રીતે કહ્યું છે, (તત્કિં) તો પછી (જ્ઞાનં इति गुणः) એ જ્ઞાનગુણ (સુખત્વેન) સુખપણાથી કેવી રીતે (વિવક્ષિતં સ્યાત્) વિવક્ષિત થઈ શકે છે ?

ભાવાર્થ—પૂર્વાચાર્યોએ ‘દ્રવ્યાશ્રયાઃ નિર્ગુણાઃ ગુણાઃ’ એ ગુણના લક્ષણમાં જ્યારે ગુણોને સ્વયં નિર્ગુણ માન્યા છે, તો પછી આપના કથનાનુસાર જ્ઞાનગુણ, સુખરૂપથી, કેવી રીતે વિવક્ષિત થઈ શકે છે ? એ શંકાનું સમાધાન—

सत्यं लक्षणभेदात्गुणभेदो निर्विलक्षणः स स्यात् ।

तेषां तदेकसत्त्वादखण्डितत्वं प्रमाणतोऽध्यक्षात् ॥૪૯૧॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, પણ (લક્ષણભેદાત્) લક્ષણના ભેદથી (યઃ) જે (ગુણભેદઃ) ગુણોમાં ભેદ છે (સઃ) તે (નિર્વિલક્ષણઃ સ્યાત્) નિર્વિલક્ષણ છે, અર્થાત્ ગુણોમાં બીજા ગુણોનું લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી, તથા (તદેકસત્વાત્) એ બધા ગુણોની એક જ સત્તા હોવાથી (તેષાં) એ બધા ગુણોમાં (અખણ્ડિતત્ત્વં) અખંડિતપણું (અધ્યક્ષાત્ પ્રમાણતઃ) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, લક્ષણદૃષ્ટિએ ગુણોમાં જે ભેદ માનવામાં આવ્યો છે તે તેમ જ છે, અર્થાત્ ‘ગુણોમાં ગુણ રહેતા નથી’ એ આપનું કહેવું ઠીક છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી એ ગુણોની ભિન્ન-ભિન્ન સત્તા નહિ હોતાં એ બધા પરસ્પરમાં એક જ સત્તાવાળા છે, તેથી તેમાં અખંડિતપણું છે અને એ જ ઉપર્યુક્ત મુખ્ય અને ગૌણ વિવક્ષાનું પ્રયોજન છે, એટલા માટે એક સત્તાની અપેક્ષાથી સુખમાં જ્ઞાનાદિક તથા જ્ઞાનમાં સુખાદિક ગર્ભિત થઈ જવાના કારણથી ગુણના લક્ષણ નિર્ગુણ વિશેષણમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી.

વિશેષાર્થ—જે પૂર્વ મહર્ષિઓએ ‘દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ’ આ સૂત્ર દ્વારા બતાવ્યું છે, તેનો અને આ કથનનો એક જ આશય છે. શંકાકારને જે તે બંનેમાં વિરુદ્ધતા જણાય છે તેનું કારણ તેની અણસમજણ છે. તે અપેક્ષા સમજ્યો નથી. અપેક્ષા સમજતાં જે વાતોમાં વિરોધ જણાય છે તેમાં જ અવિરોધની પ્રતીતિ થવા લાગે છે. સૂત્રકારોએ ગુણોમાં લક્ષણભેદથી ભેદ બતાવ્યો છે. લક્ષણની અપેક્ષાએ બધા ગુણ પરસ્પર ભેદ રાખે છે. જે જ્ઞાન છે તે દર્શન નથી, જે દર્શન છે તે ચાત્રિય નથી, જે ચાત્રિય છે તે વીર્ય નથી, જે વીર્ય છે તે સુખ નથી, કેમ કે બધા ગુણોના ભિન્ન-ભિન્ન કાર્ય પ્રતીતિમાં આવે છે. તેથી લક્ષણ ભેદથી બધા ગુણ ભિન્ન છે. એક ગુણ બીજા ગુણમાં રહી શકતો નથી. જ્ઞાનનું લક્ષણ વસ્તુને જાણવું તે છે. સુખનું લક્ષણ આનંદ છે. જાણવું આનંદ થઈ શકતું નથી. આનંદ બીજું બાબત છે, જાણવું બીજું બાબત છે. એવો ભેદ જોવામાં આવે છે કે જે સમયે કોઈ વિદ્વાન કોઈ ગ્રંથ સમજવા માંડે છે ત્યારે તેને ગ્રંથ સમજવાથી આનંદ થાય છે. * તેથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન બીજું છે, સુખ બીજું છે. એ જ પ્રમાણે ચાત્રિય, વીર્ય આદિ બધા ગુણોના ભિન્ન-ભિન્ન કાર્ય હોવાથી બધા ભિન્ન છે. તેથી ‘નિર્ગુણા ગુણાઃ,’ આ સૂત્રનો આશય ગુણોમાં સારી રીતે ઘટે જ છે. સાથો સાથ બીજી દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે બધા ગુણ એકરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. કેમ કે બધા ગુણોની એક જ સત્તા છે. જેમની એક સત્તા છે તે કોઈ રીતે ભિન્ન કહી શકાતા નથી. જે સત્તાના અભેદમાં પણ ભેદ માનવામાં આવે તો કોઈ વસ્તુમાં અભિન્નતા અને સ્વતંત્રતા આવી જ શકતી નથી. જ્ઞાન, દર્શન, સુખ આદિ અભિન્ન છે એવી પ્રતીતિ પણ થાય છે, જે સમયે જીવને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે તે સમયે વિચાર કરતાં આખો જીવ જ્ઞાનમય જ પ્રતીત થાય છે. દૃષ્ટા કહેતાં તે દર્શનમય જ પ્રતીત થાય છે. સુખી કહેતાં તે સુખમય જ પ્રતીત થાય છે. એમ નથી કે જ્ઞાની કહેતાં જીવમાં કેટલાક અંશ તો જ્ઞાનમય જ પ્રતીત થતા હોય, કેટલાક દર્શનમય થતા હોય અને કેટલાક અંશ સુખમય પ્રતીત

* કોઈ ગ્રંથ સમજતાં જે આનંદ આવે છે તે સાચું સુખ કહી શકાતું નથી. કેમ કે તેમાં રાગભાવ છે. તેને સુખ ગુણની વૈભાવિક પરિણતિ કહેવામાં કોઈ હાનિ દેખાતી નથી. આ જ્ઞાન અને સુખના ભેદનું સાધક બહુ સ્થૂળ દૃષ્ટાંત છે. સાચું દૃષ્ટાંત સમ્યગ્દૃષ્ટિના સ્વાનુભવ અને સુખનું છે. જે સમયે આત્મા નિજનો અનુભવ કરે છે તે જ સમયે તેને અલૌકિક આનંદ આવે છે. તે જ આનંદ સાચું સુખ છે. પરંતુ તે અનુભવજ્ઞાનથી જુદો છે.

થતા હોય. પરંતુ સર્વાંશ જ્ઞાનમય જ પ્રતીત થાય છે. સુખી કહેતાં સર્વાંશરૂપે જીવ સુખમય જ પ્રતીત થાય છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો જ્ઞાની કહેવાથી સંપૂર્ણ જીવનો બોધ ન થવો જોઈએ અથવા દૃષ્ટા અને સુખી કહેવાથી પણ સંપૂર્ણ જીવનો બોધ ન થવો જોઈએ. પરંતુ તેના એક અંશનો જ બોધ થવો જોઈએ. પણ એવો બોધ થતો નથી. તેથી કોઈ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવાથી તે વસ્તુ અભિન્ન ગુણમય એક રસમય જ પ્રતીત થાય છે. આવી પ્રતીતિથી ગુણોમાં અખંડતા, અભિન્નતા પણ સુઘટિત જ છે, ગુણોની અભિન્નતામાં વિવક્ષિત ગુણોની અંતર્ગત બીજા બધા ગુણોનું હોવું પણ સ્વયં સિદ્ધ છે.

ઉપસંહાર

તસ્માદનવદ્યમિદં ભાવેનાખણ્ડિતં સદેકં સ્યાત્ ।

તદપિ વિવક્ષાવશતઃ સ્યાદિતિ સર્વં ન સર્વથેતિ નયાત્ ॥૪૯૨॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (ઇદં અનવદ્યં) આ કથન નિર્દોષ છે, કે—જોકે ‘(ભાવેન સત્ અખંડિતં એકં સ્યાત્) ભાવની અપેક્ષાએ સત્ અખંડિત એક છે’ (તદપિ ઇતિ સર્વં) તોપણ એ સર્વ કથન (વિવક્ષાવશતઃ સ્યાત્) વિવક્ષાવશથી છે, (સર્વથા ઇતિ નયાત્ ન) ‘સર્વથા’ એ જ નયથી નથી.

ભાવાર્થ—તેથી અમારું આ કહેવું બરાબર છે, કે—ભાવની અપેક્ષાએ પણ ‘સત્’ એક અને અખંડિત છે, તથા આમ કહેવું એ પણ નયવિશેષની વિવક્ષાથી છે પણ સર્વથા નથી.

एवं भवति सदेकं भवति न तदपि च निरंकुशं किन्तु ।

सदनेकं स्यादिति किल सप्रतिपक्षं यथा प्रमाणाद्वा ॥४९३॥

અન્વયાર્થ—(एवं) એ પ્રમાણે જોકે (સત્ એકં ભવતિ) સત્ એક હોય છે, (તદપિ ચ) તોપણ તે (નિરંકુશં ન ભવતિ) નિરપેક્ષ નથી, (કિન્તુ) પરંતુ (સત્ અનેકં સ્યાત્) ‘સત્ અનેક છે.’ (ઇતિ) એ કથન દ્વારા (કિલ) નિશ્ચયથી (સપ્રતિપક્ષં) પ્રતિપક્ષથી સાપેક્ષ છે, (યથા પ્રમાણાત્ વા) જે પ્રતિપક્ષ પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ૪૩૬મા પદ્યથી માંડીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ને અખંડિતપણાથી એક સિદ્ધ કર્યું છે તે બધું કથન નિરંકુશ અર્થાત્ નિરપેક્ષ નથી, પરંતુ વક્ષ્યમાણ રીતથી ‘સત્ અનેક પણ છે,’ એ પ્રમાણસિદ્ધ પ્રતિપક્ષની અપેક્ષાપૂર્વક ‘એક છે,’ એમ સમજવું.

હવે આગળ સત્ અનેક કેવી રીતે છે, એ વાતનું ગ્રંથકાર નિરૂપણ કરે છે :—

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावनी अपेक्षाये सत्त्वा अनेकत्वमां युक्ति

अपि च स्यात्सदनेकं तद्द्रव्याद्यैरखण्डितत्वेपि ।

व्यतिरेकेण विना यन्नान्वयपक्षः स्वपक्षरक्षार्थम् ॥४९४॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (તત્ સત્) એ સત્ (દ્રવ્યાદિઃ) દ્રવ્યાદિકો દ્વારા (અખણ્ડિતત્વેપિ) અખંડિત હોવા છતાં પણ (અનેકં સ્યાત્) અનેક છે, (યત્) કારણ કે—(વ્યતિરેકેણ વિના) વ્યતિરેક વિના (અન્વયપક્ષઃ) કેવળ અન્વયપક્ષ (સ્વપક્ષરક્ષાર્થં ન) પોતાના પક્ષની રક્ષા માટે સમર્થ થતો નથી.

ભાવાર્થ—વ્યતિરેકપક્ષથી સત્ને અનેક તથા અન્વયપક્ષથી સત્ને એક માનવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યતિરેક વિના અન્વય પણ પોતાના પક્ષની રક્ષા કરી શકતો નથી, તેથી દ્રવ્યાદિક^૧ દ્વારા અખંડિતપણાના કારણથી તે સત્ એક હોવા છતાં પણ અનેક છે, અર્થાત્ જેમ દ્રવ્યાર્થિકનય દ્વારા દ્રવ્યાદિકચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ સત્ કથંચિત્ એક છે, તે જ પ્રમાણે તે પર્યાયાર્થિકનય દ્વારા દ્રવ્યાદિકચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ કથંચિત્ અનેક પણ છે. એ જ વાત ગ્રંથકાર આગળ દર્શાવે છે—

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ

અસ્તિ ગુણસ્તલ્લક્ષણયોગાદિહ પર્યયસ્તથા ચ સ્યાત્ ।

તદનેકત્વે નિયમાત્સદનેકં દ્રવ્યતઃ કથં ન સ્યાત્ ॥૪૯૫॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (તલ્લક્ષણયોગાત્) પોતપોતાના લક્ષણયોગથી (યથા) જેમ (ગુણઃ અસ્તિ) ગુણ છે, (તથા ચ) તેવી જ રીતે (પર્યયઃ સ્યાત્) પર્યાય પણ છે. તથા (નિયમાત્) નિયમથી (તદનેકત્વે) એ પ્રમાણે દ્રવ્યથી અભિન્ન ગુણો તથા પર્યાયોમાં અનેકત્વ સિદ્ધ થતાં (સત્) એ સત્ (દ્રવ્યતઃ) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (અનેકં કથં ન સ્યાત્) અનેક કેમ ન હોય? અર્થાત્ અવશ્ય હોય.

ભાવાર્થ—અસ્તિત્વગુણના લક્ષણની અપેક્ષાએ જેમ અસ્તિત્વગુણ અને તેની પર્યાયો ભિન્ન છે, એ જ પ્રમાણે બીજા ગુણો અને તેની પર્યાયો પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે, તથા સત્થી અભિન્ન ગુણો અને પર્યાયોમાં અનેકતા સિદ્ધ થતાં દ્રવ્યના જુદા જુદા ગુણો અને જુદી જુદી પર્યાયોની અપેક્ષાએ સત્ને શું અનેક નહિ માનવામાં આવે? અર્થાત્ (ભેદ વિવક્ષાથી સત્ કથંચિત્ અનેક પણ) અવશ્ય માનવામાં આવશે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ

યત્સત્તદેકદેશે તદ્દેશે ન તદ્દ્વિતીયેષુ ।

અપિ તદ્દ્વિતીયદેશે સદનેકં ક્ષેત્રતશ્ચ કો નેચ્છેત્ ॥૪૯૬॥

અન્વયાર્થ—(યત્ સત્) જે સત્ (એક દેશે) એક દેશમાં છે, (તત્) તે (તદ્દેશે) તે જ દેશમાં છે (તત્ દ્વિતીયેષુ ન) પણ તેનાથી ભિન્ન બીજા દેશમાં નથી, તથા (તત્ દ્વિતીયદેશે અપિ)

૧. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ દ્વારા.

એ બીજા દેશમાં પણ જે સત્ છે તે તે જ દેશમાં છે પણ તેનાથી ભિન્ન દેશમાં નથી તેથી (ક્વઃ) કયો પુરુષ (ક્ષેત્રતક્ષ) ક્ષેત્રથી પણ (સત્ અનેકં ન ઇચ્છેત્) સત્ને અનેક નહિ માને?

ભાવાર્થ—સત્ના જેટલા પ્રદેશો છે, તેમાંથી જ્યારે વિવક્ષિત કોઈ એક પ્રદેશમાં જે સત્ છે તે બીજા પ્રદેશોમાં રહેતું નથી, પરંતુ એ પ્રદેશનું સત્ એ જ પ્રદેશમાં રહે છે, તથા જ્યારે બીજા પ્રદેશમાં રહેવાવાળું સત્ બીજા પ્રદેશોમાં રહેવાવાળું જ કહેવામાં આવે છે પણ અન્ય પ્રદેશોમાં રહેવાવાળું કહેવામાં આવતું નથી, તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ સત્ અનેક શું નહિ કહેવામાં આવે? અર્થાત્ અવશ્ય કહેવાશે.

કાળની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ

યત્સત્તદેકકાલે તત્તત્કાલે ન તદિતરત્ર પુનઃ।

અપિ સત્તદિતરકાલે સદનેકં કાલતોઽપિ તદવશ્યમ્ ॥૪૧૭॥

અન્વયાર્થ—(યત્ સત્) જે સત્ (તદેકકાલે) તેના એક કાળમાં છે (તત્) તે સત્ (તત્કાલે) તે જ કાળમાં છે, (પુનઃ) પરંતુ (તદિતરત્ર ન) તેનાથી ભિન્ન કાળમાં નથી તથા એ જ પ્રમાણે (તદિતરકાલે અપિ) એ ઈતરકાળમાં પણ (સત્) જે સત્ છે, તે તે જ કાળમાં છે પણ તેનાથી ભિન્નકાળમાં નથી, તેથી (કાલતઃ અપિ) કાળથી પણ (તત્ સત્) તે સત્ (અવશ્યં અનેકં) અવશ્ય અનેક છે.

ભાવાર્થ—જેમ પ્રતિસમય થવાવાળી સત્ની ત્રિકાળવર્તી પર્યાયોમાંથી કોઈ એક વિવક્ષિત સમયમાં જે સત્ જોવામાં આવે છે, તે સત્ કેવળ તે જ સમયમાં જોવામાં આવે છે પણ અન્ય સમયમાં નહિ એ જ પ્રમાણે એ અન્ય સમયમાં રહેવાવાળું સત્ પણ પોતપોતાના વિવક્ષિત સમયમાં જ જોવામાં આવે છે પણ અન્ય સમયમાં નહિ, તેથી કાળની અપેક્ષાએ પણ સત્ અનેક માનવામાં આવે છે.

ભાવની અપેક્ષાએ અનેકત્વમાં યુક્તિ

તન્માત્રત્વાદેકો ભાવો યઃ સ ન તદન્યભાવઃ સ્યાત્।

ભવતિ ચ તદન્યભાવઃ સદનેકં ભાવતો ભવેન્નિયતમ્ ॥૪૧૮॥

અન્વયાર્થ—(યઃ) જે (તન્માત્રત્વાત્) તન્માત્ર હોવાથી (એકઃ ભાવઃ) એક ભાવ છે (સઃ) તે (તદન્યભાવઃ ન સ્યાત્) તેનાથી ભિન્ન ભાવ થતો નથી, પરંતુ તે તે જ ભાવ હોય છે એ જ પ્રમાણે (તદન્ય ભાવઃ ભવતિ) તે અન્યભાવ પણ હોય છે, અર્થાત્ વિવક્ષિત તે અન્ય ભાવ, પણ અન્યભાવરૂપ જ હોય છે પણ તેનાથી ભિન્ન ભાવરૂપ થતો નથી, તેથી (નિયતં ભાવતઃ) નિશ્ચયથી ભાવની અપેક્ષાએ (સત્ અનેકં ભવેત્) સત્ અનેક હોય છે.

ભાવાર્થ—પોતાના યાવત્ ભાવોમાંથી જે સત્ જે સમયે જે ભાવરૂપથી વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે તે સત્ કેવળ તે જ ભાવમય કહેવામાં આવે છે પણ અન્ય ભાવમય નહિ, એ પ્રમાણે જે જે ભાવમુખ્યપણે જે જે સમયે સત્ની વિવક્ષા કરવામાં આવે તે તે સમયે સત્ તે તે ભાવમય કહેવામાં આવે છે, તેથી એ પ્રકારના ભાવોની અનેકતાના કારણથી ભાવદૃષ્ટિથી પણ સત્ને અનેક કહેવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર

શેષોવિધિરુક્તત્વાદત્ર ન નિર્દિષ્ટ એવ દૃષ્ટાન્તઃ ।

અપિ ગૌરવપ્રસંગાદિ વા પુનરુક્તદોષભયાત્ ॥૪૯૧॥

અન્વયાર્થ—(શેષોવિધિઃ) બાકીની વિધિ (રુક્તત્વાત્) પૂર્વમાં કહેલી હોવાથી (અપિ) તથા (ગૌરવપ્રસંગાત્) ગ્રંથમાં ગૌરવતાનો પ્રસંગ આવવાથી (યદિ વા) અથવા (પુનરુક્તદોષભયાત્) પુનરુક્તિદોષના ભયથી (અત્ર) અહીં (દૃષ્ટાન્તઃ એવ) તેનું દૃષ્ટાંત જ (ન નિર્દિષ્ટઃ) કહ્યું નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ૪૯૪મા પદ્યથી માંડીને ૪૯૮મા પદ્ય સુધી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ અનેકત્વ સિદ્ધ કર્યું, તથા બાકીની વિધિ કહેલી હોવાના કારણથી અર્થાત્ ઉભય, અનુભય આદિરૂપ બાકીના ભંગોનું કથન પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે, તેથી પુનરુક્તિદોષના ભયથી તથા ગૌરવતાના પ્રસંગની સંભાવનાથી અહીં દૃષ્ટાંતપૂર્વક તેનું કથન કર્યું નથી.

તસ્માદ્યદિહ સદેકં સદનેકં સ્યાત્તદેવ યુક્તિવશાત્ ।

અન્યતરસ્ય વિલોપે શેષ વિલોપસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ ॥૫૦૦॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (ઇહ) અહીં (યત્) જે (સત્એકં) સત્ એક છે, (તદેવ સત્) એ જ સત્ (યુક્તિવશાત્) યુક્તિવશથી (અનેકં સ્યાત્) અનેક છે. કારણ કે—એક અને અનેકમાં પરસ્પર સાપેક્ષતા હોવાથી (અન્યતરસ્ય વિલોપે) એ બંનેમાંથી કોઈ એકનો લોપ થતાં (શેષવિલોપસ્ય) બાકીના બીજાનો પણ લોપ થવો (દુર્નિવારત્વાત્) દુર્નિવાર થઈ જશે અર્થાત્ લોપી શકાશે નહિ.

ભાવાર્થ—તેથી આમ સિદ્ધ થાય છે, કે—અહીં જે સત્ને એક કહ્યું છે તે જ સત્ યુક્તિપૂર્વક અપેક્ષાવિશેષથી (અપેક્ષાભેદથી) અનેક પણ કહેવામાં આવે છે, તથા એ એક અને અનેક બંને મુખ્યગોણની વિવક્ષાથી પરસ્પર સાપેક્ષ છે પણ નિરપેક્ષ નથી, તેથી તેમાંના કોઈ એકને નહિ માનતાં બાકીના બીજાની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. હવે આગળ સર્વથા એક—અનેક માનવામાં દોષ દર્શાવે છે—

સત્ને સર્વથા એક માનવું યુક્તિસંગત નથી

અપિ સર્વથા સદેકં સ્યાદિતિ પક્ષો ન સાધનાયાલમ્ ।

इह तदवयवाभावे नियमात्सदवयविनोप्यभावत्वात् ॥५०१॥

અન્વયાર્થ—(સત્ સર્વથા એકં સ્યાત્) ‘સત્ સર્વથા એક છે’ (इति पक्षः अपि) એ પક્ષ પણ (साधनाय अलं न) ઈષ્ટની સિદ્ધિ માટે સમર્થ નથી, કારણ કે—(इह) અહીં (तदवयवाभावे) સત્ના અનેકરૂપ અવયવના અભાવમાં (सदवयविनोऽपि) સત્રૂપ અવયવીનો પણ (नियमात्) નિયમથી (अभावत्वात्) અભાવ થઈ જશે.

ભાવાર્થ—સત્ને સર્વથા એક માનવું એ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, કારણ કે—એક અવયવી છે અને અનેક તેના અવયવ છે, તેથી લોકમાં જેવી રીતે અવયવના અભાવમાં અવયવીની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેવી રીતે અનેકરૂપ અવયવના અભાવમાં અવયવીરૂપ એકની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તથા—

સત્ને સર્વથા અનેક માનવું પણ યુક્તિસંગત નથી

अपि सद्नेकं स्यादिति पक्षः कुशलो न सर्वथेति यतः ।

एकमनेकं स्यादिति नानेकं स्यादनेकमेकैकात् ॥५०२॥

અન્વયાર્થ—(સત્ અનેકં સ્યાત્) ‘સત્ અનેક છે’ (इति पक्षः अपि) એ પક્ષ પણ (सर्वथा इति) ‘સર્વથા’ એ રૂપથી (कुशलो न) ઠીક નથી, (यतः) કારણ કે—(एकं અનેકં સ્યાત્) એક દ્રવ્ય જ અનેક ગુણો અને પર્યાયોની વિવક્ષાથી ‘અનેક’ માનવામાં આવે છે, પરંતુ (एकैकात्) એક એક ગુણ વા પર્યાયના મળવાથી (अनेकं અનેकं न स्यात् इति) અનેક-અનેક માનવામાં આવતું નથી.

ભાવાર્થ—જેનદર્શનમાં એક અખંડ દ્રવ્ય ભિન્ન-ભિન્ન ગુણો તથા પર્યાયોની ભિન્ન-ભિન્ન વિવક્ષાવશ અનેક માન્યું છે, તેથી એક નિરપેક્ષ સર્વથા અનેક માનવું એ યુક્તિસંગત નથી. સર્વથા અનેક માનવું ત્યારે યોગ્ય થઈ શકત કે જ્યારે એક બે (આદિ) મળીને અનેક માનવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ એમ તો છે જ નહિ. માટે એકનિરપેક્ષ સર્વથા અનેક માનવું યોગ્ય નથી.

પ્રમાણ—નયના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા

उक्तं सदिति यथा स्यादेकमनेकं सुप्रसिद्धदृष्टान्तात् ।

अधुना तद्वाङ्मात्रं प्रमाणनयलक्षणं वक्ष्ये ॥५०३॥

અન્વયાર્થ—(यथा) જેમ (सुप्रसिद्धदृष्टान्तात्) સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતોથી (सदिति) ‘સત્’ એ

(एकं अनेकं) એક તથા અનેકરૂપ (स्यात्) છે, (तथा उक्तं) એમ કહ્યું (अधुना) હવે (वाङ्मात्रं) કેવળ વચનાત્મક (तत् प्रमाणनयलक्षणं) એ પ્રમાણ અને નયના લક્ષણને (वक्ष्ये) કહું છું.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે દેષ્ટાંતપૂર્વક સત્ને એક તથા અનેકરૂપ દર્શાવીને હવે વચનાત્મક પ્રમાણ-નયનું નિરૂપણ કરીએ છીએ—

इत्युक्तलक्षणेऽस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयात्मके तत्त्वे ।

तत्राप्यन्यतरस्य स्यादिह धर्मस्य वाचकश्च नयः ॥५०४॥

અવ્યયાર્થ—(इति) એ પ્રમાણે (उक्तलक्षणे) કહ્યું છે લક્ષણ જેનું એવું (विरुद्धधर्मद्वयात्मके) અસ્મિન્ તત્ત્વે વિરુદ્ધ બે ધર્માત્મક જે તત્ત્વ છે. (तत्रापि) તે તત્ત્વમાં પણ (इह) અહીં (अन्यतरस्य) ધર્મસ્ય ચ) કોઈ એક ધર્મનો જ (वाचकः) વાચક (नयः) નય (स्यात्) નય હોય છે.

ભાવાર્થ—પરસ્પર વિરોધી એક—અનેકાદિકધર્માત્મક તત્ત્વનું સ્વરૂપ જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાંથી કોઈ એક ધર્મના વાચકને નય કહે છે.

નયના ભેદ

द्रव्यनयो भावनयः स्यादिति भेदाद्द्विधा च सोऽपि यथा ।

पौद्गलिकः किल शब्दो द्रव्यं भावश्च चिदिति जीवगुणः ॥५०५॥

અવ્યયાર્થ—(सोऽपि) તે નય પણ (द्रव्यनयः) દ્રવ્યનય તથા ભાવનય (इति) ભેદાત્) એ પ્રકારના ભેદથી (द्विधास्यात्) બે પ્રકારના છે, (यथा) જેમ કે—(किल) નિશ્ચયથી (पौद्गलिकः) શબ્દ:) ‘પૌદ્ગલિક શબ્દ’ (द्रव्यं) દ્રવ્યનય કહેવાય છે (च) તથા (जीवगुणः) જીવનો ગુણ જે (चिदिति) ‘ચૈતન્ય આ છે’ તે (भावः) ભાવનય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યનય તથા ભાવનયના ભેદથી એ નય બે પ્રકારના છે, તેમાં પૌદ્ગલિક શબ્દ દ્રવ્યનય તથા જીવનો જ્ઞાનગુણરૂપ ચેતનભાવ, ભાવનય કહેવાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનાત્મક અને વચનાત્મકના ભેદથી નય બે પ્રકારના છે, તેમાં વચનાત્મકનય, દ્રવ્યનય તથા જ્ઞાનાત્મકનય, ભાવનય કહેવાય છે.

બીજા પ્રકારથી નયનું લક્ષણ

यदि वा ज्ञानविकल्पो नयो विकल्पोऽस्ति सोऽप्यपरमार्थः ।

न यतो ज्ञानं गुण इति शुद्धं ज्ञेयं च किन्तु तद्योगात् ॥५०६॥

અવ્યયાર્થ—(यदि वा) અથવા (ज्ञानविकल्पः) જ્ઞાનના વિકલ્પનું નામ (नयः) નય છે,

તથા (સઃ વિકલ્પઃ અપિ) એ વિકલ્પ પણ (અપરમાર્થઃ અસ્તિ) પરમાર્થભૂત નથી, (યતઃ) કારણ કે એ જ્ઞાનવિકલ્પરૂપ નય (શુદ્ધં જ્ઞાનં ગુણ ઇતિ) શુદ્ધ જ્ઞાનગુણ (ચ) તથા (જ્ઞેયં) જ્ઞેય પણ (ન) નથી, (કિંતુ) પરંતુ (તદ્વોગાત્) જ્ઞેયના સંબંધથી થવાવાળા જ્ઞાનના વિકલ્પનું નામ નય છે.

ભાવાર્થ—અથવા જ્ઞાનવિકલ્પને નય કહે છે, તથા એ વિકલ્પ, રાગ હોવાથી અને અભેદવસ્તુમાં ભેદ પાડતો હોવાથી પરમાર્થભૂત નથી, કારણ કે શુદ્ધજ્ઞાન તથા જ્ઞેયને નય કહેતાં નથી પણ જ્ઞેયમાં અટકીને (રોકાઈને) થતાં શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પને નય કહે છે. તેનો ખુલાસો—

જ્ઞાનવિકલ્પો નય ઇતિ તત્રેયં પ્રક્રિયાપિ સંયોજ્યા।

જ્ઞાનં જ્ઞાનં ન નયો નયોપિ ન જ્ઞાનમિહ વિકલ્પત્વાત્ ॥૫૦૭॥

અન્વયાર્થ—(જ્ઞાનવિકલ્પઃ નયઃ ઇતિ) ‘જ્ઞાનના વિકલ્પનું નામ નય છે’ એમ જે કહ્યું છે (તત્ર) ત્યાં (ઇયં) આ (પ્રક્રિયા અપિ) પ્રક્રિયા પણ (સંયોજ્યા) લગાવવી જોઈએ, કારણ કે—(ઇહ) જ્ઞાનમાં (વિકલ્પત્વાત્) વિકલ્પ હોવાથી અર્થાત્ જ્ઞાનનો વિકલ્પ નય હોવાથી પણ (જ્ઞાનં જ્ઞાનં) જ્ઞાન, જ્ઞાન જ છે; (નયઃ ન) નય નથી તથા (નયોપિ) નય પણ નય જ છે, (જ્ઞાનં ન) જ્ઞાન નથી.

ભાવાર્થ—જ્ઞાનના વિકલ્પને નય કહેવાના વિષયમાં આ પ્રક્રિયા (શૈલી) વિશેષ લગાવવી જોઈએ કે—નય, વિકલ્પાત્મક છે તેથી વાસ્તવમાં જ્ઞાન, જ્ઞાન છે પણ નય કહી શકાતું નથી તથા નય, નય છે પણ જ્ઞાન કહી શકાતો નથી, પરંતુ જ્ઞેયના આશ્રયથી થવાવાળા રાગસહિતના શ્રુતજ્ઞાનના એક અંશને નય કહે છે.

ઉન્મજ્જતિ નયપક્ષો ભવતિ વિકલ્પો વિવક્ષિતો હિ યદા।

ન વિવક્ષિતો વિકલ્પઃ સ્વયં નિમજ્જતિ તદા હિ નયપક્ષઃ ॥૫૦૮॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (યદા) જે સમયે (વિકલ્પઃ વિવક્ષિતઃ ભવતિ) વિકલ્પ વિવક્ષિત થાય છે, તે સમયે (નયપક્ષઃ) નયપક્ષ (ઉન્મજ્જતિ) ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે સમયે (વિકલ્પઃ વિવક્ષિતઃ ન ભવતિ) વિકલ્પ વિવક્ષિત થતો નથી, (તદા) તે સમયે (હિ) નિશ્ચયથી (નયપક્ષઃ) નયપક્ષ (સ્વયં નિમજ્જતિ) સ્વયં અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ ડૂબી જાય છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે વિકલ્પ વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે નયપક્ષનો ઉદય થાય છે તથા જે સમયે વિકલ્પની વિવક્ષા રહેતી નથી. તે સમયે નયપક્ષ સ્વયં વિલયમાન થઈ જાય છે. (પક્ષનો અર્થ અહીં રાગ સમજવો.) અહીં દૃષ્ટાંત—

વિશેષાર્થ—જે સમયે વિકલ્પ વિવક્ષિત થાય છે તે સમયે નયપક્ષ પણ પ્રગટ થાય છે. જે સમયે વિકલ્પ વિવક્ષિત થતો નથી તે સમયે નયપક્ષ પણ સ્વયં છૂપાઈ જાય છે અર્થાત્ જ્યાં

પદાર્થ કોઈ અપેક્ષા વિશેષથી વિવક્ષિત થાય છે ત્યાં જ નયપક્ષ સ્વકાર્યદક્ષ થાય છે.

સંદૃષ્ટિઃ સ્પષ્ટેયં સ્યાદુપચારાઘથા ઘટજ્ઞાનમ્ ।

જ્ઞાનં જ્ઞાનં ન ઘટો ઘટોઽપિ ન જ્ઞાનમસ્તિ સ ઇતિ ઘટઃ ॥૫૦૧॥

અન્વયાર્થ—(ઇયં સંદૃષ્ટિઃ) ઉપરના કથનમાં આ દેષ્ટાંત (સ્પષ્ટસ્યાત્) સ્પષ્ટ છે, કે— (યથા) જેમ (ઉપચારાત્) ઘટને વિષય કરવાવાળા જ્ઞાનને ઉપચારથી (ઘટ જ્ઞાનં) ઘટજ્ઞાન કહે છે, પરંતુ યથાર્થમાં (જ્ઞાનં જ્ઞાનં) જ્ઞાન, જ્ઞાન છે (ઘટઃ ન) ઘટ નથી, તથા (ઘટોઽપિ) ઘટ પણ (જ્ઞાનં ન અસ્તિ) જ્ઞાન નથી, પરંતુ (સઃ ઘટઃ ઇતિ) તે ઘટ જ છે.

ભાવાર્થ—જેમ કે—ઘટને વિષય કરવાના કારણથી જ્ઞાન, ઉપચારથી ઘટજ્ઞાન કહેવાય છે પણ વાસ્તવમાં જ્ઞાન, ઘટ થઈ શકતું નથી તથા ઘટ, જ્ઞાન થઈ શકતો નથી; પરંતુ જ્ઞાન, જ્ઞાન જ રહે છે તથા ઘટ, ઘટ જ રહે છે. કેવળ ઉપચારથી, ઘટને વિષય કરવાનાં કારણથી જ્ઞાન, ઘટજ્ઞાન કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ—જ્ઞાનનો સ્વભાવ જાણવું છે. દરેક વસ્તુ તેનું જ્ઞેય બને છે. તો પછી ઘટનો વિષય કરનાર જ્ઞાનને ઘટજ્ઞાન શા માટે કહેવામાં આવે છે? ઉત્તર—ઉપચારથી. ઉપચારનું કારણ પણ વિકલ્પ છે. જોકે ઘટથી જ્ઞાન સર્વથા ભિન્ન છે તો પણ જ્ઞાનમાં ઘટ, આ વિકલ્પ અવશ્ય પડ્યો છે, તેથી જ તે જ્ઞાનને ઘટજ્ઞાન કહી દેવામાં આવે છે.

તાત્પર્ય કે—

ઇદમત્ર તુ તાત્પર્યં હેયઃ સર્વો નયો વિકલ્પાત્મા ।

બલવાનિવ દુર્વારઃ પ્રવર્તતે કિલ તથાપિ બલાત્ ॥૫૧૦॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર તુ ઇદં તાત્પર્યં) અહીં આ તાત્પર્ય છે, કે—જોકે (વિકલ્પાત્મા) વિકલ્પ આદિ (સર્વઃ નયઃ) બધાય નયો (હેયઃ) હેય છે, (તથાપિ) તોપણ એ નયો (દુર્વારઃ બલવાન ઇવ) દુર્વારરૂપ બળવાનની માફક (કિલ) નિશ્ચયથી (બલાત્) બળપૂર્વક (પ્રવર્તતે) પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ—ઉપરના કથનથી તાત્પર્ય આ છે, કે—જોકે રાગયુક્ત બધાય નયો હેય છે, તોપણ દુર્વારયોદ્ધાની માફક તેની બળપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ ગુરુ-શિષ્યની પ્રવૃત્તિવશ અથવા પોતે વિચાર કરવામાં નયોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાતી નથી. રાગરહિત પણ નય હોય છે, પરંતુ તે આ અધ્યાયમાં લીધા નથી.

નય, વિકલ્પાત્મક કેમ છે ?

અથ તદ્વથા યથા સત્સન્માત્રં મન્યમાન ઇહ કશ્ચિત્ ।

ન વિકલ્પમતિક્રામતિ સદિતિ વિકલ્પસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ ॥૫૧૧॥

સ્થૂલં વા સૂક્ષ્મં વા બાહ્યાન્તર્જલ્પમાત્રવર્ણમયમ્ । જ્ઞાનં તન્મયમિતિ વા નયકલ્પો વાગ્વિલાસત્વાત્ ॥૫૧૨॥

અન્વયાર્થ—(અથ તદ્વથા) હવે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (ઙ્ઘ) અહીં (સત્) સત્ને (સન્માત્રં મન્યમાનઃ) સત્ માત્ર માનવાવાળો (કશ્ચિત્) કોઈ (વિકલ્પં ન અતિક્રામતિ) વિકલ્પને ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી, કારણ કે—તેને પણ (સદિતિ) સત્, એ (વિકલ્પસ્ય) વિકલ્પ (દુર્નિવારત્વાત્) દુર્નિવાર છે.

(તથા) તેવી જ રીતે (સ્થૂલં વા સૂક્ષ્મં વા) સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ પણ જે (બાહ્યાન્તર્જલ્પમાત્રવર્ણમયં) સંપૂર્ણ બાહ્યજલ્પાત્મક વર્ણવિકાર અને અંતર્જલ્પાત્મક વર્ણવિકાર તથા (તન્મયં જ્ઞાનં) તદાકાર જ્ઞાન (ઙ્ઘિતિ વા) એ પણ અર્થાત્ એ ત્રણે (વાગ્વિલાસત્વાત્) વચનના વિલાસ હોવાથી તદનુકૂળ અંશાત્મક જ્ઞાન હોવાથી (નયકલ્પઃ) નયના વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ—જેમ કે—કેવળ સત્ને, સત્રૂપ જ માનવાવાળી કોઈ વ્યક્તિ વિકલ્પકોટિની બહાર કહી શકાતી નથી, કારણ કે—તેને પણ ‘સત્’ એ વિકલ્પ કોઈ પ્રકારથી રોક્યો જતો નથી, એ જ પ્રમાણે બાહ્યજલ્પાત્મક અને અન્તર્જલ્પાત્મકવાક્ય તથા એ વાક્યોના આકારનું જ્ઞાન એ બધા વચનવિલાસ હોવાના કારણથી નયના વિકલ્પ છે, અર્થાત્ વિકલ્પપણાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. અથવા—

વિશેષાર્થ—બધા વિકલ્પોની જાળ ભેદી જ્ઞાનોને છોડી ફક્ત જે પદાર્થને સન્માત્ર જ સમજ્યો છે તેનું જ્ઞાન પણ વિકલ્પાત્મક જ છે, કેમ કે તેના જ્ઞાનમાં સત્, એ વિકલ્પ આવી ગયો છે. સત્ પણ પદાર્થનો એક અંશ જ છે. વાચક તથા વાચ્ય બોધ બંનેય ન્યાત્મક છે.

અવલોક્ય વસ્તુધર્મ પ્રતિનિયતં પ્રતિવિશિષ્ટમેકૈકમ્ ।

સંજ્ઞાકરણં યદિ વા તદ્વાગુપચર્યતે ચ નયઃ ॥૫૧૩॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા (પ્રતિનિયતં) પ્રતિનિયત (પ્રતિવિશિષ્ટં) પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓથી યુક્ત (એકૈકં) પ્રત્યેક (વસ્તુધર્મ) વસ્તુધર્મને (અવલોક્ય) દેખીને જે (સંજ્ઞાકરણં) જ્ઞાનમાં સંજ્ઞા કરવી તે (ચ) તથા (તદ્વાક્) તેનું વાચક વચન પણ (નયઃ ઉપચર્યતે) ઉપચારથી નય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—અથવા વસ્તુના પ્રત્યેક વિશેષધર્મને અવલોકન કરીને જે જ્ઞાનાકાર સંજ્ઞાકરણ તથા તેના પ્રતિપાદક વચનને જ ઉપચારથી નય કહે છે, અર્થાત્ પ્રતિનિયત ધર્મવિશેષને અવલંબન કરીને ઉત્પન્ન થવાવાળું જ્ઞાન તથા તેને પ્રતિપાદન કરવાવાળું વચન, નય કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત—

અથ તદ્યથા યથાગ્નેરૌષ્ણ્યં ધર્મં સમક્ષતોઽપેક્ષ્ય ।

ઉષ્ણોઽગ્નિરિતિ વાગિહ તજ્જ્ઞાનં વા નયોપચારઃ સ્યાત્ ॥૫૧૪॥

અન્વયાર્થ—(અથ તદ્યથા) હવે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (સમક્ષતઃ) પ્રત્યક્ષથી (અગ્નેઃ) અગ્નિનો (ઔષ્ણ્યં ધર્મં અપેક્ષ્ય) ઉષ્ણતારૂપ ધર્મ જોઈને (અગ્નિઃ ઉષ્ણઃ) ‘અગ્નિ ઉષ્ણ છે,’ (इति वाक्) એ પ્રકારનું વચન (વા) અથવા (તજ્જ્ઞાનં) એ વચનાનુસારી જ્ઞાન (નયોપચારઃ સ્યાત્) નયોપચાર છે.

ભાવાર્થ—જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણતા ધર્મ જોઈને ‘અગ્નિ ઉષ્ણ છે’ એ આકારવાળું જ્ઞાન તથા એ જ્ઞાનનો વાયક ‘ઉષ્ણોગ્નિ’ એ વચન બંને ઉપચારથી નય કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ—અગ્નિમાં દીપન, પાચન, પ્રકાશન, બાળવું, ઉષ્ણતા, આદિ અનેક ગુણ છે, પરંતુ કોઈ વિવક્ષિત ધર્મથી જ્યારે તેનું કથન થાય છે ત્યારે તે અગ્નિ માત્ર તેટલી જ માનવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે જીવને જ્ઞાની કહેતાં તેમાં અનેક ગુણ રહેતા હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનમય જ મનાય છે, તેથી આ બધું કથન તથા એવું જ્ઞાન નયરૂપ જ છે.

इह किल छिदानिदानं स्यादिह परशुः स्वतंत्र एव यथा ।

न तथा नयः स्वतंत्रो धर्मविशिष्टं करोति वस्तुबलात् ॥૫૧૫॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (ઇહ) આ લોકમાં (કિલ) નિશ્ચયથી (છિદાનિદાનં) ભેદનું કારણ (પરશુઃ) ફરસી (સ્વતંત્ર એવ) સ્વતંત્ર જ (સ્યાત્) હોય છે, (તથા) તેમ (ઇહ) અહીં (નયઃ નય) (સ્વતંત્રઃ) સ્વતંત્ર હોઈને (વસ્તુ) વસ્તુને (બલાત્) બળપૂર્વક (ધર્મવિશિષ્ટં ન કરોતિ) ધર્મવિશિષ્ટ કરતા નથી.

ભાવાર્થ—જેમ ભેદનું કારણ ફરસી સ્વતંત્ર છે તેમ નય સ્વતંત્ર હોઈને વસ્તુને બળપૂર્વક ધર્મવિશિષ્ટ કરતા નથી, પરંતુ વસ્તુમાં અનંત ધર્મ હોવાથી તથા શબ્દમાં એકસાથે સર્વ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી, વસ્તુમાં રહેલા એક એક વિશેષધર્મની અપેક્ષાથી જ થવાવાળું જ્ઞાન તથા તદનુસાર કહેવાવાળો શબ્દ ઉપચારથી નય કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે ૫૦૪ મા પદ્યથી માંડી અહીં સુધી જ્ઞાનાત્મક તથા વચનાત્મક બંને પ્રકારના નયોને વિકલ્પાત્મક સિદ્ધ કરીને, હવે ક્રમપૂર્વક નયોનું વર્ણન કરવા માટે પ્રથમ નયોના મૂળભેદોનું વર્ણન કરે છે.

વિશેષાર્થ—ફરસી ચલાવવામાં એ જરૂરી નથી, કે તે કોઈ બીજા હથિયારની અપેક્ષા રાખીને જ છેદન ક્રિયા કરે, પરંતુ નયનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર થઈ શકતો નથી. કોઈ વિશેષ અપેક્ષા વિના નય પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. નય પ્રયોગમાં વિશેષ અપેક્ષા અને પ્રતિપક્ષ નયની સાપેક્ષતા

આવશ્યક છે, તેથી છેદન ક્રિયામાં ફરસીની જેમ નય સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ વિવક્ષા અને પ્રતિપક્ષ નયથી તે પરતંત્ર છે. જે નય અપેક્ષા વિના અને પ્રતિપક્ષ નયની સાપેક્ષતા વિના પ્રયુક્ત થાય છે, તેને નય જ કહેવો ન જોઈએ અથવા મિથ્યાનય કહેવો જોઈએ.

एकः सर्वोऽपि नयो भवति विकल्पाविशेषतोऽपि नयात्।

अपि च द्विविधः स यथा स्वविषयभेदे विकल्पद्वैविध्यात् ॥५१६॥

एकोद्रव्यार्थिक इति पर्यायार्थिक इति द्वितीयः स्यात्।

सर्वेषां च नयानां मूलमिवेदं नयद्वयं यावत् ॥५१७॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (વિકલ્પાવિશેષતોઽપિનયાત્) વિકલ્પ સામાન્યરૂપ નયના લક્ષણની અપેક્ષાએ અર્થાત્ વિકલ્પાત્મકજ્ઞાનની અપેક્ષાએ (સર્વોઽપિ નયઃ) સંપૂર્ણ નયો (એકઃ ભવતિ) એક હોય છે, એ જ પ્રમાણે (સ ચ) એ બધા નય (સ્વવિષયભેદે) પોતાના વિષયનો ભેદ થતાં (વિકલ્પદ્વૈવિધ્યાત્) વિકલ્પના દ્વિવિધપણાથી અર્થાત્ બે પ્રકારનો વિકલ્પ થવાથી (एकोद्रव्यार्थिक इति) એક દ્રવ્યાર્થિક તથા (द्वितीयः पर्यायार्थिकः) બીજો પર્યાયાર્થિક (इति) એ પ્રમાણે (द्विविधः अपि स्यात्) બે પ્રકારના પણ હોય છે (च) તથા (सर्वेषां नयानां) સંપૂર્ણ નયોનું (इदंनयद्वयं यावत्) આ બે નયો સુધી (मूलं इव) મૂળસ્થાન છે.

ભાવાર્થ—વિકલ્પ સામાન્યની અપેક્ષાએ નય એક છે તથા વિષયભેદના કારણથી તે નય, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદથી બે પ્રકારના છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બંને નયો બધાય નયોનું મૂળ છે.

द्रव्यार्थिकनयनो निरुक्ति अर्थ

द्रव्यं सन्मुख्यतया केवलमर्थः प्रयोजनं यस्य।

भवति द्रव्यार्थिक इति नयः स्वधात्वर्थसंज्ञकश्चैकः ॥५१८॥

અન્વયાર્થ—(मुख्यतया) મુખ્યપણે (केवलं) કેવળ (द्रव्यं) દ્રવ્ય, (सत्) સત્ છે (अर्थः) અર્થ, અર્થાત્ (प्रयोजनं यस्य) પ્રયોજન જેનું એવો (इति) આ (स्वधात्वर्थ संज्ञकः) પોતાની ધાતુના અર્થ અનુસાર સંજ્ઞાવાળો (द्रव्यार्थिकः नयः) દ્રવ્યાર્થિકનય (भवति) છે (च) તથા એ (एकः) એક છે.

ભાવાર્થ—પર્યાયસાપેક્ષપણે દ્રવ્યને મુખ્યતાથી વિષય કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે. દ્રવ્યાર્થિક શબ્દ ‘દ્રવ્ય’ અને ‘અર્થ’ એ બે શબ્દોથી બન્યો છે. મુખ્યપણે દ્રવ્ય છે અર્થ એટલે પ્રયોજન જેનું તેને દ્રવ્યાર્થિક કહે છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિકશબ્દ અન્વર્થશબ્દ છે, દ્રવ્ય શબ્દ સામાન્યનો વાચક છે, તેથી સામાન્યતત્વને વિષય કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે. આ

નય સામાન્યતત્ત્વને વિષય કરવાવાળો હોવાથી અભેદતાનો સાધક છે, તેથી તે એક જ છે પણ અનેક નથી.

પર્યાયાર્થિકનયનો નિરુક્તિ અર્થ

અંશાઃ પર્યાયા ઇતિ તન્મધ્યે યો વિવક્ષિતોઽશઃ સઃ ।

અર્થો યસ્યેતિ મતઃ પર્યાયાર્થિકનયસ્ત્વનેકશ્ચ ॥૫૧૯॥

અન્વયાર્થ—(અંશાઃ પર્યાયાઃ) ‘અંશ’ નામ પર્યાયોનું છે, (ઇતિ) તેથી (તન્મધ્યે) તે અંશોની મધ્યમાં (વિવક્ષિતઃ) વિવક્ષિત (સઃ) જે (અંશઃ) અંશ છે, (સઃ) તે અંશ છે. (અર્થઃ યસ્ય પ્રયોજન જેનું એવો (ઇતિ) આ (પર્યાયાર્થિકઃ નયઃ મતઃ) પર્યાયાર્થિકનય માનવામાં આવ્યો છે (તુ) તથા તે (અનેકશ્ચ) અનેક પણ છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યસાપેક્ષપણે પર્યાયને વિષય કરવાવાળા નયને પર્યાયાર્થિકનય કહે છે, આ નય ભેદ-પ્રભેદોને વિષય કરે છે, તેથી અનેક છે. અંશો અનેક છે, તેથી આ નય અનેક છે. હવે ગ્રંથકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

અધુના રૂપદર્શનં સન્દષ્ટિપુરસ્સરં દ્વયોર્વક્ષ્યે ।

શ્રુતપૂર્વમિવ સર્વં ભવતિ ચ યદ્વાઽનુભૂતપૂર્વં તત્ ॥૫૨૦॥

અન્વયાર્થ—(અધુના) ગ્રંથકાર કહે છે, કે—હવે હું આ સમયે (સન્દષ્ટિ પુરસ્સરં) દૃષ્ટાંતપૂર્વક (દ્વયોઃ) એ બંને નયોના (રૂપદર્શનં) સ્વરૂપને (વક્ષ્યે) કહું છું, (તત્) તેથી (તત્સર્વં ચ) તે સર્વ કથન કહેવા—સાંભળવાવાળાને (અનુભૂતપૂર્વં ઇવ) પૂર્વમાં અનુભવ કર્યા બરાબર (વા) અથવા (શ્રુતપૂર્વં ઇવ) પૂર્વમાં સાંભળ્યા બરાબર (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થ—સર્વને પૂર્વાનુભૂત તથા પૂર્વશ્રુતની માફક પ્રતીત થાય, એવી રીતે ગ્રંથકાર દૃષ્ટાંતપૂર્વક હવે એ બંને નયોનું લક્ષણ કહે છે.

વ્યવહારનય, પર્યાયાર્થિકનયનું જ નામ છે

પર્યાયાર્થિકનય ઇતિ યદિ વા વ્યવહાર એવ નામેતિ ।

એકાર્થો યસ્માદિહ સર્વોપ્યુપચારમાત્રઃ સ્યાત્ ॥૫૨૧॥

અન્વયાર્થ—(પર્યાયાર્થિક ઇતિ નયઃ) ‘પર્યાયાર્થિક’ એ નય (યદિ વા) અથવા (વ્યવહાર ઇતિ નામ) ‘વ્યવહાર’ એ સંજ્ઞા, એ પ્રમાણે એ બંને (એકાર્થઃ એવ) એક જ અર્થના વાયક છે. (યસ્માત્) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (સર્વોઽપિ) બધાય વ્યવહાર (ઉપચારમાત્રઃ સ્યાત્) કેવળ ઉપચારરૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ—અહીં પર્યાયાર્થિકનય અને વ્યવહારનો એક જ અર્થ છે, કારણ કે પર્યાયાર્થિકનય સંબંધી બધોય વ્યવહાર કેવળ ઉપચારથી થાય છે. વ્યવહાર, ભેદથી કથન કરે છે પણ વસ્તુ ભેદરૂપ નથી, તેથી ભેદને ઉપચાર કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયોમાંથી પહેલાં પર્યાયાર્થિકનયનું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન એ છે, કે—પર્યાયાર્થિકનય પ્રતિષેધ તથા દ્રવ્યાર્થિકનય પ્રતિષેધક છે.

વ્યવહારનો અન્વર્થ અર્થ

વ્યવહરણં વ્યવહારઃ સ્યાદિતિ શબ્દાર્થતો ન પરમાર્થઃ ।

સ યથા ગુણગુણિનોરિહ સદભેદે ભેદકરણં સ્યાત્ ॥૫૨૨॥

અન્વયાર્થ—(વ્યવહરણં વ્યવહારઃ ઇતિ) વિધિપૂર્વક ભેદ કરવાનું નામ વ્યવહાર છે. (ઇતિ) એ (શબ્દાર્થતઃ સ્યાત્) શબ્દાર્થથી અર્થાત્ ‘વ્યવહાર’ શબ્દની નિરુક્તિથી કહેવામાં આવે છે પણ (પરમાર્થઃ ન) વાસ્તવિક નથી, (યથા) જેમ કે (ઇહ) અહીં (ગુણગુણિનો) ગુણ અને ગુણીમાં (સદભેદે) સત્રૂપથી અભેદ હોવા છતાં (સત્ ભેદકરણં) સત્માં જે ભેદ કરવો, તે (સઃ) વ્યવહારનય (સ્યાત્) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—વિધિપૂર્વક ભેદ કરવો તેને વ્યવહાર કહે છે, એ વ્યવહાર શબ્દનો નિરુક્ત અર્થ છે. ગુણ-ગુણીમાં સત્રૂપથી અભેદતા હોવા છતાં પણ ભેદ કરવો એ વ્યવહારનયનો અર્થ છે પણ વસ્તુમાં વાસ્તવિકપણે ભેદ થતો નથી, તેથી તે ભેદ પરમાર્થ નથી. ભેદ તો અભેદતા સમજાવવા માટે પાડવામાં આવે છે. હવે આગળ વ્યવહારનું કારણ અને પ્રયોજન દર્શાવે છે—

વ્યવહારમાં કારણ

સાધારણગુણ ઇતિ વા યદિ વાઽસાધારણઃ સતસ્તસ્ય ।

ભવતિ વિવક્ષ્યો હિ યદા વ્યવહારનયસ્તદા શ્રેયાન્ ॥૫૨૩॥

અન્વયાર્થ—(યદા) જે સમયે (તસ્ય સતઃ) એ સત્ના (સાધારણગુણઃ) સાધારણ ગુણ (યદિ વા) અથવા (અસાધારણઃ ઇતિ વા) અસાધારણ ગુણ એ બંને ગુણોમાંથી કોઈ એક ગુણપણ (વિવક્ષ્યો ભવતિ) વિવક્ષિત થાય છે, (તદા) તે સમયે (હિ) નિશ્ચયથી (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય (શ્રેયાન્) ઠીક કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—સત્ના સાધારણ અને અસાધારણ બે પ્રકારના ગુણો છે, હવે એ બંને પ્રકારના ગુણોમાંથી કોઈ પણ એક ગુણ વિવક્ષિત થતાં જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે જ વ્યવહાર, વ્યવહારનય કહેવાય છે બીજો નહિ.

વ્યવહારનું પ્રયોજન

ફલમાસ્તિક્વમતિઃ સ્યાદનંતધર્મેકધર્મિણસ્તસ્ય ।

ગુણસદ્ભાવે નિયમાત્દ્રવ્યાસ્તિત્વસ્ય સુપ્રતીતત્વાત્ ॥૫૨૪॥

અન્વયાર્થ—(અનંતધર્મેક ધર્મિણઃ) અનંતધર્મવાળા એકધર્મીના વિષયમાં (આસ્તિક્વમતિઃ) આસ્તિક્યબુદ્ધિ થવી એ જ (તસ્ય ફલંસ્યાત્) આ વ્યવહારનયનું ફળ છે, કારણ કે (ગુણસદ્ભાવે) ગુણોનું અસ્તિત્વ માનતાં જ (નિયમાત્) નિયમથી (દ્રવ્યાસ્તિત્વસ્ય) દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ (સુપ્રતીતત્વાત્) સુપ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત પ્રકારના વ્યવહારને માનવાનું પ્રયોજન આ છે, કે—‘વસ્તુમાં અનંત ધર્મો હોવા છતાં તે એક અખંડ વસ્તુ છે’ એવી પ્રતીતિ કરવી, અર્થાત્ ગુણ-ગુણી અભેદ હોવાથી ગુણોને જાણતાં ગુણીની સુપ્રતીત જીવને થાય તો આ વ્યવહારનયનું યથાર્થ ફળ આવ્યું કહેવાય. વ્યવહારના આશ્રયનું ફળ વિકલ્પ-રાગદ્વેષ છે, માટે ભેદનો આશ્રય ન કરતાં અર્થાત્ આ નય દ્વારા કહેલા ગુણના ભેદમાં ન રોકાતાં અભેદદ્રવ્યની પ્રતીતિ કરવી તે આ નયના જ્ઞાનનું ફળ છે, આ ફળ ન આવે તો આ નયજ્ઞાન યથાર્થ નથી.

વ્યવહારનયના ભેદ તથા સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ

વ્યવહારનયો દ્વેધા સદ્ભૂતસ્ત્વથ ભવેદસદ્ભૂતઃ ।

સદ્ભૂતસ્તદ્ગુણ ઇતિ વ્યવહારસ્તત્પ્રવૃત્તિમાત્રત્વાત્ ॥૫૨૫॥

અન્વયાર્થ—(સદ્ભૂતઃ) સદ્ભૂત (અથ તુ) તથા (અસદ્ભૂતઃ) અસદ્ભૂત એ પ્રકારથી (વ્યવહાર નયઃ) વ્યવહારનય (દ્વેધા) બે પ્રકારના (ભવેત્) છે, તેમાંથી (તદ્ગુણઃ સદ્ભૂતઃ ઇતિ) વિવક્ષિત વસ્તુના ગુણોનું નામ સદ્ભૂત તથા (તત્પ્રવૃત્તિમાત્રત્વાત્) એ ગુણોની પ્રવૃત્તિમાત્રનું નામ (વ્યવહારઃ) વ્યવહાર છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનયના બે ભેદ છે, એક સદ્ભૂત વ્યવહારનય તથા બીજો અસદ્ભૂત વ્યવહારનય, તેમાંથી વિવક્ષિત કોઈ દ્રવ્યના ગુણોની પ્રવૃત્તિમાત્ર કરવાવાળા નયનું નામ સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. પ્રવૃત્તિ પછી ‘માત્ર’ શબ્દ એટલા માટે છે, કે—આ નયના કથનમાં ગુણના ભેદની પ્રવૃત્તિ છે પણ તેનું પ્રયોજન ભેદ સમજાવવાનું નથી, પરંતુ ગુણ-ગુણીને અભેદરૂપ સમજાવવાનું છે.

વિશેષાર્થ—કોઈ દ્રવ્યના ગુણ તે જ દ્રવ્યમાં વિવક્ષિત કરવાનું નામ જ સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. આ નય તે જ વસ્તુના ગુણોનું વિવેચન કરે છે તેથી યથાર્થ છે. આ નયમાં અચાર્યપણું કેવળ એટલું છે કે એ અખંડ વસ્તુમાંથી ગુણ ગુણીનો ભેદ કરે છે.

સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કારણ

अत्र निदानं च यथा सदसाधारणगुणो विवक्ष्यः स्यात्।

अविवक्षितोऽथवापि च सत्साधारणगुणो न चान्यतरात् ॥५२६॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) આ સદ્ભૂત વ્યવહારનયની પ્રવૃત્તિમાં (નિદાનં ચ) કારણ પણ આ છે, કે (યથાસદસાધારણ) જેમ સત્ના કોઈ અસાધારણગુણની (વિવક્ષાઃ સ્યાત્) વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, (અપિ ચ) તેમ (સત્ સાધારણગુણો) સત્ના કોઈ સાધારણગુણની (અવિવક્ષિત) વિવક્ષા કરવામાં આવતી નથી, (અથવા) તેમ જ (ન ચ અન્યતરાત્) બીજા કોઈની પણ વિવક્ષા કરવામાં આવતી નથી.

ભાવાર્થ—ગુણ-ગુણીનો ભેદ કરવામાં આવે તે વ્યવહારનય છે એમ પદ પરરમાં જણાવ્યું છે અને તેથી દ્રવ્યના અસ્તિત્વની સુપ્રતીતિ થાય છે એ તેનું પ્રયોજન છે, એમ પદ પર૪માં જણાવ્યું છે. અહીં સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કારણ તે દ્રવ્યનો અસાધારણગુણ જણાવ્યો છે, કેમ કે અસાધારણગુણ વડે તે દ્રવ્યને બીજાં દ્રવ્યોથી ભિન્ન ઓળખી શકાય છે. તે દ્રવ્ય બીજાં દ્રવ્યોથી જુદું છે એમ સિદ્ધ થતાં બીજાં દ્રવ્યોની તેમાં નાસ્તિ છે, એવી નિષેધબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (જુઓ પદ પર૭) સાધારણગુણથી તે દ્રવ્યની સાબિતી થાય પણ તેને બીજાં દ્રવ્યોથી ભિન્ન જાણી શકાય નહિ, તેથી સાધારણગુણની વ્યાખ્યા હોય ત્યારે તેને સામાન્યપણે વ્યવહારનય કહી શકાય, પણ સદ્ભૂત વ્યવહારનય કહી શકાય નહિ. રાગદ્વેષવિકારાદિ આ નયનો વિષય નથી, એમ બતાવવા માટે ‘ન ચ અન્યતરાત્’ પદ વાપર્યું છે, કારણ કે તે રાગાદિ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે. (જુઓ પદ પર૯-પ૩૦)

સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન

अस्यावगमे फलमिति तदितरवस्तुनि निषेधबुद्धिः स्यात्।

इतरविभिन्नो नय इति भेदाभिव्यंजको न नयः ॥५२७॥

અન્વયાર્થ—(અસ્યાવગમે ઇતિ ફલં) તે અનુસાર જ્ઞાન થતાં અર્થાત્ આ નયનું પ્રયોજન એ છે, કે (તદિતરવસ્તુનિ નિષેધબુદ્ધિઃ સ્યાત્) તેનાથી અન્ય વસ્તુમાં નિષેધબુદ્ધિ થઈ જાય છે, કારણ કે (ઇતરવિભિન્નઃ નયઃ) બીજાથી વિભિન્ન થવું તે નય છે, પરંતુ (ભેદાભિવ્યંજકો નયઃ ન) નય કાંઈ એક વસ્તુમાં ભેદ જણાવનાર નથી.

ભાવાર્થ—સદ્ભૂત વ્યવહારનય વસ્તુના વિશેષગુણોનું વિવેચન કરે છે, તેથી એ વસ્તુ પોતાના વિશેષગુણો દ્વારા અન્ય વસ્તુથી ભિન્ન જ પ્રતીત થવા લાગે છે. જેમ કે જીવનો જ્ઞાનગુણ આ નય દ્વારા વિવક્ષિત થતાં તે જીવને બીજા પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોથી ભિન્ન સિદ્ધ કરે

છે, પરંતુ એમ નથી કે જીવને તેના પોતાના ગુણોથી જ જુદો સિદ્ધ કરે છે.

અસ્તમિતસર્વસંકરદોષં ક્ષતસર્વશૂન્યદોષં વા ।

અણુરિવ વસ્તુસમસ્તં જ્ઞાનં ભવતીત્યનન્યશરણમિદમ્ ॥૫૨૮॥

અન્વયાર્થ—(અસ્તમિતસર્વસંકરદોષં) સંપૂર્ણ સંકરદોષથી રહિત (વા) તથા (ક્ષતસર્વશૂન્યદોષં) સર્વશૂન્યદોષોથી રહિત (ઇદં સમસ્તં વસ્તુ) આ સંપૂર્ણ વસ્તુ આ સદ્ભૂત વ્યવહારનયના કારણથી (અણુરિવ) અણુની માફક (અનન્યશરણં) અનન્યશરણ છે અર્થાત્ કોઈ-કોઈ વસ્તુનું શરણ નથી, (ઇતિ જ્ઞાનં ભવતિ) એવું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે સદ્ભૂત વ્યવહારનયના કારણથી સમસ્ત વસ્તુ નિર્દોષતાપૂર્વક સ્વતંત્ર અનન્યશરણ પ્રતીત થવા લાગે છે.

એ પ્રમાણે સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું નિરૂપણ કરીને હવે આગળ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું નિરૂપણ કરે છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ

અપિ ચાઽસદ્ભૂતાદિ વ્યવહારાન્તો નયશ્ચ ભવતિ યથા ।

અન્યદ્રવ્યસ્ય ગુણાઃ સંજાયન્તે બલાત્તદન્યત્ર ॥૫૨૯॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા એ (અસદ્ભૂતાદિવ્યવહારાન્તઃ નયશ્ચ ભવતિ) અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, કે (યતઃ) જેનાથી (અન્યદ્રવ્યસ્ય ગુણાઃ) અન્યદ્રવ્યના ગુણ (બલાત્) બળપૂર્વક અર્થાત્ ઉપચારસામર્થ્યથી (તદન્યત્ર) તેનાથી ભિન્ન અન્ય દ્રવ્યના (સંજાયન્તે) કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જેના દ્વારા અન્ય દ્રવ્યના ગુણ ઉપચારસામર્થ્યથી અન્ય દ્રવ્યમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે તે વાસ્તવિકતાથી તેમાં નથી, તેથી આ નયને અસદ્ભૂત કહે છે અને એવો ભેદ પ્રવર્તે છે, તેથી તેને વ્યવહાર કહે છે. એ પ્રમાણે આ નયનું ‘અસદ્ભૂત વ્યવહારનય’ એ નામ આ અર્થસામર્થ્યથી પડે છે. અહીં દૃષ્ટાન્ત—

સ યથા વર્ણાદિમતો મૂર્તદ્રવ્યસ્ય કર્મ કિલ મૂર્તમ્ ।

તત્સંયોગત્વાદિહ મૂર્તાઃ ક્રોધાદયોઽપિ જીવભવાઃ ॥૫૩૦॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) તે આ પ્રમાણે છે, જેમ કે (વર્ણાદિમતઃ મૂર્તદ્રવ્યસ્ય) વર્ણાદિમાન મૂર્તદ્રવ્યના જે (કિલ) નિશ્ચયથી (મૂર્ત કર્મ) મૂર્તિક કર્મ છે, (તત્સંયોગત્વાત્) એ મૂર્તિક કર્મોના

સંયોગસંબંધ વિશેષથી (इह) અહીં (जीवभावाः) જીવમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા (क्रोधादयोऽपि) ક્રોધાદિક પણ (मूर्ताः) મૂર્ત છે, તેને જીવના કહેવા તે અસદ્ભૂતવ્યવહારનય છે.

ભાવાર્થ—મૂર્તિક કર્મોના સંયોગથી ભાવક્રોધાદિકને જીવના કહેવા તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. જીવમાં મૂર્તિકપણું બિલકુલ નથી, પરંતુ વૈભાવિકશક્તિના કારણથી જીવ પોતાને ચૂકી એટલે સ્વરૂપ એકતાથી ખસી પરલક્ષે ક્રોધાદિભાવ કરે છે, માટે તે ક્રોધાદિભાવને ઉપચારથી જીવના કહેવામાં આવે છે. જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેથી અસદ્ભૂત તથા સ્વાશ્રય ચૂકી પરલક્ષે થવાના કારણથી વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે, તેથી વ્યવહાર કહીને આ નયને અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કારણ

कारणमन्तर्लीना द्रव्यस्य विभावभावशक्तिः स्यात्।

सा भवति सहजसिद्धा केवलमिह जीव पुद्गलयोः॥५३१॥

અન્વયાર્થ—(कारणं) એ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયમાં કારણ (अंतर्लीना द्रव्यस्य) દ્રવ્યની અંતર્લીના (विभावभावशक्तिः स्यात्) વૈભાવિકશક્તિ છે તથા (सा) તે (इह) અહીં (केवलं) કેવળ (जीवपुद्गलयोः) જીવ તથા પુદ્ગલમાં (सहजसिद्धाभवति) સહજસિદ્ધ માનવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યમાં અંતર્લીના એક વૈભાવિકશક્તિ છે અને તે માત્ર જીવ તથા પુદ્ગલમાં સહજસિદ્ધ છે. તે શક્તિના વિભાવપરિણમનથી જીવમાં ક્રોધાદિક વિભાવભાવ થાય છે અને ત્યાં પરરૂપ એવાં દ્રવ્યકર્મો નિમિત્ત પડે છે, તેથી આ ભાવક્રોધાદિકને અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જીવના કહેવામાં આવે છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન

फलमागन्तुकभावादुपाधिमात्रं विहाय यावदिह।

शेषस्तच्छुद्धगुणः स्यादिति मत्त्वा सुदृष्टिरिह कश्चित्॥५३२॥

અન્વયાર્થ—(फलं) આ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયને જાણવાનું ફળ આ છે, કે (इह) અહીં (¹आगन्तुकभावात्) પરાશ્રિતપણે થવાવાળા ભાવક્રોધાદિ (यावत् उपाधिमात्रं विहाय) સંપૂર્ણ ઉપાધિમાત્રને છોડી (शेषः) બાકીના (तच्छुद्धगुणः स्यात्) તેના (जिवना) શુદ્ધગુણો છે, (इति मत्त्वा) એમ માનીને (इह) અહીં (कश्चित्) કોઈ પુરુષ (सुदृष्टिः) સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકે.

ભાવાર્થ—આ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન એ છે, કે—રાગાદિભાવને જીવના

૧. આગન્તુકભાવ એટલે આગમનશીલ—ઔપાધિકભાવ.

કહ્યાં છે તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી છે પણ નિશ્ચયથી નહિ, આથી કોઈ ભવ્યાત્મા ઉપાધિમાત્ર અંશને છોડી નિશ્ચયતત્ત્વને ગ્રહણ કરવાનો ઈચ્છુક બની સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકે છે, કારણ કે સર્વ નયોમાં નિશ્ચયનય જ ઉપાદેય છે પણ બાકીના કોઈ નય નહિ. બાકીના નયો તો માત્ર પરિસ્થિતિવશ પ્રતિપાદ્યવિષયનું નિરૂપણ માત્ર કરે છે, તેથી એક નિશ્ચયનય જ કલ્યાણકારી છે. જોકે આ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વ્યવહાર, વ્યવહાર છે, પરંતુ તે ઉપાદેય નથી, એમ સમજીને આ નયના વિષયને સમજી લીધા પછી નિશ્ચયનયના વિષયભૂત નિશ્ચયતત્ત્વને નિરૂપાધિરૂપ જાણી તેને અંગીકાર કરવા ઈચ્છતો થકો કોઈ ભવ્યાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકે છે, એ જ આ નયને દર્શાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. અહીં દૃષ્ટાંત—

અત્રાપિ ચ સંદૃષ્ટિઃ પરગુણયોગાદ્વ પાણ્ડુરઃ કનકઃ ।

હિત્વા પરગુણયોગં સ એવ શુદ્ધોઽનુભૂયતે કૈશ્ચિત્ ॥૫૩૩॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર ચ સંદૃષ્ટિઃ અપિ) અહીં દૃષ્ટાંત પણ છે, કે—જેમ (પરગુણયોગાદ્વ) અન્યના ગુણોના સંબંધથી (કનકઃ પાણ્ડુરઃ) સુવર્ણ, પાંડુર એટલે સફેદ થઈ જાય છે, પરંતુ (પરગુણયોગં હિત્વા) પરગુણનો સંબંધ છોડીને (સ એવ) એ જ સુવર્ણ (કૈશ્ચિત્) કોઈ પુરુષો દ્વારા (શુદ્ધઃ અનુભૂયતે) શુદ્ધરૂપ અનુભવ કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ સોનામાં ચાંદી મળી જવાથી જે સફેદી આવે છે તેને એ અવસ્થામાં કદાચિત્ ‘સોનાની સફેદી’ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી કહી શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સોનામાં સફેદી હોતી જ નથી, કેવળ પરવસ્તુના ગુણોના યોગથી આવે છે; એમ સમજીને કોઈને કોઈ પુરુષ શુદ્ધ સોનાના ગુરુત્વ-પીતૃત્વાદિ ગુણોનો જ અનુભવ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ભાવકોધાદિક પણ વાસ્તવમાં જીવનું સ્વરૂપ નથી, એમ સમજીને કોઈ ભવ્યાત્મા શુદ્ધ અમૂર્તિક આત્માનો અનુભવ કરવાવાળો થઈ જાય છે. હવે આગળ સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—

સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના ભેદો

સદ્ભૂતવ્યવહારોઽનુપચરિતોસ્તિ ચ તથોપચરિતશ્ચ ।

અપિ ચાઽસદ્ભૂતઃ સોનુપચરિતોસ્તિ ચ તથોપચરિતશ્ચ ॥૫૩૪॥

અન્વયાર્થ—(સદ્ભૂતવ્યવહારઃ) સદ્ભૂત વ્યવહારનય, (અનુપચરિતઃ તથા ચ ઉપચરિતશ્ચ) અનુપચરિત તથા ઉપચરિત એ પ્રકારથી બે પ્રકારનો (અસ્તિ) છે (અપિ ચ) તથા જે (અસદ્ભૂતઃ) અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, (સ ચ) તે પણ (અનુપચરિતઃ તથા ચ ઉપચરિતઃ) અનુપચરિત તથા ઉપચરિત એ પ્રમાણે બે પ્રકારનો (અસ્તિ) છે.

ભાવાર્થ—સદ્ભૂતવ્યવહારનયના અનુપચરિત અને ઉપચરિત, એ પ્રમાણે બે ભેદ છે તથા અસદ્ભૂતવ્યવહારનયના પણ અનુપચરિત અને ઉપચરિત, એ પ્રમાણે બે ભેદ છે. એ પ્રમાણે વ્યવહારનયના ૧. અનુપચરિત સદ્ભૂતવ્યવહારનય, ૨. ઉપચરિત સદ્ભૂતવ્યવહારનય, ૩. અનુપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારનય તથા ૪. ઉપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારનય, એ પ્રમાણે ચાર ભેદ થઈ જાય છે.

અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ

સ્યાદાદિમો યથાન્તર્લીના યા શક્તિરસ્તિ યસ્ય સતઃ ।

તત્તત્સામાન્યતયા નિરૂપ્યતે ચેદ્વિશેષનિરપેક્ષમ્ ॥૫૩૫॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (યસ્ય સતઃ) જે પદાર્થની (યા) જે (અન્તર્લીના) અંતર્લીના (શક્તિઃ અસ્તિ) શક્તિ છે, (તત્તત્સામાન્યતયા) એ શક્તિના સામાન્યપણાથી એ પદાર્થનું (ચેત્) જો (વિશેષનિરપેક્ષં) વિશેષની અપેક્ષા ન કરતાં (નિરૂપ્યતે) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તો તે (આદિમઃ સ્યાત્) પ્રથમનો-અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જે પદાર્થની જે અંતર્લીનશક્તિ છે, તે પદાર્થનું કેવળ એ શક્તિ મુખ્યપણે જ જે નિરૂપણ કરવામાં આવે, તેને અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય કહે છે. હવે ઉદાહરણપૂર્વક ખુલાસો કરે છે—

ઇદમત્રોદાહરણં જ્ઞાનં જીવોપજીવિ જીવગુણઃ ।

જ્ઞેયાલંબનકાલે ન તથા જ્ઞેયોપજીવિ સ્યાત્ ॥૫૩૬॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર ઇદં ઉદાહરણં) અહીં આ ઉદાહરણ છે, કે—જેમ (જીવગુણઃ) જીવનો ગુણ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન, (જીવોપજીવિ) જીવોપજીવી છે (તથા) તેવી રીતે તે (જ્ઞેયાલંબનકાલે) જ્ઞેયના આલંબનકાળમાં અર્થાત્ જ્ઞેયને વિષય કરતી વેળા (જ્ઞેયોપજીવિ) જ્ઞેયોપજીવી (ન સ્યાત્) થતો નથી.

ભાવાર્થ—જોકે જ્ઞાન, જે સમયે જે વિષયને વિષય કરે છે તે સમયે તેને તે જ કહે છે. જેમ કે—ઘટને વિષય કરવાથી જ્ઞાન, ઘટજ્ઞાન કહેવાય છે, તોપણ અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી એ કથન બરાબર નથી, તેથી જ્ઞાનને જ્ઞેયોપજીવી ન કહેતાં કેવળ આત્મોપજીવી જ કહેવું, અર્થાત્ જ્ઞાનને ઘટજ્ઞાન ન કહેતાં માત્ર જ્ઞાન કહેવું, એ અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે.

ઘટસદ્ભાવે હિ યથા ઘટનિરપેક્ષં ચિદેવ જીવગુણઃ ।

અસ્તિ ઘટાભાવેપિ ચ ઘટનિરપેક્ષં ચિદેવ જીવગુણઃ ॥૫૩૭॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (હિ) નિશ્ચયથી (ઘટસદ્ભાવે) ઘટના સદ્ભાવમાં (ઘટનિરપેક્ષં) ઘટની અપેક્ષા ન કરતાં (ચિદેવ) કેવળ ચૈતન્ય-જ્ઞાન જ (જીવગુણઃ) જીવનો ગુણ છે. એ પ્રમાણે (ઘટાભાવેપિ) ઘટના અભાવમાં (ચ) પણ (ઘટનિરપેક્ષં) ઘટની અપેક્ષા ન કરતાં (ચિદેવ) માત્ર જ્ઞાન જ (જીવગુણઃ અસ્તિ) જીવનો ગુણ છે.

ભાવાર્થ—જેમ ઘટને જાણવા સમયે પણ જ્ઞાન, ઘટની અપેક્ષા વિના સ્વતંત્ર જ થાય છે અર્થાત્ માત્ર જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે તે જ્ઞાન ઘટને નહિ જાણવા સમયે પણ માત્ર જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે. જોયને જાણવા ટાણે પણ જ્ઞાનમાં કાંઈ વિશેષતા આવી જતી નથી, કારણ કે વાસ્તવમાં આત્માના જ્ઞાનગુણની સાથે જોયનો કોઈ સંબંધ નથી, તેથી તેને અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય કહે છે. જ્ઞાન, જોયથી નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ ‘જ્ઞાન જ્ઞાનીનું (આત્માનું) છે’ એમ આ નય જ્ઞાન કરાવે છે, માટે આ નયને અનુપચરિત તથા જે દ્રવ્યનો ગુણ છે તેને તેમાં જ પ્રતિપાદન કરવાથી સદ્ભૂત તથા ભેદ કરવામાં આવે છે, તેથી વ્યવહાર કહે છે. એ પ્રમાણે આ નયનું નામ અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે.

एतेन निरस्तं यन्मतमेतत्सति घटे घटज्ञानम् ।

असति घटे न ज्ञानं न घटज्ञानं प्रमाणशून्यत्वात् ॥५३८॥

અન્વયાર્થ—(એતેન) આ કથન દ્વારા (યત્ એતત્ મતં) જે આવો મત છે, કે—(ઘટેસતિ) ઘટની હાજરીમાં (ઘટજ્ઞાનં) ઘટનું જ્ઞાન થાય છે તથા (ઘટે અસતિ) ઘટની ગેરહાજરીમાં (ન જ્ઞાનં) ન તો જ્ઞાન થાય છે તથા (ન ઘટજ્ઞાનં) ન ઘટજ્ઞાન થાય છે, એ મત (પ્રમાણશૂન્યત્વાત્) પ્રમાણ દ્વારા શૂન્ય હોવાથી (નિરસ્તં) અહીં ખંડિત થઈ ગયો.

ભાવાર્થ—અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો એવો વિષય માનવાથી જ્ઞાનને અર્થ (પદાર્થ)જન્ય માનવાવાળાઓનું નિરાકરણ થઈ જાય છે, કારણ કે—જ્ઞાનને અર્થજન્ય માનવાવાળાઓનું જે આ કથન છે, કે ‘ઘટના સદ્ભાવમાં જ ઘટજ્ઞાન થઈ શકે છે પણ ઘટના અભાવમાં નહીં;’ માટે એવું કથન પ્રમાણિક ન હોવાથી ખંડિત થઈ જાય છે.

अनुपचरित-सद्भूत व्यवहारनयनं प्रयोजन (इण)

‘फलमास्तिक्यनिदानं सद्द्रव्ये वास्तवप्रतीतिः स्यात् ।

भवति क्षणिकादिमते परमोपेक्षा यतो विनायासात् ॥५३९॥

અન્વયાર્થ—(સત્ દ્રવ્યે) સત્રૂપ દ્રવ્યમાં (આસ્તિક્યનિદાનં) આસ્તિક્યતાનું કારણ (વાસ્તવપ્રતીતિઃ) યથાર્થરૂપ પ્રતીતિ થવી, એ જ (ફલંસ્યાત્) આ નયનું ફળ છે, (યતઃ) કારણ કે—

૧. ગ્રંથકારે આ નયનું કાંઈ નિમિત્ત દર્શાવ્યું નથી.

આ નય દ્વારા (આયાસાત્ વિના) કોઈ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના (ક્ષણિકાદિમતે) ક્ષણિકાદિ મતોમાં (પરમોપેક્ષા ભવતિ) પરમ ઉપેક્ષા થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન આ છે, કે—વસ્તુમાં વાસ્તવિક પ્રતીતિ થવી અને તે વાસ્તવિક પ્રતીતિ આ અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયથી થાય છે. બીજું આ નય દ્વારા જ ક્ષણિક, એકાન્ત અને વિપરીતાદિ મતો તરફ કોઈ પ્રકારના પ્રયત્ન વિના જ પરમ ઉપેક્ષાભાવ થઈ જાય છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે આ નયના બળથી જ્ઞાનને પરાશ્રિત માનનારાઓના મતનું નિરાકરણ થઈ પદાર્થોની વાસ્તવિક પ્રતીતિ થાય છે, એ જ આ અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન છે.

એ પ્રમાણે અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું નિરૂપણ કરીને હવે ગ્રંથકાર, આગળ ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું નિરૂપણ કરે છે.

ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ

ઉપચરિતઃ સદ્ભૂતો વ્યવહારઃ સ્યાન્નયો યથા નામ।

અવિરુદ્ધં હેતુવશાત્પરતોઽપ્યુપચર્યતે યતઃ સ્વગુણઃ ॥૫૪૦॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ) જેનાથી (અવિરુદ્ધં) અવિરોધપૂર્વક (હેતુવશાત્) કોઈ હેતુવશથી (સ્વગુણઃ અપિ) પોતાનો ગુણ પણ (પરતઃ) પર વડે (ઉપચર્યતે) ઉપચરિત કરવામાં આવે, તે (યથાનામ) અન્વર્થ સંજ્ઞાવાળો (ઉપચરિતઃ સદ્ભૂતઃ વ્યવહારનયઃ સ્યાત્) ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે.

ભાવાર્થ—અવિરોધભાવથી યુક્તિપૂર્વક કોઈ દ્રવ્યના ગુણોનો કોઈ અન્યના આશ્રયથી ઉપચાર કરવો, તેને ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય કહે છે. તેનું ઉદાહરણ—

અર્થવિકલ્પો જ્ઞાનં પ્રમાણમિતિ લક્ષ્યતેધુનાપિ યથા।

અર્થઃ સ્વપરનિકાયો ભવતિ વિકલ્પસ્તુ ચિત્તદાકારમ્ ॥૫૪૧॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ કે (અધુનાઽપિ) આ વેળા (અહીં) (અર્થવિકલ્પો જ્ઞાનં પ્રમાણં) ‘અર્થવિકલ્પાત્મકજ્ઞાન પ્રમાણ છે,’ (ઇતિ) એમ જે (લક્ષ્યતે) કહેવામાં આવે છે તે ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ છે. તેમાં અહીં (સ્વપરનિકાયઃ અર્થઃ ભવતિ) સ્વ—પરસમુદાયને અર્થ કહે છે (તુ) તથા (ચિત્તદાકારં વિકલ્પઃ) જ્ઞાનનું સ્વ-પર વ્યવસાયરૂપ થવું તેને વિકલ્પ કહે છે.

ભાવાર્થ—‘અર્થવિકલ્પો જ્ઞાનં પ્રમાણં’ અર્થાત્—અર્થના વિકલ્પાત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવું એ ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ છે. અર્થશબ્દનો અર્થ સ્વ-પર પદાર્થ અને વિકલ્પશબ્દનો અર્થ તદાકાર વા વ્યવસાયાત્મક છે, તેથી અર્થ-વિકલ્પ શબ્દનો અર્થ સ્વ-પરવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન થાય છે. એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે અને એમ ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે.

અસદપિ લક્ષણમેતત્સન્માત્રત્વે સુનિર્વિકલ્પત્વાત્ ।

તદપિ ન વિનાવલમ્બાન્નિર્વિષયં શક્યતે વક્તુમ્ ॥૫૪૨॥

તસ્માદનન્યશરણં સદપિજ્ઞાનં સ્વરૂપસિદ્ધત્વાત્ ।

ઉપચરિતં હેતુવશાત્ તદિહજ્ઞાનં તદન્યશરણમિવ ॥૫૪૩॥

અન્વયાર્થ—(સન્માત્રત્વે સુનિર્વિકલ્પત્વાત્) નિશ્ચયનયથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ કેવળ સત્સ્વ માનવાં છતાં, નિર્વિકલ્પતાના કારણથી (એતત્ અપિ લક્ષણં) જોકે ઉક્ત લક્ષણ (અસત્) ઠીક નથી, (તદપિ) તોપણ (અવલમ્બાત્ વિના) અવલંબન વિના (નિર્વિષયં) નિર્વિષય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ (વક્તું ન શક્યતે) કહી શકાતું નથી, (તસ્માત્) તેથી (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (સ્વરૂપસિદ્ધત્વાત્) સ્વરૂપ વડે સિદ્ધ હોવાથી (અનન્ય શરણં સદપિ) અનન્યશરણ હોવા છતાં પણ-નિરાલંબન હોવા છતાં પણ (ઇહ) અહીં આગળ (તત્જ્ઞાનં) તે જ્ઞાન (હેતુવશાત્) હેતુવશથી (ઉપચરિતં) ઉપચરિત થઈને (તદન્યશરણં ઇવ) તેનાથી ભિન્ન, શરણની માફક માલુમ થાય છે, અર્થાત્ સ્વ-પર વ્યવસાયાત્મક પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—જોકે જ્ઞાન, નિર્વિકલ્પાત્મક છે—કેવળ સત્શબ્દથી જ પ્રતિપાદિત થઈ શકે છે, એટલે કે જ્ઞાનને અર્થવિકલ્પાત્મક કહેવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે—તે તો કેવળ સદાત્મક અને કોઈના આશ્રિત નહિ થતું કેવળ સ્વરૂપસિદ્ધ હોવાથી નિર્વિકલ્પરૂપ છે, તોપણ એ નિર્વિકલ્પનું સ્વરૂપ કોઈને કોઈ અવલંબન વિના કહી શકાતું નથી, તેથી યુક્તિપૂર્વક જ્ઞેયનું અવલંબન કરીને તેને ‘સ્વ-પરવ્યવસાયાત્મક, અર્થવિકલ્પાત્મક’ ઈત્યાદિ શબ્દો દ્વારા કહેવામાં આવે છે અને તે જ્ઞેયાશ્રિત જેવું ભાસિત થાય છે. જ્ઞેયાશ્રિત કહેવું ઉપચારથી છે, તેથી તે ઉપચરિત, વાસ્તવિકરૂપ હોવાથી સદ્ભૂત અને ગુણ-ગુણીભેદ હોવાથી વ્યવહાર, એ પ્રમાણે આ નયને ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનય કહે છે. કારણ કે—

ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન

हेतुः स्वरूपसिद्धिं विना न परसिद्धिरप्रमाणत्वात् ।

तदपि च शक्तिविशेषाद्द्रव्यविशेषे यथा प्रमाणं स्यात् ॥५४४॥

અન્વયાર્થ—(સ્વરૂપસિદ્ધિ વિના) સ્વરૂપસિદ્ધિ વિના (ન પરસિદ્ધિરપ્રમાણત્વાત્) પરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે—સ્વરૂપ સિદ્ધિ થયા વિના પરસિદ્ધિ થવી અપ્રમાણિક થાય છે, તથા (યથાપ્રમાણ) પ્રમાણાનુસાર (તદપિ ચ) તે પ્રમાણ અથવા તેનું સ્વરૂપ પણ (શક્તિવિશેષાત્) પોતાની સ્વ-પર વ્યવસાયાત્મક શક્તિવિશેષથી (દ્રવ્યવિશેષેસ્યાત્) દ્રવ્યવિશેષના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ('ઈતિ' હેતુઃ) એ આ નયની પ્રવૃત્તિમાં હેતુ છે.

ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન (૬૭)

અર્થો જ્ઞેયજ્ઞાયકસંકરદોષભ્રમક્ષયો યદિ વા।

અવિનાભાવાત્ સાધ્યં સામાન્યં સાધકો વિશેષઃ સ્યાત્ ॥૫૪૫॥

અન્વયાર્થ—(જ્ઞેયજ્ઞાયકસંકરદોષભ્રમક્ષયઃ) જ્ઞેય-જ્ઞાયકમાં સંભવિત સંકરદોષના ભ્રમને ક્ષય કરવો (યદિ વા) અથવા (અવિનાભાવાત્) અવિનાભાવથી (સામાન્યં) સામાન્યરૂપ (સાધ્યં) સાધ્યનું તથા (વિશેષઃ સાધકો) વિશેષને સાધક કહેવું એ જ (અર્થઃ સ્યાત્) આ ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન છે.

ભાવાર્થ—ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અર્થવિકલ્પને પ્રમાણ કહેવાનું પ્રયોજન આ છે, કે—એમ કહેવાથી જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં જે સંકરપણાનો ભ્રમ થતો હતો, તે ભ્રમનું આથી નિવારણ થઈ જાય છે, કારણ કે—જ્ઞાનને અર્થવિકલ્પાત્મક કહેવું એ ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાથી છે. જ્ઞાન જ્ઞાયક છે, તથા સ્વ-પર, જ્ઞેય થાય છે તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં વાસ્તવમાં સંકરતા થતી નથી. બીજું પ્રયોજન આ પણ છે, કે—અર્થવિકલ્પાત્મક વિશેષજ્ઞાન સાધક છે તથા સામાન્યજ્ઞાન સાધ્ય છે અર્થાત્ સામાન્યજ્ઞાન, અનુપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય સાધ્ય તથા જ્ઞાનને અર્થવિકલ્પાત્મક કહેવું, એ ઉપચરિત-સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય સાધક છે.

એ પ્રમાણે સદ્ભૂત વ્યવહારનયના અનુપચરિત અને ઉપચરિત ભેદોનું નિરૂપણ કરીને હવે આગળ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના અનુપચરિત તથા ઉપચરિત ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે.

અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક લક્ષણ

અપિ વાઽસદ્ભૂતો યોઽનુપચરિતાખ્યો નયઃ સ ભવતિ યથા।

ક્રોધાદ્યા જીવસ્ય હિ વિવક્ષિતાશ્ચેદબુદ્ધિભવાઃ ॥૫૪૬॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (ચેત્) જો (અબુદ્ધિભવાઃ) વર્તમાન બુદ્ધિમાં નહિ પકડાતા —અવ્યક્ત (ક્રોધાદ્યાઃ) ભાવક્રોધાદિક (જીવસ્ય હિ) જીવના જ (વિવક્ષિતાઃ) વિવક્ષિત કરવામાં

આવે, તો (ય: અનુપચરિતારવ્ય: અસદ્ભૂત: નય:) જે અનુપચરિત નામનો અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવાય છે, (સ: ભવતિ અસ્તિ) તે થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—અબુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા ભાવકોધાદિકને જીવના કહેવા તે અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે; અર્થાત્ બુદ્ધિમાં ન પકડાય એવા અવ્યક્ત ભાવકોધાદિ પણ વાસ્તવમાં જીવના નથી, તેથી અસદ્ભૂત, તથા તેને વર્તમાનમાં સાધકજીવનું જ્ઞાન જુદા પકડી શકતું નથી, તેથી અનુપચાર કહીને આ નયને અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહ્યો છે.^૧ હવે તેનું કારણ કહે છે.

કારણમિહ યસ્ય સતો યા શક્તિઃ સ્યાદ્વિભાવભાવમયી ।

ઉપયોગદશાવિષ્ટા સા શક્તિઃ સ્યાત્તદાપ્યનન્યમયી ॥૫૪૭॥

અન્વયાર્થ—(કારણ) અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની પ્રવૃત્તિમાં કારણ આ છે, કે—(ઇહ) અહીં (યસ્ય સતઃ) જે સત્ની (યા) જે (વિભાવભાવમયી) વિભાવભાવમયી (શક્તિઃ સ્યાત્) શક્તિ છે, (સા શક્તિઃ) તે શક્તિ જે સમયે (ઉપયોગદશાવિષ્ટા) ઉપયોગદશાથી યુક્ત થાય છે (તદાપિ) તે સમયે પણ (અનન્યમયી સ્યાત્) અનન્યમયી હોય છે.

ભાવાર્થ—અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી અબુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા (ભાવ) કોધાદિકને જીવના કહેવામાં કારણ આ છે, કે—જે પદાર્થની જે સમયે જે શક્તિ વિભાવભાવમયી થઈ રહી છે તે સમયે જો તે ઉપયોગદશામય હોય તો તેમાં અભિન્નતાનો વ્યવહાર થવા લાગે છે. અબુદ્ધિપૂર્વક (અવ્યક્ત) ભાવકોધાદિક વિભાવભાવ છે, તેથી તેને અનુપચરિત અને અસદ્ભૂત એ બંને વિશેષણો આપવામાં આવે છે, તથા એ કોધાદિકની સાથે ઉપયોગમય અવસ્થા થતાં જ જીવ અને એ કોધાદિકમાં અનન્યભાવ પ્રતીત થવા લાગે છે. એટલા માટે અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી વર્તમાન ઉપયોગમાં નહિ પકડાયેલા અવ્યક્ત-અબુદ્ધિપૂર્વક ભાવકોધાદિકને જીવના કહેવામાં આવે છે. હવે આ નયનું પ્રયોજન કહે છે—

અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન (૬૭)

ફલમાગન્તુકભાવાઃ સ્વપરનિમિત્તા ભવન્તિયાવન્તઃ ।

ક્ષણિકત્વાન્નાદેયા ઇતિ બુદ્ધિઃ સ્યાદનાત્મધર્મત્વાત્ ॥૫૪૮॥

અન્વયાર્થ—(ફલ) અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું ૬૭ આ છે, કે—

૧. અબુદ્ધિપૂર્વક કોધાદિકનો અર્થ અવ્યક્ત ભાવકોધાદિક તથા બુદ્ધિપૂર્વક કોધાદિકનો અર્થ વ્યક્ત ભાવકોધાદિ થાય છે, બંને પ્રકારના ભાવકોધાદિકમાં માત્ર વ્યક્ત અને અવ્યક્ત અવસ્થાકૃત જ ભેદ છે, પરંતુ ઔદયિકપણું તો એ બંને ભેદોમાં સમાન છે.

(સ્વપરનિમિત્તાઃ) સ્વ-પરના નિમિત્તથી થવાવાળા (યાવન્તઃ) જેટલા કોઈ (આગન્તુકભાવાઃ ભવન્તિ) અવ્યક્તરૂપે આવેલા વિભાવ છે, તે બધાય (ક્ષણિકત્વાત્) ક્ષણિક હોવાથી તથા (અનાત્મધર્મત્વાત્) આત્માના ધર્મ નહિ હોવાથી (ન આદેયાઃ) આદેય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, (હિતિ બુદ્ધિઃ સ્યાત્) એવી બુદ્ધિ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી અબુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા અવ્યક્ત (લક્ષમાં નહિ આવતા) ભાવક્રોધાદિને જીવના કહેવામાં પ્રયોજન આ છે, કે—સ્વ અને પરના નિમિત્તથી જેટલા કોઈ વિભાવભાવ થાય છે, તે બધા ક્ષણિક હોવાના કારણથી તથા તે આત્મધર્મ નહિ હોવાથી ઉપાદેયરૂપ કહી શકાતા નથી, એવા પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે આગળ ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ કહે છે—

ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ

ઉપચરિતોઽસદ્ભૂતો વ્યવહારાખ્યો નયઃ સ ભવતિ યથા ।

ક્રોધાઘ્નાઃ ઔદયિકાશ્ચિત્તશ્ચેદબુદ્ધિજા વિવક્ષ્યાઃ સ્યુઃ ॥૫૪૧॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ કે (ચેત્) જો (બુદ્ધિજાઃ) બુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા (ચિત્) જીવના (ઔદયિકાઃ) ઔદયિક (ક્રોધાઘ્નાઃ) ક્રોધાદિક (વિવક્ષ્યાઃ સ્યુઃ) વિવક્ષિત કરવામાં આવે, તો (સઃ) તે (ઉપચરિતોઽસદ્ભૂતો વ્યવહારાખ્યો નયઃ ભવતિ) ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—બુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા ઔદયિક ભાવ-ક્રોધાદિકને જીવના કહેવા તે ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. વાસ્તવમાં ઔદયિક ભાવ-ક્રોધાદિક પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી તેથી તે અસદ્ભૂત, તથા બુદ્ધિમાં જણાય છે—વ્યક્ત છે, તેથી તે ઉપચાર યોગ્ય હોવાથી ઉપચરિત અને એવો ભેદ પડે છે માટે વ્યવહાર, એ રીતે ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનય થાય છે. હવે આ નયનું કારણ કહે છે—

બીજં વિભાવભાવાઃ સ્વપરોભય હેતવસ્તથા નિયમાત્ ।

સત્યપિ શક્તિવિશેષે ન પરનિમિત્તાદિના ભવન્તિ યતઃ ॥૫૫૦॥

અન્વયાર્થ—(બીજં) ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની પ્રવૃત્તિમાં કારણ આ છે, કે—(તથા વિભાવભાવાઃ) ઉક્ત ક્રોધાદિ વિભાવભાવ (નિયમાત્) નિયમથી (સ્વપરોભયહેતવઃ) સ્વ અને પર બંનેના હેતુથી થાય છે, (યતઃ) કારણ કે—(શક્તિ વિશેષે સત્યપિ) શક્તિ વિશેષ રહેવા છતાં પણ (પરનિમિત્તાદિના) પરનિમિત્ત વિના તે વિભાવભાવ (ન ભવન્તિ) થતા નથી.

ભાવાર્થ—જેટલા કોઈ સ્વ-પરનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થવાવાળા વિભાવભાવ થાય છે, તે બધા શક્તિ હોવા છતાં પણ, દ્રવ્યક્રોધાદિકના નિમિત્ત વિના જીવનો ચારિત્રગુણ ક્રોધાદિરૂપ

વાસ્તવમાં થઈ શકતો નથી; તેથી તે જીવનું સ્વસ્વરૂપ નહિ હોવાથી અસદ્ભૂત, તથા તે ઉપચારથી જીવના કહેવાતા હોવાથી ઉપચરિત કહીને બુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા ભાવકોધાદિકને આ નય દ્વારા જીવના કહેવામાં આવે છે, એ જ આ નયની પ્રવૃત્તિમાં કારણ છે.^૧ હવે આ નયનું પ્રયોજન દર્શાવે છે—

ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન (ફળ)

તત્ફલમવિનાભાવાત્સાધ્યં તદબુદ્ધિપૂર્વકા ભાવાઃ ।

તત્સત્તામાત્રં પ્રતિ સાધનમિહ બુદ્ધિપૂર્વકા ભાવાઃ ॥૫૫૧॥

અન્વયાર્થ—(તત્ફલં) આ ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું ફળ આ છે, કે— (અવિનાભાવાત્) બુદ્ધિપૂર્વકભાવો સાથે અબુદ્ધિપૂર્વક અવ્યક્ત કોધાદિભાવનો અવિનાભાવ હોવાથી (તદબુદ્ધિપૂર્વકા ભાવાઃ) જીવના એ અબુદ્ધિપૂર્વકભાવ-અવ્યક્ત ભાવકોધાદિક (સાધ્યં) સાધ્ય થાય છે, કારણ કે (ઇહ) અહીં (તત્સત્તામાત્રં પ્રતિ) એ અબુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા અવ્યક્ત ભાવકોધાદિની સત્તા માત્ર તરફ (બુદ્ધિપૂર્વકા ભાવાઃ) બુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા (વ્યક્ત) ભાવકોધાદિક (સાધનં) સાધન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી બુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા ઔદયિક કોધાદિકભાવોને જીવના કહેવાનું પ્રયોજન આ છે કે—જે અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના વિષયભૂત અબુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા (ભાવ) કોધાદિ કહેવામાં આવે છે, તે સાધ્ય છે તથા ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના વિષયભૂત જે બુદ્ધિપૂર્વક-વ્યક્ત ઉદયરૂપ ભાવકોધાદિક છે તે સાધન થાય છે, કારણ કે એ બંનેમાં અવિનાભાવસંબંધ છે, તથા અબુદ્ધિપૂર્વક-અવ્યક્ત ભાવ કોધાદિકની તો કેવળ સત્તા માત્ર જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ કાંઈ તે અનુભવમાં આવતા નથી, વળી એ બુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા વ્યક્તરૂપ ભાવ કોધાદિ દ્વારા અબુદ્ધિપૂર્વક થવાવાળા અવ્યક્તરૂપ ભાવકોધાદિક સાધી શકાય છે, અર્થાત્ તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે, એ જ આ ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું પ્રયોજન છે.^૨

૧. અહીં સ્વ અને પર બંને હેતુઓ દર્શાવ્યા છે અને પરનિમિત્ત વિના વિભાવભાવ થતા નથી, એમ જણાવ્યું છે. તેનો હેતુ માત્ર આટલો જ છે, કે—નિમિત્ત ઉપરની આશ્રય દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી સ્વાશ્રયદૃષ્ટિ કરાવવી.
૨. વર્તમાન ઉપયોગમાં પકડાયેલા બુદ્ધિપૂર્વક કષાય અંશ વડે વર્તમાન ઉપયોગમાં નહિ પકડાતા અબુદ્ધિપૂર્વક કષાય અંશને સાધ્ય બનાવી એ બંનેનો આત્મામાં નકાર કરવો તે જ આ બંને નયોનો હેતુ છે, કારણ કે નહિ પકડાતો આગંતુક (આગમનશીલ-ઔપાધિક) કષાય અંશ વર્તમાનમાં પણ છે. ઉપચરિત-અસદ્ભૂત અને અનુપચરિત-અસદ્ભૂત એ બંને એક જ સમયના વ્યક્ત (લક્ષમાં આવે તેવા) અને અવ્યક્ત (લક્ષમાં ન આવે તેવા) બે પ્રકારના વિભાવભાવ છે અને આ બંને નયો દ્વારા તે બંને ભાવોને ખ્યાલમાં લઈ તેને હેયરૂપ માનવા એ જ આ બંને નયોનું પ્રયોજન છે-ફળ છે.

એ પ્રમાણે અનુપચરિત તથા ઉપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના ભેદોને કહીને હવે આગળ અન્ય પ્રકારથી ગ્રંથાન્તરોમાં માનેલા સદ્ભૂત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના વિષયમાં ઉહાપોહપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે. શંકા—

નનુ ચાસદભૂતાદિર્ભવતિ સ યત્રેત્યતદ્ગુણારોપઃ ।

દૃષ્ટાન્તાદપિ ચ યથા જીવો વર્ણાદિમાનિહાસ્તિતિચેત્ ॥૫૫૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(યત્ર) જ્યાં (અતદ્ગુણારોપઃ ઇતિ) અન્ય વસ્તુનો ગુણ અન્ય વસ્તુમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે, (સઃ) તે (અસદ્ભૂતાદિઃ ભવતિ) અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે (ચ) તથા તે (દૃષ્ટાન્તાત્ અપિ) દૃષ્ટાંતથી પણ આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (જીવઃ વર્ણાદિમાન અસ્તુ) જીવ, વર્ણાદિમાન છે. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો?

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—જ્યાં અન્યના ગુણોનો અન્યમાં આરોપ કરવામાં આવે છે તેને અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કહે છે, જેમ કે—જીવને વર્ણાદિમાન કહેવો, અર્થાત્ વર્ણાદિક પુદ્ગલના ગુણો છે તેનો જીવમાં આરોપ કરવો તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, તેથી એ જ અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું લક્ષણ કેમ ન માનવામાં આવે? આ શંકાનો ઉત્તર—

તન્ન યતો ન ન્યાસ્તે કિન્તુ ન્યાભાસસંજ્ઞકાઃ સન્તિ ।

સ્વયમપ્યતદ્ગુણત્વાદવ્યવહારાઽવિશેષતો ન્યાયાત્ ॥૫૫૩॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (સ્વયં અપિ) સ્વયં પણ (અતદ્ગુણત્વાત્) અતદ્ગુણ હોવાથી (અવ્યવહારાઽવિશેષતો ન્યાયાત્) અવ્યવહારરૂપ સામાન્ય ન્યાયના કારણથી અર્થાત્ ન્યાયાનુસાર વ્યવહારનયમાત્રને અયોગ્ય હોવાથી (તે ન્યાઃ ન) તે નય નથી, (કિન્તુ) પરંતુ (ન્યાભાસસંજ્ઞકાઃ સન્તિ) ન્યાભાસ સંજ્ઞક છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે અતદ્ગુણનું નિરૂપણ કરવું એ નયોના સામાન્યવ્યવહારને પણ યોગ્ય નથી અર્થાત્ સામાન્યરૂપથી પણ જ્યારે નયવ્યવહારમાં કોઈનો ગુણ કોઈમાં કહેવો એ યોગ્ય માનવામાં આવ્યું નથી, તો પછી અતદ્ગુણનો આરોપ અસદ્ભૂત વ્યવહારનય કેવી રીતે કહી શકાય? તેથી જીવને વર્ણાદિમાન કહેવો તે ન્યાભાસ છે, પરંતુ નય થઈ શકતો નથી. તેનો ખુલાસો—

તદભિજ્ઞાનં ચૈતદ્યેઽતદ્ગુણલક્ષણા ન્યાઃ પ્રોક્તાઃ ।

તન્મિથ્યાવાદત્વાદ્ધ્વસ્તાસ્તદ્વાદિનોપિ મિથ્યાખ્યાઃ ॥૫૫૪॥

અન્વયાર્થ—(તદમિજ્ઞાનં ચ એતત્) તેનો ખુલાસો પણ આ પ્રમાણે છે, કે— (અતદ્ગુણલક્ષણાઃ) અતદ્ગુણલક્ષણને (યે) જે (નયઃ પ્રોક્તાઃ) નય કહે છે, (તન્મિથ્યાવાદત્વાત્) તે મિથ્યાવાદ અર્થાત્ મિથ્યાનય હોવાથી (ધ્વસ્તાઃ) ખંડિત કર્યો છે, તેથી (તદ્વાદિનોડપિ) એ મિથ્યાનયોને સમ્યક્નય કહેવાવાળા પણ (મિથ્યાદષ્ટિ) મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો આ છે, કે—જેટલા કોઈ અતદ્ગુણલક્ષણવાળા નય છે તે બધા મિથ્યાવાદ હોવાથી ખંડિત થઈ જાય છે, તથા તેને નિરૂપણ કરવાવાળા પણ મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે, કારણ કે સમ્યક્નય, કદી પણ અતદ્ગુણલક્ષણવાળો નય હોતો નથી અર્થાત્ એમ કદી પણ હોઈ શકતું નથી, કે નયના સામર્થ્ય વડે અન્ય દ્રવ્યના ગુણોને કોઈ અન્ય દ્રવ્યના કહેવામાં આવે! પણ અન્ય દ્રવ્યના નિમિત્તથી તે દ્રવ્યમાં જે ભાવ થાય છે તેને નયવાદથી તે દ્રવ્યના કહી શકાય છે, પરંતુ અન્ય દ્રવ્યના ગુણોને તો અન્ય દ્રવ્યના ગુણ કહી શકાતા નથી, તેથી વર્ણાદિકને કોઈ પણ નય દ્વારા જીવના કહી શકાતા નથી.

તદ્વાદોડથ યથા સ્યાઝીવો વર્ણાદિમાનિહાસ્તીતિ ।

ઇત્યુક્તે ન ગુણઃ સ્યાત્પ્રત્યુત દોષસ્તદેકબુદ્ધિત્વાત્ ॥૫૫૫॥

અન્વયાર્થ—(અથ તદ્વાદઃ સ્યાત્) હવે તે મિથ્યાવાદ આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (જીવઃ વર્ણાદિમાન્ અસ્તિ ઇતિ) જીવ, વર્ણાદિમાન છે (ઇત્યુક્તે) એમ કહેવાથી (ગુણઃ ન સ્યાત્) કોઈ ગુણ નથી, (પ્રત્યુત) પરંતુ ઊલટો (તદેકબુદ્ધિત્વાત્) જીવ અને વર્ણાદિકમાં એકત્વબુદ્ધિ થવાથી (દોષઃ) દોષ છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનો જે આવો પક્ષ હતો, કે—અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ‘જીવ, વર્ણાદિક ગુણવાળો છે’ એ પક્ષથી શંકાકારનું કોઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલમાં એકત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી ઊલટો ભેદવિજ્ઞાનના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે, તેથી જીવને વર્ણાદિમાન કહેવો એ ઠીક નથી, તથા જીવને વર્ણાદિમાન કહેવાવાળો નય પણ ઉપરના દોષો આવવાના કારણથી ઠીક નથી. અહીં શંકા—

નનુ કિલ વસ્તુવિચારે ભવતુ ગુણોવાથ દોષ એવ યતઃ ।

ન્યાયબલાદાયાતો દુર્વારઃ સ્યાન્નયપ્રવાહશ્ચ ॥૫૫૬॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકારનું કહેવું એમ છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (વસ્તુવિચારે) વસ્તુના વિચારમાં ભલે (ગુણઃ ભવતુ) ગુણ થાઓ (અથવા) અથવા (દોષઃ એવ) દોષ જ થાઓ, પરંતુ એ ગુણ-દોષથી કોઈ પ્રયોજન નથી. (યતઃ) કારણ કે—(ન્યાયબલાત્) ન્યાયબળથી (આયાતઃ) ચાલ્યો આવતો (નયપ્રવાહઃ) નયનો પ્રવાહ (દુર્વારશ્ચ સ્યાત્) દુર્વાર જ છે, અર્થાત્ કોઈથી રોકી શકાતો નથી.

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—વસ્તુનો વિચાર કરતી વેળા ભલે ગુણ થાઓ અથવા દોષ થાઓ, અમારે એની સાથે શું પ્રયોજન છે? કારણ કે—ન્યાયબળથી આવેલા નયના પ્રવાહને ભલા કોણ રોકી શકે છે? તેનો ઉત્તર :-

સત્યં દુર્વારઃ સ્યાન્નયપ્રવાહો યથાપ્રમાણાદ્વા ।

દુર્વારશ્ચ તથા સ્યાત્સમ્યક્મિથ્યેતિ નયવિશેષોપિ ॥૫૫૭॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, પરંતુ તોપણ (યથા) જેમ (નયપ્રવાહઃ) ન્યાયબળથી આવેલો નયનો પ્રવાહ (દુર્વારઃ સ્યાત્) દુર્વાર છે, (તથા વા) તેવી જ રીતે (પ્રમાણાત્) પ્રમાણથી (સમ્યક્-મિથ્યા ઇતિ નયવિશેષોપિ) સમ્યક્ મિથ્યારૂપ આ નયવિશેષનો પ્રવાહ પણ (દુર્વારશ્ચસ્યાત્) દુર્વાર જ છે.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, ન્યાયબળથી પ્રાપ્ત થયેલો નયનો પ્રવાહ રોકી શકાતો નથી, પરંતુ શું તે નયનો પ્રવાહ ‘સમ્યક્ છે, કે મિથ્યા છે’ એમ પણ કહી શકાતું નથી? અવશ્ય કહી શકાય છે, અર્થાત્ જેમ ન્યાયથી નયનો પ્રવાહ અવશ્ય વહ્યા કરે છે એ જ પ્રમાણે તેનાં સમ્યક્ અને મિથ્યા વિશેષણ પણ અવશ્ય તેની સાથે સાથે જ ચાલ્યા કરે છે. જે યુક્તિ તથા આગમથી અવિરુદ્ધ નય છે, તે સમ્યક્નય કહેવાય છે તથા જે યુક્તિ અને આગમથી વિરુદ્ધ નય છે, તે મિથ્યાનય કહેવાય છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

અર્થવિકલ્પો જ્ઞાનં ભવતિ તદેકં વિકલ્પમાત્રત્વાત્ ।

અસ્તિ ચ સમ્યગ્જ્ઞાનં મિથ્યાજ્ઞાનં વિશેષવિષયત્વાત્ ॥૫૫૮॥

અન્વયાર્થ—(વિકલ્પમાત્રત્વાત્) વિકલ્પમાત્રપણાથી (તત્) તે (અર્થવિકલ્પોજ્ઞાનં) અર્થવિકલ્પાત્મક જ્ઞાન (એકં ભવતિ) એક પ્રકારનું છે તથા (વિશેષવિષયત્વાત્) સમ્યક્ અને મિથ્યારૂપ વિશેષનો વિષય હોવાથી (સમ્યગ્જ્ઞાનં) સમ્યક્જ્ઞાન (ચ) તથા (મિથ્યાજ્ઞાનં) મિથ્યાજ્ઞાન, એ પ્રમાણે બે પ્રકારનું (અસ્તિ) છે.

ભાવાર્થ—સામાન્યપણાથી અર્થવિકલ્પાત્મક અર્થાત્ સ્વ-પરવ્યવસાયાત્મક જે જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, તે જ અર્થવિકલ્પાત્મકજ્ઞાન વિશેષદૃષ્ટિથી સમ્યક્ અને મિથ્યા વિશેષણયુક્ત પણ કહેવામાં આવે છે. યથાર્થ વિષયને વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે તથા અયથાર્થ વિષયને વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે.

સમ્યક્-મિથ્યા વિશેષણનું કારણ

તત્રાપિ યથાવસ્તુ જ્ઞાનં સમ્યગ્વિશેષહેતુઃ સ્યાત્ ।

અથ ચેદયથાવસ્તુજ્ઞાનં મિથ્યાવિશેષહેતુઃ સ્યાત્ ॥૫૫૯॥

અન્વયાર્થ—(તત્રાપિ) એ બંનેમાંથી પણ (યથાવસ્તુજ્ઞાનં) વસ્તુના અનુસારરૂપ જ્ઞાન થવું અર્થાત્ જે પ્રકારથી વસ્તુ સ્થિત છે તે જ પ્રકારથી તેનું જ્ઞાન થવું, તે (સમ્યગ્વિશેષહેતુઃ સ્યાત્) જ્ઞાનમાં સમ્યક્ વિશેષણનું કારણ છે (અથ ચેત્) તથા જો (અયથાવસ્તુજ્ઞાનં) વસ્તુના અનુસાર જ્ઞાન ન થયું તો તે જ્ઞાન (અર્થાત્ જે પ્રકારથી વસ્તુ સ્થિત છે તે જ પ્રકારથી તેનું જ્ઞાન ન થવું) (મિથ્યાવિશેષહેતુઃ સ્યાત્) જ્ઞાનને મિથ્યા વિશેષણનું કારણ છે.

ભાવાર્થ—જે રૂપથી વસ્તુ સ્થિત છે તે જ રૂપથી તેનું જ્ઞાન થવું, તે જ્ઞાનમાં સમ્યક્ વિશેષણનું કારણ છે તથા જે પ્રકારથી વસ્તુ સ્થિત નથી તે પ્રકારથી તેનું જ્ઞાન થવું, તે જ્ઞાનમાં મિથ્યા વિશેષણનું કારણ છે.

પ્રમાણની માફક નય પણ સમ્યક્ અને મિથ્યા હોય છે.

જ્ઞાનં યથા તથાસૌ નયોસ્તિ સર્વો વિકલ્પમાત્રત્વાત્ ।

તત્રાપિ નયઃ સમ્યક્ તદિતરથા સ્યાન્નયાભાસઃ ॥૫૬૦॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (જ્ઞાનં) પ્રમાણ જ્ઞાન છે (તથા) તેવી જ રીતે (વિકલ્પમાત્રત્વાત્) વિકલ્પમાત્રપણાથી (અસૌ સર્વઃ નયઃ) આ સંપૂર્ણ નય પણ (અસ્તિ) છે, તથા (તત્રાપિ) ત્યાં પણ (સમ્યક્ નયઃ) વિકલાદેશરૂપ સમ્યક્નય, નય કહેવાય છે, તથા (તદિતરથા) તેનાથી ભિન્ન (નયાભાસઃ સ્યાત્) નયાભાસ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ પ્રમાણ, સમ્યક્ તથા મિથ્યા વિશેષણસહિત હોય છે તે જ પ્રમાણે નય પણ સમ્યક્ તથા મિથ્યા વિશેષણસહિત હોય છે, તેથી સમ્યક્નયોને નય તથા મિથ્યાનયોને નયાભાસ કહે છે.

સમ્યક્ અને મિથ્યાનયોનું લક્ષણ

તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ સોદાહરણઃ સહેતુરથ ફલવાન્ ।

યો હિ નયઃ સ નયઃ સ્યાદ્વિપરીતો નયો નયાભાસઃ ॥૫૬૧॥

અન્વયાર્થ—(હિ) નિશ્ચયથી (યઃ નયઃ) જે નય (તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનઃ) તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન (જીવના ભાવો તે જીવના તદ્ગુણ છે તથા પુદ્ગલના ભાવો તે પુદ્ગલના તદ્ગુણ છે, એવા સંવિજ્ઞાન સહિત છે) (સોદાહરણઃ) ઉદાહરણસહિત (સહેતુ) હેતુ સહિત (અથ) અને (ફલવાન) ફળવાન હોય (સઃ નયઃ) તે નય છે, તથા (વિપરીત નયઃ) તેનાથી વિપરીત નય છે તે (નયાભાસઃ સ્યાત્) નયાભાસ છે.

ભાવાર્થ—જે નય, તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન અર્થાત્ તદ્ગુણનો બોધક (વસ્તુના પોતાના ભાવને

બતાવનાર) હોય તથા ઉદાહરણ, હેતુ અને પ્રયોજનસહિત હોય તે વિકલાદેશાત્મક (વસ્તુના એક પડખાને બતાવનાર) વાસ્તવિક નય કહેવાય છે, તથા તેનાથી વિપરીત એટલે કે તદ્દગુણપણું, ઉદાહરણ, હેતુ અને ફળનો જેમાં અભાવ હોય તે નયાભાસ કહેવાય છે.^૧

ફલવત્ત્વેન નયાનાં ભાવ્યમવશ્યં પ્રમાણવદ્ધિ યતઃ ।

સ્યાદવયવિપ્રમાણં સ્યુસ્તદવયવા નયાસ્તદંશત્વાત્ ॥૫૬૨॥

અન્વયાર્થ—(પ્રમાણવત્ હિ) ખરેખર પ્રમાણની માફક (નયાનાં) નય (અવશ્યં ભાવ્યં ફલવત્ત્વેન) અવશ્ય ફળવાન હોવો જોઈએ, (યતઃ) કારણ કે (પ્રમાણં અવયવી સ્યાત્) પ્રમાણ અવયવી છે અને (તત્ અંશત્વાત્) તે પ્રમાણનો અંશ હોવાથી (નયા તત્ અવયવાઃ સ્યુઃ) નય અવયવ છે.

ભાવાર્થ—પ્રમાણની માફક નય પણ ફળવાન જરૂર હોવો જોઈએ. કારણ કે પ્રમાણ અવયવી છે અને અંશ-અંશીભાવસંબંધથી નય તેનો અવયવ છે, અર્થાત્ પ્રમાણનો એકદેશ તે જ નય છે, તેથી પ્રમાણની માફક નયો પણ ફળવાન જરૂર હોવા જોઈએ.

ઉપરના કથનનો સિદ્ધાંત

તસ્માદનુપાદેયોવ્યવહારોઽતદ્ગુણે તદારોપઃ ।

ઈષ્ટફલાભાવાદિહ ન નયો વર્ણાદિમાન્ યથા જીવઃ ॥૫૬૩॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) માટે અર્થાત્ નય તે પ્રમાણનો જ અંશ હોવાથી જરૂર ફળવાન હોવો જોઈએ, તેથી (અતદ્ગુણે તદારોપઃ વ્યવહારઃ) અતદ્ગુણમાં તદારોપણ કરવારૂપ વ્યવહાર, એટલે કે જે વસ્તુમાં જે ગુણ ન હોય તે વસ્તુમાં તે ગુણનો આરોપ કરવારૂપ વ્યવહાર, (ઈષ્ટફલ અભાવાત્) તેમાં ઈષ્ટફળનો અભાવ હોવાથી (અન્ ઉપાદેયઃ) ઉપાદેય નથી, (યથા) જેમ કે (ઈહ જીવઃ વર્ણાદિમાન્) અહીં જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવો તે (નયઃ ન) નય નથી.

૧. શ્રી પંચાધ્યાયીની આ પદ્મ ૧ થી ૫૮૭ સુધીની ગાથાઓ ઘણી જ ઉપયોગી છે. મુમુક્ષુઓએ તે બરાબર વાંચીને તેના ભાવ યથાર્થ સમજવાની જરૂર છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને યથાર્થપણે સમજ્યા વિના તે સંબંધી જે જૂઠી માન્યતાઓ ચાલી રહી છે તે આ સમજવાથી ટળી જશે. “એક દ્રવ્યની પર્યાય બીજા દ્રવ્યની વ્યાપ્યવ્યાપકભાવે કર્તા નથી એ ખરું, પરંતુ નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે તો કર્તા છે? અથવા કોઈ વખતે ઉપાદાનકારણની મુખ્યતાથી કાર્ય થાય અને કોઈ વખતે નિમિત્તકારણની મુખ્યતાથી કાર્ય થાય” એવો જે મિથ્યાભાસ જીવોને રહ્યા કરે છે તે આ ગાથાઓને યથાર્થપણે સમજવાથી ટળી જ જશે, માટે આ ગાથાઓને કાળજીપૂર્વક વાંચીને તેના ભાવ યથાર્થપણે સમજવા.

ભાવાર્થ—જીવમાં જે ગુણ નથી તે ગુણનો આરોપ કરીને પણ જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવાથી કાંઈ પણ ફળ નીકળતું નથી, તેમ જ તેનાથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ પણ થતી નથી, માટે તેને સમ્યક્નય કહી શકાતો નથી, અર્થાત્ જીવમાં વર્ણાદિનો આરોપ કરીને જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવો, તે નયાભાસ છે. અહીં શંકા—

નનુ ચૈવં સતિ નિયમાદુક્તાસદ્ભૂતલક્ષણો ન નયઃ ।

ભવતિ નયાભાસઃ કિલ ક્રોધાદિનામતદ્ગુણારોપાત્ ॥૫૬૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(એવં સતિ) એમ માનવાથી તો (નિયમાત્) ચોક્કસપણે (ઉક્ત અસદ્ભૂતલક્ષણઃ) કહેવામાં આવેલ અસદ્ભૂતલક્ષણ નય પણ (નયઃ ન) નય નહિ ઠરી શકે પણ (કિલ) ખરેખર (ક્રોધાદિનાં અતદ્ગુણ આરોપાત્) ક્રોધાદિનો અતદ્ગુણમાં આરોપ હોવાથી અર્થાત્ ક્રોધાદિક જીવના ગુણ ન હોવા છતાં પણ તેનો જીવમાં આરોપ કરીને કહેવામાં આવતો અસદ્ભૂત વ્યવહારનય પણ (નયાભાસઃ ભવતિ) નયાભાસ જ ઠરશે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—‘તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન અને ઉદાહરણસહિત’ ઈત્યાદિ નયના લક્ષણ પ્રમાણે જો જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવામાં આવે તો અતદ્ગુણારોપ હોવાથી ત્યાં નયનું લક્ષણ લાગુ પડી શકતું નથી, અર્થાત્ જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવો તે નયાભાસ છે, તો પછી આપના એ કથનાનુસાર અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના વિષયભૂત ક્રોધાદિકભાવને જીવના કહેવા એ પણ વાસ્તવિકનય નહિ ઠરતાં નયાભાસ જ ઠરશે; જેમ કે જીવને ક્રોધાદિવાળો કહેવો ત્યાં પણ અતદ્ગુણારોપ જ છે, અર્થાત્ ક્રોધ તે જીવનો ગુણ ન હોવા છતાં તેને આરોપથી જ જીવનો કહેવામાં આવ્યો છે. માટે ક્રોધાદિક ભાવને જીવના કહેવા તે પણ સમ્યક્નય કહી શકાશે નહિ. ઉક્ત શંકાનું સમાધાન—

નૈવં યતો યથા તે ક્રોધાદ્યા જીવસંભવા ભાવાઃ ।

ન તથા પુદ્ગલવપુષ સન્તિ ચ વર્ણાદયો હિ જીવસ્ય ॥૫૬૫॥

અન્વયાર્થ—(ન એવં) એ પ્રકારનું કહેવું બરાબર નથી, (યતઃ) કારણ કે (યથા તે ક્રોધાદ્યાઃ ભાવાઃ જીવસંભવા) જેવી રીતે તે ક્રોધાદિભાવ જીવના સંભવે છે (તથા પુદ્ગલવપુષઃ વર્ણાદયઃ) તેવી રીતે પુદ્ગલાત્મક શરીરનાં વર્ણાદિક (હિ જીવસ્ય ન ચ સન્તિ) જીવનાં સંભવી શકતા જ નથી.

ભાવાર્થ—ઉપર કહેલી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે તે ક્રોધાદિભાવ તો જીવમાં થનારા ઔદયિકભાવરૂપ છે, તેથી તે જીવના તદ્ગુણ છે અને તે જીવનો નૈમિત્તિકભાવ હોવાથી તેને સર્વથા પુદ્ગલનો કહી શકાતો નથી, પણ જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવામાં આવે ત્યાં તો વર્ણાદિક સર્વથા પુદ્ગલના જ હોવાથી તેને જીવના કઈ રીતે કહી શકાય ?

વળી ક્રોધાદિભાવને જીવના કહેવામાં તો આ પ્રયોજન છે, કે—પરલક્ષે થનારા ક્રોધાદિભાવો ક્ષણિક હોવાથી અને આત્માનો સ્વભાવ નહિ હોવાથી તે ઉપાદેય નથી, માટે તેને ટાળવા જોઈએ. આવું સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે, તેથી ક્રોધને જીવનો કહેવો તેમાં ઉપર્યુક્ત સમ્યક્નય લાગુ પડી શકે છે, પરંતુ જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવામાં આવે તો કાંઈ પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, માટે જીવને ક્રોધાદિવાળો કહેનારા અસદ્ભૂત વ્યવહારનયમાં તો ન્યાભાસપણાનો દોષ આવતો નથી પણ જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવામાં તે દોષ આવે છે, તેથી તે ન્યાભાસ છે.

ન્યાભાસોનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા

અથ સન્તિ ન્યાભાસા યથોપચારાચ્ચહેતુદ્દષ્ટાન્તાઃ ।

અત્રોચ્યન્તે કેચિદ્દેયતયા વા ન્યાદિશુદ્ધયર્થમ્ ॥૫૬૬॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે (યથોપચારાચ્ચ હેતુ દ્દષ્ટાન્તાઃ) જેના સંજ્ઞા, હેતુ, દેષ્ટાંત અને ઉપચાર અનુકૂળ છે એવા જે (ન્યાભાસાઃ સન્તિ) ન્યાભાસો છે, તેમાંથી (કેચિત્) કેટલાક ન્યાભાસો (દેયતયા) ત્યાજ્યપણે (વા) અને (ન્યાદિશુદ્ધયર્થમ્) નય વગેરેની શુદ્ધિ માટે (અત્ર ઉચ્યન્તે) અહીં કહે છે.

ભાવાર્થ—‘જીવને વર્ણાદિવાળો કહેવો તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે’ એવા શંકાકારના પ્રતિપાદનને પૂર્વગાથામાં ન્યાભાસ સિદ્ધ કરીને હવે નય પ્રરૂપણની વિશુદ્ધિ માટે હેયરૂપ એવા કેટલાક ન્યાભાસોનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. કેવા છે તે ન્યાભાસો! કે જેમાં નયનું વાસ્તવિક લક્ષણ તો ઘટતું નથી; પરંતુ ઉપચાર, સંજ્ઞા, હેતુ અને દેષ્ટાંત દ્વારા તેઓ નય જેવા પ્રતિભાસિત થયા કરે છે. આ કથન દ્વારા ગ્રંથકારે ન્યાભાસનું સ્વરૂપ પણ દર્શાવી દીધું છે અર્થાત્ જેનામાં નયનું લક્ષણ તો લાગુ પડે નહિ; પરંતુ ઉપચાર, સંજ્ઞા, હેતુ અને દેષ્ટાંત દેખાય તેને ન્યાભાસ કહેવામાં આવે છે.

પહેલા ન્યાભાસનું સ્વરૂપ

અસ્તિ વ્યવહારઃ કિલ લોકાનામયમલબ્ધબુદ્ધિત્વાત્ ।

યોઽયં મનુજાદિવપુર્ભવતિ સ જીવસ્તતોપ્યનન્યત્વાત્ ॥૫૬૭॥

સોઽયં વ્યવહારઃ સ્યાદવ્યવહારો યથાપસિદ્ધાન્તાત્ ।

અપ્યપસિદ્ધાન્તત્વં નાસિદ્ધં સ્યાદનેકધર્મિત્વાત્ ॥૫૬૮॥

અન્વયાર્થ—(લોકાનાં અલબ્ધબુદ્ધિત્વાત્) સર્વ સાધારણ લોકો અલબ્ધબુદ્ધિવાળા હોવાથી અર્થાત્ તત્વના જાણકાર ન હોવાથી તેમને (કિલ) ખરેખર (અયં વ્યવહારઃ અસ્તિ) આવો વ્યવહાર

હોય છે, કે (યઃ) જે (અયં) આ (મનુજાદિ વપુઃ) મનુષ્ય વગેરે શરીર છે (સઃ) તે જ (જીવઃ ભવતિ) જીવ છે, કેમ કે (તતઃ અપિ અનન્યત્વાત્) શરીરથી પણ જીવ અનન્ય છે.

(અપિ) પરંતુ (સઃ અયં વ્યવહારઃ) તેમનો આ વ્યવહાર (યથાપસિદ્ધાન્તાત્) અપસિદ્ધાંત જેવો જ હોવાથી અર્થાત્ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ હોવાથી (અવ્યવહારઃ સ્યાત્) અવ્યવહાર જ છે; તથા (અનેક ધર્મિત્વાત્) (શરીર અને જીવને) અનેકધર્મીપણું હોવાથી (અપસિદ્ધાન્તાત્) તેનું અપસિદ્ધાંતપણું પણ (અસિદ્ધં ન સ્યાત્) અસિદ્ધ નથી.

ભાવાર્થ—તત્ત્વને નહિ સમજનારા સાધારણ લોકો “મનુષ્ય વગેરે ગતિ સંબંધી જે શરીર છે તે જીવનાં છે” ઈત્યાદિ પ્રકારે જે વ્યવહાર કરે છે, તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. એમ કોઈનું કહેવું છે, પરંતુ તે બરાબર નથી. તેમ જ એવા લોકવ્યવહારને વ્યવહાર જ કહી શકાતો નથી, કારણ કે—નયનું લક્ષણ ‘તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન’ ઈત્યાદિ માનવામાં આવ્યું છે, તેથી ગુણ-ગુણીમાં ભેદકલ્પના વગેરેનું નામ જ નય છે. જ્યાં ધર્મી (પદાર્થ) જુદા જુદા હોય ત્યાં નય કહેવો તે સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ છે, તેથી ઉપરના કથનમાં અપસિદ્ધાંત નામનો દોષ આવે છે. મનુષ્યાદિ શરીર અને જીવમાં ભિન્નતા છે—ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુ છે, તેથી શરીરને જીવનું કહેવામાં ‘તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન’ વગેરે જે નયનું લક્ષણ છે તે લાગુ પડતું નહિ હોવાથી ત્યાં અપસિદ્ધાંત નામનો દોષ આવે છે.

શરીર અને જીવને એકક્ષેત્રાવગાહપણું હોવાથી ત્યાં એકત્વની આશંકા કરવી તેમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે.

નાશંક્યં કારણમિદમેકક્ષેત્રાવગાહિમાત્રં યત્ ।

સર્વદ્રવ્યેષુ યતસ્તથાવગાહાદ્ભવેદતિવ્યાપ્તિઃ ॥૫૬૧॥

અન્વયાર્થ—(યત્ ઇદં એકક્ષેત્રાવગાહિમાત્રં) અહીં “તે બંને (શરીર અને જીવ) એકક્ષેત્રાવગાહી માટે જે આ એકક્ષેત્રાવગાહીપણું છે, તે (કારણં) મનુષ્યાદિ શરીરને જીવનું કહેવારૂપ વ્યવહારમાં કારણ થશે” એવી (ન આશંક્યં) આશંકા પણ કરવી નહિ. (યતઃ) કારણ કે (સર્વ દ્રવ્યેષુ) બધા દ્રવ્યોમાં (તથાવગાહાત્) એકક્ષેત્રાવગાહપણું હોવાથી (અતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્) [ઉપરોક્ત કથનમાં] અતિવ્યાપ્તિ થઈ જશે.

ભાવાર્થ—૫૬૭-૫૬૮ ગાથામાં કહેલો અપસિદ્ધાંતપણાનો દોષ દૂર કરવા માટે “મનુષ્યશરીર અને જીવ એ બંને એકક્ષેત્રાવગાહી છે, તેથી તેમનામાં એકપણાનો વ્યવહાર આવી શકશે” એવી આશંકા પણ ન કરવી જોઈએ; કારણ કે એકક્ષેત્રમાં તો છયે દ્રવ્યો રહે છે, તેથી જો એકક્ષેત્રમાં રહેવાથી જ એકપણાનો વ્યવહાર માનશો તો છયે દ્રવ્યોમાં એકત્વપણાનો પ્રસંગ આવી પડશે. માટે એકક્ષેત્રાવગાહીપણામાં શરીરને જીવનું કહેવામાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે.

શરીર અને આત્મામાં બંધ્ય-બંધકભાવ છે,
એવી આશંકા પણ ન કરવી જોઈએ.

अपि भवति बन्ध्यबन्धकभावो यदिवानयोर्न शंक्यमिति ।

तदनेकत्वे नियमात्तद्बन्धस्य स्वतोप्यसिद्धत्वात् ॥५७०॥

અવ્યયાર્થ—(यदि वा) અથવા ‘(अनयोः) શરીર અને આત્મામાં (बन्ध्यबन्धकभावो भवति) બંધ્ય-બંધકભાવ છે’ (इति अपि न शंक्यं) એવી આશંકા પણ કરવી ન જોઈએ, કારણ કે (नियमात्) નિયમથી (तत् अनेकत्वे) તે બંનેમાં અનેકપણું હોવાથી અર્થાત્ શરીર અને આત્મા જુદા હોવાથી (तत् बन्धस्य अपि) તે બંનેનો બંધ પણ (स्वतः असिद्धत्वात्) સ્વયં અસિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ—‘શરીર અને આત્મામાં બંધ્ય-બંધકભાવ છે’ એવી આશંકા પણ કરવી નહિ; કારણ કે બે પદાર્થમાં એકત્વબુદ્ધિજનક સંબંધવિશેષને બંધ કહેવાય છે. શરીર અને આત્મામાં એકત્વબુદ્ધિજનકસંબંધ ન હોવાથી આત્મા તથા શરીરમાં બંધ્ય-બંધકભાવ પણ નથી; માટે કોઈ પણ પ્રકારથી શરીરને જીવનું કહેવામાં નયપણું આવી શકતું નથી.

शरीर અને આત્મામાં નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ પણ નથી

अथ चेदवश्यमेतन्निमित्तनैमित्तिकत्वमास्ति मिथः ।

न यतः स्वयं स्वतो वा परिणममानस्य किं निमित्ततया ॥५७१॥

અવ્યયાર્થ—(अथ चेत्) જો કદાપિ એમ કહેવામાં આવે, કે ‘(एतत् परमिथःपर) એ બંનેમાં પરસ્પર (निमित्त नैमित्तिकत्वं) નિમિત્તનૈમિત્તિકપણું (अवश्यं अस्ति) અવશ્ય છે’ તો આ પ્રકારનું કથન પણ (न) ભરાબર નથી; (यतः) કારણ કે (स्वयं वा स्वतः) સ્વયં અથવા સ્વતઃ (परिणममानस्य) પરિણમનારી વસ્તુને (निमित्ततया) નિમિત્તપણાથી (किं ?) શું ફાયદો છે? અર્થાત્ સ્વયં પરિણમનશીલ વસ્તુને નિમિત્તકારણથી કાંઈ જ પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ—કદાપિ એમ કહેવામાં આવે, કે ‘શરીર અને આત્માને એકક્ષેત્રાવગાહીપણાથી કે બંધ્યબંધકભાવથી ભલે નયપણું આવી શકતું નથી અર્થાત્ તેમાં નયનું ‘तद्गुणसंविज्ञान’ આદિ લક્ષણ લાગુ પાડીને નયપણું લાવી શકાતું નથી; તોપણ શરીર અને આત્માને પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે, તેથી તે કારણથી શરીરને આત્માનું કહેવું, એ રીતે તેમાં નયપણું આવી જશે’ તો તેનો ઉત્તર આમ છે, કે—દરેક દ્રવ્ય સ્વતઃપરિણમનશીલ છે તો તેને માટે નિમિત્તની શું જરૂર છે? માટે મનુષ્ય વગેરે શરીરને આત્માનાં કહેવાં તેમાં એકધર્મીપણું સિદ્ધ ન હોવાથી અને અનેકધર્મીપણું સિદ્ધ હોવાથી તેમનામાં નયનો વ્યવહાર કરી શકાતો નથી. આ પ્રમાણે એક નયાભાસનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે બીજા નયાભાસનું સ્વરૂપ કહે છે :—

બીજા નયાભાસનું સ્વરૂપ

અપરોઽપિ નયાભાસો ભવતિ યથા મૂર્તસ્ય તસ્ય સતઃ ।

કર્તા ભોક્તા જીવઃ સ્યાદપિ નોકર્મકર્મકૃતેઃ ॥૫૭૨॥

અન્વયાર્થ—(અપરોઽપિ નયાભાસઃ ભવતિ) બીજા નયાભાસ પણ છે, (યથા) જેમ કે— (તસ્ય મૂર્તસ્ય સતઃ) તે મૂર્તિકવસ્તુના (નોકર્મકર્મકૃતેઃ) નોકર્મ તથા કર્મરૂપ કાર્યનો (અર્થાત્ પરમાણુઓની નોકર્મ અને કર્મરૂપ અવસ્થાનો) (કર્તા અપિ ભોક્તા) કર્તા અને ભોક્તા (જીવઃ સ્યાત્) જીવ છે, અર્થાત્ જીવને મૂર્તિકર્મો તથા નોકર્મોનો કર્તા-ભોક્તા કહેવો તે બીજો નયાભાસ છે.

ભાવાર્થ—જીવને મૂર્તિકર્મ-નોકર્મનો કર્તા-ભોક્તા કહેવો તે બીજો નયાભાસ છે, 'ત્રેવીસ પ્રકારની પુદ્ગલવર્ગણાઓમાંથી પાંચ પ્રકારની વર્ગણાઓનો આત્મા સાથે સંબંધ છે, તેમાંથી આહારવર્ગણા, તૈજસવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા અને મનોવર્ગણા એ ચાર વર્ગણાઓ નોકર્મરૂપે પરિણમે છે અને કાર્મણવર્ગણા, કર્મરૂપે પરિણમે છે.

ઉપરની ગાથામાં કહેલા નયાભાસપણાનો ખુલાસો

નાભાસત્ત્વમસિદ્ધં સ્યાદપસિદ્ધાન્તતો નયસ્યાસ્ય ।

સદનેકત્વે સતિ કિલ ગુણસંક્રાંતિઃ કુતઃ પ્રમાણાદ્વા ॥૫૭૩॥

ગુણસંક્રાંતિમૃતે યદિ કર્તા સ્યાત્કર્મણશ્ચ ભોક્તાત્મા ।

સર્વસ્ય સર્વસંકરદોષઃ સ્યાત્ સર્વશૂન્યદોષશ્ચ ॥૫૭૪॥

અન્વયાર્થ—(અપસિદ્ધાન્તતઃ) અપસિદ્ધાંત હોવાથી (અસ્ય નયસ્ય) આ ઉપર કહેલા નયનું (આભાસત્ત્વં) નયાભાસપણું (અસિદ્ધં ન સ્યાત્) અસિદ્ધ નથી, કારણ કે (સત્ અનેકત્વે સતિ) વસ્તુને અનેકપણું હોવાથી અર્થાત્ જીવ અને કર્મો જુદાં જુદાં હોવાથી (કિલ) ખરેખર નિશ્ચયથી (કુતઃ પ્રમાણાત્ વા) કયા પ્રમાણ વડે (ગુણસંક્રાંતિઃ) [તેમનામાં] ગુણોનું સંક્રમણ થઈ શકે? (બે જુદી વસ્તુઓના ગુણોનું એકબીજામાં સંક્રમણ થઈ જ શકે નહિ.) તથા :-

૧. પુદ્ગલદ્રવ્યના ત્રેવીસ ભેદ—અણુવર્ગણા, સંખ્યાતાણુવર્ગણા, અસંખ્યાતાણુવર્ગણા, અનંતાણુવર્ગણા, આહારવર્ગણા, અગ્રાહ્યવર્ગણા, તૈજસવર્ગણા, અગ્રાહ્યવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા, અગ્રાહ્યવર્ગણા, મનોવર્ગણા, અગ્રાહ્યવર્ગણા, કાર્મણવર્ગણા, ધ્રુવવર્ગણા, સાંતરનિરંતરવર્ગણા, શૂન્યવર્ગણા, પ્રત્યેકશરીરવર્ગણા, ધ્રુવશૂન્યવર્ગણા, બાદરનિગોદવર્ગણા, શૂન્યવર્ગણા, સૂક્ષ્મનિગોદવર્ગણા, નભોવર્ગણા અને મહાસ્કંધવર્ગણા.

શ્રી ગોમકસાર જીવકાંડ, ગાથા ૫૮૩-૫૮૪

(યદિ) જો (ગુણસંક્રાન્તિ ઋત્ને) ગુણસંક્રમણ વિના જ (આત્મા) આત્મા (કર્મણઃ) કર્મોનો (કર્તા ચ ભોક્તા સ્યાત્) કર્તા તથા ભોક્તા થાય, તો (સર્વસ્ય સર્વસંકર દોષઃ) બધાય પદાર્થોમાં સર્વસંકર દોષ (ચ સર્વશૂન્યદોષઃ) તેમ જ સર્વ શૂન્યદોષ (સ્યાત્) આવી પડશે.

ભાવાર્થ—જીવને કર્માદિકનો કર્તા-ભોક્તા કહેનારા નયમાં ન્યાભાસપણું અસિદ્ધ કહી શકાતું નથી, કારણ કે જીવ અને કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલ ભિન્ન-ભિન્ન દ્રવ્યો છે. ભિન્ન દ્રવ્યને ભિન્ન દ્રવ્યનું કર્તા-ભોક્તા કહેવામાં 'તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન' એવા નયના લક્ષણનું અભાવપણું હોવાથી ત્યાં અપસિદ્ધાંતપણું છે. કેમ કે એક દ્રવ્યના ગુણનું બીજા દ્રવ્યના ગુણમાં સંક્રમણ થયા વિના એક દ્રવ્યનો પર્યાય બીજા દ્રવ્યના પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા થઈ જ શકે નહિ અને એક દ્રવ્યનું દ્રવ્યાંતર કે ગુણનું ગુણાંતર તો થતું નથી. જો સંક્રમણ વિના જ અર્થાત્—એક દ્રવ્યના ગુણોનું બીજા દ્રવ્યના ગુણરૂપે પરિણમન થયા વિના જ કોઈ એક દ્રવ્યને કોઈ બીજા દ્રવ્યના પર્યાયનું કર્તા-ભોક્તા કે પરિણમાવનાર માનવામાં આવે તો જીવદ્રવ્ય, ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને કાળ દ્રવ્યોની પર્યાયોનું પણ કર્તા-ભોક્તા થઈ જશે, અને ગમે તે કોઈ એક દ્રવ્ય ગમે તે કોઈ બીજા દ્રવ્યની પર્યાયનું કર્તા-ભોક્તા થઈ જશે, તો તેથી કર્તા-ભોક્તાપણાનો કોઈ નિયમ રહેશે નહિ.

બીજું જગતમાં જે કોઈ જેવડી વસ્તુ જે કોઈ જેવડા ચૈતન્યસ્વરૂપ કે અચૈતન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં અને ગુણમાં નિજરસથી જ અનાદિથી જ વર્તે છે તે, ખરેખર અચલિત વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદાને તોડવી અશક્ય હોવાથી, તેમાં જ (પોતાના તેવડા દ્રવ્ય-ગુણમાં જ) વર્તે છે પરંતુ દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે નહિ સંક્રમતી તે બીજી વસ્તુને કેવી રીતે પરિણમાવી શકે? (કદી ન પરિણમાવી શકે) માટે પરભાવ કોઈથી કરી શકાતા નથી.

જીવને કર્માદિકનો કર્તા-ભોક્તા કહેવામાં

ભ્રમનું કારણ અને તેનું સમાધાન

અસ્ત્યત્ર ભ્રમહેતુર્જીવસ્યાશુદ્ધપરિણતિં પ્રાપ્ય ।

કર્મત્વં પરિણમતે સ્વયમપિ મૂર્તિમદ્યતો દ્રવ્યમ્ ॥૫૭૫॥

इदमत्र समाधानं कर्ता यः कोपि सः स्वभावस्य ।

परभावस्य न कर्ता भोक्ता वा तन्निमित्तमात्रेऽपि ॥૫૭૬॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ મૂર્તિમત્ દ્રવ્યં) કારણ કે મૂર્તિમાન એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય (સ્વયં અપિ) પોતાની મેળે જ (જીવસ્ય અશુદ્ધપરિણતિં પ્રાપ્ય) જીવની અશુદ્ધપરિણતિને પામીને (અર્થાત્ જીવની અશુદ્ધપરિણતિની ઉપસ્થિતિમાં) (કર્મત્વં પરિણમતે) કર્મરૂપે પરિણમી જાય છે, તેનું જ્ઞાન ન હોવું (અત્ર ભ્રમહેતુ અસ્તિ) એ જ અહીં ભ્રમનું કારણ છે.

(અત્ર ઇદં સમાધાન) તેનું સમાધાન અહીં આ પ્રમાણે છે, કે (યઃ કોઽપિ કર્તા) જે કોઈ પણ કર્તા છે તે (સઃ સ્વભાવસ્ય) પોતાના ભાવનો જ કર્તા છે, પરંતુ (તન્નિમિત્તમાત્રેઽપિ) તે નિમિત્તમાત્ર હોવા છતાં પણ (પરભાવસ્ય) પરભાવનો (ન કર્તા વા ભોક્તા) કર્તા કે ભોક્તા નથી.

ભાવાર્થ—જીવને કર્માદિકનો કર્તા-ભોક્તા કહેવા સંબંધી જે ભ્રમ છે તેનું કારણ આ છે, કે—કાર્મણવર્ગણરૂપ પુદ્ગલો જ્યારે સ્વયં કર્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જીવની અશુદ્ધપરિણતિ ઉપર નિમિત્તમાત્રપણાનો આરોપ આવે છે, એમ લોકોને જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી તેમને એવો ભ્રમ થાય છે, કે ‘જડ કર્મોનો કર્તા જીવ છે’ પણ ખરેખર જડકર્મોનો કર્તા પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. જીવની અશુદ્ધપરિણતિની ઉપસ્થિતિ માત્રપણાથી એ જડકર્મોનું કાંઈ પણ કર્તાપણું જીવને આવી જતું નથી. કારણ કે જે કોઈ પણ કર્તા-ભોક્તા હોય છે તે માત્ર પોતાના ભાવનો જ કર્તા-ભોક્તા હોય છે, પરંતુ પરભાવનો કર્તા-ભોક્તા તે થઈ શકતો નથી. વળી વાસ્તવિકપણે તો ખરેખર આત્મા સ્વભાવથી પૌદ્ગલિકકર્મને નિમિત્તભૂત પણ નથી.

કર્તાભોક્તાપણા સંબંધી દૃષ્ટાંત

भवति स यथा कुलालः कर्ताभोक्ता यथात्मभावस्य।

न तथा परभावस्य च कर्ता भोक्ता कदापि कलशस्य ॥૫૭૭॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) તે કર્તા-ભોક્તાપણું આ પ્રમાણે છે, કે—(યથા કુલાલઃ) જેમ કુંભાર (આત્મભાવસ્ય) પોતાના ભાવનો (કર્તા ભોક્તા ભવતિ) કર્તા તથા ભોક્તા છે, (તથા પરભાવસ્ય કલશસ્ય) તેમ પરભાવરૂપ ઘડાનો (કર્તા ચ ભોક્તા) કર્તા કે ભોક્તા તો (કદાપિ ન) કોઈ પણ સમયે નથી.

ભાવાર્થ—જેમ કુંભાર ખરેખર પોતાના ભાવોનો કર્તા તેમ જ ભોક્તા છે, તેમ પરભાવરૂપ જે ઘડો છે તેનો કર્તા કે ભોક્તા તો તે કદી પણ થઈ શકતો નથી, પરંતુ માટીને જ ઘડાની કર્તા-ભોક્તા કહી શકાય છે, કારણ કે યથાર્થપણે દરેક અવસ્થામાં દરેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયનું કર્તા-ભોક્તા છે.

હવે ગ્રંથકાર, કર્તા-કર્મને તન્મયપણું હોય છે એમ ખુલાસો કરે છે—

કર્તા-કર્મને તન્મયપણું

तदभिज्ञानं च यथा भवति घटो मृत्तिकास्वभावेन।

अपि मृष्मयो घटः स्यान्न स्यादिह घटः कुलालमयः ॥૫૭૮॥

અન્વયાર્થ—(તદભિજ્ઞાનં ચ) અને કર્તા-ભોક્તા સંબંધી જે દૃષ્ટાંત કહ્યું તેનું ઉદાહરણ આ

પ્રમાણે છે, કે—(યથા ઇહ ઘટઃ) જેમ ઘડો (સ્વભાવેન મૃતિકા ભવતિ) સ્વભાવથી માટીરૂપ છે, તેથી (ઘટઃ) તે ઘડો (મૃષ્ણમયઃ અપિ સ્યાત્) માટીમય અર્થાત્ માટીરૂપ પણ કહેવાય છે, (પરંતુ માટીની માફક) (ઘટઃ કુલાલમયઃ ન સ્યાત્) કુંભારમય ઘડો કહેવાતો નથી.

ભાવાર્થ—૫૭૭ મી ગાથામાં કહેલા કથનનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—જેમ ઘડો સ્વભાવથી માટીસ્વરૂપ છે, તેથી તે ઘડો ‘માટીમય’ કહી શકાય છે તેમ ઘડાને કુંભારમય કહી શકાતો નથી; ઉપાદાનરૂપ ધર્મ પોતાની પર્યાયમાં વ્યાપક થઈ જતો હોવાથી તે ઉપાદાનરૂપ ધર્મને કર્તા માની શકાય છે. જેમ કે ઘડો માટીમય છે અથવા ઘડાનું ઉપાદાનકારણ માટીના પરમાણુઓની તે સમયની ઘડારૂપ થવાની યોગ્યતા છે, તેથી માટી કર્તા અને ઘડો કાર્ય, એ પ્રમાણે છે, એટલે અહીં જેમ ઘડાને માટીમય કહી શકાય છે તેમ તેને કુંભારમય કહી શકાતો નથી.

હવે ઘડાનો કર્તા કુંભાર કહેવાય છે, એ વગેરે જે લોકવ્યવહાર છે તે પણ ન્યાભાસ છે; એમ દર્શાવે છે :—

અથ ચેદ્ઘટકર્તાસૌ ઘટકારો જનપદોક્તિલેશોઽયમ્ ।

દુર્વારો ભવતુ તદા કા નો હાનિર્યદા ન્યાભાસઃ ॥૫૭૯॥

અન્વયાર્થ—‘(અસૌ ઘટકારઃ) આ કુંભાર (ઘટકર્તા) ઘડાનો કર્તા છે (અયં જનપદોક્તિલેશઃ) એવો લોકવ્યવહાર (દુર્વારઃ ભવતુ) દુર્નિવાર થઈ જશે.’ (યદા અથ ચેત્) એ પ્રમાણે જ્યારે શંકાકાર કહે (તદા) ત્યારે તેનો ઉત્તર આ છે, કે—ભલે તે લોકવ્યવહાર દુર્નિવાર રહો (કા નો હાનિઃ) તેમાં અમને (વસ્તુ સ્વરૂપને) શું હાનિ છે? કેમ કે (ન્યાભાસઃ) તે લોકવ્યવહાર ન્યાભાસ છે.

ભાવાર્થ—જો કદાપિ આમ કહેવામાં આવે, કે ‘લોકમાં ઘડાનો કર્તા કુંભાર કહેવામાં આવે છે, માટે એક પદાર્થનો કર્તા બીજો પદાર્થ થઈ શકે છે’ તો આ કથનથી પણ અમારા કથનમાં કાંઈ બાધા આવતી નથી; કેમ કે જો આ પ્રકારના લોકવ્યવહારને અમે નય કહ્યો હોત તો અમારા કથનમાં બાધા આવત, પરંતુ અમે તો તેને નય ન કહેતાં ન્યાભાસ કહીએ છીએ, તેથી ‘કુંભાર ઘડાનો કર્તા છે’ એવા પ્રકારનો લોકવ્યવહાર ન્યાભાસ હોવાને લીધે અમારા કથનનો બાધક કોઈ પણ રીતે થઈ શકતો નથી.

માટે જીવને કર્મ, શરીર વગેરે પરપદાર્થોનો કર્તા-ભોક્તા કહેવો તે ન્યાભાસ જ છે, તેમાં કોઈ પણ નય લાગુ પડતો નથી. આ પ્રમાણે બીજા ન્યાભાસનું સ્વરૂપ કહ્યું.

ત્રીજા ન્યાભાસનું સ્વરૂપ

અપરે બહિરાત્માનો મિથ્યાવાદં વદન્તિ દુર્મતયઃ ।

યદબદ્ધેપિ પરસ્મિન્ કર્તાભોક્તા પરોપિ ભવતિ યથા ॥૫૮૦॥

સદ્વેદોદયભાવાન્ ગૃહધનધાન્યં કલત્રપુત્રાંશ્ચ । સ્વયમિહ કરોતિ જીવો ભુનક્તિ વા સ એવ જીવશ્ચ ॥૫૮૧॥

અન્વયાર્થ—(અપરે દુર્મતયઃ બહિરાત્મનઃ) કોઈ ખોટી બુદ્ધિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ (મિથ્યાવાદં વદન્તિ) આ પ્રમાણે મિથ્યાકથનનું પ્રતિપાદન કરે છે, કે—(યત્ અબદ્ધે પરસ્મિન્ અપિ) જેઓ બંધને (એકપણાને) પ્રાપ્ત નથી થતા એવા પરપદાર્થોમાં પણ (પરઃ કર્તા અપિ ભોક્તા ભવતિ) અન્ય પદાર્થ અન્ય પદાર્થનો કર્તા તેમ જ ભોક્તા થાય છે. (યથા) જેમ કે—

(ઈહ) અહીં (સદ્વેદ ઉદયભાવાત્) સાતાવેદનીયકર્મના નિમિત્તથી જેમનો સદ્ભાવ છે એવા (ગૃહધનધાન્યં ચ કલત્ર પુત્રાન્) ઘર, ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેને (જીવઃ સ્વયં કરોતિ) જીવ, સ્વયં કરે છે (વા) અને (સ એવ જીવશ્ચ ભુનક્તિ) વળી તે જીવ તેમને ભોગવે છે.

ભાવાર્થ—કોઈ કોઈ બહિરાત્મા-મિથ્યાદૃષ્ટિ દુર્મતિજીવ, જેમની સાથે બરેબર આત્માને કોઈ પ્રકારથી એકપણું (બંધ) નથી, એવા પરપદાર્થોમાં પણ આત્માના કર્તા-ભોક્તાનો વ્યવહાર કરે છે; જેમ કે તેઓ કહે છે, કે ઘર, ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેને જીવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જ જીવ ભોક્તા હોવાથી તેમને ભોગવે છે.

ઉપરની માન્યતા પણ ન્યાભાસ જ છે. જીવનો વ્યવહાર પરપદાર્થોમાં હોતો નથી પણ પોતામાં જ હોય છે. જીવને પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ બતાવનારાં બધાંય કથનો ન્યાભાસ છે. અહીં શંકા—

નનુ સતિ ગૃહવનિતાદૌ ભવતિ સુખં પ્રાણિનામિહાધ્યક્ષાત્ । અસતિ ચ તત્ર ન તદિદં તત્તત્કર્તા સ એવ તદ્ભોક્તા ॥૫૮૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(ઈહ પ્રાણિનાં) આ જગતમાં પ્રાણીઓને (ગૃહવનિતાદૌ સતિ) ઘર, સ્ત્રી વગેરેના હોવાથી (અધ્યક્ષાત્ સુખં ભવતિ) પ્રત્યક્ષપણે સુખ થાય છે, (ચ તત્ર અસતિ) અને તે ઘર, સ્ત્રી વગેરેના ન હોવાથી (તત્ત્વં ન) તેમને તે સુખ થતું નથી, (તત્) તે કારણથી (સ એવ) તે જીવ જ (તત્કર્તા તત્ત્વોક્તા) તે ઘર-સ્ત્રી વગેરેનો કર્તા અને તેનો ભોક્તા છે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર એમ કહે છે, કે ‘જીવ પરવસ્તુનો કર્તા તથા ભોક્તા છે’ એવા કથનને ન્યાભાસ કહેવો તે બરાબર નથી, કારણ કે આ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે, કે ઘરબાર, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેના હોવાથી જ જીવને સુખ થાય છે અને તેમના ન હોવાથી સુખ થતું નથી, માટે જીવ જ તે પદાર્થોનો કર્તા-ભોક્તા છે અર્થાત્ જીવ જ પોતાની સુખસામગ્રીનો (બાહ્યપદાર્થોનો) કર્તા તથા ભોક્તા છે, એમ માનવામાં શું દોષ છે? તેનું સમાધાન :—

सत्यं वैषयिकमिदं परमिह तदपि न परत्र सापेक्षम् ।

सति बहिरर्थेपि यतः किल केषांचिदसुखादिहेतुत्वात् ॥५८३॥

અવ્યયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, (इह) આ જગતમાં (इदं) આ સંસારીસુખ (परं वैषयिकं) કેવળ વૈષયિક છે અર્થાત્ વિષયોમાં સુખની માત્ર કલ્પના અજ્ઞાનીઓએ કરી છે, (तदपि) છતાં પણ (परत्र सापेक्ष न) તે કલ્પિત સુખ પરવિષયોની અપેક્ષાથી નથી, (यतः) કારણ કે—(किल) નિશ્ચયથી (बहिर् अर्थे सति अपि) તે બાહ્યપદાર્થો હાજર હોવા છતાં પણ (केषांचित्) કોઈ તે ગૃહ-સ્ત્રી વગેરેમાં (असुखादि हेतुत्वात्) અસુખાદિકના હેતુની કલ્પના કરે છે.

ભાવાર્થ—એ બધાં સંસારીકસુખ વૈષયિક છે-અજ્ઞાનીઓએ વિષયોમાં કલ્પેલાં છે અને એવો મેળ નથી રહેતો કે બાહ્યપદાર્થરૂપ સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેના રહેવાથી બધાયને સુખની જ કલ્પના થાય છે, કારણ કે સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેના સંયોગમાં પણ 'તેઓથી પોતાને દુઃખ થાય છે' એવી કલ્પના પણ અજ્ઞાનીઓ કરે છે. માટે એ બાહ્યપદાર્થો સાથે સુખની વ્યાપ્તિ (મેળ) નથી અને તેના સંયોગથી બધાને સુખની કલ્પના થાય જ છે, એવા કથનને પણ નિર્દોષ કહી શકાતું નથી. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે, કે—જીવને પરપદાર્થોના કારણથી સુખનો ભોક્તા કહેવો તે નય નથી પણ નયાભાસ છે.

હવે ગ્રંથકાર આ બધા કથનનું તાત્પર્ય જણાવે છે અને પછી અન્ય નયાભાસનું વર્ણન કરે છે :—

इदमत्र तु तात्पर्यं भवतु स कर्ताथ वा च मा भवतु ।

भोक्ता स्वस्य परस्य च यथाकथंचित्चिदात्मको जीवः ॥५८४॥

અવ્યયાર્થ—(सः स्वस्य च परस्य) તે જીવ સ્વનો કે પરનો (कर्ता च भोक्ता) કર્તા તથા ભોક્તા (भवतु अथवा मा भवतु) હો કે ન હો, પરંતુ (अत्र इदं तात्पर्यं तु) અહીં તાત્પર્ય આ છે, કે—(जीवः) જીવ, (यथाकथंचित्) કોઈ પણ પ્રકારથી-ગમે તે રીતે (चिदात्मको) જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. (तेथी ज्ञान सिवाय भीजुं कांઈ तेनुं कर्तव्य नथी.)

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે અજ્ઞાનીઓના વ્યવહારમાં જીવ, પરપદાર્થોનો કર્તા-ભોક્તા કહેવાય કે ન કહેવાય, તેનાથી અમને કાંઈ પ્રયોજન નથી, પરંતુ અહીં ભેદવિજ્ઞાન કરાવવાનું હોવાથી અમને ફક્ત એટલું જ પ્રયોજન છે, કે જીવ, કોઈપણ પ્રકારથી જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. જીવની બધીય પર્યાયો કદી પોતાના ચેતનપણને છોડતી નથી, માટે વાસ્તવિકપણે આત્માના નિજભાવનો કર્તા આત્મા જ છે અને કર્તાની માફક નિજભાવોનો ભોક્તા પણ આત્મા જ છે.^૧ હવે ચોથા નયાભાસનું સ્વરૂપ કહે છે—

૧. 'જીવ પરપદાર્થોનો કર્તા-ભોક્તા હો કે ન હો' એમ કહ્યું છે, તેથી તે વાત શંકાશીલ રાખી છે એમ ન સમજવું, પણ અહીં તો સ્વના કે પરના કર્તા-ભોક્તાપણનો પણ વિકલ્પ (પક્ષ અર્થાત્ રાગ) છોડાવ્યો છે.

યોથા નયાભાસનું સ્વરૂપ

અયમપિ ચ નયાભાસો ભવતિ મિથો બોધ્યબોધસમ્બન્ધઃ ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયગતં વા જ્ઞાનગતં જ્ઞેયમેતદેવ યથા ॥૫૮૫॥

અન્વયાર્થ—(અયં અપિ ચ નયાભાસઃ ભવતિ) આ પણ નયાભાસ છે, કે ‘(મિથઃ) જ્ઞાન અને જ્ઞેયને પરસ્પર (બોધ્યબોધસમ્બન્ધઃ) બોધ્ય-બોધક સંબંધ છે’ (યથા) જેમ કે (જ્ઞાનં જ્ઞેયગતં) જ્ઞાન, જ્ઞેયગત છે (વા) અને (એતત્ જ્ઞેયં એવ જ્ઞાનગતં) એ જ્ઞેય પણ જ્ઞાનગત છે.

ભાવાર્થ—જ્ઞેય-જ્ઞાયકસંબંધને લઈને જ્ઞાનને જ્ઞેયગત કહેવું તથા જ્ઞેયોને જ્ઞાનગત કહેવા તે પણ નયાભાસ છે. તેનું કારણ :—

ચક્ષુ રુપં પશ્યતિ રુપગતં તન્ન ચક્ષુરેવ યથા ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ ચ જ્ઞેયગતં વા ન ભવતિ તજ્ઞાનમ્ ॥૫૮૬॥

અન્વયાર્થ—(યથા ચક્ષુ રુપં પશ્યતિ) જેમ આંખ રૂપને દેખે છે, પરંતુ (તત્ ચક્ષુઃ એવ રુપગતં ન) તે આંખ જ પોતે રૂપમાં પ્રવેશી જતી નથી, તે જ પ્રમાણે (જ્ઞાનં જ્ઞેયં અવૈતિ ચ) જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે, તોપણ (તત્ જ્ઞાનં જ્ઞેયગતં ન વા ભવતિ) તે જ્ઞાન જ પોતે જ્ઞેયોમાં પ્રવેશી જતું નથી.

ભાવાર્થ—જેમ આંખ, રૂપને દેખે છે પરંતુ તેટલા માત્રથી તે આંખ કાંઈ રૂપમાં પ્રવેશી જતી નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન જ્ઞેયોને જાણે છે, પરંતુ તેટલા માત્રથી તે જ્ઞાન કાંઈ જ્ઞેયોમાં પ્રવેશી જતું નથી. માટે જ્ઞેય-જ્ઞાયકસંબંધને લીધે જ્ઞાનને જ્ઞેયગત કહેવું તે નયાભાસ છે. અહીં ગ્રંથકારે જ્ઞેયને જ્ઞાનગત કહેવા સંબંધમાં જોકે લખ્યું નથી, તોપણ એમ સમજવું કે જેમ જ્ઞાનનો પ્રવેશ જ્ઞેયોમાં નથી તેમ જ્ઞેયોનો પણ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ નથી.

ઉપસંહાર

ઇત્યાદિકાશ્ચ બહવઃ સન્તિ યથાલક્ષણા નયાભાસાઃ ।

તેષામયમુદ્દેશો ભવતિ વિલક્ષ્યો નયાન્નયાભાસઃ ॥૫૮૭॥

અન્વયાર્થ—(ઇત્યાદિકાઃ ચ બહવઃ) ઈત્યાદિ બીજા પણ ઘણા (યથાલક્ષણા નયાભાસાઃ સન્તિ) પોતપોતાના લક્ષણાનુસાર નયાભાસ છે અને (નયાત્ નયાભાસઃ વિલક્ષ્યો ભવતિ) નય કરતાં નયાભાસ વિલક્ષણ (વિરુદ્ધ) હોય છે, (અયં તેષાં ઉદ્દેશઃ) આ તેનો (ઉપરોક્ત સર્વ કથનનો) ઉદ્દેશ છે, અર્થાત્ નયથી જે વિરુદ્ધલક્ષણવાળા હોય તે નયાભાસ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—અહીં ચાર નયાભાસો વર્ણવ્યા છે, તે સિવાય પોતપોતાના લક્ષણાનુસાર બીજા પણ જે અનેક નયાભાસો છે તે સર્વને નય સમજવા ન જોઈએ પણ નયોથી વિરુદ્ધલક્ષણવાળા હોવાથી તેમને નયાભાસ જાણવા જોઈએ. જે નય સમાન તો માલુમ પડે, પરંતુ જેમાં ‘તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન (વસ્તુના પોતાના ગુણને દર્શાવવું તે)’ ઇત્યાદિ નયનું વાસ્તવિક લક્ષણ બંધ બેસતું ન હોય, તેને નયાભાસ કહે છે.

એ પ્રમાણે જીવને પરદ્રવ્યો સાથે (એકરૂપ) સંબંધ બતાવનારાં બધાંય કથનો નયાભાસ છે, એ પ્રમાણે કેટલાક નયાભાસો દર્શાવીને હવે ગ્રંથકાર પોતાના પ્રકૃત વિષય નયના નિરૂપણ ઉપર આવે છે. અહીં શંકા—

નનુ સર્વતો નયાસ્તે કિં નામાનોઽથવા કિયન્તશ્ચ ।

કથમિવ મિથ્યાર્થાસ્તે કથમિવ તે સન્તિ સમ્યગુપદેશ્યાઃ ॥૫૮૮॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(સર્વતઃ) સર્વ પ્રકારથી (તે નયાઃ) તે નયો (કિં નામાનઃ) કયા નામવાળા (અથ) તથા (કિયન્તઃ વા) કેટલા છે (ચ) તથા (કથમિવ) કેવી રીતે (તે) તે (મિથ્યાર્થાઃ) મિથ્યાઅર્થવાળા થાય છે તથા (કથમિવ) કેવી રીતે (તે) તે (સમ્યગુપદેશ્યાઃ સન્તિ) સમ્યક્ઉપદેશ કરવા યોગ્ય અર્થાત્ સમ્યક્ કહેવા યોગ્ય થાય છે ?

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જ્યારે નયોના જેવા ભાસતા નયાભાસ પણ હોઈ શકે છે, તો કૃપા કરીને અહીં સારી રીતે દર્શાવો કે—સંપૂર્ણ નયો કેટલા છે, તેના નામ શું છે તથા કેવા પ્રકારથી તે મિથ્યા અને સમીચીન નય કહેવા યોગ્ય થાય છે ? તેનું સમાધાન :—

સત્યં યાવદનંતાઃ સંતિ ગુણા વસ્તુતો વિશેષાખ્યાઃ ।

તાવન્તો નયવાદા વચોવિલાસા વિકલ્પાઢ્યાઃ ॥૫૮૯॥

અપિ નિરપેક્ષા મિથ્યાસ્ત એવ સાપેક્ષકા નયાઃ સમ્યક્ ।

અવિનાભાવત્વે સતિ સામાન્યવિશેષયોશ્ચ સાપેક્ષાત્ ॥૫૯૦॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, કારણ કે—(વસ્તુતઃ) પરમાર્થપણે વસ્તુમાં (વિશેષાખ્યાઃ) વિશેષનામવાળા (યાવત્ અનંતાઃગુણાઃ સન્તિ) જેટલા અનંત ગુણો છે તેમાં જેટલા (વિકલ્પાઢ્યાઃ) વિકલ્પસહિત (વચોવિલાસાઃ) વચનવિલાસ છે, (તાવન્તઃ) તેટલા જ (નયવાદાઃ) નયવાદ છે (અપિ) તથા તેમાં જે (નિરપેક્ષાઃ) નિરપેક્ષ નય છે (તે એવ) તે જ નય (મિથ્યા) મિથ્યા છે, (ચ) તથા (સાપેક્ષકાઃ) સાપેક્ષ (નયઃ) નય (સમ્યક્) સમ્યક્ છે, કારણ કે—(સામાન્ય વિશેષયોઃ) સામાન્ય અને વિશેષમાં (અવિનાભાવત્વેસંતિ) અવિનાભાવ રહેવાથી (સાપેક્ષાત્) પરસ્પર સાપેક્ષપણું છે.

ભાવાર્થ—ઠીક છે, વાસ્તવમાં વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે, તેથી તેના જેટલા વિકલ્પ સહિત વચનવિલાસ થઈ શકે છે તેટલા જ નય થઈ શકે છે. બીજું વસ્તુત્વતાએ સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર સાપેક્ષપણું છે, કારણ કે—સામાન્ય તથા વિશેષમાં અવિનાભાવસંબંધ છે, તેથી નયો દ્વારા સામાન્યકથન, વિશેષસાપેક્ષ તથા વિશેષકથન, સામાન્યસાપેક્ષ કહેવામાં આવે છે, એટલા માટે પરસ્પર સાપેક્ષનય સમીચીન (સમ્યક્) નય તથા પરસ્પર નિરપેક્ષનય, મિથ્યાનય કહેવામાં આવે છે. તેનો ખુલાસો :—

સાપેક્ષત્વં નિયમાદવિનાભાવસ્ત્વનન્યથાસિદ્ધિઃ ।

અવિનાભાવોપિ યથા યેન વિના જાયતે ન તત્સિદ્ધિઃ ॥૫૧૧॥

અન્વયાર્થ—(નિયમાત્) નિયમથી (સાપેક્ષત્વં) સાપેક્ષપણું જ (તુ) તો (અન્યથાસિદ્ધિઃ અવિનાભાવઃ) અનન્યથાસિદ્ધ અવિનાભાવ છે અર્થાત્ અવિનાભાવનું ઘોતક છે તથા તે (અવિનાભાવઃ અપિ) અવિનાભાવ પણ (યથા) જેમ (યેન વિના) જેના વિના (તત્સિદ્ધિઃ ન જાયતે) તેની સિદ્ધિ ન થાય, તેને કહે છે.

ભાવાર્થ—નયોની પરસ્પર સાપેક્ષતા તે નયોના અન્યથારૂપથી ન થવાવાળા અવિનાભાવની ઘોતક (પ્રકાશક) છે, કારણ કે—જેના વિના જેની સિદ્ધિ ન થાય તેને અવિનાભાવ કહે છે અર્થાત્ સામાન્ય વિના વિશેષની તથા વિશેષ વિના સામાન્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેથી સામાન્યને વિષય કરવાવાળો જે દ્રવ્યાર્થિકનય છે તથા વિશેષને વિષય કરવાવાળો જે પર્યાયાર્થિકનય છે, તે બંનેમાં પરસ્પર સાપેક્ષપણું છે.

ગુણોના અનુસાર નયોનાં નામ

અસ્ત્યુક્તો યસ્ય સતો યન્નામા યો ગુણો વિશેષાત્મા ।

તત્પર્યાયવિશિષ્ટાસ્તન્નામાનો નયા યથામ્નાયાત્ ॥૫૧૨॥

અન્વયાર્થ—(યસ્ય સતઃ) જે સત્નો (યન્નામા) જે નામવાળો (યઃ) જે (ઉક્તઃ) કહેવામાં આવેલો (વિશેષાત્મા) વિશેષરૂપ (ગુણઃ અસ્તિ) ગુણ હોય છે, (તત્પર્યાયવિશિષ્ટાઃ) તે ગુણની પર્યાયવિશિષ્ટ (તન્નામાનઃ) તે જ નામવાળી (યથામ્નાયાત્) આમ્નાયાનુસાર (નયાઃ) નય હોય છે.

ભાવાર્થ—આમ્નાયને ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય જે દ્રવ્યના જે નામવાળા જે જે વિશેષાત્મક ગુણો હોય છે, તે તે ગુણોની તથા પર્યાયોની અંશકલ્પનાથી વિશિષ્ટ તે તે નામવાળા નય હોય છે. અર્થાત્-વિશેષ શબ્દ, ગુણવાચક જ છે; તેથી અહીં જે ‘વિશેષાત્મા’ શબ્દ આપ્યો છે તેનો અર્થ ‘ગુણ’ એવો કરવો જોઈએ તથા પર્યાયશબ્દ, અંશકલ્પના વાચક છે; તેથી ‘તત્પર્યાયવિશિષ્ટાઃ’એ શબ્દનો અર્થ કરવો જોઈએ, કે—એ ગુણોની પર્યાયરૂપ અંશકલ્પનાથી

યુક્ત તે જ નામવાળા નય હોય છે. સારાંશ આ છે, કે—દ્રવ્યમાં જેટલા ગુણ તથા પર્યાયો છે તેટલા જ તે ગુણો તથા પર્યાયોની અપેક્ષાથી તે તે નામાનુસાર નય કહેવામાં આવે છે.

અસ્તિત્વ નય

અસ્તિત્વં નામ ગુણઃ સ્યાદિતિ સાધારણઃ સતસ્તસ્ય ।

તત્પર્યાયશ્ચ નયઃ સમાસતોઽસ્તિત્વનય ઇતિ વા ॥૫૯૩॥

અન્વયાર્થ—(તસ્ય સતઃ) એ સત્નો (અસ્તિત્વં નામ) અસ્તિત્વનામનો (સાધારણઃ ઇતિ ગુણ સ્યાત્) સાધારણગુણ છે, તેથી (તત્પર્યાયઃ નયઃ ચ) એ ગુણ દ્વારા પર્યાય એટલે અંશકલ્પનાવાળો નય પણ (સમાસતઃ) સંક્ષેપતાથી (અસ્તિત્વનયઃ ઇતિ વા) અસ્તિત્વનય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યનો ‘અસ્તિત્વ’એ સાધારણગુણ છે, તેથી અસ્તિત્વગુણથી દ્રવ્યને જે અસ્તિત્વવાન કહેવામાં આવે છે તે અસ્તિત્વનય કહેવાય છે, કારણ કે—અસ્તિત્વગુણ દ્વારા અસ્તિત્વરૂપ અંશની કલ્પના કરીને પદાર્થને અસ્તિત્વવાન કહેવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે જેટલા કોઈ ગુણો છે તે સર્વ દ્વારા થવાવાળી અંશકલ્પનાને નય કહી શકાય છે.

કર્તૃત્વનય

કર્તૃત્વં જીવગુણોસ્ત્વથ વૈભાવિકોઽથવા ભાવઃ ।

તત્પર્યાયવિશિષ્ટઃ કર્તૃત્વનયો યથા નામ ॥૫૯૪॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે બીજું ઉદાહરણ દર્શાવે છે, કે—(કર્તૃત્વં) કર્તૃત્વ નામનો (જીવગુણઃ) જીવનો ગુણ (અથવા) અથવા (વૈભાવિકઃ ભાવઃ) વૈભાવિક ભાવ (અસ્તુ) છે, તેથી (તત્પર્યાયવિશિષ્ટઃ) તે ગુણની પર્યાયથી વિશિષ્ટ, અર્થાત્ તેના કારણથી થવાવાળી અંશકલ્પનાવાળો (યથાનામ) પોતાના નામાનુસાર (કર્તૃત્વનયઃ) કર્તૃત્વનય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—કર્તૃત્વ એ જીવનો ગુણ અથવા જીવનો વૈભાવિકભાવ છે, તેથી તેના કારણથી જીવમાં જે અંશકલ્પના કરવામાં આવે છે, તેને કર્તૃત્વનય કહે છે.

ઉપસંહાર

અનયા પરિપાટ્યા કિલ નયચક્રં યાવદસ્તિ બોધવ્યમ્ ।

એકૈકં ધર્મં પ્રતિ નયોપિ ચૈકૈક એવ ભવતિ યતઃ ॥૫૯૫॥

અન્વયાર્થ—(કિલ) નિશ્ચયથી (અનયા પરિપાટ્યા) એ જ પરિપાટિથી (યાવત્ નયચક્રં

અસ્તિ) જેટલા કોઈ નયચક છે તે બધાં (બોધવ્યં) જાણી લેવા જોઈએ, (યતઃ) કારણ કે—(એકેકં ધર્મ પ્રતિ) એક એક ધર્મ પ્રત્યે (નયોઽપિ ચ) નય પણ (એકેક એવ ભવતિ) એક એક જ થાય છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યમાં જેટલા ધર્મ છે તેટલા જ સંપૂર્ણ નય છે, તેથી એ જ પરિપાટિથી તે સર્વ ધર્મોના નામાનુસાર જ સંપૂર્ણ નયચક લગાવવું જોઈએ, કારણ કે—દ્રવ્યના એક એક ધર્મ પ્રત્યે નય પણ એક એક થઈ જાય છે.

વ્યવહારનય

સોદાહરણો યાવાન્નયો વિશેષણવિશેષ્યરુપઃ સ્યાત્ ।

વ્યવહારાપરનામા પર્યાયાર્થો નયો ન દ્રવ્યાર્થઃ ॥૫૯૬॥

અન્વયાર્થ—(સોદાહરણઃ) ઉદાહરણ સહિત અને (વિશેષણ વિશેષ્યરુપઃ) વિશેષણ—વિશેષ્યરૂપ (યાવાન્ નયઃ સ્યાત્) જેટલા કોઈ નય છે તે બધાય (વ્યવહારાપરનામા) વ્યવહાર છે જેનું બીજું નામ (પર્યાયાર્થઃ નયઃ) પર્યાયાર્થિકનય છે, (દ્રવ્યાર્થઃ નઃ) દ્રવ્યાર્થિકનય નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે જેટલા કોઈ ઉદાહરણસહિત, વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપ નય થાય છે તે બધાય વ્યવહાર નામવાળા પર્યાયાર્થિકનય જ છે પણ તે દ્રવ્યાર્થિકનય નથી.^૧

દ્રવ્યાર્થિકનય કોને કહે છે?

નનુ ચોક્તલક્ષણ ઇતિ યદિ ન દ્રવ્યાર્થિકો નયો નિયમાત્ ।

કોઽસો દ્રવ્યાર્થિક ઇતિ પૃષ્ઠાસ્તચ્ચિન્હમાહુરાચાર્યાઃ ॥૫૯૭॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(ઇતિ ઉક્તલક્ષણઃ) એ પ્રકારથી કહેવામાં આવ્યું છે લક્ષણ જેનું એવો નય (યદિ) જો (નિયમાત્) નિયમથી (દ્રવ્યાર્થિકઃ નયઃ ન) દ્રવ્યાર્થિકનય નથી, તો (અસૌ દ્રવ્યાર્થિકઃ કઃ ?) એ દ્રવ્યાર્થિકનય કોણ છે? (ઇતિ) એ પ્રમાણે (પૃષ્ઠાઃ) પ્રશ્ન થતાં (આચાર્યાઃ) આચાર્ય (તચ્ચિન્હં) તેના ચિહ્નને-લક્ષણને (આહુઃ) કહે છે.

ભાવાર્થ—જો ઉદાહરણસહિત, વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપ બધાય નયો નિયમથી પર્યાયાર્થિકનય જ છે-દ્રવ્યાર્થિકનય નથી, તો બતાવો કે દ્રવ્યાર્થિકનય કોને કહે છે? એ પ્રકારથી શંકાકાર દ્વારા પ્રશ્ન થતાં આચાર્ય, દ્રવ્યાર્થિકનયના લક્ષણને કહે છે :—

૧. ગ્રંથકારે અસ્તિત્વનય, કર્તૃત્વનય ઇત્યાદિરૂપથી અહીં નયોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. નૈગમાદિરૂપથી નયોનું નિરૂપણ કર્યું નથી, કારણ કે આ અધ્યાત્મવાદનું પ્રકરણ છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયનું લક્ષણ

વ્યવહારઃ પ્રતિષેધ્યસ્તસ્ય પ્રતિષેધકશ્ચ પરમાર્થઃ ।

વ્યવહારપ્રતિષેધઃ સ એવ નિશ્ચયનયસ્ય વાચ્યઃ સ્યાત્ ॥૫૯૮॥

અન્વયાર્થ—(વ્યવહારઃ) વ્યવહારનય (પ્રતિષેધ્યઃ) પ્રતિષેધ્ય છે (ચ) તથા (તસ્ય પ્રતિષેધકઃ) તેનો પ્રતિષેધક (પરમાર્થઃ) નિશ્ચયનય છે, અર્થાત્ જે (વ્યવહાર પ્રતિષેધઃ) વ્યવહારનયનો નિષેધ છે, (સ એવ) તે જ (નિશ્ચયનયસ્ય વાચ્યઃ સ્યાત્) નિશ્ચયનયનો વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનય પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય છે, તથા તેનો જે પ્રતિષેધક છે તે જ દ્રવ્યાર્થિકનય છે અર્થાત્ જે વ્યવહારનયનો પ્રતિષેધ છે તે જ નિશ્ચયનયનો (દ્રવ્યાર્થિકનયનો) વાચ્ય થાય છે. સારાંશ આ છે, કે—વ્યવહારનય પ્રતિષેધ્ય છે તથા નિશ્ચયનય પ્રતિષેધક છે, તેથી વ્યવહારનયનો નિષેધ કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે. ઉદાહરણ :—

વ્યવહારઃ સ યથા સ્યાત્સદ્દ્રવ્યં જ્ઞાનવાંશ્ચ જીવો વા ।

નેત્યેતાવન્માત્રો ભવતિ સ નિશ્ચયનયો નયાધિપતિઃ ॥૫૯૯॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (સત્ દ્રવ્યં સ્યાત્) સત્ દ્રવ્ય છે (વા) અથવા (જ્ઞાનવાંશ્ચ જીવઃ) જ્ઞાનવાન જીવ છે એ પ્રકારનાં જે કથન છે (સ) તે (વ્યવહારઃ) વ્યવહારનય છે, તથા (એતાવન્માત્રો ન) ‘એટલું જ નથી’ (ઇતિ) એ પ્રકારનું જે વ્યવહારના નિષેધપૂર્વકનું કથન છે, (સઃ) તે (નયાધિપતિઃ) નયોનો અધિપતિ (નિશ્ચયનયઃ ભવતિ) નિશ્ચયનય છે.

ભાવાર્થ—જેમ કે—‘સત્ દ્રવ્યં’ અથવા ‘જ્ઞાનવાન્ જીવઃ’ ઈત્યાદિરૂપથી જે દ્રવ્યને સત્ તથા જીવને જ્ઞાનવાન કહ્યો છે, તે ઉદાહરણપૂર્વક વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધથી કહ્યો છે તેથી એ બંધો વ્યવહારનય અર્થાત્ પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે, તથા ‘ન ઇત્યેતાવન્માત્રઃ’ અર્થાત્ દ્રવ્ય, કેવળ સત્રૂપ જ નથી, કારણ કે તેમાં બીજા પણ પ્રમેયત્વાદિ ગુણો મોજૂદ છે અને જીવ, માત્ર જ્ઞાનવાળો જ નથી, કારણ કે તેમાં બીજા પણ સુખ આદિ અનંત ગુણો મોજૂદ છે. તેથી વ્યવહારને પ્રતિષેધરૂપ માની તેનો પ્રતિષેધ કરવાવાળો નયોનો અધિપતિ નિશ્ચયનય કહેવાય છે અને એ જ વાસ્તવિક દ્રવ્યાર્થિકનય છે. થોડાનો અભાવ, ઘણારૂપ અને ઘણાનો અભાવ, થોડારૂપ પડે છે, તેથી વ્યવહારનયે દ્રવ્યને અસ્તિત્વગુણના કારણથી સત્રૂપ વા જીવને જ્ઞાનગુણની અપેક્ષાએ જે જ્ઞાનવાન કહ્યો હતો પણ ‘દ્રવ્ય, કેવળ સત્રૂપ જ નથી તથા જીવ, કેવળ જ્ઞાનવાન જ નથી’ એ પ્રમાણે નિષેધ કરવો તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય થાય છે, સત્ વા જ્ઞાનવાન આદિ વ્યવહારરૂપ વિશેષનો અભાવ તે આ નયનો વિષય થાય છે અને તેને જ દ્રવ્યાર્થિકનય વા અધ્યાત્મપરિભાષાથી નિશ્ચયનય કહે છે. હવે આગળ શંકા-સમાધાનપૂર્વક નિશ્ચયનયમાં વિકલ્પપણાની સિદ્ધિ કરે છે. શંકા :—

નનુ ચોક્તં લક્ષણમિહ નયોસ્તિ સર્વોપિ કિલ વિકલ્પાત્મા ।

તદિહ વિકલ્પાભાવાત્ કથમસ્ય નયત્વમિદમિતિ ચેત્ ॥૬૦૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે—જ્યારે (ઇહ) અહીં (લક્ષણંચક્તં) નયનું લક્ષણ આ છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (સર્વોપિ નયઃ) બધાય નયો (વિકલ્પાત્મા અસ્તિ) વિકલ્પાત્મક છે, (તત્ ઇહ) તો પછી અહીં (વિકલ્પાભાવાત્) વિકલ્પનો અભાવ થવાથી (અસ્ય) આ નિશ્ચયનયને (ઇદં નયત્વં કથં) એ નયપણું કેવી રીતે થશે? (ઇતિચેત્) જો એમ કહો તો :—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—પહેલાં ગાથા ૫૦૭માં નયનું લક્ષણ વિકલ્પ કહી ચુક્યા છે, પરંતુ નિશ્ચયનયને પ્રતિષેધના અભાવરૂપ માનવાથી અર્થાત્ માત્ર વ્યવહારનો પ્રતિષેધક માનવાથી તેમાં વિકલ્પપણું આવી શકતું નથી, સારાંશ આ છે, કે—વિકલ્પનો અભાવ થવાથી નિશ્ચયનયમાં નયપણું કેવી રીતે આવી શકશે? તેનું સમાધાન :—

તન્ન યતોસ્તિ નયત્વં નેતિ યથા લક્ષિતસ્ય પક્ષત્વાત્ ।

પક્ષગ્રાહી ચ નયઃ પક્ષસ્ય વિકલ્પમાત્રત્વાત્ ॥૬૦૧॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એમ કહેવું એ ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(ન, ઇતિ યથાલક્ષિતસ્ય ચ) ‘ન’ એ શબ્દ દ્વારા જે કોઈ પ્રકારથી પણ લક્ષિત અર્થનો (પક્ષત્વાત્) પક્ષ હોવાથી (નયત્વં અસ્તિ) નયપણું છે, (ચ) કારણ કે—(પક્ષસ્ય વિકલ્પમાત્રત્વાત્) પક્ષ, કેવળ વિકલ્પાત્મક હોવાથી (પક્ષગ્રાહી) પક્ષને એટલે વિકલ્પને ગ્રહણ કરવાવાળો (નયઃ) નય હોય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે—નય, પક્ષને વિષય કરે છે તથા પક્ષ વિકલ્પાત્મક હોય છે, તેથી નિશ્ચયનયમાં પણ ‘ન’ એવા આકારવાળો પક્ષરૂપ વિકલ્પ રહેવાના કારણથી વિકલ્પપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે.

બંને નય વિકલ્પાત્મક છે

પ્રતિષેધ્યો વિધિરૂપો ભવતિ વિકલ્પઃ સ્વયં વિકલ્પત્વાત્ ।

પ્રતિષેધકો વિકલ્પો ભવતિ તથા સઃ સ્વયં નિષેધાત્મા ॥૬૦૨॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (સ્વયં વિકલ્પત્વાત્) સ્વયં વિકલ્પાત્મક હોવાથી (પ્રતિષેધ્યઃ) પ્રતિષેધ્ય (વ્યવહારનય) (વિધિરૂપઃ) વિધિરૂપ વિકલ્પ હોય છે, (તથા) તેમ (સઃ) તે (પ્રતિષેધકઃ) પ્રતિષેધક (નિશ્ચયનય) પણ (સ્વયં નિષેધાત્મા) પોતે નિષેધાત્મક (વિકલ્પઃ ભવતિ) વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ—જેમ પ્રતિષેધ્ય એટલે વ્યવહારનય પોતે વિકલ્પાત્મક હોવાથી વિધિરૂપ

વિકલ્પ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રતિષેધક એટલે નિશ્ચયનય પણ વિકલ્પાત્મક હોવાથી નિષેધરૂપ વિકલ્પ કહેવાય છે. (જ્ઞાન થતાં જે રાગ ઉઠે છે તે વિકલ્પ છે.) તેનું સ્પષ્ટીકરણ :-

તલ્લક્ષણમપિ ચ યથા સ્યાદુપયોગો વિકલ્પ એવેતિ ।

અર્થાનુપયોગઃ કિલ વાચક ઇહ નિર્વિકલ્પસ્ય ॥૬૦૩॥

અર્થાકૃતિપરિણમનં જ્ઞાનસ્ય સ્યાત્ કિલોપયોગ ઇતિ ।

નાર્થકૃતિપરિણમનં તસ્ય સ્યાદનુપયોગ એવ યથા ॥૬૦૪॥

નેતિ નિષેધાત્મા યો નાનુપયોગઃ સબોધપક્ષત્વાત્ ।

અર્થાકારેણ વિના નેતિનિષેધાવબોધશૂન્યત્વાત્ ॥૬૦૫॥

અન્વયાર્થ—(ચ) અને (તલ્લક્ષણં અપિ) તેનું લક્ષણ પણ આ છે, કે—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (ઉપયોગ) ઉપયોગ (ઇતિ એવ) પોતે જ (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ અર્થાત્ રાગ સહિત છે, તથા (કિલ) ખરેખર (અર્થાનુપયોગઃ) અર્થના-રાગસહિતનો જ્ઞાનવ્યાપાર (નિર્વિકલ્પસ્ય) નિર્વિકલ્પપણાનો (વાચકઃ) વાચક છે.

(યથા) જેમ (કિલ) નિશ્ચયથી-ખરેખર (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનનું (અર્થાકૃતિપરિણમનં) અર્થાકારરૂપે-અર્થાત્ સ્વ-પરના ભેદરૂપ આકારે પરિણમન (ઉપયોગઃ ઇતિ સ્યાત્) ઉપયોગ કહેવાય છે, ('તથા') તેવી જ રીતે (નાર્થકૃતિ પરિણમનં) સ્વ-પરના ભેદરૂપ આકારે પરિણમન ન થવું (અનુપયોગ) અનુપયોગ (એવ સ્યાત્) કહેવાય છે; તેથી—

(ન ઇતિ) 'એટલું જ નહિ' (યઃ) એવો જે (નિષેધાત્મા) નિષેધરૂપ પક્ષ છે, (સઃ) તે (બોધપક્ષત્વાત્) બોધનો પક્ષ હોવાથી અર્થાત્ રાગસહિત જ્ઞાન હોવાથી (અનુપયોગ) અનુપયોગ અર્થાત્ રાગસહિત જ્ઞાનનો વ્યાપાર (ન) નથી, કારણ કે (ન ઇતિ) 'એટલું જ નથી' (અર્થાકારેણ વિના) એ આકારરૂપ રાગસહિત જ્ઞાન થયા વિના (નિષેધાવબોધ શૂન્યત્વાત્) નિષેધાત્મક જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ—અહીં રાગસહિતના જ્ઞાનવ્યાપારને ઉપયોગ તથા નિર્વિકલ્પ (રાગસહિત) જ્ઞાનવ્યાપારને અનુપયોગ કહેલ છે.

'જીવનો ગુણ જ્ઞાન છે' એ અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનયનો વિષય છે, એમ પદ્ય-પૃથ્વ્યામાં કહ્યું છે, ત્યાં તે વિધિરૂપ-વિકલ્પાત્મક રાગસહિત જ્ઞાન છે, વ્યવહારનય પ્રતિષેધ્ય છે અને નિશ્ચયનય પ્રતિષેધક છે, તેથી નિશ્ચયનય 'જ્ઞાન, જીવનો ગુણ છે' એ વિધિવાક્યનો

નિષેધ કરી કહે છે, કે—‘જીવ, જ્ઞાનગુણ જેટલો જ નથી’ ઉપયોગનો અર્થ ‘અર્થાકાર એટલે રાગસહિત પદાર્થને જાણનારો જ્ઞાનવ્યાપાર’ અહીં સમજવો, નિશ્ચયનયના વિષયનું રાગસહિત જ્ઞાન કરતાં ‘જીવ જ્ઞાનગુણ જેટલો જ નથી’ એવો વિકલ્પ ઉઠે છે, માટે તે નય નિર્વિકલ્પ નથી.

ઉપયોગનો અર્થ—એક પદાર્થથી ખસી બીજા પદાર્થ તરફ ચૈતન્યનો વ્યાપાર જાય છે તેને ‘ઉપયોગ’ કહે છે, તેથી ઉપયોગ વખતે રાગ અવશ્ય જ હોય છે. એક પદાર્થથી ખસીને બીજા પદાર્થ તરફ (જાણવાપણારૂપ) ચૈતન્યનો વ્યાપાર કેવળી ભગવાનને હોતો નથી, તેથી તેમને ઉપયોગ હોતો નથી, તેમને ‘ઉપયોગ’ માત્ર ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે.

રાગસહિત જ્ઞાનવ્યાપારને સવિકલ્પ ઉપયોગ તથા રાગરહિત જ્ઞાનવ્યાપારને અનુપયોગ અહીં કહ્યો છે. નિર્વિકલ્પજ્ઞાન, છન્નસ્થને ધર્મ અને શુક્લધ્યાનમાં હોય છે. અહીં દૃષ્ટાંત—

જીવો જ્ઞાનગુણઃ સ્યાદર્થાલોકં વિના નયો નાસૌ ।

નેતિ નિષેધાત્મત્વાદર્થાલોકં વિના નયો નાસૌ ॥૬૦૬॥

અન્વયાર્થ—જેમ (જીવઃ) જીવ, (જ્ઞાનગુણઃ) જ્ઞાનગુણવાળો છે (અસૌ નયઃ) એ નય (અર્થાલોકં વિના) પદાર્થના પ્રતિભાસ વિના (ન સ્યાત્) થતો નથી, એ જ પ્રમાણે (નિષેધાત્મત્વાત્) નિષેધાત્મક હોવાથી (નેતિ) ‘ન’ એવા આકારવાળો (અસૌ નયઃ) આ નય પણ (અર્થાલોકં વિના) અર્થના પ્રતિભાસ વિના (ન) થતો નથી.

ભાવાર્થ—જેમ ‘જીવ જ્ઞાનગુણવાળો છે’ એ વ્યવહારનય, અર્થાલોક વિના અર્થાત્ પદાર્થને વિષય કર્યા વિના નય કહી શકાતો નથી, એ જ પ્રમાણે ‘નેત્યેતાવન્માત્રઃ’—જીવ, જ્ઞાનગુણ જેટલો જ માત્ર નથી.’ એ પ્રકારથી તે વિધિરૂપ વ્યવહારના પ્રતિષેધને વિષય કરવાવાળો નિશ્ચયનય પણ જ્ઞાનગુણ ‘ન’ એવા અર્થાત્—શેષ ગુણોના સદ્ભાવરૂપ અર્થાલોક વિના નય જ કહી શકાતો નથી. તેનો ખુલાસો :-

સ યથા શક્તિવિશેષં સમીક્ષ્ય પક્ષશ્ચિદાત્મકો જીવઃ ।

ન તથેત્યપિ પક્ષઃ સ્યાદભિન્નદેશાદિકં સમીક્ષ્ય પુનઃ ॥૬૦૭॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—જેમ (શક્તિવિશેષં) વિશેષશક્તિને એટલે જ્ઞાનશક્તિને (સમીક્ષ્ય) જોઈને (જીવઃ ચિદાત્મકોઃ) ‘જીવ, ચિદાત્મક છે’ એ (પક્ષઃ) પક્ષ કહેવાય છે, (પુનઃ) એ જ પ્રમાણે (અભિન્નદેશાદિકં) અભિન્નદેશાદિકને અર્થાત્ જીવના એકલા જ્ઞાનગુણ પર ધ્યાન ન આપતાં સર્વ ગુણોને (સમીક્ષ્ય) જોઈને (ન તથા) ‘જીવ, એકલા જ્ઞાનગુણવાળો જ માત્ર નથી,’ (ઇત્યપિ) એમ કહેવું પણ (પક્ષઃ સ્યાત્) પક્ષ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે—‘જીવ, જ્ઞાનગુણવાળો છે’ એ વ્યવહારનયમાં જેમ જીવના જ્ઞાનગુણના અવલંબનથી જીવને ચિદાત્મક કહેવો એ પક્ષ છે, તે જ પ્રમાણે નિશ્ચયનયમાં ‘જીવ, એકલા જ્ઞાનગુણવાળો જ માત્ર નથી’ તેથી જીવના જ્ઞાનરૂપ વિશેષગુણ સિવાયના સામાન્યધર્મને અવલંબન કરીને જીવની જ્ઞાનાત્મકતાનો નિષેધ કરવો એ પણ પક્ષ છે.

અર્થાલોકવિકલ્પઃ સ્યાદુભયત્રાવિશેષતોપિ યતઃ ।

ન તથેત્યસ્ય નયત્વં સ્યાદિહ પક્ષસ્ય લક્ષકત્વાચ્ચ ॥૬૦૮॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ) કારણ કે—(ઉભયત્રાપિ) બંને નયોમાં (અવિશેષતઃ) સામાન્યરૂપથી (અર્થાલોકવિકલ્પઃ) અર્થપ્રતિભાસરૂપ વિકલ્પ (સ્યાત્) છે, તેથી (ઇહ ચ) આ નિશ્ચયનયમાં પણ (પક્ષસ્ય) પક્ષનો (લક્ષકત્વાત્) વિષય હોવાથી (‘ન તથા’ इत्यस्य) ‘ન તથા’ ને અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિકનયને પણ (નયત્વં સ્યાત્) નયપણું છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બંને નયોમાં અર્થાલોકવિકલ્પ (અર્થપ્રતિભાસરૂપ વિકલ્પ) સમાન છે, તેથી ‘ન તથા’ એ આકારવાળો નિશ્ચયનય પણ પક્ષનો ગ્રાહી જ્ઞાનનો સારાંશ હોવાથી તેમાં નયપણું સિદ્ધ થઈ જાય છે.

एकाङ्गग्रहणादिति पक्षस्य स्यादिहांशधर्मत्वम् ।

न तथेति द्रव्यार्थिकनयोस्ति मूलं यथा नयत्वस्य ॥६०९॥

અન્વયાર્થ—(इति) એ પ્રકારથી (इह) અહીં (पक्षस्य) પક્ષમાં તે (एकाङ्गग्रहणात्) એક અંગનો ગ્રહણ કરવાવાળો હોવાથી તેમાં (अंशधर्मत्वं) અંશધર્મપણું (સ્યાત્) છે, તેથી (न तथा इति) ‘ન તથા’ એ (द्रव्यार्थिकः नयः) દ્રવ્યાર્થિકનય (नयत्वस्य) નયપણાના (मूलं यथा) મૂળની માફક (अस्ति) છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયનો વિષયભૂત પક્ષ ‘ન इति’ એવા એક અંશનો ગ્રાહક છે, તેથી તેમાં અંશધર્મપણું ઘટવાથી તે (द्रव्यार्थिकनय) નય કહી શકાય છે, તથા તે નયને જ સર્વ નયોનો મૂળ (अधिपति) માનવામાં આવ્યો છે.

एकाङ्गत्वमसिद्धं न नेति निश्चयनयस्य तस्य पुनः ।

वस्तुनि शक्तिविशेषो यथा तथा तदविशेषशक्तित्वात् ॥६१०॥

અન્વયાર્થ—(पुनः) તથા (नेति तस्य निश्चयनयस्य) ‘ન’ એવા આકાર(પ્રકાર)વાળા નિષેધને વિષય કરવાવાળા તે નિશ્ચયનયમાં (एकाङ्गत्वं) એકાંગપણું (असिद्धं न) અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—(यथा) જેમ (वस्तुनि) વસ્તુમાં (शक्तिविशेषः) શક્તિવિશેષ એક અંગ છે, (तथा) તેવી

જ રીતે તેમાં (તદવિશેષશક્તિત્વાત્) તે વિશેષનો નકાર કરતી શક્તિ પણ તેનું એક અંગ છે.

ભાવાર્થ—જેમ વ્યવહારનયની વિષયભૂત વસ્તુની કોઈ એક વિશેષશક્તિ એક અંગ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે વિશેષશક્તિના અભાવમુખથી કહેવાવાળી વસ્તુની શક્તિ પણ એક અંગ છે.

એ પ્રમાણે નં. ૬૦૦ થી માંડીને ૬૧૦ માં પદ્ય સુધી નિશ્ચયનયમાં વિકલ્પપણાની સિદ્ધિ કરીને હવે આગળ ઉદાહરણપૂર્વક નિશ્ચયનયને ઉદાહરણ રહિત સિદ્ધ કરે છે. શંકા—

નનુ ચ વ્યવહારનયઃ સોદાહરણો યથાતથાઽયમપિ ।

ભવતુ તદા કો દોષો જ્ઞાનવિકલ્પાવિશેષતો ન્યાયાત્ ॥૬૧૧॥

સ યથા વ્યવહારનયઃ સદનેકં સ્યાદ્ચિદાત્મકો જીવઃ ।

તદિતરનયઃ સ્વપક્ષં વદતુ સદેકં ચિદાત્મવત્તિત્તિચેત્ ॥૬૧૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(જ્ઞાનવિકલ્પાવિશેષતો ન્યાયાત્) જ્ઞાનવિકલ્પરૂપ સામાન્ય ન્યાયથી અર્થાત્ બંને નયોને જ્ઞાનનો વિકલ્પ હોવાથી (યથા) જેમ (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય (સોદાહરણઃ) ઉદાહરણસહિત છે, (તથા) તેમ (અયં અપિ) જો આ નિશ્ચયનય પણ (ભવતુ) માનવામાં આવે તો (તદા કો દોષઃ) તેમાં શું દોષ છે?

કારણ કે—(યથા) જેમ (સદનેકં) સત્ અનેક છે, (જીવઃ) જીવ, (ચિદાત્મકઃ સ્યાત્) ચિદાત્મક છે એ પ્રકારથી (સઃ વ્યવહારનયઃ) તે વ્યવહારનય, ઉદાહરણસહિત હોય છે તે જ પ્રમાણે (ચિદાત્મવત્) ચિત્તને જ આત્મા કહેવાની માફક (સદેકં) સત્, એક છે એ પ્રકારથી (તદિતર નયઃ) વ્યવહારનયથી ભિન્ન આ નિશ્ચયનય પણ (સ્વપક્ષં) પોતાના પક્ષને (વદતુ) કહે, અર્થાત્ નિશ્ચયનય પણ ઉદાહરણસહિત કહેવાય! (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જો બંને નયો જ્ઞાનવિકલ્પાત્મક છે તો જેમ વ્યવહારનય ઉદાહરણસહિત માનવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે નિશ્ચયનયને પણ ઉદાહરણસહિત માનવો જોઈએ, અર્થાત્ જેમ—સત્ને અનેક કહેવું તથા જીવને ચિદાત્મક કહેવો, એ વ્યવહારનયનાં ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સત્ને એક કહેવું તથા ચિત્તને જ આત્મા કહેવો, એ નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવાં જોઈએ. ઉક્ત શંકાનો ઉત્તર :-

ન યતઃ સંકરદોષો ભવતિ તથા સર્વશૂન્યદોષશ્ચ ।

સ યથા લક્ષણભેદાલ્લક્ષ્યવિભાગોસ્ત્યનન્યથાસિદ્ધઃ ॥૬૧૩॥

અન્વયાર્થ—(ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—એમ માનવાથી

(સંકરદોષઃ) સંકરદોષ (તથા) તથા (સર્વશૂન્યદોષશ્ચ) સર્વશૂન્યદોષ પણ (ભવતિ) આવશે, કારણ કે—(લક્ષણભેદાત્) લક્ષણના ભેદથી (અનન્યથા સિદ્ધઃ) તેનો અવિનાભાવી (લક્ષ્યવિભાગઃ અસ્તિ) લક્ષ્યનો વિભાગ અવશ્ય થાય છે. (સ યથા) જે આગળના પદથી દર્શાવે છે—

ભાવાર્થ—સત્ને એક કહેવાવાળો તથા ચિત્ને આત્મા કહેવાવાળો નિશ્ચયનય નથી પરંતુ વ્યવહારનય જ છે, કારણ કે—ભેદ કરવો એ વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે, તથા આ દૃષ્ટાંતોમાં ભેદ થાય છે અર્થાત્ સત્ લક્ષ્ય છે અને એક તેનું લક્ષણ છે તથા ચિત્, લક્ષ્ય છે અને આત્મા તેનું લક્ષણ છે, એ પ્રમાણે ભેદરૂપ લક્ષણથી લક્ષ્યમાં અવિનાભાવસંબંધના કારણથી ભેદ પ્રતીત થઈ જાય છે, તેથી ત્યાં ભેદ, વિષય થવાથી તે વ્યવહાર જ છે પણ ‘ન ઇતિ’ સાધક નિશ્ચયનય નથી, એટલા માટે કોઈ પણ પ્રકારથી નિશ્ચયનયને સોદાહરણ (ઉદાહરણસહિત) કહી શકાતો નથી, કારણ કે—તેને ઉદાહરણસહિત માનવાથી સંકર તથા સર્વશૂન્ય એવા દોષ આવે છે. એ બંને દોષો શ્રંથકાર આગળના પદથી દર્શાવે છે :—

લક્ષણમેકસ્ય સતો યથાકથંચિદ્વથા દ્વિધાકરણમ્ ।

વ્યવહારસ્ય તથા સ્યાત્તદિતરથા નિશ્ચયસ્ય પુનઃ ॥૬૧૪॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ—(એકસ્ય સતઃ) એક સત્ને (યથાકથંચિત્) જે કોઈ પ્રકારથી (દ્વિધાકરણં) બે રૂપ કરવું (વ્યવહારસ્ય લક્ષણં) વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે. (તથા પુનઃ) તે જ પ્રમાણે (તદિતરથા) તે વ્યવહારનયથી વિપરીત અર્થાત્ એક સત્ને બે રૂપ ન કરવું એ (નિશ્ચયસ્ય સ્યાત્) નિશ્ચયનયનું લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ—એક અખંડ સત્માં જે કોઈ પ્રકારથી કથંચિત્ ભેદ કરવો તે વ્યવહારનયનું લક્ષણ છે તથા એ અખંડ સત્માં કોઈ પણ પ્રકારથી ભેદ ન કરવો તે નિશ્ચયનયનું લક્ષણ છે, તેથી ‘સદેક—સત્ એક છે તથા ચિદેવ જીવ—ચિત્ એ જ આત્મા છે’ આદિ શંકાકારે ગાથા ૬૧૧—૬૧૨ માં કહેલાં નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણોનો વ્યવહારનયમાં અંતર્ભાવ (સમાવેશ) થાય છે. તે અહીં દર્શાવે છે—

અથ ચેત્સદેકમિતિ વા ચિદેવ જીવોથ નિશ્ચયો વદતિ ।

વ્યવહારાન્તર્ભાવો ભવતિ સદેકસ્ય તદ્દ્વિધાપત્તેઃ ॥૬૧૫॥

અન્વયાર્થ—(અથચેત્) જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—(સદેકં) સત્ એક છે (ઇતિ) તેને (વા) અથવા (ચિદેવજીવઃ) ચિત્ જ જીવ છે, તેને (નિશ્ચયઃ) નિશ્ચયનય (વદતિ) કહે છે. (તત્) તો (સદેકસ્ય) એક સત્ને (દ્વિધાપત્તેઃ) દ્વૈતભાવનો પ્રસંગ આવવાથી તે નિશ્ચયનય (વ્યવહારાન્તર્ભાવો) વ્યવહારમાં જ અંતર્ભૂત (સમાવેશ) (ભવતિ) થઈ જશે.

ભાવાર્થ—જો ‘સત્, એક છે તથા ચિત્ જ, જીવ છે’ તેને નિશ્ચયનયનું ઉદાહરણ માનવામાં આવશે તો સત્ને એક કહેવામાં તથા ચિત્ને જ જીવ કહેવામાં લક્ષ્ય-લક્ષણભાવરૂપ દ્વિધાભાવ ઉત્પન્ન થઈ જવાથી નિશ્ચયનય પણ વ્યવહારનયમાં જ અંતર્ભૂત થઈ જશે. એ લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ કેવી રીતે છે, તે ગ્રંથકાર અહીં દર્શાવે છે :-

एकं सदुदाहरणे सल्लक्ष्यं लक्षणं तदेकमिति ।

लक्षणलक्ष्यविभागो भवति व्यवहारतः स नान्यत्र ॥૬૧૬॥

अथवा चिदेव जीवो यदुदाह्रियतेप्यभेदबुद्धिमता ।

उक्तवदत्रापि तथा व्यवहारनयो न परमार्थः ॥૬૧૭॥

અન્વયાર્થ—(ઉદાહરણે સત્ એક) ઉદાહરણમાં સત્ને એક કહેવામાં (સલ્લક્ષ્યં) સત્, લક્ષ્ય છે તથા (તદેકં इति) એ એક, તેનું (લક્ષણં) લક્ષણ છે, વળી (સઃ) તે (લક્ષણ લક્ષ્ય વિભાગઃ) લક્ષણ-લક્ષ્યવિભાગ (વ્યવહારતઃ) વ્યવહારનયમાં (ભવતિ) થાય છે, (અન્યત્ર ન) નિશ્ચયનયમાં નહિ.

(અથવા) અથવા (ચિદેવજીવઃ) ‘ચિત્ એ જ જીવ છે’ (યત્ અપિ) તે પણ આ (અભેદબુદ્ધિમતા) અભેદબુદ્ધિ દ્વારા (ઉદાહ્રિયતે) નિશ્ચયનયનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે, (અત્રાપિ) પરંતુ અહીં પણ (ઉક્તવત્) સદેકની માફક (તથા) લક્ષણ લક્ષ્યભાવથી (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય સિદ્ધ થાય છે પણ (પરમાર્થઃ ન) નિશ્ચયનય સિદ્ધ થતો નથી.

ભાવાર્થ—‘સત્, એક છે તથા ચિત્ જ જીવ છે’ એ પ્રમાણે શંકાકાર દ્વારા આપેલાં નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણોમાં સત્ અને ચિત્, લક્ષ્ય છે તથા એક અને જીવ, તેનાં લક્ષણ છે તેથી લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ દ્વારા તેમાં ભેદ સિદ્ધ થઈ જવાના કારણથી નિશ્ચયનયમાં ભેદને વિષય કરવાવાળું વ્યવહારનયપણું જ સિદ્ધ થાય છે પણ નિશ્ચયનયપણું નહિ; કારણ કે લક્ષ્ય-લક્ષણભેદ વ્યવહારનયમાં જ થાય છે, નિશ્ચયનયમાં નહિ.

ઉપસંહાર

एवं सुसिद्धसंकरदोषे सति सर्वशून्यदोषः स्यात् ।

निरपेक्षस्य नयत्वाभावात्तल्लक्षणाद्यभावत्वात् ॥૬૧૮॥

અન્વયાર્થ—(એવં) એ પ્રમાણે (સુસિદ્ધસંકરદોષેસતિ) પ્રસિદ્ધ સંકરદોષ આવતાં (સર્વશૂન્યદોષઃ સ્યાત્) સર્વશૂન્યદોષ પણ આવે છે, કારણ કે—(તલ્લક્ષણાદ્યભાવત્વાત્) એમાં (નિરપેક્ષનયમાં) નયનાં લક્ષણાદિક ન ઘટવાથી (નિરપેક્ષસ્ય) નિરપેક્ષનયમાં (નયત્વાભાવાત્) નયપણું જ આવી શકતું નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે શંકાકાર દ્વારા બતાવેલાં ‘સદેક’ અને ‘ચિદેવજીવ’રુપ નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણોમાં લક્ષ્ય—લક્ષણભાવ ઘટી જવાથી તેમાં વ્યવહારનયપણું જ સિદ્ધ થાય છે અને તેથી નિશ્ચય તથા વ્યવહારનો કોઈ નિયામક ન રહેવાથી સંકરદોષ આવે છે, વળી આ ઉદાહરણોને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવાથી બધાયમાં વ્યવહારનયપણું આવવાથી નિશ્ચયનયનાં અભાવનો જ પ્રસંગ આવશે, તથા તેના અભાવમાં કથન કરવાવાળો વ્યવહાર, વ્યવહારનય જ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે—તેમાં ‘નિરપેક્ષાનયામિથ્યા’ (નિરપેક્ષનય મિથ્યા છે)’ એ સિદ્ધાંતાનુસાર વાસ્તવિક વ્યવહારનયપણું કહી શકાતું નથી, તેથી ‘સદેક’ તથા ‘ચિદેવજીવ’ને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવામાં સર્વ નયોના અભાવની સંભાવનાથી સર્વશૂન્યત્વદોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. શંકા—

નનુ કેવલં સદેવ હિ યદિ વા જીવો વિશેષનિરપેક્ષઃ ।

ભવતિ ચ તદુદાહરણં ભેદાભાવાત્તદા હિ કો દોષઃ ॥૬૧૧॥

અપિ ચૈવં પ્રતિનિયતં વ્યવહારસ્યાવકાશ એવ યથા ।

સદનેકં ચ સદેકં જીવશ્ચિદ્દ્રવ્યમાત્મવાનિતિ ચેત્ ॥૬૨૦॥

અભવ્યાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (વિશેષનિરપેક્ષઃ) વિશેષનિરપેક્ષ [ભેદની અપેક્ષા વિના] (કેવલં) કેવળ (સદેવ) સદેવ અર્થાત્ સત્ જ (યદિ વા) અથવા (જીવઃ) જીવ જ (ભેદાભાવાત્) અભેદરૂપ હોવાથી (તદુદાહરણં ભવતિ) નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ છે, એમ માનવામાં આવે તો (તદા) તેમાં (કો હિ દોષઃ ?) શું દોષ આવે છે? કારણ કે—(એવં ચ) એમ માનતાં (વ્યવહારસ્ય અપિ) વ્યવહારનયને પણ (અવકાશઃ) અવકાશ (પ્રતિનિયતઃ એવ) નિશ્ચિતરૂપથી રહી જ જાય છે, (યથા) જેમ કે—(સદનેકં) સત્, અનેક છે (ચ) તથા (સદેકં) સત્, એક છે, તથા (જીવઃ) જીવ, (ચિદ્દ્રવ્યં) ચિત્દ્રવ્ય છે, (આત્મવાન્) આત્મવાન છે, (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જો સત્ને એક અથવા ચેતનાને જ જીવ કહેવો એ વ્યવહારનો જ વિષય છે, તેથી તેને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણો માનવામાં દોષ છે તો ભલે રહો, પરંતુ વિશેષનિરપેક્ષ (ભેદની અપેક્ષા વિના) કેવળ સત્ વા જીવને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવામાં તો કોઈ દોષ નથી; તેથી તેને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવાં જોઈએ. કારણ કે—વિશેષનિરપેક્ષ (ભેદની અપેક્ષા વિના) કેવળ સત્ અથવા જીવને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવાથી નિશ્ચયનય સોદાહરણ (ઉદાહરણ સહિત) સિદ્ધ થઈ જાય છે, તથા ‘સત્ એક છે વા અનેક છે, ચેતના જ જીવ છે’ ઈત્યાદિરૂપથી વ્યવહારના માટે અવકાશ પણ રહે છે. તેનું સમાધાન—

ન યતઃ સદિતિ વિકલ્પો જીવઃ કાલ્પનિક ઇતિ વિકલ્પશ્ચ ।

તત્તદ્ધર્મવિશિષ્ટસ્તદ્વાનુપચર્યતે સ યથા ॥૬૨૧॥

અન્વયાર્થ—(ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(સદિતિ વિકલ્પઃ) ‘સત્’ એ વિકલ્પ (ચ) તથા (જીવ ઇતિ વિકલ્પઃ) ‘જીવ’ એ વિકલ્પ, એમ એ બંને વિકલ્પો (કાલ્પનિકઃ) કાલ્પનિક જ છે, કારણ કે—(યઃ) જે (તત્તદ્ધર્મવિશિષ્ટઃ) તે તે ધર્મોથી સહિત હોય છે અર્થાત્ જેમાં જે ધર્મ રહે છે, (સઃ) તે (તદ્વાન્) તે તે ધર્મવાળો (ઉપચર્યતે) ઉપચારનયથી કહેવામાં આવે છે, (યથા) જેમ કે—

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે—વિશેષનિરપેક્ષ (ભેદની અપેક્ષા વિના) સત્ વા જીવને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવામાં પણ એ જ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે—સત્ વા જીવ એ બંને વિકલ્પો કાલ્પનિકવિકલ્પો છે, કારણ કે—ધર્મ તથા ધર્મીમાં અભેદતા હોવાથી જે, જે જે ધર્મથી વિશિષ્ટ હોય છે તેમાં ઉપચારથી તદ્વાન્ અર્થાત્ તે તે ધર્મવાળાનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

જીવઃ પ્રાણાદિમતઃ સંજ્ઞાકરણં યદેતદેવેતિ ।

જીવનગુણસાપેક્ષો જીવઃ પ્રાણાદિમાનિહાસ્ત્યર્થાત્ ॥૬૨૨॥

અન્વયાર્થ—(પ્રાણાદિમતઃ) પ્રાણોને ધારણ કરવાવાળાનું (યત્) જે (સંજ્ઞાકરણં) સંજ્ઞાકરણ [નામ] છે (એતદેવ) એ જ (જીવ ઇતિ) ‘જીવ’ છે, (અર્થાત્) અર્થાત્ (ઇહ) અહીં (જીવનગુણ-સાપેક્ષઃ) જીવનગુણની અપેક્ષા રાખવાવાળું (પ્રાણાદિમાન્) પ્રાણાદિયુક્ત આત્મદ્રવ્ય (જીવઃ અસ્તિ) જીવ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—પ્રાણાદિવાળાને જીવ કહે છે, અર્થાત્ જીવનગુણની અપેક્ષાએ આત્મા જ જીવ કહેવાય છે, તેથી જીવનો અર્થ ‘પ્રાણાદિમાન જીવત્વયુક્ત’ થઈ જાય છે.

યદિ વા સદિતિ સતઃ સ્યાત્સંજ્ઞા સત્તાગુણસ્ય સાપેક્ષાત્ ।

લબ્ધં તદનુક્તમપિ સદ્ભાવાત્ સદિતિ વા ગુણો દ્રવ્યમ્ ॥૬૨૩॥

અન્વયાર્થ—(યદિ વા) અથવા (સત્તાગુણસ્ય સાપેક્ષાત્) સત્તાગુણની અપેક્ષાસહિત હોવાથી (સદિતિ) ‘સત્’ એ (સતઃસંજ્ઞાસ્યાત્) દ્રવ્યની સંજ્ઞા છે, (તતઃ) તેથી (સદ્ભાવાત્) સત્પણાથી (સદિતિ) ‘સત્’ એમ (અનુક્તં અપિ) કહ્યા વિના પણ (ગુણઃ વા દ્રવ્યં) ગુણ અથવા દ્રવ્ય છે, એમ (લબ્ધં) લબ્ધ અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—તથા સત્તાગુણની અપેક્ષાએ સત્ને ‘સત્’ કહે છે, તેથી વગર કહ્યે પણ

સત્પણાથી 'સત્' એ ગુણ અથવા દ્રવ્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ સત્ શબ્દનો અર્થ ઉપચારથી સત્વગુણવાન (સત્વગુણવાળું દ્રવ્ય) થઈ જાય છે, એટલા માટે સત્નો અર્થ, ગુણ વા સત્વયુક્ત દ્રવ્ય તથા જીવનો અર્થ, જીવયુક્ત (પ્રાણાદિવાન) થઈ જાય છે, તેથી સત્ લક્ષ્ય અને સત્વાદિક તેના લક્ષણ તથા જીવ લક્ષ્ય અને જીવત્વાદિ તેનાં લક્ષણ માનીને તેમાં લક્ષ્ય-લક્ષણભાવરૂપ ભેદકલ્પના થવાથી તેનો પણ વ્યવહારમાં જ અંતર્ભાવ (સમાવેશ) થઈ જાય છે. એટલે વિશેષનિરપેક્ષ (ભેદની અપેક્ષા વિના) કેવળ સત્ વા જીવને નિશ્ચયનયનાં ઉદાહરણ માનવામાં પણ ઉપરોક્ત દોષ આવે છે, એમ સમજવું. હવે આગળ વિશેષણશૂન્ય વિશેષ્યમાત્રને નિશ્ચયનયનું ઉદાહરણ માનવામાં દોષ દર્શાવે છે :-

यदि च विशेषणशून्यं विशेष्यमात्रं सुनिश्चयस्यार्थः ।

द्रव्यं गुणो न पर्यय इति वा व्यवहारलोपदोषः स्यात् ॥૬૨૪॥

અન્વયાર્થ—(યદિ ચ) જો (વિશેષણશૂન્યં) વિશેષણશૂન્ય (વિશેષ્યમાત્રં) વિશેષ્યમાત્ર (સુનિશ્ચયસ્ય) નિશ્ચયનયનો (અર્થઃ) વિષય છે-ઉદાહરણ છે તો (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય, (ગુણઃ) ગુણ (વા) અથવા (પર્યય) પર્યાય એ કાંઈ પણ (ન) બનશે નહિ, (ઇતિ) તેથી (વ્યવહારલોપદોષઃ સ્યાત્) વ્યવહારનો લોપ થવાના પ્રસંગરૂપ દોષ આવશે.

ભાવાર્થ—જો વિશેષણશૂન્ય વિશેષ્યમાત્રને નિશ્ચયનયનો વિષય માનશો તો વિશેષ્યમાત્રનો સર્વથા અભાવ માનવો પડશે, તથા વિશેષ્યમાત્રના અભાવમાં દ્રવ્ય, ગુણ વા પર્યાયનો વ્યવહાર પણ કરી શકાશે નહિ, તેથી વિશેષણશૂન્ય કેવળવિશેષ્યને નિશ્ચયનયનો વિષય અર્થાત્ ઉદાહરણ માનવાથી વ્યવહારલોપનો પ્રસંગદોષ આવે છે.

ઉપસંહાર

तस्मादवसेयमिदं यावदुदाहरण पूर्वको रूपः ।

तावान् व्यवहारनयस्तस्य निषेधात्मकस्तु परमार्थः ॥૬૨૫॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (ઇદં અવસેયં) એમ સમજવું જોઈએ, કે—(યાવત્) જેટલાં (ઉદાહરણપૂર્વકો રૂપઃ) ઉદાહરણપૂર્વક રૂપ છે, (તાવાન્) તેટલા જ તે બધા (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય છે (તુ) તથા (તસ્ય) એ વ્યવહારનયના (નિષેધાત્મકઃ) નિષેધસ્વરૂપ (પરમાર્થઃ) નિશ્ચયનય છે.

ભાવાર્થ—તેથી આમ નિશ્ચિત સમજવું, કે—જેટલાં કોઈ ઉદાહરણપૂર્વક કથન છે તે બધાં વ્યવહારનય છે તથા એ વ્યવહારનો નિષેધ કરવાવાળો જે કોઈ છે, તે નિશ્ચયનય છે.

શંકા—

નનુ ચ વ્યવહારનયો ભવતિ ચ નિશ્ચયનયો વિકલ્પાત્મા ।

કથમાદ્યઃ પ્રતિષેધ્યોઽસ્ત્યન્યઃ પ્રતિષેધકશ્ચ કથમિતિ ચેત્ ॥૬૨૬॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—જ્યારે (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય (ચ) તથા (નિશ્ચયનયઃ) નિશ્ચયનય એ બંને (વિકલ્પાત્મા) વિકલ્પાત્મક જ (ભવતિ) હોય છે, તો પછી (આદ્યઃ) પ્રથમનો વ્યવહારનય (પ્રતિષેધ્યઃ) પ્રતિષેધ્ય (કથં અસ્તિ ?) કેમ છે? (ચ) તથા (અન્યઃ) બીજો નિશ્ચયનય (પ્રતિષેધકઃ કથં ?) પ્રતિષેધક કેમ છે? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે જ્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બંને નયોને વિકલ્પાત્મક માનવામાં આવ્યા છે, તો પછી વ્યવહારનયને પ્રતિષેધ્ય તથા નિશ્ચયનયને તેનો પ્રતિષેધક કેમ માન્યો છે? તેનું સમાધાન—

ન યતો વિકલ્પમાત્રમર્થાકૃતિપરિણતં યથા વસ્તુ ।

પ્રતિષેધ્યસ્ય ન હેતુશ્ચેદયથાર્થસ્તુ હેતુરિહ તસ્ય ॥૬૨૭॥

અન્વયાર્થ—(ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(યથાવસ્તુ) વસ્તુના અનુસાર (વિકલ્પમાત્રં) કેવળ વિકલ્પરૂપ (રાગસહિત) (અર્થાકૃતિપરિણતં) અર્થાકારરૂપ પરિણત થવું એ (પ્રતિષેધ્યસ્ય) પ્રતિષેધ્યનું (હેતુઃ ન) કારણ નથી, (તુ) પરંતુ (અયથાર્થઃ ચેત્) તે અયથાર્થ છે, તેથી તે (ઇહ) અહીં (તસ્ય) પ્રતિષેધ્યનું (હેતુઃ) કારણ થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં જે એ વસ્તુના અનુસાર જ્ઞાનનું અર્થાકારરૂપ પરિણમન થાય છે તેને વિકલ્પ કહે છે તથા એ પ્રકારનો તે વિકલ્પ, (રાગસહિત જ્ઞાનનો અંશ) વ્યવહારનયને પ્રતિષેધ્ય કહેવામાં કારણ નથી, પરંતુ અહીં વ્યવહારનય દ્વારા જે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે તે યથાર્થ હોતું નથી, એ અયથાર્થપણું જ વ્યવહારનયને પ્રતિષેધ્ય (પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય) કહેવામાં કારણ છે અર્થાત્ વ્યવહારનય મિથ્યા સ્વરૂપે પ્રરૂપે છે, માટે તે પ્રતિષેધ્ય છે પણ તે વિકલ્પાત્મક છે, તેથી તે પ્રતિષેધ્ય નથી, કારણ-વિકલ્પાત્મક તો નિશ્ચયનય પણ હોય છે. તેનો ખુલાસો—

વ્યવહારઃ કિલ મિથ્યા સ્વયમપિ મિથ્યોપદેશકશ્ચ યતઃ ।

પ્રતિષેધ્યસ્તસ્માદિહ મિથ્યાદૃષ્ટિસ્તદર્થ દૃષ્ટિશ્ચ ॥૬૨૮॥

અન્વયાર્થ—(યતઃ) કારણ કે (કિલ) નિશ્ચયથી (વ્યવહારઃ) વ્યવહારનય (સ્વયં અપિ ચ) પોતે જ (મિથ્યોપદેશકઃ) મિથ્યાઉપદેશનો કરવાવાળો છે, તેથી તે (મિથ્યા) મિથ્યા છે. (તસ્માત્) એટલા માટે તે (ઇહ) અહીં (પ્રતિષેધ્યઃ) પ્રતિષેધ્ય છે (ચ) તથા (તદર્થદૃષ્ટિઃ) એ વ્યવહારનયના વિષય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાવાળા પણ (મિથ્યાદૃષ્ટિઃ) મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનય વિકલ્પાત્મક હોવાથી મિથ્યા છે એમ નથી, પરંતુ તે મિથ્યાઅર્થનું કથન કરવાવાળો હોવાથી મિથ્યા છે, તેથી તેને પ્રતિષેધ્ય કહ્યો છે, તથા તેમાં દૃષ્ટિ રાખવાવાળા જીવોને પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા છે.

નિશ્ચયનય યથાર્થ છે

સ્વયમપિ ભૂતાર્થત્વાદ્ભવતિ સ નિશ્ચયનયો હિ સમ્યક્ત્વમ્ ।

અવિકલ્પવદતિવાગિવ સ્યાદનુભવૈકગમ્યવાચ્યાર્થઃ ॥૬૨૯॥

યદિ વા સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્તદ્દૃષ્ટિઃ કાર્યકારી સ્યાત્ ।

તસ્માત્ સ ઉપાદેયોનોપાદેય સ્તદન્યનયવાદઃ ॥૬૩૦॥

અન્વયાર્થ—તથા (સ્વયં અપિ) પોતે જ (ભૂતાર્થત્વાત્) યથાર્થ અર્થને વિષય કરવાવાળો હોવાથી (હિ) નિશ્ચયથી (સઃ) તે (નિશ્ચયનયઃ) નિશ્ચયનય (સમ્યક્ત્વં) સમ્યક્ત્વ (ભવતિ) છે, વળી તે (અવિકલ્પવત્) નિર્વિકલ્પની માફક અને (અતિવાગિવ) વચનાગોચરની માફક (અનુભવૈકગમ્ય-વાચ્યાર્થઃ) એક સ્વાનુભવ દ્વારા જ ગમ્ય છે, વાચ્યાર્થ જેનો એવો (સ્યાત્) છે, (યદિ વા) અથવા (તદ્દૃષ્ટિઃ) નિશ્ચયનય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાવાળો જ (સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ (કાર્યકારી) કહેવાય (સ્યાત્) છે (તસ્માત્) તેથી (સઃ) તે નિશ્ચયનય (ઉપાદેયઃ) ઉપાદેય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તથા (તદન્યનયવાદઃ) તેનાથી ભિન્ન વ્યવહારનયવાદ (ઉપાદેયઃ ન) ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ—પોતે જ ભૂતાર્થ હોવાથી નિશ્ચયનય જ સમ્યક્ત્વ છે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનો વિષય છે, તથા તે જોકે ‘નેત્યેતાવન્માત્ર’ એ આકારવાળો નિષેધાત્મકવિકલ્પમય માનવામાં આવ્યો છે, તોપણ તેમાં ભેદજનક કોઈ પ્રકારનો વિકલ્પ ન થઈ શકવાથી તેને નિર્વિકલ્પ સમાન કહ્યો છે. વળી તે વ્યવહારના નિષેધ સિવાય અન્ય વચન દ્વારા પ્રતિપાદિત ન થઈ શકવાથી તેને વચનાગોચર જેવો કહ્યો છે, નિશ્ચયનયના વિષયમાં દૃષ્ટિ રાખવાવાળા જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. એટલા માટે માત્ર નિશ્ચયદૃષ્ટિ જ ઉપાદેય છે પણ વ્યવહારદૃષ્ટિ નહિ.

અહીં વિકલ્પસહિતના નિશ્ચયનયને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે અને તેના ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારને જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહ્યો છે, તેનું કારણ આ છે, કે—નિશ્ચયનય ઉપર દૃષ્ટિ રાખનાર થોડા વખતમાં જ બુદ્ધિપૂર્વકના રાગને ટાળી સ્વાનુભૂતિ પ્રગટ કરી શકે છે. અહીં શંકા :—

નનુ ચ વ્યવહારનયો ભવતિ સ સર્વોપિ કથમભૂતાર્થઃ ।

ગુણ પર્યયવદ્દ્રવ્યં યથોપદેશાત્તથાનુભૂતેશ્ચ ॥૬૩૧॥

અથ કિમભૂતાર્થત્વં દ્રવ્યાભાવોઽથવા ગુણાભાવઃ ।

ઉભયાભાવો વા કિલ તદ્યોગસ્યાપ્યભાવસાદિતિ ચેત્ ॥૬૩૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(યઃ) જે (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય છે (સઃ સર્વોઽપિ) તે બધોય (અભૂતાર્થઃ કથં ભવતિ) અભૂતાર્થ કેમ છે? કારણ કે—(દ્રવ્યં) દ્રવ્ય, (યથોપદેશાત્ ગુણપર્યાયવત્) જેમ ઉપદેશથી ગુણ-પર્યાયવાળું છે (તથા ચ) તેવી જ રીતે (અનુભૂતેઃ) અનુભવથી પણ ગુણ-પર્યાયવાળું પ્રતીત થાય છે;

(અથ) જો ગુણપર્યાયવત્દ્રવ્યમ્, ભૂતાર્થ નથી તો (કિલ) નિશ્ચયથી (કિં) શું (દ્રવ્યાભાવઃ) દ્રવ્યનો અભાવ (અથવા) અથવા (ગુણાભાવઃ) ગુણનો અભાવ (વા) અથવા (ઉભયાભાવઃ) ઉભયનો અભાવ અથવા (તદ્યોગસ્યાપિ અભાવસાત્) એ બંનેના યોગનો અભાવ (ભૂતાર્થત્વં) ભૂતાર્થપણું છે ?

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જેમ દ્રવ્યને, ગુણપર્યાયવાન સૂત્રમાં કહ્યું છે એ જ પ્રમાણે તે ગુણપર્યાયવાન અનુભવમાં પણ પ્રતીત થાય છે, તો પછી અહીં સંપૂર્ણ વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કેમ કહેવામાં આવે છે ?

જો વ્યવહારનય ભૂતાર્થ નથી, તો શું દ્રવ્યના અભાવને ભૂતાર્થપણું કહો છો? અથવા શું ગુણના અભાવને ભૂતાર્થપણું કહો છો? અથવા શું બંનેના અભાવને ભૂતાર્થપણું કહો છો? અથવા શું એ બંનેના યોગના અભાવને ભૂતાર્થપણું કહો છો? તેનું સમાધાન :—

સત્યં ન ગુણાભાવો દ્રવ્યાભાવો ન નોભયાભાવઃ ।

ન હિ તદ્યોગાભાવો વ્યવહારઃ સ્યાત્તથાપ્યભૂતાર્થઃ ॥૬૩૩॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, કારણ કે—(ન ગુણાભાવઃ) જોકે ન ગુણાભાવ (ન દ્રવ્યાભાવઃ) ન દ્રવ્યાભાવ (ન ઉભયાભાવઃ) ન ઉભયાભાવ કે (ન હિ તદ્યોગાભાવઃ) ન એ બંનેના યોગનો અભાવ (ભૂતાર્થપણું) છે (તથાપિ) તોપણ (વ્યવહારઃ) વ્યવહારનય (અભૂતાર્થઃ સ્યાત્) અભૂતાર્થ છે.

ભાવાર્થ—જોકે ન ગુણનો અભાવ, ન દ્રવ્યનો અભાવ, ન ઉભયનો અભાવ કે ન એ બંનેના યોગનો અભાવ (ભૂતાર્થપણું) છે, તોપણ વ્યવહારનય અભૂતાર્થ જ છે. હવે આગળ વ્યવહારનય અભૂતાર્થ કેમ છે? તેનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે.^૧

ઇદમત્રં નિદાનં કિલ ગુણવદ્દ્રવ્યં યદુક્તમિહ સૂત્રે ।

અસ્તિ ગુણોસ્તિ દ્રવ્યં તદ્યોગાત્તદિહ લબ્ધમિત્યર્થાત્ ॥૬૩૪॥

૧. ગાથા ૭૪૭ થી ૭૫૬ સુધીમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં નય સમજાવ્યા છે, તે અહીં જોઈ લેવા.

તદસન્ન ગુણોસ્તિ યતો ન દ્રવ્યં નોભયં ન તદ્યોગઃ ।

કેવલમદ્વૈતંસત્ ભવતુ ગુણો વા તદેવ સદ્દ્રવ્યમ્ ॥૬૩૫॥

અન્વયાર્થ—(કિલ) નિશ્ચયથી (અત્ર) વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે તેમાં (ઇદં નિદાનં) આ કારણ છે, કે—(ઇહ) અહીં (સૂત્રે) સૂત્રમાં (યત્) જે (દ્રવ્યં) દ્રવ્યને (ગુણવત્) ગુણવાળું (ઉક્તં) કહ્યું છે, તેનો (અર્થાત્) અર્થ કરવાથી (ઇહ) અહીં આગળ (ગુણઃ અસ્તિ) ગુણ જુદા છે (દ્રવ્યં અસ્તિ) દ્રવ્ય જુદું છે તથા (તદ્યોગાત્) ગુણના યોગથી (તત્) તે દ્રવ્ય ગુણવાળું કહેવાય છે (ઇતિ લક્ષ્યં) એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ (તદસત્) તે ઠીક નથી. (યતઃ) કારણ કે—(ન ગુણઃ અસ્તિ) ન ગુણ છે, (ન દ્રવ્યં) ન દ્રવ્ય છે, (ન ઉભયં) ન ઉભય છે, કે (ન તદ્યોગઃ) ન એ બંનેનો યોગ છે; પરંતુ (કેવલં) કેવળ (અદ્વૈતં સત્) અદ્વૈતસત્ છે, તથા (તદેવ સત્) એ જ સત્ને યાહે (ગુણઃ ભવતુ) ગુણ માનો (વા) અથવા (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય માનો, પરંતુ તે ભિન્ન નથી અર્થાત્ નિશ્ચયનયથી અભિન્ન જ છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનયથી ‘ગુણવદ્દ્રવ્યં’ અર્થાત્ ગુણવાળાને દ્રવ્ય કહેવાથી એવો બોધ થઈ શકે છે, કે—ગુણ અને દ્રવ્ય ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુ છે તથા ગુણના યોગથી દ્રવ્ય, દ્રવ્ય કહેવાય છે, પરંતુ એવો અર્થ ઠીક નથી, કારણ કે—ન ગુણ છે, ન દ્રવ્ય છે, ન બંને છે, કે ન બંનેનો યોગ છે; પરંતુ નિશ્ચયનયથી કેવળ એક અદ્વૈત, અભિન્ન, અખંડ જ સત્ છે તેને જ, યાહે ગુણ કહો, યાહે દ્રવ્ય કહો અથવા જે ઈચ્છો તે કહો! સારાંશ—

તસ્માન્ન્યાયાગત ઇતિ વ્યવહારઃ સ્યાન્નયોપ્યભૂતાર્થઃ ।

કેવલમનુભવિતારસ્તસ્ય ચ મિથ્યાદૃશો હતાસ્તેऽપિ ॥૬૩૬॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (ઇતિ ન્યાયાગતઃ) આ ન્યાયથી સિદ્ધ થયું, કે—(વ્યવહારઃ) વ્યવહાર (નયોઽપિ) નય છે, તોપણ (અભૂતાર્થઃ સ્યાત્) તે અભૂતાર્થ છે (ચ) તથા (કેવલં)* ખરેખર (તસ્ય) તેનો (અનુભવિતારઃ) અનુભવ કરવાવાળા (યે) જે (મિથ્યાદૃશં) મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, (તેઽપિ) તે પણ અહીં (હતાઃ) ખંડિત થઈ ચૂક્યા.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનય, ઉક્તપ્રકારના ભેદને વિષય કરે છે, કારણ કે—વિધિપૂર્વક ભેદ કરવો એ જ ‘વ્યવહાર’ શબ્દનો અર્થ છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે—વ્યવહારનય અભૂતાર્થ જ છે-પરમાર્થભૂત નથી, તથા ખરેખર તેનો અનુભવ કરવાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેઓ પણ નષ્ટ થઈ ચૂક્યા. અહીં શંકા—

* આ ગાથામાં ‘કેવલં’ શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે, કે વ્યવહાર કરતાં કરતાં કદી પણ શુદ્ધતા પ્રગટે નહિ.

નનુ ચૈવં ચેન્નિયમાદાદરણીયો નયો હિ પરમાર્થઃ ।

કિમકિંચિત્કારિત્વાદ્ વ્યવહારેણ તથાવિધેન યતઃ ॥૬૩૭॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(એવં ચેત્) જો એમ કહો તો (નિયમાત્) નિયમથી (હિ) નિશ્ચયપૂર્વક (પરમાર્થ નયઃ) નિશ્ચયનય જ (આદરણીયઃ) આદર કરવા યોગ્ય માનવો જોઈએ, (યતઃ) કારણ કે—(અકિંચિત્કારિત્વાત્) અકિંચિત્કારી હોવાથી (તથાવિધેન) અપરમાર્થભૂત (વ્યવહારેણ) વ્યવહારનયથી (કિં) શું પ્રયોજન છે? (હિતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે જો વ્યવહારનય, અપરમાર્થભૂત તથા કાર્યકારી નથી તો પછી કેવળ એક નિશ્ચયનય જ માનવો જોઈએ, પણ અકિંચિત્કારી અને અપરમાર્થભૂત વ્યવહારનયનું શું પ્રયોજન છે? તેનું સમાધાન :—

નૈવં યતો બલાદિહ વિપ્રતિપત્તૌ ચ સંશયાપત્તૌ ।

વસ્તુવિચારે યદિ વા પ્રમાણમુભયાવલમ્બિ તજ્ઞાનમ્ ॥૬૩૮॥

તસ્માદાશ્રયણીયઃ કૈષાંચિત્ સ નયઃ પ્રસંગત્વાત્ ।

અપિ સવિકલ્પાનામિવ ન શ્રેયો નિર્વિકલ્પબોધવતામ્ ॥૬૩૯॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(હિ) અહીં આગળ (વિપ્રતિપત્તૌ) વિપ્રતિપત્તિ થતાં (ચ) તથા (સંશયાપત્તૌ) સંશયની આપત્તિ આવતાં વા (વસ્તુવિચારે) વસ્તુનો વિચાર કરવામાં (બલાત્) બળપૂર્વક વ્યવહારનય પ્રવૃત્ત થાય છે (યદિ વા) અથવા (યત્) જે (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (ઉભયાવલમ્બિ) બંને નયોને અવલંબન કરવાવાળું છે (તત્) તે જ (પ્રમાણં) પ્રમાણ કહેવાય છે.

(તસ્માત્) તેથી (પ્રસંગત્વાત્) પ્રસંગવશ (સ નયઃ) તે વ્યવહારનય (કૈષાંચિત્) કોઈના માટે (આશ્રયણીયઃ) ઉપરનાં કાર્યો માટે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, (અપિ) પરંતુ (સવિકલ્પાનાં) સવિકલ્પજ્ઞાનવાળાઓની માફક (નિર્વિકલ્પબોધવતાં) નિર્વિકલ્પજ્ઞાનવાળાઓને તે (શ્રેયઃ) શ્રેયભૂત નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે—જોકે વ્યવહારનય અપરમાર્થભૂત છે, તોપણ વસ્તુવિચારમાં વિવાદ વા સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તે વેળા વ્યવહારનય ઉપયોગી થાય છે, અથવા એ બંને નયોના વિષયને એકસાથે જાણવાવાળું જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે, તેથી પ્રમાણપક્ષની દૃષ્ટિવશ તે વ્યવહારનય પણ કોઈ કોઈને વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપયોગી છે. નિર્વિકલ્પજ્ઞાનવાળાને આ વ્યવહારનય આવતો નથી, પરંતુ સવિકલ્પજ્ઞાનવાળાને આ

વ્યવહારનય બળપૂર્વક આવ્યા વિના રહેતો નથી. જ્યાં નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણનો પણ ઉદય રહેતો નથી, એવા નિશ્ચયનયના પક્ષથી પણ આગળ થવાવાળા વિકલ્પરહિતબોધને નિર્વિકલ્પબોધ કહે છે.

ગાથા ૬૩૮ માં ‘બલાત્’ શબ્દ વાપર્યો છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે, મુમુક્ષુજીવને વ્યવહારનયની ભાવના નથી, તોપણ પોતાને રાગ હોવાથી તે બળપૂર્વક આવ્યા વિના રહેતો નથી, એમ દર્શાવવા અહીં ‘બલાત્’ શબ્દ વાપર્યો છે.

પોતે જ્યાં સુધી નિશ્ચયનય દ્વારા પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઓળખે ત્યાં સુધી વ્યવહારનય દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરે છે, તેથી નીચલી દશામાં ‘વ્યવહારનય આદરણીય નથી’ એવી હેયબુદ્ધિને લક્ષમાં રાખી તે (વ્યવહારનય) વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે કાર્યકારી છે, અર્થાત્ જો વ્યવહારનયને ઉપચારમાત્ર માની, જો તે દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય કરે તો ત્યાં વ્યવહાર પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ હોવાથી તે કાર્યકારી કહેવાય, પણ જો નિશ્ચયનયની માફક વ્યવહારનયને જરા પણ પરમાર્થભૂત માને, તો તે વ્યવહારનય ઊલટો અકાર્યકારી થાય. અહીં શંકા :—

નનુ ચ સમીહિતસિદ્ધિઃ કિલ ચૈકસ્માન્નયાત્કથં ન સ્યાત્ ।

વિપ્રતિપત્તિનિરાસો વસ્તુવિચારશ્ચ નિશ્ચયાદિતિ ચેત્ ॥૬૪૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (સમીહિતસિદ્ધિઃ) ઈષ્ટની સિદ્ધિ (એકસ્માત્ નયાત્) એક જ નયથી (કથં ચ ન સ્યાત્ ?) કેમ ન થાય? કારણ કે—(વિપ્રતિપત્તિનિરાસઃ) વિપ્રતિપત્તિનો નિરાસ (નિરાકરણ), (ચ) અને (વસ્તુવિચારઃ) વસ્તુનો વિચાર (નિશ્ચયાત્) નિશ્ચયનયથી થઈ જશે. (ઈતિચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—વસ્તુનો વિચાર અને સંશયાપત્તિ ઉપસ્થિત થતાં વ્યવહારનયનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે વસ્તુનો વિચાર અને સંશયનું નિરાકરણ તો કેવળ એક નિશ્ચયનયથી જ થઈ જશે, તેથી ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે માત્ર એક નિશ્ચયનય જ માનવો જોઈએ. તેનું સમાધાન :—

નૈવં યતોસ્તિ ભેદોઽનિર્વચનીયો નયઃ સ પરમાર્થઃ ।

તસ્માત્તીર્થસ્થિતયે શ્રેયાન્ કશ્ચિત્ સ વાવદૂકોઽપિ ॥૬૪૧॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે (સઃ પરમાર્થઃ નયઃ) તે પરમાર્થનય તો (અનિર્વચનીયઃ) અનિર્વચનીય અર્થાત્ વચન દ્વારા કહી શકાતો નથી, (તસ્માત્) તેથી (તીર્થસ્થિતયે) ^૧તીર્થની સ્થિતિ માટે અર્થાત્ જૈનદર્શનના વિષયમાં વિપ્રતિપત્તિ તથા સંશયને

૧. તીર્થસ્થિતિ એટલે—વસ્તુસ્વરૂપ સંબંધમાં વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કોઈ કરતું હોય તો તેને ટાળવું, તથા પોતાને સંશય ઊઠે તો તેનો વિચાર કરી નિર્ણય કરવો-વિશેષ જ્ઞાન માટે વિચાર કરવો તે.

દૂર કરવા માટે (વાવદૂકોડપિ) ^૧વાવદૂક(વ્યવહારનય)ને પણ (સઃ કશ્ચિત્) તે કોઈ વેળા (શ્રેયાન્) કાર્યકારી છે, એ (ભેદઃ અસ્તિ) ભેદ છે.

ભાવાર્થ—નિશ્ચયનય વચનગોચર નથી તેથી વસ્તુસ્વરૂપમાં વિપ્રત્તિપત્તિ (અન્યદૃષ્ટિકૃત આક્ષેપ—વિવાદ) કે સંશય દૂર કરવા માટે તે ઉપયોગી થઈ શકતો નથી અને વ્યવહારનય ભેદનું માત્ર કથન કરનારો હોવા છતાં તેવા કાર્યો માટે ઉપયોગી છે, (વ્યવહારનય ઉપરની દૃષ્ટિએ હેય છે એમ તે જ વેળા જો બ્યાલમાં હોય તો ઉપરના કાર્યો માટે તે ઉપયોગી છે; એમ સમજવું) પરંતુ નિશ્ચયનય અનિર્વચનીય હોવાથી તે ઉપરના કાર્યો માટે ઉપયોગી થઈ શકતો નથી, માટે એકલો નિશ્ચયનય જ માનવો વ્યાજબી નથી.

એ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારનયની સિદ્ધિ કરીને હવે આગળ નિશ્ચયનયના વિષયસંબંધમાં શંકા-સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે. અહીં શંકા :-

નનુ નિશ્ચયસ્ય વાચ્યં કિમિતિ યદાલમ્બ્ય વર્તતે જ્ઞાનમ્ ।

સર્વ વિશેષાભાવેઽત્યન્તાભાવસ્ય વૈ પ્રતીતત્વાત્ ॥૬૪૨॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(નિશ્ચયસ્ય) નિશ્ચયનયનું (વાચ્ય કિંમિતિ) વાચ્ય શું છે, કે (યત્) જેના (આલમ્બ્ય) આલંબનથી (જ્ઞાનં) નિશ્ચયનયાત્મક જ્ઞાન (વર્તતે) પ્રાપ્ત થાય છે? કારણ કે (સર્વવિશેષાભાવે) સંપૂર્ણ વિશેષોના અભાવમાં (વૈ) નિશ્ચયથી (અત્યન્તાભાવસ્ય) અત્યંતાભાવની જ (પ્રતીતત્વાત્) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જો નિશ્ચયનય કોઈ પ્રકારના વિશેષને (ભેદને) વિષય કરતો નથી અર્થાત્ તેમાં કોઈ પ્રકારની વિશેષતા રહેતી નથી, તો પછી તેના વિષયનો અસંભવ થઈ જવાથી તે નિર્વિષય (વિષયરહિત) થઈ જશે, તથા નિર્વિષય થવાથી તે નિશ્ચયનયનો સદ્ભાવ પણ રહેશે નહિ, તેથી અહીં નિશ્ચયનયની સિદ્ધિ માટે તેનો વિષય દર્શાવવો જોઈએ કે જેના અવલંબનથી તેની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. ઉક્ત શંકાનું સમાધાન :-

ઇદમત્ર સમાધાનં વ્યવહારસ્ય ચ નયસ્ય યદ્વાચ્યમ્ ।

સર્વવિકલ્પાભાવે તદેવ નિશ્ચયનયસ્ય યદ્વાચ્યમ્ ॥૬૪૩॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) અહીં (ઇદં સમાધાનં) આ સમાધાન છે, કે—(વ્યવહારસ્ય નયસ્ય) વ્યવહારનયનું (યત્ વાચ્યમ્) જે કોઈ વાચ્ય છે તે (સર્વ વિકલ્પાભાવે) સંપૂર્ણ વિકલ્પોના અભાવમાં (યત્ વાચ્યં 'સ્યાત્') જે કોઈ વાચ્ય રહે છે (તત્ એવ) તે જ (નિશ્ચયનયસ્ય વાચ્યં) નિશ્ચયનયનું વાચ્ય થાય છે.

૧. વાવદૂક એટલે બહુ બોલવાવાળો, છટાદાર બોલનાર.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનયના વાચ્યોના સંપૂર્ણ ભેદોનો પ્રતિષેધ (નિષેધ) કરવો તે ‘ન ઇતિ’ એ પ્રકારનો જે વિષય છે તે નિશ્ચયનયનું વાચ્ય છે. તેનું દેહાંતપૂર્વક સમાધાન :—

અસ્ત્યત્ર ચ સંદૃષ્ટિસ્તૃણાગ્નિરિતિ વા યદોષ્ણ એવાગ્નિઃ ।

સર્વવિકલ્પાભાવે તત્સંસ્પર્શાદિનાપ્યશાંતત્વમ્ ॥૬૪૪॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર ચ સંદૃષ્ટિઃ અસ્તિ) નિશ્ચયનયના વાચ્યના વિષયમાં દેહાંત પણ છે, કે—(યદા) જે સમયે (તૃણાગ્નિઃ) તૃણની અગ્નિ (વા) અથવા (ઉષ્ણ એવ અગ્નિઃ) ઉષ્ણ જ અગ્નિ (ઇતિ) એવો સવિકલ્પ વ્યવહાર થાય છે. (તદા) તે સમયે (સર્વવિકલ્પાભાવેઽપિ) તૃણાગ્નિ-ઉષ્ણાગ્નિ આદિ વિશેષરૂપ તે સર્વ વિકલ્પોના અભાવમાં પણ (સંસ્પર્શાદિના) સંસ્પર્શનાદિક દ્વારા (તત્) તે અગ્નિ (અશાંતત્વં) ઉષ્ણાત્મક છે, એમ જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ—ઉષ્ણાત્મકધર્મની અપેક્ષાએ અગ્નિને ઉષ્ણ કહેવો તથા તૃણના નિમિત્તથી થવાવાળા અગ્નિને તૃણાગ્નિ કહેવો એ વ્યવહારનય છે, તથા વ્યવહારનયનો પ્રતિષેધક નિશ્ચયનય છે. વ્યવહારનયપ્રતિપાદ્ય વિષય એક એક ધર્મરૂપ પડે છે, પરંતુ વ્યવહારના તમામ ભેદોનો પ્રતિષેધ તે નિશ્ચયનયનું વાચ્ય છે. વળી એ નિશ્ચયનયનો વિષય વ્યવહારનયના વિકલ્પના અભાવરૂપ હોવાથી તેમાં ભેદ પડતા નથી, પણ અગ્નિ જેમ સ્પર્શનાદિ-જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય છે, તેમ નિશ્ચયનયનો વિષય અનિર્વચનીય હોવા છતાં જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય છે.

નિશ્ચયનયાવલંબીને પરસમય કહેવા વિષયમાં શંકા

નનુ ચૈવં પરસમયઃ કથં સ નિશ્ચયનયાવલંબી સ્યાત્ ।

અવિશેષાદપિ સ યથા વ્યવહાર નયાવલંબી યઃ ॥૬૪૫॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(અવિશેષાત્ અપિ) સામાન્યરૂપથી પણ (યથા) જેમ (યઃ) જે (વ્યવહારનયાવલંબી) વ્યવહારનયનું અવલંબન કરવાવાળો છે (સઃ) તે (પરસમયઃ) સ્વાનુભૂતિ રહિત છે. (એવં) એ જ પ્રમાણે જે (નિશ્ચયનયાવલંબી) નિશ્ચયનયનું અવલંબન કરવાવાળો છે (સઃ) તે (કથં પરસમયઃ સ્યાત્) કેવી રીતે સ્વાત્માનુભૂતિથી રહિત છે? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—પહેલાં ગાથા ૫૦૬ થી ૫૧૦ માં બધાય નયોને અપરમાર્થરૂપ અને હેય કહ્યા છે, તેથી જણાય છે, કે—વ્યવહારનયાવલંબી અને નિશ્ચયનયાવલંબી બંને પરસમયી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) છે, ત્યાં વ્યવહારનયાવલંબીને જ પરસમયી

કહ્યા તે તો ઠીક છે, પરંતુ નિશ્ચયનયાવલંબીને પરસમયી કહ્યા છે તે ઠીક નથી.^૧ તેનું સમાધાન :—

સત્યં કિંતુ વિશેષો ભવતિ સસૂક્ષ્મો ગુરુપદેશત્વાત્ ।

અપિ નિશ્ચયનયપક્ષાદપરઃ સ્વાત્માનુભૂતિમહિમા સ્યાત્ ॥૬૪૬॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, (કિંતુ) પરંતુ (વિશેષોભવતિ) આટલું વિશેષ છે, કે— (નિશ્ચયનયપક્ષાદપિ) નિશ્ચયનયના પક્ષથી પણ (અપરઃ) ભિન્ન (સ્વાત્માનુભૂતિ મહિમા સ્યાત્) સ્વાત્માનુભવનો મહિમા છે, તથા (સઃ) તે સ્વાત્માનુભૂતિનો મહિમા (ગુરુપદેશત્વાત્) ગુરુ દ્વારા ઉપદેશ કરવા યોગ્ય હોવાથી (સૂક્ષ્મઃ) સૂક્ષ્મ છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનય મિથ્યાઅર્થનો ઉપદેશ કરનારો છે, તેથી તે તો મિથ્યા અને પ્રતિષેધ્ય છે, તથા એ વ્યવહારનયના વિષય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાવાળા પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. (ગાથા ૬૨૮) નિશ્ચયનય સમ્યક્ત્વ છે-નિર્વિકલ્પ જેવો છે, તેથી તેના ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાવાળા જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. (જુઓ ગાથા ૬૨૯-૬૩૦) એટલા માટે નિશ્ચયનયાવલંબી પરસમયી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) નથી, એમ શંકાકારે કહ્યું તે તો સત્ય છે, પરંતુ આટલું વિશેષ છે, કે—જોકે નિશ્ચયનયાવલંબી આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશાનુસાર થોડા વખતમાં વિકલ્પ (રાગ)થી અતિકાંત થઈ સ્વાનુભૂતિ પ્રગટ કરી સમ્યગ્દૃષ્ટિ અવશ્ય થશે, તોપણ સ્વાનુભૂતિ થયા પહેલાં જ્યાં સુધી તે નિશ્ચયનયાવલંબીને વિકલ્પ (બુદ્ધિપૂર્વકનો રાગ) રહે છે ત્યાં સુધી તેને પરસમયીપણું રહે છે. આ સંબંધમાં શ્રી સમયસારમાં પણ કહ્યું છે, કે :—

દોષ્ણવિણયાણ ભગિયં જાણઙ્ ગવરિ તુ સમયપડિબદ્ધો ।

ણદુ ણયપક્ષં ગિણ્હદિ કિચિવિ ણયપક્ષપરિહીણો ॥

અન્વયાર્થ—(નયપક્ષપરિહીનઃ) નયપક્ષરહિત જીવ, (સમયપ્રતિબદ્ધઃ) સમયથી પ્રતિબદ્ધ થયો થકો (ચિત્સ્વરૂપ આત્માને અનુભવતો થકો), (દ્વયોઃ અપિ) બંને (નયયોઃ) નયોના (ભગિતં) કથનને (કેવલં તુ) કેવળ (જાનાતિ) જાણે જ છે, (તુ) પરંતુ (નયપક્ષં) નયપક્ષને (કિંચિત્ અપિ) જરા પણ (ન ગ્રહાતિ) ગ્રહણ કરતો નથી.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે કેવળી ભગવાન, વિશ્વના સાક્ષીપણાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત એવા જે વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષો તેમના સ્વરૂપને કેવળ જાણે જ છે પરંતુ નિરંતર

૧. વ્યવહારને છોડી નિશ્ચય તથા નિશ્ચયથી પણ ઉપર નિર્વિકલ્પસ્થિતિમાં લીન થવાવાળાને સ્વસમયી માનવાં જોઈએ અને જે વ્યવહારનયાવલંબી જ છે તેને જ પરસમયી અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવો જોઈએ, પરંતુ નિશ્ચયનયાવલંબીને પરસમયી અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ ન કહેવો જોઈએ, એમ શંકાકારનું કહેવું છે.

પ્રકાશમાન સહજ, વિમળ, સકળ કેવળજ્ઞાન વડે સદા પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયા હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાના અતિકાંતપણા વડે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને ઓળંગી ગયા હોવાને લીધે) સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયા હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતા નથી, તેવી રીતે જે (શ્રુતજ્ઞાની આત્મા), ક્ષયોપશમથી જેમનું ઊપજવું થાય છે, એવા શ્રુતજ્ઞાનાત્મક વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં પરનું ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષોના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, અતિ તીક્ષ્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગ્રહવામાં આવેલા, નિર્મળ, નિત્ય-ઉદ્દિત, ચિન્મયસમયથી પ્રતિબદ્ધપણા વડે (અર્થાત્ ચૈતન્યમય આત્માના અનુભવ વડે) તે વખતે (અનુભવ વખતે) પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયો હોઈને શ્રુતજ્ઞાનાત્મક સમસ્ત (અંતરંગ તથા બાહ્ય અક્ષરસ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતા) અંતર્જલ્પરૂપ તથા બહિર્જલ્પરૂપ, વિકલ્પોની ભૂમિકાના અતિકાંતપણાવડે સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયો હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતો નથી, તે (આત્મા) ખરેખર સમસ્ત વિકલ્પોથી પર, પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા, પ્રત્યગ્જ્યોતિ, આત્મખ્યાતિરૂપ, અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે.

જેમ કેવળીભગવાન સદા નયપક્ષના સ્વરૂપના સાક્ષી (જ્ઞાતાદ્રષ્ટા) છે તેમ શ્રુતજ્ઞાની પણ જ્યારે સમસ્ત નયપક્ષોથી રહિત થઈ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવનું અનુભવન કરે છે ત્યારે નયપક્ષના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા જ છે. જો એક નયનો સર્વથા પક્ષ ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સાથે મળેલો રાગ થાય; પ્રયોજનના વશે એક નયને પ્રધાન કરી તેનું ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સિવાય માત્ર ચારિત્રમોહનો રાગ રહે; અને જ્યારે નયપક્ષને છોડી વસ્તુસ્વરૂપને કેવળ જાણે જ ત્યારે તે વખતે શ્રુતજ્ઞાની પણ કેવળીની માફક વીતરાગ જેવો જ હોય છે એમ જાણવું. (સમયસાર ગાથા-૧૪૩)

इत्युक्तसूत्रादपि

सविकल्पत्वात्तथानुभूतेश्च ।

सर्वोऽपि नयो यावान् परसमयः स च नयावलंबी च ॥६४७॥

અન્વયાર્થ—(इति उक्तसूत्रात्) એ પ્રમાણે કહેલા આગમપ્રમાણથી (अपि) તથા (सविकल्पत्वात्) સવિકલ્પ હોવાથી (च) તથા (तथानुभूतेः) એવો અનુભવ હોવાથી (यावान् सर्वोऽपि नयः) જેટલા કોઈ નય છે, તે બધાય (च) તથા (नयावलंबी) તેનું અવલંબન કરવાવાળા (यः) જે છે, (स च) તે બધા (परसमयः) પરસમયી એટલે સ્વાનુભૂતિથી રહિત છે.

ભાવાર્થ—બધાય નયો વિકલ્પાત્મક છે, તેથી તે રાગમિશ્રિત છે અને વ્યવહારનયના વિષય ઉપરની દૃષ્ટિ તથા નિશ્ચયનયના વિષય ઉપરની દૃષ્ટિમાં જોકે ઉપર ગાથા ૬૨૮-૬૨૯-૬૩૦ માં કહ્યા પ્રમાણે તફાવત છે, તોપણ બધાય નયોમાં રાગનો અંશ ઉઠે છે, તેથી નયોના વિકલ્પરૂપ રાગથી જીવ, અતિકાંત થઈ નિર્વિકલ્પ થતો નથી ત્યાં સુધી તે પરસમયી છે.

સ્વાત્માનુભૂતિનું સ્વરૂપ

સ યથા સતિ સવિકલ્પે ભવતિ સ નિશ્ચયનયો નિષેધાત્મા ।

ન વિકલ્પો ન નિષેધો ભવતિ ચિદાત્માનુભૂતિમાત્રં ચ ॥૬૪૮॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) તે સ્વાનુભૂતિનો મહિમા આ પ્રમાણે છે, કે—(સતિ સવિકલ્પે) વ્યવહારનયમાં ભેદ દર્શાવનારા વિકલ્પો ઉઠે છે અને (સઃ નિશ્ચયનયઃ) તે નિશ્ચયનય સર્વ પ્રકારના વિકલ્પોનો નિષેધ કરવાવાળો હોવાથી (નિષેધાત્મા ભવતિ) એક પ્રકારથી તેમાં નિષેધાત્મક વિકલ્પ થાય છે, તથા વાસ્તવિકપણે જોવામાં આવે તો સ્વસમયસ્થિતિમાં (ન વિકલ્પઃ) ન (વ્યવહાર નયનો વિષયભૂત) વિકલ્પ છે, કે (ન નિષેધઃ) ન (નિશ્ચયનયનો વિષયભૂત) નિષેધ છે, પરંતુ (ચિદાત્માનુભૂતિમાત્રં ચ ભવતિ) કેવળ ચેતનાનું સ્વાત્માનુભવન છે.

ભાવાર્થ—ઉપરોક્ત સ્વાનુભૂતિના મહિમાની પ્રકાશક સ્વસમયપ્રતિબદ્ધઅવસ્થાનો ખુલાસો આ પ્રકારથી છે, કે—વ્યવહારનય, મિથ્યાઉપદેશક છે, તેથી તેમાં ભેદસૂચક વિધિરૂપ વિકલ્પ ઉઠે છે, (અને નિશ્ચયનય તેનો નિષેધ કરે છે તેથી એ પણ નિષેધરૂપ વિકલ્પ છે) એ પ્રમાણે બંને નયો વિકલ્પાત્મક છે, તેથી નિશ્ચયનયના વિષયનો રાગમિશ્રિત જે વિચાર છે તેથી પણ આગળ વિકલ્પથી પર જે નિર્વિકલ્પ સ્વાનુભૂતિમાત્ર છે તે સ્વસમયપ્રતિબદ્ધદશા છે અને તેની પ્રાપ્તિ પહેલાંની અવસ્થાને પરસમય કહેવામાં આવે છે. અહીં કહેવાનો હેતુ આ છે, કે—વ્યવહારનયના આશ્રયથી કદી પણ સ્વાનુભૂતિ પ્રગટતી જ નથી, પરંતુ નિશ્ચયનયના આશ્રયથી પણ શરૂઆતમાં જે વિકલ્પ (રાગ) ઉઠે છે તે રાગથી પણ પર જઈ પવિત્ર આત્મદશા પ્રગટ કરવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો જ્ઞાની શ્રીગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

સ્વાનુભૂતિના મહિમાનું સ્વરૂપ

દૃષ્ટાન્તોઽપિ ચ મહિષધ્યાનાવિષ્ટો યથા હિ કોપિ નરઃ ।

મહિષોયમહં તસ્યોપાસક ઇતિ નયાવલંબી સ્યાત્ ॥૬૪૯॥

ચિરમચિરં વા યાવત્ સ એવ દૈવાત્ સ્વયં હિ મહિષાત્મા ।

મહિષસ્યૈકસ્ય યથા ભવનાત્ મહિષાનુભૂતિમાત્રં સ્યાત્ ॥૬૫૦॥

સ્વાત્મધ્યાનાવિષ્ટસ્તથેહ કશ્ચિન્નરોઽપિ કિલ યાવત્ ।

અયમહમાત્મા સ્વયમિતિ સ્યામનુભવિતાહમસ્યનયપક્ષઃ ॥૬૫૧॥

ચિરમચિરં વા દૈવાત્ સ એવ યદિ નિર્વિકલ્પશ્ચ સ્યાત્ ।

સ્વયમાત્મેત્યનુભવનાત્ સ્યાદિયમાત્માનુભૂતિરિહ તાવત્ ॥૬૫૨॥

અન્વયાર્થ—(દૃષ્ટાન્તોઽપિ ચ) આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત પણ છે, કે—(યથા હિ) જેમ (મહિષધ્યાનાવિષ્ટો) પાડાના ધ્યાનથી યુક્ત (કોઽપિ નરઃ) કોઈ મનુષ્ય (અયં મહિષઃ) આ મહિષ (પાડો) છે અને (અહં) હું (તસ્ય) તેનો (ઉપાસકઃ) ઉપાસક છું, (ઈતિ) એ પ્રકારના વિકલ્પસહિત જ્યાં સુધી તે રહે છે ત્યાં સુધી તેને (નયાવલંબી) નયનું અવલંબન કરવાવાળો કહેવામાં આવે છે.

પરંતુ (ચિરં વા અચિરં યાવત્) ઘણા વા થોડા સમયમાં જ્યારે (સ એવ) તે જ વ્યક્તિ (દૈવાત્) દૈવવશથી (હિ) નિશ્ચયથી (સ્વયં) પોતે જ (મહિષાત્મા) મહિષરૂપ થઈ જાય છે, ત્યારે (એકસ્ય મહિષસ્ય ભવનાત્) એક મહિષરૂપ થઈ જવાથી—અનુભવ કરવાથી (યથા) જેમ (મહિષાનુભૂતિમાત્રં સ્યાત્) કેવળ મહિષાનુભૂતિ કહેવામાં આવે છે—

(તથા) તેવી જ રીતે (ઈહ) અહીં આગળ (કિલ) નિશ્ચયથી (સ્વાત્મધ્યાનાવિષ્ટઃ) સ્વાત્મધ્યાનથી યુક્ત (કશ્ચિન્નરોઽપિ) કોઈ મનુષ્ય પણ (યાવત્) જ્યાં સુધી (અહં અયં આત્મા) ‘હું જ આ આત્મા છું અને (અહં સ્વયં) હું પોતે જ (અસ્ય અનુભવિતા સ્યાત્) તેનો અનુભવ કરવાવાળો છું’. (ઈતિ) એ પ્રકારના વિકલ્પસહિત રહે છે ત્યાં સુધી તે (નયપક્ષઃ) નયપક્ષવાળો કહેવામાં આવે છે. પરંતુ—

(યદિ ચ) જો (દૈવાત્) દૈવવશથી (સ એવ) તે જ નયાવલંબી જ્યારે (ચિરં વા અચિરં) ઘણા વા થોડા કાળમાં (નિર્વિકલ્પઃ સ્યાત્) નિર્વિકલ્પ થઈ જાય છે ત્યારે (સ્વયં આત્મા ઇતિ અનુભવનાત્) ‘હું પોતે જ આત્મા છું.’ એ પ્રકારનો અનુભવ કરવાથી (ઈહ) અહીં આગળ (તાવત્) તે જ સમયે (ઈયં) આ (આત્માનુભૂતિ સ્યાત્) આત્માનુભૂતિ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જેમ મહિષ (પાડા)ના ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલો મનુષ્ય પ્રથમ ‘હું મહિષનો ઉપાસક છું-મહિષ થવા માગું છું’, એવા પ્રકારની કલ્પનાઓ કરે છે ત્યાં સુધી તે કલ્પનાઓ-ભેદોનો ગ્રાહક હોવાથી તે મનુષ્ય (લૌકિક) વ્યવહારનયાવલંબી છે, જ્યારે તે કલ્પનાઓ ટાળી ‘હું મહિષ છું’ એવો વિકલ્પ કરે છે ત્યાં સુધી તે (લૌકિક) નિશ્ચયનયાવલંબી છે; પણ ધ્યાન કરતાં કરતાં જ્યારે તે લીન થઈ જાય છે સ્વમહિષપણાનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરવા લાગે છે ત્યારે તેને માત્ર મહિષાનુભૂતિ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તેમ સ્વાનુભૂતિમાં તત્પર વ્યક્તિ જ્યાં સુધી ‘આ આત્મા મારો છે-હું તેનો અનુભવ કરવાવાળો છું’ વગેરે કલ્પનાઓ કરે છે ત્યાં સુધી તે વ્યવહારનયાવલંબી છે, જ્યારે તે કલ્પનાઓથી આગળ જઈ નિશ્ચયનયાવલંબી થાય છે ત્યારે તેને ‘હું અખંડ શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવ આત્મા છું’ એવો અભેદવિકલ્પ ઉઠે છે, આ નિશ્ચયનયાવલંબીદશા છે, પણ જ્યારે તે સ્વાત્મધ્યાનમાં તલ્લીન થઈ તન્મય થઈ જાય છે અને બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પોથી પર થાય છે ત્યારે જે નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થાય છે તે અવસ્થાને સ્વાનુભૂતિ કહે છે.

ઉપસંહાર

તસ્માત્ત્વ્યવહાર ઇવ પ્રકૃતો નાત્માનુભૂતિહેતુઃ સ્યાત્ ।

અયમહમસ્ય સ્વામી સદવશ્યમ્ભાવિ વિકલ્પત્વાત્ ॥૬૫૩॥

અન્વયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (વ્યવહાર ઇવ) વ્યવહારનયની માફક (પ્રકૃતઃ) નિશ્ચયનય પણ (આત્માનુભૂતિહેતુઃ ન સ્યાત્) આત્માનુભૂતિનું કારણ નથી, કારણ કે—તે નિશ્ચયનયમાં પણ (અહં અયં અસ્ય સ્વામી) ‘હું આ તેનો સ્વામી છું’ એ પ્રકારનો (સદવશ્યમ્માવિ વિકલ્પત્વાત્) સત્માં અવશ્ય થવાવાળો વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ—વ્યવહારનયનો વિષય તો મિથ્યા છે, કારણ તેના આશ્રયે સ્વાનુભૂતિ થતી જ નથી, પરંતુ નિશ્ચયનય પણ વિકલ્પાત્મક હોવાથી તથા નિશ્ચયનયથી પણ આગળ સ્વાનુભૂતિ હોવાથી એ નિશ્ચયનય પણ વાસ્તવમાં નિર્વિકલ્પસ્વાત્માનુભૂતિનું સાક્ષાત્ કારણ નથી, કારણ કે નિશ્ચયનયમાં પણ ‘આ આત્માનું સ્વરૂપ છે અને હું જ તેનો સ્વામી છું’—એવા પ્રકારનો વિકલ્પ (રાગ) હોય છે. અહીં શંકા—

નનુ કેવલમિહ નિશ્ચયનયપક્ષો યદિ વિવક્ષિતો ભવતિ ।

વ્યવહારાન્નિરપેક્ષો ભવતિ તદાત્માનુભૂતિહેતુઃ સઃ ॥૬૫૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(ઇહ) અહીં (યદિ) જો (કેવલં) કેવળ (વ્યવહારાન્નિરપેક્ષઃ) વ્યવહારનયથી નિરપેક્ષ (નિશ્ચયનયપક્ષઃ) નિશ્ચયનયનો પક્ષ (વિવક્ષિતો ભવતિ) વિવક્ષિત કરવામાં આવે, (તત્) તો (સઃ) તે (આત્માનુભૂતિ હેતુઃ ભવતિ) આત્માનુભૂતિનું કારણ થશે? (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જો વ્યવહારનયનિરપેક્ષ કેવળ નિશ્ચયનયનું અવલંબન કરવામાં આવે તો તે નિરપેક્ષનિશ્ચયનય સ્વાત્માનુભૂતિનું કારણ થઈ શકે છે? તેનો ઉત્તર—

નૈવમસંભવદોષાદ્યતો ન કશ્ચિન્નયો હિ નિરપેક્ષઃ ।

સતિ ચ વિદ્ધૌ પ્રતિષેધઃ પ્રતિષેધે સતિ વિદ્ધેઃ પ્રસિદ્ધત્વાત્ ॥૬૫૫॥

અન્વયાર્થ—(અસંભવદોષાત્) અસંભવદોષ આવવાથી (એવં ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(હિ) નિશ્ચયથી (કશ્ચિન્નયઃ) કોઈ પણ નય (નિરપેક્ષઃ ન) નિરપેક્ષ નથી, પરંતુ (વિદ્ધૌ સતિ) વિધિના હોવામાં જ (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (ચ) તથા (પ્રતિષેધે સતિ) પ્રતિષેધના હોવામાં જ (વિદ્ધેઃ પ્રસિદ્ધત્વાત્) વિધિની પ્રસિદ્ધિ છે.

ભાવાર્થ—નયોને નિરપેક્ષ કહેવા એ અસંભવ છે, કારણ કે—જ્યારે વિધિની મુખ્યતામાં ગૌણરૂપથી નિષેધનું તથા નિષેધની મુખ્યતામાં ગૌણરૂપથી વિધિનું ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે જ નય, નયપદને યોગ્ય ઠરે છે, તેથી સંપૂર્ણ નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી ઉક્ત શંકા ઠીક નથી.

નિશ્ચયનયના એકત્વવિષયમાં શંકા

નનુ ચ વ્યવહારનયો ભવતિ યથાનેક એવ સાંશત્વાત્ ।

અપિ નિશ્ચયો નયઃ કિલ તદ્વદનેકોઽથ ચૈકૈકસ્તિતિ ચેત્ ॥૬૫૬॥

અન્વયાર્થ—(અથ ચ) હવે (નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(યથા) જેમ (સાંશત્વાત્) અંશગ્રાહી હોવાથી (વ્યવહારનયઃ) વ્યવહારનય (અનેક એવ ભવતિ) અનેક જ છે, (તદ્વત) તેવી રીતે (કિલ) નિશ્ચયથી (નિશ્ચયનયઃ અપિ તુ) નિશ્ચયનય પણ (એકેકઃ) એક એકના મેળવવાથી (અનેકઃ) અનેક થઈ શકે છે, (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—જેમ અંશસહિતપણાથી વ્યવહારનય અનેક છે, એ જ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન વ્યવહારનો નિષેધ કરવાથી નિશ્ચયનય પણ અનેક હોવા જોઈએ, તેથી નિશ્ચયનયને એક માનવો ઠીક નથી. તેનું સમાધાન—

નૈવં યતોસ્ત્યનેકો નૈકઃ પ્રથમોપ્યનન્તધર્મત્વાત્ ।

ન તથેતિ લક્ષણત્વાદસ્ત્યેકો નિશ્ચયો હિ નાનેકઃ ॥૬૫૭॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(અનન્તધર્મત્વાત્) અનન્તધર્મવાળો હોવાથી (પ્રથમઃ) પ્રથમનો વ્યવહારનય (અનેકઃ અસ્તિ) અનેક છે, (અપિ) પરંતુ (એકઃ ન) એક નથી, તથા (હિ) નિશ્ચયથી (ન તથા ઇતિ લક્ષણત્વાત્) 'તેમ નથી' એ પ્રકારના નિષેધાત્મક લક્ષણથી (નિશ્ચયઃ) નિશ્ચયનય (એકઃ અસ્તિ) એક છે, (અનેકઃ ન) અનેક નથી.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે—પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મ છે, તેમાંથી એક એક ધર્મને વિષય કરવાવાળો વ્યવહાર તો અનેક છે, એમાં કોઈ સંશયની વાત નથી, પરંતુ એક એક વ્યવહારના નિષેધથી નિશ્ચયનય એક એક થઈને અનેક થાય; એમ બની શકતું નથી, કારણ કે—'ન તથા (તેમ નથી)' એ રૂપથી વ્યવહારમાત્રનો પ્રતિષેધક નિશ્ચયનય સદાય એક જ પ્રકારનો હોવાથી એક જ હોય છે, પણ ભિન્ન-ભિન્ન વ્યવહારના નિષેધથી એક એક થઈને અનેક થતો નથી; અર્થાત્ સદાય યાવત્ (સંપૂર્ણ) વ્યવહારનો પ્રતિષેધક હોવાથી નિશ્ચયનય એક જ છે, તેથી જ નિશ્ચયનયનો સૂચક 'ન તથા' એમ માન્યો છે તથા તે સદાય એક જ પ્રકારનો રહે છે અર્થાત્ અનેક વ્યવહારોના પ્રતિષેધને વિષય કરવાથી નિશ્ચયનયના વિષયમાં નાનાપણું (ભિન્ન-ભિન્નપણું) આવતું નથી, તેથી તે નાનારૂપ થઈ શકતો નથી. દૃષ્ટાન્ત—

સંદૃષ્ટિઃ કનકત્વં તામ્રોપાધેર્નિવૃત્તિતો યાદક્ ।

અપરં તદપરમિહ વા રુક્મોપાધેર્નિવૃત્તિતસ્તાદક્ ॥૬૫૮॥

અન્વયાર્થ—(સન્દષ્ટિઃ) નિશ્ચયનયના એકત્વમાં દેષ્ટાંત આ છે, કે—(ઙહ) અહીં (તામ્રોપાધેનિવૃત્તિઃ) તામ્રરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિથી (યાદક્) જેવા પ્રકારનું (અપરં) ભિન્ન (કનકત્વં) સુવર્ણપણું છે, (તાદક્) તેવા પ્રકારનું (રુક્મોપાધેનિવૃત્તિઃ વા) ચાંદીરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિથી પણ (અપરં) ભિન્ન (તત્) તે સુવર્ણપણું છે.

ભાવાર્થ—જેમ સુવર્ણપણું, તાંબાની ઉપાધિના અભાવથી વિવક્ષિત થાય છે તેવું જ ચાંદી આદિની ઉપાધિના અભાવથી પણ વિવક્ષિત થાય છે, અર્થાત્ જેમ પરોપાધિના અભાવથી શુદ્ધસુવર્ણત્વસામાન્યમાં અનેકતા આવતી નથી. તે જ પ્રમાણે ભેદકલ્પનારૂપ ઉપાધિના અભાવથી દ્રવ્ય સામાન્યમાં પણ અનેકતા આવી શકતી નથી, તેથી નિશ્ચયનયમાં અનેકતા કહી શકાતી નથી.

ઉપસંહાર

एतेन हतास्ते ये स्वात्मप्रज्ञापराधतः केचित्।

अप्येकनिश्चयनयमनेकमिति सेवयन्ति यथा ॥६५९॥

અન્વયાર્થ—(એતેન) એ કથન દ્વારા (સ્વાત્મપ્રજ્ઞાપરાધતઃ) પોતાની બુદ્ધિના અપરાધથી (યે કેચિત્) જે કોઈ (એકનિશ્ચયનયં અપિ) એક નિશ્ચયનયને પણ (અનેકં ઇતિ) અનેક છે. એ પ્રકારથી (સેવયન્તિ) માને છે (તે હતાઃ) તે ખંડિત થઈ ગયા, (યથા) જેમ કે—

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિના અપરાધથી જે એક નિશ્ચયનયને પણ અનેક માને છે, તેમનો પક્ષ અસમર્થ હોવાથી ખંડિત થઈ ગયો.

હવે નિશ્ચયનયને અનેક કેવી રીતે માને છે, તે બતાવીને તેમાં દોષ દર્શાવે છે.

शुद्ध द्रव्यार्थिक इति स्यादेकः शुद्धनिश्चयो नाम।

अपरोऽशुद्धद्रव्यार्थिक इति तदशुद्धनिश्चयो नाम ॥६६०॥

इत्यादिकाश्च बहवो भेदा निश्चयनयस्य यस्य मते।

स हि मिथ्यादृष्टित्वात् सर्वज्ञाज्ञावमानितो नियमात् ॥६६१॥

અન્વયાર્થ—(શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ ઇતિ) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક એ પ્રકારનો (એકઃ) એક (શુદ્ધનિશ્ચયોનામસ્યાત્) શુદ્ધનિશ્ચયનય નામનો નય છે (અપિ) તથા (યત્) જે (અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકઃ ઇતિ) અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક એ પ્રકારના નામવાળો છે. (તત્) તે (અપરઃ) બીજો (અશુદ્ધનિશ્ચયનો નામ) અશુદ્ધનિશ્ચય નામનો નય છે (ઇત્યાદિકાઃ) ઈત્યાદિક (બહવઃ ચ) ઘણા જ (નિશ્ચયનયસ્ય ભેદાઃ)

નિશ્ચયનયના ભેદ (યસ્ય મતે) જેના મતમાં છે, (સઃ) તે (હિ) નિશ્ચયથી (મિથ્યાહૃત્વાત્) મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી (નિયમાત્) નિયમથી (સર્વજ્ઞાજ્ઞાવમાનિતઃ) સર્વજ્ઞની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાવાળા છે.

ભાવાર્થ—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય તથા અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય, ઈત્યાદિ જેના મતમાં નિશ્ચયનયના ભેદ માનવામાં આવ્યા છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી સર્વજ્ઞ આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરવાવાળા છે, કારણ કે—જૈનાગમમાં નિશ્ચયનય એક જ માનવામાં આવ્યો છે, તેથી તેને અનેક કહેવો એ આગમથી વિરુદ્ધ છે. તાત્પર્ય કે—

इदमत्र तु तात्पर्यमधिगन्तव्यं चिदादि यद्वस्तु।

व्यवहारनिश्चयाभ्यामविरुद्धं यथात्मशुद्ध्यर्थम् ॥६६२॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર તુ ઇદં તાત્પર્ય) અહીં આગળ આ તાત્પર્ય છે, કે—(યત્) જે (ચિદાદિ વસ્તુ) ચેતનાદિક પદાર્થ છે તે (વ્યવહારનિશ્ચયાભ્યાં) વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનય દ્વારા (અવિરુદ્ધં) પરસ્પર સાપેક્ષ ('તથા) એવી રીતે (અધિગન્તવ્યં) સમજવા જોઈએ, કે (યથા) જેથી (આત્મશુદ્ધ્યર્થ) આત્માની શુદ્ધિ ને જ્ઞાન થાય.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે જે પ્રકારથી નિશ્ચય અને વ્યવહારમાં વિરોધ ન આવે તે પ્રકારથી પરસ્પરમાં અવિરોધપૂર્વક જીવાદિ પદાર્થોને નિશ્ચય તથા વ્યવહાર દ્વારા જાણવા કે જેથી તે જ્ઞાન જ આત્માની શુદ્ધિ માટે ઉપયુક્ત થઈ શકે, એમ સમજવું.

નિશ્ચયનયનું નિમિત્ત અને પ્રયોજન

अपि निश्चयस्य नियतं हेतुः सामान्यमात्रमिह वस्तु।

फलमात्मसिद्धिः स्यात् कर्मकलंकावमुक्तबोधात्मा ॥६६३॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (ઇહ) અહીં (સામાન્યમાત્રવસ્તુ) કેવળ સામાન્યરૂપ વસ્તુ (નિયતં) નિશ્ચયથી (નિશ્ચયસ્ય હેતુઃ) નિશ્ચયનયનું કારણ છે તથા (કર્મકલંકાવમુક્તબોધાત્મા) કર્મરૂપ કલંકથી રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ (આત્મસિદ્ધિઃ) આત્માની સિદ્ધિ (ફલં સ્યાત્) ફળ છે.

ભાવાર્થ—નિશ્ચયનયના વિષયને પ્રતિપાદન કરવામાં કેવળ સામાન્યવસ્તુનું સ્વરૂપ નિમિત્ત થાય છે, તેથી સામાન્યમાત્ર વસ્તુ નિશ્ચયનયનું કારણ છે તથા સર્વ કર્મકલંકથી રહિત જ્ઞાનમય આત્માની સિદ્ધિ થવી એ નિશ્ચયનયનું પ્રયોજન—ફળ છે. હવે ગ્રંથકાર પ્રમાણના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :—

उक्तो व्यवहारनयस्तदनुनयोनिश्चयः पृथक् पृथक्।

युगपद्द्वयं च मिलितं प्रमाणमिति लक्षणं वक्ष्ये ॥६६४॥

અન્વયાર્થ—એ પ્રમાણે (વ્યવહારનય:) વ્યવહારનય તથા (તદનુ) તેના પછી (નિશ્ચયનય:) નિશ્ચયનય (પૃથક્ પૃથક્) ભિન્ન-ભિન્નરૂપથી (ઉક્તં:) કહ્યો. હવે આગળ (યુગપદ્) એકીસાથે (દ્વયં ચ મિલિતં) બંને નયોના મળવારૂપ જે (પ્રમાણં ઇતિ) પ્રમાણ છે તેના (લક્ષણં) લક્ષણને (વક્ષ્યે) કહું છું.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્નરૂપથી નં. પરર માં પદથી માંડીને ૫૮૬ માં પદ સુધી વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ તથા ૫૮૭ માં પદથી માંડીને ૬૬૪ માં પદ સુધી નિશ્ચયનયનું સ્વરૂપ, એ વગેરેનું ઉહાપોહપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું; હવે આગળ બંને નયોના યુગપદ્ (એકીસાથે) મળવાથી થવાવાળા પ્રમાણના સ્વરૂપને (લક્ષણને) કહે છે :-

પ્રમાણનું લક્ષણ

વિધિપૂર્વઃ પ્રતિષેધઃ પ્રતિષેધપુરસ્સરો વિધિસ્ત્વનયોઃ ।

મૈત્રી પ્રમાણમિતિ વા સ્વપરાકારાવગાહિ યજ્ઞાનમ્ ॥૬૬૫॥

અન્વયાર્થ—(વિધિપૂર્વઃ) વિધિપૂર્વક (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ થાય છે તથા (પ્રતિષેધપુરસ્સરઃ) પ્રતિષેધપૂર્વક (વિધિઃ) વિધિ થાય છે, (તુ) પરંતુ (અનયોઃ) એ બંને વિધિ-નિષેધાત્મકનયોની (મૈત્રી) મૈત્રી અર્થાત્ બંને નયોનું એકીસાથે રહેવું, એ (પ્રમાણં ઇતિ) પ્રમાણ છે. (વા) અથવા (સ્વપરાકારાવગાહિ) પોતાના અને પરના આકારને વિષય કરવાવાળું એટલે સ્વ-પરવ્યવસાયાત્મક (યત્ જ્ઞાનં) જે જ્ઞાન છે, (તત્ પ્રમાણં) તે પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ—વિધિસાપેક્ષ નિષેધાત્મકજ્ઞાનને નિશ્ચયનય તથા નિષેધસાપેક્ષ વિધિરૂપજ્ઞાનને વ્યવહારનય કહે છે, તથા એ બંને નયોની મૈત્રીને પ્રમાણ કહે છે, અથવા જે સ્વ-પરવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન છે, તેને પ્રમાણ કહે છે. તેનો ખુલાસો—

અયમર્થોઽર્થવિકલ્પો જ્ઞાનં કિલ લક્ષણં સ્વતસ્તસ્ય ।

એકવિકલ્પો નયસાદુભયવિકલ્પઃ પ્રમાણમિતિ બોધઃ ॥૬૬૬॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(કિલ) નિશ્ચયથી (અર્થવિકલ્પઃ) અર્થના^૧ આકારરૂપ થનારું જે (જ્ઞાનં) જ્ઞાન છે, તે (તસ્ય) પ્રમાણનું (સ્વતઃ) સ્વયંસિદ્ધ (લક્ષણં) લક્ષણ છે તથા (એકવિકલ્પઃ બોધઃ) એક વિકલ્પાત્મકજ્ઞાન (નયસાત્) નયના આધીન છે, અર્થાત્ સામાન્યાત્મક વા વિશેષાત્મકજ્ઞાન નય કહેવાય છે તથા (અભયવિકલ્પઃ) ઉભયવિકલ્પાત્મકજ્ઞાન એટલે સામાન્ય-વિશેષાત્મકજ્ઞાન (પ્રમાણં ઇતિ) પ્રમાણ કહેવાય છે.

૧. 'અર્થ' શબ્દનો અર્થ સ્વ-પર વિષય તથા 'વિકલ્પ' શબ્દનો અર્થ વ્યવસાય છે, તેથી અર્થવિકલ્પનો અર્થ 'સ્વ-પર વ્યવસાયાત્મક પણ થાય છે'

ભાવાર્થ—અર્થવિકલ્પાત્મકજ્ઞાન પ્રમાણનું લક્ષણ છે, પ્રત્યેક જ્ઞાન અર્થવિકલ્પાત્મક હોય છે (જાણે છે) જે જ્ઞાન એકદેશને વિષય કરે છે, તેને નયજ્ઞાન કહે છે તથા જે જ્ઞાન યુગપદ્ (એકીસાથે) સર્વદેશને વિષય કરે છે(જાણે છે) તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે. નય એ શ્રુતજ્ઞાનનો ભેદ છે, તેથી તે શ્રુતજ્ઞાનમાં જ ગર્ભિત થઈ શકે છે પણ મતિ, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવળજ્ઞાનમાં તો તે ગર્ભિત થઈ શકતો જ નથી. મતિજ્ઞાનાદિ ચારે જ્ઞાન સ્વાર્થ હોય છે અને શ્રુતજ્ઞાન, સ્વાર્થ તથા પરાર્થ બંને પ્રકારનું હોય છે.^૧ જ્ઞાનાત્મકને સ્વાર્થ તથા વચનાત્મકને પરાર્થ કહે છે; નય, પરાર્થશ્રુતજ્ઞાનના ભેદમાં ગર્ભિત થાય છે અર્થાત્ જો પરાર્થશ્રુતજ્ઞાન, એકદેશને વિષય કરવાવાળું થયું તો તેને નય કહે છે તથા જો તે પરાર્થશ્રુતજ્ઞાન, સર્વદેશને વિષય કરવાવાળું થયું તો તેને પ્રમાણ કહે છે. અહીં શંકા :—

**નનુ ચાસ્ત્યેકવિકલ્પોપ્યવિરુદ્ધોભયવિકલ્પ એવાસ્તિ ।
 કથમિવ તદેકસમયે વિરુદ્ધભાવદ્વયોર્વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥૬૬૭॥**

**અથ ચેદસ્તિ વિકલ્પો ક્રમેણ યુગપદ્વા બલાદ્વાચ્યઃ ।
 અથ ચેત્ ક્રમેણ નય ઇતિ ભવતિ ન નિયમાત્પ્રમાણમિતિદોષઃ ॥૬૬૮॥**

**યુગપદ્વેદથ ન મિથો વિરોધિનોર્યોગપદ્મં સ્યાત્ ।
 દૃષ્ટવિરુદ્ધત્વાદપિ પ્રકાશતમસોર્દ્વયોરિતિ ચેત્ ॥૬૬૯॥**

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—જો (એકવિકલ્પઃ) એક વિકલ્પ (અસ્તિ) છે (અપિ) તથા (અવિરુદ્ધોભયવિકલ્પ એવ અસ્તિ) અવિરોધી ઉભય વિકલ્પ પણ છે અર્થાત્ જો એક વિકલ્પાત્મકને નય તથા ઉભયવિકલ્પાત્મકને પ્રમાણ માનો છો, (તત્) તો (એક સમયે) એક સમયમાં (વિરુદ્ધભાવદ્વયોર્વિકલ્પઃ) પરસ્પર વિરોધી બે ભાવોનો વિકલ્પ (કથમિવ સ્યાત્) કેવી રીતે બનશે?

(અથ ચેત્) જો (ક્રમેણ) ક્રમથી (વા) અથવા (યુગપદ્) યુગપદ્ (એકીસાથે) (બલાત્) બળપૂર્વક (વિકલ્પઃ વાચ્યઃ અસ્તિ) વિકલ્પ, વાચ્ય થાય છે; એમ કહેશો તોપણ એ કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે—(અથ ચેત્) જો એ બંને વિકલ્પો (ક્રમેણ) ક્રમથી થાય છે, એમ કહેશો તો (નિયમાત્) નિયમથી (નય ઇતિ ભવતિ) એ નય થશે પણ (પ્રમાણં ન) પ્રમાણ નહિ થાય, (ઇતિ દોષઃ) એ દોષ આવશે.

૧. સ્વાર્થ પરાર્થ ચ, તત્ર સ્વાર્થ પ્રમાણં શ્રુત વર્જ્યમ્, શ્રુતં પુનઃ સ્વાર્થ ચ ભવતિ પરાર્થ ચ, જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકા પાના નં. ૫૫

(અથ યુગપદ્ ચેત્) જો 'એ બંને વિકલ્પો યુગપદ્ થાય છે' એમ કહેશો તો (દ્વૈવિરુદ્ધત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ થવાથી (પ્રકાશતમસોઃ દ્વયોઃ) પ્રકાશ અને અંધકાર એ બંનેની માફક (મિથઃ) પરસ્પરમાં (વિરોધિનોઃ) વિરોધી બે વિકલ્પોની (યૌગપદ્ધં અપિ) યુગપદ્તા પણ (ન સ્યાત્) નહિ થાય. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે અવિરુદ્ધ ઉભયધર્મવાળો પણ એક વિકલ્પ થઈ શકે છે તથા તે વિકલ્પ હોવાથી નયનો વિષય થાય છે, પરંતુ વિરુદ્ધ બે ભાવોનો એક વિકલ્પ થઈ શકતો નથી, કારણ કે તે વિરુદ્ધ ઉભય વિકલ્પમાંથી બંનેનું એક સમયમાં જે ગ્રહણ થશે તે ક્રમથી થશે કે એકસાથે? જો ક્રમથી થશે તો કેવળ નયપક્ષ જ સિદ્ધ થઈ શકશે પણ પ્રમાણપક્ષ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. કદાચિત્ એ દોષના નિરાકરણ માટે આમ કહેવામાં આવે કે—'તે પરસ્પરવિરોધી બંને ધર્મોનું યુગપદ્ ગ્રહણ થઈ શકે છે' તો એમ કહેવું પણ ઠીક લાગતું નથી, કારણ કે જેમ પરસ્પરવિરોધી પ્રકાશ અને અંધકારની યુગપદ્તા અસંભવિત છે. એ જ પ્રમાણે વિધિ-નિષેધરૂપ ઉભયધર્મોની યુગપદ્તા પણ અસંભવિત છે.

તેનું સમાધાન :—

ન યતો યુક્તિવિશેષાદ્યુગપદ્વૃત્તિર્વિરોધિનામસ્તિ ।

સદસદનેકેષામિહ ભાવાભાવધ્રુવાઽધ્રુવાણાં ચ ॥૬૭૦॥

અન્વયાર્થ—(ન) એમ કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(ઇહ) અહીં આગળ (યુક્તિવિશેષાત્) યુક્તિવિશેષથી (સદસદનેકેષાં) સત્, અસત્રૂપ અનેક (ભાવાઽભાવધ્રુવાઽધ્રુવાણાં) ભાવ-અભાવ, નિત્ય-અનિત્યાત્મક (વિરોધિનાં ચ) વિરોધીઓની પણ (યુગપદ્વૃત્તિઃ અસ્તિ) યુગપદ્ વૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉક્ત કથન ઠીક નથી, કારણ કે—યુક્તિવિશેષથી પરસ્પરવિરોધી એવા સત્-અસત્, ભાવ-અભાવ અને ધ્રુવ-અધ્રુવની પણ યુગપદ્ વૃત્તિ જોવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—જોકે સ્થૂળદૃષ્ટિથી સત્ અસત્ આદિ ધર્મ વિરોધી જણાય છે પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી સાપેક્ષ વિચાર કરતાં જે વિરોધી ધર્મ છે તે પણ અવિરોધી જણાય છે અથવા જો તે વિરોધી પણ બની રહે તોપણ પદાર્થનો એ સ્વભાવ છે કે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોને પણ એક સમયમાં ધારણ કરે. એનું કારણ દ્રવ્ય અને પર્યાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી પદાર્થ સદા સત્રૂપ છે, ભાવરૂપ છે, નિત્ય છે, અભિન્ન છે, એક છે, પરંતુ તે જ પદાર્થ પર્યાયદૃષ્ટિથી અસત્ છે, અભાવરૂપ છે, અનિત્ય છે, ભિન્ન છે, અનેક છે, અન્ય ગ્રંથમાં કહ્યું પણ છે—“સમુદેતિ વિલયમૃચ્છતિ ભાવો નિયમેન પર્યાયનયયેન, નોદેતિ નો વિનશ્યતિ દ્રવ્યનયાલિઙ્ગિતો નિત્યમ્”। અર્થાત્ પદાર્થ પર્યાયદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન પણ થાય છે તથા નષ્ટ પણ થાય છે પરંતુ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ન ઉત્પન્ન થાય છે અને ન નષ્ટ થાય છે. સ્વામી સમન્તભદ્રાચાર્યે પણ કહ્યું છે—“સત્સામાન્યાતુ સર્વેક્યં પૃથગ્દ્રવ્યાદિભેદતઃ । ભેદાભેદ વિવક્ષાયામસાધારણ હેતુવત્”। અર્થાત્ જેવી રીતે અસાધારણ હેતુ, પક્ષ,

ઘર્માદિ ભેદોની અપેક્ષાથી અનેક છે અને હેતુ સામાન્યની અપેક્ષાથી તે જ હેતુ એક છે તેવી જ રીતે પદાર્થ પણ દ્રવ્યભેદની અપેક્ષાથી ભિન્ન છે—અનેક છે પરંતુ તે જ પદાર્થ સત્ સામાન્યની અપેક્ષાથી અભિન્ન—એક છે. તેથી પદાર્થ કથંચિત્ ભેદાભેદ વિવક્ષાથી એક અનેક, ભિન્ન-અભિન્ન—આદિ ધર્મવાળો એક જ સમયમાં ઠરે છે. અપેક્ષા દૃષ્ટિ વિના તે જ બે ધર્મોમાં વિરોધ દેખાય છે, અપેક્ષા દૃષ્ટિનું પરિજ્ઞાન કરવાથી તેમાં જ અવિરોધ દેખાવા લાગે છે.

તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

અયમર્થો જીવાદૌ પ્રકૃતપરામર્શપૂર્વકં જ્ઞાનમ્ ।

યદિ વા સદભિજ્ઞાનં યથા હિ સોયં બલાદ્દ્વયામર્શિ ॥૬૭૧॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) ઉક્ત કથનનો સારાંશ આ છે, કે—(જીવાદૌ) જીવાદિના વિષયમાં (પ્રકૃતપરામર્શપૂર્વકં) પ્રકૃત નયોના પરામર્શપૂર્વક (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને (યદિ વા) અથવા (સોડયં) ‘આ તે જ છે’. એ પ્રમાણે (બલાદ્દ્વયામર્શિ) બળપૂર્વક બંને વિકલ્પોને વિષય કરવાવાળું જે (સદભિજ્ઞાનં) પ્રત્યભિજ્ઞાન છે તેને પ્રમાણ કહે છે (યથા હિ) જેમ કે—આગળ ખુલાસો કરવામાં આવે છે—

ભાવાર્થ—ઉક્ત કથનનો સારાંશ આ છે, કે—પ્રકૃત ઉભયનયોના પરામર્શપૂર્વક જ્ઞાનને અથવા જેમ ‘આ તે જ છે.’ એ પ્રકારથી બંને નયોના જોડરૂપ સમીચીન પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે. દૃષ્ટાંત—

સોડયં જીવવિશેષો યઃ સામાન્યેન સદિતિ વસ્તુમયઃ ।

સંસ્કારસ્ય વશાદિહ સામાન્યવિશેષજં ભવેજ્ઞાનમ્ ॥૬૭૨॥

અન્વયાર્થ—(યઃ) જે (સામાન્યેન) સામાન્યરૂપથી (સદિતિવસ્તુમયઃ) ‘સત્’ એ પ્રકારથી વસ્તુરૂપ હતું, (સોડયં) તે જ આ (જીવવિશેષઃ) જીવવિશેષ છે. એ પ્રકારનું (ઇહ) અહીં (સંસ્કારવશાત્) સંસ્કારવશથી (સામાન્યવિશેષજં) સામાન્યવિશેષથી થવાવાળું પ્રમાણાત્મક (જ્ઞાનં ભવેત્) જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ—પહેલાં જે સામાન્યપણથી સત્રૂપ કહ્યું હતું, તે જ આ જીવ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક પરસ્પરવિરોધી સામાન્ય-વિશેષને સંસ્કારવશ જોડરૂપથી યુગપદ્ વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

અસ્ત્યુપયોગિ જ્ઞાનં સામાન્યવિશેષયોઃ સમં સમ્યક્ ।

આદર્શસ્થાનીયાત્ તસ્ય પ્રતિબિમ્બમાત્રતોડન્યસ્ય ॥૬૭૩॥

અન્વયાર્થ—(સમં) એકસાથે (સામાન્ય વિશેષયોઃ) સામાન્ય અને વિશેષને (ઉપયોગિ) વિષય કરવાવાળું (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (સમ્યક્) સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે—(તસ્ય આદર્શ સ્થાનીયાત્) જ્ઞાન, આદર્શ સમાન છે તથા (અન્યસ્ય પ્રતિબિંબ માત્રતઃ) જ્ઞેય, પ્રતિબિંબ સમાન છે.

ભાવાર્થ—જેમ દર્પણ અને દર્પણમાં રહેલા પ્રતિબિંબનો યુગપત્ પ્રતિભાસ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષને યુગપદ્ વિષય કરવાવાળું જ્ઞાન, સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે, અન્ય નહિ; કારણ કે જ્ઞાનને દર્પણ સમાન તથા તેમાં રહેલા વિષયને પ્રતિબિંબ સમાન માનવામાં આવ્યો છે. હવે શંકા—

નનુ ચૈવં નયયુગ્મં વ્યસ્તં નય એવ ન પ્રમાણં સ્યાત્ ।

તદિહ સમસ્તં યોગાત્ પ્રમાણમિતિ કેવલં ન નયઃ ॥૬૭૪॥

અન્વયાર્થ—(નનુ ચ) શંકાકાર કહે છે, કે—(એવં) એ પ્રમાણે (ઇહ) અહીં (વ્યસ્તં નયયુગ્મં) ભિન્ન-ભિન્નરૂપથી પ્રયોગ કરવામાં આવેલા બંને નય, (નય એવ સ્યાત્) નય જ કહેવાશે પણ (પ્રમાણં ન) પ્રમાણ નહિ અથવા (યોગાત્) યોગથી (સમસ્તં તત્) મળેલા એ બંને નય (કેવલં પ્રમાણં ઇતિ) કેવળ પ્રમાણ જ કહેવાશે પણ (ન નયઃ) નય નહિ. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે જો ઉભયનયાવલંબનને પ્રમાણ કહો છો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બંને વ્યસ્ત (ભિન્ન) નયોને કેવળ નય અને વ્યવહાર-નિશ્ચયના યોગને નય ન કહેતાં કેવળ પ્રમાણ કહેવું જોઈએ! તેનું સમાધાન—

તન્ન યતો નયયોગાદતિરિક્તરસાન્તરં પ્રમાણમિદમ્ ।

લક્ષણવિષયોદાહતિહેતુફલાખ્યાદિભેદભિન્નત્વાત્ ॥૬૭૫॥

અન્વયાર્થ—(તન્ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(ઇદં પ્રમાણં) આ પ્રમાણ (લક્ષણવિષયોદાહતિહેતુફલાખ્યાદિભેદ ભિન્નત્વાત્) લક્ષણ, વિષય, ઉદાહરણ, હેતુ, ફળ અને નામ વગેરે ભેદોથી ભિન્ન હોવાથી (નયયોગાત્) નયના યોગથી મળેલા નયોથી (અતિરિક્ત રસાન્તરં) ભિન્ન જાતિનું છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉક્ત કથન ઠીક નથી, કારણ કે—સમ્મિલિત યોગરૂપ (અસ્તિ -નાસ્તિ આદિ) મિશ્રવિકલ્પાત્મક નયથી પ્રમાણનો વિષય ભિન્ન છે, કારણ કે—અનેક ધર્મોના સમ્મિલિતરૂપ કથનની અપેક્ષાથી મિશ્રભંગાત્મક વિષયને નય, વિષય કરે છે; તથા બંને નયોના જોડરૂપ તૃતીય અવસ્થારૂપ વિષયને પ્રમાણ વિષય કરે છે, તેથી સમ્મિલિત ભંગરૂપ નય તથા પ્રમાણમાં લક્ષણ, વિષય, ઉદાહરણ, નિમિત્ત અને ફલાદિની ભિન્નતા હોવાથી સંપૂર્ણ નય, મિશ્રનય તથા પ્રમાણમાં ભેદ છે. પણ બંને એક થઈ શકતા નથી. હવે આગળ ગ્રંથકાર પ્રમાણનાં લક્ષણ અને વિષય આદિને દર્શાવે છે :—

તત્રોક્તં લક્ષણમિહ સર્વસ્વગ્રાહકં પ્રમાણમિતિ ।
વિષયો વસ્તુસમસ્તં નિરંશદેશાદિભૂરુદાહરણમ્ ॥૬૭૬॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ પ્રમાણના લક્ષણાદિકમાંથી (ઇહ) અહીં (પ્રમાણં સર્વસ્વગ્રાહકં) પ્રમાણ સર્વનું ગ્રાહક થાય છે, (ઇતિ લક્ષણં) એ પ્રમાણેનું લક્ષણ છે તથા (સમસ્તં વસ્તુ વિષયઃ) સમસ્ત વસ્તુ, તેનો વિષય છે તથા (નિરંશદેશાદિભૂરુદાહરણં) નિરંશદેશાદિક ભૂ (દ્રવ્ય) ઉદાહરણ (ઉક્તં) કહ્યાં છે.

ભાવાર્થ—પ્રમાણનું સર્વાંશગ્રાહકતા લક્ષણ છે, સમસ્ત વસ્તુ વિષય છે તથા અખંડદ્રવ્યાદિ તેનાં ઉદાહરણ કહ્યાં છે.

પ્રમાણની પ્રવૃત્તિમાં હેતુ

हेतुस्तत्त्वबुभुत्सा संदिग्धस्याथवा च बालस्य ।
सार्थमनेकं द्रव्यं हस्तामलकवदवेतुकामस्य ॥६७७॥

અન્વયાર્થ—(હસ્તામલકવત્) હાથમાં રાખેલાં આમળાની માફક (અનેકં) અનેકરૂપ (દ્રવ્યં) દ્રવ્યને (સાર્થ) યુગપદ્ (અવેતુ કામસ્ય) જાણવાની ઈચ્છા રાખવાવાળા (સંદિગ્ધસ્ય) સંદિગ્ધને (અથવા) અથવા (બાલસ્ય ચ) અજ્ઞાનીને (તત્ત્વબુભુત્સા) તત્ત્વોની જિજ્ઞાસા થવી, એ (હેતુઃ) પ્રમાણનું કારણ છે.

ભાવાર્થ—તત્ત્વોના સ્વરૂપમાં સંદેહ અથવા અજ્ઞાન હોવાના કારણથી જે યુગપદ્ અનેક ધર્માત્મકદ્રવ્યના સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છા રાખે છે, એવા સંદિગ્ધ અથવા અજ્ઞાની જીવોની દ્રવ્યના સર્વાંશોને યુગપદ્ જાણવાની ઈચ્છા જ પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવા માટે હેતુ થાય છે. આગળ પ્રમાણનાં ફળ, સંજ્ઞા અને ભેદો દર્શાવે છે :—

फलमस्यानुभवः स्यात्समक्षमिव सर्ववस्तुजातस्य ।

आख्या प्रमाणमिति किल भेदः प्रत्यक्षमथ परोक्षं च ॥६७८॥

અન્વયાર્થ—(સર્વવસ્તુ જાતસ્ય) સંપૂર્ણ જાતિની વસ્તુઓનો (સમક્ષં ઇવ) પ્રત્યક્ષની માફક (અનુભવઃ) અનુભવ થવો તે (અસ્ય ફલં સ્યાત્) પ્રમાણનું ફળ છે, તથા (કિલ) નિશ્ચયથી (પ્રમાણં ઇતિ આખ્યા) 'પ્રમાણ' એ સંજ્ઞા છે, (અથ) તથા (પ્રત્યક્ષં) પ્રત્યક્ષ (ચ) અને (પરોક્ષં) પરોક્ષ એ (ભેદઃ) ભેદ છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષ દેખેલા પદાર્થોની માફક વસ્તુના સર્વ ધર્મોનો યુગપદ્ (એકીસાથે) અનુભવ થવો, એ પ્રમાણનું ફળ છે. 'પ્રમાણ' એ તેનું નામ છે તથા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે તેના ભેદ છે.

ઉપસંહાર

જ્ઞાનવિશેષો નય इति જ્ઞાનવિશેષઃ પ્રમાણમિતિ નિયમાત્ ।

उभयोरन्तर्भेदो विषयविशेषान्न वस्तुतो भेदः ॥६७९॥

અન્વયાર્થ—(નિયમાત્) નિયમથી (નય इति) નય એ (જ્ઞાનવિશેષઃ) જ્ઞાનવિશેષ છે તથા (પ્રમાણં इति) પ્રમાણ, એ પણ (જ્ઞાનવિશેષઃ) જ્ઞાનવિશેષ છે. તેથી (उभयोः) એ બંનેમાં (વિષય વિશેષાત્) વિષયની વિશેષતાથી (अन्तर्भेदः) અંતરંગમાં ભેદ છે, પરંતુ (वस्तुतो भेदः न) વાસ્તવિકપણે કાંઈ ભેદ નથી.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે જોકે નય અને પ્રમાણ બંને જ્ઞાનવિશેષ જ છે, તેથી વાસ્તવમાં જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી તો એ બંનેમાં ભેદ કરી શકાતો નથી, તોપણ વિષયના ભેદથી એ બંનેમાં ભેદ છે.

स यथा विषयविशेषो द्रव्यैकांशो नयस्य योऽन्यतमः ।

सोऽप्यपरस्तदपर इह निखिलं विषयः प्रमाणजातस्य ॥६८०॥

અન્વયાર્થ—(सः विषयविशेषः यथा) એ વિષયવિશેષ આ પ્રમાણે છે, કે જેમ—(इह) અહીં (यः अन्यतमः द्रव्यैकांशः) જે કોઈ દ્રવ્યનો એક અંશ છે, (सः) તે (नयस्य) નયનો વિષય છે અને તે અંશ તથા (तदपरः) તેનાથી ભિન્ન (अपरः अपि) બીજો અંશ પણ, એ પ્રમાણે (निखिलं) સંપૂર્ણ અંશો (प्रमाण जातस्य) પ્રમાણોના અર્થાત્ બંને પ્રમાણોના (विषयः) વિષય થાય છે.

ભાવાર્થ—અતિ સંક્ષેપથી દ્રવ્યના સામાન્ય અને વિશેષ બે અંશ થાય છે. તેમાંથી નય, મુખ્ય-ગૌણ વિવક્ષાથી એક અંશનો ગ્રાહક થાય છે તથા પ્રમાણ,^૧ બંને અંશોનું યુગપદ્ ગ્રહણ કરવાવાળું જ થાય છે. જેમ કહ્યું છે, કે—

यदनेकनयसमुहे संग्रहकरणादनेकधर्मत्वम् ।

तत्सदपि न सदिव यतस्तदनेकत्वं विरुद्धधर्ममयम् ॥६८१॥

यदनेकांशग्राहकमिह प्रमाणं न प्रत्यनीकतया ।

प्रत्युत मैत्रीभावादिति नयभेदाददः प्रभिन्नं स्यात् ॥६८२॥

અન્વયાર્થ—(यत्) જે (अनेक नय समुहे) અનેક નયોના સમુહમાં અર્થાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ ભંગોમાં (संग्रह करणात्) કેવળ સંગ્રહ કરવાથી (अनेक धर्मत्वं) અનેક ધર્મપણું છે. (तत्)

૧. પ્રમાણના બંનેય (પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ) ભેદો એ બંનેને યુગપદ્ ગ્રહણ કરે છે.

તે (સદપિ) સત્ હોવા છતાં પણ (સદિવ ન) સત્ની માફક નથી, (યતઃ) કારણ કે (તદનેકત્વં) એ અનેકધર્મપણું (વિરુદ્ધ ધર્મમયં) વિરુદ્ધધર્મમય છે.

(इह) અહીં (यत्) જે (प्रमाणं अनेकांश ग्राहकं) પ્રમાણ, અનેક અંશોને ગ્રહણ કરવાવાળું છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે (प्रत्यनीकतया न) પ્રત્યનીકપણાથી અર્થાત્ પરસ્પર વિરોધીપણાથી કહેવામાં આવ્યું નથી, (प्रत्युत) પરંતુ (मैत्रीभावात्) મૈત્રીભાવથી કહેવામાં આવ્યું છે, (इति) તેથી (नयमेदात्) સંયોગીભંગાત્મક નયોના ભેદથી (अदः) આ પ્રમાણ (भिन्नस्यात्) ભિન્ન છે.

ભાવાર્થ—અસ્તિ-નાસ્તિઆદિ સંયોગીભંગોને વિષય કરવાવાળા નયોમાં જે અનેકધર્મત્વ જોવામાં આવે છે તે ક્રમપૂર્વક વિરુદ્ધધર્મમય હોય છે તેથી એ અનેકધર્મત્વ, પ્રમાણના વિષયભૂત અનેકધર્મત્વની માફક હોતું નથી, પરંતુ એકધર્મત્વરૂપ જ હોય છે.

તથા પ્રમાણમાં જે અનેકઅંશ ગ્રાહકપણું છે, તે ‘જે દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક છે તે જ પર્યાયાર્થિકનયથી અનેક છે.’ એ પ્રકારના (જુદા) આકારવાળા પરસ્પર મૈત્રીભાવથી યુગપદ્ અનેક અંશોને વિષય કરવાવાળું ગ્રાહકપણું છે, પરસ્પર વિરોધભાવથી નયોના અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ ભંગોની માફક નથી, તેથી એ સંયોગી નયોથી આ પ્રમાણની જાતિ ભિન્ન છે.

વિશેષાર્થ—પ્રત્યેક નય એક એક ધર્મનું વિરુદ્ધ રીતે ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ અંશોનું અવિરુદ્ધપણે ગ્રહણ કરે છે. એનું કારણ એ છે કે જ્યાં અંશોનો વિષય કરનાર એક જ જ્ઞાન છે, ભિન્ન-ભિન્ન જ્ઞાન જ પ્રત્યેક અંશનું વિવક્ષા પ્રમાણે ગ્રહણ કરી શકે છે. જેમ કે એક જ્ઞાનરૂપને જ જાણે છે, બીજું રસને જાણે છે, ત્રીજું ગંધને જાણે છે, ચોથું સ્પર્શને જાણે છે. આ ચારેય જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે કેમ કે વિરુદ્ધ વિષયોને જાણે છે, પરંતુ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ ચારેના સમુદાયાત્મક જે એક જ્ઞાન હશે તે અવિરુદ્ધ જ હશે. આ જ દૃષ્ટાંત પ્રમાણ નયમાં સારી રીતે ઘટાવી લેવું જોઈએ. તથા પદાર્થનો નિત્ય અંશ તેના અનિત્ય અંશનો વિરોધી છે, તેવી જ રીતે અનિત્ય અંશ તેના નિત્ય અંશનો વિરોધી છે પરંતુ બંને મળીને જ પદાર્થના સ્વરૂપના સાધક છે. એનું કારણ એ જ છે કે પ્રત્યેક પદ્ધતિનું સ્વતંત્ર જ્ઞાન બીજા પદ્ધતિનું વિરોધી છે પરંતુ ઉભય પદ્ધતિનું સમુદાયાત્મક જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ અવિરુદ્ધ છે.

એ પ્રમાણે નં. ૬૭૪માં પદ્ધતિની શંકાનું સમાધાન કરીને હવે આગળ યુગપદ્ કહેવામાં આવતો અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભંગ એક ભંગ કેવી રીતે છે? એ વિષયમાં ઉદાપોહાત્મકદૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે છે. શંકા—

ननु युगपदुच्यमानं नययुग्मं तद्यथास्ति नास्तीति ।

एको भंगः कथमयमेकांशग्राहको नयो नान्यत् ॥६८३॥

अपि चास्ति न चास्तीति सममेकोक्त्या प्रमाणनाशः स्यात् ।

अथ च क्रमेण यदि वा स्वस्य रिपुः स्वयमहो स्वनाशाय ॥६८४॥

અથવાઽવક્તવ્યમયો વક્તુમશક્યાત્સમં ચ ચેદ્ભંગઃ ।

પૂર્વાપરબાધાયાઃ કુતઃ પ્રમાણાત્પ્રમાણમિહ સિદ્ધયેત્ ॥૬૮૫॥

ઇદમપિ વક્તુમયુક્તં વક્તા નય એવ ન પ્રમાણમિહ ।

મૂલવિનાશાય યતોઽવક્તરિ કિલ ચેદવાચ્યતાદોષઃ ॥૬૮૬॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(યથા) જેમ (અસ્તિનાસ્તિ ઇતિ) અસ્તિ-નાસ્તિ એ બંને (યુગપદ્ ઉચ્ચમાનં) એકીસાથે કહેવામાં આવેલો જે (નયયુગ્મઃ) નયયુગ્મ (एकोभंगः) એક ભંગ છે. (તત્) તે (અયં) આ એક ભંગ (एकांशग्राहकः) એક અંશને ગ્રહણ કરવાવાળો (નયઃ) નય છે, (અન્યત્ ન) અન્ય નથી (इति कथं ?) એ કેવી રીતે?

(અપિ ચ) તથા જો એમ કહો, કે—(અસ્તિ) અસ્તિ (ચ) તથા (ન અસ્તિ ઇતિ) નાસ્તિ એ બંને (સમં) એકસાથે (एकोक्त्या) એક શબ્દ દ્વારા કહેવામાં આવે છે, તો (પ્રમાણનાશઃ સ્યાત્) પ્રમાણનો નાશ થઈ જશે (अथ च यदि) તથા જો આમ કહેશો, કે—એ બંને ભંગ (क्रमेण वा) ક્રમપૂર્વક જ કહેવામાં આવે છે, તો (अहो !) આશ્ચર્ય છે, કે (स्वयं विनाशाय) પોતે જ પોતાના નાશ માટે (स्वस्य रिपुः) પોતાનો જ શત્રુ થઈ જશે.

(અથવા) અથવા (સમં) એકસાથે (वक्तुं अशक्यात्) કહેવાને માટે અસમર્થ હોવાથી (सः भंगः) તે ભંગ (अवक्तव्यमयः चेत्) અવક્તવ્યમય છે, એમ જો કહેશો તો (पूर्वापरबाधायाः) પૂર્વાપર બાધા આવવાથી (इह) અહીં (कुतः प्रमाणात्) ક્યા પ્રમાણથી (प्रमाणं सिद्धयेत्) પ્રમાણ સિદ્ધ થશે? તથા—

(इह) અહીં (इदमपि) આ પણ (वक्तुं अयुक्तं) કહેવું ઠીક નથી, કે—‘(वक्ता नय एव) વક્તા, કેવળ નય થાય છે પણ (प्रमाणं न) પ્રમાણ નહિ’, (यतः) કારણ કે (अवक्तरि चेत्) જો પ્રમાણને વક્ત માનશો તો પ્રમાણ અવક્ત થતાં (किल) નિશ્ચયથી (मूलविनाशाय) મૂળના વિનાશ માટે (अवाच्यता दोषः) અવક્તવ્યદોષ આવશે અર્થાત્ પ્રમાણને અવક્તવ્ય માનવાથી ત્યાં અવક્તવ્યદોષના કારણથી મૂળનો નાશ થઈ જશે. (इतिचेत्) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકારની શંકા એ છે, કે અસ્તિ-નાસ્તિ એ ભંગ અનેક હોવા છતાં પણ જો ક્રમથી યુગપદ્ કહેવાતો હોવાથી તેને એક ભંગ કહેવામાં આવે છે, તો પછી ‘જે એકઅંશનો ગ્રાહક થાય છે તે નય કહેવાય છે પણ અન્ય નહિ’ એમ શા માટે કહો છો? કારણ કે ‘અસ્તિ-નાસ્તિ’ એ ભંગમાં એક-અંશપણું ન રહેવા છતાં પણ નયપણું કહેવામાં આવે છે.

જો કદાચિત્ એમ કહો, કે ‘અસ્તિ-નાસ્તિને ક્રમથી યુગપદ્ એક ઉક્તિ (કથન) દ્વારા કહેવાથી તેને એક ભંગ કહેવામાં આવે છે’ તો ત્યાં પ્રમાણના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે જો અસ્તિ અને નાસ્તિ એ બંનેને જ તે અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભંગ વિષય કરી લે છે, તો ત્યાં

પ્રમાણના વિષયનો જ અભાવ થઈ જશે, તથા વિષયના અભાવમાં વિષયી જે પ્રમાણ તેનો પણ અભાવ થઈ જશે.

જો કદાચિત્ એમ કહો કે ‘પ્રમાણ, ભાવ અને અભાવ બંનેને યુગપદ્ વિષય કરે છે, પરંતુ નય તો ક્રમથી વિષય કરે છે’ તો અસ્તિના વિરોધી નાસ્તિને અસ્તિની સાથે જોડવો એ પોતાના નાશ માટે પોતે જ શત્રુને ઉપસ્થિત કરવા બરાબર છે, તથા એ જ પ્રમાણે અવક્તવ્યરૂપ ભંગમાં પણ આ શંકા ઉપસ્થિત થાય છે, કે જો ‘અસ્તિ અને નાસ્તિ યુગપદ્ કહી શકાતાં નથી, તેથી અવક્તવ્યભંગ થઈ જાય છે’ એમ કહેશો તો એ કથન પણ ‘જો કહી શકાતું નથી તો અવક્તવ્ય શબ્દ દ્વારા તમે શા માટે કહો છો?’ એવા પ્રકારની પૂર્વાપરબાધા ઉપસ્થિત થવાથી તે કેવી રીતે પ્રમાણિક માની શકાય છે ?

તથા ‘નય જ વક્તા છે પણ પ્રમાણ વક્તા નથી’ એમ માનવાથી પ્રમાણ, અવક્તારૂપ સિદ્ધ થતાં મૂળ ઘાતનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે પ્રમાણના આધિન જ વસ્તુની વ્યવસ્થા છે ! તથા જો તેને અવક્તા માનશો તો વસ્તુની વ્યવસ્થાને કોણ પ્રતિપાદન કરશે ? તેનું સમાધાન—

નૈવં યતઃ પ્રમાણં ભંગધ્વંસાદભંગબોધ વપુઃ ।

ભંગાત્મકો નય ઇતિ યાવાનિહ તદંશધર્મત્વાત્ ॥૬૮૭॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(પ્રમાણં) પ્રમાણ (ભંગધ્વંસાત્) ભંગોના નાશથી (અભંગબોધવપુઃ) અભંગજ્ઞાનાત્મક હોય છે તથા (ઇહ) અહીં આગળ (યાવાન્ નયઃ) જેટલા કોઈ નય છે તે બધાય (તદંશધર્મત્વાત્) અંશને વિષય કરવાવાળા છે, તેથી (ભંગાત્મકઃ ઇતિ) ભંગાત્મક હોય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે પ્રમાણ, ભંગોને મટાડીને અભંગજ્ઞાનાત્મક થાય છે તથા અહીં જેટલા કોઈ નય છે તે બધાય અંશધર્મને વિષય કરવાવાળા હોય છે, તેથી તે ભંગાત્મક હોય છે.

સંપૂર્ણ (બધા) નયો વિકલ્પાત્મક છે

સ યથાસ્તિ^૧ ચ નાસ્તીતિ ચ ક્રમેણ યુગપદ્મ વા નયોર્ભંગઃ ।

અપિ વાઽવક્તવ્યમિદં નયો વિકલ્પાનતિક્રમાદેવ ॥૬૮૮॥

અન્વયાર્થ—(સ યથા) તે આ પ્રમાણે છે, કે—જેમ (વિકલ્પાનતિક્રમાત્ એવ) વિકલ્પનું ઉલ્લંઘન નહિ કરવાથી જ (ક્રમેણ) ક્રમપૂર્વક (અસ્તિ ચ નાસ્તિ ઇતિ ચ) અસ્તિ તથા નાસ્તિ એ બંને ભંગ (વા) અથવા (અનયોઃ) અસ્તિ-નાસ્તિના ક્રમપૂર્વક (યુગપદ્) એકસાથે કહેવા એ (ભંગઃ) ભંગ (અપિ વા) તથા (ઇદં અવક્તવ્યં) આ અવક્તવ્યભંગ પણ (નયઃ) નય છે.

૧. મૂળ પુસ્તકમાં ‘સમયોઽસ્તિ’ એવો પાઠ છે.

ભાવાર્થ—અસ્તિ તથા નાસ્તિ, વા ક્રમપૂર્વક યુગપદ્ બંને અર્થાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ અથવા અવકતવ્ય એ ચારે ભંગો વિકલ્પાત્મક જ છે, વિકલ્પને ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી, તેથી એ ચારે ભંગો નય કહેવાય છે. જેમ કે આગળ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—

તત્રાસ્તિ ચ નાસ્તિ સમં ભંગસ્યાસ્યૈકધર્મતા નિયમાત્ ।

ન પુનઃ પ્રમાણમિવ કિલ વિરુદ્ધધર્મદ્વયાધિરુદ્ધત્વમ્ ॥૬૮૯॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ ભંગોમાંથી (કિલ) નિશ્ચયથી (સમં) એકસાથે (અસ્તિ ચ નાસ્તિ) અસ્તિ તથા નાસ્તિરૂપ (અસ્યભંગસ્ય) એ મળેલા એક ભંગને (નિયમાત્) નિયમથી (એકધર્મતા) એકધર્મપણું છે, (પુનઃ) પરંતુ (પ્રમાણં ઇવ) પ્રમાણની માફક (વિરુદ્ધધર્મદ્વયાધિરુદ્ધત્વં ન) વિરુદ્ધ બે ધર્મોનું એકસાથે વિષય કરવાપણું નથી.

ભાવાર્થ—અસ્તિ તથા નાસ્તિરૂપ વ્યક્ત ભંગોમાં તો એકઅંશપણું સ્પષ્ટ જ છે, તેથી ગ્રંથકાર તેના વિષયમાં કાંઈ ન કહેતાં ત્રીજા દ્વિસંયોગી એટલે અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભંગના વિષયમાં વિચાર કરે છે, કે—ક્રમપૂર્વક યુગપદ્ કહેવાવાળા અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ભંગમાં પણ નિયમથી એકધર્મતા જ છે, કારણ કે—પ્રમાણની માફક વિરુદ્ધ બેધર્માધિરૂદ્ધપણું નથી, અર્થાત્ પ્રમાણની માફક તે વિરુદ્ધ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ધર્મોને યુગપદ્ વિષય કરતો નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

અયમર્થશ્ચાર્થવશાદથ ચ વિવક્ષાવશાત્તદંશત્વમ્ ।

યુગપદિદં કથ્યમાનં ક્રમાજ્ઞેયં તથાપિ તત્સ યથા ॥૬૯૦॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) ઉપરના કથનનો ખુલાસો આ છે, કે—(અર્થવશાત્) પ્રયોજનવશાત્ (અથ ચ) તથા (વિવક્ષાવશાત્ ચ) વિવક્ષાવશથી (ક્રમાત્) ક્રમથી (તથા) તથા (યુગપદપિ) યુગપદ્ પણ (કથ્યમાનં) કહેવામાં આવતું, (તત્ ઇદં) તે આ (તદંશત્વં) તદંશપણું અર્થાત્ અંશધર્મપણું અસ્તિ, નાસ્તિ વા અસ્તિ-નાસ્તિ આદિમાં (જ્ઞેયં) સમજવું જોઈએ, (સ યથા) કે જે આગળ દર્શાવવામાં આવે છે—

ભાવાર્થ—પ્રયોજનવશ વા વિવક્ષાવશ ખંડરૂપથી તથા અખંડરૂપથી કહેવામાં આવેલા અસ્તિ, નાસ્તિ તથા અસ્તિ-નાસ્તિ એ ત્રણે ભંગોમાં એક અંશપણું સિદ્ધ છે, જેમ કે આગળના પદોથી ખુલાસો કરવામાં આવે છે—

અસ્તિ સ્વરૂપસિદ્ધેર્નાસ્તિ ચ પરરૂપસિદ્ધયભાવાદ્ ।

અપરસ્યોભયરૂપાદિતસ્તતઃ કથિતમસ્તિ નાસ્તીતિ ॥૬૯૧॥

અન્વયાર્થ—(સ્વરૂપસિદ્ધેઃ) સ્વરૂપસિદ્ધિથી (અસ્તિ) અસ્તિ છે (ચ) તથા

(પરરૂપસિદ્ધ્યભાવાત્) પરરૂપસિદ્ધિના અભાવથી (નાસ્તિ ચ) નાસ્તિ પણ છે, તથા (તતઃ ઉભયરૂપાદિતઃ) એ બંનેની યુગપત્ ક્રમવિવક્ષાથી (અપરસ્ય) ત્રીજા ભંગને (અસ્તિનાસ્તિ ઇતિ કથિતં) અસ્તિ-નાસ્તિ, એ પ્રમાણે કહ્યો છે.

ભાવાર્થ—સ્વરૂપસિદ્ધિની અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ તથા પરરૂપની સિદ્ધિના અભાવની અપેક્ષાએ ‘નાસ્તિ’ ભંગ કહેવામાં આવે છે, તથા સ્વરૂપની સિદ્ધિ અને પરરૂપની સિદ્ધિના અભાવની ક્રમપૂર્વક વિવક્ષા થવાથી ‘અસ્તિ-નાસ્તિ’ એ ત્રીજો ભંગ કહેવામાં આવે છે.

ઉક્તં પ્રમાણદર્શનમસ્તિ સ યોયં હિ નાસ્તિમાનર્થઃ ।

ભવતિદમુદાહરણં ન કથંચિદ્વૈ પ્રમાણતોઽન્યત્ર ॥૬૧૨॥

અન્વયાર્થ—(યઃ અર્થઃ અસ્તિ) જે અર્થ અસ્તિરૂપ છે, (સ હિ) તે જ અર્થ (નાસ્તિમાન) નાસ્તિમાન છે. (અયં) આ (પ્રમાણદર્શનં ઉક્તં) પ્રમાણનું દેષ્ટાંત કહી ચૂક્યા છીએ, તથા (ઇદં ઉદાહરણં) આ દેષ્ટાંત (વ) નિશ્ચયથી (પ્રમાણતઃ અન્યત્ર) પ્રમાણને છોડીને નયપક્ષમાં (કથંચિત્ ન ભવતિ) કોઈ પણ પ્રકારથી ઘટી શકતું નથી.

ભાવાર્થ—‘જે અર્થ (વસ્તુ) અસ્તિરૂપ છે તે જ નાસ્તિરૂપ છે’ એ પ્રમાણનું ઉદાહરણ છે તથા એ ઉદાહરણ પ્રમાણને છોડી અસ્તિ, નાસ્તિ અને અસ્તિ-નાસ્તિ એ ત્રણેમાં કોઈ પણ પ્રકારથી ઘટાવી શકાતું નથી.

યુગપદ્ બંને ધર્મોની વિવક્ષા થવાથી અવ્યક્તભંગ થઈ જાય છે, જેનો ખુલાસો આગળ હવે કરવામાં આવે છે :—

તદભિજ્ઞાનં હિ યથા વક્તુમશક્યાત્ સમં નયસ્ય યતઃ ।

અપિ તુર્યો નયભંગસ્તત્વાવક્તવ્યતાં શ્રિતસ્તસ્માત્ ॥૬૧૩॥

ન પુનર્વક્તુમશક્યં યુગપદ્ધર્મદ્વયં પ્રમાણસ્ય ।

ક્રમવર્તી કેવલમિહ નયઃ પ્રમાણં ન તદ્વદિહ યસ્માત્ ॥૬૧૪॥

યત્કિલ પુનઃ પ્રમાણં વક્તુમલં વસ્તુજાતમિહ યાવત્ ।

સદસદનેકૈકમથો નિત્યાનિત્યાદિકં ચ યુગપદિતિ ॥૬૧૫॥

અન્વયાર્થ—(તદભિજ્ઞાનં હિ યથા) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(યતઃ) જે કારણથી (સમં) યુગપદ્ વિરુદ્ધ બે ધર્મોને (નયસ્ય વક્તું અશક્યાત્) કહેવાને માટે નય અસમર્થ હોય છે. (તસ્માત્) તે કારણથી (તત્વાવક્તવ્યતાં શ્રિતઃ) તત્ત્વની અવક્તવ્યતાને આશ્રય કરવાવાળો (તુર્યઃ અપિ) ચોથો પણ (નયભંગઃ) નયભંગ છે.

(પુનઃ) પરંતુ (પ્રમાણસ્ય) પ્રમાણથી (યુગપદ્ ધર્મદ્વયં) એકીસાથે બે ધર્મોને (વક્તું) પ્રતિપાદન કરવા (અશક્યં ન) અશક્ય નથી, (યસ્માત્) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (કેવલં) કેવળ (નયઃ) નય (ક્રમવર્તી) ક્રમવર્તી છે, પરંતુ (તદ્વત્) નયની માફક (ઇહ) અહીં (પ્રમાણં ન) પ્રમાણ ક્રમવર્તી નથી.

(પુનઃ) તથા (ઇહ) આ ઠેકાણે (કિલ) નિશ્ચયથી (યત્) જે (પ્રમાણં) પ્રમાણ છે (તત્) તે (સદસદનેકેકં) સત્, અસત્, એક, અનેક (અથ ચ) તથા (નિત્યાદિકં) નિત્ય, અનિત્ય વગેરે (યાવત્ વસ્તુજાતં) વસ્તુના સંપૂર્ણ ધર્મોને (યુગપદ્) એકીસાથે (વક્તું) કહેવા માટે (અલં) સમર્થ છે.

ભાવાર્થ—અસ્તિ અને નાસ્તિને ક્રમપૂર્વક મેળવીને એકસાથે બોલવાથી જેમ અસ્તિ-નાસ્તિ નામનો ત્રીજો ભંગ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જે સમયે અસ્તિ અને નાસ્તિને યુગપત્ પ્રતિપાદન કરવાની વક્તાને ઈચ્છા થાય છે, તે સમયે અસ્તિ અને નાસ્તિ એકસાથે એક આલાપથી કહી શકાતા નથી, તેથી અવક્તવ્ય નામનો ચોથો ભંગ થઈ જાય છે. પરંતુ પ્રમાણનો વિષય સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોવાથી અવક્તવ્ય નથી, એટલે સત્-અસત્, એક-અનેક અને નિત્ય-અનિત્યાદિ બધાય ધર્મો પ્રમાણ દ્વારા યુગપત્ કહી શકાય છે; કારણ કે—પ્રમાણ, નયની માફક ક્રમવર્તી નથી.

એ પ્રમાણે ૬૮૩ માં પદથી માંડીને ૬૮૬ માં પદ સુધીની કરેલી શંકાનું સમાધાન કરતાં અસ્તિ, નાસ્તિ, અસ્તિ-નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય ભંગના વિષયથી પ્રમાણના વિષયને ભિન્ન દર્શાવીને હવે આગળ પ્રમાણના ભેદો દર્શાવે છે :—

પ્રમાણના ભેદ અને તેનાં લક્ષણ

અથ તદ્વિધા પ્રમાણં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમથ પરોક્ષં ચ ।

અસહાયં પ્રત્યક્ષં ભવતિ પરોક્ષં સહાયસાપેક્ષમ્ ॥૬૯૬॥

અન્વયાર્થ—(અથ) હવે પ્રમાણના ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (તત્ પ્રમાણજ્ઞાનં) તે પ્રમાણજ્ઞાન (પ્રત્યક્ષં અથ ચ પરોક્ષં) પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ એ પ્રમાણે (દ્વિધા) બે પ્રકારનું છે, તેમાં (પ્રત્યક્ષં) પ્રત્યક્ષ, (અસહાયં) સહાયતારહિત તથા (પરોક્ષં) પરોક્ષ, (સહાયસાપેક્ષં) સહાયની અપેક્ષાસહિત અર્થાત્ અપેક્ષા રાખવાવાળું (ભવતિ) હોય છે.

ભાવાર્થ—પ્રમાણના બે ભેદ છે, એક પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તથા બીજું પરોક્ષપ્રમાણ. તેમાં નિમિત્તની અપેક્ષા કર્યા સિવાય ઉત્પન્ન થવાવાળા અસહાયજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે તથા નિમિત્તની અપેક્ષાવાળા સહાયસાપેક્ષ જ્ઞાનને પરોક્ષ કહે છે. (સહાયનો અર્થ નિમિત્તમાત્ર થાય છે.)

પ્રત્યક્ષના ભેદ અને તેનાં લક્ષણ

પ્રત્યક્ષં દ્વિવિધં તત્સકલપ્રત્યક્ષમક્ષયં જ્ઞાનમ્ ।
ક્ષાયોપશમિકમપરં દેશપ્રત્યક્ષમક્ષયં ક્ષયિ ચ ॥૬૧૭॥

અન્વયાર્થ—(તત્ પ્રત્યક્ષં દ્વિવિધં) તે પ્રત્યક્ષ, બે પ્રકારનું છે, તેમાં (અક્ષયં) અવિનાશી (જ્ઞાન) કેવળજ્ઞાન (સકલપ્રત્યક્ષ) સકલપ્રત્યક્ષ છે તથા જે (ક્ષાયોપશમિક) ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન છે, તે (અપરં) બીજું (અક્ષયં) અપ્રતિપાતિ (ચ) તથા (ક્ષયિ) પ્રતિપાતિ (દેશપ્રત્યક્ષ) દેશપ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બે ભેદ છે, એક સકલપ્રત્યક્ષ તથા બીજું વિકલ-દેશપ્રત્યક્ષ. તેમાં અવિનાશી કેવળજ્ઞાનને સકલપ્રત્યક્ષ કહે છે તથા ક્ષાયોપશમિક અવધિ, મન:પર્યયજ્ઞાનને દેશ-પ્રત્યક્ષ કહે છે. વળી અવધિ અને મન:પર્યય એ બંને જ્ઞાન અપ્રતિપાતિ તથા પ્રતિપાતિ હોય છે.

સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ

અયમર્થો યજ્ઞાનં સમસ્તકર્મક્ષયોદ્ભવં સાક્ષાત્ ।
પ્રત્યક્ષં ક્ષાયિકમિદમક્ષાતીતં સુખં ^૧તદ્ક્ષાયિકમ્ ॥૬૧૮॥

અન્વયાર્થ—(અયં અર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(યત્ જ્ઞાનં) જે જ્ઞાન, (સમસ્ત કર્મક્ષયોદ્ભવં) સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થવાવાળું (સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષં) સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષરૂપ (અક્ષાતીતં) અતીન્દ્રિય તથા (ક્ષાયિકં સુખં) ક્ષાયિકસુખરૂપ છે, (તત્ત્વં) તે આ (અક્ષાયિકમ્) અવિનશ્વર સકલપ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ—સારાંશ આ છે, કે—જે જ્ઞાન સંપૂર્ણ ધાતિકર્મોનો ક્ષય થતાં ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ ચરાચર પદાર્થોને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ કરવાવાળું છે તથા ક્ષાયિક અને અતીન્દ્રિયસુખમય છે, તે જ અવિનાશી કેવળજ્ઞાન સકલપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

‘સમસ્ત કર્મક્ષય’ના બે અર્થ થાય છે, ઉપાદાનકારણની અપેક્ષાએ ‘સમસ્ત ભાવકર્મનો ક્ષય’ એવો થાય છે તથા નિમિત્તકારણની અપેક્ષાએ ‘સમસ્ત દ્રવ્યકર્મ (ધાતિકર્મ)નો ક્ષય’ એવો થાય છે, એ બંને અર્થ અહીં ઘટી શકે છે.

દેશપ્રત્યક્ષના ભેદ તથા તેમાં બેને દેશપ્રત્યક્ષ કહેવાનું કારણ

દેશપ્રત્યક્ષમિહાપ્યવધિમન:પર્યયં ચ યજ્ઞાનમ્ ।
દેશં નોઙ્દ્રિયમન ઉત્થાત્ પ્રત્યક્ષમિતરનિરપેક્ષાત્ ॥૬૧૯॥

૧. મૂળ પુસ્તકમાં ‘તદક્ષાયિકં’ એવો પાઠ છે.

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (ઇહ) અહીં (અવધિમન:પર્યય) અવધિ-મન:પર્યયરૂપ (યત્જ્ઞાનં) જે જ્ઞાન છે તે (દેશપ્રત્યક્ષં) દેશપ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તે (નોહ્નિન્દ્રિયમન ઉત્થાત્) કેવળ અનિન્દ્રિયરૂપ મન વડે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણથી (દેશં) દેશ, તથા (ઇતરનિરપેક્ષાત્) અન્ય બાહ્યપદાર્થોની અપેક્ષા નહિ રાખવાથી (પ્રત્યક્ષં) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—અવધિ અને મન:પર્યય એ બંને જ્ઞાન દેશપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે તે મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થવાના કારણથી દેશ, તથા અન્ય કોઈ ઈન્દ્રિયાદિક બાહ્યપદાર્થોના અવલંબનની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કેવળ આત્માની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થવાના કારણથી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

મતિ—શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણપૂર્વક તેના પરોક્ષપણામાં યુક્તિ

આભિનિબોધિકબોધો વિષયવિષયિસન્નિકર્ષજસ્તસ્માત્ ।

ભવતિ પરોક્ષં નિયમાદપિ ચ મતિપુરસ્સરં શ્રુતં જ્ઞાનમ્ ॥૭૦૦॥

અન્વયાર્થ—(આભિનિબોધિકબોધ:) મતિજ્ઞાન (વિષય વિષયિ સન્નિકર્ષજ:) વિષય અને વિષયીના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન (ભવતિ) થાય છે (ચ) તથા (શ્રુતજ્ઞાનં અપિ) શ્રુતજ્ઞાન પણ (નિયમાત્) નિયમથી (મતિપુરસ્સરં) મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે, (તસ્માત્) તેથી એ બંને જ્ઞાન (પરોક્ષં) પરોક્ષ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—મતિજ્ઞાન, વિષય અને વિષયીનો સન્નિકર્ષ (જોડાણ) થયા પછી થાય છે, તેથી પરની અપેક્ષા રાખવાના કારણથી તે પરોક્ષ કહેવાય છે તથા શ્રુતજ્ઞાન પણ મતિપૂર્વક જ થાય છે, તેથી તે પણ પરની અપેક્ષા વડે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણથી પરોક્ષ કહેવાય છે.

વાસ્તવમાં તો ચારે જ્ઞાન પરોક્ષ છે.

છદ્મસ્થાવસ્થાયમાવરણેન્દ્રિયસહાયસાપેક્ષમ્ ।

યાવજ્ઞાનચતુષ્ટયમર્થાત્ સર્વં પરોક્ષમિવવાચ્યમ્ ॥૭૦૧॥

અન્વયાર્થ—(છદ્મસ્થાવસ્થાયમા) છદ્મસ્થ^૧અવસ્થામાં (આવરણેન્દ્રિયસહાયસાપેક્ષં) આવરણ અને ઈન્દ્રિયોની સહાયતાની અપેક્ષા રાખવાવાળાં (યાવત્ જ્ઞાન ચતુષ્ટયં) જેટલાં કોઈ ચારે જ્ઞાન છે, (સર્વં) તે બધાં (અર્થાત્) પરમાર્થપણે (પરોક્ષં ઇવ) પરોક્ષની માફક જ (વાચ્યં) કહેવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ—પરમાર્થની અપેક્ષાએ તો છદ્મસ્થઅવસ્થામાં જેટલાં જ્ઞાન હોય છે, તે બધાંય અર્થાત્ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય એ ચારે જ્ઞાન યથાયોગ્ય આવરણ અને ઈન્દ્રિયોની

૧. પ્રથમથી માંડીને બારમા ગુણસ્થાનવાળાઓને છદ્મસ્થ કહે છે.

અપેક્ષા રાખે છે, તેથી એ ચારે ક્ષયોપશમિક્ષાન પરોક્ષ જ છે. માત્ર એક કેવળજ્ઞાન જ વાસ્તવમાં અસહાય છે, તેથી એ જ એક પ્રત્યક્ષ છે, પણ બાકીનાં ચારે જ્ઞાન કોઈ ને કોઈ સહાયતાની અપેક્ષા રાખવાવાળાં હોવાથી પરોક્ષ જ છે. (સહાય એટલે નિમિત્તમાત્ર.)

અવધિ—મનઃપર્યયજ્ઞાનને પરોક્ષ કહેવામાં યુક્તિ

અવધિમનઃ પર્યયવદ્દ્વૈતં પ્રત્યક્ષમેકદેશત્વાત્ ।

કેવલમિદમુપચારાદથ ચ વિવક્ષાવશાન્ન ચાન્વર્થાત્ ॥૭૦૨॥

અન્વયાર્થ—(અવધિમનઃ પર્યયવત્ દ્વૈતં) અવધિ અને મનઃપર્યય એ બંને જ્ઞાન (એક દેશત્વાત્) એકદેશપણાથી (પ્રત્યક્ષં) પ્રત્યક્ષ છે. (ઇદં) એ કથન (કેવલં) કેવળ (ઉપચારાત્) ઉપચારથી (અથ ચ) અથવા (વિવક્ષાવશાત્) વિવક્ષાવશથી સમજવું જોઈએ, (ચ) પરંતુ (અન્વર્થાત્ ન) વાસ્તવિક રીતિથી નહિ.

ભાવાર્થ—અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનને જે એક દેશપ્રત્યક્ષ કહ્યાં છે, તે કેવળ ઉપચારથી અથવા વિવક્ષાવશથી કહ્યાં છે, કારણ કે મતિ-શ્રુતની માફક એ બંને ઈન્દ્રિયસાપેક્ષ નથી, પરંતુ અતીન્દ્રિય છે તથા પોતપોતાના વિષયને એકદેશથી જેટલા જાણે છે તેટલા સકળપ્રત્યક્ષની માફક જ જાણે છે એ વિવક્ષાવશથી તેને દેશપ્રત્યક્ષ કહ્યાં છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે ક્ષાયોપશમિક્ષાન જ છે, તેથી પ્રત્યક્ષતાનું અસહાય લક્ષણ નહિ ઘટી શકવાથી તે બંને જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહી શકાતાં નથી.

ઉપચારનું કારણ

તત્રોપચારહેતુર્યથા મતિજ્ઞાનમક્ષજં નિયમાત્ ।

અથ તત્પૂર્વં શ્રુતમપિ ન તથાવધિચિત્તપર્યયં જ્ઞાનમ્ ॥૭૦૩॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) અહીં (ઉપચાર હેતુઃ) ઉપચારનું કારણ આ છે, કે—(યથા) જેમ (નિયમાત્) નિયમથી (મતિજ્ઞાનં) મતિજ્ઞાન, (અક્ષજં) ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે (અથ) તથા (શ્રુતં અપિ) શ્રુતજ્ઞાન પણ (તત્પૂર્વં) મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે. (તથા) એ જ પ્રમાણે (અવધિચિત્તપર્યયં જ્ઞાનં ન) અવધિ-મનઃપર્યયજ્ઞાન કાંઈ ઈન્દ્રિયાદિકથી ઉત્પન્ન થતું નથી.

ભાવાર્થ—અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનને ઉપચારથી પ્રત્યક્ષ કહેવામાં કારણ આ છે, કે—જેમ નિયમથી મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયજન્ય હોય છે તથા એ મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી પણ ઈન્દ્રિયનું નિમિત્તપણું અવધિ અને મનઃપર્યયમાં નથી, તેથી અવધિ તથા મનઃપર્યય એ બંને જ્ઞાનને ઉપચારથી દેશપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

યત્સ્યાદવગ્રહેહાવાયાનતિધારણા   પરાયત્તમ્ ।
 આદ્યં જ્ઞાનં દ્વયમિહ યથા તથા નૈવ ચાંતિમં દ્વૈતમ્ ॥૭૦૪॥
 દૂરસ્થાનર્થાનિહ સમક્ષમિવ વેત્તિ 'હેલયા યસ્માત્ ।
 કેવલમેવ   મનઃસાદવધિમનઃપર્યયદ્વયં   જ્ઞાનમ્ ॥૭૦૫॥

અન્વયાર્થ—(યત્) કારણ કે (યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (આદ્યં જ્ઞાનદ્વયં) પ્રથમનાં બંને જ્ઞાન (અવગ્રહેહાવાયાનતિધારણાપરાયત્તં) અવગ્રહ, ઈહા, અવાય ને ધારણાને ઉલ્લંઘન નહિ કરવાથી અર્થાત્ તત્પૂર્વક હોવાથી પરાધીન (સ્યાત્) છે, (તથા ચ) તેવી રીતે (અંતિમં દ્વૈતં) અંતનાં બે જ્ઞાન (અવધિ-મનઃપર્યય) (નૈવ) નથી.

(યસ્માત્) કારણ કે—(ઇહ) અહીં (અવધિ—મનઃપર્યયદ્વયં જ્ઞાનં) અવધિ અને મનઃપર્યય એ બંને જ્ઞાન (કેવલં) કેવળ (મનઃસાત્ એવ) મનથી જ (દૂરસ્થાન્ અર્થાન્) દૂરસ્થાનવર્તી પદાર્થોને (હેલયા) લીલામાત્રમાં (સમક્ષં ઇવ) પ્રત્યક્ષની માફક (વેત્તિ) જાણે છે.

ભાવાર્થ—જેમ મતિજ્ઞાન, અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા પર્યંત ક્રમ-ક્રમથી પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા સાક્ષાત્ વા પરંપરા મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ—

એ બંને જ્ઞાન (અવધિ-મનઃપર્યય) યુગપદ્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી દૂરવર્તી પદાર્થોને પણ લીલામાત્રમાં (ક્ષણમાત્રમાં) ઉપયોગ લગાવતાં જ જાણી લે છે, તેથી તેને દેશપ્રત્યક્ષ કહે છે. (મન સંબંધી વિશેષ ચર્ચા ગાથા ૭૧૧ થી ૭૧૮માં છે, ત્યાંથી મનનું સ્વરૂપ સમજવું)

અપિ કિંચાભિનિબોધિકબોધદ્વૈતં તદાદિમં યાવત્ ।
 સ્વાત્માનુભૂતિસમયે પ્રત્યક્ષં તત્સમક્ષમિવ નાન્યત્ ॥૭૦૬॥

અન્વયાર્થ—(અપિ કિંચ) તથા વિશેષમાં એમ છે, કે (સ્વાત્માનુભૂતિ સમયે) સ્વાત્માનુભૂતિના વખતમાં (યાવત્) જેટલાં (આદિમં) પ્રથમનાં (તત્) તે (આભિનિબોધિક બોધદ્વૈતં) મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે રહે છે, (તત્) તેટલાં તે બધાંય (સમક્ષં ઇવ) સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષની માફક (પ્રત્યક્ષં) પ્રત્યક્ષ છે, (અન્યત્ ન) અન્ય એટલે પરોક્ષ નથી.

ભાવાર્થ—તથા એ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનોમાં પણ એટલી વિશેષતા છે, કે—જે સમયે એ બંનેમાંથી કોઈ એક જ્ઞાન દ્વારા સ્વાત્માનુભૂતિ થાય છે તે સમયે એ બંને જ્ઞાન પણ અતીન્દ્રિય

૧. મૂળ પુસ્તકમાં 'હેતિ' પાઠ છે, કારણ-લીલાથી' એ તેનો અર્થ છે.

સ્વાત્માને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેથી એ બંને જ્ઞાન પણ સ્વાત્માનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષરૂપ છે પણ પરોક્ષ નથી.

તદિહ દ્વૈતમિદં ચિત્સ્પર્શાદીન્દ્રિયવિષયપરિગ્રહણે ।

વ્યોમાદ્યવગમકાલે ભવતિ પરોક્ષં ન સમક્ષમિહ નિયમાત્ ॥૭૦૭॥

અન્વયાર્થ—(ઇહ) અહીં (સ્પર્શાદીન્દ્રિયવિષયપરિગ્રહણે) સ્પર્શાદિક ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ કરતી વેળા તથા (વ્યોમાદ્યવગમકાલે) આકાશ વગેરેને વિષય કરતી વેળા (તત્ત્વ ઇદં દ્વૈતં ચિત્) એ બંને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન (નિયમાત્) નિયમથી (ઇહ) અહીં આગળ (પરોક્ષં) પરોક્ષ (ભવતિ) હોય છે, (સમક્ષં ન) પ્રત્યક્ષ નહિ.

ભાવાર્થ—પરંતુ જે સમયે એ બંને જ્ઞાન સ્પર્શાદિક વિષયોને જાણે છે, તે સમયે તથા જે સમયે આકાશાદિ અમૂર્તપદાર્થોને જાણે છે તે સમયે એ બંને જ્ઞાન નિયમથી પરોક્ષ જ છે, પરંતુ સ્વાનુભૂતિના સમય માફક પ્રત્યક્ષ નથી. અહીં શંકા—

નનુ ચાદ્યે હિ પરોક્ષે કથમિવ સૂત્રે કૃતઃ સમુદ્દેશઃ ।

અપિ તલ્લક્ષણયોગાત્ પરોક્ષમિવ સમ્મવત્યેતત્ ॥૭૦૮॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે જો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ છે, તો (હિ) નિશ્ચયથી (આદ્યે પરોક્ષે) ‘પ્રથમનાં બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે,’ એવો (સૂત્રે) તત્વાર્થસૂત્રમાં (સમુદ્દેશઃ) નિર્દેશ (કથન) (કથમિવ કૃતઃ?) શા માટે કર્યો? તથા (તલ્લક્ષણયોગાત્ અપિ) પરોક્ષ લક્ષણના યોગથી પણ અર્થાત્ તેમાં પરોક્ષનું લક્ષણ ઘટી જવાથી પણ (એતત્) એ બંને જ્ઞાન (પરોક્ષં ઇવ) પરોક્ષ (સમ્મવતિ) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે જો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે, તો સૂત્રકારે ‘આદ્યે પરોક્ષં’ એ સૂત્રમાં તેને પરોક્ષ શા માટે કહ્યાં? અર્થાત્ જો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ હોત તો સૂત્રકાર પણ તેનો જુદો ઉલ્લેખ કરત પરંતુ કર્યો નથી, તેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પણ પરોક્ષ જ કહેવાં જોઈએ પણ પ્રત્યક્ષ નહિ; કારણ કે—તેને પ્રત્યક્ષ કહેવાં સૂત્ર વિરુદ્ધ હોવાથી આગમબાધિત છે, તથા એમાં પાછળ ગાથા ૭૦૦-૭૦૧માં કહ્યાં પ્રમાણે પરોક્ષનું લક્ષણ પણ ઘટે છે તેથી પણ તેને પરોક્ષ જ કહેવાં જોઈએ, પ્રત્યક્ષ નહિ તેનું સમાધાન :—

સત્યં વસ્તુવિચારઃ સ્યાદતિશયવર્જિતોઽવિસંવાદાત્ ।

સાધારણરુપતયા ભવતિ પરોક્ષં તથા પ્રતિજ્ઞાયાઃ ॥૭૦૯॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, કારણ કે—(અવિસંવાદાત્) વિસંવાદરહિત હોવાથી

(વસ્તુવિચાર:) વસ્તુનો વિચાર (અતિશયવર્જિત: સ્યાત્) અતિશયરહિત થાય છે, તેથી એ બંને જ્ઞાન (સાધારણરૂપતયા) સાધારણરૂપપણાથી (તથા પ્રતિજ્ઞાયા:) ‘આદ્યે પરોક્ષં’ એ સૂત્રમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞાનુસાર (પરોક્ષં ભવતિ) પરોક્ષ છે.

ભાવાર્થ—જો કોઈ વિસંવાદ ન રહેતો હોય તો વસ્તુનો વિચાર નિરતિશય થાય છે અર્થાત્ તેમાં અતિશયનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સ્વાત્માનુભૂતિના સમયમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેના પ્રત્યક્ષ હોવામાં કોઈ વિસંવાદ રહેતો નથી, તેથી તેને પ્રત્યક્ષ કહેવાં યોગ્ય જ છે; પરંતુ સૂત્રકારે એ બંને જ્ઞાનોને જે પરોક્ષ કહ્યાં છે તેમાં અપેક્ષા આટલી જ સમજવી કે-સાધારણરૂપથી એ બંને જ્ઞાન પરોક્ષ કહ્યાં છે પણ જ્યારે કોઈ ભવ્યજીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કોઈ એક અનિર્વચનીયશક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કે જે શક્તિના સામર્થ્યથી એ બંને જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ કહ્યાં છે.

इह सम्यग्दृष्टेः किल मिथ्यात्वोदयविनाशजा शक्तिः ।

काचिदनिर्वचनीया स्वात्मप्रत्यक्षमेतदस्ति यया ॥७१०॥

અન્વયાર્થ—(इह) અહીં આગળ (કિલ) નિશ્ચયથી (सम्यग्दृष्टेः) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને (मिथ्यात्वोदयविनाशजा) મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયના વિનાશથી ઉત્પન્ન થવાવાળી (काचित्) કોઈ (अनिर्वचनीया) અનિર્વચનીય (शक्तिः अस्ति) શક્તિ છે, કે (यया) જે શક્તિ દ્વારા (एतत्) આ (स्वात्मप्रत्यक्षं) સ્વ-આત્મપ્રત્યક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ—સત્ય પુરુષાર્થ કરતાં જ્યારે જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે ત્યારે મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનો સ્વયં વિનાશ થાય છે અને એવી દશા થતાં તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને કોઈ એક એવી અનિર્વચનીય શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેના સાન્નિધ્યથી તે અનિર્વચનીય સ્વઆત્માને પ્રત્યક્ષ કરી લે છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન થતાં મિથ્યાત્વના અભાવની સાથે સાથે જ સ્વાનુભૂત્યાવરણ-કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે આત્માને પોતાના સામર્થ્યથી આત્માપ્રત્યક્ષ થાય છે, તેથી સ્વાનુભૂતિના સમયમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યાં છે.

तदभिज्ञानं हि यथा शुद्धस्वात्मानुभूतिसमयेऽस्मिन् ।

स्पर्शनरसनघ्राणं चक्षुः श्रोतं च नोपयोगि मतम् ॥७११॥

केवलमुपयोगि मनस्तत्र च भवतीह तन्मनो द्वेधा ।

द्रव्यमनो भावमनो नोइंद्रियनाम किल स्वार्थात् ॥७१२॥

અન્વયાર્થ—(तदभिज्ञानं हि यथा) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—(अस्मिन्

શુદ્ધસ્વાત્માનુભૂતિસમયે) આ શુદ્ધ સ્વાનુભૂતિના સમયમાં (સ્પર્શનરસનદ્વારે ચક્ષુઃ) સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ (ચ) અને (શ્રોત્ર) શ્રોત્ર એ પ્રમાણે પાંચે ઈન્દ્રિયો (ઉપયોગિ ન મત્) ઉપયોગી માની નથી, પરંતુ (તત્ર) ત્યાં (કેવલં) કેવળ (મનઃ) મન જ (ઉપયોગિ) ઉપયોગી માનવામાં આવ્યું છે (ચ) તથા (ઇહ) અહીં (કિલ) નિશ્ચયથી (સ્વાર્થાત્) પોતાના અર્થની અપેક્ષાથી (નોઈન્દ્રિયનામ) નોઈન્દ્રિય છે, બીજું નામ જેનું એવું (તન્મનઃ) તે મન, (દ્રવ્યમનઃ ભાવમનઃ) દ્રવ્યમન તથા ભાવમન એ પ્રમાણે (દ્વેધા) બે પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્તકથનનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે જે સમયે સમ્યગ્દષ્ટિ, સ્વાનુભૂતિ કરે છે તે સમયે તેને પાંચે ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ થતો નથી, પરંતુ કેવળ એક મનનો જ ઉપયોગ થાય છે, તથા એ મન, દ્રવ્યમન તથા ભાવમન એ પ્રમાણે બે પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે. સારાંશ આ છે, કે સ્વાનુભૂતિના સમયમાં ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન હોતું નથી.

દ્રવ્યમનનું સ્વરૂપ

દ્રવ્યમનો હૃત્કમલે ઘનાંગુલાસંખ્યભાગમાત્રં યત્।

અચિદપિ ચ ભાવમનસઃ સ્વાર્થગ્રહણે સહાયતામેતિ ॥૭૧૩॥

અન્વયાર્થ—(યત્) જે (હૃત્કમલે) હૃદયકમળમાં (ઘનાંગુલાસંખ્યભાગમાત્રં) ઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર પ્રમાણ છે જેનું એવું (દ્રવ્યમનઃ) દ્રવ્યમન હોય છે, (તત્) તે (અચિદપિ ચ) અચેતન હોવા છતાં પણ (સ્વાર્થગ્રહણે) જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરતી વેળા (ભાવમનસઃ) ભાવમનને (સહાયતાં સતિ) સહાયતા કરવા સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ દ્રવ્યમન, ભાવમનને સહાયતા કરે (નિમિત્ત થાય) છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યમન, હૃદયકમળમાં ઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર પ્રમાણ હોય છે, જોકે આ દ્રવ્યમન, અચેતન છે, તોપણ તેને ક્ષાયોપશમિકરૂપ ભાવમનને માટે સહાયક માનવામાં આવ્યું છે. (સહાયકનો અર્થ 'નિમિત્તમાત્ર' સમજવો.)

ભાવમનનું સ્વરૂપ

ભાવમનઃ પરિણામો ભવતિ તદાત્મોપયોગમાત્રં વા।

લઙ્ઘ્યુપયોગવિશિષ્ટં સ્વાવરણસ્ય ક્ષયાત્ ક્રમાદ્વચસ્યાત્ ॥૭૧૪॥

અન્વયાર્થ—(સ્વાવરણસ્ય) સ્વ આવરણના (ક્રમાત્) ક્રમપૂર્વક (ક્ષયાદ્) ઉદયાભાવીક્ષયથી જ (લઙ્ઘ્યુપયોગવિશિષ્ટં) લઙ્ઘિ અને ઉપયોગસહિત (યત્) જે (આત્મોપયોગમાત્રં વા) કેવળ આત્મઉપયોગરૂપ જ (પરિણામઃ) આત્માનો પરિણામ છે, (તત્ભાવમનઃ ભવતિ) તે ભાવમન છે.

ભાવાર્થ—મનોમતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થવાવાળા આત્માના ઉપયોગને જ

ભાવમન કહે છે, તથા એ ભાવમનના પણ ભાવઈન્દ્રિયોની માફક લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપથી બે ભેદ થાય છે. વીર્યાન્તરાયસહિત મનોમતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જે વિશુદ્ધતા થાય છે, તેને લબ્ધિરૂપ ભાવમન કહે છે તથા એ લબ્ધિપૂર્વક જ્ઞેયના સન્મુખ થવાવાળા મનને ઉપયોગરૂપ ભાવમન કહે છે.

સ્પર્શનરસનગ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ પંચકં યાવત્ ।

મૂર્તગ્રાહકમેકં મૂર્તામૂર્તસ્ય વેદકં ચ મનઃ ॥૭૧૫॥

અવ્યયાર્થ—(સ્પર્શનરસનગ્રાણં ચક્ષુઃ) સ્પર્શ, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ (ચ) અને (શ્રોત્રં) શ્રોત્ર (પંચકં યાવત્) એ પાંચ ઈન્દ્રિયો (એક) એક (મૂર્તગ્રાહકં) મૂર્તિક પદાર્થોને જાણવાવાળી છે (ચ) તથા (મનઃ) મન, (મૂર્તામૂર્તસ્ય) મૂર્તિક તથા અમૂર્તિક બંને પદાર્થોને (વેદકં) જાણવાવાળું છે.

ભાવાર્થ—સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત એ પાંચે ઈન્દ્રિયો કેવળ મૂર્તિકપદાર્થોને જ અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણારૂપથી વિષય કરવાવાળી છે તથા મન, મૂર્તિક વા અમૂર્તિક બંને પ્રકારના પદાર્થોને વિષય કરવાવાળું છે.

તસ્માદિદમનવદ્યં સ્વાત્મગ્રહણે કિલોપયોગિ મનઃ ।

કિંતુ વિશિષ્ટદશાયાં ભવતીહ મનઃ સ્વયં જ્ઞાનમ્ ॥૭૧૬॥

અવ્યયાર્થ—(તસ્માત્) તેથી (ઈહ) અહીં (ઈદં અનવદ્યં) આ કથન નિર્દોષ છે, કે—(સ્વાત્મગ્રહણે) સ્વાત્મગ્રહણમાં (કિલ) નિશ્ચયથી (મનઃ) મન જ (ઉપયોગિ) ઉપયોગી છે, (કિંતુ) પરંતુ એટલું વિશેષ છે, કે—(વિશિષ્ટદશાયાં) વિશિષ્ટદશામાં તે (મનઃ) મન (સ્વયં) પોતે જ (જ્ઞાનં ભવતિ) જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—તેથી પૂર્વોક્ત કથન નિર્દોષ સિદ્ધ થાય છે, કે—સ્વાનુભૂતિના સમયમાં અતીન્દ્રિય આત્માને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે માત્ર મન જ ઉપયોગી છે તથા સ્વાનુભૂતિ તત્પરતારૂપ વિશેષઅવસ્થામાં તે મન જ જ્ઞાતા અને જ્ઞેયના વિકલ્પોથી રહિત થઈને પોતે જ જ્ઞાનમય થઈ જાય છે, તેથી એ જ્ઞાન દ્વારા જ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને અતીન્દ્રિય આત્માનો અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થવો યુક્તિસંગત છે.

નાસિદ્ધમેતદુક્તં તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયોદ્ભવં સૂત્રાત્ ।

સ્યાન્મતિજ્ઞાને યત્તત્પૂર્વં કિલ ભવેચ્છ્રુતજ્ઞાનમ્ ॥૭૧૭॥

અયમર્થો ભાવમનો જ્ઞાનવિશિષ્ટં સ્વયં હિ સદ્મૂર્તમ્ ।

તેનાત્મદર્શનમિહ પ્રત્યક્ષમતીન્દ્રિયં કથં ન સ્યાત્ ? ॥૭૧૮॥

અન્વયાર્થ—(કિલ) નિશ્ચયથી (સૂત્રાત્) સૂત્રથી (યત્ મતિજ્ઞાનં) જે મતિજ્ઞાન છે, (તત્) તે (ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયોદ્ભવં) ઈન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન (સ્યાત્) થાય છે તથા (તત્પૂર્વ) મતિજ્ઞાનપૂર્વક (શ્રુતજ્ઞાનં) શ્રુતજ્ઞાન (ભવેત્) થાય છે, એવું જે (ઉક્તં) કહ્યું છે (एतत् असिद्धं न) તે કથન અસિદ્ધ નથી.

(અય અર્થઃ) સારાંશ આ છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (ભાવમનઃ) ભાવમન, (જ્ઞાનવિશિષ્ટં સત્) જ્ઞાનવિશિષ્ટ થતું થકું (સ્વયં) પોતે જ (અમૂર્ત) અમૂર્ત છે, તેથી (તેન) એ ભાવમન દ્વારા થવાવાળું (इह) આ (આત્મદર્શનં) આત્મદર્શન (અતીન્દ્રિયં પ્રત્યક્ષં) અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (કથં ન સ્યાત્?) કેમ ન હોય?

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે, કે—‘મતિશ્રુતાત્મક ભાવમન સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો સૂત્રમાં જે મતિજ્ઞાનને ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થવાથી તથા શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનપૂર્વક ઉત્પન્ન થવાથી પરોક્ષ કહ્યાં છે, તે કથન અસિદ્ધ થઈ જશે’ તો એમ કહેવું પણ ઠીક નથી. કારણ કે—મતિશ્રુતાત્મક એ ભાવમનને સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ કહેવાનો એ જ અર્થ છે, કે—સ્વાનુભૂતિના સમયમાં તે મતિશ્રુતજ્ઞાનાત્મક ભાવમન વિશેષ દશાસંપન્ન થઈ જાય છે, તેથી એ વડે થવાવાળું અમૂર્ત આત્મદર્શન અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કેમ ન હોય? અર્થાત્ અવશ્ય હોય.

સારાંશ આ છે, કે—સ્વાત્મરસમાં નિમગ્ન થવાવાળું ભાવમન પોતે જ અમૂર્ત હોઈને સ્વાનુભૂતિના સમયમાં આત્મપ્રત્યક્ષ કરવાવાળું કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ શ્રેણી ચઢતાં સમયે જ્ઞાનની જે નિર્વિકલ્પ અવસ્થા છે તે નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં ધ્યાનની અવસ્થા સંપન્ન શ્રુતજ્ઞાન વા એ શ્રુતજ્ઞાન પહેલાંનું મતિજ્ઞાન અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડીને સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી છે, તેમનું મતિશ્રુતજ્ઞાનાત્મક ભાવમન પણ સ્વાનુભૂતિના સમયમાં વિશેષ દશાસંપન્ન થવાથી શ્રેણીના જેવું તો નથી, પરંતુ તેની ભૂમિકાને યોગ્ય નિર્વિકલ્પ તો થાય છે.

તેથી એ મતિશ્રુતજ્ઞાનાત્મક ભાવમનને સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે છે ત્યાં એ જ કારણ છે, કે—મતિશ્રુતજ્ઞાન વિના કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, પરંતુ અવધિ-મન:પર્યયજ્ઞાન વિના થઈ શકે છે.

अपि चात्मसंसिद्धयै नियतं हेतू मतिश्रुत ज्ञाने।

प्रान्त्यद्वयं विना स्यान्मोक्षो न स्यादते मतिद्वैतम्॥७१९॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા (આત્મસંસિદ્ધયૈ) આત્માની સિદ્ધિ માટે (મતિશ્રુતજ્ઞાને) મતિશ્રુતજ્ઞાન (નિયતં હેતૂ) નિશ્ચિત કારણ છે, કારણ કે (પ્રાન્ત્યદ્વયં વિના) અંતનાં બે જ્ઞાન વિના તો (મોક્ષઃ સ્યાત્) મોક્ષ થઈ શકે છે, પરંતુ (મતિદ્વૈતં ઋતે) મતિ-શ્રુતજ્ઞાન વિના (ન સ્યાત્) મોક્ષ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ—મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્વાનુભૂતિના સમયમાં પ્રત્યક્ષ કહ્યાં છે તે ઠીક કહ્યાં છે, કારણ કે—આત્મસિદ્ધિ માટે મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાન જ આવશ્યક જ્ઞાન છે, કારણ કે અવધિ તથા મનઃપર્યયજ્ઞાન વિના તો મોક્ષ થઈ શકે છે, પરંતુ મતિ-શ્રુતજ્ઞાન વિના કદી પણ મોક્ષ થઈ શકતો નથી.

અહીં શંકા—

નનુ જૈનાનામેતન્મતં મતેષ્વેવ નાપરેષાં હિ ।

વિપ્રતિપત્તૌ વહવઃ પ્રમાણમિદમન્યથા વદન્તિ યતઃ ॥૭૨૦॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(હિ) નિશ્ચયથી (એતત્) ઉપરોક્ત પ્રકારથી કહેલું પ્રમાણનું લક્ષણ (જૈનાનાં મતં) જૈનોના મતમાં માનવામાં આવ્યું છે પણ (અપરેષાં મતેષુ નૈવ) બીજા મતોમાં માનવામાં આવ્યું નથી, (યતઃ) કારણ કે—(વિપ્રતિપત્તૌ) વિપ્રતિપત્તિ હોવાથી (વહવઃ) ઘણાખરા અન્ય મતવાદીઓ (ઇદં પ્રમાણં) આ પ્રમાણને (અન્યથા વદન્તિ) અન્ય પ્રકારથી કહે છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનો પ્રશ્ન છે, કે—પૂર્વોક્ત પ્રમાણનું લક્ષણ જૈનસંપ્રદાયવાળાઓનું છે, અન્ય સંપ્રદાયવાળા તેને અંગીકાર કરતા નથી, એટલે પ્રમાણનું સ્વરૂપ વિવાદગ્રસ્ત હોવાથી ઘણાખરા વાદીઓ તેના સ્વરૂપને અન્ય પ્રકારથી પ્રતિપાદન કરીને વિસંવાદ કરે છે. તેનો ઉત્તર—

વેદાઃ પ્રમાણમિતિ કિલ વદન્તિ વેદાન્તિનો વિદાભાસાઃ ।

યસ્માદપૌરુષેયાઃ સન્તિ યથા વ્યોમ તે સ્વતઃ સિદ્ધાઃ ॥૭૨૧॥

અન્વયાર્થ—(વિદાભાસાઃ) જ્ઞાનાભાસી અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાની (વેદાન્તિનો) વેદાંતમતવાળા (કિલ) નિશ્ચયથી (વેદાઃ પ્રમાણં) વેદ જ પ્રમાણ છે (ઇતિ) એ પ્રમાણે (વદન્તિ) કહે છે, (યસ્માત્) કારણ કે—(યથાવ્યોમ) જેમ આકાશની માફક (તે) તે વેદ (સ્વતઃ સિદ્ધાઃ) સ્વયંસિદ્ધ અને (અપૌરુષેયાઃ) અપૌરુષેય છે.

ભાવાર્થ—વિદાભાસી-વેદાંતિ, વેદને જ આકાશની માફક સ્વતઃસિદ્ધ અપૌરુષેય માનીને પ્રમાણ માને છે. તથા—

અપરે પ્રમાણિદાનં પ્રમાણમિચ્છન્તિ પણ્ડિતમ્મન્યાઃ ।

સમયન્તિસમ્યગ્નુભવસાધનમિહ યત્રપ્રમાણમિતિ કેચિત્ ॥૭૨૨॥

અન્વયાર્થ—(પણ્ડિતમ્મન્યાઃ) પોતાને પંડિત માનવાવાળા (અપરે) બીજા મતવાળા (પ્રમાણિદાનં) પ્રમાણ કારણને (પ્રમાણં ઇચ્છન્તિ) પ્રમાણ માને છે, તથા (કેચિત્) કોઈ (ઇહ) અહીં

(યત્) જે (સમ્યગ્નુભવસાધનં) સમ્યક્અનુભવનું સાધન છે, તે (પ્રમાણં) પ્રમાણ છે, (इति) એ પ્રમાણે (समयंति) કહે છે.

ભાવાર્થ—વૈશેષિકલોક, પ્રમા, પ્રમીતિ અને પ્રમાણના ફળના કરણને પ્રમાણ માને છે, તથા કોઈ લોક, અનુભવના સાધનને પ્રમાણ માને છે.

**इत्यादि वादिवृन्दैः प्रमाणमालक्ष्यते यथारुचि तत् ।
आप्ताभिमानदग्धैरलब्धमानैरतीन्द्रियं वस्तु ॥७२३॥**

અન્વયાર્થ—(इत्यादि) ઇત્યાદિક (¹આપ્તાભિમાનદગ્ધૈઃ) આપ્તતાના અભિમાનમાં સળગી રહેલા તથા (अतीन्द्रियं वस्तु) અતીન્દ્રિયવસ્તુને (अलब्धमानैः) પ્રાપ્ત નહિ કરવાવાળા (वादिवृन्दैः) વાદિઓના સમૂહો દ્વારા (यथारुचि) પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર (तत्प्रमाणं) તે પ્રમાણને (आलक्ष्यते) કહે છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વસ્તુના સ્વરૂપને નહિ સમજવાવાળા તથા આપ્તતાના અભિમાનમાં સળગી રહેલા વેદાંતાદિ વાદીઓ દ્વારા પ્રમાણનું લક્ષણ પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર કરવામાં આવે છે.

**प्रकृतमूलक्षणमेतल्लक्षणदोषैरधिष्ठितं यस्मात् ।
स्यादविचारितरम्यं विचार्यमाणं रवपुष्पवत्सर्वम् ॥७२४॥**

અન્વયાર્થ—(यस्मात्) જે કારણથી (एतत्सर्वं प्रकृतं) એ બધાં પ્રકૃત લક્ષણ (लक्षणदोषैरधिष्ठितं) લક્ષણના દોષથી સહિત તથા (विचार्यमाणं) વિચાર કરતાં (खपुष्पवत्) આકાશપુષ્પ સમાન છે, તે કારણથી (अलक्षणं) તે અલક્ષણ તથા (अविचारितरम्यं) અવિચારિતરમ્ય (स्यात्) છે.

ભાવાર્થ—એ વાદીઓ દ્વારા કહેલાં ઉપરોક્ત બધાંય પ્રમાણનાં લક્ષણ, અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ લક્ષણના દોષથી યુક્ત હોવાના કારણથી તે અલક્ષણ છે તથા તેના ઉપર જે વિચાર કરવામાં આવે તો એ બધાં લક્ષણ આકાશપુષ્પસમાન જૂઠાં ઠરે છે તેથી તે અવિચારિતરમ્ય છે.

**अर्थाद्यथा कथंचिज्ज्ञानादन्यत्र न प्रमाणत्वम् ।
करणादि विना ज्ञानादचेतनं कः प्रमाणयति ? ॥७२५॥**

૧. ત્વન્મતામૃતબાહ્યાનાં, સર્વથૈકાન્તવાદિનામ્ ।

આપ્તાભિમાનદગ્ધાનાં, સ્વેદં દૃષ્ટેન બાધ્યતે ॥

(આપ્તમિમાંસા—શ્લો. ૭)

અન્વયાર્થ—(અર્થાત્) અર્થાત્ (યથા કથંચિત્) જે કોઈ પ્રકારથી પણ (જ્ઞાનાદન્યત્ર) જ્ઞાનને છોડીને અન્યમાં (પ્રમાણત્વં ન) પ્રમાણપણું નથી, કારણ કે—(જ્ઞાનાત્ વિના) જ્ઞાન સિવાય (અચેતનં કરણાદિ) અચેતનઈદ્રિય વગેરેને (ક:પ્રમાણયતિ ?) કોણ પ્રમાણ માનશે?

ભાવાર્થ—પ્રમાણ કરણ જે મૂર્તઈન્દ્રિયોને વૈશેષિકલોકો (મતવાળા) પ્રમાણ માને છે, તેમના પ્રત્યે આ કથન છે, કે—કોઈ પણ પ્રકારથી જ્ઞાનને છોડીને અન્યમાં પ્રમાણપણું રહી શકતું નથી, તેથી જ્ઞાન સિવાય અચેતનરૂપ ઈન્દ્રિયાદિકને પ્રમાણ કોણ માને? અર્થાત્ કોઈ માની શકતું નથી. કારણ કે—પ્રમાણનું ફળ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માનવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનું કરણ પણ અજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાત્મક અર્થાત્ જ્ઞાનાત્મક હોવું જોઈએ, એટલે ઈન્દ્રિય અને સન્નિકર્ષાદિક જ્ઞાનમય ન હોવાથી તે પ્રમાણ થઈ શકતાં નથી.

તત્રાંતર્લીનત્વાજ્ઞાનસનાથં પ્રમાણમિદમિતિ ચેત્ ।

જ્ઞાનં પ્રમાણમિતિ યત્પ્રકૃતં ન કથં પ્રતીયેત્ ? ॥૭૨૬॥

અન્વયાર્થ—(તત્ર) એ કરણાદિકમાં (અન્તર્લીનત્વાત્) જ્ઞાન, અંતર્લીન હોવાથી (જ્ઞાનસનાથં) જ્ઞાન સહિત (ઈદં) એ કરણાદિક (પ્રમાણં) પ્રમાણ થઈ જશે. (ઈતિ ચેત્) જો એમ કહો તો (જ્ઞાનં પ્રમાણં) જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે, (ઈતિ) એ (યત્) જે (પ્રકૃતં) પ્રકૃતકથન છે, તે (કથં ન પ્રતીયેત્ ?) પ્રતીતિના વિષયભૂત કેમ નહિ થઈ જાય અર્થાત્ ન માનવામાં આવે?

ભાવાર્થ—જો કદાચિત્ કહેશે, કે—પ્રમાણ કરણરૂપ ઈન્દ્રિયોને પ્રમાણ કહેવામાં અમારું તાત્પર્ય એ છે, કે—“ઈન્દ્રિયાદિકોમાં જ્ઞાન અંતર્લીન થવાથી જ્ઞાન સનાથ-ચેતનાત્મક ઈન્દ્રિયોને પ્રમાણ કહેવી.” તો પછી એ કથનથી અમારું જ કથન સિદ્ધ થાય છે, તેથી અમારું આ પ્રકૃતકથન જ કેમ માની લેતા નથી, કે—સ્વ-પરવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન જ પ્રમાણ હોય છે. સારાંશ આ છે, કે—જ્ઞાનસનાથ ઈન્દ્રિયોને પ્રમાણ માનવાથી સમ્યક્જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું, એ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અહીં શંકા :-

નનુ ફલભૂતં જ્ઞાનં તસ્ય તુ કરણં ભવેત્પ્રમાણમિતિ ।

જ્ઞાનસ્ય કૃતાર્થત્વાત્ ફલવત્ત્વમસિદ્ધમિદમિતિ ચેત્ ॥૭૨૭॥

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(જ્ઞાનં) જ્ઞાનને (ફલભૂતં) ફળસ્વરૂપ (તુ) તથા (તસ્ય કરણં) જ્ઞાનના કરણને (પ્રમાણં ઇતિ) પ્રમાણ (ભવેત્) કહેવું જોઈએ, કારણ કે—જો જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનના (કૃતાર્થત્વાત્) કૃતાર્થ થઈ જવાથી અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રયોજન પૂર્ણ થઈ જવાથી (ઈદં ફલવત્ત્વં) પ્રમાણનું ફળવાનપણું (અસિદ્ધં) અસિદ્ધ થઈ જશે. (ઈતિચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—શંકાકાર કહે છે, કે—ઈન્દ્રિયો, પ્રમાણ છે અને જ્ઞાન, એ પ્રમાણનું ફળ છે, તેથી ઈન્દ્રિયોને પ્રમાણ તથા જ્ઞાનને પ્રમાણનું ફળ માનવું યોગ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવાથી પ્રમાણના ફળના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે. તેનો ઉત્તર—

નૈવં યતઃ પ્રમાણં ફલં ચ ફલવદ્વ તત્સ્વયં જ્ઞાનમ્ ।

દૃષ્ટિર્યથા પ્રદીપઃ સ્વયં પ્રકાશ્યઃ પ્રકાશકશ્ચ સ્યાત્ ॥૭૨૮॥

અન્વયાર્થ—(એવં ન) એ પ્રમાણે કહેવું ઠીક નથી, (યતઃ) કારણ કે—(તત્ જ્ઞાનં) તે જ્ઞાનરૂપ (પ્રમાણં) પ્રમાણ જ (સ્વયં) પોતે (ફલં ચ ફલવત્) ફળ તથા ફળવાન છે (ચ) તથા (દૃષ્ટિઃ) આ વિષયમાં દેષ્ટાંત પણ એ છે, કે—(યથા) જેમ (પ્રદીપઃ) દીપક પોતે જ (પ્રકાશ્યઃ) પ્રકાશ્ય (ચ) તથા (પ્રકાશકઃ) પ્રકાશક (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ—શંકાકારનું ઉક્ત કથન ઠીક નથી, કારણ કે ‘પ્રમાણ’ શબ્દ કરણ સાધન તથા ભાવસાધન બંને પ્રકારનો છે, તેથી ‘પ્રમીયતે અનેન પ્રમાણં’ અર્થાત્ જેના વડે જાણવામાં આવે’ એ પ્રમાણે જે ‘પ્રમાણ’ શબ્દ કરણસાધન છે, તેનો અર્થ—પ્રમાણ કરણરૂપ જ્ઞાનપ્રમાણ છે એવો થાય છે; તથા—‘પ્રમિતિમાત્રં પ્રમાણં અર્થાત્—કેવળ જાણવાપણાને એટલે અજ્ઞાન નિવૃત્યાત્મકજ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે.’ એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણ’ શબ્દ ભાવસાધન છે, તેનો અર્થ—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણનું ફળ, એવો થાય છે. તેથી જેમ દીપક જ પોતે પ્રકાશ્ય છે તથા તેને જ પ્રકાશક માનવામાં આવે છે પણ કાંઈ પ્રકાશ માટે દીપકથી વળી બીજા દીપકની અપેક્ષા રાખવી પડતી નથી, એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન પોતે જ પ્રકાશ્ય અને પ્રકાશક છે, તેને જાણવા માટે જ્ઞાનાન્તર્ભૂત પ્રમાણની અપેક્ષા કરવી પડતી નથી, તેથી જ્ઞાનને જ સ્વયં ફળ તથા ફળવાન કહેવું યુક્તિસંગત છે. અથવા સમ્યક્જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવાનો અને અજ્ઞાનના નાશ થવાનો એક જ સમય છે, કારણ કે—પ્રમાણની ઉત્પત્તિ તથા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના બે સમય નથી, તેથી પ્રમાણની ઉત્પત્તિ સહિતપણાનું નામ પ્રમાણ અને તેના હોવાથી જે તે પ્રકારના અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જવો, તેનું નામ પ્રમાણનું ફળ છે. એ પ્રમાણે પ્રમાણાત્મક જ્ઞાનને કથંચિત્ સ્વયં ફળ તથા ફળવાનરૂપ કહેવું યુક્તિ બાધિત નથી.

ઉક્તં કદાચિદિન્દ્રિયમથ ચ તદર્થેન સન્નિકર્ષયુતમ્ ।

ભવતિ કદાચિજ્ઞાનં ત્રિવિધં કરણં પ્રમાણાશ્ચ ॥૭૨૯॥

પૂર્વં પૂર્વં કરણં તત્ર ફલં ચોત્તરોત્તરં જ્ઞેયમ્ ।

ન્યાયાત્સિદ્ધમિદં ચિત્ફલં ચ ફલવદ્વતસ્વયં જ્ઞાનમ્ ॥૭૩૦॥

અન્વયાર્થ—(કદાચિત્) કદાચિત્ (ઈન્દ્રિય) ઈન્દ્રિયો (અથ ચ) તથા કદાચિત્ (તદર્થેન

સન્નિકર્ષયુતમ્) પોતાના વિષયમાં સન્નિકર્ષસહિત ઈન્દ્રિયો (ચ) તથા (કદાચિત્) કદાચિત્ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન, એ પ્રમાણે (પ્રમાયા) પ્રમાણું (કરણં) કરણ (ત્રિવિધં) ત્રણ પ્રકારનું (ઉક્તં) વૈશેષિકોને ત્યાં કહ્યું છે.

(તન્ન) તેમાંથી (પૂર્વ પૂર્વ) પહેલાં પહેલાંનું (કરણં) કરણ (ચ) તથા (ઉત્તરોત્તરં) આગળ આગળનાં (ફલં) ફળ (જ્ઞેયં) જાણવાં જોઈએ, તેથી (ન્યાયાત્) આ ન્યાયથી (ઇદં સિદ્ધં) એમ સિદ્ધ થયું, કે—(ચિત્) જ્ઞાન (સ્વયં) પોતે જ (ફલં) ફળ છે (ચ) તથા (તત્ જ્ઞાનં ચ) તે જ્ઞાન જ પોતે (ફલવત્) ફળવાન છે, અર્થાત્ પ્રમાણનું ફળ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—વૈશેષિકોએ પ્રમાણનાં કરણ ત્રણ માન્યાં છે, એક ઈન્દ્રિય, બીજું સન્નિકર્ષસહિત ઈન્દ્રિય તથા ત્રીજું જ્ઞાન. તેમાંથી ઈન્દ્રિયોનું ફળ, સન્નિકર્ષસહિત ઈન્દ્રિયો તથા સન્નિકર્ષસહિત ઈન્દ્રિયોનું ફળ પ્રમાણ માન્યાં છે, એ પ્રમાણે જેમ વૈશેષિકોને ત્યાં પણ મધ્યવર્તી કરણ પૂર્વવર્તી કરણની અપેક્ષાએ ફળરૂપ તથા પોતાના ઉત્તરવર્તી કરણની અપેક્ષાએ કરણરૂપ પડી જવાના કારણથી તે મધ્યવર્તી કરણને પોતે જ કરણ વા ફળરૂપ માનવામાં આવે છે, એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનિવૃત્તિની અપેક્ષાએ ફળરૂપ તથા પ્રમાણની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રમાણરૂપ થઈ જાય છે, તેથી પ્રમાણાત્મકજ્ઞાન જ પોતે ફળ વા ફળવાન છે, એમ માનવું યુક્તિસંગત છે.

તત્રાપિ યદા કરણં જ્ઞાનં ફલસિદ્ધિરસ્તિ નામ તદા ।

અવિનાભાવેન ચિતો હાનોપાદાનબુદ્ધિસિદ્ધિત્વાત્ ॥૭૩૧॥

અન્વયાર્થ—(તત્રાપિ) ત્યાં આગળ પણ (યદા) જે સમયે (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (કરણં) કરણ થાય છે, (તદા) તે સમયે (ફલસિદ્ધિઃ નામ અસ્તિ) ફળસિદ્ધિ છે, કારણ કે—(અવિનાભાવેન) જ્ઞાનની સાથે અવિનાભાવરૂપથી (ચિતોહાનોપાદાનબુદ્ધિસિદ્ધિત્વાત્) ચેતના, હાનોપાદાન જ્ઞાનરૂપ પ્રસિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ—જે સમયે અમે જ્ઞાનને કરણરૂપથી પ્રમાણ માનીએ છીએ, તે સમયે તે જ્ઞાનની સાથે અવિનાભાવ રાખવાવાળા હેયનો ત્યાગ, ઉપાદેયનું ગ્રહણ તથા અજ્ઞાનનિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણનું ફળ સિદ્ધ જ થઈ જાય છે.

નાપ્યેતદપ્રસિદ્ધં સાધનસાધ્યદ્વયોઃ સદષ્ટાન્તાત્ ।

ન વિના જ્ઞાનાત્યાગો ભુજગાદેર્વા સ્ત્રગાદ્યુપાદાનમ્ ॥૭૩૨॥

અન્વયાર્થ—(સાધનસાધ્યદ્વયો) સાધન અને સાધ્ય એ બંનેમાં (સદષ્ટાન્તાત્) દષ્ટાંત મળી જવાથી (એતત્ અપ્રસિદ્ધં અપિ ન) આ વાત અસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે—(જ્ઞાનાત્ વિના) જ્ઞાન વિના (ભુજગાદેઃ) સર્પ વગેરેનો (ત્યાગઃ) ત્યાગ (વા) તથા (સ્ત્રગાદ્યુપાદાનં) માળા વગેરેનું ગ્રહણ (ન) થતું નથી.

ભાવાર્થ—પ્રમાણની સાથે સાથે જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણનું ફળ, હેયનો ત્યાગ તથા ઉપાદેયના ગ્રહણરૂપ પ્રમાણનું ફળ અસિદ્ધ કહી શકાતું નથી, કારણ કે—જ્યાં સુધી યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી સર્પ આદિમાં ત્યાગ અને માળા આદિમાં ગ્રહણબુદ્ધિ થતી નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે જ્ઞાન, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ તથા હાનોપાદાન વા ઉપેક્ષા એ જે પ્રમાણનાં એટલે જ્ઞાનનાં (ગ્રહણ) ફળ માન્યાં છે, તે (ગ્રહણ) યુગપત્ (એકસાથે) થઈ જાય છે પણ તેનો જુદો કાળ નથી, તેથી ‘પ્રમાણ પોતે જ ફળ તથા ફળવાન છે’ એમ કહેવું એ ઠીક છે.

સર્પનો ત્યાગ અને માળાનું ગ્રહણ એ દૃષ્ટાંતમાત્ર છે, કારણ કે સર્પ અને માળા પરવસ્તુ છે, તેથી તેનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કોઈ કરી શકતું નથી, જીવ તો માત્ર પોતાના(વિકારનો) ગ્રહણ-ત્યાગનો ભાવ કરી શકે છે. એ દૃષ્ટાંત ઉપરથી અહીં એ સિદ્ધાંત લેવો કે—આસ્રવભાવ તે સર્પ સમાન છે અને શુદ્ધભાવ તે માળા સમાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં આસ્રવભાવનો ત્યાગ અને શુદ્ધભાવનું ગ્રહણ તે જ સમયે થાય છે અને એ જ હેય-ઉપાદેય વિવેક છે. (જુઓ સમયસાર ગાથા ૭૨)

उक्तं प्रमाणलक्षणमिह यदनार्हतं कुवादिभिः स्वैरम् ।

१तल्लक्षणदोषत्वात्तत्सर्वं

लक्षणाभासम् ॥७३३॥

અવ્યયાર્થ—(યત્) જે (ઇહ) અહીં (કુવાદિભિઃ) કુવાદિઓએ (અનાર્હતં) જૈનનિરૂપિત લક્ષણ વિના (સ્વૈરં) સ્વચ્છંદતાપૂર્વક (પ્રમાણલક્ષણ) પ્રમાણનાં લક્ષણ (ઉક્તં) કહ્યાં છે, (તત્સર્વં) તે બધાંય (તલ્લક્ષણદોષત્વાત્) પ્રમાણનાં લક્ષણ દોષયુક્ત હોવાથી (લક્ષણાભાસં) લક્ષણાભાસ છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અન્યમતિ દ્વારા માનેલાં પ્રમાણનાં લક્ષણ, અવ્યાપ્તિ આદિ પ્રમાણસંબંધી દોષોથી યુક્ત હોવાથી તે યથાર્થ લક્ષણ નથી, પરંતુ લક્ષણાભાસ છે.

स यथा चेत्रमाणं लक्ष्यं तल्लक्षणं प्रमाकरणम् ।

अव्याप्तिको हि दोषः सदेश्वरे चापि तदयोगात् ॥७३४॥

અવ્યયાર્થ—(સ યથા) તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—જેમ (ચેત્) જો (પ્રમાણં) પ્રમાણને (લક્ષ્યં) લક્ષ્ય તથા (પ્રમાકરણં) પ્રમાના કરણને (તલ્લક્ષણં) તેનું લક્ષણ માનવામાં આવે તો (હિ) નિશ્ચયથી (અવ્યાપ્તિકદોષઃ) અવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે છે, કારણ કે—(ઇશ્વરે સદાઽપિ ચ) પ્રમાણભૂત ઈશ્વર સદાય રહેવા છતાં પણ તેમાં (તદયોગાત્) ‘પ્રમાકરણં પ્રમાણં’ એવું પ્રમાણનું લક્ષણ ઘટતું નથી.

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથનનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે, કે—પ્રમાના કરણને પ્રમાણ માનવું

૧. મૂળ પુસ્તકમાં ‘સલ્લક્ષણં’ એવો પાઠ છે.

એ અવ્યાપ્તિદોષથી દૂષિત છે, કારણ કે તેમના પ્રસિદ્ધ ઉદયનાચાર્યના મતમાં ઈશ્વરને પ્રમાણ તો માન્યો છે, પરંતુ તેને પ્રમાણું કરણ ન માનતાં અધિકરણ માન્યો છે, તેથી પ્રમાણનું ‘પ્રમાકરણ’ એ લક્ષણ તેમના જ અભિમત ઈશ્વરરૂપ પ્રમાણમાં નહિ જવાથી અવ્યાપ્તિદોષથી દૂષિત હોવાથી અલક્ષણ છે.

યોગિજ્ઞાનેપિ તથા ન સ્યાત્તલ્લક્ષણં પ્રમાકરણમ્ ।

પરમાણ્વાદિષુ નિયમાન્ન સ્યાત્તત્સન્નિકર્ષશ્ચ ॥૭૩૫॥

અન્વયાર્થ—(તથા) તથા (યોગિજ્ઞાનેઽપિ) યોગીઓના જ્ઞાનમાં પણ (પ્રમાકરણં) પ્રમાના કરણરૂપ (તલ્લક્ષણં) પ્રમાણનું લક્ષણ (ન સ્યાત્) જતું નથી, કારણ કે—(નિયમાત્) નિયમથી (પરમાણ્વાદિષુ) પરમાણુ વગેરે સૂક્ષ્મપદાર્થોમાં (તત્સન્નિકર્ષશ્ચ) ઈન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષ પણ (ન સ્યાત્) થતો નથી.

ભાવાર્થ—વેશેષિકોએ યોગીઓના જ્ઞાનને પ્રમાણ માન્યું છે, તથા ત્યાં આમ પણ માન્યું છે, કે—તે યોગી, પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષરૂપ સામર્થ્યથી જાણે છે પણ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી નહિ, તેથી યોગીઓના જ્ઞાનમાં પ્રમાકરણરૂપ પ્રમાણનું લક્ષણ જતું નથી અર્થાત્ ઘટતું નથી; કારણ કે તેમના ત્યાં ઈન્દ્રિય સન્નિકર્ષાદિકને પ્રમાણું કરણ માન્યું છે, તથા ઈન્દ્રિયોનો પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિય અગોચર પદાર્થોની સાથે સન્નિકર્ષ થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રમાકરણરૂપ પ્રમાણનું લક્ષણ પ્રમાણભૂત યોગીપ્રત્યક્ષમાં ન જવાથી પણ અવ્યાપ્તિદોષથી દૂષિત છે.

એ પ્રમાણે પ્રમાકરણરૂપ પ્રમાણના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ દર્શાવી હવે આગળ વેદને પ્રમાણ માનવાનાં વિષયમાં વિચાર કરીએ છીએ—

વેદાઃ પ્રમાણમત્ર તુ હેતુઃ કેવલમપૌરુષેયત્વમ્ ।

આગમગોચરતાયા હેતોરન્યાશ્રિતાદહેતુત્વમ્ ॥૭૩૬॥

અન્વયાર્થ—(વેદાઃ પ્રમાણં) ‘વેદ પ્રમાણ છે’ (અત્ર) અહીં (કેવલં) કેવળ (અપૌરુષેયત્વં હેતુઃ) ‘અપૌરુષેયપણું’ એ હેતુ છે, (તુ) પરંતુ (હેતોઃ) અપૌરુષેયરૂપ હેતુ (આગમગોચરતાયાઃ) આગમગોચર હોવાથી (અન્યાશ્રિતાત્) અન્યાશ્રિત છે, તેથી તે (અહેતુત્વં) સમીચીન હેતુ નથી.

ભાવાર્થ—વેદને પ્રમાણ માનવાવાળા વેદની પ્રમાણતામાં ‘અપૌરુષેયત્વ’ હેતુ બતાવે છે, અર્થાત્ તેમનું આમ કહેવું છે, કે—“પુરુષ રાગદ્વેષથી દૂષિત હોય છે, તેથી પુરુષ દ્વારા નિરૂપણ કરેલું પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રમાણિક કહી શકાતું નથી, પરંતુ જે પુરુષ દ્વારા પ્રતિપાદિત ન હોય તે જ પ્રમાણિક હોઈ શકે છે;” વેદ, અપૌરુષેય હોવાથી તે જ પ્રમાણે અપૌરુષેયત્વ

હેતુથી તેઓ વેદમાં પ્રમાણતા સિદ્ધ કરે છે, પરંતુ અહીં વેદની પ્રમાણતામાં જે અપૌરુષેયત્વ હેતુ આપ્યો તે તેમના આગમથી જ સિદ્ધ છે પણ યુક્તિથી અસિદ્ધ છે, તેથી એ અપૌરુષેયત્વ હેતુ માત્ર આગમ આશ્રિત હોવાથી અન્યાશ્રિત (એટલે આગમાશ્રિત) છે અને અન્યાશ્રિત હોવાથી તે સમીચીન હેતુ કહી શકાતો નથી, કારણ કે—પોતપોતાનો અનુયાયીવર્ગ જ આગમપ્રમાણને પ્રમાણ માનવા તૈયાર થાય છે, અન્ય નહિ; અન્ય જિજ્ઞાસુવર્ગ તો પ્રયોજનભૂત તત્ત્વને યુક્તિથી સિદ્ધ કરીને જ પ્રમાણ માનવા માટે તૈયાર થઈ શકે છે. સારાંશ આ છે, કે— અપૌરુષેયત્વહેતુ અન્યાશ્રિત હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાન માટે તે અસિદ્ધ છે.

एवमनेकविधं स्यादिह मिथ्यामतकदम्बकं यावत्।

अनुपादेयमसारं वृद्धैः स्याद्वादवेदिभिः समयात् ॥७३७॥

અવ્યયાર્થ—(એવં) એ પ્રમાણે (इह) અહીં (यावत्) જેટલા કોઈ (अनेकविधं) નાના પ્રકારના (मिथ्यामतकदम्बकं) મિથ્યામતોના સમૂહ (स्यात्) છે તે બધા (समयात्) સમયાનુસાર(सिद्धांत अनुसार) (स्याद्वादवेदिभिः) સ્યાદ્વાદને જાણવાવાળા (वृद्धैः) વૃદ્ધ પુરુષો દ્વારા (असारं) અસાર અને (अनुपादेयं) અનુપાદેય છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અહીં જેટલા કોઈ મિથ્યામતો છે તે બધા, સિદ્ધાંતાનુસાર અનુભવી વૃદ્ધ 'સ્યાદ્વાદિઓ દ્વારા અસાર અને અનુપાદેય દર્શાવ્યા છે.

उक्तं प्रमाणलक्षणमनुभवगम्यं यथागमज्ञानात्।

अधुना निक्षेपपदं संक्षेपाल्लक्ष्यते यथालक्ष्म ॥७३८॥

અવ્યયાર્થ—(अनुभवगम्यं) અનુભવ દ્વારા જાણવા યોગ્ય (यथाऽगमज्ञानात्) આગમજ્ઞાનાનુસાર (प्रमाणलक्षणं) પ્રમાણનું લક્ષણ (उक्तं) કહ્યું, (अधुना) હવે આ સમયે (संक्षेपात्) સંક્ષેપથી (यथालक्ष्म) લક્ષણાનુસાર (निक्षेपपदं) નિક્ષેપ પદ (लक्ष्यते) કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે ૬૪૪માં પદથી માંડીને ૭૩૭માં પદ સુધી આગમાનુસાર અનુભવમાં આવવા યોગ્ય પ્રમાણના લક્ષણનું નિરૂપણ કર્યું, હવે આગળ સંક્ષેપતાપૂર્વક લક્ષણ અનુસાર નિક્ષેપના સ્વરૂપાદિકનું કથન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. પ્રશ્ન—

ननु निक्षेपो न नयो नच प्रमाणं न चांशकं तस्य।

पृथगुद्देश्यत्वादपि पृथगिव लक्ष्यं स्वलक्षणादिति चेत् ॥७३९॥

૧. સ્યાદ્વાદિ એટલે તત્ત્વસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાતા.

અન્વયાર્થ—(નનુ) શંકાકાર કહે છે, કે—(નિક્ષેપ:) નિક્ષેપ (ન નય:) ન તો નય છે (ચ) તથા (ન પ્રમાણ) ન પ્રમાણ છે (ચ) તથા (ન તસ્ય અંશક) ન પ્રમાણ વા નયનો અંશ છે, (અપિ) પરંતુ (પૃથગુદ્દેશ્યત્વાત્) નિક્ષેપનો પૃથક્ ઉદ્દેશ હોવાથી (સ્વલક્ષણાત્) પોતાના લક્ષણથી તે (પૃથક્ ઇવ લક્ષ્યં) પૃથક્ જ લક્ષિત છે. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો—

ભાવાર્થ—પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપ, પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવશ્યક થાય છે, તેમાં નય તથા પ્રમાણનું લક્ષણ નિરૂપણ કરી ચૂક્યા પરંતુ નિક્ષેપના લક્ષણનો નિર્દેશ કર્યો નથી તેથી અહીં શંકાકારની શંકા છે, કે—નિક્ષેપ, ન તો નય છે, કે ન પ્રમાણ છે તથા ન નય વા પ્રમાણનો અંશ છે પરંતુ તેનો નિર્દેશ ભિન્ન હોવાથી તે નય-પ્રમાણના લક્ષ્યથી ભિન્ન લક્ષ્યવાળો છે, તેથી તેનું લક્ષણ કહેવું જોઈએ, તેનો ઉત્તર—

નિક્ષેપનું લક્ષણ

સત્યં ગુણસાપેક્ષો સવિપક્ષઃ સ ચ નયઃ સ્વયંક્ષિપતિઃ ।

ય ઇહ ગુણાક્ષેપઃ સ્યાદુપચરિતઃ કેવલં સ નિક્ષેપઃ ॥૭૪૦॥

અન્વયાર્થ—(સત્યં) ઠીક છે, પરંતુ (ગુણસાપેક્ષઃ) ગુણોની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થવાવાળા (ચ) તથા (સવિપક્ષઃ) વિપક્ષની અપેક્ષા રાખવાવાળા (યઃ) જે (નયઃ) નય છે, (સઃ) તે નય (સ્વયં ક્ષિપતિઃ) જેનો સ્વયં ક્ષેપ કરે છે અર્થાત્ એ પ્રકારનો (યઃ) જે (ઇહ) અહીં (કેવલં ઉપચરિતઃ ગુણાક્ષેપઃ સ્યાત્) કેવળ ઉપચરિતરૂપ ગુણનો આક્ષેપ છે, (સઃ નિક્ષેપઃ) તે નિક્ષેપ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—નય અને નિક્ષેપમાં વિષય-વિષયીભાવરૂપ સંબંધ છે, તેથી નિક્ષેપનું લક્ષણ બાંધતાં ગ્રંથકારે શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં સવિપક્ષ અને ગુણસાપેક્ષરૂપ નયના સ્વયં ક્ષેપને નિક્ષેપનો નિરુક્ત્યર્થ દર્શાવ્યો છે તથા ઉત્તરાર્ધમાં ઉક્ત નિરુક્તિનો સારાંશ દર્શાવ્યો છે, કે—નયોના કેવળ ઉપચરિતરૂપ ગુણાક્ષેપને નિક્ષેપ કહે છે. અર્થાત્—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપથી જે નયો દ્વારા પદાર્થોમાં એક પ્રકારનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેને નિક્ષેપ કહે છે. જેમ જિન સંબંધી ગુણોની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કોઈ વ્યક્તિનું ‘જિન’ નામ રાખી લેવાને નામનિક્ષેપ કહે છે. જિનસમાન આકારાદિવાળી મૂર્તિમાં ‘આ તે જ જિન છે’ એવા પ્રકારની જિનભગવાનની બુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપના કરવી, તેને સ્થાપના નિક્ષેપ કહે છે. સાક્ષાત્ જિનપર્યાય સન્મુખ છદ્મસ્થ વીતરાગજિનના જીવને જિન માની પૂજવા, તેને દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે તથા સમવસરણમાં વિરાજમાન સાક્ષાત્ જિનભગવાનને જ જિન કહેવા, તેને ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

નિક્ષેપોના ભેદ

નિક્ષેપઃ સ ચતુર્ધા નામ તતઃ સ્થાપના તતો દ્રવ્યમ્ ।

ભાવસ્તલ્લક્ષણમિહ ભવતિ યથા લક્ષ્યતેઽધુના ચાર્થાત્ ॥૭૪૧॥

અન્વયાર્થ—(સ:નિક્ષેપ:) તે નિક્ષેપ, (નામ) નામ (તત:) તે પછી (સ્થાપના) સ્થાપના (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય (ચ) તથા (ભાવ) ભાવ એ પ્રમાણે (ચતુર્ધા) ચાર પ્રકારના છે. (અધુના) હવે (ઇહ) અહીં (અર્થાત્) અર્થથી (તલ્લક્ષણં) એ ચારે નિક્ષેપોનું લક્ષણ (યથાભવતિ) જે પ્રકારથી છે, (તથા લક્ષ્યતે) તે પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી તે નિક્ષેપ ચાર પ્રકારના છે, હવે આગળ એ ચારે નિક્ષેપોનાં લક્ષણ કહેવામાં આવે છે :—

નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપનાં લક્ષણ

વસ્તુન્યતદ્ગુણે ખલુ સંજ્ઞાકરણં જિનો યથા નામ।

સોડયં તત્સમરુપે તદ્બુદ્ધિઃ સ્થાપનાં યથા પ્રતિમા ॥૭૪૨॥

અન્વયાર્થ—(ખલુ) નિશ્ચયથી (અતદ્ગુણે વસ્તુનિ) અતદ્ગુણ વસ્તુમાં (સંજ્ઞાકરણં) સંજ્ઞા કરવી તે (નામ) નામનિક્ષેપ છે, (યથા) જેમ (જિન:) કોઈનું નામ જિન રાખવું, તથા (તત્સમરુપે) તેના સમાનરૂપવાળી વસ્તુમાં (સોડયં) ‘આ તે જ છે’ એ પ્રકારની (તદ્બુદ્ધિઃ) તેની જ બુદ્ધિ થવી (સ્થાપના) સ્થાપનાનિક્ષેપ છે, તે (યથા) જેમ કે—(પ્રતિમા) જિનેન્દ્રની પ્રતિમા, અર્થાત્ જિનેન્દ્રની પ્રતિમામાં જિનેન્દ્રની બુદ્ધિ થવી તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે.

ભાવાર્થ—અતદ્ગુણવસ્તુમાં જે સંજ્ઞા કરવામાં આવે છે તેને નામનિક્ષેપ કહે છે, જેમ કે—કોઈનું નામ જિન રાખવું; તથા સમાનરૂપવાળી વસ્તુમાં ‘આ તે જ છે’ એ પ્રકારની બુદ્ધિને સ્થાપનાનિક્ષેપ કહે છે, જેમ કે—જિનેન્દ્રની પ્રતિમામાં ‘આ તે જ જિનભગવાન છે’ એ પ્રકારની બુદ્ધિપૂર્વક જિનેન્દ્રભગવાનની સ્થાપના કરવી. વિશેષમાં સ્થાપનાનિક્ષેપમાં પૂજ્યાપૂજ્ય વ્યવહાર થાય છે પણ નામનિક્ષેપમાં નહિ, એ જ નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપમાં અંતર છે.

દ્રવ્યનિક્ષેપનું સ્વરૂપ

ઋજુનયનિરપેક્ષતયા સાપેક્ષં ભાવિનૈગમાદિનયૈઃ।

છદ્મસ્થોજિનજીવો જિન ઇવ માન્યો યથાત્ર તદ્દ્રવ્યમ્ ॥૭૪૩॥

અન્વયાર્થ—(ઋજુનયનિરપેક્ષતયા) ઋજુસૂત્રનયની ઉપેક્ષાપૂર્વક તથા (ભાવિનૈગમાદિનયૈઃ સાપેક્ષં) ભાવિ નૈગમાદિનયોની અપેક્ષાપૂર્વક જે કહેવામાં આવે છે (તત્ દ્રવ્યં) તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે, (યથા) જેમ કે—(અત્ર) અહીં (છદ્મસ્થઃ જિનજીવઃ) છદ્મસ્થ જિનજીવ (જિન ઇવ માન્યઃ) જિનની માફક માન્ય છે.

ભાવાર્થ—ઋજુસૂત્રનયનો વિષય વર્તમાન છે તથા ભાવિનૈગમનયનો વિષય

ભવિષ્યકાલીન છે. આદિ શબ્દથી અહીં ભૂતનૈગમનયનું ગ્રહણ કર્યું છે, તેનો વિષય ભૂતકાલીન થાય છે. એ ત્રણે નયોના વિષયોમાં ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષા ન કરતાં ભૂત અને ભાવિ નૈગમનયની અપેક્ષાએ થઈ ચૂકેલા તથા થવાવાળાને વર્તમાનમાં કહેવું તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. જેમ કે—છન્નસ્થઅવસ્થામાં રહેલા વર્તમાન જિનના જીવને જિન કહેવો અથવા સિદ્ધભગવાનને જિન કહેવા તે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે.

ભાવનિક્ષેપનું સ્વરૂપ

તત્પર્યાયો ભાવો યથા જિનઃ સમવશરણસંસ્થિતિકઃ ।

ઘાતિચતુષ્ટયરહિતો જ્ઞાનચતુષ્ટયયુતો હિ દિવ્યવપુઃ ॥૭૪૪॥

અન્વયાર્થ—(તત્પર્યાયોઃ ભાવઃ) તત્પર્યાયવાળો ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે અર્થાત્ જે પદાર્થ જે સમયે જે પર્યાયથી સહિત હોય, તે પદાર્થને તે સમયે તે જ પર્યાયવાળો કહેવો તે ભાવનિક્ષેપ છે. (યથા હિ) જેમ કે—(સમવશરણ સંસ્થિતિકઃ) સમવશરણમાં છે સ્થિતિ જેમની એવા તથા (ઘાતિચતુષ્ટયરહિતઃ) ચાર ઘાતિકર્મોથી રહિત (જ્ઞાનચતુષ્ટયયુતઃ) અનંતજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટયોથી યુક્ત તથા (દિવ્યવપુઃ) દિવ્ય પરમૌદારિક દેહધારી (જિનઃ) જિનને જ ‘જિન’ કહેવા.

ભાવાર્થ—જે સમયે જે પદાર્થની પર્યાય હોય તે સમયે તે પદાર્થને તે જ પર્યાયવાળો કહેવો તે ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે, જેમ કે—ઘાતિકર્મોનો નાશ કરવાવાળા, અનંતચતુષ્ટયસહિત અને પરમ દિવ્યઔદારિકદેહધારી સમવસરણમાં વિરાજમાન અરહંતભગવાનને જ ‘જિન’ કહેવા.

એ પ્રમાણે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવનિક્ષેપની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારથી જિન ‘જિન’ કહેવામાં આવે છે, એ ચારે નિક્ષેપ, નયના વિષય થાય છે. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનિક્ષેપ દ્રવ્યાર્થિકનયનો^૧ વિષય થાય છે તથા ભાવનિક્ષેપ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય થાય છે, કારણ કે—નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનિક્ષેપમાં નયો દ્વારા પૂર્ણ દ્રવ્યનો નિક્ષેપ કરવામાં આવે છે તથા ભાવનિક્ષેપમાં ઋજુસૂત્રનય દ્વારા કેવળ દ્રવ્યની પર્યાયનો નિક્ષેપ કરવામાં આવે છે, તેથી નામાદિક ત્રણ નિક્ષેપને દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષય માનવામાં આવ્યા છે તથા ભાવનિક્ષેપને પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય માનવામાં આવ્યો છે.

ગામ જિના જિણામા ઠવણ જિના જિણિંદ પડિમા઼ ।

દવ્વ જિના જિણજીવા ભાવજિણા સમવસરણત્થા । ।

શ્રી ષટપાહુડ-બોધ પ્રાભુત.

૧. સૂત્રાનુસાર નૈગમ સંગ્રહ અને વ્યવહારનયને દ્રવ્યાર્થિકનય તથા ઋજુસૂત્રાદિ બાકીના નયોને પર્યાયાર્થિકનય કહે છે, પરંતુ અહીં અધ્યાત્મવાદથી એ સાતે નય પણ વ્યવહારનય જ છે.

અન્વયાર્થ—(જિણામા) જિન નામવાળી વ્યક્તિ (જામજિણા) નામ જિન છે. (જિણિંદ પહિમા) જિનેંદ્ર પ્રતિમા એ (ઠવણજિણા) સ્થાપનાજિન છે, (જિણજીવા) જિન થવાવાળો જીવ (દલ્વજીણા) દ્રવ્યજિન છે તથા (સમવસરણત્થા) સમવસરણમાં વિરાજમાન સાક્ષાત્ જિન (ભાવજિણા) ભાવજિન છે.

દિઙ્માત્રમત્ર કથિતં વ્યાસાદપિ તત્ત્વતુષ્ટયં યાવત્ ।

પ્રત્યેકમુદાહરણં જ્ઞેયં જીવાદિકેષુ ચાર્થેષુ ॥૭૪૫॥

અન્વયાર્થ—(અત્ર) અહીં (દિઙ્માત્ર) સામાન્યરૂપથી (તત્ત્વતુષ્ટયં યાવત્) નામાદિક ચારે નિક્ષેપોનું (કથિતં) કથન કર્યું. (અપિ ચ) તથા (વ્યાસાત્) વિસ્તારથી (જીવાદિકેષુ ચાર્થેષુ) જીવાદિક અર્થોમાં પણ (પ્રત્યેકં ઉદાહરણં જ્ઞેયં) પ્રત્યેકનાં ઉદાહરણ સમજવાં.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે અતિ સંક્ષેપથી દૃષ્ટાંત દ્વારા નિક્ષેપના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, વિશેષરૂપથી ચારે પ્રકારના નિક્ષેપ, જીવાદિક સમપદાર્થોમાં ઉદાહરણસહિત લગાવી લેવા.

ઉક્તં ગુરુપદેશાન્નયનિક્ષેપપ્રમાણમિતિ તાવત્ ।

દ્રવ્યગુણપર્યયાણામુપરિ યથાસંભવં દધામ્યધુના ॥૭૪૬॥

અન્વયાર્થ—(ઇતિ) એ પ્રમાણે (નય નિક્ષેપ પ્રમાણં તાવત્) નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણનું સ્વરૂપ (ઉક્તં) કહ્યું. (અધુના) હવે આ સમયે (ગુરુપદેશાત્) શ્રી ગુરુના ઉપદેશાનુસાર (દ્રવ્યગુણપર્યયાણાં) દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયો (ઉપરિ) ઉપર (યથાસંભવં) યથાયોગ્ય (દધામિ) નય-પ્રમાણને લગાવે છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોમાંથી નય અને પ્રમાણના વિષય કોણ અને કેવી રીતે થાય છે, તે ઘટાવે છે.

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે નય-પ્રમાણ અને નયના વિષયભૂત નિક્ષેપોના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે આગળ દ્રવ્ય, ગુણ તથા પર્યાયોમાંથી નય અને પ્રમાણ કોને કોને વિષય કરે છે, તે દર્શાવે છે :-

તત્ત્વમનિર્વચનીયં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકસ્ય ભવતિ મતમ્ ।

ગુણપર્યયવદ્દ્રવ્યં પર્યાયાર્થિકનયસ્યપક્ષોઽયમ્ ॥૭૪૭॥

અન્વયાર્થ—(તત્ત્વં અનિર્વચનીયં) તત્ત્વ, અનિર્વચનીય છે એ (શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકસ્ય) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો (મતં ભવતિ) પક્ષ છે, તથા (ગુણપર્યયવત્ દ્રવ્યં) ગુણપર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે, (અયં) આ (પર્યાયાર્થિક નયસ્ય) પર્યાયાર્થિકનયનો (પક્ષઃ) પક્ષ છે.

ભાવાર્થ—તત્ત્વ અનિર્વચનીય છે એ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે તથા દ્રવ્ય,

ગુણપર્યાયવાણું છે એ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે, અર્થાત્ અનિર્વચનીય (અભેદરૂપ) દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય માન્યો છે તથા ભેદપાત્ર પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય માન્યો છે. (જુઓ ગા. ૬૩૧ થી ૬૩૫)

યદિદમનિર્વચનીયં ગુણપર્યાયવત્તદેવ નાસ્ત્યન્યત્ ।

ગુણપર્યાયવદ્યદિદં તદેવ તત્ત્વં તથા પ્રમાણમિતિ ॥૭૪૮॥

અન્વયાર્થ—(યત્ इदं अनिर्वचनीयं) જે આ અનિર્વચનીય છે (તદેવ) તે જ (ગુણપર્યાયવત્) ગુણ-પર્યાયવાણું દ્રવ્ય છે, (અન્યત્ नास्ति) અન્ય કાંઈ નથી (તથા) તથા (યત્ इदं) જે આ (ગુણપર્યાયવત્) ગુણ-પર્યાયવાણું દ્રવ્ય છે, (તદેવ) તે જ (તત્ત્વં) તત્ત્વ છે. (इति) એ પ્રકારથી સામાન્ય-વિશેષ બંનેને યુગપદ્ (એકીસાથે) વિષય કરવાવાણું (પ્રમાણં) પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ—તથા જે તત્ત્વ, અનિર્વચનીય છે તે જ ગુણ-પર્યાયવાણું છે અથવા જે તત્ત્વ, ગુણ-પર્યાયવાણું છે તે જ અનિર્વચનીય તત્ત્વ છે, એ પ્રમાણે જોડરૂપ યુગપદ્ ઉભયને વિષય કરવો તે પ્રમાણનો પક્ષ છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

यद्द्रव्यं तन्न गुणो योपि गुणस्तन्न द्रव्यमिति चार्थात् ।

पर्यायोपि यथा स्यात् ऋजुसૂत्रनयपक्षः स्वपक्षमात्रत्वात् ॥૭૪૯॥

यदिदं द्रव्यं स गुणो योपि गुणो द्रव्यमेतदेकार્थात् ।

तदुभयपक्षे दक्षો विवक्षितः प्रमाणपक्षोऽयम् ॥૭૫૦॥

અન્વયાર્થ—(અર્થાત્) વાસ્તવમાં (યથા) જેમ (યત્ દ્રવ્ય) જે દ્રવ્ય છે (તન્ન ગુણઃ) તે ગુણ નથી (અપિ) અને (યઃ) જે (ગુણઃ) ગુણ છે (તત્ દ્રવ્યં ચ ન) તે દ્રવ્ય પણ નથી. (તથા) તેવી જ રીતે (પર્યાયોઽપિ) પર્યાય પણ પર્યાય જ છે પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ નથી. (इति) એ (સ્વપક્ષમાત્રત્વાત્) કેવળ પોતાના પર્યાયરૂપ પક્ષને વિષય કરવાથી (ऋजुसूत्र नयपक्षः स्यात्) ઋજુસૂત્ર નયનો પક્ષ છે.

તથા (एकार्थात्) દ્રવ્ય-ગુણનો એકાર્થ હોવાથી (यत् इदं द्रव्यं) જે આ દ્રવ્ય છે (सः गुणः) તે જ ગુણ છે (अपि) તથા (यः गुणः) જે ગુણ છે (एतत् द्रव्यं) તે જ દ્રવ્ય છે, એ દ્રવ્યાર્થિકનયનો પક્ષ છે, તથા (तदुभयपक्षे: दक्षः) એ બંને પક્ષોને વિષય કરવામાં સમર્થ (विवक्षितः) વિવક્ષિત જે પક્ષ છે, તે (अयं) આ (प्रमाण पक्षः) પ્રમાણનો પક્ષ છે.

ભાવાર્થ—જેમ, જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી તથા જે ગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી, પરંતુ ગુણ, ગુણ જ છે તથા દ્રવ્ય, દ્રવ્ય જ છે. એ જ પ્રમાણે જે પર્યાય છે તે પર્યાય જ છે પણ દ્રવ્ય વા

ગુણ નથી. એ પક્ષ (વિષય) અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયને ભિન્નભિન્ન માની કેવળ પર્યાયમાત્રને વિષય કરવી એ ઋજુસૂત્રનયનો પક્ષ એટલે વિષય છે, તથા જે દ્રવ્ય છે તે જ ગુણ છે અને જે ગુણ છે તે જ દ્રવ્ય છે, કારણ કે ‘ગુણસમુદાયો દ્રવ્યં’ એ સિદ્ધાંતમાં સંપૂર્ણ ગુણોને જ દ્રવ્ય કહ્યું છે, તેથી ગુણ અને દ્રવ્ય પરસ્પરમાં (પ્રદેશ) ભિન્ન નથી પરંતુ ઉક્ત પ્રકારથી એક જ અર્થવાળા છે, એટલા માટે ગુણ તથા દ્રવ્યને એક કહેવા એ દ્રવ્યાર્થિકનયનો પક્ષ એટલે વિષય છે તથા એ બંને નયોના પક્ષને યુગપત્ વિષય કરવો તે પ્રમાણનો વિષય છે.

પૃથગાદાનમશિષ્ટં નિક્ષેપો નયવિશેષ ઇવ યસ્માત્ ।

તદુદાહરણં નિયમાદસ્તિ નયાનાં નિરૂપણાવસરે ॥૭૫૧॥

અન્વયાર્થ—(યસ્માત્) જે કારણથી (નિક્ષેપ:) નિક્ષેપ, (નય વિશેષ ઇવ) નયવિશેષના જેવા છે, તેથી (પૃથગાદાનં અશિષ્ટં) નિક્ષેપનું જુદું ગ્રહણ કરીને નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે (નયાનાં નિરૂપણાવસરે) નયોના નિરૂપણ અવસરમાં અર્થાત્ નયોનું નિરૂપણ કરતી વેળા (નિયમાત્) નિયમથી (તદુદાહરણં અસ્તિ) નિક્ષેપના ઉદાહરણ રહે છે.

ભાવાર્થ—પ્રમાણ અને નયની માફક નિક્ષેપોનું જુદું વર્ણન કરવું એ ઠીક નથી, કારણ કે—વિશેષ પ્રકારથી નયોના ઉદાહરણોનું નિરૂપણ કરતી વેળા નયવિશેષની માફક નિક્ષેપોનું નિરૂપણ પણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ તે નયોના વર્ણનમાં ગર્ભિત થઈ જાય છે, તેથી નિક્ષેપોનું જુદું વર્ણન કરવું ઉપયુક્ત નથી.

હવે આગળ ચાર પદો દ્વારા વ્યવહારનયની અંતર્ગત અનેક વા એક નયનું તથા દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ દર્શાવી એ બંનેને યુગપત્ ગ્રહણ કરવાથી પ્રમાણ થાય છે, તે દર્શાવે છે—

અસ્તિ દ્રવ્યં ગુણોઽથવા પર્યાયસ્તત્ત્રયં મિથોઽનેકમ્ ।

વ્યવહારૈકવિશિષ્ટો નયઃ સ વાઽનેકસંજ્ઞકોન્યાયાત્ ॥૭૫૨॥

અન્વયાર્થ—(દ્રવ્યં ગુણઃ અથવા પર્યાયઃ) દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાય એ ત્રણે પોતપોતાના સ્વરૂપથી (અસ્તિ) છે, (તત્) તેથી (ત્રય) એ ત્રણે (મિથો વા) પરસ્પરમાં પણ (અનેક) અનેક છે, એવી રીતે (વ્યવહારૈક વિશિષ્ટઃ નયઃ) કેવળ એક વ્યવહારવિશિષ્ટ જે નય છે અર્થાત્ વ્યવહારઅંતર્ગત જે નય છે, (સઃ) તે (ન્યાયાત્) ન્યાયાનુસાર (અનેક સંજ્ઞકઃ) અનેકતાને પ્રતિપાદન કરવાના કારણથી અનેક સંજ્ઞક (નામ ધરાવનાર) નય છે.

ભાવાર્થ—જે નય, દ્રવ્ય છે-ગુણ છે-પર્યાય છે એ પ્રકારથી દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રતિપાદન કરે છે, તે વ્યવહારનયના અંતર્ગત અનેક નય કહેવાય છે.

एकं सदिति द्रव्यं गुणोऽथवा पर्ययोऽथवा नाम्ना ।

इतरद्वयमन्यतरं लब्धमनुक्तं स एकनयपक्षः ॥७५३॥

અવ્યયાર્થ—(નામ્ના) નામ દ્વારા ભલે (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય હો, (અથવા) અથવા (ગુણઃ) ગુણ હો, (અથવા) અથવા (પર્યયઃ) પર્યાય હો, પરંતુ સામાન્યપણે તે (એકં સત્) એક સત્ જ છે, (इति) તેથી એ ત્રણેમાંથી કોઈ એકને કહેતાં (अनुक्तं) નહિ કહેલાં (अन्यतरं इतरद्वयं) બાકીનાં બે (लब्धं) લબ્ધ-પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે જે સત્ને એક કહે છે, (सः) તે (एकनयपक्षः) એક નયપક્ષ છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણેય એક સત્ જ છે, એમ કહેવાવાળો જે નય છે તે વ્યવહારનય અંતર્ભૂત એક નય છે, કારણ કે—એ ત્રણેમાંથી કોઈ એકને કહેવાથી અર્થાત્ દ્રવ્યને, ગુણને અથવા પર્યાયને સત્ કહેવાથી બાકીના બંનેનું વિના કહ્યે પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે, તેથી એકપણાને કહેવાવાળો હોવાથી આ નય વ્યવહારાંતર્ગત નયોમાંથી^૧ એક નય કહેવાય છે.

न द्रव्यं नापि गुणो न च पर्यायो निरंशदेशत्वात् ।

व्यक्तं न विकल्पादपि शुद्धद्रव्यार्थिकस्य मतमेतत् ॥७५४॥

અવ્યયાર્થ—(નિરંશદેશત્વાત્) વસ્તુ અખંડરૂપ હોવાથી (न द्रव्यं) ન દ્રવ્ય છે (अपि) તથા (न गुणः) ન ગુણ છે (च) તથા (न पर्यायः) ન પર્યાય છે, તથા (न विकल्पात् व्यक्तं अपि) ન તે વસ્તુ કોઈ વિકલ્પથી વ્યક્ત પણ થઈ શકે છે, (एतत्) એ (शुद्ध द्रव्यार्थिकस्य मतं) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનો મત છે-પક્ષ છે.

ભાવાર્થ—ન દ્રવ્ય છે, ન ગુણ છે, ન પર્યાય છે તથા ન કોઈ વિકલ્પ જ છે, એ પ્રકારથી ‘नेत्येतावन्मात्र’ જે નિશ્ચયનયનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે અનુસાર આ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો પક્ષ છે.

द्रव्य गुण पर्ययाख्यैर्यदनेकं सद्विभिद्यते हेतोः ।

तदभेद्यमनंशत्वादेकं सदिति प्रमाणमतमेतत् ॥७५५॥

અવ્યયાર્થ—(हेतोः) યુક્તિવશથી (यत् सत्) જે સત્ને (द्रव्यगुणपर्ययाख्यैः) દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોના નામથી (अनेकं) અનેકરૂપથી (विभिद्यते) ભિન્ન કરવામાં આવે છે, (तत् सत्) તે જ સત્ (अनंशत्वात्) અંશરહિત હોવાથી (अभेद्यं एकं) અભેદ્ય-એક છે. (इति एतत्) એ પ્રમાણે આ (प्रमाणमतं) પ્રમાણનો પક્ષ છે.

૧. નોટ—અધ્યાત્મપ્રમાણથી સાતે નય વ્યવહાર કહેવાય છે, તેથી અહીં સંગ્રહનયને વ્યવહારાંતર્ગત એક નય કહ્યો છે.

ભાવાર્થ—યુક્તિપૂર્વક જે સત્ને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોની અપેક્ષાએ અનેક કહ્યું હતું તે જ સત્, અંશરહિત હોવાથી અભેદ-એક જ છે. એ પ્રમાણે યુગપત્ એકઅનેકને વિષય કરવું એ પ્રમાણનો પક્ષ છે.

હવે આગળ ચાર પદો દ્વારા વ્યવહારનયઅંતર્ગત અસ્તિ તથા નાસ્તિનયના સ્વરૂપને દર્શાવતાં સાથે સાથે એ બંને વિકલ્પોથી રહિત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયના સ્વરૂપને દર્શાવી ઉભય નયોના વિષયને પ્રમાણ કેવી રીતે વિષય કરે છે, તે બતાવે છે—

અપિ ચાસ્તિ સામાન્યમાત્રાદથવા વિશેષમાત્રત્વાત્ ।

અવિવક્ષિતો વિપક્ષો યાવદનન્યઃ સ તાવદસ્તિનયઃ ॥૭૫૬॥

અન્વયાર્થ—(અપિ ચ) તથા જે (સામાન્ય માત્રાત્) સામાન્યમાત્રથી (અથવા) અથવા (વિશેષમાત્રત્વાત્) વિશેષમાત્રથી (અસ્તિ) છે, તેમાં (યાવત્) જ્યાં સુધી (વિપક્ષઃ) વિપક્ષ (અવિવક્ષિતઃ) અવિવક્ષિત રહે છે (તાવત્) ત્યાં સુધી (સઃ અનન્યઃ) તે એક (અસ્તિનયઃ) અસ્તિનય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—સામાન્ય-વિશેષાત્મકવસ્તુમાં જે સમયે વિશેષને ગૌણ કરી કેવળ સામાન્યની વિવક્ષા થાય છે અથવા સામાન્યને ગૌણ કરી કેવળ વિશેષની વિવક્ષા થાય છે, તે સમયે વિપક્ષની વિવક્ષા ન કરતાં કેવળ સામાન્ય વા કેવળ વિશેષની અપેક્ષાએ વસ્તુના અસ્તિત્વનું જે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે વ્યવહારાન્તર્ગત નયોમાંથી અસ્તિનય કહેવાય છે.

નાસ્તિ ચ તદિહ વિશેષૈઃ સામાન્યસ્ય વિવક્ષિતાયાં વા ।

સામાન્યૈરિતરસ્ય ચ ગૌણત્વે સતિ ભવતિ નાસ્તિનયઃ ॥૭૫૭॥

અન્વયાર્થ—(ચ) તથા (ઇહ) અહીં (તત્) વસ્તુ (સામાન્યસ્ય વિવક્ષિતાયાં) સામાન્યની વિવક્ષામાં (ગૌણત્વે સતિ) વિશેષધર્મની ગૌણતા થતાં (વિશેષૈઃ) વિશેષ ધર્મો દ્વારા (નાસ્તિ) નથી, (વા) અથવા (ઇતરસ્ય વિવક્ષિતાયાં) ઈતર એટલે વિશેષની વિવક્ષામાં સામાન્યધર્મની ગૌણતા થતાં (સામાન્યૈઃ નાસ્તિ) સામાન્યધર્મો દ્વારા નથી, એ પ્રકારનું જે કથન છે તે (નાસ્તિનયઃ) નાસ્તિનય (ભવતિ) છે.

ભાવાર્થ—વસ્તુ, સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તેથી જે સમયે સામાન્યની વિવક્ષા થાય છે તે સમયે વિશેષ ધર્મની ગૌણતા થવાથી તે વસ્તુ, વિશેષની અપેક્ષાએ નથી; તથા જે સમયે વિશેષની વિવક્ષા થાય છે તે સમયે સામાન્યધર્મની ગૌણતા થવાથી તે વસ્તુ, સામાન્યની અપેક્ષાએ નથી. એ પ્રમાણે જે કથન કરવામાં આવે છે, તેને વ્યવહારાન્તર્ગત નયોમાંથી નાસ્તિનય કહે છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયપક્ષાદસ્તિ ન તત્ત્વં સ્વરૂપતોઽપિ તતઃ ।

ન ચ નાસ્તિ પરસ્વરૂપાત્સર્વવિકલ્પાતિગં યતો વસ્તુ ॥૭૫૮॥

અન્વયાર્થ—(તત્ત્વં) તત્ત્વ, (તતઃ દ્રવ્યાર્થિકનયપક્ષાત્) એ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયપક્ષની અપેક્ષાએ (સ્વરૂપતોઽપિ) સ્વરૂપથી છે એમ પણ (ન અસ્તિ) નથી, (ચ) તથા (પરસ્વરૂપાત્) પરસ્વરૂપથી નથી એમ પણ નથી; (યતઃ) કારણ કે—શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (વસ્તુઃ) વસ્તુ, (સર્વવિકલ્પાતિગં) સંપૂર્ણ વિકલ્પોથી રહિત માની છે.

ભાવાર્થ—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ તત્ત્વ, ન સ્વરૂપથી અસ્તિરૂપ છે તથા ન પરરૂપથી નાસ્તિરૂપ પણ છે, કારણ કે આ નયની અપેક્ષાએ વસ્તુ નિર્વિકલ્પાત્મક માની છે.

યદિદં નાસ્તિસ્વરૂપાભાવાદસ્તિ સ્વરૂપ સદ્ભાવાત્ ।

તદ્વાચ્યાત્યયરચિતં વાચ્યં સર્વં પ્રમાણપક્ષસ્ય ॥૭૫૯॥

અન્વયાર્થ—(યત્) જે (ઇદં) આ (સ્વરૂપાભાવાત્) સ્વરૂપના અભાવથી (નાસ્તિ) નથી, તથા (સ્વરૂપસદ્ભાવાત્) સ્વરૂપના સદ્ભાવથી (અસ્તિ) છે, (તત્) તે જ (અવાચ્યાત્યયરચિતં) અનિર્વચનીય રચિત અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ છે. (ઇતિ સર્વં) એ સર્વ (પ્રમાણપક્ષસ્ય) પ્રમાણપક્ષનું (વાચ્યં) વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ—જે વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિરૂપ તથા પરસ્વરૂપના અભાવની અપેક્ષાએ અર્થાત્ પરસ્વરૂપથી નાસ્તિરૂપ છે, તે જ વસ્તુ અનિર્વચનીય છે. એ પ્રમાણે જોડરૂપથી યુગપદ્ધ બંને પક્ષોને પ્રમાણપક્ષ કહે છે.

ઉત્પદ્યતે વિનશ્યતિ સદિતિ યથાસ્વં પ્રતિક્ષણં યાવત્ ।

વ્યવહારવિશિષ્ટોઽયં નિયતમનિત્યો નયઃ પ્રસિદ્ધઃ સ્યાત્ ॥૭૬૦॥

અન્વયાર્થ—(સત્ ઇતિ) સત્, એ (યથાસ્વં) યથાયોગ્ય (પ્રતિક્ષણં યાવત્) પ્રત્યેક સમયમાં (ઉત્પદ્યતે) ઉત્પન્ન થાય છે તથા (વિનશ્યતિ) નાશ પામે છે. (અયં) આ (નિયતં) નિશ્ચયથી (વ્યવહારવિશિષ્ટઃ) વ્યવહારવિશિષ્ટ (પ્રસિદ્ધઃ) પ્રસિદ્ધ (અનિત્યઃ નયઃ સ્યાત્) અનિત્યનય છે.

ભાવાર્થ—સત્ને પ્રતિસમય યથાયોગ્ય નયવિવક્ષાવશ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન તથા નાશ પામવાવાળું કહેવું, એ વ્યવહારાન્તર્ગત પ્રસિદ્ધ અનિત્યનય છે.

નોત્પદ્યતે ન નશ્યતિ ધ્રુવમિતિ સત્સ્યાદનન્યથાવૃત્તેઃ ।

વ્યવહારાન્તર્ભૂતો નયઃ સ નિત્યોઽપ્યનન્યશરણઃ સ્યાત્ ॥૭૬૧॥

અન્વયાર્થ—(અનન્યથાવૃત્તેઃ) અનન્યથાવૃત્તિ (એકરૂપતા) હોવાથી (સત્્ ઇતિ) સત્્ એ (નઉત્પદ્યતે) ન ઉત્પન્ન થાય છે, (ન નશ્યતિ) ન નાશ પામે છે, પરંતુ (ધ્રુવં સ્યાત્) ધ્રુવ છે. એ પ્રકારનું જે કથન છે, (સઃ અપિ) તે પણ (વ્યવહારાન્તર્ભૂતઃ) વ્યવહારનય અંતર્ભૂત (અનન્યશરણઃ) અનન્યશરણરૂપ (નિત્યઃ નયઃ સ્યાત્) નિત્યનય છે.

ભાવાર્થ—નિત્યનયથી સત્્માં ઉત્પાદ, વ્યય કાંઈ પણ વિવક્ષિત થતાં નથી, પરંતુ સદાય અનન્યથાવૃત્તિ જ વિવક્ષિત થાય છે, તેથી સત્્ને (દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ) ઉત્પન્ન તથા નાશ થવારૂપ ન કહેતાં ધ્રુવ કહેવું, એ બીજાની શરણતા નહિ રાખવાવાળા વ્યવહારાન્તર્ગત નયોમાંથી નિત્યનય છે.

ન વિનશ્યતિ વસ્તુ યથા વસ્તુ તથા નૈવ જાયતે નિયમાત્ ।

સ્થિતિમેતિ ન કેવલમિહ ભવતિ સ નિશ્ચયનયસ્ય પક્ષશ્ચ ॥૭૬૨॥

અન્વયાર્થ—(યથા) જેમ (ઇહ) અહીં (કેવલ) કેવળ (વસ્તુ) વસ્તુ (ન વિનશ્યતિ) નાશ પામતી નથી, (તથા) તેવી જ રીતે (નિયમાત્) નિયમથી (વસ્તુ) વસ્તુ (નૈવજાયતે) ઉત્પન્ન પણ થતી નથી (ચ) તથા (ન સ્થિતિ ઇતિ) ન ધૌવ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, એવું જે કથન છે (સઃ) તે (નિશ્ચયનયસ્ય પક્ષઃ) નિશ્ચયનયનો પક્ષ (ભવતિ) છે.

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે વસ્તુ, ઉત્પન્ન તથા નાશ પામતી નથી, તેવી રીતે તે ધ્રુવ પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે, એમ કહેવું તે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો એટલે નિશ્ચયનયનો પક્ષ છે.

યદિદં નાસ્તિ વિશેષૈઃ સામાન્યસ્યવિવક્ષયા તદિદમ્ ।

ઉન્મઙ્ગત્સામાન્યૈરસ્તિ તદેતત્પ્રમાણમવિશેષાત્ ॥૭૬૩॥

અન્વયાર્થ—(યત્્ ઇદં) જે આ (સામાન્યસ્ય વિવક્ષયા) સામાન્યની વિવક્ષાથી (સામાન્યઃ) સામાન્ય દ્વારા (ઉન્મઙ્ગત્) વિવક્ષાને પ્રાપ્ત (ઇદં અસ્તિ) આ છે તથા જે (વિશેષૈઃ નાસ્તિ) વિશેષો દ્વારા 'નથી' (તત્) તે, એ પ્રમાણે તે (તદેતત્) 'આ તે જ છે' એ પ્રકારથી બંનેને (અવિશેષાત્) સામાન્યરૂપથી કોઈને મુખ્ય-ગૌણ કર્યા વિના વિષય કરવા તે (પ્રમાણં) પ્રમાણનો પક્ષ છે.

ભાવાર્થ—જે વસ્તુ, વિશેષની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ છે તે જ વસ્તુ, સામાન્યની અપેક્ષાએ અસ્તિરૂપ પણ છે, એ પ્રમાણે બંનેને જોડરૂપથી યુગપદ્ મુખ્ય-ગૌણ વ્યવસ્થાને છોડી વિષય કરવાં તે પ્રમાણનો પક્ષ છે.

અભિનવભાવપરિણતેર્યોઽયં વસ્તુન્યપૂર્વસમયોયઃ ।

ઇતિ યો વદતિ સ કશ્ચિત્પર્યાયાર્થિકનયેષ્વભાવનયઃ ॥૭૬૪॥

અન્વયાર્થ—(અભિનવ ભાવપરિણતેઃ) નવીન પર્યાયરૂપ પરિણમનથી (વસ્તુનિ) વસ્તુમાં (યઃ યઃ અયં અપૂર્વ સમયઃ) જે જે આ અપૂર્વ પર્યાય થઈ રહી છે. (ઇતિ) એ પ્રકારથી (યઃ વદતિ) જે કહે છે, (સઃ) તે (કશ્ચિત્) કોઈ (પર્યાયાર્થિક નયેષુ) પર્યાયાર્થિકનયોમાં (અભાવનયઃ) અભાવનય છે.

ભાવાર્થ—જે નય, પ્રતિસમય થવાવાળા નવીન નવીન ઉત્પાદરૂપ પરિણમનની અપેક્ષાએ પૂર્વ પૂર્વ પર્યાયના નાશપૂર્વક ઉત્તરોત્તર કાળવર્તી પર્યાયોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, તે પર્યાયાર્થિકનયોમાંનો એક અભાવનય છે.

પરિણમમાનેઽપિ તથાભૂતૈ ભવૈર્વિનશ્યમાનેઽપિ ।

નાયમપૂર્વો ભાવઃ પર્યાયાર્થિકવિશિષ્ટભાવનયઃ ॥૭૬૫॥

અન્વયાર્થ—(અપિ) તથા (તથાભૂતૈઃ ભવૈઃ) તથાભૂત (તે તે પ્રકારના) પરિણામો દ્વારા (પરિણમમાને) પરિણમન થતાં (વિનશ્યમાનેઽપિ) પૂર્વ-પૂર્વ પરિણમનનો વિનાશ થવા છતાં પણ (અયં અપૂર્વઃ ભાવઃ ન) 'આ કોઈ અપૂર્વભાવ નથી.' એ પ્રકારનું જે કથન છે, તે (પર્યાયાર્થિક વિશિષ્ટ ભાવનયઃ) પર્યાયાર્થિક વિશેષણ વિશિષ્ટ ભાવનય છે.

ભાવાર્થ—પ્રતિસમય નવીન નવીન ઉત્પાદરૂપથી તથાભૂતભાવો દ્વારા પરિણમન થવા છતાં અને નષ્ટ પામવા છતાં પણ (ભાવનય) દ્રવ્યાર્થિકનયદૃષ્ટિથી દ્રવ્યમાં કોઈ અપૂર્વતા આવતી નથી, એ પ્રમાણે અપૂર્વભાવોને નહિ કહેવાવાળા નયને અર્થાત્ નિરંતર પૂર્વભાવોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા નયને વ્યવહારાન્તર્ગત નયોમાંથી એક ભાવનય કહે છે.

શુદ્ધદ્રવ્યાદેશાદભિનવભાવો ન સર્વતો વસ્તુનિ ।

નાપ્યનભિનવશ્ચ યતઃ સ્યાદભૂતપૂર્વો ન ભૂતપૂર્વો વા ॥૭૬૬॥

અન્વયાર્થ—(શુદ્ધ દ્રવ્યાદેશાત્) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ (વસ્તુનિ) વસ્તુમાં (સર્વતઃ) સર્વ પ્રકારથી (ન અભિનવભાવઃ) ન નવીનભાવ છે (અપિ ચ) તથા (ન અનભિનવઃ) ન અનભિનવ ભાવ છે અર્થાત્ ન ભૂતભાવોનો અભાવ જ છે, (યતઃ) કારણ કે—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય (અભૂતપૂર્વઃ) અભૂતપૂર્વ (વા ભૂતપૂર્વઃ) અથવા ભૂતપૂર્વ એ (ન સ્યાત્) કાંઈ નથી.

ભાવાર્થ—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ન તો નવીનભાવોનો ઉત્પાદ જ થાય છે અથવા ન પૂર્વભાવોનો વિનાશ જ થાય છે, કારણ કે—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ તત્ત્વ, નિર્વિકલ્પ છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિકનય ન તો ભૂતપૂર્વ વિષયને જ વિષય કરે છે, કે ન તો અભૂતપૂર્વ વિષયને જ વિષય કરે છે, પરંતુ એ તો બંનેનો નિષેધ કરે છે.

અભિનવભાવૈ ર્યદિદં પરિણમમાનં પ્રતિક્ષણં યાવત્ ।

અસદુત્પન્નં ન હિ તત્સન્નષ્ટં વા ન પ્રમાણમતમેતત્ ॥૭૬૭॥

અન્વયાર્થ—(અભિનવભાવૈઃ) નવીનભાવો દ્વારા (પ્રતિક્ષણં યાવત્) પ્રત્યેક ક્ષણમાં (પરિણમમાનં) પરિણમનમાન (યત્ इदं) જે આ સત્ છે, (તત્) તે (હિ) નિશ્ચયથી (અસત્ ઉત્પન્નં ન) અસત્રૂપથી ઉત્પન્ન નથી (વા) અથવા (સત્ નષ્ટં ન) સત્રૂપથી નષ્ટ નથી, (एतत् प्रमाणमतं) એ પ્રમાણપક્ષ છે.

ભાવાર્થ—જે આ સત્, નવીન નવીન ભાવો દ્વારા પરિણમન કરી રહ્યું છે તે સત્, ન તો અસત્રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા ન સત્રૂપથી નાશ પામે છે, એમ કહેવું એ પ્રમાણનો પક્ષ છે.

इत्यादि यथासम्भवमुक्तमिवानुक्तमपि च नयचक्रम् ।

योज्यं यथागमादिह प्रत्येकमनेक भावयुतम् ॥७६८॥

અન્વયાર્થ—(इत्यादि उक्तं इव) ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત કથનની માફક (यथासंभवं) યથાસંભવ (अनेकभावयुतं) અનેકભાવ સહિત (प्रत्येकं) પ્રત્યેક (अनुक्तं अपि च) નહિ કહેવાયેલા પણ (नयचक्रं) નયસમુદાયને (इह) અહીં (यथागमात्) આગમઅનુસાર (योज्यं) લગાવવા જોઈએ.

ભાવાર્થ—જેમ અનેક ભાવોસહિત નિત્ય-અનિત્ય અને એક-અનેક આદિ નયપક્ષના વિષયમાં પ્રક્રિયા દર્શાવી, તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ નયોના વિષયમાં પણ આગમાનુસાર યથાયોગ્ય પ્રકારથી સમજી લેવી.

**एति श्री ग्रंथराज पंचाध्यायीनो-द्रव्यसामान्यना स्वरूपादिङ्गुं वर्णन
करवावाणो प्रथम अधिकार समाप्त**

ॐ शांतिः

અનુભૂતિ તીર્થ મહાન, સ્વર્ણપુરી સોદે
યહ કહાનગુરુ વરદાન, મંગલ મુક્તિ મિલે.

